

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

2013

№ 2 (66)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 10 від 6 червня 2013 р.)*

Дніпропетровськ
2013

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 120 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59 • Передплатний індекс – 37554

**Збірник включено до переліку
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, вміщено інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. **С.М. Алфьоров** (голова); д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р філос. наук, проф. **В.В. Кузьменко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук, доц. **Т.П. Мінка**; д-р юрид. наук, проф. **Л.Р. Наливайко**; д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук, проф. **Є.Д. Скулиш**; д-р юрид. наук, проф. **В.М. Тертишник**; д-р юрид. наук, проф. **К.О. Чаплинський**; канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, доц. **О.М. Обушенко** (відп. секретар); канд. юрид. наук, проф. **І.Р. Шинкаренко**; канд. юрид. наук, доц. **О.В. Кириченко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ, ІСТОРИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

В.О. Серьогін

доктор юридичних наук, доцент
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.72

ФІЗИЧНЕ (ТАКТИЛЬНЕ) ПРАЙВЕСІ

Розкрито сутність і зміст права на фізичне (тактильне) прайвесі як елементу права на недоторканність приватного життя, а також його роль і значення в аспекті забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина. Виокремлено компоненти фізичного (тактильного) прайвесі залежно від його станів. Визначено взаємозв'язок між фізичним (тактильним) та іншими аспектами прайвесі (просторовим, часовим тощо).

Ключові слова: права людини, право на недоторканність приватного життя, прайвесі, тілесний дотик, фізичне (тактильне) прайвесі.

Постановка проблеми. Дотик є найбільш потрібним і звичним у схемі п'яти зовнішніх відчуттів, тому менш за все виокремлюється й артикулюється. У широкому й суворо науковому сенсі цього терміна дотик включає в себе всі різноманітні й багатоманітні відчуття, що надаються доторканням тіла до зовнішніх предметів чи середовища, включаючи кінестетичні¹, температурні та больові [1, с. 16].

Відчуття дотику називаються тактильними (від лат. *tactilis* – дотиковий). Це є форма шкірної чутливості, «шкірний зір», «шкірно-оптичне сприйняття». Тактильні відчуття зумовлені роботою двох видів рецепторів шкіри: нервових сплетінь, які оточують волосяні цибулини, і так званих тілець Мейснера у місцях шкіри, не покритих волоссям. Подразниками для тактильного аналізатора є фізичні тіла (тверді, рідкі й газоподібні) при контакті їх з поверхнею шкіри. Тактильні відчуття виникають внаслідок різного ступеня деформації шкіри під впливом вищеназваних подразників. При цьому різний характер мають відчуття, що спричиняються дотиком, тисненням, вібрацією, дією фактури й протяжності.

¹ У практичній психології під кінестетичними розуміють відчуття, котрі людина безпосередньо отримує на виході від контактних рецепторів тіла при прямому впливові на них (прим. автора).

Тактильні відчуття в їхньому зв'язку з м'язово-руховими складають дотик (рос. – осязание, англ. – sense of touch), за допомогою якого людина відображає якісні особливості поверхні (гладкість чи шорсткість) предметів, їхню щільність, а також місце дотику предмета до тіла і розмір поверхні тіла, котра при цьому подразнюється.

Найбільша гострота тактильної чутливості характерна для частин тіла, котрі активно здійснюють рухові функції. Це кінчики пальців рук і ніг, кінчик язика. Значно менш чутливими є живіт, спина, зовнішня сторона передпліччя.

Дотик є важливим для кожного з нас у будь-який момент життя: у радості, смутку, при зустрічі, прощанні, а також і без будь-якої особливої причини. Дотики сприятливо впливають на наше самопочуття, заспокоюють, зменшують стрес, нормалізують дихання, кровообіг і обмін речовин.

Дотик рук з давніх-давен ніс особливе сакральне забарвлення. Дотик до іншого об'єкта у казках і міфах символізував якісну зміну того, до чого торкалися; дотик перетворював людей на інших істот, оживляв, пробуджував. За допомогою накладення рук здійснювали ініціації в різних духовних практиках, посвячували мирян і священнослужителів. У римському цивільному праві купівля вважалася вчиненою законно, якщо продавець передав продану річ у руки покупця (так звана процедура манципації) [2, с. 164].

Дотики є базовою потребою людини; вони відіграють настільки важливу роль в нашому житті, що їхня відсутність чи нестача може стати причиною нашого нездоров'я чи інших розладів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У науковому осмисленні дотику найбільших успіхів досягла психологія. Ще В. Райх, засновник тілесно-орієнтованої терапії, вказував на терапевтичну цінність торкання як первинної, такої, що йде від дитинства, форми контакту з навколишнім світом [3, с. 124-126]. Дотик як невербальний соціальний акт глибоко розглянуто Г.Ю. Крейдліним [4]. У свою чергу, Ю.Д. Апресян на прикладі ієрархії підсистем, які обслуговують систему сприйняття, продемонстрував провідне становище підсистем зору, слуху стосовно нюху, смаку і дотику [5]. Однак у працях провідних фахівців у галузі психології (Б.Г. Ананьєв, Л.М. Веккер, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн, А.В. Ярмоленко та ін.) переконливо доведено, що тактильне сприйняття відіграє величезну роль у житті людини [6; 7]. Згідно з еволюційним підходом шкірна чутливість є вихідною формою й генетичною основою всіх інших форм чутливості [8, с. 197]. У тілесно-орієнтованій психотерапії дотик – це одна з основних умов, що формує простір кохання, підтримки і піклування.

При цьому вивчення дотику й тактильних відчуттів соціально-гуманітарними науками перебуває лише на початковому етапі. Зокрема, в юриспруденції дотику як одному з основних видів відчуттів людини уваги практично не приділяється. Аналогічна ситуація простежується і в загальній теорії прав людини, і в конституційному праві.

На сьогодні загально визнано, що дотик супроводжує чимало соціальних відносин чи навіть є їх важливим атрибутом, прямо чи опосередковано потрапляючи при цьому до сфери правового регулювання. Яскравим прикладом такої «юридизації» дотику у вітчизняній політико-правовій практиці є процедура інавгурації, котра передбачає, що новообраний глава держави присягає на вірність Українському народові, поклавши руку на Конституцію України.

У сфері регулювання засад правового статусу особи на дотик звертається увага передусім у контексті забезпечення деяких особистих прав людини, в тому числі й права на недоторканність приватного життя (прайвесі). Наприклад, на офіційному сайті міжнародної правозахисної організації «Privacy International» зміст категорії «прайвесі» тлумачиться в інформаційному, тілесному, комунікаційному й територіальному аспектах. При цьому під тілесним (англ. – *bodily*) прайвесі розуміється «захист самих людей від інвазивних процедур, як-то генетичні тести, тестування на наркотики, внутрішні огляди» [9]. У монографії «Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці» (2010 р.) ми висловили думку про те, що одним з аспектів права на недоторканність приватного життя є фізичне (тілесне, тактильне) прайвесі [10, с. 169], однак це твердження мало здебільшого констатуючий характер і тому потребує подальшого обґрунтування й наукової аргументації.

Метою даної статті є з'ясування сутності та змісту фізичного (тілесного, тактильного) прайвесі, а також його ролі і значення в аспекті забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина. Досягнення зазначеної мети видається можливим шляхом застосування новітніх наукових даних про біологічні механізми і особливості сприйняття дотику до наявного в сучасній юридичній науці вчення про право на недоторканність приватного життя як одне з фундаментальних прав людини і громадянина, а також національні та міжнародні механізми його захисту.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до предмета нашого дослідження, зупинимося на деяких вихідних положеннях сучасної біології й психології, котрі стосуються дотику.

Передусім зазначимо, що беззаперечним є факт, що кожна людина відчуває потребу не тільки в душевних контактах, але й у тілесних. Обійми, поцілунки, дружні поплескування по плечу, звичай здоровкатися за руку – всі ці звички міцно увійшли до повсякденного вжитку людства. Дотик впливає одразу й на тіло, й на свідомість. Доведено, що він викликає ті ж нейронні, гормональні, м'язові і ментальні зміни, котрі в комбінації ми називаємо емоціями.

Спеціальна галузь психології невербальної поведінки, що вивчає жести-дотики й досліджує фізичні контакти людей, називається такесикою. Відомо, що тактильно-кінестетична система надає менш точну інформацію про зовнішній світ, про іншу людину, ніж зір. Однак у певних ситуаціях спілкування, особливо там, де існує сенсорна депривація (часткове чи по-

вне позбавлення одного чи більше органів чуттів зовнішнього впливу), ця система відображення формує уявлення про положення тіла у просторі, дає інформацію про наявність об'єктів, у т.ч. й іншої людини, сприяє створенню схеми тіла як певної структури.

Потреба у дотиках зберігається у людини все життя. Легкий і приємний дотик до тіла людини у будь-якому віці стимулює діяльність центральної нервової системи та імунітету, знижує рівень стресу й психічної напруженості за рахунок збільшення синтезу гормону окситоцину. У свою чергу, окситоцин збільшує кількість гормонів задоволення серотоніну й дофаміну, а також знижує рівень кортизолу (гормону стресу).

Невербальні інтеракції, в основі яких лежить такесика, змінюються (руйнуються, відновлюються, продовжуються) під впливом величезної кількості факторів, центральне місце серед яких посідає система ставлення один до одного. По суті, такесика у спілкуванні, у т.ч. й у приватному, виконує роль індикатора статусно-рольових відносин, символу ступеня близькості тих, хто спілкується. Тому, як справедливо зазначається у спеціальній літературі, «неадекватне використання дотиків призводить до численних конфліктів у спілкуванні» [11].

Далеко не всі дотики корисні для здоров'я людини й викликають позитивні емоції. Наприклад, дотик неприємної людини мозок сприймає як загрозу, і тоді у крові підвищується рівень гормонів стресу. За подібним гормональним струсом слідує природна реакція тіла: тремтіння, стрибки настрою й кров'яного тиску, підвищення рівня цукру в крові, що несприятливо позначається на здоров'ї. Дорослі люди, як правило, не дозволяють стороннім проявляти панібратства, а щодо дітей про це піклуються батьки, аби не дозволити нікому тискати своїх дітей, якщо їм це не подобається. Тому загалом, незважаючи на потребу людини у дотиках, у нашій культурі існує чимало заборон на дотики.

Однією з юридизованих форм такої заборони є захист приватного життя від протиправного вторгнення через тактильно-кінестетичні відчуття. Зокрема, фізична або тілесна приватність поряд з інформаційною, комунікаційною і територіальною традиційно розглядається в якості важливого елемента недоторканності приватного життя [12]. Принцип прайвесі (privacy) у даному контексті означає визнання за особою права на огороження себе від непотрібних, небажаних контактів.

При цьому під фізичною приватністю (у західній літературі – фізичним прайвесі) розуміється недоторканність і захист людського тіла від стороннього втручання. Фізичне (тактильне) прайвесі визнає небажаним і протизаконним будь-який необґрунтований контакт з незнайомою, чужою людиною, бо він межує частково з інтимною близькістю, частково – з фізичним насильством.

Наприклад, пацієнт закладу охорони здоров'я має право очікувати на незастосування зайвих дотиків до свого тіла з боку медичного персоналу під час огляду та лікування, на збереження психологічного комфорту, гід-

ності та безпеки при проведенні різного роду медичних маніпуляцій тощо. У свою чергу, пасажир у громадському транспорті має право розраховувати на те, що місце, на яке від купив квиток, буде достатньо просторим, аби уникнути зайвих тілесних контактів з іншими пасажирами. Працівники мають бути убезпечені від панібратських обіймів та поцілунків з боку своїх колег по роботі. Особливо відчутною є дія фізичного прайвесі у стосунках з особою іншої статі, де інтереси тактильної недоторканності тісно переплітаються з інтересами сексуальної свободи.

Слід зауважити, що розуміння дотику в культурі Нового часу парадоксально пов'язане зі зміною понять «такт» і «тактовність». У сучасному вжитку це вміння дотримуватися дистанції, не нав'язувати іншій людині своїх думок чи емоцій, мистецтво ввічливого поводження з людьми, тобто поводження на відстані; «тактовно» означає «не стикатися безпосередньо, не утискати, не зачіпати». Проте слово «такт» у європейських мовах походить від латинського «tactus» – «дотик, відчуття дотику». Звідси у згаданих мовах розвинулося й поняття «тактильності» як відчуття на дотик. Що спільного між «тактовністю» і «тактильністю» – словами, що походять від одного латинського кореня? Здавалося б, нічого. Проте в тім-то й річ, що тактовність первісно передбачає чуттєвість, тобто здатність відчувати іншого шляхом максимального зближення, дотику. І лише поступово «тактовність» у сучасному сенсі (який в англійській мові простежується з початку ХІХ ст.) відокремилася від тактильності й протиставила їй себе як відчуття дистанції, вміння обходити іншого, не зачіпаючи його. Чутливість виявляється вже не в тому, щоб доторкатися до ближнього, а в тому, щоб уникати таких дотиків. І лише в родинних, любовних чи дружніх відносинах тактовність і тактильність заново зближуються.

Деякі автори фізичне прайвесі як недоторканність і захист людського тіла від стороннього втручання пов'язують із захистом від застосування тортур, проведення клінічних досліджень тощо [12]. Натомість, на думку Ю.І. Стецовського, право на приватне життя є складовою права на свободу та особисту недоторканність [13, с. 383]. На наш погляд, обидва підходи є недостатньо переконливими, оскільки в їх основі лежить необґрунтоване ототожнення двох різних за своїм змістом конституційних прав особи: права на недоторканність приватного життя (прайвесі) і права на особисту недоторканність.

В основі названої помилки лежить те, що в назві обох видів прав людини міститься слово «недоторканність». Згідно з тлумачними словниками „недоторканний” означає „такий, що зберігається в цілісності; захищений, вільний від посягань з боку кого-небудь [14; 15]. Відповідно, недоторканність означає перебування в цілісності, стан захищеності від будь-яких посягань. Проте зміст і мета названих видів «недоторканності» мають різний зміст і мету.

Право на недоторканність особи у вузькому сенсі традиційно тлумачиться як свобода громадянина від свавільних арештів [16, с. 345; 17,

с. 519], а в широкому – як право кожної людини на державний захист від неправомірних посягань будь-кого на її свободу й особисту безпеку [18, с. 138]. Його метою є забезпечення індивідуальної свободи і безпеки особи. Натомість право на недоторканність приватного життя (прайвесі) полягає у можливості особи самостійно визначати спосіб (характер) свого приватного життя і має на меті забезпечити задоволення її власних потреб та інтересів щодо усамітнення та приватного спілкування [19, с. 4]. Відмінність цих двох основних прав людини має навіть суто формальне відображення на конституційному рівні: право на свободу та особисту недоторканність передбачене у ст. 29, тоді як право на недоторканність приватного життя – у ст. 32 Конституції України [20].

Ключовим у розумінні сутності фізичного (тактильного) прайвесі є сутність і функції дотику в приватному житті людини. З точки зору юриспруденції, передусім теорії прав людини, дотик має значення в наступних аспектах:

1. Дотик є важливим способом ідентифікації людини, а тактильно-кінестетичні якості людини є важливою складовою її неповторного образу. Одні з цих якостей є природними (зріст, обсяг грудної клітини, розмір взуття, наявність чи відсутність волосяного покриву на певних ділянках тіла), інші формуються самою людиною (форма зачіски, тактильні якості вбрання тощо). Відповідно, людина має право на формування і збереження своїх тактильно-кінестетичних якостей як складової свого приватного життя.

2. Дотик є важливим елементом життєдіяльності, способом формування і підтримання стосунків особи з оточуючими, в тому числі й стосунків приватного (дружнього, сімейного, інтимного) характеру. Відповідно, особа має право на вільне формування і підтримання такесичної структури своєї невербальної поведінки у приватних відносинах, а також на її захист з боку держави.

3. Приватний життєвий простір, який формується людиною, має тактильно-кінестетичні якості. Зокрема, при облаштуванні свого житла людина керується не тільки своїм зором чи нюхом, але й тактильними відчуттями: обирає більш м'які чи жорсткі крісла, гладенькі чи шорсткі шпалери тощо. Більше того, людина завжди формує для себе зони приватної життєдіяльності, в яких їй було б комфортно перебувати, аби не було затісно чи, навпаки, не було забагато вільного простору. Певна дистанція дотримується й при спілкуванні: інтимна зона – 0–45 см, особиста зона – 45 см–1,2 м). З юридичної точки зору це зумовлює право особи на приватний життєвий простір.

Водночас слід зазначити, що розуміння дотику в аспекті фізичного прайвесі є значно ширшим за його біологічне чи психологічне розуміння. У даному випадку йдеться не тільки про зовнішній вплив на певні рецептори, а й про будь-який інший безпосередній вплив на тіло людини (як ззовні, так і зсередини), а також про вторгнення у «зону безпеки» навколо тіла

людини.

Як уже було вказано нами в попередніх дослідженнях, поняття недоторканності корелює з відповідними аспектами і станами приватності [10, с. 173]. Такий методологічний підхід до розгляду змісту права на недоторканність приватного життя цілком виправдовує себе й при дослідженні фізичного прайвесі.

Розглянемо стани фізичного прайвесі більш докладно.

Право на усамітнення в аспекті фізичного прайвесі означає право людини перебувати в стані певної фізичної (тактильно-кінестетичної) ізоляції від навколишнього світу, аби ніхто сторонній не міг втрутитись у її приватний простір, право дистанціюватися від оточуючих. Це зумовлює наявність певних стандартів щодо мінімальних норм житлової площі, розмірів сидінь у громадському транспорті, у приміщеннях культурно-розважальних закладів, у навчальних аудиторіях тощо. Із цим органічно взаємопов'язане й право на інтимність, яке передбачає не тільки право на фізичні інтимні (у т.ч. й статеві) контакти, але й заборону на фізичне вторгнення в інтимне спілкування чи перешкодження такому спілкуванню.

У свою чергу, право на анонімність в аспекті фізичного прайвесі означає можливість людини вживати будь-яких заходів, не заборонених законом, для того, щоб забезпечити свою невпізнаваність оточуючими, уникнути ідентифікації за тактильно-кінестетичними параметрами. Це передбачає заборону вимірювань різного роду фізичних показників особи (зросту, температури тіла тощо) без згоди самого суб'єкта, за винятком випадків, передбачених законодавством (наприклад, у межах кримінального провадження).

Фізичне прайвесі передбачає й право на нестриманість, тобто на емоційне вивільнення за допомогою тактильно-кінестетичних проявів (обіймів, поцілунків та інших тілесних контактів), аби виплеснути в такий спосіб свої емоції, що накопичилися за час публічного спілкування.

Право на автономність як елемент фізичного прайвесі означає право людини самостійно визначати, якими будуть тактильно-кінестетичні прояви її життєдіяльності: яких предметів торкатися, з якими людьми здійснювати фізичні контакти, чи здійснювати інвазивні медичні процедури, як устаткувати свій життєвий простір, якої дистанції дотримуватись у спілкуванні з іншими тощо.

Нарешті, фізичне прайвесі включає в себе й елемент секретності. Право на секретність у цьому плані передбачає неприпустимість оприлюднення без попередньої згоди людини даних про її власні тактильно-кінестетичні особливості, а також такі особливості тих місць, які складають її приватний життєвий простір, аби вони не могли бути використані як такі, що ідентифікують дану людину чи висвітлюють певні аспекти її приватного життя.

Зрозуміло, що при реалізації всіх вищеназваних складових фізичного прайвесі мають дотримуватись права оточуючих, інших учасників спілку-

вання, санітарно-епідеміологічні норми тощо.

Слід мати на увазі, що, розглядаючи проблеми забезпечення фізичного прайвесі, необхідно враховувати також фактори часу й місця. Іншими словами, фізичне прайвесі тісно пов'язане з правом на просторову приватність (правом на власний фізичний простір) і часову приватність (право на час для приватного життя). Справді, не можна розраховувати на захист права на усамітнення, а тим більше – права на інтимність в аспекті фізичного прайвесі, перебуваючи в натовпі, наприклад, під час проведення масового мітингу чи демонстрації, при виконанні певних службових обов'язків чи публічних процедур (нагородження державними нагородами, прийом офіційних делегацій тощо). Інша річ, що фізичне прайвесі не обмежується приватною сферою, а зберігається за особою й під час публічно-правового спілкування, якщо тільки сутність і зміст самих публічних процедур не передбачають безпосереднього тактильного контакту.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження ми можемо зробити такі **висновки**:

1. Фізичне (тактильне) прайвесі передбачає можливість індивіда самостійно формувати і підтримувати тактильно-кінестетичну складову свого приватного життя (свого мікросвіту), захищаючи її від небажаного впливу ззовні.

2. Фізичне (тактильне) прайвесі є одним із компонентів (правомочностей), які складають право на недоторканність приватного життя, поряд із фонетичним (звуковим), візуальним (зоровим), одорологічним (запаховим), географічним (дислокаційним) та інформаційним. Як таке воно потребує формування належного організаційно-правового механізму реалізації, у т.ч. чіткого нормативного закріплення та юридичного захисту.

2. За своїми станами фізичне прайвесі (як і право на недоторканність приватного життя в цілому) включає в себе шість компонентів (правомочностей): право на усамітнення (особисту автономію), право на інтимність (обмежене й захищене спілкування), право на анонімність (бути невпізнаним), право на нестриманість (емоційне вивільнення), право на автономність (регулятивно-вольову автономію) і право на секретність (таємниці приватного життя).

Формування належного організаційно-правового механізму реалізації фізичного (тактильного) прайвесі неможливе без визначення чітких меж даного права, а також гарантій його реалізації. Вкрай складною проблемою залишається також вимірювання граничних (максимально припустимих) значень тих чи інших тактильно-кінестетичних контактів. Пошук шляхів вирішення зазначених проблем вбачається вельми перспективним напрямком подальших досліджень у даній сфері.

Бібліографічні посилання

1. Эпштейн М. Н. Философия тела / М. Н. Эпштейн // Тульчинский Г. Л. Тело свободы. – СПб., 2006.

2. Моммзен Т. История Рима : в 5 тт. / Т. Моммзен. – М. – Х., 2001. – Т. 1. Кн. 1, 2 : До битвы при Пидне.
3. Райх В. Анализ личности / В. Райх. – М. – СПб., 1999.
4. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык / Г. Е. Крейдлин. – М., 2004.
5. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. – М., 1995. – Т. 2 : Интегральное описание языка и системная лексикография.
6. Осязание в процессах познания и труда / Б. Г. Ананьев, Л. М. Веккер, Б. Ф. Ломов, А. В. Ярмоленко. – М., 1959.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб., 2002.
8. Ломов Б. Ф. Справочник по инженерной психологии / Б. Ф. Ломов. – М., 1982.
9. Privacy and Human Rights 2003: Overview [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.privacyinternational.org/survey/phr2003/overview.htm>.
10. Сergygin V. O. Право на недоторканність приватного життя (прайвесі) у конституційно-правовій теорії та практиці : монографія / В.О. Сergygin. – Х., 2010.
11. Невербальные средства общения и их роль в усилении социально-психологического взаимодействия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ref.rushkolnik.ru/v68837/?page=7>.
12. Право на неприкосновенность частной жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.bureau.kz/data.php?n_id=1439&l=ru.
13. Стецовский Ю. И. Право на свободу и личную неприкосновенность: нормы и действительность / Ю. И. Стецовский. – М., 2000.
14. Толковый словарь Ожегова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.ozhegov.ru/
15. Словник..net [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slovyk.net/>
16. Денисов А. И. Советское государственное право / А. И. Денисов. – М., 1947.
17. Лепешкин А. И. Курс советского государственного права / А. И. Лепешкин. – М., 1961. – Т. 1.
18. Гражданские права человека: современные проблемы теории и практики / под ред. Ф. М. Рудинского. – 2-е изд. – М., 2006.
19. Сergygin V. O. Конституційне право особи на недоторканність приватного життя (прайвесі): проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01; 12.00.02 / В. О. Сergygin. – Х., 2011.
20. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Серегин В. А. Физическое (тактильное) прайвесі. Раскрывается сущность и содержание права на физическое (тактильное) прайвесі как элемента права на неприкосновенность частной жизни, а также его роль и значение в аспекте обеспечения конституционно-правового статуса человека и гражданина. Выделяются компоненты физического (тактильного) прайвесі в зависимости от его состояний. Определяется взаимосвязь между физическим и иными аспектами прайвесі (пространственным, временным и др.).

Ключевые слова: права человека, право на неприкосновенность частной жизни, прайвесі, осязание, физическое (тактильное) прайвесі.

Serygin V. A. Physical (tactile) privacy. The nature and content of the right to physical (tactile) privacy as an element of the right to the inviolability of private life have been revealed, as well as its role and significance from the viewpoint of procuring of the constitutional and legal status of person and citizen. The components of the physical (tactile) privacy according to its conditions were emphasized here too. There also was defined the interface between the physical and the other aspects of privacy (such as spatial, temporal and others).

It was substantiated the thesis that physical (tactile) privacy envisages the individual possibility to form and maintain the tactile and kinesthetic component of the personal life (its microcosm) and to protect it from unwanted outside influences. The physical (tactile) privacy is one of the components (competencies) that constitute the right to the integrity of personal

life along with phonetic (acoustic), visual (optical), odorological (olfactory), geographic (dislocation) and informational ones.

It has been established that the physical state of privacy (like the right to the integrity of personal life as a whole) includes five components (competencies): the right to seclusion (personal autonomy), the right to intimacy (the limited and protected intercourse), the right to anonymity (to be unrecognized), the right to intemperance (the emotional release), the right to be autonomous (the regulative and volitional autonomy) and the right to secrecy (the mysteries of the personal life).

There has been concluded that the physical (tactile) privacy requires the formation of the appropriative organizational and legal mechanism, including clear regulatory fixation and legal protection. At the same time it requires the determination of the both clear boundaries of this right and the guarantees of its realization.

Keywords: *human rights, the right to inviolability of private life, privacy, touch, physical (tactile) privacy.*

Надійшла до редакції 03.06.2013

О.М. Балинська

кандидат юридичних наук, доцент
*(Львівський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 340.12

ТАКТИКА І СТРАТЕГІЯ ПРАВА ЯК ТЕКСТУ / КОНТЕКСТУ / ІНТЕРТЕКСТУ / ГІПЕРТЕКСТУ

Розглянуто право крізь призму семіології та праксеології як тактико-стратегічний текст та семіотично-функціональну граматику дій соціальних суб'єктів. Для цього використано зіставлення права з філософськими категоріями тексту, контексту, інтертексту й гіпертексту.

Ключові слова: *право, праксеологія, семіологія, текст, контекст, інтертекст, гіпертекст.*

Постановка проблеми. У контексті доцільності й ефективності правового знаку як семіотичної складової права доцільно поставити питання про праксеологічність (ефективність функціонування) права не тільки як соціального явища (бо в цьому контексті вже сказано багато про необхідність правового врегулювання суспільства), а й як знакової системи. І хоча взаємозв'язок семіотики (науки про знаки) та праксеології (науки про ефективність) права вже був предметом вивчення [1], однак поза увагою залишився той момент, що сам соціокультурний знак «право» асоціюється у більшості як певна словесна настанова, вербально відтворені правила поведінки, тому варто детальніше розглянути право власне як семіотичний *текст*. При цьому маємо на увазі не тільки послідовність осмислених висловлювань, що передають інформацію, об'єднаних однією темою та наділених властивостями зв'язності й цілісності [2, с. 418], а й певну форму дискурсу, що стосується навіть «позатекстуальних» галузей, та водночас, хоча й вважається чимось написаним, конститується як інтертекстуальна тканина (*tekto* – з грецької означає «тканина»), продукт мови, яка вже за-

стосовувалася в інших текстах і контекстах [3, с. 417].

Тобто **мета** статті – розглянути право як текст / контекст / інтертекст / гіпертекст, що послуговується засобами мови, які використовуються в інших сферах як загальносоціальні знаки, а у зрізі семіотики права набувають саме правової значущості й знаковості, а також тактико-стратегічних характеристик.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Про взаємозв'язок семіотики й праксеології у сфері дослідження права говорять досить недавно. Сучасні російські вчені у сфері семіотики права (наприклад, Є. Тюгашев, С. Проскурін) орієнтуються не на прагматичне застосування результатів своїх досліджень, а на їх концептуально-евристичне призначення [4]. Натомість українські науковці доволі вичерпно довели актуальність і важливість таких розвідок. Наприклад, київський філософ права О. Павлишин наголошує на доцільності координації семіотичних досліджень правовою праксеологією, що істотно збільшить їхню практичну цінність, підвищить ефективність наукового пошуку, а також сприятиме розвитку семіотики права як міждисциплінарної галузі знань, реалізації її евристичного потенціалу [1]. Т. Дудаш обстоює важливість застосування герменевтичних понять розуміння та пояснення у правовому регулюванні, зокрема у правотлумаченні, правореалізації та правозастосуванні, а також у теоретичній і практичній юриспруденції [5]. В. Титов вважає, що семіотична специфіка мови права полягає не стільки у площині семантики чи синтактики, скільки у прагматиці, тобто правилах розуміння, які набувають загального визнання застосовуваних у правовій мові знаків у порівнянні з будь-якою іншою сферою практики та пізнання [6].

Виклад основного матеріалу. Беручи за основу наведені вище підходи до тексту та права як його різновиду, вважаємо за доцільне проаналізувати праксеологічність права в зіставленні з такими концептами, як «текст», «контекст» та «інтертекст», а враховуючи також новітні філософсько-культурологічні підходи, було би доречно долучити до цього аналізу поняття «гіпертекст». Тож праксеологічність права розглядатимемо у семіотичній системі «текст / контекст / інтертекст / гіпертекст».

Право як текст розглядали здебільшого у вузькому значенні. Про це говорить С. Зархіна, зауважуючи, що «хоча цілком очевидно, що права без мови немає і бути не може, дослідження їх взаємодії протягом усієї історії правової рефлексії знаходилися начебто «на периферії», і про саму цю взаємодію згадували, в основному, у зв'язку з розробками техніки та методики складання і тлумачення правових текстів» [7, с. 4–5]. Тобто, коли йдеться про право як текст, переважно говорять про текст закону, що аж ніяк не заперечує, але значно звужує текстологічний підхід до праворозуміння. Ми пропонуємо розглянути праксеологічність концепту «право як текст» у декількох аспектах: 1) як особливий функціональний стиль літературної мови; 2) як символічне відтворення правової реальності; 3) як відкриту і закриту систему правовідносин.

Отже, насамперед, право є текстом, що виконаний у специфічному стилі з використанням наявних засобів літературної мови та зорієнтований

на виконання певної функції (функцій). Є думка, що право не може мати стилю: «на відміну від художніх текстів, у яких повинні віддзеркалюватися особистість письменника і його авторський стиль, для правових документів такий підхід неприпустимий; усі документи треба викладати за єдиними формальними правилами» [8]. Однак ми говоримо не про авторський стиль право-творця, який мав би відтворювати манеру письма кожного з учасників правотворчого процесу, а про універсальний стиль викладу (оформлення) правової матерії.

Праксеологія стилю права полягає в тому, що він, по-перше, вирізняє право з-поміж інших соціальних текстів у межах одного суспільства (функціональний стиль права); по-друге, відрізняє право одної правової традиції від права іншої (національний стиль права); по-третє, розрізняє аналогічні норми права не тільки синхронно, а й діахронно, за часом створення, з урахуванням духу часу (епохальний стиль права). І в кожному із зазначених стильових нюансів права виділяються якісь особливі його характеристики: у першому випадку йдеться про стилістику мови права (сукупність прийомів правотворчої техніки, своєрідність побудови правового тексту, специфіка мовних засобів, термінології тощо); у другому – про типологічні особливості правових сімей (насамперед, джерельність права – норма права, правовий прецедент, релігійна норма та інше, а отже, і способи вирішення правових конфліктів, розгляду судових справ тощо); у третьому – про історичні аспекти становлення та розвитку права, своєрідну його атрибутивність історичному періоду суспільства і держави (збереження первісного регулятивного призначення права попри постійну модернізацію у відповідь на суспільні зміни).

Тобто право завдяки збереженню свого стилю у всіх вищезазначених аспектах проявляється як певний функціональний текст. Причому, на думку Н. Артикуци, яку ми також підтримуємо, самі функції можуть мінятися залежно від мети і призначення, змісту і форми, жанру і стильової належності юридичного тексту [9, с. 155]. Адже одне функціональне навантаження несуть закони, інше, скажімо, – відомчі накази, правозастосовні акти чи постанови Конституційного Суду.

Однак незалежно від стилю право як текст відтворює певний зріз, грань реальності. Як зазначає С. Зархіна, «кожне слово, речення, текст, будь-яка мова – це прояв символічної діяльності, завдяки якій створюється нова людська реальність, одним із найважливіших фрагментів якої є сфера права» [7, с. 22]. Таке відтворення є символічним, знаковим, бо йдеться про передачу, опис, відображення суспільно значущої інформації з максимально можливою точністю за допомогою певних знакових символів. І тут уже, на нашу думку, можна і треба говорити не тільки про вербальні засоби, а й невербальні (хоча і надалі йдеться про право як текст). Тобто в цьому випадку під текстом розуміємо не тільки письмо, а все, що можна «прочитати», що зорієнтоване на свідоме сприйняття соціальним суб'єктом (правова реальність загалом). Адже семіотика і філософія тексту розуміють текст максимально широко: все, що може дати нам будь-яку інформацію, треба сприймати як текст (навіть камінь, коли летить у напрямі до нас,

змушує нас відступити вбік, сигналізуючи про небезпеку; для немовляти текстом виступає будь-хто і будь-що, що потрапляє в поле його зору, спочатку несвідомо, а далі – набуваючи певного смислового значення; вулиця з рухом транспорту, з пішоходами, з будинками і рекламними щитами – це також соціальний текст або сукупність таких текстів).

Як зазначає російський культуролог В. Руднєв, слово «текст» має складну й розгалужену етимологію (лат. *textum* – тканина, зв'язок, з'єднання, побудова, стиль; *textus* – плетиво, структура, зв'язний виклад; *texo* – ткати, сплітати, створювати, поєднувати), тому сучасне розуміння тексту передбачає наявність у ньому трьох семантичних компонентів: 1) те, що створено, зроблено людиною, неприродне; 2) зв'язність елементів всередині цього зробленого; 3) майстерність цього зробленого [2, с. 418]. Всі ці компоненти наявні й у праві, бо саме воно є людським творінням, його структурні компоненти системно взаємопов'язані, а результати цього творіння проходять постійну апробацію на досконалість, дієвість і відповідність потребам держави.

Крім того, що право відтворює реальність, воно ще й структурує її, згідно з теорією опосередкування реальності мовою. Цю теорію розробили американські лінгвісти Е. Сепір та Б. Лі Уорф на початку ХХ ст., і відповідно до неї «не реальність визначає мову, якою про неї говорять, а навпаки, наша мова щоразу по-новому членує реальність» [2, с. 87]. А право є одною з найбільш впливових мов у цьому контексті, бо воно, власне, і розраховане на те, щоби класифікувати об'єкти і суб'єкти правовідносин, диференціювати правомірність і протиправність, розмежовувати злочини і проступки тощо. Гіпотеза лінгвістичної відносності, як ще по-іншому називають вищезазначену теорію, демонструє мову специфічно – з точки зору прагматики і прагматизму. Іншими словами, мова (у т. ч. мова права чи право як текст) використовується для досягнення певних цілей, наприклад, для отримання необхідної поведінки соціальних суб'єктів (ця методика була детальніше описана у теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна [10] та теорії вербального біхевіоризму Б. Скінера [11]). Елементарні «польові спостереження» наочно демонструють вплив мови (тексту) на повсякденну поведінку людини. В. Руднєв наводить приклад обережної поведінки людей на бензиновому заводі біля складу з бензиновими цистернами та відверто необережної біля складу з написом «Порожні цистерни» (хоча порожні цистерни небезпечні так само через вміст у них вибухових випарів, але лінгвістичний аналіз орієнтує людей на слово «порожні» та, ймовірно, передбачає відсутність будь-якого ризику) [2, с. 87]. Те саме відбувається і з невербальними правовими знаками. Наприклад, усім відомі випадки, коли наявність на дорозі інспектора Державної автомобільної інспекції (або навіть службової машини зі встановленою атрибутикою ДАІ) «змушує» водіїв зменшувати швидкість, додержувати правил дорожнього руху, а пішоходів – все-таки дочікуватися зеленого світла світлофору, щоби перейти вулицю.

Є позиція науковців, що текст не описує чи відтворює і не структурує реальність, а вступає з нею у складні взаємовідносини (це теза аналітичної філософії та теорії мовленнєвих актів [2, с. 478]). Для цієї концепції, зок-

рема, характерне зведення всіх філософських проблем до проблем мови; весь світ розглядають крізь призму мови (вихідним пунктом і водночас поштовхом для розвитку такої теорії став «Логіко-філософський трактат» Л. Вітгенштайна [12, с. 5–86]). Відповідно до цієї теорії, право як текст має бути написане такою ідеальною мовою, яка в силу своєї однозначності автоматично зняла би традиційні праксеологічні проблеми – узгодження бажаного і реального, свідомого і буттєвого, свободи волі та правил поведінки тощо; відповідно, тоді право мало би стати сукупністю логічно досконалих однозначних символів. Цю ідею трохи згодом спростував сам же Вітгенштайн [12, с. 87–310], наголосивши, що значення залежить від застосування, а мова є соціальним (а не індивідуальним) явищем через доступність і зрозумілість знаків усім членам соціуму. І в цьому, безперечно, також проявляється праксеологічність права як тексту, значення якого розкривається у реалізації, а соціальність – через всезагальну адресність. Тобто в цьому контексті порушується проблема відкритості й закритості права як тексту.

Загальну властивість людської мови як відкритої структури Х. Харт адаптував до права, зауваживши при цьому, що право має відкриту структуру, а невизначеність у випадках вживання загальних класифікаційних термінів демонструє їх зворотно відкриту будову. Проте водночас цей дослідник зауважує, що через «залежність від мови з її властивостями відкритої структури ... не варто плекати, навіть як ідеал, концепцію такого докладного правила, щоб питання його застосовності до того чи іншого конкретного випадку завжди вирішувалося заздалегідь і ніколи не передбачало нового вибору поміж відкритими альтернативами [13, с. 128–129]. Така позиція демонструє право одночасно і як відкриту, і як закриту систему: відкритість пов'язана з його динамічністю та здатністю адекватно моделювати правову реальність і впливати на неї, закритість полягає у внутрішній синергетиці й чіткому формальному узагальненні, типізації елементів правовідносин. Однак, на відміну від Харта, ми не вважаємо таку закритість, що «відома теорії права як формалізм або концептуалізм», вадою, як це зазначено у його «Концепції права» [13, с. 130]. Адже без цього право перестане бути всезагальним і перетвориться на безкінечно доповнюваний перелік конкретно застосовуваних правил поведінки. Вирішення цієї дилеми пропонує С. Зархіна, яка зазначає, що «треба більше довіряти логіко-лінгвістичній культурі суддів, одночасно посилюючи вимоги до неї з боку суспільства» [7, с. 141]. Тобто право як текст залишається тільки відносно закритою системою усталених норм (адже воно апріорі передбачає альтернативне майбутнє, вказуючи імовірність не тільки правомірної, а й протиправної поведінки) і водночас щоразу набуває чітких ознак відкритості при вирішенні кожного конкретного право-випадку, враховуючи загальносоціальний контекст.

Тут доречно розглянути ще одне співвідношення концептів: право та контекст і право як контекст. Звичайно, у межах текстологічного підходу ми сприйматимемо і право, і його контекст як тестові одиниці.

Якщо розглядати *право та контекст*, одразу ж треба зазначити, що

саме ми розуміємо під контекстом. Беручи до уваги семіотичне спрямування нашого дослідження, означимо контекст як функціональне середовище, але значно ширше, ніж право як функціональний текст (про що йшлося раніше). За вже попередньо згадуваною теорією мовленнєвих актів, В. Руднев називає такий контекст «мовною ситуацією» [2, с. 318]; М. Бахтін – «мовленнєвим жанром» [14]; Т. Ніколаєва – «мовленнєвою реальністю» або «лінгвістичною демагогією» [15]; Ю. Лотман – «семіотичним простором, семіосферою» [16], що до певної міри те саме, що й «ноосфера» В. Вернадського, тільки взяте під іншим прагматичним кутом зору [2, с. 360]. За своєю суттю всі ці поняття передбачають одне – середовище функціонування мови. Якщо адаптувати їх до права, то його контекст (як певна цілісність, що пов'язує і пояснює всі явища, факти, дії, події та інші елементи правової реальності) – це середовище функціонування мови права, або якщо ширше – права як тексту (у всіх вищеописаних аспектах). Іншими словами, контекстом права є весь соціокультурний простір, що ним регульований. Причому поняття соціокультурного простору (чи середовища) в даному випадку є ширшим від поняття реальності у традиційному природничо-науковому її розумінні (як сукупності всього матеріального навколо нас, оточуючого світу, який ми сприймаємо нашими органами чуттів і який не залежить від нашої свідомості), бо включає додаткові елементи – предмети і результати діяльності свідомості людини.

Виразником особливостей сучасного соціокультурного контексту є філософсько-правовий, зокрема семіотико-праксеологічний підхід до права і середовища його функціонування. Адже знаково-правова рефлексія здатна впорядкувати існуючі знання і погляди на природу, суспільство, людину, а також відобразити й інші соціальні реалії, пов'язані, зокрема, із визнанням права як функціонального (тактичного і стратегічного) тексту для впорядкування міжсуб'єктних відносин. Даний підхід формує новий погляд на соціокультурний контекст, коли право стає пріоритетним чинником у формуванні функціонально визначеного простору свого існування. У даному випадку зміст тексту (права) впливає з контексту (соціокультурного простору) й водночас певним чином упорядковує його ж. Філософський підхід до аналізу праксеології соціокультурного простору як середовища міжсуб'єктних правових відносин доцільно розглядати у взаємозв'язку із мовним полем як основою функціональної граматики. Розробка методології функціонування мовного поля у міжрівневому зрізі пов'язана з іменами Ф. Брюно та О. Єсперсена, хоча першу спробу аналізу здійснила Л. Вайсгербер, яка розглядала актуальність (а отже, і праксеологію) з погляду засобів її вираження в різних мовах. Натомість український дослідник О. Павлишин вважає «загальною граматику дії» саму праксеологію, якій цього статусу надає метатеоретичний і загальнометодологічний характер [8, с. 52].

Однак можливе й інше розуміння контексту – як закінченого за змістом уривку тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу [17, с. 450]. Таким чином *право* як «уривок» соціокультурного простору *стає контекстом* для правових знаків, що містяться в ньому. Тільки в межах права як семіотичної системи повністю

зрозумілий зміст його складових через системні зв'язки, бланкетний та відсильний спосіб викладу норм права, взаємоузгодженість понять та інше. У цьому значенні право можна вважати дискурсною одиницею соціокультурного простору, фрагментом семіотичного поля суспільства, що наділений правовими значеннями. Праксеологія права як контексту проявляється у процесі його функціонування, під час застосування його семіотичних знаків; дискурс правових знаків – це не просто сукупність вербальних і невербальних відтворень певних об'єктів, це знаки, що мають змістове й функціональне навантаження у правовому, зокрема, та соціокультурному контексті загалом.

Право як інтертекст – поняття, близьке до попереднього (контекстного) підходу, коли «текст будується із цитат і ремінісценцій до інших текстів» [2, с. 145]. Подібно до побудови будь-якого тексту структурування права також розкриває його ремінісцентний (синхронно й діахронно відтворювальний) характер; більше того, ремінісцентними є майже всі норми права, бо вони містять однакові знаки, деталі, моделі, що містяться і в інших нормах. У даному випадку ремінісценціями і цитатами можна вважати всі загальноприйняті поняття, адже вони запозичені з національної літературної мови. Кожен текст (у т.ч. право) будується з наявних засобів. Р. Барт у праці «Від твору до тексту» писав: «Твір – це речовий елемент, що займає певну частину книжного простору (наприклад, у бібліотеці), а текст – поле методологічних операцій. ... Кожний текст – це між-текст стосовно іншого тексту, але цю інтертекстуальність не слід розуміти так, що текст має якесь походження; ... текст утворюється з анонімних, невловимих і водночас уже читаних цитат – із цитат без лапок» [18, с. 135].

Праксеологія права як інтертексту найвиразніше проявляється у процесі правореалізації, зокрема у роботі суддів, коли необхідно вибрати з усього правового масиву для застосування тільки ті норми, що відповідають вирішуваному правовому конфлікту, й водночас урахувати всі законодавчі нюанси. Тоді «прочитання» права набуває ознак інтертекстуальності. Послідовник Р. Барта Л. Женні зауважив: «Властивість інтертекстуальності – це введення нового способу читання, який підриває лінеарність тексту. Кожна інтертекстуальна відсилка – це місце альтернативи: або продовжувати читання, бачачи у відсилці тільки фрагмент, що не відрізняється від інших, або ж повернутися до тексту-джерела, застосовуючи свого роду інтелектуальний анамнез, у якому інтертекстуальна відсилка виступає як зміщений елемент» [цит. за: 2, с. 146–147].

Інтертекстуальність у права означає, що всі тексти (у розумінні – все, що передає інформацію, це можуть бути навіть окремі правові знаки) існують у мережі взаємовідносин; причому не тільки в межах права, а й історичних, суспільних, ідеологічних, політичних «текстуальних» відносин. У праві інтертекстуальність може означати розривання міжгалузевих кордонів, коли правові знаки однієї галузі права, використовуються в іншій, або й міждисциплінарних кордонів, коли у праві застосовуються знаки інших сфер життєдіяльності суспільства (протипожежної безпеки, медицини, хімії, механіки і т. д.). Право як інтертекст заперечує автономію правових

знаків, правових норм, нормативних актів як правових текстів. Постмодерністи вважають, що «інтертекстуальність – це відмова усувати тексти та акт прочитання й написання з перспективи суспільно-історичних зацікавлень. ... інтертекстуальне прочитання – це дослідження глибокого контексту будь-якого акту текстуальності і йде кількома різними стежками асоціацій, що є фактично головним змістом тексту» [3, с. 172]. Тому можна вважати, що у сфері функціонування права не тільки право є інтертекстом, а й сам акт реалізації, зокрема застосування права, є інтертекстуальною діяльністю. Адже реалізація права стосується й інших суспільних аспектів.

Відповідно, з'являється ще один важливий концепт нашого дослідження – *право як гіпертекст*. «Гіпертекст – це текст, побудований таким чином, що він перетворюється на систему, ієрархію текстів, одночасно становлячи єдність і множинність текстів» [2, с. 84]. Найпростішим прикладом гіпертексту може бути будь-який словник чи енциклопедія, де статті містять відсилки до інших статей цього ж словника чи енциклопедії. У цьому полягає схожість гіпертексту з інтертекстом, але є й відмінність: гіпертекст передбачає нелінійність, це своєрідна картина світу. Право як гіпертекст – це певна семіотична гра, вхід у яку вільний, але умови гри кожен гравець (соціальний суб'єкт) обирає собі сам: певне коло спілкування, певний соціальний статус, певний тип мислення і т. д., що обов'язково має бути узгоджене з право-нормами (а це якраз і означає гіпертекстуальні посилення для ознайомлення з правом). Праксеологія права як гіпертексту полягає у «матричності» його побудови і дії: натиснувши «кнопку» правомірності, гравець (соціальний суб'єкт) отримає певний набір правил, дозволів і навіть пільг, а обравши протиправність – отримає заборони, обмеження і покарання.

Однією з основних ознак гіпертексту є серійність [2, с. 86]. Ця ж ознака властива і праву: стандартність, повторюваність, однорідність – це визначальні чинники принципу всезагальності, що забезпечує підтримання порядку на всій території дії права. Соціальні суб'єкти весь час так чи інакше повторюють свої дії, і ці дії майже ідентичні до дій інших соціальних суб'єктів, які займають таку ж посаду, ведуть такий же спосіб життя, мислять такими ж категоріями. Тобто право як гіпертекст можливе у розумінні його як моделі гіперреальності соціокультурного простору. Цікаво, що термін «гіперреальність» запропонував французький теоретик Ж. Бодріяр для опису умов, за яких імітація або відтворення реальності набувають більшої легітимності, цінності й сили, аніж самі оригінали [3, с. 93]. Аналогічна ситуація складається й у сфері правовідносин: те, що не відтворено у праві, не вважається суспільно значущим, а отже, не потребує врегулювання шляхом втручання держави і може бути вирішено будь-яким іншим способом. Однак ми не можемо однозначно стверджувати, що сфера правовідносин – це гіперреальність, бо, за Бодріяром, гіперреальність вибудовується з моделей чи симулякрів, які не мають референтів у реальності, а існують у серіях репродукцій, не наділених історичним змістом [3, с. 93], а правова реальність все-таки базується не на фікціях, а на цілком очевидних речах (об'єктах, суб'єктах, фактах, діях, подіях, явищах, процесах і т. д.).

Але водночас гіперреальність твориться здебільшого засобами масової комунікації, що породжують наслідування, а до таких засобів можна віднести і право як текст найбільш масового використання, що не тільки передбачає, а й вимагає «правильної» реалізації його приписів, повторення, відтворення описаного в ньому на практиці, тобто наслідування.

Висновки. Отже, можемо резюмувати, що право створюється, функціонує, адаптується до змінного суспільства, забезпечує потреби впорядкування цього суспільства, спираючись на свої властивості текстуальності, контекстуальності, інтертекстуальності й гіпертекстуальності. І в цих властивостях закладено праксеологічність права як семіотично-функціональної граматики дій соціального суб'єкта. Іншими словами, через аналіз права як тексту, контексту, інтертексту, гіпертексту розкривається його тактико-стратегічний потенціал. Адже, безумовно, право апріорно наділене характеристикою тактичності та стратегічності, бо в ньому закладено теорію і практику майстерності підготовки (організації) та ведення (регулювання) правових відносин. Перспектива права (своєрідні ймовірні комбінації правовідносин і прийоми їх налагодження, можливі конфліктні ситуації та способи їх вирішення, різноманітні управлінські механізми та проектування дій тощо) закладена в ньому заздалегідь. Право – це інструкція щодо дій (чи бездіяльності), чітко окреслена лінія поведінки; це тактико-стратегічний текст, у якому міститься чітка граMATика (вибудова) дій соціальних суб'єктів.

Бібліографічні посилання

1. *Павлишин О. В.* Правова праксеологія: практично-прикладні аспекти філософії права / О. В. Павлишин // *Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки.* Вип. 24. – К., 2004. – С. 75–81; Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень / О. Павлишин // *Філософські та методологічні проблеми права.* – № 1. – 2011. – С. 48–56.
2. *Руднев В.П.* Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты / В.П. Руднев. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М., 2009.
3. *Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора.* – К., 2003.
4. *Тюгашев Е.* Концепт імперії в горизонті семиотики права / Е. Тюгашев // *Вестник НГУ. Серія: Право.* – Т. 3. Вип. 2. – Новосибірськ, 2007. – С. 8–12; *Семиотика права: учебная рабочая программа / сост. С.Г. Проскурин.* – Новосибірськ, 2007.
5. *Дудаш Т.* Деякі герменевтичні поняття у теоретичній та практичній юриспруденції / Т. Дудаш // *Теорія держави і права.* – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/category/105/105/112/>
6. *Логіка: підручник для студ. юрид. фаху / за заг. ред. проф. В.Д. Титова.* – 2004.
7. *Зархіна С.Е.* Мова права як предмет філософсько-правового аналізу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / С.Е. Зархіна. – Х., 2005.
8. Цит. за: Павлишин О. Семіотичний аналіз права в контексті праксеологічних досліджень / О. Павлишин // *Філософські та методологічні проблеми права.* – № 1. – 2011. – С. 48–56.
9. *Артикуца Н. В.* Мова права і юридична термінологія: навч. посібник / Н. В. Артикуца. – 2-е вид., змін. і доп. – К., 2004.
10. *Остин Дж.* Избранное: Как производит действия при помощи слов; Смысл и сенсibiliи / Дж. Остин. – М., 1999.
11. *Skinner B.* Verbal Behavior. – N.Y., 1957.
12. *Витгенштайн Л.* Tractatus Logico Philosophicus. Філософські дослідження. – К., 1995.
13. *Харт Х.Л.А.* Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. – К., 1998.
14. *Бахтин М.М.* Проблема речевих жанрів // Бахтин М.М. Собр. соч. – М., 1996. – Т. 5: Работы 1940–1960 гг. – С. 159–206.
15. *Николаева Т. М.* Лингвистическая демагогия / Т.М. Николаева // *Прагматика и*

проблемы интенциональности. – М., 1988.

16. *Лотман Ю.М.* Семиотическое пространство // Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек. Текст. Семиосфера. История. – М., 1996.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2004.

18. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989.

Балинская О.М. Тактика и стратегия права как текста / контекста / интертекста / гипертекста. Автор рассматривает право сквозь призму семиотики (науки о знаках) и праксеологии (науки об эффективности деятельности) как тактико-стратегический текст и семиотически-функциональную грамматику действий социальных субъектов. Для этого использовано сопоставление права с философскими категориями текста, контекста, интертекста и гипертекста. Речь идет о том, что право наделено характеристикой тактики и стратегии, поскольку в нем заложена теория и практика мастерства подготовки (организации) и ведения (регулирувания) правовых отношений.

Ключевые слова: право, праксеология, семиотика, текст, контекст, интертекст, гипертекст.

Balynska O.M. Tactic and strategy of law as to text / to the context / to the intertext / to the hypertext. The author examines the law through the prism of semiotics (science of signs) and praxeology (study of the effectiveness) as tactical and strategic text and semiotic-functional grammar actions of social actors. For this she used the comparison of the law with the philosophical categories – text, context, inter-text and hypertext. The point is that the law vested characteristic of tactics and strategy, as it laid the theory and practice of skills training (organization) and maintenance (regulation) relations.

The socio-cultural sign “law” is associated as some verbal instruction, verbal reproduced rules of behavior, because most attention is given to their own law as semiotic text. When it comes to the law as text, mostly talking about the text of the statute, that does not deny, but significantly reduces the textual approach to thinking of the law. The author proposes to consider praxeology concept of “law as text” in several ways: 1) as a special functional style literary language, and 2) as a symbolic reproduction of legal reality, and 3) as open and closed system of relationships.

Context of the law (as a kind of integrity that connects and explains all phenomena, facts, actions, events, and other items of legal reality) – this environment functioning of the law’s language. However, the law as a “fragment” of socio-cultural space becomes a context for the legal signs that contained in it. Only within the law as a semiotic system fully understood the contents of its constituents through systematic relations.

Intertextuality in the law means that all texts (all that transmits information, it might even be some legal signs) are on the network of relationships; not only within the law, but also the historical, social, ideological, political “textual” relations.

Law as hypertext – is certain semiotic game, entrance to which is free, but each player (social subject) elect the rules of the game yourself: some social circle, a certain social status, a certain type of thinking, etc., which must to be consistent with the law-rules (which just means hypertextual link to review the law).

Keywords: law, praxeology, semiotics, text, context, intertext, hypertext.

Надійшла до редакції 21.05.2013

Д.О. Єрмоленкокандидат юридичних наук, доцент
(Класичний приватний університет)

УДК 340.13

СТАН ДЕРЖАВНОЇ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Проналізовано поняття «державна молодіжна політика», її співвідношення з категоріями «державна політика», «соціальна політика», «молодіжна політика»; історія формування та розвитку вітчизняної державної молодіжної політики; стан законодавства України з питань державної молодіжної політики.

Ключові слова: політика, молодь, соціальна політика, державна молодіжна політика, законодавство з питань державної молодіжної політики.

Постановка проблеми. Потреба в комплексному дослідженні стану державної молодіжної політики у сучасній Україні зумовлена перш за все роллю молоді у житті суспільства, у тих змінах, що відбуваються у державі. Адже в період становлення та розвитку в Україні нових суспільних відносин закономірно виходить на перший план проблема включення молодого покоління в політичні, економічні, соціальні духовні перетворення. Від масштабу, глибини та строків здійснення цих процесів залежить у цілому успіх реформ, що відбуваються в українському суспільстві. Демократизація суспільства потребує радикального оновлення змісту та форм державної молодіжної політики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В Україні поняття «молодіжна політика» та «державна молодіжна політика» почали використовуватися ще в радянські часи, але, незважаючи на досить тривалий термін, донині в Україні фактично не розроблений понятійно-категоріальний апарат, що відображає зміст та форму цього явища. На нашу думку, ключовими тут є поняття: «політика», «державна політика», «соціальна політика», «молодіжна політика», «державна молодіжна політика».

Термін «політика» є одним з найбільш неоднозначних. Існує величезна кількість його наукових тлумачень, адже політика є предметом вивчення багатьох наук, передусім політології, філософії та правознавства. Так, Великий Енциклопедичний Словник визначає політику (від лат. *polis* – держава) як сферу діяльності, пов'язану із відносинами між соціальними групами, суттю якої є визначення форм, завдань, цілей та змісту діяльності держави [1, с. 817]. О.П. Угроватов вважає, що політика – це всеохоплюючий феномен суспільного життя, що пронизує всі її форми та включає в себе всі форми соціальної активності людей, всі види діяльності з їх організації та керівництва в межах процесів виробництва [2, с. 298]. М. Вебер розглядав політику як намагання до участі у владі або здійснення впливу на розподіл влади чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі містить [3, с. 653].

Вітчизняними політологами запропоновано таке визначення: «політи-

ка – це діяльність осіб, мікро- і макрогруп та інститутів для отримання, реалізації влади, це система відносин у суспільстві для врегулювання нормованої ієрархії підпорядкування, тобто політика є цілеспрямованою діяльністю, домінантою якої є отримання влади, її використання» [4, с. 9]. Можна навести ще безліч трактувань терміна «політика», але найбільш прийнятним з точки зору нашого дослідження, на нашу думку, є таке: «Сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб» [4, с. 5].

Мета статті – дослідити поняття «державна молодіжна політика», її співвідношення із суміжними поняттями, проаналізувати стан сучасного законодавства України з питань державної молодіжної політики.

Виклад основного матеріалу. Поняття «державна політика» у вітчизняній науці трактується як «комплекс цілеспрямованих політичних рішень, що приймаються керівництвом держави, які обмежені простором і часом та реальні в межах певної політичної системи» [5, с. 119]. Тобто особливістю саме державної політики є суб'єкт її здійснення – держава (керівництво держави), у той час як суб'єктом політики у загальному розумінні можуть бути будь-які соціальні групи та індивіди.

Термін «соціальна політика» вживається у науковій літературі у двох значеннях – широкому та вузькому. Якщо в широкому розумінні соціальна політика – це вся сукупність впливу держави та організацій громадянського суспільства, що з нею співпрацюють, на різні сфери соціального життя, то у вузькому мається на увазі політика, орієнтована на завдання соціальної допомоги тим, хто її потребує. При широкому розумінні соціальної політики, молодіжну політику необхідно розглядати як її складову частину (тобто соціальну політику, спеціалізовану щодо окремої соціально-вікової групи). При вузькому розумінні – її предмет, звичайно ж, не співпадає із предметом молодіжної політики.

«Класичним» розумінням «молодіжної політики» більшість авторів (В.І. Полтавець [6, с. 69], І.М. Гузенко [7, с. 54], С.В. Ничипоренко [8, с. 20–21], М.П. Перепелиця [9] та інші) вважають визначення, запропоноване І.М. Ільїнським: молодіжна політика – це по-перше, система ідей, теоретичних положень про роль і місце молодого покоління, по-друге, це практична діяльність суб'єктів такої політики: держави, громадських організацій та інших соціальних інститутів щодо реалізації цих ідей, положень і директив з метою формування і розвитку молоді [10, с. 24]. Заслуговує на увагу і думка В.К. Криворученка, який вважає, що молодіжна політика охоплює всі сфери життєдіяльності молоді, включає в себе всі питання, пов'язані з формуванням і вихованням молоді, охоплює всі процеси соціалізації, всю сукупність ідей щодо місця і ролі молоді в суспільстві та їх реалізацію. Вона є сукупністю дій всіх державних та громадських інституцій, проте кожний її суб'єкт, соціальна інституція здійснює її диференційовано відповідно до своїх потреб і можливостей з урахуванням місцевих умов [11, с. 71]. З наведених дефініцій можна зробити висновок, що важливою особливістю молодіжної політики є широке коло суб'єктів. Саме з цієї позиції пі-

дходить до молодіжної політики М.Ф. Головатий, який зазначає, що її суб'єктом є держава, державні органи, політичні партії, громадські організації та об'єднання, профспілки, соціальні інститути, окремі громадяни і, обов'язково, самі молоді люди [12, с. 11].

Доцільно порівняти наведені визначення із тим, як ті самі дослідники розуміють термін «державна молодіжна політика». Так, В.К. Криворученко пропонує розглядати державну молодіжну політику як всю діяльність держави щодо молоді [11, с. 73]. Більш детальне тлумачення дає М.Ф. Головатий: «Державна молодіжна політика є одним зі специфічних і пріоритетних напрямків діяльності держави, її органів з метою створення певних умов і соціальних гарантій для соціального становлення та розвитку молодих громадян, їх щонайповнішої самореалізації як в особистих, так і у суспільних інтересах» [12, с. 8]. Знову звертаємо увагу на суб'єкта, який підкреслюється у обох визначеннях. Отже, суб'єктом державної молодіжної політики, як і будь-якої державної політики, є держава, коло ж суб'єктів молодіжної політики значно ширше. Тобто державна молодіжна політика є складовою молодіжної політики в цілому.

Можна навести й інші визначення «державної молодіжної політики». Так, В.А. Головенько зазначає, що «державна молодіжна політика охоплює всі сфери життєдіяльності молоді, включає в себе всі питання, пов'язані з формуванням і вихованням молоді, охоплює всі процеси соціалізації, всю сукупність ідей щодо місця та ролі молоді в суспільстві та їхню реалізацію. Державна молодіжна політика є сукупністю дій всіх державних і громадських інституцій, проте кожний її суб'єкт, соціальна інституція здійснює її диференційовано, відповідно до своїх потреб і можливостей з урахуванням місцевих умов» [13, с. 136]. Як бачимо, автор відносить до суб'єктів здійснення державної молодіжної політики «громадські інституції», тобто не вбачає різниці між поняттями «молодіжна політика» та «державна молодіжна політика». На розмежує зазначені поняття і М.В. Гуцалова, яка під терміном «державна молодіжна політика» розуміє «чітко визначену систему ідей, принципів, теоретичних положень щодо місця та ролі молоді у поступальному розвитку суспільства, закріплених у законодавчих та нормативних актах тощо (у програмних документах політичних партій, заявах громадських організацій, промовах окремих суспільних лідерів), а також діяльність суб'єктів молодіжної політики щодо втілення цих ідей та положень у реальність в інтересах молоді та суспільства в цілому» [14, с. 87].

Проте у будь-якому випадку вичерпне визначення «державної молодіжної політики» надає Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні»: «Державна молодіжна політика – це системна діяльність держави у відносинах з особистістю, молоддю, молодіжним рухом, що здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і ставить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України» [15]. Це визначення конкретизує як суб'єкта здійснення (держава), так і адресатів державної

молодіжної політики (особистість, молодь, молодіжний рух), є законодавчо закріпленим, тому саме воно слугуватиме для нашого дослідження як методологічний орієнтир.

Історія вітчизняної державної молодіжної політики, як і історія держави Україна, нараховує вже більше 20 років. За цей час нормативно-правова база формувалася відповідно до змін соціально-політичної ситуації в країні. І.М. Гузенко пропонує таку періодизацію цього процесу: I період (1992–1993 рр.) – започаткування державної молодіжної політики України, систематизація практичних напрацювань у сфері молодіжної політики, визначення основних напрямків її подальшого розвитку; II період (березень 1993–1996 рр.) – період пошуку та налагодження системи реалізації регіональної державної молодіжної політики, період суттєвого підвищення якості та ефективності роботи; III період (1997–1999 рр.) – зміцнення молодіжних структур в органах виконавчої влади та молодіжної субкультури загалом [7, с. 56].

На нашу думку, подібна періодизація не позбавлена недоліків. Перш за все формування нормативно-правової бази державної молодіжної політики не завершилося у 1999 р., навпаки, починаючи з 2000 р. було прийнято цілу низку нормативно-правових актів з цього питання. Крім того, процес створення законодавчої бази державної молодіжної політики незалежної України, на думку багатьох авторів (Т.О. Донченко, Є.І. Бородін), почався ще за часів СРСР. Так, Т.О. Донченко вважає, що в Україні до проголошення незалежності була проведена молодіжна політика за такою схемою: основна її частина проводилася через ВЛКСМ (фактично єдина молодіжна організація), інша – через державні органи освіти, охорони здоров'я, оборони, внутрішніх справ, держкомспорт, інформаційні відомства, культосвітні заклади тощо [16, с. 142]. В 1990 році, на думку Є.І. Бородіна, вже були започатковані сучасні підходи до розроблення і впровадження державної молодіжної політики. Головними державними структурами, що опікувалися справою створення молодіжного законодавства, стали Комісія у справах молоді Верховної Ради УРСР XII скликання (голова – А.С. Матвієнко, заступник – Ю.І. Збітнєв, секретар – А.В. Толстоухов) та Міністерство у справах молоді та спорту УРСР (міністр – В.П. Борзов), які були створенні у 1990 році [17, с. 17].

Більш вдалою видається періодизація, запропонована А.О. Васильєвим: I період (1992–1998 рр.) – становлення нормативно-правової бази державної молодіжної політики молодій незалежній державі (але часом початку I періоду, спираючись на дослідження Т.О. Донченко, Є.І. Бородіна, слід визначити 1990 рік); II період (1998–2000 рр.) – розвиток нормативно-правової бази – визначення організаційних форм та формування основних напрямків реалізації державної молодіжної політики; III період (2001–2002 рр.) – вдосконалення нормативно-правової бази та формування нових напрямків державної молодіжної політики; IV період (2003–2004 рр.) – трансформація нормативно-правової бази державної молодіжної політики – підвищення її соціальної спрямованості; V період (2005 р. – до наших днів) – намагання переосмислення та якісної трансформації нормативно-правової бази держа-

вної молодіжної політики [18].

За оцінками В.А. Головенько, усього за роки незалежності України прийнято понад 700 законів України та 800 підзаконних нормативно-правових актів, що тією чи іншою мірою спрямовані на вирішення молодіжних проблем [19, с. 22–23]. Природно, що опрацювати такий масив інформації дуже важко, адже до нормативно-правової бази України у сфері державної молодіжної політики належать такі групи: конституційні основи державної молодіжної політики; загальні засади державної молодіжної політики в Україні; законодавство України з питань державної молодіжної політики; укази та розпорядження Президента України; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України; рекомендації парламентських слухань у Верховній Раді України; інші нормативно-правові акти державної молодіжної політики в Україні.

Розглянувши стан законодавства та підзаконних нормативно-правових актів з питань державної молодіжної політики, можна зробити такі **висновки**:

1. Правові норми, що регулюють суспільні відносини у сфері державної молодіжної політики, містяться у нормативно-правових актах різного рівня та різної тематики, в них відсутня єдність понятійно-категоріального апарату. Так, у Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (п. 5 розділу II) зазначено, що «державна молодіжна політика поширюється на громадян України віком від 14 до 28 років», в той час як у Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» «молодь, молоді громадяни» визначаються як «громадяни України віком від 14 до 35 років». Отже незрозуміла позиція законодавця – державна молодіжна політика поширюється не на всіх молодих громадян України? Звичайно ж це не так. До того ж більшість нормативно-правових актів підтримують вікові межі, вказані саме у Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (14–35 років). Тобто вирішити конкретно цю колізію досить просто – шляхом внесення змін у відповідний пункт Декларації, але, на жаль, такі колізії непоодинокі.

2. Прогалини в нормативно-правовому регулюванні державної молодіжної політики частково заповнюються розрізненими актами органів виконавчої влади. Тобто, по суті, проблема державної молодіжної політики до сьогодні вирішується шляхом вибіркового регулювання найбільш гострих проблем при відсутності єдиної нормативної та методологічної бази їх вирішення.

3. Окремі правові акти, які відрізняються певною комплексністю підходу до регулювання проблем державної молодіжної політики (Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»), були прийняті на ранньому етапі становлення правової системи України як незалежної держави (1992–1993 рр.) та через значні зміни у різних сферах суспільного життя не можуть слугувати основою для проведення ефективної державної молодіжної політики.

4. Переважають акти концептуального або вузько-прикладного харак-

теру. Завдання ж формування правового регулювання державної молодіжної політики, що нормативно визначає механізми молодіжної політики, не вирішено: відсутня взаємопов'язаність правових норм, що містяться у різних нормативних актах; низка пропозицій концептуального характеру та доручень, що містяться в них, до сьогодні не реалізовані. Так, за експертними оцінками Лабораторії законодавчих ініціатив, більшість рекомендацій парламентських слухань про становище молоді в Україні або «були виконані частково» або зовсім «не були виконані» [20, с. 5]. На нашу думку, це пов'язано з тим, що, по-перше, рекомендації парламентських слухань, як і будь-які рекомендаційні норми права, містять правила, виконання яких лише бажане для держави, але не обов'язкове; по-друге, самі пропозиції парламентських слухань не завжди є чітко сформульованими, що фактично унеможлиблює їх повне та своєчасне виконання.

Бібліографічні посилання

1. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1997.
2. Угроватов А.П. Политология: словарь-справочник / А.П. Угроватов. – Новосибирск, 2006.
3. Вебер М. Политика как признание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. – М., 1990.
4. Основи політичної науки // Політичні процеси, системи та інститути / за ред. Б. Кухти. – Львів, 1997.
5. Політична влада та її рішення / за ред. Б. Кухти. – ЦПД, 2006.
6. Соціальна робота в Україні: перші кроки / за ред. В.І. Полтавця. – К., 2000.
7. Гузенко І.М. Становлення і розвиток державної молодіжної політики в Україні / І.М. Гузенко // Військово-науковий вісник Львівського ін-ту Сухопутних військ Нац. ун-ту "Львівська політехніка". – 2009. – № 11. – С. 50–62.
8. Ничипоренко С.В. Молодіжна сімейна політика в Україні / С.В. Ничипоренко. – Умань, 2011.
9. Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональні аспекти) / М.Д. Перепелиця. – К., 2001.
10. Ильинский И.М. Молодежь и молодежная политика / И.М. Ильинский // [Философия. История. Теория]. – М., 2001.
11. Криворученко В.К. К вопросу о законодательстве субъектов Федерации в сфере молодежной политики / В.К. Криворученко // Молодежная политика. Информационный бюллетень. – М., 1995. – № 92–95. – С. 67–74.
12. Головатий М.Ф. Молодіжна політика в Україні : проблеми оновлення / Український науково-дослідний інститут проблем молоді / М.Ф. Головатий. – К., 1993.
13. Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХІ ст. / В.А. Головенько. – К., 1997.
14. Гуцалова М.В. Державна молодіжна політика як фактор залучення молоді до участі у державотворчих процесах / М.В. Гуцалова // Наукові праці : науково-метод. журнал. – Т. 110. – Вип. 97. Політологія. – Миколаїв, 2009. – С. 85–88.
15. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні : Декларація від 15.12.1992 № 2859-ХІІ // ВВР України. – 1993. – № 16. – Ст. 166.
16. Донченко Т.О. Формування державної молодіжної політики в Україні: історико-правовий аспект / Т.О. Донченко // Наукові праці. – Том 125. – Вип. 112. – 2009. – С. 141–143.
17. Бородін Є.І. Історія формування державної молодіжної політики в Україні (1991–2004 рр.) : монографія / Є.І. Бородін. – Д., 2006.
18. Васильєв А.О. Еволюція нормативно-правової бази державної молодіжної політики незалежної України / А.О. Васильєв // Державне будівництво. – 2011. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2011-1/index.html>.

19. Головенько В.А. Молоде покоління України в алгоритмі суспільних процесів / В.А. Головенько // Український соціум. – 2006. – № 2. – С. 20–34.

20. Світова практика та український досвід використання механізму парламентських слухань та слухань у комітетах як інструменту контрольної функції парламенту. – К., 2004.

Ермоленко Д.А. Состояние государственной молодежной политики в современной Украине. Проанализировано понятие «государственная молодежная политика», его соотношение с категориями «государственная политика», «социальная политика», «молодежная политика»; история формирования и развития отечественной государственной молодежной политики; состояние законодательства по вопросам государственной молодежной политики.

Ключевые слова: политика, молодежь, социальная политика, государственная молодежная политика, законодательство по вопросам государственной молодежной политики.

Yermolenko D.O. The state of the government youth policy in modern Ukraine. The author analyzes the concept of "state youth policy", its relation to the categories of "public policy", "social policy", "youth policy", the history of the formation and development of the national youth policy of the state, the state legislation on the state youth policy.

The rules governing social relations in the government youth policy, contained in legal acts of different levels and different subjects, they lack the unity of concepts and categorical apparatus. The gaps in the legal regulation of government youth policy partly filled with scattered acts of the executive branch. That is, in fact, the problem of government youth policy till nowadays is solved by selectively regulating the most pressing problems in the absence of a single regulatory and methodological framework for their solution.

Some acts are different in certain integrated approach to the regulation of government youth policy issues were taken at an early stage of the legal system of Ukraine as an independent state and through significant changes in different spheres of social life can not be the basis for effective national youth policy.

Acts of conceptual or narrowly applied nature dominate. The task of forming the legal regulation of government youth policy that defines the regulatory mechanisms of youth policy is not resolved: there is no interconnectedness of law contained in various regulations; a number of conceptual offers and instructions contained therein, to date are not implemented.

Keywords: politics, youth, social policy, government youth policy, legislation on the government youth policy.

Надійшла до редакції 23.04.2013

О.В. Задорожній
професор
(Київський національний
університет ім.Т.Г. Шевченка)

УДК 341.172

РОЗВИТОК ПРАВОВИХ ФОРМ ПРИКОРДОННОГО ТА МІЖРЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ Й РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У 2010–2012 РОКАХ

Розглянуто останні тенденції правового – законодавчого та договірної – регулювання прикордонного та міжрегіонального співробітництва прикордонних областей та регіонів України та Російської Федерації.

Ключові слова: угода про прикордонне співробітництво, євро регіони, програма міжрегіонального і прикордонного співробітництва.

Постановка проблеми. Період 2010–2012 рр. позначився продовженням тенденції до активізації україно-російської прикордонної співпраці. Зокрема, було значно розширено правову базу у цій сфері. 27 жовтня 2010 р. Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації уклали Угоду про міжрегіональне та прикордонне співробітництво між Україною та Російською Федерацією [1, с. 211] (затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 479 від 31.05.2012 р. [2], набула чинності 14.06.2012 р.).

Угодою передбачено (ст. 3), що Сторони сприяють розвитку торговельно-економічного, науково-технічного, соціального, культурного, етнокультурного, гуманітарного співробітництва між регіонами, у тому числі між прикордонними регіонами, розвитку інфраструктури прикордонних регіонів, а також розвитку співпраці у сфері освіти, охорони здоров'я, інформаційних технологій, енергетики, агропромислового комплексу та в інших сферах.

При цьому визначено, що компетентні органи Сторін з метою здійснення міжрегіонального та прикордонного співробітництва: укладають угоди в порядку, передбаченому законодавством Сторін, у тому числі за окремими напрямками міжрегіонального та прикордонного співробітництва; розробляють спільні програми та проекти у сфері міжрегіонального та прикордонного співробітництва та беруть участь у їхній реалізації; здійснюють інформаційний обмін з питань міжрегіонального та прикордонного співробітництва (ст. 4 Угоди).

У ст. 8 закріплено, що з метою встановлення і розвитку торговельно-економічних зв'язків між суб'єктами господарювання Сторони вживають заходів, спрямованих на формування системи державної підтримки пріоритетних напрямів розвитку міжрегіонального та прикордонного співробітництва, гармонізацію законодавства Сторін у частині забезпечення сприятливих умов взаємодії [1, с. 211]. Крім того, Сторони зобов'язалися створювати сприятливі умови при здійсненні перевезень вантажів і пасажирів між прикордонними регіонами, а також для транзиту вантажів і пасажирів на території своєї держави (ст. 9), сприяти співробітництву між компетентними органами Сторін на територіях прикордонних регіонів у сфері охорони навколишнього середовища (ст. 10), а також взаємодії та обміну інформацією щодо облаштування пунктів пропуску через українсько-російський державний кордон; сприяти протидії транскордонній протиправній діяльності (ст. 11) [1, с. 211].

Виклад основного матеріалу. 4 жовтня 2010 року у м. Геленджик (Росія) відбувся Перший україно-російський міжрегіональний економічний форум під патронатом Президентів України і РФ. Під час форуму була підписана Програма міжрегіонального і прикордонного співробітництва України і Російської Федерації на 2011–2016 рр. [3]. Пріоритетними напрямками співпраці у Програмі визначено:

- вдосконалення нормативно-правової бази міжрегіонального та прикордонного співробітництва Російської Федерації та України;
- надання системної підтримки на державному, регіональному та місцевому рівні реалізації спільних проектів у пріоритетних сферах співробіт-

ництва суб'єктів Російської Федерації і адміністративно-територіальних утворень України;

- вдосконалення взаємодії на державному, регіональному та місцевому рівнях з питань розвитку міжрегіонального та прикордонного співробітництва та реалізації проектів;

- вдосконалення взаємодії у сфері прикордонного, митного та інших видів контролю, що здійснюються на державному кордоні;

- ефективна взаємодія у правоохоронній сфері, щодо зайнятості та трудової міграції, територіального планування, конкурентної політики, міжнаціональної політики, ЗМІ тощо;

- сприяння розвитку малого бізнесу з метою створення нових робочих місць і розвитку сучасної інфраструктури прикордонних регіонів;

- розвиток міжмуніципального співробітництва та побратимських зв'язків по лінії малих і середніх міст, особливо прикордонних суб'єктів Російської Федерації і адміністративно-територіальних утворень України;

- створення майданчиків для обговорення питань розвитку міжрегіонального та прикордонного співробітництва, обміну досвідом по різних напрямках діяльності, розвиток інших інститутів співпраці.

При цьому Програмою визначено пріоритетні сфери співпраці суб'єктів Російської Федерації і адміністративно-територіальних утворень України. Серед них – торговельно-економічна сфера; паливно-енергетичний комплекс; промисловість; транспорт; агропромисловий комплекс; охорона здоров'я та соціальна політика; будівництво; інформаційні технології і зв'язок; наука та освіта; екологія та природоохоронна діяльність; попередження та ліквідація надзвичайних ситуацій; прикордонний і митний контроль; правоохоронна діяльність; туризм, культура, спорт та молодіжна політика [3].

Під час проведення 8-го засідання Комітету з економічного співробітництва Україно-російської міждержавної комісії (7 червня 2011 р.) було підписано План з реалізації Програми, що містить конкретні заходи щодо розвитку міжрегіонального співробітництва на основі пропозицій від українських і російських регіонів.

Як уже зазначалося, у жовтні 2011 р. укладено низку угод, пов'язаних із перетином україно-російського кордону: Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво і взаємодію у сфері розбудови пунктів пропуску через українсько-російський державний кордон [4, с. 968], Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про порядок перетинання українсько-російського державного кордону жителями прикордонних регіонів України та Російської Федерації [5], Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво під час здійснення спільного контролю осіб, транспортних засобів і товарів на українсько-російському державному кордоні [6, с. 24].

Крім того, продовжувалася практика активізації співробітництва шляхом укладання угод, програм і протоколів на міжрегіональному рівні. Таких документів за роки незалежності підписано більше 220, а у період 2010–2012 рр. з'явилося понад 30 нових угод. Серед них – Угода про тор-

говельно-економічне, науково-технічне та культурне співробітництво між Донецькою облдержадміністрацією та адміністрацією Краснодарського краю від 18.10.2011 р., Протокол до Угоди між Донецькою ОДА та адміністрацією Краснодарського краю про торговельно-економічне, науково-технічне та культурне співробітництво від 19.10.2011 р., План заходів на 2012–2014 рр. щодо реалізації Угоди між Донецькою та Новосибірською областями про торговельно-економічне, науково-технічне та культурне співробітництво, Угода між Запорізькою ОДА та урядом Новосибірської області про торговельно-економічне, науково-технічне та культурне співробітництво 2011 р., План заходів на 2012–2014 рр. щодо реалізації Угоди між Херсонською ОДА та урядом Новосибірської області про торговельно-економічне, науково-технічне та культурне співробітництво тощо.

На жаль, переважно ці угоди є рамковими, тобто визначають лише контури співробітництва. Тому актуальною задачею залишається розробка таких механізмів і форм співробітництва, що дозволили б встановлювати прямі торгово-економічні відносини між господарюючими суб'єктами обох країн, створювати нові спільні формати взаємодії, укладання міжрегіональних програм підтримки малого і середнього бізнесу. Останнім часом такі механізми вже з'являються [7].

Щодо інституційного механізму прикордонної співпраці, то двостороннє співробітництво відбувалося в рамках Підкомісії з питань міжрегіонального і прикордонного співробітництва Комітету з питань економічного співробітництва Україно-російської міждержавної комісії. Крім того, активізувалися контакти між адміністративно-територіальними суб'єктами України і РФ.

Певний імпульс міжрегіональному і транскордонному співробітництву надала й зустріч Президентів України і РФ із керівниками прикордонних регіонів обох країн, що відбулася 21 квітня 2010 р. в Харкові. Сторони обговорили питання двостороннього співробітництва у політичній, економічній, військово-технічній, гуманітарній сферах, сфері прикордонного співробітництва.

26–28 вересня 2010 р. у м. Єкатеринбурзі (Росія) був проведений перший Уральський форум українсько-російського співробітництва. Під час форуму було підписано 7 міжрегіональних угод, 3 протоколи про наміри, а також Угоду про співробітництво між Союзом промисловців і підприємців України і Російським союзом промисловців і підприємців. 24–25 травня 2011 року у Києві відбувся Другий форум, було підписано близько п'ятнадцяти угод, протоколів, планів торгово-економічного і науково-технічного співробітництва між регіонами, підприємствами України й Уральського федерального округу Російської Федерації у сферах енергетики, металургії, машинобудування, агропромислового комплексу і створення міжнародних транспортних коридорів.

19–20 травня 2011 р. у Санкт-Петербурзі відбувся Форум «Санкт-Петербург – регіони України», ініціатором якого виступила губернатор м. Санкт-Петербурга В. Матвієнко. Було організовано чотири «круглі столи» з таких тем: «Питання управління міським господарством», «Економічний

розвиток, промислова політика і торгівля», «Співробітництво у сфері культури і туризму», «Співробітництво у сфері науки, середнього, професійно-технічного і вищого навчання». Під час форуму були підписані угоди про співробітництво між Луганською, Черкаською обласними державними адміністраціями й урядом Санкт-Петербурга [7].

Проте основним механізмом активізації російсько-українського прикордонного співробітництва протягом 2010–2012 рр. було подальше впровадження достатньо ефективної і розповсюдженої в Європейському Союзі форми міжрегіонального і прикордонного співробітництва – єврорегіонів [8, с.154]. Продовжувався розвиток чотирьох україно-російських єврорегіонів – «Дніпро» (за участю Брянської, Гомельської, Чернігівської областей), «Ярославна» (за участю Курської і Сумської областей), «Слобожанщина» (за участю Белгородської і Харківської областей), «Донбас» (за участю Ростовської, Луганської і Донецької областей) [9, с. 178].

Слід зазначити, що функціонування єврорегіонів протягом останніх років відбувалося відповідно до положень Державної Програми розвитку транскордонного співробітництва на 2011–2015 рр. [10], затвердженої постановою Кабінету Міністрів України 1 грудня 2010 р [11]. Програма передбачає активізацію соціально-економічного, науково-технічного, екологічного, культурного розвитку суб'єктів транскордонного співробітництва. Особливий акцент у Програмі зроблено на забезпечення реалізації великомасштабних проектів транскордонного співробітництва в рамках програм Євросоюзу, забезпечення підвищення рівня життя населення та розвиток соціальної сфери прикордонних регіонів, а також поглиблення співпраці в рамках існуючих єврорегіонів та створення нових [10].

Активізація прикордонної співпраці визначена й однією з цілей Стратегії економічного розвитку Співдружності Незалежних Держав на період до 2020 р. [12], затвердженої рішенням Ради голів урядів СНД 14 листопада 2008 р. [13]. У Стратегії передбачено такі основні напрямки взаємодії, спрямовані на регіональний розвиток прикордонних територій: поступове формування міждержавного регіонального ринку товарів, послуг, капіталу, робочої сили; встановлення прямих економічних зв'язків між регіонами; розвиток прикордонної торгівлі; сприяння створенню на прикордонних територіях особливих або спеціальних економічних зон; здійснення спільних інвестиційних проектів; розширення співробітництва у сфері сільського господарства, транспорту, інформаційних технологій і зв'язку; оптимальне економічне використання прикордонних територій, розвиток на цих територіях виробничої й соціальної інфраструктури; проведення на прикордонних територіях спільних заходів щодо моніторингу й охорони навколишнього середовища, забезпеченню санітарної охорони територій; розвиток прикордонного туризму.

Загалом, діяльність україно-російських єврорегіонів дозволила досягти (щоправда, у різній мірі) інтенсифікації зовнішньоторговельних операцій, підвищити інвестиційну привабливість територій, налагодити співпрацю у науковій та інноваційній сферах [14]. Діяльність створеного у 2003 р. єврорегіону «Дніпро» [15] протягом останніх років дозволила реалізувати такі

проекти: управління процесом розвитку територій євро регіону, серія навчальних тренінгів з питань управління проектами для неурядових організацій, проект «Пріоритети та механізми прийняття рішень по територіальному розвитку у співпраці з громадськістю», Конференція з проблем реабілітації територій, постраждалих від аварії на Чорнобильській атомній електростанції, Кластерна модель розвитку туризму.

В рамках діяльності євро регіону «Дніпро» щорічно проводиться ряд культурних, спортивних та інших заходів, у тому числі: щорічні конференції з питань діяльності євро регіону, міжнародні туристичні форуми, виставки товарів «Сіверські контракти». Таким чином, проекти, що реалізуються в рамках євро регіону «Дніпро», мають переважно гуманітарне та культурне спрямування та суттєво не впливають на економічне становище регіонів-учасників. Крім того, як зазначає О. Рогова, наразі чітко не артикульовані транскордонні проблеми, що потребують спільного вирішення, за роки існування євро регіону не розроблено і не затверджено стратегію його розвитку, організаційна структура є неефективною, існуючий механізм координації спільних дій у рамках євро регіону є неефективним, фінансування проектів є недостатнім [16].

Функціонування заснованого у 2007 р. євро регіону «Ярославна» (Сумська і Курська області), поряд з іншими факторами, дозволило досягти значного збільшення обсягів зовнішньоторговельних операцій, причому із помітною перевагою експорту [17, с. 100–105]. Якщо у 2007 р. зовнішньоторговельний оборот Сумської області з Курською областю в рамках євро регіону «Ярославна» склав 21,3 млн. дол. США [18], то у 2011 р. – 46 млн. дол. США (експорт у загальних обсягах зовнішньої торгівлі у 2011 р. склав 98 %) [17, с. 100–105].

Протягом 2012 р. в рамках євро регіону «Ярославна» відбувалася реалізація 14 угод і протоколів про співробітництво на рівні міст і районів Сумської і Курської областей; низки угод про співпрацю в освітній сфері; угод між державними органами у сфері науки, державної служби, зайнятості, підприємництва, сільського господарства, туризму. Продовжується розробка концепції розвитку транскордонного співробітництва у напрямку зниження екологічного навантаження прикордонних областей-учасниць євро регіону, концепції поведінки з відходами на регіональному рівні, а також проекту єдиного порядку поведінки з побутовими та промисловими відходами в областях-учасницях.

Було проведено ряд двосторонніх заходів, серед яких – «круглий стіл» на тему «Стан розвитку транскордонного співробітництва у рамках євро регіону «Ярославна» (20.05.2010 р.); низка засідань спільних міждепутатських робочих груп Курської і Сумської областей; засідання Ради євро регіону; Міжнародна універсальна виставка міжрегіональної і зовнішньоекономічної співпраці «Слобожанський міст-2011»; виставка «Дні російських регіонів»; форум «Кордон – середовище інновацій» (8–9.09.2011 р.); 40-е ювілейне засідання Генеральної Асамблеї та щорічної Конференції Асоціації європейських прикордонних регіонів (22–23.09.2011 р.), IX Міжнародна універсальна виставка «Слобожанський міст-2012» (6–

8.09.2012 р.) [20, с. 33].

Протягом 2010–2012 рр. продовжував своє функціонування і єврорегіон «Слобожанщина» на базі Белгородської та Харківської областей. Сучасне геополітичне положення областей, розвиток транскордонного співробітництва шляхом діяльності єврорегіону «Слобожанщина» сприяє подальшому розвитку співпраці відповідних регіонів України і Російської Федерації як між собою, так і з регіонами інших країн СНД.

В осяжному майбутньому в рамках єврорегіону «Слобожанщина» передбачається будівництво міжнародного аеропорту, прикордонного індустриального комплексу, прикордонного експортного терміналу, прикордонного виставкового комплексу [21, с. 61]. Також у рамках даного проекту планується будівництво між Белгородом і Харковом автотраси, що відповідатиме європейським стандартам. Також передбачається, що на базі Вовчанського промислового вузла буде створено спеціалізований прикордонний індустриальний комплекс, який міг би в перспективі виконувати функцію зони вільного економічного розвитку.

Проте, однією з основних проблем економічної співпраці в рамках єврорегіону «Слобожанщина» є бюрократична процедура митного оформлення вантажів на російсько-українському кордоні [22, с. 148].

Після низки зустрічей та консультацій 29.10.2010 р. було підписано Угоду про створення єврорегіону «Донбас», який наразі включає в себе Ростовську область Російської Федерації, Луганську і Донецьку області України (число учасників і територія діяльності єврорегіону можуть бути змінені на підставі рішення Ради єврорегіону з ініціативи однієї зі Сторін).

Відповідно до Угоди, основною метою створення єврорегіону «Донбас» є сприяння соціально-економічному розвитку Ростовської області Російської Федерації, Луганської та Донецької областей України, охороні навколишнього середовища, науковій, освітній, культурній і спортивній співпраці Сторін.

Правовий статус, структура, цілі єврорегіону, а також напрямки співпраці визначені у Статуті єврорегіону, який є невід'ємною частиною Угоди. Координаційно-консультативні органи єврорегіону формуються відповідно до Статуту. Сторони сприяють створенню спільних підприємств з реалізації проектів у рамках єврорегіону, а також прикордонному співробітництву юридичних осіб двох держав. Фінансування діяльності єврорегіону здійснюється кожною із Сторін. Проекти та заходи, які реалізуються в рамках єврорегіону, можуть фінансуватися із зовнішніх джерел [23].

Реалізація основних напрямів прикордонного співробітництва єврорегіону здійснюється за погодженням Сторін. Участь у єврорегіоні не позбавляє Сторони права встановлювати дво- або багатосторонні зв'язки зі структурами, що не входять до складу єврорегіону. Кожна із Сторін має право вільного виходу з нього. Для виходу з єврорегіону необхідно сповістити координаційно-консультативні органи не пізніше, ніж за шість місяців до виходу [24].

Перспективу розвитку єврорегіону «Донбас» окреслює Стратегія розвитку єврорегіону «Донбас» до 2020 року [25], яку було схвалено на засі-

данні Ради єврорегіону 10 квітня 2012 р. у м. Луганську. У стратегії, серед іншого, зазначено: «Місія єврорегіону «Донбас» полягає в міжнародній інтеграції Донецької та Луганської областей України та Ростовської області Російської Федерації в економічній і соціальній сферах. Стратегічна мета єврорегіону «Донбас» полягає в розвитку інтеграційного співробітництва його учасників.

Досягнення стратегічної мети забезпечується за допомогою реалізації таких завдань: всебічний економічний розвиток; розвиток комунікацій, транспорту і зв'язку; розвиток науки, нових технологій, освіти; розвиток культури, спорту, побратимських зв'язків, відзначення ювілейних та пам'ятних дат у загальній історії Росії та України; поліпшення стану навколишнього середовища; реалізація державної молодіжної політики; ліквідація надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; сприяння розширенню контактів між жителями прикордонних територій, розвитку співробітництва між установами та організаціями, а також суб'єктами господарської діяльності; сприяння в рамках чинного законодавства Російської Федерації і України спрощенню прикордонних і митних процедур перетинання кордону; поліпшення якості життя населення, в тому числі за допомогою розробки і реалізації заходів для збільшення зайнятості; розвиток регіональної економіки за допомогою поліпшення інфраструктури прикордонних районів [26].

У жовтні 2011 р. на засіданні Ради єврорегіону «Донбас» у Донецьку було підписано Угоду про входження Донецької області до складу єврорегіону. Іншим центральним питанням порядку денного засідання стало підписання Протоколу № 1 про внесення змін та доповнень до Угоди про створення єврорегіону «Донбас» [27] і Статуту єврорегіону [28]. Згідно з цими документами, Донецька область є рівноправним учасником єврорегіону «Донбас» та входить до його складу разом з Ростовською областю і Луганською областю. Другою знаменною подією порядку денного стало підписання Угоди про співробітництво між Законодавчими Зборами Ростовської області Російської Федерації і Донецькою обласною радою України [29].

У 2012 р. в рамках функціонування єврорегіону «Донбас» було проведено низку заходів – зустрічей, засідань, виставок. 9 вересня в Ростові-на-Дону відбулося засідання Секретаріату єврорегіону «Донбас», присвячене питанням організації роботи місцевих прикордонних пунктів пропуску, синхронізації їхнього розвитку в межах території об'єднання. Учасники засідання розглянули реалізацію проектів співробітництва в рамках єврорегіону та звернення уряду Воронежської області Російської Федерації про її приєднання до єврорегіону «Донбас». Всього на 01.11.2012 р. проведено 3 засідання Ради єврорегіону «Донбас», 5 засідань Секретаріату єврорегіону «Донбас» та 16 засідань Луганського регіонального відділення єврорегіону «Донбас». Проведення чергового засідання Ради єврорегіону «Донбас» заплановано на кінець 2012 року в м. Ростові-на-Дону.

З 21 по 23 вересня 2012 р. у Маріуполі вперше пройшла універсальна виставка-ярмарок «Єврорегіон Донбас-2012». Участь у цьому заході взяли

понад 200 товаровиробників з різних регіонів України, Ростовської та Луганської областей [30]. Варто зазначити, що вже за перший рік існування єврорегіону «Донбас» товарообіг між Ростовською областю і Україною збільшився на 300 млн. доларів при сукупному зростанні майже на 50 % [31].

Бібліографічні посилання

1. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про міжрегіональне та прикордонне співробітництво між Україною та Російською Федерацією від 27.10.2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 73.
2. Про затвердження Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про міжрегіональне та прикордонне співробітництво між Україною та Російською Федерацією : постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2012 р. № 479 // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 110.
3. Программа межрегионального и приграничного сотрудничества Российской Федерации и Украины на 2011–2016 годы от 04.10.2010 г. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/643_382.
4. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво і взаємодію у сфері розбудови пунктів пропуску через українсько-російський державний кордон від 18.10.2011 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 65. – Т. 2.
5. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про порядок перетинання українсько-російського державного кордону жителями прикордонних регіонів України та Російської Федерації від 18.10.2007 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37.
6. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво під час здійснення спільного контролю осіб, транспортних засобів і товарів на українсько-російському державному кордоні від 18.10.2011 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 10.
7. Міжрегіональне та транскордонне співробітництво між регіонами України і суб'єктами Російської Федерації // Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/print/58036.htm>.
8. *Вардомский Л.Б.* Российское порубежье в условиях глобализации : монография. – М., 2009.
9. *Чуприна О.О.* Прикордонне співробітництво регіонів: сучасні тенденції розвитку // Вісник економічної науки України. – № 1. – 2011.
10. Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2011–2015 роки // Асоціація органів місцевого самоврядування Харківської області [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://association.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=361%3A-----20112015-&catid=98%3A2011-08-11-15-45-03&Itemid=37.
11. Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2011–2015 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 1 грудня 2010 р. № 1088 // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 230.
12. Стратегия экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года // Официальный сайт Содружества Независимых Государств [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://cis.minsk.by/page.php?id=18764>.
13. Решение Совета глав правительств Содружества Независимых Государств от 14 ноября 2008 года о Стратегии экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года // Официальный сайт Содружества Независимых Государств [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://cis.minsk.by/page.php?id=18764>.
14. *Верстяк А.В., Дроненко І.О.* Аналіз функціонування єврорегіонів // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – № 2. – 2012.
15. Єврорегіон «Дніпро»: призначення та перспективи // Чернігівська обласна Агенція регіонального розвитку «Вектор» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.vektor.cn.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=178%3Avroregon-qdnproq-priznachennya-ta-perspektivi&catid=21%3Anews-soc-cat&Itemid=139&lang=uk – 04.04.2011.

16. *Рогова О.В.* Інноваційні механізми стимулювання єврорегіонального співробітництва // Економічний форум. – № 3. – 2012.

17. *Пода А.* Аналіз зовнішньоторговельної активності єврорегіонів України та її впливу на формування конкурентних переваг // Економічний аналіз. – № 7. – 2010.

18. *Дегтярьова І.О.* Аналіз конкурентних переваг Сумської області // Науковий вісник Академії муніципального управління. – № 3. – 2010.

19. Єврорегіон «Ярославна» // Сумська обласна державна адміністрація, Головне управління економіки. – 2012.

20. *Піріашвілі О.Б., Амбросенко О.П., Федяй Н.О.* Розвиток єврорегіонів на території України // Економіка і прогнозування. – № 3. – 2011.

21. *Павлов К.В., Растворцева С.Н.* Российско-украинское экономическое сотрудничество: проблемы и перспективы // Вісник Запорізького нац. ун-ту. – № 1(4). – 2009.

22. Угода про створення єврорегіону «Донбас» // Луганська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.loga.gov.ua/netcat_files/1931/1604/h_01c5161cead23c9d061f560e03ddb704.

23. Єврорегіон «Донбасс»: об'єднують потенціали // Єврорегіон «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://euroregion-donbass.ru/about.php>.

24. Стратегія соціально-економічного розвитку Єврорегіону «Донбасс» до 2020 года от 10.04.2012 г. // Луганська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.loga.gov.ua/oda/ter/tp/actvity/donbas>.

25. *Помикалов О.О.* Застосування «Е-технологій» як механізму взаємодії суб'єктів єврорегіону «Донбасс» // Вісник Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля. – № 14. – 2012.

26. Протокол № 1 о внесении изменений и дополнений в Соглашение о создании еврорегиона «Донбасс» // Єврорегіон «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://euroregion-donbass.ru/docszakon.php>.

27. Устав єврорегіону «Донбасс» // Єврорегіон «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://euroregion-donbass.ru/docszakon.php>.

28. Календарь событий еврорегиона «Донбасс» // Єврорегіон «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://euroregion-donbass.ru/eventnews.php>.

29. Ключевые события еврорегиона «Донбасс» // Єврорегіон «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://euroregion-donbass.ru/mainnews.php>.

30. Інформація про роботу транскордонного об'єднання єврорегіон «Донбас» // Луганська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.loga.gov.ua/oda/ter/tp/actvity/donbas>.

Задорожний А.В. Развитие правовых форм приграничного и межрегионального сотрудничества Украины и Российской Федерации в 2010-2012 годах. Рассмотрены последние тенденции правового – законодательного и договорного – регулирования приграничного и межрегионального сотрудничества приграничных областей и регионов Украины и Российской Федерации.

Ключевые слова: соглашение о приграничном сотрудничестве, еврорегионы, программа межрегионального и приграничного сотрудничества.

Zadorozhnyi O.V. Development of legal forms of cross-border and inter-regional cooperation between Ukraine and the Russian Federation in 2010-2012. The paper considers recent trends legal – legal and contractual – regulation border and interregional cooperation in border regions and regions of Ukraine and the Russian Federation.

Keywords: agreement on border cooperation, Euroregions, a program of interregional and cross-border cooperation.

Надійшла до редакції 23.03.2013

Н.С. Захарова
кандидат історичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 341.2

ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ РАДИ ЄВРОПИ ДО ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В СІМ'Ї

Розглянуто становлення політики Ради Європи щодо попередження та протидії насильству в сім'ї.

Ключові слова: Рада Європи, насильство в сім'ї, рекомендація, резолюція, конвенція, права жінок, гендерна рівність.

Постановка проблеми. Проблема насильства в сім'ї останнім часом перебуває в центрі уваги на національному та міжнародному рівнях. На сьогодні на рівні ООН вже створено досить потужну правову базу для організації протидії цьому явищу. Зачну увагу попередженню та протидії насильству в сім'ї приділяє і Рада Європи. У 2011 р., як певний підсумок багаторічної роботи у цьому напрямі, було створено та відкрито для підписання Конвенцію про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та насильством в сім'ї.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Насамперед слід зазначити, що політика Ради Європи щодо попередження та протидії насильству в сім'ї ще не вивчалася як самостійна наукова проблема. У той же час окремі аспекти зазначеної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали М. В. Євсюкова, О. Д. Коломоєць, К. Б. Левченко, С. В. Омелянчик, Г. О. Христова та інші. Але, оскільки у цих роботах увага до питання політики Ради Європи щодо протидії сімейному насильству є фрагментарною, слід констатувати малодослідженість цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Політика Ради Європи щодо запобігання насильству в сім'ї базується на низці документів міжнародного та регіонального рівня. До перших належать Декларація ООН про викорінювання насилля щодо жінок 1993 р., Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок 1979 р., Конвенція ООН про права дитини 1989 р. та інші. Документами регіонального рівня, положення яких є базовими для формування політики Ради Європи з протидії сімейному насильству, є Європейська конвенція про права людини 1950 р., переглянута Європейська соціальна хартія 1996 р., Європейська конференція міністрів з питань рівності жінок і чоловіків, організована Радою Європи (Рим, 1993 р.), тощо.

Першим документом Ради Європи, присвяченим спеціально проблемі насильства в сім'ї, стала Рекомендація № R (85) 4 Комітету міністрів «Про насильство в сім'ї» [5]. У цьому документі визнано, що становище жінок де-факто залишається нерівним, і це перешкоджає вчасному та ефективному вжиттю заходів для запобігання насильницьким діям щодо них. Цією Рекомендацією передбачено також і превентивну роботу у галузі протидії

насильству в сім'ї. Згідно з пп. 1 та 2 Рекомендації № R (85) 4, її зміст має полягати у роз'яснювальній роботі з метою формування у громадській думці негативного ставлення до сімейного насильства. У Рекомендації зазначено, що робота з попередження та протидії насильству в сім'ї повинна здійснюватися як державними, так і недержавними установами відповідного профілю, організації та підтримці яких уряди держав-членів мають всіляко сприяти.

Щодо втручання держави у справи, пов'язані з сімейним насильством, Рекомендація № R (85) 4 приписує реагувати на такі випадки якнайскоріше та вживати всіх можливих заходів для захисту інтересів потерпілих. При цьому, однак, п. 15 Рекомендації приписує «не розпочинати судового переслідування за фактами насильства в сім'ї, крім випадків, коли цього вимагає жертва чи потребують громадські інтереси». Під час визначення відповідальності за нього рекомендовано вживати заходи некримінального характеру, особливо у тих випадках, коли агресор добровільно погоджується на здійснення адміністративного нагляду (п. 14). За цією Рекомендацією пропонується запровадити спеціальне обвинувачення за насильство в сім'ї.

Таким чином, можна стверджувати, що перший документ Ради Європи, спеціально присвячений проблемі насильства в сім'ї, мав своїм завданням ліквідацію наслідків цього порушення прав людини, яке вже набуло серйозних масштабів. Як свідчить Рекомендація № R (91) 9 Комітету міністрів державам-членам «Про невідкладні заходи у справах сім'ї», ухвалена у вересні 1991 р., запропоновані у 1985 р. заходи не дали очікуваного ефекту і не зменшили прояви сімейного насильства.

У Рекомендації № R (91) 9 урядам держав-членів вже було запропоновано імплементувати до національного законодавства чотири принципи, спрямовані на ефективне виконання судами та іншими уповноваженими органами своїх повноважень з протидії насильству в сім'ї:

1) наділення судів та інших уповноважених органів достатніми повноваженнями, необхідними для захисту прав потерпілих від насильства в сім'ї, особливо дітей;

2) законодавче врегулювання можливості відповідних уповноважених органів негайно реагувати на повідомлення про насильство в сім'ї;

3) спрощення процедур, пов'язаних з вирішенням справ про насильство в сім'ї, забезпечення негайного виконання прийнятих по них рішень;

4) налагодження ефективного міжнародного співробітництва у справах про насильство в сім'ї, спрощення міжнародно-правових механізмів їх вирішення [6].

У жовтні 1993 р. у Римі відбулася Конференція європейських міністрів з питань рівноправності жінок та чоловіків, на якій було засуджено всі форми насильства стосовно жінок як такі, що порушують права людини. Було запропоновано створити комплексний план дій, що охоплював би законодавчі і судові аспекти, роль та повноваження правоохоронних органів, питання запобігання насильству, питання освіти у цьому напрямі, допомогу жертвам насильства, соціальну роботу з особами, які вчинили насильство [1].

У квітні 2002 р. Комітет міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію Rec(2002)5 про захист жінок від насильства [7]. У цій Рекомендації вказано на багатоаспектність проблеми насильства в сім'ї, як такої, що є наслідком нерівних відносин між жінками і чоловіками і водночас причиною дискримінації жінок на рівні суспільства і сім'ї. Комітет міністрів Ради Європи цього разу рекомендував урядам держав-членів здійснити зміни в законодавстві з метою запровадження додаткових гарантій для забезпечення прав жінок, а також вдосконалення правового захисту жінок, що стали жертвами насильства в сім'ї.

На уряди держав-членів Рекомендацією Rec(2002)5 покладалися такі завдання у сфері організації протидії сімейному насильству:

- 1) стежити за тим, щоб усі застосовані заходи були узгодженими на державному рівні і спрямованими на потреби жертв;
- 2) залучати і максимально сприяти діяльності неурядових організацій, спрямованій на боротьбу з різними формами насильства стосовно жінок;
- 3) контролювати розслідування та покарання актів насильства, незалежно від того, здійснюються вони державою або приватними особами, а також забезпечувати захист жертв.

Чи не вперше на рівні Комітету міністрів Ради Європи запропоновано залучати чоловіків до протидії домашньому насильству та сприяти їхній участі (п. III).

У Додатку до Рекомендації Rec (2002) 5 надано визначення терміна «насильство стосовно жінок», яке включає як фактичний акт, що обмежує права жінок у сімейній або суспільній сферах, так і потенційну загрозу його здійснення. Згідно з цим визначенням, насильство щодо жінок, залежно від прав, на обмеження яких воно спрямоване, поділяється на фізичне, психологічне, сексуальне. Залежно від суспільних відносин, що супроводжують насильство щодо жінок, воно поділяється на насильство в сім'ї, насильство в суспільстві, насильство з боку держави або органів державної влади, насильство в умовах збройних конфліктів [7, с. 7].

У даному Додатку також знайшли відображення заходи щодо таких форм сімейного насильства, які тривалий час вважалися традиційними і такими, що перебувають поза можливими межами державного втручання з метою припинення. Йдеться, зокрема, про так звані «вбивства в ім'я честі» та окремі тілесні ушкодження, що є частиною культурних традицій окремих груп іммігрантів до країн Європи. У Додатку до Рекомендації Rec (2002) 5 окреслено ознаки таких правопорушень та визначено функції окремих органів та установ з запобігання цим проявам насильства [7, с. 15, 17].

У вересні того ж 2002 р. Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила Рекомендацію 1582 (2002) «Побутове насильство» [4]. Позиція Ради Європи у цій Рекомендації є такою, що випадки побутового насильства, незалежно від того, у якій формі вони здійснюються, мають розглядатися як злочини. Є навіть спеціальний пункт про те, що «подружнє насильство має визнаватися кримінальним злочином». Таку позицію Парламентська Асамблея Ради Європи пояснює тим, що, за даними статистики, від побутового насильства гине більше жінок від 16 до 44 років, ніж від онкологіч-

них хвороб, автомобільних аварій та збройних конфліктів (п. 2).

Крім заклику до криміналізації побутового насильства, Парламентська Асамблея Ради Європи рекомендує звернути увагу на необхідність широкого інформування населення про дану проблему та запровадити систему обліку цих випадків для розробки ефективних заходів протидії. Також рекомендовано сприяти жінкам у вивченні засобів самозахисту. Рекомендація підтвердила важливість інформаційно-виховної роботи, роботи з кривдниками, спрощення процедур розгляду справ, пов'язаних з насильством в сім'ї, що містилися у попередніх документах Ради Європи з цього приводу.

У 2008 р. у Відні відбулася спільна конференція Парламентської Асамблеї Ради Європи та парламенту Австрії з питань попередження побутового насильства щодо жінок. На цій конференції було ініційовано таку форму співпраці у протидії насильству в сім'ї, як міжпарламентське співробітництво. Першим актом міжпарламентського співробітництва у цій галузі стало ухвалення Декларації «Парламенти: Діяти зараз, щоб припинити насильство в сім'ї!» [8]. У цій Декларації увагу було акцентовано саме на ролі законодавчих органів держав-членів у справі протидії сімейному насильству. Крім цього, Декларація включала звернення до Ради Європи розробити та ухвалити Європейську рамкову конвенцію по боротьбі з насильством щодо жінок, включаючи насильство в сім'ї.

Процес створення такої конвенції тривав кілька років. Врешті, у 2011 р. у Стамбулі було відкрито для підписання Конвенцію Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством [2]. На даний час цю Конвенцію підписали 29 країн-членів Ради Європи. Але умовою набуття цієї Конвенцією юридичної сили є 10 ратифікацій, 8 з яких мають бути у країнах-членах Ради Європи. На сьогодні Конвенцію ратифікували чотири країни – Албанія, Португалія, Туреччина, Чорногорія. У листопаді 2011 р. ця Конвенція підписана Україною, наразі йде обговорення можливості її ратифікації.

Конвенція Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством передбачає комплекс заходів, спрямованих на протидію сімейному насильству, який базується на так званому принципі «трех Р» (від англ. prevention, protection, prosecution, – профілактика, захист, переслідування) [3]. У Конвенції створено належні правові рамки для боротьби з насильством у сім'ї, передбачено різноманітні інформаційні та правові заходи для протидії йому.

Серед нововведень Конвенції слід назвати, зокрема, вжиття необхідних законодавчих або інших заходів по забороні обов'язкових альтернативних процесів з врегулювання спорів, включаючи посередництво і примирення, щодо всіх форм насильства, визначених цією Конвенцією (ст. 48). Таким чином, підкреслено низьку ефективність таких форм запобігання сімейному насильству, яким віддавала перевагу Рекомендація № R (85) 4.

Висновки. Отже, на підставі аналізу основоположних документів Ради Європи, що стосуються насильства в сім'ї, можна зробити такі висновки. Підходи Ради Європи до протидії сімейному насильству базуються на актах міжнародного законодавства з прав людини. Позиція Ради Європи

щодо насильства в сім'ї зазнавала змін залежно від зростання актуальності даної теми та об'єднання зусиль країн, державних та недержавних органів у справі протидії насильству в сім'ї. Коли проблема насильства в сім'ї вийшла на порядок денний Ради Європи у 1980-х рр., Рада Європи рекомендувала вирішувати дані справи переважно у досудовому або позасудовому порядку. З часом позиція Ради Європи у цій справі ставала більш радикальною, що відображалось у документах у вигляді рекомендацій по створенню атмосфери нетерпимості до проявів насильства в сім'ї. Врешті, у Конвенції Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок та домашнім насильством від 2011 р. Рада Європи закликає до запровадження комплексу заходів, метою яких є попередження, переслідування та викорінювання всіх форм насильства щодо жінок, у тому числі і насильства в сім'ї. Це означає, що Рада Європи зайняла вкрай жорстоку і безкомпромісну позицію щодо проявів насильства в сім'ї.

Проте ефективність проголошених Радою Європи заходів знижують особливості правозастосування задекларованих норм. По-перше, це процедура ратифікації зазначеної Конвенції. По-друге, це рекомендаційний характер документів Ради Європи, який не передбачає санкцій для країн-членів за невиконання або неприєднання до того чи іншого документа. Таким чином, незважаючи на значний обсяг проведеної роботи та широку мережу співробітництва з національними урядами, ефективність діяльності Ради Європи у напрямі попередження та протидії насильству в сім'ї не приносить поки що очікуваних результатів.

Бібліографічні посилання

1. Діяльність Ради Європи щодо забезпечення рівноправності жінок та чоловіків відповідно до стратегічних цілей Пекінської та Віденської програм дій / Рада Європи, Страсбург, 20 травня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://coe.kiev.ua/hr/equal/EG\(96\)Irev.htm](http://coe.kiev.ua/hr/equal/EG(96)Irev.htm).

2. Конвенция Совета Европы о предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и домашним насилием (Стамбул, 11.05.2011) [Электронный ресурс] / Издание Совета Европы. – Режим доступа : http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/convention/convention_Russian.pdf.

3. Пресс-релиз – CommDH 039(2012) / Бюро Комиссара Совета Европы по правам человека [Электронный документ]. – Режим доступа : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1987047&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864>.

4. Рекомендация 1582 (2002) «Бытовое насилие» (принята Парламентской Ассамблеей Совета Европы 27 сентября 2002 г. (32-е заседание) [Электронный ресурс] / Парламентская Ассамблея Совета Европы. – Режим доступа: http://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/%5BRussian_documents%5D/%5B2002%5D/%5BSept2002%5D/Rek_1582.asp#TopOfPage.

5. Рекомендация № R (85) 4 Комітету міністрів державам-членам «Про насильство в сім'ї» (прийнята Комітетом міністрів 26 березня 1985 р. на 382-му засіданні заступників міністрів) [Електронний ресурс] / Офіс Ради Європи в Україні. – Режим доступу : [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(85\)4.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(85)4.htm).

6. Рекомендация № R (91) 9 Комітету міністрів державам-членам «Про невідкладні заходи у справах сім'ї» (прийнята Комітетом міністрів 9 вересня 1991 р. на 461-му

засіданні заступників міністрів) [Електронний ресурс] / Офіс Ради Європи в Україні. – Режим доступу : [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(91\)9.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(91)9.htm).

7. *Рекомендація Rec(2002)5* Комітету міністрів державам-членам про захист жінок від насильства, прийнята 30 квітня 2002 р., і Пояснювальний меморандум [Електронний ресурс] / Комітет міністрів Ради Європи. – Режим доступу: [http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/violence-against-women/Rec\(2002\)5_Ukrainian.pdf](http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/equality/03themes/violence-against-women/Rec(2002)5_Ukrainian.pdf).

8. Совет Европы: Парламенты объединяются в борьбе с бытовым насилием в отношении женщин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Resources/Forum21/Issue_No11/N11_YPE_CoE_domestic_violence_ru.pdf.

Захарова Н.С. Эволюция подходов Совета Европы к противодействию насилию в семье. Рассмотрено становление политики Совета Европы относительно предупреждения и противодействия насилию в семье.

Ключевые слова: Совет Европы, насилие в семье, рекомендация, резолюция, конвенция, права женщин, гендерное равенство.

Zakharova N.S. Evolution of the Council of Europe approaches to combating domestic violence. The article considers the formation of the Council of Europe's policy on preventing and combating domestic violence.

The Council of Europe's approach to combating family violence based on acts of international human rights law. The Position of the Council of Europe on domestic violence was changed depending on the growth of the relevance of the topic and joint efforts of countries, public and private bodies in combating domestic violence. When the problem of domestic violence has entered the agenda of the Council of Europe in the 1980s, the Council of Europe recommended to solve these cases mainly in the extrajudicial order. Over time, the position of the Council of Europe in this case became more radical, as displayed in the documents in the form of recommendations for the tolerance of violence in the family. Finally, the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence from 2011 the Council of Europe calls for the application of a set of measures that aim to prevent, prosecute and eradicate all forms of violence against women, including domestic violence. This means that the Council of Europe has taken a very tough and uncompromising stance on family violence.

However, the effectiveness of the Council of Europe declared measures reduce the declared features of enforcement provisions. Firstly, this procedure of ratification of the Convention. Second, it is advisory in nature documents the Council of Europe, which does not provide for sanctions for member states for failure or alignment to a particular document. Thus, despite the significant amount of the work and a wide network of cooperation with national governments, the effectiveness of the Council's work towards preventing and combating domestic violence does not bring the expected results so far.

Keywords: Council of Europe, domestic violence, recommendation, resolution, convention, women's rights, gender equality.

Надійшла до редакції 29.05.2013

В.М. Коробка

кандидат юридичних наук, доцент

(Донецький юридичний
інститут МВС України)

УДК 340.11/12

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СВІТОГЛЯДУ

Представлено методологію дослідження правового світогляду.

Ключові слова: правовий світогляд, методологія, світоглядна позиція, пізнавальний процес, предмет пізнання, об'єкт пізнання.

Постановка проблеми. Необхідність проведення глибокого теоретико-методологічного обґрунтування процесів формування правової держави, демократичного реформування правової системи України на основі загальнолюдських цінностей зумовлює зростання уваги до ментально-правових феноменів, від впливу яких на правову реальність залежить доля всіх реформаторських зусиль українського суспільства. Особлива роль у цьому процесі належить такому маловивченому¹ феномену, як правовий світогляд.

Метою даної статті є вивчення методології правового світогляду.

Виклад основного матеріалу. У сучасних дослідженнях, присвячених логіці й методології науки, науку розглядають або як сукупність фактів, теорій, методів, зібраних у підручниках, що перебувають в обігу, або як інтелектуальний прорив, що характеризується повним або частковим заміщенням загальноприйнятої науковим співтовариством парадигми. У рамках першого аспекту наука сприймається як поступовий процес, у якому факти, теорії й методи складаються в всезростаючий запас досягнень, що представляє собою наукову методологію й знання. У рамках другого аспекту наука асоціюється навіть із незначним виходом за межі загальноприйнятої науковим співтовариством парадигми, що представляється новим для засвоєння особливостей функціонування того або іншого явища [5, с. 17, 18, 42, 123–124]².

В основі як першого, так і другого підходів, що розкривають розуміння феномена «наука», перебуває методологія, що функціонально забезпечує обслуговування конкретного наукового пошуку.

Ми розділяємо точку зору, згідно з якою поняття «методологія» має два досить самостійні смисли. Як справедливо вказує В.П. Малахов, перший смисл пов'язаний з представленням методології як теорії організації

¹ Зазначимо, що дослідження правового світогляду розпочалися в 90-і роки ХХ століття в Росії. Серед дослідників, які торкалися зазначеної проблеми, слід назвати В.О. Туманова [9, с. 7–25], П.П. Баранова [1, с. 46–55].

² У своєму встановленому вжитку поняття парадигми означає прийняту модель чи зразок. Саме в такому аспекті значення слова «парадигма» використовується сучасними дослідниками. У правознавстві парадигмою є тип праворозуміння. З ним пов'язують модель юридичного пізнання, а також метод відповідної концепції юриспруденції [6, с. 65].

пізнавального процесу. Другий – із вказівкою на систему пізнавальних установок і механізмів, що сприяють збагненню конкретного предмета пізнання й безпосередньо здійснюючих це збагнення відповідно до специфіки предмета й цілей пізнання [6, с. 58].

Солідаризуючись із наведеною точкою зору, ми вбачаємо в методології логічно зумовлений пізнавальний процес, який функціонує на основі взаємодії концептуальних ідей, концептів, теорій, системи принципів і системи методів. Результатом взаємодії зазначених елементів є вироблення певної світоглядної позиції, що служить дослідникові інтегральним керівництвом у вивченні того або іншого предмета пізнання.

Місце й роль зазначених елементів у механізмі пізнавального процесу регламентується згідно з реалізованими функціями. Так, наприклад, логіка забезпечує в цілому визначення об'єктів пізнання, концептуальні ідеї, концепти, теорії, виокремлюючи характеристики предмета дослідження, робить ці характеристики центральними, тим самим створює єдине змістове поле дослідження. Принципи – приводять механізм пізнавального процесу в дію, узгоджуючи пізнавальний процес, з одного боку, зі специфікою предмета, з іншого – з певними концептуальними ідеями. Методи, будучи засобами розкриття, розгортання, систематизації змісту предмета, забезпечують теоретичне відбиття виділеної предметної області, що проектується крізь призму світоглядної позиції дослідника [6, с. 54–72].

Як вказує Д.А. Керімов, світоглядна позиція дослідника складається із трьох взаємозалежних компонентів: по-перше, із загального (громадянського) ставлення дослідника до об'єктів пізнання; по-друге, зі спеціального (професійного) ставлення дослідника до об'єктів пізнання (залежно від приналежності дослідника до тієї або іншої наукової школи); по-третє, з методів, прийомів і засобів, якими оперує дослідник для того, щоб пізнати той або інший об'єкт [4, с. 25].

Враховуючи, що світогляд є не що інше, як світосприймання, світооббирання, світотворення в їхньому взаємозв'язку і єдності [2, с. 188], об'єкт дослідження визначається автором у такий спосіб – це світоглядне сприйняття світу права (не тільки бачення, знання, розуміння, але насамперед сприйняття, обрання, творення у їхньому взаємозв'язку і єдності) як ідеї належного, у координатах якого здійснюється (повинно здійснюватися) освоєння соціальної реальності. Іншими словами, об'єктом дослідження є духовний вимір правової реальності як світу права. Предметом дослідження є правовий світогляд.

Говорячи про загальне ставлення дослідників до даного об'єкта (предмета) пізнання, вважаємо, що подібне ставлення повинно ґрунтуватися на розумінні того факту, що правовий світогляд відповідальний за вироблення позитивно-стійкого (не позитивістського, а саме позитивно-стійкого, тобто позитивного) ставлення особистості до права, а також до практики його реалізації.

Необхідно зазначити, що в умовах реформування політичних, економічних, організаційних процесів, що в'яло протікають сьогодні в українському суспільстві, найважливішим завданням держави залишається захист

прав і свобод громадян. Однак виконання поставленого завдання (це повинні усвідомлювати всі законослухняні громадяни, незалежно від їхнього положення й ролі в житті суспільства) величезною мірою залежить від стану правового світогляду не тільки рядових громадян, але й посадових осіб – представників органів державної влади, які на місцях фактично реалізують дану владу.

Що стосується спеціального (професійного) ставлення дослідників до об'єкта (предмета) пізнання, слід підкреслити, що методологічна спрямованість проведеного дослідження повинна бути обов'язково залежна від теорії предмета пізнання.

Теорію розглядають як систему понять, що узагальнює конкретні знання про відповідні об'єкти, методологію, логічно зв'язуючи з теорією, характеризують як вчення про шляхи, принципи, методи побудови, а також практичного застосування саме цієї, а не якої-небудь іншої теорії [4, с. 41].

Однак у нашому випадку теорія предмета пізнання являє собою значну проблему. Остання, на нашу думку, полягає в тому, що правовий світогляд, незважаючи на колосальну значимість для життєдіяльності державно-організованого суспільства, а також теорії й практики побудови правової держави, залишається до кінця не дослідженим, а, отже, незавершеною залишається й теорія правового світогляду¹.

Разом з тим, спираючись на наявні нечисленні напрацювання як вітчизняних, так і закордонних учених в області правового світогляду, а також близьких йому ментальних феноменів, що представляють собою базисне (гносеологічне, онтологічне) знання про об'єкт, що цікавить нас, вважаємо за необхідне доповнити наявні знання, для того щоб розширити уявлення, які формуються, про теорію правового світогляду.

На нашу думку, правовий світогляд можна охарактеризувати як узагальнений погляд на світ права як на ідею належного в контексті історичного, соціокультурного, онтологічного, аксіологічного аспектів. Це особливе світосприймання, світообирання, світотворення, особливий рівень життєвості, з яким пов'язані щиросердні й духовні переживання індивіда стосовно права, правової реальності, що ілюструють силу розуму, вище мислення, бачення й розуміння вищої творчості, віри, величі, спрямованих на творення належної правової організації суспільства.

Така характеристика правового світогляду, як може здатися, максимально зближує правовий світогляд і правову свідомість. Не випадково російський дослідник В.П. Малахов констатує, що правосвідомість цікавить філософію права не в її відбивній здатності, що розкрита у вітчизняній соціально-філософській і правовій теорії, а в якості духовного буття права.

---

¹ На думку Д.А. Керімова, основа наукового пізнання передбачає наявність взаємопов'язаних компонентів: по-перше, визначення об'єкта дослідження; по-друге, проблемність становища об'єкта дослідження, що передбачає альтернативні варіанти його рішення; по-третє, слідування строго логічно послідовному шляху дослідження об'єкта в його проблемному становищі; по-четверте, обґрунтованість та довідність результатів дослідження; по-п'яте, можливість безпосереднього чи опосередкованого використання результатів дослідження на практиці [4, с. 93].

Справедливості заради необхідно вказати, що той же автор, згадуючи правовий світогляд, бачить в останньому результат філософського збагнення права, а також правосвідомості [6, с. 29, 104]. Отже, для В.П. Малахова правова свідомість і правовий світогляд не одне й те саме.

Разом з тим проблема ототожнення правової свідомості й правового світогляду існує. Нам здається, що основною причиною, що призводить до зазначеного ототожнення, є точка зору, що склалася в сучасній феноменології, згідно з якою свідомості властива «інтенціональність» (тобто навмишеність і спрямованість). Логіка даної точки зору дозволяє говорити про те, що правова свідомість і правовий світогляд, маючи одну життєву природу – душевну, виникаючи з одного життєвого кореня – страждальність, виражають налаштованість індивіда на сприйняття, усвідомлення, вироблення власної думки щодо навколишньої правової реальності.

Визнаючи зв'язок свідомості та інтенціональності, вважаємо, що механізм приведення в дію інтенціональності у правовій свідомості є залежним від світоглядних переконань, оскільки, як справедливо зауважує Гарсія Діонісіо, сприйняття чогось може так і нічого не викликати у свідомості, якщо не вступить у справу думка, яка, у свою чергу, викличе бажання, від чого відбудеться або не відбудеться воління [2, с. 56–66].

Слід пам'ятати, що свідомість – це форма відбиття об'єктивної реальності¹.

Світогляд же – це елемент свідомості, що забезпечує цілісність практичного процесу пізнання, результатом якого стають певні цілісні системи, що відбивають структуру суспільної практики конкретно-історичного суспільства або якоїсь його частини, або ж інтегральні погляди тієї або іншої групи людей [12, с. 48]. Іншими словами, світогляд – це інтегральне знання про конкретну сферу людської діяльності, необхідне людині для ефективної організації її життєдіяльності. Це система поглядів, переконань, принципів, що відбивають життєву позицію особистості, її положення й роль у суспільному житті. Не випадково Д.А. Керімов звертає увагу на те, що саме світогляд детермінує підхід і напрямок діяльності кожного індивіда в розв'язуванні поставлених перед ним завдань [4, с. 24].

Основу світогляду утворює єдність формальної й сутнісної сторін. Формальна сторона конструкції світогляду характеризується як змістом, так і формою. Формальним елементом усякого світогляду є переконання, що зумовлює думка, яка викликає те саме бажання, від сили якого виникає

---

¹ З точки зору «біологічного натуралізму», розуміння феномена «свідомість», що здійснюється в контексті філософії концептуального аналізу, будується на тому, що свідомість – це каузально-емерджентна властивість організму, результат її еволюційного розвитку. Вона залежить від поведінки нейронів і, таким чином, каузально редукується до мозкових процесів. «Онтологія свідомості», за Сьорлом, – це онтологія від першої особи, і тому до свідомості не може застосовуватися об'єктивістська модель спостереження в навколишньому світі, результати якого наука фіксує з позиції третьої особи. Сьорл також вважає, що свідомість, як і інтенціональність, зумовлені нервовими процесами нижчого рівня в мозку. Свідомість та інтенціональність суттєвим чином пов'язані [7, с. 24; 3, с. 7–10].

або зникає воління. Переконання стає світоглядним лише в тому випадку, якщо воно містить сутнісне розуміння оцінки того або іншого явища, процесу, зумовленого інтересом, пропущеним крізь призму певних цінностей, поділюваних або неподілюваних індивідом, групою, суспільством. Сутнісна сторона світогляду – це первинний фундаментальний принцип, первинніше за який не може бути, який споконвічно зумовлює характер і особливості сприйняття навколишнього світу в цілому або ж якогось його сегмента. Це певні цінності, певна ідеологія, які супроводжують науковий пошук вченого, що спирається на вибрані ним, під впливом ідеології, ідеї й методи.

Говорячи про специфіку пізнання навколишнього світу (як про сутнісну сторону світогляду), відомий європейський філософ Пол Фейерабенд авторитетно стверджує, що в науки немає особливого методу. І якщо ми дійсно прагнемо зрозуміти природу, якщо ми прагнемо перетворити оточуючий нас світ, ми повинні використовувати всі ідеї, усі методи, а не тільки невелику вибрану їхню частину [11, с. 463].

Пам'ятаючи про те, що методологія вітчизняної юриспруденції характеризується комбінацією поєднання формально-логічного підходу з логікою політичного мислення, і що результатом зазначеної методології є ідея, згідно з якою понятійний апарат юридичної науки будується на ієрархічній основі; що ідея права пронизує всі правові поняття, будучи вершиною «понятійної» піраміди; що вся теорія права є, по суті, конкретизація вихідного поняття права за допомогою формально-логічної системи приватних правових понять [6, с. 62; 10, с. 29–37; 8, с. 378], наполягаємо на прямій залежності дослідження правового світогляду від стилю мислення й характеру світогляду самого дослідника, які склалися. Здається, що найбільш повно логіка правового світогляду включається у процес теоретичного осмислення права, коли дослідник має усталене юридичне мислення. В історії філософсько-правової думки підсумком теоретичних розробок правового світогляду є вчення про природне право. Аналіз концептуальних положень зазначеного вчення дозволяє осмислити природу й логіку правового світогляду, побачити, як правовий світогляд влітається в наукове пізнання.

Пізнати категорію, побачити категорію, зрозуміти категорію, за твердженням Д. Гарсія, означає визначити її силу, її місце, значення в особистому (і суспільному. – *В.К.*) житті [2, с. 34]. Вважаємо, що представити правовий світогляд як філософсько-правову категорію, що перебуває в основі життєдіяльності державно-організованого суспільства, означає: докладно проілюструвати основні етапи становлення, розвитку, функціонування правового світогляду; проаналізувати природу правового світогляду – розглянути структуру, функції, співвідношення з іншими (близькими) ментальними феноменами, показати сприйняття соціально-правової дійсності, здійснюване правовим світоглядом, а також протилежними йому (нігілістичними) формами: етатизмом, анархізмом, правовим нігілізмом; встановити значення правового світогляду для функціонування механізму правового регулювання, визначити місце й роль правового світогляду у

правовій політиці сучасної соціальної, демократичної, правової держави (у нашому випадку на прикладі України); як прикладний аспект – визначити місце й роль у зазначеній політиці правового світогляду співробітників органів внутрішніх справ, як основного суб'єкта реалізації правової політики соціальної, демократичної, правової держави у правоохоронній сфері.

Логіка пізнання правового світогляду, представлена вищевикладеною конструкцією, спрямовуючись споконвічно до предмета правового світогляду, виявлення останнього пов'язує з фундаментальним принципом правового світогляду – сутністю. Вважаємо, що сутність правового світогляду полягає у правовій ідеї, що відбиває масштаб і істинність права. Правова ідея, будучи одночасно концептуальною ідеєю, містить певні гіпотетично конкретні характеристики предмета дослідження (правовий світогляд – особлива форма сприйняття правової реальності як світу права, що виражає стійке позитивне ставлення до права як до ідеї належного, пропущеного крізь призму прав, свобод, обов'язків особи на основі сукупності правових ідей, поглядів, уявлень, принципів, цінностей, переконань, які особа розділяє й бере за основу своєї діяльності; обмежує на основі прав, свобод, обов'язків особи сваволлю державної влади й встановлює гармонію (розумний баланс) у відносинах між усіма суб'єктами правових відносин), робить ці характеристики центральними протягом усього процесу пізнання.

Формами вираження концептуальної ідеї (у нашому випадку правової ідеї) є концептуальні моделі, структуроутворюючі поняття (концепти), а також методологічні принципи.

Концептуальна модель правової ідеї являє собою інтегральну гіпотезу, що ілюструє змістовний аспект природно-правової теорії, що перебуває в основі феномена «правовий світогляд». Природно-правова теорія, або теорія природного права, будучи відбиттям парадигми лібералізму, виростаючи із традицій західноєвропейської духовності, із природи західного суспільства, розглядає право як міру свободи, рівності, справедливості. Тим самим задає значеннєвий каркас пізнання, насичуючи зміст дослідження відповідними концептами. У представленому дослідженні концептами (вихідними поняттями, що задають значеннєвий каркас пізнання) є поняття «світогляд», «право», «сутність права», «сутність світогляду», «правовий світогляд», поняття правильного, нормального, законного, поняття правди, поняття природного права, свободи й ін.

Необхідно підкреслити, що основне значеннєве навантаження представлених концептів виявляється не тільки у змісті наведених понять, але, що дуже важливо, у їхньому взаємозв'язку. Взаємозв'язок наведених понять є формою вираження логіки правового світогляду.

Говорячи про роль методологічних принципів (розумових передумов, пізнавальних алгоритмів теоретичного збагнення предмета) у проведеному дослідженні, слід ще раз підкреслити, що їх завдання полягає в активації механізму пізнавального процесу, шляхом узгодження пізнавального процесу, з одного боку, зі специфікою предмета правового світогляду (предметом правового світогляду виступають – світ права як ідея належного (основний предмет) та правова ідеологія (додатковий предмет)), з іншого –

з певними концептуальними ідеями (у нашому випадку з ідеєю права). Враховуючи, що принципи, що входять у конкретну методологію, неоднорідні, використовуємо такі групи принципів.

По-перше, принципи, які дозволяють розрізнити в об'єкті конкретний предмет пізнавального інтересу й відобразити специфіку інтелектуального підходу пізнання предмета. Із числа принципів даної групи використовуємо принцип історизму, що дозволяє в ретроспективі поглянути на правовий світогляд у його подійно-хронологічному й динамічному аспекті.

По-друге, принципи, які дозволяють виявити зв'язок предмета конкретної теорії з іншими предметами, що є родинними, але що відбивають інші сторони того самого об'єкта, а також ті, що дають знання про об'єкт у його цілісності. У числі принципів, що належать до даної групи, використовуємо принцип єдності матеріальної, соціальної й духовної сторін громадського життя.

По-третє, принципи, які відбивають закони мислення. Із числа принципів даної групи використовуємо принципи актуалізму, раціоналізму, редукціонізму. Перший дозволяє розглядати правовий світогляд як філософсько-правовий феномен, ідентичний самому собі на тій або іншій стадії історичного розвитку; другий – робить правовий світогляд максимально пізнаваним з використанням засобів понятійного мислення; третій – дозволяє застосовувати до правового світогляду той або інший момент реальності, на основі якого характеризується правовий світогляд.

По-четверте, принципи, які дозволяють дослідникові «вживитися» у предмет дослідження (правовий світогляд) і ототожнитися з досліджуваним предметом.

Вважаємо, що тільки носій правового світогляду може досягнути природу, логіку правового світогляду. Вивчаючи правовий світогляд, дослідник, ґрунтуючись на логіці пізнання предмета, піднімається на рівень філософських узагальнень, рефлексій, а також самоаналізу. Так, наприклад, аналізуючи розвиток правового світогляду Західної Європи кінця XVIII – середини XIX сторіччя на основі філософсько-правової творчості І. Канта, ми, у тому числі через рефлексування, дійшли висновку про те, що І. Кант максимально близько підійшов до розуміння правового світогляду, асоціюючи його з духом людини, ідеями, вірою, надією, поглядами, творчістю індивіда, що зображують право як критерій блага й справедливості, своєрідного еталона, з якими людина повинна звіряти свої вчинки.

Говорячи про роль методів у представленому дослідженні, виходимо із того, що методи, не будучи пов'язаними з виділенням предмета в його специфіці, а також формуванням пізнавальних завдань, служать засобом розкриття, розгортання, систематизації предмета. Виходячи з функціональних особливостей методів, зумовлених вибором теми, предметом, цілями, завданнями дослідження, використовуємо аналіз, синтез, дедукцію, аналогію, формалізацію, що являють собою універсальні методи. Звернення до системотворчого методу продиктоване необхідністю приведення вищезазначених універсальних методів у систему. Присутність системотворчого методу виявляється в логіці теоретичних міркувань, у логіці

структури представленого дослідження.

Поряд із зазначеними методами також використовуємо:

- історичний метод, який дозволяє розкрити процес становлення й розвитку правового світогляду від античності до сьогодення;
- системно-структурний і функціональний методи, які дозволяють проаналізувати природу, виявити сутнісні характеристики правового світогляду, його структуру, типи, визначити роль правового світогляду в механізмі правового регулювання;
- метод порівняльно-правового аналізу, який дозволяє встановити співвідношення правового світогляду із близькими ментальними феноменами;
- аналітичний метод застосовується при формулюванні дефініції правового світогляду;
- аксіологічний метод, що є основою не тільки запропонованої цілісної концепції дослідження правового світогляду, але й дозволяє встановити значення правового світогляду для належної (розумної) правової політики, векторально визначаючої перспективний шлях соціально-правового розвитку демократично орієнтованих держав.

У цілому, характеризуючи методологію дослідження правового світогляду, необхідно зробити такі **висновки**:

1. Методологія визначається нами як логічно зумовлений пізнавальний процес, механізм якого функціонує на основі взаємодії концептуальних ідей, концептів, теорій, системи принципів, системи методів, результатом взаємодії яких є вироблення певної світоглядної позиції, що служить дослідникові інтегральним керівництвом у вивченні того або іншого предмета пізнання.

2. Об'єктом даного дослідження є духовний вимір правової реальності як світу права.

3. Предметом дослідження є правовий світогляд як цілісна система поглядів на право, розглянута в контексті історичного, соціокультурного, онтологічного, аксіологічного аспектів.

4. Логіка дослідження правового світогляду пов'язана з пошуком фундаментального принципу правового світогляду – сутністю, остання полягає в правовій ідеї і є одночасно концептуальною ідеєю.

5. Формами вираження правової ідеї (концептуальної ідеї) є концептуальні моделі (теорія природного права як відображення парадигми лібералізму), структуроутворюючі поняття (концепти) – «світогляд», «право», «сутність права», «сутність світогляду», «правовий світогляд», поняття правильного, нормального, законного, поняття правди, поняття природного права, свободи, а також методологічні принципи.

6. Роль методологічних принципів у дослідженні правового світогляду полягає в активації механізму пізнавального процесу шляхом узгодження зазначеного процесу, з одного боку, зі специфічними особливостями правового світогляду як предмета дослідження, з іншого – з ідеєю права, як певною концептуальною ідеєю.

7. Методи дослідження обираються з урахуванням особливостей предмета дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Баранов П.П. Правовая сфера духовного мира человека / П.П. Баранов // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1998. – № 1. – С. 46–55.
2. Гарсия Дионисио. Мироззрение. Новая монадология: монография /Дионисио Гарсия. – Изд. 2-е, испр. и перераб. – М., 2004.
3. Грязнов А.Ф. Джон Серл и его анализ субъективности// Серл Дж. Открывая сознание заново / пер. с англ. А. Ф. Грязнова. – М., 2002.
4. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. – 2-е изд. – М., 2001.
5. Кун Т. Структура научных революций / пер. с англ. И.З. Налетова; общ.ред. С.Ф. Микулинского и Л.А. Марковой. – М., 1975.
6. Малахов В.П. Философия права : учебное пособие / В.П. Малахов. – М.; Екатеринбург, 2002.
7. Серл Дж. Открывая сознание заново / Дж. Серл; пер. с англ. А.Ф. Грязнова. – М., 2002.
8. Сырых В.М. Логические основания общей теории права : в 2 т. – Т. 1: Элементный состав / В.М. Сырых. – М., 2000.
9. Туманов В.А. Учение о праве / В.А. Туманов // Общая теория права / под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993.
10. Ушаков А.А. Методология советского правотворчества / А.А. Ушаков / Советское государство и право. – 1979. – № 12. – С. 29–37.
11. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд; пер.с нем. А.А. Никифорова; общ.ред. И.С. Нарского]. – М., 1986.
12. Черноволенко В.Ф. Мироззрение и научное познание / В.Ф. Черноволенко. – К., 1970.

Коробка В.Н. Методология исследования правового мировоззрения. Представлена методология исследования правового мировоззрения.

Ключевые слова: правовое мировоззрение, методология, мировоззренческая позиция, познавательный процесс, предмет познания, объект познания.

Korobka V.N. Research methodology of legal outlook. This article deals with the research methodology of legal outlook.

Legal philosophy is described as a generalized view of the world to the idea of law as appropriate in the context of historical, socio-cultural, ontological, axiological aspects. This particular worldview, worldcreation, a special level of vitality, which is associated with sincere and spiritual experiences of the individual in relation to law, the legal reality that illustrate the power of reason, higher thinking, vision and understanding of higher creativity, faith, grandeur, aimed at the creation of appropriate legal society.

Methodology is defined as a predetermined logical cognitive process, the mechanism which operates on the basis of the interaction of conceptual ideas, concepts, theories, principles of systems, methods, results from the interaction of which is to develop a specific ideological position that the researcher is an integral resource for the study of a particular object of knowledge.

The object of the study is the spiritual dimension of legal reality as the world of law.

The subject of the study is the legal philosophy as an integral system of views on the law, considered in the context of historical, socio-cultural, ontological, axiological aspects.

The logic of study of legal philosophy is related with searching fundamental principles of the legal outlook - the essence, the latter is a legal idea and is both a conceptual idea.

Expressions forms of legal ideas (conceptual ideas) is a conceptual model (the theory of natural law as a reflection of the paradigm of liberalism), structure concepts - "outlook", "law", "essence of law", "essence of outlook", "legal outlook", concept of correct, proper, legitimate, concepts of truth, concept of natural rights, freedoms, and methodological principles.

Keywords: legal outlook, methodology, outlook position, cognitive process, subject of cognition, object of cognition.

О.М. Куракін

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Зроблено спробу довести, що науковий аналіз правового регулювання, саме з позицій розкриття змісту його функцій, надає змогу об'єктивного визначення його специфічного функціонального призначення як системи підпорядкованих і взаємодіючих категорій та явищ, що забезпечують правовий вплив на суспільство.

Ключові слова: функція, правове регулювання, призначення, суспільні відносини, динаміка.

Постановка проблеми. Функціональний підхід у дослідженнях державно-правових явищ, на думку автора, дає змогу найповніше дослідити їх сутність та соціальне призначення. Відповідний аналіз одного з центральних інститутів загальної теорії права – нормативного регулювання, веде до розкриття його сутності та соціального призначення, що тісно пов'язане з його ефективністю, виходячи з визнання важливості та соціальної цінності права.

Перед тим як звернутися до розгляду прояву функцій нормативного регулювання в системі впливу на суспільні відносини, на наш погляд, буде доцільним встановити співвідношення понять «функція», «функція управління», «функція держави», «функція державних органів», «функція органу управління».

Термін «функція» має багато значень. Найбільш розповсюдженим є тлумачення, пов'язане з визначенням призначення, ролі установи, посадової чи фізичної особи, явища або предмета. Вживається він в якості поняття, яке синонімічне поняттям «робота», «завдання».

Різні підходи до визначення терміна «функція» зумовлені перш за все специфікою галузей його застосування. Разом з тим, коли мова йде про функції правового регулювання, необхідна глибока визначеність у вживанні цього терміна.

В іноземній науковій літературі також немає чіткого розмежування між поняттями «функція», «функція підприємства», «функція управління підприємством», «функція організації підприємства» та ін.

Відомий французький економіст Дж. Обер Крис визначав соціальну функцію підприємства, функцію-мету, функцію-завдання, функцію-операцію, як різновиди діяльності; він відокремлював головні (важливіші) та додаткові функції [6, с. 13–23].

У дослідженнях процесу управління, також немає єдності у розумінні функцій та їх класифікації. Терміном «функція» визначаються поняття «завдання», «компетенція», «принцип», і навіть «право». Відсутність однаковості в поглядах на таке важливе питання свідчить про певну прогали-

ну не тільки теорії і практики управління, а й загальної теорії права.

Крім вказаного, наприклад, В.Г. Афанасьєв називає функціями операції та дії, які складають стадії управлінського циклу, що у своїй сукупності становлять його зміст. До них він відносить: вироблення та прийняття рішення, організацію, регулювання, коригування, облік та контроль [1, с. 116].

У свою чергу, Г.Х. Попов, зазначаючи складність тлумачення проблеми функції, вважає можливим говорити про функції з позицій «будь-якого керівництва», з позицій «об'єкта процесу». На його думку, необхідна розробка комплексного підходу до складання «узагальненої моделі функції будь-якого процесу» на підставі синтезу всіх точок зору. Різновиди діяльності в системі державних органів він також називає функціями і вважає, що їх групування залежить від напрямку відповідного аналізу [10, с. 49].

Відомо, що перехід від загального поняття «функції» (робота, діяльність) до визначення діяльності з управління в конкретній системі вимагає враховувати, чим управляють, хто управляє і з якою метою. Управління передбачає врахування специфіки його об'єктів і, відповідно, суб'єктів, а також засобів і методів їх діяльності.

У теорії держави і права поняття «функція» ставиться в залежність від змісту і сфери конкретного різновиду юридичної діяльності. Функція управління взагалі одержує зміст конкретного організму – його системи, окремих її часток. Здійснення впливу на все суспільство, окремі галузі соціального життя визначає головну функцію державного апарату [2, с. 6]. Соціальне регулювання реалізується у процесі специфічної суспільної діяльності, яка складається з функцій з управління або функцій управління.

Отже, поняття «функція» має досить різноманітне і навіть суперечливе значення. Воно запозичене з інших наук, хоча і має специфічне призначення та зміст. Цей термін походить від латинського слова «function», що означає здійснення, виконання. Лейбніц ввів у науковий обіг поняття функції, як філософської категорії, що полягає у співвідношення двох груп об'єктів, в якому зміна одного з них веде до зміни іншого, або визначається способом дії категорії, елемента системи, спрямованого на досягнення певного ефекту.

Перший аспект такого визначення робить акцент на тому, що функція характеризує співвідношення між певними елементами, а в другий – означає дію, що має певний результат [8, с. 72].

Ця відмінність філософського розуміння функцій вплинула на визначення функцій права взагалі та функцій правового регулювання зокрема.

Юридичний зміст категорії «функція» має подвійний, але внутрішньо узгоджений зміст: по-перше, це роль, яку виконує право або певний правовий інститут; по-друге – конкретні напрямки правового регулювання (впливу) на поведінку суб'єктів [13, с. 267].

Цінність даної категорії полягає у визначенні реальних дій суб'єктів щодо реалізації цілей правового регулювання, а також у з'ясуванні залежностей між нормами права, правовідносинами, нормативними актами та іншими правовими явищами. Тому складається уявлення про функціонування права, що було ґрунтовно досліджено В.Н. Синюковим, як взаємо-

дію, вплив, дію права (в тому числі – в яких межах, формах, за допомогою яких методів) на різні соціальні зміни [14, с. 155].

Науковий розгляд динамічного аспекту нормативного впливу виокремлює його функціональну особливість та створює теоретичний інструментарій для виявлення негативних для правового регулювання галузей суспільних відносин.

Проте далеко не всі суспільні відносини можуть і повинні регулюватися правом та функціонально пов'язуватися з ним. Надмірне втручання держави і права в суспільне життя тягне спрощення його власних саморегуляційних механізмів, наслідком чого є, наприклад, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, як результат відповідних державно-регулюючих процесів, що заважають його повноцінному розвитку.

У цьому плані доцільно згадати про те, що наша країна вже має сумний досвід перебільшеного значення правового регулювання. В епоху адміністративно-командної системи держава за допомогою права жорстко втручалася в регулювання всіх сфер суспільного і духовного життя, включаючи ідеологію, освіту, культуру. Причому це робилося шляхом примусу, хоч у лозунговому вигляді на перше місце і ставилося переконання.

Крім цього, функціональне поєднання права із законом, суспільства з державою призвело до нерозвиненості юридичних механізмів, що покликані забезпечувати вплив суспільства на державу і захист від зловживань та бездіяльності влади, до відсутності ефективної системи контролю суспільства за державною владою, а саме ці питання є першочерговими під час розбудови правової держави.

Вітчизняна правова наука донедавна характеризувалася визнанням та погодженням з думкою про широкі соціальні можливості права, про активну творчу роль у створенні нових суспільних відносин, коли з фактом прийняття державою того чи іншого акта пов'язувалися сподівання на вирішення багатьох проблем у суспільстві. Таке ставлення до нормативного регулювання у працях окремих дослідників отримало назву «правовий ідеалізм» [5, с. 33]. Хоча, слід зазначити, що ідея про високу соціальну цінність права в цілому вірна, але не дає об'єктивних підстав для висновку про такі широкі його функції в організації суспільних відносин.

З іншого боку, сучасна вітчизняна тенденція до збільшення кількісного показника «паперового», декларованого законодавства не завжди відображає реальний механізм функціонування права, що також є наслідком нехтування проблеми функцій правового регулювання, хоча у найбільш загальному вигляді «функція права» й визначається як «зумовлений соціальним призначенням права напрямок його впливу на суспільні відносини» [13, с. 267].

Розгляд цих аспектів, у межах окремо взятої галузі права, у свою чергу, дає підстави виділяти ще один аспект поняття функції, який не охоплений наведеним вище визначенням і має досліджуватися в межах функціонального призначення права – міжгалузеві функціональні зв'язки.

Широка інтерпретація функцій правового регулювання виходить з того, що право, його галузі визначаються як елементи не однієї, а кількох су-

спільних систем (наприклад, суспільство, політична система, сфера суспільного життя, сім'я тощо). Проте у правовій науці переважає інший науковий погляд на функції права. Як правило, вчені виділяють регулятивну та охоронну функції права (С.С. Алексєєв, А.М. Васильєв, В.Н. Синюков, В.В. Копейчиков, Л.С. Явич).

Така класифікація функцій, на нашу думку, є недостатньою для висвітлення соціального призначення права, хоча не втрачає своєї важливості для пізнання специфіки регулюючого впливу окремих правових норм, інститутів, галузей права на суспільні відносини.

Цей підхід відповідає періоду розвитку юридичної науки, який характеризується дослідженням переважно внутрішньоправових проблем і обмежується нормативною теорією права, залишаючи поза увагою проблеми соціальної дії права, його реального впливу на суспільні відносини. За таких умов виникла потреба у поглибленому пізнанні функцій правового регулювання, а це, в свою чергу, зумовило перехід від їх формальної класифікації до змістовної.

Функцію можна розглядати і як зовнішній прояв властивостей певного об'єкта в даній системі відносин [17, с. 103]. Іншими словами, функції відображають напрямки зворотної дії права на суспільні відносини, а показником їх реалізації слугують економічні, соціальні, політичні, ідеологічні наслідки, які настають завдяки дії права.

Радянські правознавці, у свою чергу, висували тези про зв'язок правових функцій з функціями держави, але такий зв'язок був одностороннім. «Функції права є невід'ємними від функцій держави, разом вони утворюють органічну єдність» [16, с. 78]. Підкреслювалося, що «право є ніщо без апарату, здатного примушувати дотримуватися норм права» [4, с. 99], проте, співвідношення права і держави завжди було на користь останньої. Право не розглядалося як самостійна цінність, що зменшує його роль у житті суспільства. Право з його специфічними властивостями засобу впливу на поведінку людей (нормативність, обов'язковість, визначеність приписів) здійснює прямий і безпосередній вплив на різні сфери людської діяльності, сприяє досягненню соціально корисних цілей.

Відповідно, право є соціальною цінністю і виконує самостійні функції в суспільстві, які дають уявлення про основні напрямки впливу правового регулювання на державно-правову, суспільно-правову дійсність, маючи при цьому тісний зв'язок із державою.

Але характеристики функцій правового регулювання, на нашу думку, втрачать повноту без врахування таких положень, спроби розглянути які вже здійснювалися окремими фахівцями:

- право є надбудовною формою матеріальних суспільних відносин, тому визначається матеріальними умовами життя суспільства. Зміна цих умов тягне за собою перетворення його функцій. Тому функції права є похідними від системи суспільних відносин, що набувають правової форми, хоч і залежать від специфічних властивостей і змісту самого права;

- право зумовлюється свідомо-вольовою діяльністю людей, що спрямована на забезпечення та охорону особистості, соціальних груп, класів,

досягнення загальних цілей, соціального розвитку. В такому розумінні правове регулювання пов'язане із вирішенням завдань, які ставить перед ним суспільне життя на певному етапі історичного розвитку;

- право виступає в якості одного з елементів соціальної системи, що здійснюють значний вплив на всі її складові [11, с. 36].

Отже, вказані підстави створюють необхідні умови дослідження функцій правового регулювання в єдиній системі соціального управління та в нерозривному зв'язку з об'єктивними факторами суспільного розвитку.

Право має самостійне значення в житті суспільства і виконує свої функції за допомогою методів та засобів, що відповідають його властивостям, відповідно основні види суспільних відносин можна розглядати в якості підстав класифікації функцій правового регулювання, завдяки вивченню яких можна здійснити спробу проаналізувати соціальну дію права.

Оскільки, з одного боку, правове регулювання здійснюється в одному системному утворенні – суспільстві, а з іншого – воно саме є системою підпорядкованих елементів, то можна вести мову про наявність двох рівнів функцій правового регулювання: зовнішні (загальносоціального характеру, визначають зміст загальнорегулятивного впливу на суспільство) та внутрішні функції (напрями правового впливу на суспільні відносини).

Правова система повинна бути інструментом інтеграції елементів політичної системи, зміцнення зв'язків між ними, слугувати юридичною підставою діяльності громадських організацій, базою безпосередньої демократії [3, с. 68–69]. Саме з цих позицій слід оцінювати соціальну значимість та ефективність правового регулювання, перевагу того чи іншого методу регулювання. Це означає, що правова система може успішно виконувати в суспільстві завдання не лише щодо зміцнення правопорядку, але й ефективно забезпечувати інші завдання.

До сучасних функцій права належить, окрім мотиваційної складової, збереження та забезпечення нормального функціонування соціуму. Відповідно, важливе значення серед функцій правового регулювання має регулятивна.

Одним з основних призначень правового регулювання в суспільстві є вплив права на суспільні відносини шляхом закріплення найбільш вигідних варіантів соціальних зв'язків, які відповідають інтересам суспільства чи певної особи. В даному випадку метою є за допомогою права обрати зі всіх об'єктивно можливих варіантів суспільних відносин такий, що є найдоцільнішим, відповідає інтересам суспільного розвитку. Основна юридична властивість закріплення типового варіанта суспільних відносин полягає в тому, що будь-яка правова норма одночасно містить вказівку на вид і міру поведінки кожної зі сторін. У нормі права по-різному визначається статус суб'єктів: одному надаються повноваження і гарантії сприяння в їх реалізації, на іншого покладається юридичний обов'язок з попередженням про несприятливі наслідки у випадку його невиконання.

Для права є характерним і те, що важливе місце в ньому відводиться нормативним приписам, які мають на меті спрямування і організацію діяльності людей для досягнення бажаних для них та суспільства наслідків. За допомогою правового регулювання можна не лише закріплювати, стабілі-

зувати, але й сприяти зміні та вдосконаленню існуючих відносин, а також створювати нові суспільні відносини.

Згадана функція відображена, наприклад, в інститутах трудового, адміністративного, цивільного права, що опосередковують господарські процеси в економіці, у правових інститутах. В основу динамічної функції покладаються правові норми, спрямовані на регулювання певних соціальних процесів.

Як відомо, правова система забезпечує регулювання не лише шляхом встановлення обов'язків, заборон і дозволів, але й шляхом створення позитивних передумов розвитку цивільно-правової активності. Основою регулювання виступає законодавча діяльність держави. Проте навіть найбільш розгалужене і досконале чинне законодавство не може охопити всю багатоманітність суспільних відносин. Стосовно регулювання в різних сферах людської діяльності завжди будуть виникати прогалини, колізії та нечіткості. Тому важливу роль у здійсненні динамічної функції виконує правозастосовча система. Правотворча діяльність не забезпечує вирішення проблем регулювання, а лише формує його головні принципи, створює загальні умови та передумови для конкретної регламентації. В остаточному вигляді правове регулювання відображається в тому масиві конкретних рішень, тягар відповідальності за які беруть на себе посадові особи та органи, які здійснюють правозастосовчу діяльність.

Окремі функції правового регулювання визначаються тим, що правовий вплив на суспільні відносини має на меті витіснення соціальних зв'язків і таких явищ, що гальмують суспільний розвиток. Такі напрямки нормативного впливу спираються на весь комплекс правових норм. Встановлення будь-якого правила поведінки, в тому числі і позитивного, містить у собі вимогу до суб'єктів діяти відповідно з цим правилом, що прийнято називати негативними функціями. Завданням правових норм в цьому випадку є не заборона, а вказівка на бажані варіанти дій.

Незважаючи на те, що негативна функція передбачає примус – встановлення заборони і санкцій за правопорушення, її зміст цим не вичерпується. Ця функція забезпечує також поновлення порушеного права в межах закону: притягненням до покарання; здійсненням правопоновлюючих дій, до вчинення яких примушується безпосередньо той, хто завдає збитки; наданням допомоги, яку держава та її органи здійснюють за власною ініціативою. Так, у сфері кримінально-процесуальних відносин негативна функція правового регулювання відображена в трьох типах реалізації відповідальності: у вигляді заходів правозабезпечувальних, правоохоронних і правопоновлюючих, до яких належить, зокрема, скасування незаконного вироку, відшкодування матеріальних і моральних збитків тощо [9, с. 83–84].

Важливу роль у впливі права на суспільство відіграє також охоронна функція, що визначається як напрям правового регулювання, спрямований на охорону суспільних та особистих інтересів й забезпечує неухильне виконання суб'єктами права вимог закону та покарання осіб, винних у вчиненні протиправних діянь.

У свою чергу, існує функція правового регулювання, що характеризує

сучасний етап його розвитку, пов'язаний з проголошенням верховенства прав і свобод людини та інтересів безпосередньої і представницької демократії – гуманістична. В умовах трансформації українського суспільства, поєднання розвитку демократії з відповідальністю, підвищення довіри населення до держави, роль цієї функції має постійно зростати.

Гуманістична функція сприяє формуванню та реалізації нормативно-правових актів на засадах загальнолюдських цінностей, міжнародних стандартів прав людини, створення умов і механізмів їх втілення в життя суспільства і держави. Таким чином, встановлюються позитивні правила поведінки, забезпечується координація соціальних взаємозв'язків суб'єктів права з метою розвитку таких відносин, які відповідають інтересам суспільства, держави і окремих громадян [7, с. 56].

З огляду на зазначену функцію, у правовому регулюванні вся увага має акцентуватися на правах людини як на найважливіших цінностях безпосередньо для самої людини. Окрім того, гуманістичний характер правового регулювання означає, що воно базується на високих моральних підвалинах, на повазі до прав людини, її гідності та честі.

З іншого боку, на відновлення незаконно порушених прав, примусове виконання невиконаних обов'язків спрямована відновлювальна функція правового регулювання, яка базується на позитивно-творчих засадах права і позитивних потенціях його суб'єктів. Саме в цій функції і виражаються динамічні властивості права, що знаходить своє відображення в усуненні або відшкодуванні негативних наслідків від вчинених правопорушень, передбачає заміну застарілих і малоефективних законів, що не відповідають потребам суспільного розвитку. При цьому важливо не займатися відновленням заради відновлення, оскільки стабільність є кращою, ніж зміни, тим більше зміни без особливої необхідності [15, с. 296]. У випадку зміни суспільних потреб, суспільству необхідне таке законодавство, яке б адекватно відобразило ці потреби. Саме тоді виникає потреба у створенні нових законів, внесенні змін і доповнень до вже існуючих нормативно-правових актів.

Каральна функція правового регулювання спрямована на покарання правопорушника і запобігання новим правопорушенням, виражається у встановленні та гарантуванні державою заходів юридичного захисту та юридичної відповідальності, порядку їх покладання та виконання, має на меті витіснення шкідливих для суспільства відносин.

Не всі норми права дотримуються та виконуються добровільно, в силу внутрішнього переконання. Значна частина населення підкоряється вимогам правових норм лише тому, що за правом постає держава, яка підтримує загальні правила, які визнаються нею правовими. Державна охорона правових норм містить у собі легальний примус, організаційні, організаційно-технічні, виховні та превентивні (попереджувальні) заходи.

Саме можливість застосування заходів державного примусу створює режим соціальної захищеності, безпеки і законності в суспільстві.

Функції правового регулювання суспільних відносин – це свого роду «фокуси» дії права, вони об'єднують, синтезують численні шляхи, форми і способи правового впливу, відображаючи найсуттєвіші ознаки певного на-

прямку (регулятивного, охоронного) чи характеризуючи соціальну спрямованість дії права. Напрями впливу права являють собою зовнішні види його взаємозв'язку з суспільними відносинами, які, у свою чергу, виступають зовнішніми факторами стосовно функцій права. Зрозуміло, що такий поділ слід здійснювати дуже обережно. Насправді функції права і суспільні відносини взаємопов'язані і цей зв'язок взаємозалежний, багатогранний. Він здійснюється безперервно, так як будучи основними напрямками правового впливу, функції складаються з багатьох одиничних, конкретних правових явищ, які, перебуваючи безпосередньо в суспільних відносинах, постійно збагачуються, розвиваються, змінюються, набувають нових якостей. Це нове в сукупності утворює нові властивості правового регулювання та функцій, які воно виконує. Причому слід підкреслити, що саме сукупність, а не одинична властивість, здійснює вплив на зміну змісту права та його функцій [12, с. 119].

У реальному житті всі функції правового регулювання поєднуються між собою, забезпечуючи в сукупності єдиний, цілеспрямований процес правового впливу на різні галузі суспільних відносин. Кожна з функцій перебуває в стадії безперервної зміни. Одна з нових форм, що розвивається – стимулювання вибору оптимального варіанта поведінки. Новітні тенденції в нормативному регулюванні зумовлюють необхідність застосування нових форм впливу, подальший розвиток «правового інструментарію». Тому, як справедливо зазначає Р.О. Халфіна, по-новому повинні вирішуватися проблеми правового оформлення відносин у сфері управління, в господарській діяльності (наприклад, правильне визначення компетенції органів управління, посадових осіб, правове забезпечення матеріального та морального стимулювання) [18, с. 19].

Висновки. З наведеного вище можна зробити висновок про те, що функції правового регулювання – це найважливіші якісні характеристики, в яких відображається та конкретизується його соціальна сутність і призначення, розкриваються його мета та завдання щодо перетворення закріплених у законодавстві прав і свобод з потенційних можливостей на дійсність. Критерієм розмежування функцій єдиного процесу правового регулювання слугує їх соціально-юридична спрямованість та специфіка змісту кожної функції. Всі функції правового регулювання тісно пов'язані між собою, завдяки чому забезпечується найповніша ефективність дії права на поведінку конкретних суб'єктів та створення умов щодо функціонування суспільства як узгодженої соціальної системи.

Саме вищезгадані напрями впливу правового регулювання і характеризують його специфічне функціональне призначення як системи підпорядкованих і взаємодіючих категорій та явищ, що забезпечують правовий вплив на суспільство з метою його упорядкування та охорони найважливіших інтересів.

Бібліографічні посилання

1. *Афанасьев В.Г.* Общество: системность, познание и управление. – М., 1981.
2. *Горшенев В.М.* О разновидностях юридического процесса // Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве. – Ярославль, 1979. –

Вып. 1. – С. 4–7.

3. *Казимирчук В.П., Кудрявцев В.Н.* Современная социология права. – М., 1995.
4. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т. 33. – М., 1962.
5. *Матузов Н.И.* Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 32–36.
6. *Обер Крие Дж.* Управление предприятием. – М., 1973.
7. *Оніщенко Н.М.* Правова система: проблеми теорії : монографія. – К., 2002.
8. *Онопенко П.В.* Функції сучасної держави, її сутність, різновиди та тенденції розвитку // Держава і право : зб. наук. праць. – Вип. 7. – 2000. – С. 72–76.
9. *Петрухин И.Л.* Уголовно-процессуальное принуждение и свобода личности // Сов. государство и право. – 1984. – № 14. – С. 83–87.
10. *Попов Г.Х.* Методы управления социалистическим производством. – М., 1983.
11. *Мельник О.М.* Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мельник О. М. – К., 2004.
12. *Радько Т.Н.* Методологические вопросы познания функций права. – Волгоград, 1974.
13. *Радько Т.Н.* Функции права // Общая теория права : курс лекций / под ред. В.К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993.
14. *Синюков В.Н.* Функции права // Теория государства и права : курс лекций. – М., 1997.
15. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. – Х., 2001.
16. Теория государства и права : учебник / под ред. А.М. Васильева. – М., 1983.
17. Філософія права : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К., 2002.
18. *Халфина Р.О.* Право как средство социального управления. – М., 1988.

Куракин А. Н. Теоретико-правовой анализ функционального назначения нормативного регулирования. Сделана попытка доказать, что научный анализ правового регулирования, именно с позиций раскрытия содержания его функций, предоставляет возможность определения его специфического функционального предназначения как системы упорядоченных и взаимодействующих категорий и явлений, обеспечивающих правовое воздействие на общество.

Ключевые слова: функция, правовое регулирование, предназначение, общественные отношения, динамика.

Kurakin O. M Theoretical-legal analysis of the functional purpose of normative regulation. A functional approach to research of state-legal phenomena, in the author's opinion, makes it possible for them to explore more fully the nature and social purpose. The appropriate analysis of one of the central institutions of the general theory of law – normative regulation, leads to the disclosure of its nature and social purpose, which is closely connected with its effectiveness, based on the recognition of the importance of social values of the law.

In the article the author attempts to prove that the scientific analysis of legal regulation, precisely the disclosure of the contents of its functions, allows to determine objectively its specific functional purpose as a system of interacting and subordinate categories and phenomena that make legal impact on society.

Functions of legal regulation - are the most important quality characteristics, which reflect social and specified its nature and purpose, disclosed its goals and objectives to transform enshrined in law the rights and freedoms of the potential opportunities into reality. The criterion for differentiation of functions of a single process regulation is their social and legal trends and specific content of each function. All the functions of legal regulation are closely linked, thus ensuring the most complete performance of the right to conduct certain business and creating conditions for the functioning of society as a coherent social system.

These directions of legal regulation influence characterize its specific functionality as a system of interacting and subordinate categories and phenomena that make legal impact on society with a view to streamlining and protection of important interests.

Keywords: function, legal regulation, the purpose, the social relations, dynamics.

Надійшла до редакції 20.02.2013

А.М. Кучук

кандидат юридичних наук, доцент

О.В. Галдикін

кандидат юридичних наук, доцент

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.7

ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

*«І він зробив так, що всім – малим і великим,
багатим і бідним, вільним і рабам – було дано
знамено на їхню правицю або на їхні чола, і що
нікому не можна буде ні купувати, ні прода-
вати, крім того, хто має це накреслення
(число імені його) або знак звіра».*

Одкровення Іоанна Богослова, Гл. 13, ст. 16-17

*Людину робить людиною більшою мірою те,
що вона умовчує.*

А. Камю

Розглянуто актуальні питання реалізації права на приватність як фундаментального права людини, що визнане в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські й політичні права та в багатьох інших міжнародних і регіональних угодах.

Ключові слова: право, приватність, правосуб'єктність, фізична особа, права людини, інформаційне суспільство, інтелектуальна система.

Постановка проблеми. Бурхливий розвиток науки у новітньому суспільстві вплинув на ґрунтовне оформлення ідеї права на приватність. Разом з тим існування сучасних технологій створює безліч умов, що сприяють порушенню цього права. Коли в епоху «фабричних труб», як назвав капіталізм Е. Тоффлер [1, с. 85], починає відбуватися масове виробництво, це призводить до того, що «в сучасному капіталістичному світі під рівністю розуміють рівність автоматів: людей, які позбавлені індивідуальності. Рівність сьогодні означає «тотожність» більшою мірою, ніж «єдність». Це – тотожність абстракцій, людей, які працюють на одних і тих же роботах, мають схожі розваги; читають одні і ті самі газети, мають одні і ті самі відчуття і ідеї... Як сучасна масова продукція вимагає стандартизації виробів, так і соціальний процес вимагає стандартизації людей, і їх стандартизація називається «рівністю» [2, с. 31].

Чи можна змістовно говорити про відсутність проблем з реалізацією права на приватність у сучасну епоху – епоху інформаційного суспільства, адже його розвиток створює ще більше передумов для порушення автономності окремої людини?

Аналіз публікацій в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлюється її недостатнім ступенем наукової розробки права на приватність у доктрині національного права. В українській науці доволі активно розвивається теорія міжнародно-правового захисту прав людини, досліджуються широкі питання реформування правової системи України відповідно до міжнародно-правових стандартів, зокрема, у працях М.М. Антонович, М.В. Буроменського, В.Г. Буткевича, В.Н. Денисова, А.І. Дмитрієва, А.С. Довгєрта, В.К. Забігайла, Л.Г. Заблоцької, О.В. Задорожного, А.С. Мацка, В.І. Муравйова, П.М. Рабіновича, Л.Д. Тимченка, Ю.М. Тодики, С.В. Шевчука, Ю.С. Шемшученка. Однак специфічним питанням правового захисту права людини на приватність приділяється менша увага. Серед дослідників різних років, які присвятили цій проблематиці наукові розробки, найбільш помітними є праці Л. Брандейса, В.І. Бобрика, Л.О. Красавчикової, П.С.Рєвко, Т.М. Кулі, С. Уоррена.

Метою роботи є спроба визначення основ формування права на приватність, визначення проблемних питань його реалізації в Україні в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Приватність є сферою життєвих інтересів, життєдіяльності, емоцій, уподобань окремої людини, приватної особи, індивіда. Вона відмежована від іншої протилежної їй публічної суспільної сфери. Приватність є свого роду аналогом психологічної установки «мій дім – моя фортеця», що припускає прагнення людини мати певний особистий простір, деяку «зону психологічної безпеки», в якій за будь-яких обставин буде збережено конфіденційність і недоторканність її приватного життя. На думку П. С. Рєвко: «Поняття приватного життя передбачає існування деякого мікрокосмосу, де кожна людина може відчувати себе незалежною від інших, що є необхідним чинником для самосвідомості особистості, розвитку міжособистісних відносин, вільного розвитку та вираження власних поглядів, тобто є необхідним складовим поняття «особиста (індивідуальна) свобода» [19]. У сфері приватності людина існує автономно, але не ізольовано від суспільства. «Людина – це істота суспільна», – стверджував К. Маркс. І, дійсно, загальновідомо, що однією з перших форм організації суспільства було первісне людське стадо. Умови існування в той час не дозволяли людині вижити окремо від інших, тим більше, усвідомити свою унікальність. Такому положенню сприяв її тип світогляду первісної людини – міфологічний.

Історія розвитку права на приватність сягає своїми коренями в епоху античності. Багатоукладність античних економічних систем та відсутність домінування державного сектора економіки створювали передумови для розвитку основ демократії, сприяли формуванню приватної ініціативи, розумінню власної індивідуальності. Відомо, що одним із

перших мислителів, хто розмежував приватне і суспільне, був Аристотель, зокрема, він виділяв суспільну сферу політичної активності громадян та їх приватну сферу (сім'ю, особистий побут). Досить цікавою в цьому аспекті є думка К. Ясперса: «Заходу відома ідея політичної свободи. В Греції – правда, тільки короткочасно – існувала свобода, що не виникала більш ніде. Співдружність вільних людей встояла під натиском універсальної деспотії, тотальної організації, що облагодіяла народи. Тим самим поліс заклав основу всієї західної свідомості свободи – як реальність свободи, так і її ідеї» [3, с. 32].

Додатковий поштовх до розуміння своєї індивідуалізації людина отримала в середні віки під впливом розвитку монотеїстичного релігійного світогляду, зокрема християнського. Так, середньовічному англійському праву з 1361 року відомий так званий Мирний Акт (Peace Act), що став правовою підставою для арешту тих, хто слідував за особистим та інтимним життям інших [4].

Зазначимо, що не тільки в англійському праві поширюються ідеї, які в подальшому створять основи права на приватність. У період Нового часу у різних країнах Європи отримали розвиток певні засоби захисту приватності. Зокрема, у Швеції в 1776 році було прийнято закон «Про доступ до офіційних документів» [5]. У Франції Декларація про права людини та громадянина 1792 року проголосила недоторканність приватної власності, а в 1858 році – законом встановлено штрафні санкції за публікацію фактів з приватного життя [6, с.15].

Сам юридичний термін: «приватність» (privacy) оформлюється в США в XIX столітті. У 1834 році Верховний Суд США виносить вердикт, в якому зазначає: «...підсудний нічого не просить, нічого не хоче, крім того, щоб бути залишеним на самоті, доти, доки не буде доведено, що він порушив права інших» [7]. «Право бути залишеним на самоті» з'являється у трактаті про право Т. М. Кулі 1888 року [8].

Американські юристи Семюель Уоррен і Луїс Брандейс у 1890 році опублікували статтю «The Right to Privacy», де детально проаналізували його зміст [9]. Цікаво, що один з авторів, Л. Брандес, апелював до права на приватність у справі про перший випадок прослуховування урядом телефонних розмов у 1928 році [10]. Ця справа: «Олмстед проти Сполучених Штатів Америки» була пов'язана із появою нової телефонної технології. Поліція з використанням новітніх на той час технологій прослуховувала телефонні розмови підозрюваних у кримінальній діяльності. Коли звинувачені особи заявили про те, що прослуховування порушує їхнє право, надане Четвертою поправкою, про неможливість обшуку без ордера, більшість Суду вказала, що фізично засоби для прослуховування містилися поза межами будинку, а тому обшук не проводився. Як вказує професор Мелвін Ф. Урофскі: «Деякі члени Суду не погодилися з цим, і хоча суддя Луїс Д. Брандейс – той самий, що за 35 років до цього був співавтором першої статті про недоторканність приватного життя, – написав окрему думку, зрештою, його погляди на недоторканність приватного життя в цілому і прослуховування телефонних розмов зокрема пе-

ремогли» [11, с. 48].

Брайденс вважав, що творці Четвертої поправки безпосередньо не використали саме словосполучення «недоторканність приватного життя» і не згадували про прослуховування телефонних розмов тому, що на той час це не стосувалося справи. Як вони могли це зробити, якщо телефон тоді іще навіть не був винайдений. Те, до чого він та інші прагнули, – не буквально значення слів, але те, що малося на увазі творцями, а саме: влада не повинна втручатися у життя людей. Спосіб втручання не мав значення, але сам факт був істотним.

Згодом погляд Брандейса переміг і в 1960-х рр. Суд постановив, що прослуховування справді порушує конституційно захищене право на недоторканність приватного життя. Як пояснив суддя Поттер Стюарт, Четверта поправка захищає людей, а не місце. Якщо люди мають законні сподівання на недоторканність приватного життя, наприклад, у себе вдома, то вони можуть вимагати застосування Конституції, щоб гарантувати таку недоторканність свого приватного життя [11, с. 48].

Зазначимо, що для західних країн вже тоді було характерним ставлення до приватності як фундаментального права, яке потребує конституційного захисту, на відміну від східних країн, де ні держава, ні громадяни традиційно не вважали проблеми приватності пріоритетними.

Сьогодні приватність тісно пов'язана з людською гідністю та іншими ключовими цінностями, такими як: свобода асоціацій та свобода слова. Вона стала одним із найбільш важливих питань у галузі прав людини новітнього часу.

Право на приватність належить до особистих немайнових прав і на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки тотожне поняттю права на особисте життя та його таємницю. Таке розуміння приватності у структурі особистих немайнових прав було запропоновано ще радянськими правниками, зокрема Л. О. Красавчиковою. Нею було розроблено *дворівневу систему особистих немайнових прав*. У структурний підрозділ *першого рівня* входять право на життя, право на здоров'я, право на свободу та особисту недоторканність, право на сприятливе навколишнє середовище та інші. Структурний підрозділ *другого рівня* охоплює собою право на ім'я, право на честь і гідність, право на приватне життя, право на свободу пересування і т.д. Таким чином, права "першого рівня" виступають в якості правових форм опосередкування суспільних відносин, що виникають у зв'язку з необхідністю правового забезпечення фізичного існування людини. Право на ім'я, честь і гідність – це не що інше, як правові форми громадських відносин, що складаються з приводу нематеріальних благ, юридично забезпечують соціальне існування індивіда [12, с. 45].

З розвитком міжнародного права, прийняттям Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, Конвенції ООН про працівників-мігрантів, Конвенції ООН про права дитини, Європейської Конвенції з прав людини, інших міжнародних угод формується сучасне розуміння *структурного змісту права на приватність*:

- *інформаційна приватність*: включає в себе встановлення правил збору та обігу персональних даних (інформація кредитних установ та медичні записи);
- *тілесна приватність*: стосується захисту від втручань стосовно фізичного стану людей, наприклад, тестування щодо вживання наркотиків та обстеження порожнин;
- *комунікаційна приватність*: безпека та приватність поштових відправлень, телефонних розмов, електронних повідомлень та інших видів комунікацій;
- *територіальна приватність*: стосується встановлення обмежень на втручання в домашнє та інше навколишнє середовище, наприклад, робоче місце чи громадське оточення [6, с. 12].

Право на повагу до приватного життя визнається як фундаментальне право людини Європейською Конвенцією про захист прав людини та основних свобод: «Стаття 8 1. Кожна людина має право на повагу до її особистого і сімейного життя, житла і таємниці кореспонденції. 2. Держава не може втручатися у здійснення цього права інакше ніж згідно із законом та у випадках, необхідних у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням і злочинам, для захисту здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших людей» [13].

Захист приватності був неодноразово і предметом розгляду Європейського Суду з прав людини. Зокрема, в одній із справ – «Малоун проти Великобританії» – з приводу втручання в особисте життя під час здійснення оперативно-розшукових дій шляхом прослуховування телефонних переговорів європейська Фемида дійшла висновку про те, що «...мають бути заходи правового захисту у національному законодавстві проти свавільного втручання публічної влади у права людини... особливо, коли повноваження виконавців здійснюються секретно, ризик свавілля не потребує доказування. Закон має бути достатньо конкретним у поняттях, щоб надати громадянам адекватне уявлення про обставини і умови, за яких публічна влада уповноважена звернутися до цих секретних та потенційно небезпечних втручань у право на повагу до приватного життя і кореспонденції» [14].

В Україні право на приватність гарантовано Конституцією. У статті 32 зазначено: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України». Конституцією також передбачено захист окремих аспектів приватності: стаття 30 захищає недоторканність житла (*територіальну приватність*); стаття 31 – таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (*комунікаційну приватність*); стаття 32 передбачає заборону збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди (*інформаційна приватність*); стаття 28 передбачає заборону піддавати особу без її вільної згоди медичним, науковим чи іншим дослідженням (захист певних елементів *фізичної приватності*) [15].

Попри те, що право на приватність в Україні захищено на консти-

туційному рівні, законодавчо закріплено вичерпний перелік законних підстав та умов втручання у право на приватність, важко не погодитися із наявністю численних неузгодженостей та суперечностей у вітчизняній правозастосовній практиці. Українська Гельсінська спілка з прав людини у щорічній доповіді про права людини в Україні за 2012 рік визначила низку рекомендацій вирішення основних проблем реалізації права на приватність:

1. Вдосконалити Закон України «Про захист персональних даних», доопрацювавши його та усунувши наявні прогалини та суперечності, передбачивши, зокрема, втілення таких принципів:

– виділити загальні (прізвище, ім'я, по-батькові, громадянство, дата та місце народження) та вразливі персональні дані, передбачивши для них різний режим доступу;

– різні ідентифікаційні номери (бази даних різних органів влади) повинні використовуватися окремо, не допускається створення єдиного коду для накопичення всієї інформації про особу;

– обмін зібраною інформацією між органами влади повинен бути чітко регламентований і здійснюватися на основі закону або за санкцією суду з повідомленням особи про це й можливістю нею оскаржити такі дії.

2. Слід припинити адміністративну практику протиправного використання ідентифікаційного номеру (коду) платника податків для інших цілей, не передбачених законом. Також слід припинити застосування поняття «персональний номер», використання якого не передбачено жодним законом.

3. Внести зміни до закону «Про Єдиний державний демографічний реєстр» з метою скоротити перелік документів, які передбачають фіксацію біометричних даних, залишивши в переліку лише закордонний паспорт.

4. Внести зміни до законодавства, передбачивши оприлюднення щорічного звіту зі знеособленими даними стосовно зняття інформації з каналів зв'язку в порядку проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

5. МВС має припинити невмотивований збір вразливих персональних даних про особу (інформація про політичні переконання, релігійні погляди, сексуальну орієнтацію, участь у програмі замісної терапії тощо).

6. Прийняти закон та інші нормативно-правові акти, що захищали би права пацієнтів, зокрема, у частині здійснення примусових медичних процедур і захисту конфіденційної інформації про стан здоров'я.

7. Необхідно внести зміни до законодавства і юридичної практики з тим, щоб усунути суперечність між обов'язковістю щеплень для відвідування дитячих закладів і правом на освіту для дітей, батьки яких свідомо відмовляються робити такі щеплення, особливо, коли такі щеплення протипоказані для дитини чи завдають їй шкоди.

8. Врегулювати здійснення відеоспостереження у громадських місцях, передбачивши, серед іншого, умови зберігання та видалення записів.

9. Припинити використовувати обшуки як політично вмотивований засіб забезпечення лояльності та переслідування політичних опонентів.

10. Врегулювати здійснення відеоспостереження щодо ув'язнених

осіб таким чином, щоб було дотримано баланс між вимогами безпеки і людською гідністю.

11. Змінити законодавство щодо збереження таємниці усиновлення навіть від самої дитини. Зокрема, слід зробити винятки з положень законодавства, котрими встановлено абсолютну таємницю усиновлення (статті 226, 229, 230 Сімейного кодексу, стаття 168 Кримінального кодексу) [16].

Слід визнати, що на сьогодні питання права на приватність розглядається дещо в спрощеному варіанті. Зокрема, за такою умовною схемою: права людини – людина – правосуб'єктність – правоздатність. За усталеним в юриспруденції підходом правоздатність фізичної особи розглядається як передбачена законом здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

У навчальній юридичній літературі запропоновано розрізнати загальну, галузеву і спеціальну правоздатність. Загальна правоздатність – принципова можливість особи мати будь-які права і обов'язки, що передбачені чинним законодавством, хоча фактично володіти ними вона може лише за відомих обставин. Галузева правоздатність – це можливість набувати права в тих чи інших галузях права. Наприклад, сімейна, виборча, трудова правоздатність. Спеціальною (фаховою, посадовою) називається така правоздатність, для якої необхідні спеціальні знання чи талант, наприклад, судді, прокурора, слідчого тощо.

При цьому, за загальним правилом, вважається, що правоздатність настає з моменту народження та припиняється зі смертю особи. Хоча в певних випадках закон передбачає охорону права ще не народженої дитини. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1222 Цивільного кодексу України, спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини [17].

А як бути із захистом права на приватність після смерті особи? З однієї сторони – приватне життя, з іншої – смерть особи і втрата правоздатності.

Як зазначає В. Бобрик, «у юридичній літературі та законодавстві виділено декілька близьких за своєю сутністю, але відмінних за назвою суб'єктивних прав: на недоторканність особистого життя, на невтручання в особисте життя, на приватність, на повагу до особистого життя, на охорону особистого життя, на таємницю особистого життя, на охорону таємниці особистого життя, однак національні традиції правової охорони особистого життя та правила юридичної техніки передбачають наділення людини саме «правом на особисте життя» [18, с. 10].

Окремі аспекти питання, що розглядається, знайшли своє відображення в чинному цивільному законодавстві. Згідно з положеннями глави 20 книги другої Цивільного кодексу, особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом [17]. Особисті немайнові права тісно пов'язані з фізичною особою. Фізична особа не може відмовитися від особистих немайнових прав, а також не може бути позбавлена цих прав. Особистими немайновими правами фізична особа

володіє довічно.

Фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на відповідь, а також на спростування цієї інформації. Право на відповідь, а також на спростування недостовірної інформації щодо особи, яка померла, належить членам її сім'ї, близьким родичам та іншим заінтересованим особам.

Разом з тим історичні реалії сучасного інформаційного суспільства, його глобального наступу на інформаційну приватність, спонукають до пошуку шляхів вирішення принципово нових проблем у формуванні правових механізмів захисту від зловживань у цій сфері.

Наступ цифрового століття – століття комп'ютерів, інформатизації і глобальних мереж – призводить до того, що інформація про приватну сферу життя людей стає легкодоступною і поширюється на цифрових носіях без їх відома. Сучасні технології дозволяють негласно визначати місцезнаходження людини, вести спостереження і стеження. Зберегти щось у таємниці при нинішньому розвитку засобів спостереження та передачі даних стає все складніше. Практично немає можливості індивіду перебувати поза наглядом, спостереженням і контролем. «Однією з найбільш помітних тенденцій в аспекті розвитку технологій штучних інтелектуальних систем є те, що техніка перетворюється на знаряддя влади, яке дозволяє здійснювати управління соціумом, і чи не головною обставиною при цьому стає тотальний контроль всіх без винятку сфер життя людини, що тягне за собою позбавлення індивіда свободи волі і перетворення його на слухняний елемент соціального механізму. Технічне оснащення держави є найважливішим чинником зростання її могутності та дозволяє підім'яти під себе суспільство і особистість» [19]. Питання про те, що спецслужби країн світу намагаються контролювати діяльність своїх громадян у мережі Internet, неодноразово піднімалося і розглядалося на численних Internet-форумах.

Електронна інформація... Електронні гроші... Електронні паспорти... Електронний будинок... Все це сприяє можливості доступу до інформації про особу. До того ж розвиток телекомунікаційних технологій сприяє тому, що людина зараз постійно може перебувати «під контролем». Internet, відеокамери, мобільний телефон дозволяють отримати певні дані про людину. У приватне життя втручаються не тільки державні структури, але й різні фірми, які бажають найбільш ефективно використовувати людей у своїх комерційних цілях, адже відстеження є ключовим моментом сучасного менеджменту. Таким чином, штучні інтелектуальні системи містять у собі небезпеку ведення тотального стеження як з боку держави, так і з боку корпорацій.

Методи стеження, пов'язані з широким розповсюдженням у повсякденному житті засобів мобільного зв'язку, становлять особливу загрозу приватності. Можливість географічної локалізації абонента закладена в самій структурі мобільного зв'язку, так як для з'єднання мережа повинна знати, в якому з її секторів, на які територіально розділена зона покриття

мобільного зв'язку, знаходиться даний абонент. В Україні компанія „Київстар” надає послугу «Маячок»: „Відтепер ви можете бути спокійними за ваших близьких. З новою послугою «Маячок» від «Київстар» ви завжди знатимете, де знаходяться члени вашої родини. Послуга «Знайди друга» працює на базі технології LBS та дозволяє отримати інформацію про поточне місцезнаходження абонента. Усі абоненти «Київстар» та DJUICE можуть у будь-який момент визначити місцезнаходження друга, якщо він є абонентом «Київстар», чи передати свої координати у вигляді SMS, MMS або e-mail друзям, які підключені до мережі «Київстар». Користуватися послугою можна за допомогою USSD, SMS, MMS, а також WAP і WEB-інтерфейсів».

Наведене дозволяє зробити висновок, що штучні інтелектуальні системи вже сьогодні готові стати технологіями підпорядкування особистості і перетворитися на знаряддя поневолення людини і встановлення тотального контролю над його діями і поведінкою.

Тому, коли ми говоримо про право на приватність, ми повинні перш за все акцентувати увагу на його дотриманні, реальній можливості його реалізації, адже потребу в існуванні означеного права мало хто заперечить. І саме в цьому (дотриманні) є найбільша проблема. Особливо, якщо вести мову про суспільство держави, яке не має достатнього демократичного досвіду, високого рівня правосвідомості, для якого характерно колективне мислення та зневага до права. А ці риси є несумісними з правом на приватність.

Висновки. Сьогодні приватність тісно пов'язана з людською гідністю та іншими ключовими цінностями, такими як: свобода асоціацій та свобода слова, вона стала одним із найбільш важливих питань у галузі прав людини новітнього часу. Право на приватність належить до особистих немайнових прав і на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки тотожне поняттю права на особисте життя та його таємницю. Важко не погодитися із наявністю численних неузгодженостей та суперечностей у вітчизняній правозастосовній практиці, подолання яких потребує дотримання рекомендацій вирішення основних проблем реалізації права на приватність Української Гельсінської спілки з прав людини.

Слід визнати, що на сьогодні питання права на приватність розглядається дещо в спрощеному варіанті, зокрема, за такою умовною схемою: права людини – людина – правосуб'єктність – правоздатність. Право на відповідь, а також на спростування недостовірної інформації щодо особи, яка померла, належить членам її сім'ї, близьким родичам та іншим заінтересованим особам.

Історичні реалії сучасного інформаційного суспільства, його глобального наступу на приватність спонукають й до пошуку шляхів вирішення принципово нових проблем у формуванні правових механізмів захисту від зловживань в цій сфері. В інформаційному суспільстві техніка перетворюється на знаряддя влади, яке дозволяє здійснювати тотальний контроль всіх без винятку сфер життя людини, що тягне за собою позбавлення індивіда свободи волі і перетворення його на слухняний

елемент соціального механізму. Штучні інтелектуальні системи містять у собі небезпеку ведення тотального стеження як з боку держави, так і з боку корпорацій. У приватне життя втручаються не тільки державні структури, але й різні фірми, які бажають найбільш ефективно використовувати людей у своїх комерційних цілях.

Методи стеження, пов'язані з широким розповсюдженням у повсякденному житті засобів мобільного зв'язку, становлять особливу загрозу приватності. Штучні інтелектуальні системи вже сьогодні готові стати технологіями підпорядкування особистості і перетворитися на знаряддя поневолення людини і встановлення тотального контролю над її діями і поведінкою.

Бібліографічні посилання

1. *Тоффлер Е.* Метаморфозы власти / пер. с англ. – М., 2002.
2. *Фромм Э.* Искусство любить. – М., 2002.
3. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / пер. с нем. – М., 1991.
4. The Justices of the Peace Act 1361 (34 Edw 3 c 1) is an Act of the Parliament of England. – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/aep/Edw3/34/1/section/I>.
5. *Михайлова М. В.* Королевство Швеция. Система государственного управления. – Режим доступу: <http://www.gmu-countries.ru/europa/swed/sweden-sgu.html>.
6. Право на приватність: condition sine qua non / Харківська правозахисна група. – Х., 2003.
7. *Wheaton v. Peters*, 33 U.S. 591, 634 (1834)/ Privacy Law in the USA Copyright 1997 by Ronald B. Standler created September 1996, last revision 24 May 1998. – Режим доступу: <http://www.rbs2.com/privacy.htm>.
8. *Cooley T.M.* A Treatise on the Law of Torts 29 (2d ed. 1888). – Режим доступу: <http://www.rbs2.com/privacy.htm>.
9. *Warren and Brandeis* “The Right to Privacy” Harvard Law Review. – Vol. IV December 15. – 1890. – No. 5. – Режим доступу: http://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/articles/privacy/Privacy_brand_warr2.html.
10. *Olmstead v. U.S.*, 277 U.S. 438, 478 (1928). – Режим доступу: <http://www.rbs2.com/privacy.htm>.
11. *Мелвін Ф.* Урофські Права людини. Особиста свобода і Білль про права / пер. з англ. Я. Пилинський. – Вієнна, 2006.
12. *Красавчикова Л.О.* Личная жизнь под охраной закона. – М., 1983.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. Ратифікована Законом України № 475/97-ВР (475/97-ВР) від 17.07.97.
14. Справа приватна // Український юрист. – 2006. – № 3.
15. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
16. Щорічні доповіді про права людини. Права людини в Україні 2012. Доповіді правозахисних організацій. 6. Право на приватність. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1362643050>.
17. Цивільний кодекс України // ВВР України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
18. *Бобрик В.І.* Цивільно-правова охорона особистого життя фізичних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Х., 2004.
19. *Ревко П.С.* Искусственные интеллектуальные системы и повседневная жизнь человека. – Таганрог, 2009. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/revko/05.php.

Кучук А. Н., Талдыкин А. В. Право на приатность в контексте правосубъекттности физического лица: этапы становления, проблемы реализации в информационном обществе. Рассмотрены актуальные вопросы реализации права на приватность как фундаментального права человека, которое признано во Всеобщей декларации прав человека, Международном пакте о гражданских и политических правах и во многих других международных и региональных соглашениях.

Ключевые слова: право, приватность, правосубъектность, физическое лицо, права человека, информационное общество, интеллектуальная система.

Kuchuk A. M., Taldykin O. V. Right to privacy in context of personality individuals: formative stages, problems of implementation in the information society. The current issues of the right to privacy as a fundamental human right that is recognized in the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights and other international and regional agreements are considered in the article.

The history of the right to privacy has its roots in antiquity. Stratification of ancient economic systems and the lack of dominance of the public economic sector created the preconditions for the development of democracy fundamentals, favored the development of private initiative, awareness of one's own identity.

Today, privacy is closely related to human dignity and other key values such as freedom of association and freedom of speech. It has become one of the most important issues in the field of human rights of recent times .

The right to privacy is protected in Ukraine at the constitutional level, the law stipulates a comprehensive list of legitimate reasons and conditions for interference with the right to privacy, while there are numerous inconsistencies and contradictions in the national law enforcement practice.

Today the issue of privacy is considered a somewhat simplified version. In particular, such a conventional way: human rights – a person – a person before the law – legal capacity.

The historical reality of the modern information society, its global attack on privacy encourage to search for solutions to fundamentally new challenges in the formation of legal remedy for abuses in this area. In the information society technology becomes an instrument of power, which allows for total control of any and all areas of life, leading to a denial of individual freedom of choice and making him obedient element of social mechanism. Artificial intelligence systems have the danger of keeping track of the total from both the state and by corporations. In private life interfere not only government agencies but also various firms that want the most effective use of people in their business purposes.

Methods of surveillance associated with widespread in everyday life of mobile communication devices, which are a special threat to privacy. Artificial intelligence systems today are ready to become technology of subordination of an individual and to become a tool of enslavement of person and establish total control over his actions and behavior.

Keywords: *right, privacy, personality, individual, human rights, information society, smart electronic.*

Надійшла до редакції 23.05.2013

О.О. Орлова

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВЕ МИСЛЕННЯ»

Висвітлено правову категорію «правове мислення». Проаналізовано підходи різних вчених щодо визначення поняття «правове мислення». Акцентовано увагу на інтерпретації поняття «правове мислення» на основі дослідження ознак даного явища правової дійсності.

Ключові слова: *мислення, правове мислення, правова свідомість, правова культура, ознаки правового мислення.*

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших на сьогодні залишається проблема, пов'язана з тим, яким чином людина засвоює правові норми та які є механізми розуміння та виконання нею цих норм. Особливої уваги при цьому потребує правове мислення.

Останнім часом з'явилися наукові праці, присвячені розгляду різних форм та типів мислення: філософського, політичного, економічного, педагогічного та інших. Стосовно ж правового мислення таких досліджень практично не проводилося.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В юридичній літературі останніх років деяким проблемам правового мислення присвячені дослідження П.П. Баранова, А.Е. Жалінського, В.М. Розіна, Ю.А. Фролова. В їх працях розглянуто окремі питання історичної генези, сучасного стану та подальшого розвитку теоретичного та практичного правового мислення.

При цьому необхідно відзначити праці А.І. Овчиннікова, що розглядає правове мислення як інтелектуальну форму правосвідомості [1], а також Ю.А. Фролова, який досліджує соціально-правове мислення працівників органів внутрішніх справ [2].

Мета статті: проаналізувати різні підходи до визначення «правового мислення» та сформулювати авторське визначення даної категорії.

Виклад основного матеріалу. Поняття «мислення» і взаємопов'язані з ним поняття – «відображення», «образ», «відчуття», «поняття», «знання» – були сформовані античними філософами (Геракліт, Анаксагор, Демокрит, Епікур, Сократ, Платон, Аристотель та ін.) [3].

За Аристотелем, мислення є частиною душі, іншою її частиною є відчуття. Як частина душі, мислення є специфічною здатністю розмірковувати, осягати думкою світ і самого себе, тобто душу. Мислення є діяльністю, яка спрямована на пізнання, осягання родів суцього. Досліджуючи мислення, Аристотель створив логіку – науку про мислення, сформулював закони та форми мислення.

У концептуальних системах філософів Нового часу (Джон Локк, Френсіс Бекон, Клод Адріан Гельвецій, Девід Юм) мислення – це діяльність, яка спрямована на пізнання та практичні дії; воно розробляє метод, тобто засіб, прийом пізнання. Філософи вирізняють прояви мислення – відчуття, споглядання, уява, рефлексія; рівні мислення – розсудок, розум; прояви діяльності мислення – сумнів, віра, задум, прийняття рішень, розуміння, уявні операції. У концептуальних системах представників класичної німецької філософії (Еммануїл Кант, Йоганн Готліб Фіхте, Фрідріх Вільгельм Шеллінг, Георг Гегель) мислення розглядається як акт самодіяльності суб'єкта, що породжує різні інтелектуальні, уявні феномени – поняття, принципи, закони, ідеї, ідеали, тобто знання [3].

Поняття «правове мислення» та «юридичне мислення», на нашу думку, не слід розмежовувати, оскільки це суперечить основному змісту даного дослідження. Крім того, такий розподіл є некоректним термінологічно. Слово «право» латинською «jus». Термін «юридичне» (від лат. juridicus. перекладається «той, що стосується права») означає те саме, що і «правове».

При аналізі мислення, – справедливо зазначає В Розін, – необхідно враховувати розвиток (еволюцію) і культурний контекст мислення [4, с. 112].

Правове мислення – логічне пізнання явищ правової сфери, засноване на правових знаннях і досвіді з метою вирішення правових проблем. Завдання правового мислення полягає в об'єктивному мисленнєвому моделюванні минулого, сучасного або майбутнього юридичного явища для вирішення якоїсь правової ситуації. Правове мислення є процесом пізнання, який здійснюється за правилами логіки, що відрізняє його від емпіричного, чуттєвого, ірраціонального пізнання юридичних явищ. Правове мислення засновується на правових знаннях і правовому досвіді, що робить його, з одного боку, об'єктивним, достовірним, з іншого – його засобами є правові категорії, поняття, норми, принципи. Правове мислення проходить і здійснюється у правовій сфері, тобто є вирішенням різноманітних правових проблем: видання закону, розслідування злочину, укладання договору [5, с. 752].

Так, В. Розін вважає, що аналіз юридичного мислення, як мислення юриста-професіонала і як юриста-вченого, нерозривно пов'язаний із світоглядними та ідеологічними настановами. З цієї точки зору, правове мислення включає в себе особливості юридичного пізнання і наукового світогляду, а відтак є зручною в методологічному плані науковою абстракцією. Юридичне мислення постає перед нами як мислення про право, тобто таке мислення, яке всіляко залежить від своєрідності предмета. Таке юридичне мислення направлене на виявлення різних проблем (з одного боку) і на способи розв'язання цих проблем (з іншого) [6].

А. Ю. Мордовцев вважає, що юридичне (правове) мислення – це особливий вид інтелектуально-пізнавальної діяльності індивідів та їх груп, серцевину якої створюють базові когнітивні готовності, що зумовлюють розуміння того, що таке право, право-пізнання, закон, влада, та визначають специфіку аналізу та оцінки різних видів правової поведінки (протиправної і правомірної), характер аналітичних засобів та інструментарій юридичної логіки, розуміння юридичної істини, а також правила (канони), за якими у визначеній соціально-правовій системі прийнято формувати та розвивати правову мову, будувати судження, теорії, фіксувати, зберігати та передавати будь-яку юридично значиму інформацію [7].

А. Жалінський описує правове мислення як соціально-правове мислення юриста-професіонала і одночасно як направленість суспільної інтелектуальної діяльності. Для вказаного автора правове мислення – це «інтелектуальна діяльність, призначення якої полягає у вирішенні завдань, пов'язаних з використанням правових засобів для упорядкування суспільних відносин, включаючи подолання злочинності» [8, с. 33].

На його думку, правовим мислення стає тоді, коли воно спрямоване на використання можливостей і цінностей права, які відповідають його природі; проектується, пропонуються і використовуються правові засоби для їх дійсного досягнення; враховуються закономірності і властивості права; вирішення юридичних мисленнєвих завдань здійснюється з дотриманням певних загальнообов'язкових правил. Таким чином, можна стверджувати, що правовим мислення стає тоді, коли осмислюється право. Що закономірно

приводить нас до питання: а що є право як об'єкт осмислення? Адже за різноманітністю інституалізованих та неінституалізованих предметних форм права (звичаї, традиції, адміністративні та судові рішення тощо), які є конкретними випадками існування права, та відмінним змістовним наповненням поняття „право” в різних культурах важко прийти до єдиного визначення та розуміння права як явища. А тому визначення правового мислення прямо залежить від праворозуміння, яке, у свою чергу, є правовим мисленням, оскільки інтерпретація права є його однією з головних процедур.

А.І. Овчинніков виділяє такі ознаки правового мислення:

1) уявлення про соціально-правову реальність як частину об'єктивної дійсності, що оточує людину та розвивається на основі особливих закономірностей;

2) уявлення про правове мислення як процес відображення об'єктивної правової реальності, а про правові знання – як результат цього відображення;

3) уявлення про юридичну істину як істину об'єктивну, досягнути яку можливо в результаті адекватного правопізнання;

4) розрив континуальності світу і цілісності світосприйняття, дискретна зосередженість на правових явищах поза соціокультурним, ціннісним, духовним та іншими аспектами;

5) розуміння права як інструменту реформування суспільного устрою [1].

А. Олійник ознаками правового мислення вважає:

- розумове пізнання правових явищ і зв'язків між ними;
- правові явища у відображенні людини виступають в узагальненій формі;

- відбиває найсуттєвіші властивості правових явищ, без яких право існувати не може;

- евристична діяльність людського мозку з відшукування найхарактерніших властивостей, що вимагає від мислячого значних практичних знань, умінь і навичок, здатності орієнтуватися у проблемних ситуаціях; мотивація (наявність правових потреб, інтересів і прагнень) та воля людини в досягненні поставленої мети [5, с. 752].

Охарактеризуємо деякі найбільш характерні властивості юридичного мислення.

Ознаками правового мислення є :

- *спрямування на рішення суто правових проблем;*

- *системність.* Основними результатами правового пізнання і творчості є конституції, зведення правил і інші комплекси нормативних актів. У змісті будь-якої конкретної норми існує пласт, утворений смисловими зв'язками з іншими нормами, принципами, настановами. Ці зв'язки підкреслено систематизовані за принципами формальної логіки.

- *оціночний характер юридичного мислення.* Про оцінки можна говорити не всякий раз, коли ми взагалі щось з чимось співвідносимо, а лише в тому випадку, якщо в нашій думці виражено ставлення факту, дії і т.д. до деяких цінностей, в тому числі і до цінностей пізнання. Оціненість – це інтегральна характеристика мислення взагалі. Специфіка оцінковості юри-

дичного мислення криється в підкресленому, принциповому відстороненні від морального змісту оцінок.

- *логіко-формальний характер юридичного мислення*. Значимість логіко-формальних структур в юридичному мисленні визначена самою природою права. Формальна сторона в ньому набагато сильніша, ніж у будь-якій іншій формі соціальної думки, тому що тут потрібна точність, недвозначність вихідних понять, міркування повинні проводитися за чіткими правилами, а правила, у свою чергу, підкоряються деяким загальним законам. Формалізація знання, яку допускає юридичне мислення, відкриває можливості для використання моделей, наочно виражають структури пізнання специфічних для права об'єктів.

- *пов'язане з пошуком правових способів рішення цієї проблеми;*

- *оперує тільки правовими аргументами*, що вироблені на основі цілісного уявлення про право, яке отримано при вивченні юриспруденції.

- *аналітичність*. Для правового мислення в кожний момент існує певний заданий понятійний та нормативний змістовний каркас. Юридичні поняття і нормативні акти нібито «прикладаються» до дійсності, а дійсність нібито «впізнається» в юридично завданих змістах. В цьому і є аналітичність мислення.

Висновки. Таким чином, можна дати таке визначення правовому мисленню – це системна, аналітична, логіко-формальна здатність особистості, направлена на рішення суто правових проблем, опосередковано та узагальнено за допомогою понять, суджень, умовиводів, відображати істотні закономірні зв'язки дійсності.

Бібліографічні посилання

1. *Овчинников А.И.* Правовое мышление: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.И. Овчинников. – Ростов-на-Дону, 2004.
2. *Фролов Ю.А.* Социально-правовое мышление сотрудников органов внутренних дел : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю.А. Фролов. – Ростов н/Д., 1997.
3. Мислення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Мислення>.
4. *Розин В. М.* Юридическое мышление. – Алматы, 2000.
5. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К., 2003. – Т.1.
6. *Розин В.М.* Генезис и современные проблемы права. Методологический и культурологический анализ / В.М. Розин. – М., 2001.
7. *Мордовцев А.Ю.* Юридическое мышление в контексте сравнительного правоведения / А.Ю. Мордовцев // Правоведение. – 2003. – № 2.
8. *Жалинский А.Э.* Социально-правовое мышление: проблемы борьбы с преступностью. – М., 1989.

Орлова Е. А. Интерпретация понятия «правовое мышление». Рассмотрена правовая категория «правовое мышление». Проанализированы подходы разных ученых относительно понятия «правовое мышление». Акцентировано внимание на интерпретации понятия «правовое мышление» на основе исследования признаков данного явления правовой действительности.

Ключевые слова: мышление, правовое мышление, правовое сознание, правовая культура, признаки правового мышления.

Orlova O. O. Interpretation of the category “law thought”. The article deals with clearing up of the legal category “law thought”. The notions “law thought” and “juridical

thought” are not differentiated between each other as it could contradict the fundamental contents of the research.

Law thought as both the phenomenon and the theoretical issue has not yet become an object of a special theoretical and law research. Moreover, there is not molded methodology and categories of its structures allowing achieving the phenomenon adequate notions lay out.

The ingoing and contemporary thought is needed in all spheres of social life: in economy, policy, education to name but a few. The sphere of law is not an exception. It might be nosed for even more clearly inertia of old-fashioned thinking, schemes, stereotypes, ideas and principles and therefore there is an urgent need of such thinking rejection and substitution by the up-to-date one.

Approaching new current issues and realities with the old ways of thinking, worm-eaten schemes, ideas, notions and considerations often stipulates that the issues are complicated and multiplied but not solved. Each new age gives the rise to drastic changes not only in a wide range of social life fields but in the way of thinking, its contents and modes. It also applies towards law life and law thought.

Different scholars’ approaches concerning “law thought” notion definitions are analyzed. The author suggests her personal definition of the notion “law thought”.

The author pays attention to the translation of the notion “law thought” relying on the study of the peculiarities of this legal phenomenon.

Law thought is one of the cornerstones of the theory of law, and it is impossible to solve the main issues of the science of law without studying it. Despite the chosen concept of law consideration as a basis for law models, legal awareness is considered to be the criterion of equity.

Keywords: *thought, law thought, legal awareness, law culture, peculiarities of law thought.*

Надійшла до редакції 03.06.2013

С. М. Перепьолкін

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 341.01 : 339.543

ВИНИКНЕННЯ МІЖНАРОДНИХ МИТНИХ ВІДНОСИН

Проаналізовано існуючі у юридичній науці погляди стосовно виникнення міжнародних митних відносин та запропоновано авторське бачення досліджуваної проблеми.

Ключові слова: *міжнародні митні відносини, міжнародна торгівля, міжнародно-правове регулювання, міжнародні угоди, історія міжнародного митного права.*

Постановка проблеми. Встановлення часу виникнення міжнародного права і періодизацію його історії відносять до найбільш складних проблем науки міжнародного права. Як вірно зазначила з цього приводу О. В. Буткевич: «Історики права більше говорять про хронологію прийняття правових актів і передають їх зміст, аніж про еволюцію власне міжнародно-правових категорій, принципів, норм або інститутів, а теоретики права – про визначення права, його джерел, принципів і норм, конкретні просторово-часові рамки їх застосування, аніж про генезис та історичний розвиток цих норм та інститутів» [1, с. 136].

Можливо саме тому донині недостатньо дослідженими залишаються численні питання історії як загального міжнародного права, так і окремих

його галузей. Особливо це стосується галузей, наукове обґрунтування завершення об'єктивного формування яких відбулося у другій половині ХХ ст. Одну з таких молодих галузей в системі міжнародного права представляє міжнародне митне право, різні аспекти становлення та реалізації норм якого аналізували С. Т. Алібеков, К. Веєрт, В. О. Василенко, Л. І. Волова, Г.-М. Вольфганг, К. Г. Борисов, О. В. Гребенніков, К. Делімур, Є. В. Додін, О. Д. Єршов, Н. В. Живенко, Б. А. Кормич, Д. Б. Левін, В. І. Лісовський, М. Люкс, Л. М. Марков, А. В. Мазур, В. М. Малиновська, В. В. Мицик, С. М. Овчинніков, К. К. Сандровський, В. Г. Храбсков, О. В. Шорніков, В. М. Шумилов та ін.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми дає підстави для висновку, що в історії міжнародного митного права дискусійними залишаються питання виникнення та еволюції міжнародних митних відносин. Як правило, дослідники згадують лише про окремі події, факти, джерела або наслідки їхнього міжнародно-правового регулювання.

З урахуванням вищевикладеного **метою** пропонованої статті є встановлення просторово-часових меж виникнення міжнародних митних відносин, що у подальшому дозволить здійснити дослідження як їхньої еволюції, так і періодизації історії міжнародного митного права.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правові норми, як і міжнародне право у цілому, не виникають випадково і одразу в остаточному, удосконаленому вигляді. Їхня поява завжди обґрунтовувалася потребою здійснення регулювання певного виду міжнародних відносин, а практика реалізації мала просторово-часову визначеність в історії.

Отже, із виникненням митних відносин між суб'єктами міжнародного права виникає і потреба у здійсненні цілеспрямованого владного впливу на такі відносини за допомогою міжнародно-правових норм. Завдяки різним чинникам, зміст та спрямованість останніх, спосіб створення, коло та кількість учасників, неодноразово змінювалися. Однак у доктрині міжнародного права так і не було вироблено єдиної позиції стосовно встановлення часу їхнього виникнення.

Науковці по-різному визначають його. Наприклад В. В. Мицик у статті «Еволюція міжнародно-правового регулювання міжнародних митних відносин» виникнення міжнародного співробітництва в митній галузі обґрунтовує потребою вирішення питань спрощення і стандартизації митних формальностей у галузі міжнародної торгівлі на початку ХХ ст. [2, с. 63], а О. Д. Єршов, хоч і не вказує, коли саме міжнародні митні відносини стали предметом регулювання міжнародного права, зазначає: «Виникнувши як система відносин з приводу регулювання торгово-обмінних процесів (спочатку – між обмеженим колом найближчих сусідів), митні відносини поступово ставали формою взаємодії прикордонних територій з питань організації зовнішньої торгівлі [3, с. 17]» тощо.

Слід зазначити, що незважаючи на наявні відмінності стосовно встановлення часу виникнення міжнародних митних відносин, в одному позиції різних дослідників збігаються. Майже однотайно вони пов'язують виникнення міжнародних митних відносин із розвитком зовнішньої торгівлі.

Так, відомий радянський науковець В. І. Лісовський з цього приводу зазначав: «Зростання міжнародної торгівлі сприяло швидкому збільшенню кількості міждержавних договорів та угод у галузі зовнішньої торгівлі» [4, с. 31]. У змісті згаданих ним торгових договорів, наприклад між Францією та Туреччиною 1535 р., Нідерландами та Іспанією 1609 р., Англією та Швецією 1661 р., можна бачити положення, які стосувалися врегулювання, зокрема, і митних відносин. Перш за все це стосувалося надання пільг у частині сплати мита під час торгівлі в рамках принципу найбільшого сприяння: «такими (виключними) пільгами користувалися у феодальний період ганзейці в Англії, Фландрії, Новгороді, у Скандинавських країнах. На Кіпрі купці Венеції і Генуї не сплачували ввізних та вивізних мит» [4, с. 31].

Аналогічних висновків дійшов і Д. Б. Левін: «У XVII ст. в торгівлі договори включаються митні питання, до того ж передбачається регулювання не лише загальнодержавних прикордонних мит, а й внутрішніх мит окремих провінцій та міст» [5, с. 45]. Як приклад митних питань, що належали до предмета міжнародно-правового регулювання англо-французького договору 1606 р., науковець наводить взаємне оповіщення митних тарифів та певне обмеження внутрішніх мит, а також поширену практику включення до текстів торгових договорів, починаючи з XVIII ст., вже відомої нам умови «найбільшого сприяння».

Крім цього, Д. Б. Левін зазначає, що «у XVIII ст. уже укладаються спеціальні угоди з митних тарифів» [5, с. 45]. До перших з найбільш відомих угод такого роду вчений відносить англо-португальську угоду 1703 р., яку інколи ще називають Месенською угодою про взаємні преференції в торгівлі між Англією та Португалією.

Про потребу обговорення митних питань не лише у торгових договорах, які вже не задовольняли потреб міжнародно-правового регулювання, а і в спеціальних угодах згадував і В. І. Лісовський: «Запекла боротьба буржуазних держав у зовнішній торгівлі (зокрема, в галузі митної політики, митного обкладення) спричиняла укладання угод з митних питань і в окремих випадках – укладання митних союзів» [4, с. 32–33]. І хоча автор наводить лише приклади міжнародно-правового конвенційного врегулювання митних формальностей на початку XX ст., вважаємо, що вищевказану думку можна поширити і на XIX ст., протягом якого у Європі під егідою Пруссії (1834 р.) було утворено відомий «Zollverein», а також митний союз між Францією і Монако (1865 р.) тощо.

Повертаючись до договірної закріплення умов найбільшого сприяння у торгівлі, відображених у роботах В. І. Лісовського і Д. Б. Левіна, слід зазначити, що їхнє існування можна датувати і більш ранніми періодами розвитку міжнародно-правового регулювання. Так, Ю. Я. Баскін і Д. І. Фельдман вказували, що виникнення застереження про найбільше сприяння відбувалося поступово і було пов'язане із початком укладання з XI ст. договорів про «союзи в торговельних цілях» [6, с. 55]. Там же, але датуючи вже XIII ст., дослідники згадують і про виникнення інституту звільнення членів посольств від митного огляду та сплати мита [6, с. 54].

Поширення в межах європейського континенту в XI ст. практики ук-

ладання міжнародних торговельних договорів цілком відповідало духу тієї епохи, адже, як вірно зазначав Л. М. Марков, «якщо в країнах Передньої і Середньої Азії і в Північній Африці, а також у Візантійській державі міське ремесло і торговий обмін досягли високого рівня у VII–VIII ст., то в Європі міста, як центри ремесла і торгівлі, досягали економічної, зовнішньоторговельної та митної самостійності, починаючи з X–XI ст. ...Тенденції розширення економічних зв'язків між містами і князівствами починають визрівати в Європі у XII–XIII ст.» [7, с. 12, 15].

У цей же період в Європі, з метою розвитку торгівлі та врегулювання непростих митних взаємовідносин між торговцями, зокрема і зі слов'янських земель, та представниками місцевої влади, окремі суверени шляхом розробки єдиної нормативної бази намагалися навести лад у цій сфері. До найбільш відомих прикладів такої нормотворчої діяльності історики відносять, як правило, «Діденхофенський капітулярій» Карла Великого 805 р., «Рафальштетенський митний статут» 903–904 рр. Людовіка IV, який, як вказується із посиланнями на дослідження історика-візантієвіста В. Г. Васильєвського, «спирався на митні порядки, які існували раніше 876 р.» [8, с. 64], та інші акти.

Як вірно зазначив О. Піщик, «важко передати все значення середньовічних документів та їхню роль у становленні всієї сучасної митної політики. Їхнє вивчення лише тільки розпочинається, оскільки деякі з них маловідомі, неперекладені» [9, с. 98]. Водночас і перебільшувати їхнього значення, як зробили С. В. Гріх та В. Б. Чорний, також не слід, а саме: «Пізніше, у 1288 р., був виданий Острогомський митний статут, у якому перелічувалися купці з різних країн: Баварії, Польщі, Чехії, Австрії та Русі. Отже, українські митники керувалися у своїй роботі європейськими митними статутами, діяли в єдиному для багатьох країн Заходу правовому полі» [10, с. 9; 11, с. 24].

Висловлену думку слід вважати неприпустимою хоча б тому, що, поперше, прийняття актів відповідного типу зумовлювалося потребою врегулювання митних процедур під час торгівлі в межах конкретної території та поширенням їхньої дії на закордонних купців, і, по-друге, українські митники не могли керуватися у своїй роботі результатами закордонної нормотворчої діяльності, до переліку яких належить і Острогомський митний статут, бо як відповідної практики, так і єдиного правового поля не існувало навіть у межах вже сформованих на той час західноєвропейських держав. Тривалий час спроби багатьох західноєвропейських суверенів навести лад у цій галузі залишалися малоефективними, наприклад: «У 1157 р. купці скаржилися імператору Фрідріху I, що від Бамбергу до витоків Майна з них стягуються в митницях настільки великі незаконні побори, що їх піддають повному розграбуванню. У XIV ст. на Рейні було 64 митних застави, на Ельбі – 35, а на Дунаї лише у Нижній Австрії – 77» [7, с. 11].

Ми також вважаємо дискусійними та потребуєчими додаткової аргументації думки окремих дослідників стосовно визнання за середньовічними статутами, у даному випадку мова йде переважно про «Рафальштетенський митний статут», статусу договору [12, с. 102], «одного з найдавніших міжнародних торгових договорів Київської Русі» [13, с. 75], «одного з перших зразків міждержавних митних договорів» [14, с. 197], бо

їхньому змісту та практиці застосування не властиві ознаки, характерні для міжнародних угод.

У відповідний період часу прикладом останніх можна вважати договори, укладені між Київською Руссю та Візантією у 911 р. (в окремих джерелах 907 р.) та 944 р. (941 р.), у змісті яких, зокрема, значну увагу приділено вирішенню питань безмитної торгівлі. Авжеж спосіб укладення та зміст цих договорів залежали від результатів воєнних походів князів Київської Русі на Візантію, однак питань щодо законності їхнього укладення та необхідності виконання зобов'язань, що з них витікали, не виникало. І це не дивно, адже, як зазначають різні представники науки міжнародного права, «в системах міжнародних відносин минулого війна та насилля служили головними засобами регулювання» [15, с. 32], «війни сприяли розвитку торгівлі, міжнародних відносин, з однієї сторони, та розвитку міжнародного права, відповідних його інститутів і принципів – з іншої» [16, с. 124]. Згодом окремі держави, зацікавлені у розвитку промисловості та домінуванні у зовнішній торгівлі, або вороже налаштовані держави, розпочинали так звані «митні війни», виникнення яких, особливо у XIX – на початку XX ст., також суттєво вплинуло на еволюцію міжнародних митних відносин.

Усвідомлюючи неможливість відтворити у змісті однієї статті навіть загальну історичну картину генезису міжнародних митних відносин між середньовічними народами, а тим більше – між державами стародавнього світу, хоча б тому, що не всі джерела збереглися до наших днів, а можливо й тому, що відповідної практики просто не існувало, пропонуємо розглянути такі історичні приклади його можливого виникнення.

Датують їх, як правило, IV–III ст. до н. е. та пов'язують із наданням Боспорською державою, в особі Левкона I та його нащадків, афінянам зовнішньоторговельних пільг у вигляді безмитного вивезення хліба у будь-якій кількості, а Афінами, відповідно, боспорським царям та членам їх родин – взаємної безмитності на вивезення будь-яких товарів. Як зазначено з цього приводу у колективній монографії «Історія митної справи в Україні»: «Предметом міжнародного права афінсько-боспорські митні відносини стали не пізніше самого початку IV ст. до н. е., коли між Афіньською державою та правлячою династією Боспорської держави було укладено договір про взаємну ателію. Він був оформлений, з одного боку, едиктами – адміністративними розпорядженнями боспорських басилевсів, а з іншого – декретами, тобто постановами» [14, с. 131].

Практика встановлення митних правил на основі міжнародно-правових норм була відома і в Римі. Як відповідний приклад Л. М. Марков згадує, що «в трактатах про мир між Карфагеном і Римом у 509 та 348 рр. до н. е. мали місце положення про фінансові права карфагенських і римських торговців» [7, с. 12].

Ми не заперечуємо існування й інших, не відомих нам прикладів виникнення міжнародних митних відносин і у більш давні часи. Тому що, якщо дотримуватися найбільш поширеної в науці міжнародного права думки стосовно зв'язку міжнародних митних відносин із розвитком зовнішньої торгівлі, то їхня поява могла відбутися вже на початку III тисячоліття до н. е. у

зовнішній торгівлі древнього Єгипту з фінікійськими містами та мешканцями земель басейну Червоного моря, або на межі III–II тисячоліть до н. е. в древній Ассирії (на користь держави Ашшур з торгівлі у її колоніях у Малій Азії стягувалося мито), або у Вавилоні, який на початку II тисячоліття до н. е. об'єднав всю долину Двортччя і став майже на дві тисячі років важливим економічним і культурним центром стародавнього світу [7, с. 5]. Однозначно можна стверджувати лише про те, що доведення чи заперечення їхнього існування потребує об'єднання зусиль як з боку дослідників історії митного права, так і представників доктрини міжнародного права.

Висновки. Отже, становлення міжнародних митних відносин має тривалу історію. Можна дискутувати з приводу тлумачення виникнення і розвитку міжнародного митного права, його місця в системі міжнародного права, та, з позиції необхідності практичного впорядкування міжнародних торговельних зв'язків за допомогою міжнародно-правових норм, у статті доведено, що міжнародні митні відносини мали місце ще між державами стародавнього світу.

Безперечно, вищезазначене є лише першим кроком у вивченні виникнення міжнародного митного права та періодизації його історії, що зумовлює необхідність продовження досліджень та обговорень вказаної проблематики.

Бібліографічні посилання

1. *Буткевич О. В.* Теорія і практика докласичного міжнародного права : дис. ... д-ра юрид. наук. : 12.00.11 / Буткевич О. В. – К., 2009.
2. *Мицик В. В.* Еволюція міжнародно-правового регулювання міжнародних митних відносин / В. В. Мицик // Вісн. Київ. ун-ту. – Сер. суспільно-політичні науки. – 1991. – № 4. – С. 62–67.
3. *Ершов А. Д.* Международные таможенные отношения : учеб. пособие. – СПб., 2000.
4. *Международное торговое право : некоторые вопросы теории и практики : сб. ст. / под ред. В. И. Лисовского.* – М., 1979.
5. *Левин Д. Б.* История международного права / Д. Б. Левин. – М., 1962.
6. *Баскин Ю. Я.* История международного права / Ю. Я. Баскин, Д. И. Фельдман. – М., 1990.
7. *Марков Л. Н.* Очерки по истории таможенной службы / Л. Н. Марков. – Иркутск, 1987.
8. *Морозов О. В.* Історія митної справи та митної політики в Україні (V ст. до н.е. – 1991 р.) : навч. посіб. / О. В. Морозов. – Дніпропетровськ, 2005.
9. *Пищик А.* Регулирование торговли в Западной Европе в эпоху раннего средневековья / А. Пищик // Актуальныя пытанні мытнай справы : навуковы зборнік. Кафедра мытнай справы факультэта міжнародных адносін БДУ. – Мінск, 2010. – С. 94–99.
10. *Гріх С. В.* Сторінки історії митної справи України : матеріали до спецкурсу / уклад. С. В. Гріх. – Дніпропетровськ, 1998.
11. *Чорний В. Б.* Україна і митна справа. Історичний нарис. / В. Б. Чорний. – К., 2000.
12. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – 3-тє вид. – К., 1995. – Т. 1 : До середини XVII століття.
13. *Чорний В. Б.* Найдавніші митні статuti і зовнішньоторговельні шляхи Київської Русі / В. Б. Чорний. – К., 2000.
14. *Історія митної справи в Україні / К. М. Колесников, О. В. Морозов, Г. М. Виноградов та ін. ; за ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова.* – К., 2006.
15. *Лукашук И. И.* Международно-правовое регулирование международных отношений (системный подход) / И. И. Лукашук. – М., 1975.
16. *Butkevych O.* Rise of International Law : Problems of period and criteria ascertainment / O. Butkevych // International Law. – 1999. – Т. II. – № 5. – Moscow. May – August 1999. – P. 115–135.

Перепелкин С. М. Возникновение международных таможенных отношений.

Проанализированы существующие в юридической науке взгляды относительно возникновения международных таможенных отношений и предложено авторское видение исследуемой проблемы.

Ключевые слова: международные таможенные отношения, международная торговля, международно-правовое регулирование, международные соглашения, история международного таможенного права.

Perepyolkin S. M. The emergence of international customs relations. Set the time of occurrence of international law and the periods of its history belongs to the most difficult problems of science of international law. Perhaps that is why to this day remain insufficiently studied history as many questions of general international law and its individual sectors. One of the young branches in the system of international law is international customs law.

Analysis of research and publications in which a solution of this problem gives rise to the conclusion that in the history of international customs law issues remain controversial origin and evolution of international customs relations. In spite of the existing differences regarding time setting emergence of international customs relations in a variety of research positions coincide. Almost unanimously they associate their appearance with the development of foreign trade.

We believe that international customs relations arise much earlier than mentioned by various researchers XVI – XVII centuries, and their evolution, in addition to foreign trade also depended on the impact of armed conflict and customs of war.

Of the establishment of customs regulations based on international law can be observed even in the fourth - III. BC. BC, in trade Bosphorus and Athens, Rome and Carthage others.

Thus, the formation of international custom relationship has a long history. You can discuss about the interpretation of the origin and development of international customs law, its place in the system of international law, and, from the standpoint of practical necessity streamline international trade relations through international law, the article proved that international customs relations were still between states of the ancient world.

Of course the above is only the first step in the study of the emergence of international customs law and periods of its history, which necessitates further research and debate on the specified issues.

Keywords: international customs relations, foreign trade, international legal regulation, international agreements, history of international customs law.

Надійшла до редакції 05.06.2013

С. О. Тіщенко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.5

ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ОСНОВ СУЧАСНОГО МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

Досліджено реформування конституційно-правових основ сучасного механізму держави, виокремлено конституційно-правовий інститут законодавства про механізм держави, запропоновано систему заходів для зміцнення конституційно-правових основ механізму української держави.

Ключові слова: механізм держави, конституційно-правові основи механізму української держави, конституційно-правовий інститут законодавства про механізм держави.

Постановка проблеми. У ході формування нового механізму правової держави виникає чимало різних дискусійних питань, дослідження яких пов'язано з необхідністю напрацювання практичних рекомендацій щодо розбудови дійсно правової держави в Україні. Одним з таких питань є необхідність вивчення конституційно-правових основ організації та функціонування сучасного механізму української держави, що слугуватиме основою для його реформування та приведення у відповідність до сьогодення.

Дослідження конституційно-правових основ організації та функціонування механізму української держави актуалізується в сучасних умовах державно-правового розвитку, посилення євроінтеграційних та глобалізаційних процесів. Проведення сучасної конституційної реформи державного механізму має сприяти, з одного боку, функціональному збалансуванню національної системи державних органів, а з іншого – узгодженню конституційно-правової основи їхньої діяльності з нормативними засадами й тенденціями європейської та світової інтеграції [1, с. 281].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання реформування державного механізму стають предметом дослідження таких вітчизняних вчених, як О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, О. Петришин, П. Рабінович, О. Скрипнюк, В. Тацій, М. Цвік, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін. Проте в сучасній юридичній науці відсутні фундаментальні та комплексні дослідження форми закріплення державного механізму у трансформаційний період.

З метою забезпечення системності дослідження конституційно-правових основ механізму держави важливим уявляється розглянути зарубіжний досвід. Так, особливу увагу вивченню механізму держави приділили російські вчені [2-5], у той час як представники західної юридичної науки взагалі уникають використання терміна «механізм держави», розкривають його складові у межах дослідження деяких аспектів політичної системи [6], системи правління, що складається з органів держави [7-8], тощо.

Виклад основного матеріалу. Ефективна і безперешкодна дія механізму залежить від рівня правового закріплення принципів його дії, визначення основних форм взаємодії елементів механізму, правових меж функціонування цих елементів тощо [9, с. 94]. Державний механізм є об'єктом правового регулювання, що зумовлено його винятковою роллю і характером призначення. Правова регламентація державного механізму є необхідною умовою його повноцінного функціонування, у зв'язку з чим доцільним є комплексний системний підхід до питання про визначення його правової основи.

Конституція покликана встановити параметри, у межах яких (а не поза ними) має здійснюватися законодавче регулювання відносин державного владарювання [10, с. 30]. Тобто конституювання механізму держави знаменує початок нового етапу державно-правового буття, основним змістом якого є прийняття цілої низки законів у розвиток відповідних конституційних приписів. Їх призначенням є більш детальна регламентація питань формування інститутів, існування яких передбачено Конституцією. Тому сьогодні найактуальнішим завданням залишається завершення на за-

конодавчому рівні первісної інституціоналізації державного механізму, що має важливе теоретичне і практичне значення.

З огляду на це важливим є визначення конституційно-правових засад механізму української держави, які посідають важливе місце в чинній Конституції і в законодавстві України, виражають суть і зміст механізму української держави та характеризують порядок його організації і функціонування.

Отже, правові норми, які закріплюють конституційно-правові основи механізму української держави, виявляються ззовні в певних матеріальних джерелах, формах права, тобто зовнішнім проявом цих норм є законодавство про механізм української держави.

Правовою основою організації і функціонування механізму держави є нормативні акти. Це, насамперед, Конституція України, також закони України, нормативно-правові акти Президента України та Кабінету Міністрів України, органів місцевих державних адміністрацій, їх посадових і службових осіб та ін.

Особливе місце посідають Регламент Верховної Ради України, акти Конституційного Суду України, акти реалізації делегованих повноважень, акти всеукраїнських та місцевих референдумів. Це зумовлено характером їх впливу на діяльність вищезазначених суб'єктів [11, с. 25-27].

Нормативно-правові акти є правовою основою, що забезпечує ефективне функціонування державного механізму завдяки чіткому розмежуванню компетенції кожного із суб'єктів механізму, визначення їх місця та ролі. Цей процес відбувається шляхом правової регламентації параметрів діяльності суб'єктів механізму.

Так, для забезпечення ефективного функціонування органів державної влади та реалізації ними державних функцій на конституційному рівні визначається їх компетенція. Це зумовлює здійснення діяльності такими органами в режимі конституційності та законності, що, у свою чергу, сприяє організаційній упорядкованості, субординації і координації функціонування суб'єктів державного механізму.

Аналогічно визначення правового статусу інших суб'єктів – державних підприємств, установ і організацій – сприяє більшій ефективності вирішення ними завдань та реалізації функцій держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах.

Слід зазначити, що крім національного законодавства діяльність суб'єктів державного механізму регулюють і міжнародно-правові акти, які складають окрему групу нормативно-правових актів. Ними є чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України.

Отже, систему конституційно-правового інституту законодавства про механізм української держави формують чотири групи нормативно-правових актів: 1) Конституція України; 2) закони; 3) підзаконні акти; 4) міжнародні акти, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У Конституції України 28 червня 1996 р. міститься ряд положень, які тим чи іншим чином регламентують питання про механізм української дер-

жави і слугують методологічною основою для наукового та нормативного аналізу правової природи державного механізму, виявлення характерних ознак і особливостей. Слід зазначити, що питання про організацію та функціонування механізму держави регулюється більшою мірою опосередкованим способом. Про це свідчить той факт, що взагалі термін «механізм» не зустрічається в конституційних приписах. Це пов'язано із використанням методів і способів законодавчої техніки, зокрема, мовою, термінологією та стилем Конституції України. Тобто термін «механізм» є певною теоретичною моделлю, звідси його використання іноді вважається недоцільним з огляду на неоднозначність змісту. Тому можна зробити висновок про опосередковану конституційно-правову регламентацію. Але якщо розглянути державний механізм у вигляді його елементів і проаналізувати норми Конституції України, то виявляється, що майже всі вони є об'єктом конституційного регулювання.

Положення Конституції України, які регламентують механізм держави, пропонуємо умовно поділити на декілька основних груп. По-перше, це конституційні приписи, що закріплюють принципи побудови та функціонування механізму. Насамперед, це конституційні норми, що закріплюються в розділі I Конституції України «Загальні засади». Як зауважує В. Шаповал, норми цього розділу містять положення сутнісного характеру, більшість з яких виконує роль юридичного підґрунтя, нормативної першооснови для інших конституційних положень [12, с. 279-280]. Таким чином, розділ I Конституції України містить основні, фундаментальні положення організації та функціонування механізму української держави, які деталізуються в інших розділах Конституції України та нормативно-правових актах.

По-друге, конституційні норми, що регламентують основні засади системи органів державної влади та управління, їх конституційний статус, зокрема, порядок формування; склад і структуру; компетенцію, функції і повноваження цих органів; підпорядкованість і взаємовідносини з іншими органами; правову основу їх діяльності; назву правових актів, які ними видаються. Так, положення розділів IV «Верховна Рада України», V «Президент України», VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади», VII «Прокуратура», VIII «Правосуддя», XII «Конституційний Суд України» та норми інших розділів Основного Закону України закріплюють конституційний статус органів державної влади. Перелічені шість розділів Основного Закону присвячені організації державної влади в Україні за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову. У цій частині положення Конституції України мають неоднозначний характер, що викликають численні дискусії в науковій літературі. Так, Н. Пелих зазначає, що в сучасних умовах конституційного реформування доцільно розширити зміст ст. 6 Основного Закону України, закріпивши на конституційному рівні ще й такі гілки влади, як президентська та контрольно-наглядова [13, с. 55]. Наведена позиція заслуговує на увагу, оскільки «класична» тріада гілок влади не охоплює вичерпно всіх існуючих видів державних органів, зокрема Президента України, прокуратуру, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та ін.

По-третє, положення, які стосуються питань функціонування державних установ, підприємств і організацій (наприклад, ч. 3 ст. 37, ст. 46, 49 Конституції України). Ця група конституційних норм є характеристикою діяльній сторони державного механізму, відображає його внутрішню природу. Саме за допомогою функціонування відображається сутність та соціальне призначення державних установ, підприємств і організацій, які є складовою частиною державного механізму.

По-четверте, конституційні засади, які закріплюють складові матеріальної основи механізму української держави. До таких можна віднести, наприклад, статті щодо статусу державної власності, положення про державний бюджет тощо.

У науковій літературі підкреслюється, що саме конституційні положення надають можливість забезпечити стабільність влади, стійкість владних інститутів, послідовно реалізувати функції держави, державних органів, ефективно використовувати методи правового впливу держави на суспільство, підтримувати баланс елементів влади шляхом залучення громадян до управління державними справами [14, с. 430].

Другу групу нормативно-правових актів, які регламентують механізм української держави, складають Закони України. По-перше, це Закони України про окремі органи або види органів державної влади та статус державних службових і посадових осіб: «Про Кабінет Міністрів України», «Про Конституційний Суд України», «Про Вищу раду юстиції», «Про Рахункову палату», «Про місцеві державні адміністрації», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про державну службу» тощо. Слід зазначити, що у сфері визначення конституційно-правових основ механізму української держави парадоксом залишається відсутність передбачених Конституцією України законів про Верховну Раду України, про Президента України, про центральні органи виконавчої влади, про адміністративно-територіальний устрій України тощо.

Важливе місце в інституті законодавства про механізм української держави посідають закони про регламенти органів державної влади, зокрема Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» тощо. Законами визначаються також складові матеріальної основи механізму української держави (Закон України «Про Державний бюджет України» тощо).

До третьої групи нормативно-правових актів належать укази і розпорядження Президента України, постанови Верховної Ради України та інші нормативно-правові акти, які регламентують питання організації і функціонування механізму української держави та його окремих елементів. Особливу роль у конституційно-правовій регламентації механізму української держави відіграють рішення Конституційного Суду України, за допомогою яких забезпечується верховенство Конституції України, розв'язання конституційних спорів і конфліктів, політична стабільність тощо.

Четверту групу нормативно-правових актів складають міжнародно-правові документи. До таких слід віднести перш за все міжнародні акти, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України (наприклад, Декларація про принципи міжнародного права 1970 р., Європейська соціа-

льна Хартія 1961 р., Загальна декларація прав людини 1948 р. тощо).

У контексті проведення аналізу вищезазначених груп нормативно-правових актів більшої уваги заслуговують конституційні положення. Конституція України – це нормативний акт, який є фундаментальною базою інституту законодавства про механізм української держави.

Побудова та діяльність механізму держави здійснюється на основі певних принципів, які об'єктивуються в нормах Конституції та інших нормативно-правових актах України і дозволяють забезпечити максимальну ефективність реалізації державних функцій.

Висновки. Розглянувши основи конституційно-правової регламентації механізму української держави, можна зробити висновки, що законодавство про механізм української держави складає відносно самостійний конституційно-правовий інститут. Він являє собою систему нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у сфері організації та функціонування державного механізму.

Аналіз наукового матеріалу про механізм української держави дозволяє зазначити, що його успішне функціонування має бути забезпечене передусім зміцненням його конституційно-правових основ. Це можливо за допомогою таких заходів: 1) подальше оновлення та кодифікація законодавства, приведення його у повну відповідність до Конституції України, уникнення прогалин у праві та зведення до мінімуму застосування аналогії права та аналогії закону. Важливе значення в цьому напрямі має аналіз практики Конституційного Суду України; 2) забезпечення адаптації внутрішнього законодавства України до законодавства Європейського Союзу з метою прискорення процесу інтеграції України в Європейський Союз; 3) подальше проведення конституційної і політичної реформ, які повинні бути збалансованими та відповідати об'єктивному рівню розвитку суспільства; 4) зміцнення наукових, інформаційних, фінансових основ конституційного законодавства, узгодження правових норм з іншими соціальними нормами (політичними, етичними, релігійними тощо) – все це є запорукою ефективної організації та функціонування механізму української держави.

Для того зусилля науковців мають бути спрямовані на узгодження розвитку теорії держави і права, науки конституційного права, зокрема в частині державного механізму, і звернення уваги на дослідження конституційно-правових основ механізму української держави.

Отже, одним із найважливіших напрямів удосконалення організації функціонування сучасного механізму демократичної, соціальної, правової держави є створення ефективної конституційно-правової бази, оновлення та гармонізація внутрішнього законодавства відповідно до стандартів Європейського Союзу.

Таким чином, на підставі вищенаведеного можна констатувати, що конституційно-правове регулювання механізму української держави є необхідною умовою його ефективної організації та повноцінного функціонування, у зв'язку з чим особливого значення набуває комплексний системний підхід до питання про визначення його правової основи як системи конституційно-правових норм. Важливим завданням юридичної доктрини

є своєчасне проведення аналізу нормативно-правових актів та їх окремих положень; систематизація та впорядкування нормативного матеріалу, а на основі цього – побудова ієрархічної системи нормативно-правових актів, які складають законодавство про механізм української держави.

Бібліографічні посилання

1. Невідомий В. Структурні трансформації сучасного суспільства та реформування конституційних основ Української держави / В. Невідомий // Право України. – 2011. – № 8. – С. 274–282.
2. Байтин М. И. Механизм современного Российского государства / М. И. Байтин // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 3–12.
3. Григонис Э. П. Механизм государства (теоретико-правовой аспект) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Э. П. Григонис. – СПб., 2000.
4. Игонькина С. И. Милиция в механизме Российского государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. И. Игонькина. – М., 1996.
5. Григорян Л. Л. Теоретические и конституционные основы механизма советского государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. Л. Григорян. – М., 1989.
6. Sedgwick H. The elements of politics / Henry Sedgwick. – London, 1908, 1919.
7. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты : учеб. пос. / Ж.-П. Жакке ; пер. с франц. – М., 2002.
8. Wormuth Francis d. The origins of modern constitutionalism / Francis d. Wormuth. – New York, 1949.
9. Тищенко С. О. Організаційно-функціональна характеристика сучасного механізму Української держави / С. О. Тищенко // Наук. вісник Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ. – 2013. – № 2. – С. 90–96.
10. Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади / В. Шаповал // Право України. – 1997. – № 1. – С. 30–34.
11. Свирский Б. М. Государственное строительство и местное самоуправление в Украине / Б. М. Свирский. – Х., 2001.
12. Шаповал В. М. Конституційний лад / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. – Т. 3 : К–М. – К., 2001. – С. 279–280.
13. Пелих Н. А. Конституція України в умовах сьогодення / Н. А. Пелих // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 1. – С. 52–56.
14. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. – Х., 2009.

Тищенко С. А. Вопросы реформирования конституционно-правовых основ современного механизма государства. Исследуется реформирование конституционно-правовых основ современного механизма государства, выделяется конституционно-правовой институт законодательства о механизме государства, предлагается система мер для укрепления конституционно-правовых основ механизма украинского государства.

Ключевые слова: механизм государства, конституционно-правовые основы механизма украинского государства, конституционно-правовой институт законодательства о механизме государства.

Tishchenkova S. O. Matters of reforming of constitutional-legal framework of today state mechanism. This article deals with the reform of the constitutional and legal foundations of the modern state mechanism. The author elaborated a constitutional-legal institution of the legislation on the state mechanism that forms four groups of legal acts: 1) the Constitution of Ukraine, 2) laws, 3) regulations, and 4) international agreements accepted as binding by the Verkhovna Rada of Ukraine.

It is emphasized that in the system of constitutional-legal institute of legislation on state mechanism constitutional provisions which are the fundamental basis of the mechanism of the law institute of the Ukrainian state are most noteworthy. Construction and operation of state mechanism is based on certain principles that are objectified in the provisions of the

Constitution and other legal acts of Ukraine and allow for maximum efficiency of the implementation of state functions.

A system of measures to strengthen the constitutional and legal framework of the mechanism of the Ukrainian state has been established, which includes: 1) a further update and codification of legislation, bringing it into full conformity with the Constitution of Ukraine, elimination gaps in law and minimize the use of the analogy of law and the law of analogy, 2) ensuring internal adaptation of Ukrainian legislation to EU legislation to accelerate the integration of Ukraine into the European Union, and 3) the continuation of the constitutional and political reforms, which must be balanced and meet the objective level of social development, and 4) strengthening scientific, information, financial foundations of the constitutional legislation, harmonization of legal norms and other social norms: political, ethical, religious, that all will guarantee the effective organization and operation of the Ukrainian state mechanism.

Keywords: *state mechanism, constitutional and legal framework of the Ukrainian state mechanism, constitutional-legal institution of the state mechanism.*

Надійшла до редакції 03.06.2013

О.І. Бочан
здобувач
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.7

БЕЗПЕКА ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ У ДІЛОВІЙ СФЕРІ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

Зроблено спробу окреслити поняття безпеки фізичної особи та розкрити його змістові характеристики. Категоріальний апарат цього концепту розкрито через взаємозв'язки із іншими дотичними поняттями, такими як безпека суспільна, безпека держави, суб'єкт безпеки, об'єкт безпеки та ін. Намічено шляхи творення безпечних умов діяльності фізичної особи у діловій сфері.

Ключові слова: *безпека держави, безпека суспільна, безпека особистості, загрози інтересам безпеки держави, внутрішні загрози безпеці, безпека фізичної особи, право людини на державно-юридичний захист.*

Постановка проблеми. Відколи постало таке утворення як держава, проблема її безпекового співіснування, внутрішнього і зовнішнього, була однією із основних у соціальному розвитку. Причому питання безпеки держави означало не лише непорушність встановлених (зумовлених) територій, але й, що найголовніше – життя і безпеки людей, які на ній проживають. Тобто як би не розглядали безпеку (держави чи людини) – це завжди було двоєдине і визначальне щодо мети існування завдання всіх народів і цивілізацій. Від способів досягнення таких цілей, звичайно, залежали обрані різні (у т. ч. і не завжди виправдані, несправедливі, антигуманні і т.д.) засоби забезпечення мети.

Безпека, як засаднича й опорна у суспільному прогресі категорія, становить не лише практичний інтерес, але й теоретично і прагматично скерована у теорію права. Її основоположний універсалізм пов'язаний із забезпеченням повноцінного розвитку усіх демократичних процесів у

суспільстві, які виявляють той рівень цінностей (правових, моральних, духовних і т.д.), без яких не можуть існувати ні народи, ні держави. Ці питання (безпека особи, держави) стосуються досконалості організації суспільного буття як найважливіших засобів реалізації прав і свобод людини і громадянина, верховенства права.

Отже, беручи до уваги таку теоретичну і практичну вагомість теми, а також потребу осмислення відповідно до її сучасних економічних, політичних, духовних видозмін, ставимо за мету на основі теоретичного здобутку українських та зарубіжних учених простежити реалізацію в нашій державі безпекової гарантованості, що виявляється, зокрема, на рівні безпеки фізичної особи, через яку й відбувається репрезентованість дії усіх принципів права – справедливості, рівності, свободи, гуманізму, прав та свобод людини і громадянина.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У вітчизняній юридичній літературі проблеми безпеки особи, людини часто обговорювані, однак безпека фізичної особи у діловій сфері поки що не стала предметом самостійного окремого дослідження. Праці вітчизняних дослідників (В. Богуш, І. Пістун, В. Кіт, М. Хобзей, Г. Сілін, П. Перепелиця, Г. Почепцов, В. Рибалка, Н. Семенів, О. Юдін, І. Приходько, А. Байда) становлять основу для сучасного теоретичного розвитку дослідження.

Методологічні аспекти аналізу загроз інтересам безпеки держави, суспільства, особистості були об'єктом аналізу у працях Аристотеля, Р. Арона, М. Бердяєва, М. Вебера, Г.Ф.В. Гегеля, К. Гельвеція, Дж. Гоббса, Л. Гумільова, В. Данилевського, І. Канта, Н. Макіавеллі, К. Маркса, П. Сорокіна, А. Тойнбі, М. Шелера та ін.

Проте вкрай необхідною є безпекова організація сучасної життєдіяльності як окремої фізичної особи, так і всього суспільства, держави взагалі.

Метою статті є визначення способів, через які реалізується в державі безпека фізичної особи, а також її вплив на державно-правову безпеку та державно-правові відноси ни. У зв'язку з цим методологічно спиратимемося на зміст безпеки, який трактуватимемо як ідеологію творення гарантій безпекотворчих основ життєдіяльності людини, суспільства, держави.

Виклад основного матеріалу. Кожний факт нанесення збитків, шкоди інтересам держави, суспільства чи особи (фізичної, юридичної), особистості спричиняє аналіз суті і змісту об'єктивних і суб'єктивних можливостей їх прояву у взаємозв'язку з іншими причинами порушення безпеки.

Відштовхуючись від визначеного поняття «загрози інтересам безпеки України», запропонованого А. Смелянцевим, беремо до уваги, що загрози визначаються як «детерміновані об'єктивно-суб'єктивними факторами об'єктивні можливості або (і) готовність будь-якого суб'єкта соціальної дійсності нанести збитки життєво важливим інтересам України з метою розв'язання існуючих суперечностей і одержання односторонніх переваг» [8, с. 6]. Автор класифікує загрози безпеці України за чотирма ознаками і критеріями: 1) за джерелами (внутрішні, зовнішні, комплексні); 2) за масштабом (локальні, національні, регіональні, глобальні); 3) за об'єктом впливу (загрози особистості, суспільству, державі, коаліції держав, світовому співтовариству,

цивілізаціям); 4) за сферами прояву (політичні, економічні, воєнні, екологічні, інформаційні, соціальні, демографічні, духовні, етнічні, конфесійні та ін.).

Йдучи від загального до одиничного, конкретизуємо у цій моделі місце і характер «безпеки фізичної особи».

Для дослідження окреслених проблем за основу візьмемо безпекознавчий підхід, який визнається як методологічний напрям аналізу генези та еволюції безпеки, завданням якого є пошук новітніх методів дослідження і моделювання безпекових різноспрямованих типів, класів і рівнів з метою формування теорії і практики безпекотворення.

Серед визначених А. Ситковським різновидів безпеки – особиста; суспільна; державна; військова; економічна; інформаційна; екологічна; правоохоронних органів [7, с. 41], безпека фізичної особи може бути визначена як різновид безпеки особистої, що межує (охоплює) економічну і, до певної міри, також суспільну або державну. Тобто безпека фізичної особи у філософсько-правовому масштабі є певним синтезом елементів інших видів безпеки, взаємодія і взаємозв'язок яких зумовлюють забезпечення безпеки як цілісної у межах правової системи.

Безпека фізичної особи може бути констатована як конституційна гарантованість захисту професійно встановлених законних інтересів фізичної особи, надійності становлення, розвитку та перспективного функціонування її матеріальних та фінансових можливостей (підприємства чи установи).

Безпека фізичної особи спирається на наявні «державні механізми забезпечення захисту життєво важливих інтересів громадян, суспільства і держави, забезпечення їх незалежної, стабільної, вільної і самостійної життєдіяльності» [7, с. 41].

У поділі за видами суб'єктів безпека фізичної особи, на нашу думку, співвідносна із особистою, державною, національною і суспільною. Особиста безпека полягає у захисті здоров'я, прав і свобод як основного об'єкта суспільної безпеки; якщо розглядати одним із основних об'єктів суспільної безпеки суспільство, то йдеться про гарантованість його матеріальних та духовних цінностей; для держави як об'єкта суспільної безпеки основу становлять: гарантований Конституцією її устрій, суверенітет, територіальна цілісність.

Квінтесенцією визначень дослідниками поняття безпеки, що охоплюють її різноспрямовані характеристики, є універсалізоване В. Ліпканом: «Безпека – це органічне поєднання реалізації прагнення людини до безпеки і можливості забезпечення безпеки з боку державних або громадських організацій» [7, с. 43].

Пізнання філософсько-правової суті безпеки фізичної особи можна здійснити на підставі визначення її, по-перше, як внутрішньої ознаки, яка межує із зовнішніми джерелами загроз безпеці України; по-друге, як локальної національної за масштабом поширення загрози інтересам держави і суспільству; по-третє, як загрози особистості, людині, фізичній або юридичній особі, суспільству, державі, поділяючи загрози за об'єктом впливу; по-четверте, як загрози економічної, соціальної, духовної та ін. – за сферою прояву загроз.

Всі названі трансформовані і конкретизовані ознаки семантики безпеки фізичної особи на підставі класифікації А. Смелянцева дозволяють визначити підходи до неї як до об'єктивної потреби особи, суспільства і держави у захисті від внутрішніх загроз, які можуть переростати у зовнішні і створювати перешкоди щодо самореалізації особистості та прогресивного розвитку держави і суспільства. Дослідник слушно застерігає, що «внутрішні загрози детермінують посилення зовнішніх загроз безпеці держави, тому що підривають її могутність і внутрішню стабільність» [8, с.15].

Теоретико-праксеологічну сутність безпекотворення становлять інтереси особистості, суспільства і держави: «У системі інтересів безпеки України особливу роль відіграють життєво важливі інтереси, які визначаються як сукупність потреб, задоволення яких забезпечує самозбереження і можливість прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави. Стосовно України такими інтересами виступають: незалежність і свобода, територіальна цілісність, добробут її громадян і високий життєвий рівень, захист життя, власності і конституційних прав» [8, с. 7].

Відтак, робимо висновок про те, що у загальній схемі інтересів, професійні інтереси фізичної особи є складовою частиною життєво сформованих намірів особистості, які становлять суть функціональної мети суспільства і держави, їхнього безпекотворення задля належного рівня життєдіяльності.

Логіка розгляду поняття безпеки фізичної особи у діловій сфері скеровує нас і до застосування ще одного методу аналізу: методологічну основу його становить поняття загрози інтересам безпеки держави (А. Смелянцев). Сюди відносимо порушення прав людини і громадянина, несправедливість, нерівність, протиправний тиск, відмову, перешкоджання у досягненні ділової мети.

Ця схема вибудовується на таких причинах загрози фізичній особі: порушенні норм державно-юридичного захисту та прав і свобод людини на такий захист. За визначенням дослідника Т. Пашука, «право людини на державно-юридичний захист її прав та свобод – це право на здійснення в процесі національної правозастосувальної юрисдикційної діяльності заходів щодо примусового виконання обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або щодо відновлення такого права, або ж щодо попередження чи припинення його порушення» [4, с. 5].

З метою належної форми забезпечення державно-юридичного захисту повинні бути відповідними: первинність права у державі; верховенство права у державі, тобто пріоритет його над державою, підпорядкування держави праву. Лише за таких умов правозахисна діяльність стає ефективною для створення заходів безпеки фізичної особи, за які відповідає кожна посадова особа, держава, що залежні від права. Цей фундаментальний принцип резонує у таких елементах: дія аксіологічно-правових факторів в офіційно-діловому дискурсі; раціоналізація творення на цій основі офіційно-ділової взаємодії кількох її сторін; технологія (тактика) одержання правової допомоги чи співпраці на основі самодостатнього конструювання правового офіційно-ділового дискурсу. Останній моделює адекватне у

правних рамках сприйняття й викликає планову (очікувану) інтерпретацію одержаної комунікантом інформації. За таких умов безпека фізичної особи лише одержує основу для її забезпечення. Інша сторона (посадова особа) – її дії – доповнюють морально-правову засаду демократичної держави, що асоціюється із основоположними критеріями правової держави.

У демократичній державі безпека особи (у т. ч. фізичної) позиціонується як ідеал, який проектує дію всіх правових і моральних чинників, що лежать в основі оновлення суспільних відносин, забезпечують дію Конституції України та чинного законодавства.

Безпека особи має пряме відношення до безпеки держави. Під впливом безпеки держави та гарантій роботи державного апарату на основі досконалих методів і форм кожному громадянину гарантовані можливості здійснення ідеалів права і справедливості.

Безпека, як критерій державно-правових цінностей у демократичній державі, набуває форм взаємовпливу і універсалізації їхнього взаємозв'язку. Комплексна дія виконує роль суспільного регулятора всіх державно-правових структур, у яких взаємодіють різні суб'єкти права. Вони в умовах правової держави виявляють рівень утвердження соціальної справедливості, рівності та реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Безпека кожної особи гарантує злагоду в суспільстві і державі, матеріальний захист фізичної особи, громадян, впровадження принципу справедливості. Якщо не забезпечений хоча б один критерій правової держави, безпека особи втрачає своє морально-правове значення. Вона не співвідносна із нормами чинного права.

Національна політика безпековості, яка має бути концептуально сформованою, – ефективний чинник змін умов сучасного розвитку правової держави, взаємин фізичних осіб, які викликають потребу регулювання ділових стосунків.

Державно-юридичний захист характеризується як «соціальна діяльність, яка: 1) є державно-юридичною; 2) є охоронною правозастосувальною (зважаючи на поділ правозастосування на охоронне та регулятивне); 3) є юрисдикційною (тобто діяльністю, в якій вирішується правовий спір); 4) здійснюється з метою або примусового здійснення юридичного обов'язку, необхідного для реалізації права людини, або для відновлення цього права у разі його порушення (включаючи, у необхідних випадках, і притягнення до юридичної відповідальності), або ж для попередження чи припинення такого порушення; 5) спрямована на забезпечення перш за все приватного інтересу; 6) ініціюється (але не здійснюється), зазвичай, самою особою» [4, с. 5].

Стратегічною опорою творення безпечних умов діяльності фізичної особи у діловій сфері є перша засада: добиватися порозуміння та професійного безконфліктного виконання обов'язків.

Друга засаднича складова творення безпековості для фізичних осіб на етапі стрімких глобалізаційних змін є контроль морально-правових детермінантів безпеки особи. Критичні оцінки творення такого майбутнього хоча й мають поки що підстави, однак дають право на основі ментальних, культурно-історичних, економічних і політичних даних робити висновки щодо відсу-

тності потенційно зрілих проектів використання можливостей забезпечення прогресу в офіційній діловій сфері. Мета проектів – подолати агресію, протистояння, деформації в інтеракціях, конфлікти, «фактори нерівності» у розширеному економічними негараздами суспільстві. Названим бар'ерам має протистояти толерування ділової співпраці, інтелектуалізація творення програми безпеки фізичної особи у діловій сфері.

На жаль, відсутність осмисленого проектування безпековості суттєво підриває її основи. Крім цього, конфлікт суб'єктів права руйнує авторитет держави, його правовий фундамент. Протистояння подекуди не обмежується локальними конфліктами в одній сфері ділових взаємин. Воно поширюється як інтегральне соціальне явище. Чиясь «воля» стає руйнівною в широких масштабах, які виходять за межі ділового правового припису.

Висновки. Дієвим суб'єктом творення безпековості для фізичних осіб є держава, покликана створювати умови всебічної реалізації права фізичної особи у діловій сфері. Вона (держава) виступає суб'єктом, наділеним відповідно до Конституції України обов'язками щодо забезпечення всього суспільства, гармонійними і справедливими відносинами. Для цього в названих напрямках актуалізується диференційована програма профтренингу для юристів і окремо для фізичних осіб. Без тактики і стратегії загальносформованого безпекового розвитку, заснованого на принципах участі і солідарності всіх учасників ділових взаємин, не можна досягти дії демократичних засад державотворення і справедливості та безпеки для всіх суб'єктів права у державі.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Хортюк О. В. Цивільно-правова охорона ділової репутації юридичної особи : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О. В. Хортюк. – К., 2012.
3. Хортюк О. В. Цивільно-правова охорона ділової репутації юридичної особи : монографія / О. В. Хортюк. – Чернівці, 2012.
4. Пашук Т. І. Право людини на ефективний державний захист її прав та свобод : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. І. Пашук. – Львів, 2006.
5. Пашук Т. І. До загальнотеоретичної характеристики державно-юридичного захисту прав людини // Життя і право. – 2005. – № 4. – С. 33–43.
6. Цимбалюк М. М. Метатеоретичні проблеми аналізу правосвідомості / М. М. Цимбалюк // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2012. – № 2(49). – С. 9–15.
7. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К., 2003. – Т. 1.
8. Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз) : автореф. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / А. П. Смелянцев. – Х., 2001.

Бочан Е. И. Безопасность физического лица в деловой сфере: понятие и содержание. Сделана попытка определить понятие безопасности физического лица и раскрыть его содержательные характеристики. Категориальный аппарат этого концепта раскрыт через взаимосвязи с другими близкими понятиями, такими как безопасность общественная, безопасность государства, субъект безопасности, объект безопасности и др. Определены пути создания безопасных условий деятельности физического лица в деловой сфере.

Ключевые слова: безопасность государства, безопасность общественная, безопасность личности, угрозы интересам безопасности государства, внутренние угрозы безопасности, безопасность физического лица, право человека на государственно-юридическую защиту.

Bochan O.I. Safety of individuals in business area: concept and content. Safety of an individual is a guaranteed constitutional protection of professionally set up legitimate interests of an individual, reliability of establishment, development and future operation of its physical and financial capacities (company or institution).

In the overall scheme of the interests the individual's professional interests is a part of individual's life formed intentions, that are the essence of the functional purpose of the society and the state, their safety formation for an adequate level of life.

Strategic pillar creating a safe environment of the individual in business is: first principle – to seek understanding and non-conflict performance of professional duties; the second fundamental component of creation of safety for individuals at the stage of rapid globalization changes – control moral-legal determinants of person's security.

An effective entity for creation of safety for individuals is the state aimed to create conditions for the full realization of the individual's right in business. It (the state) is the entity vested under the Constitution of Ukraine responsibilities to ensure the whole society with harmonious and fair relationship.

Keywords: *safety of state, public safety, personal safety, threats to the interests of safety of state, insider threats of safety, safety of physical person, right of the person for state-legal defense.*

Надійшла до редакції 04.04.2013

К.В. Компанець

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.5

ОЗНАКИ ГАРАНТІЙ ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розкрито та досліджено такі ознаки гарантій державного ладу, як формальна визначеність; системність; цілеспрямованість; процесуальність; матеріальність; фундаментальність; постійний характер; ефективність; адекватність; динамічність та стабільність; єдність органів державної влади як гарантів державного ладу. Також з'ясовано, що єдність та взаємодія розглянутих ознак характеризує механізм гарантування, який і забезпечує ефективне функціонування держави в цілому як гаранта державного ладу.

Ключові слова: *гарантії державного ладу, ознаки гарантій державного ладу, системність, ефективність, єдність органів державної влади.*

Постановка проблеми. Формування в Україні правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов'язано з проблемою функціонування гарантій державного ладу. В сучасних умовах державності гарантії державного ладу відіграють важливу роль, оскільки являють собою складний політико-правовий інститут, який є важливим та обов'язковим елементом державного і суспільного розвитку. Гарантії державного ладу виступають основою для формування демократичної правової держави та громадянського суспільства. Тому в юридичній літературі останнім часом все більше уваги приділяється державному ладу та розгляду його гарантій, що є одним з актуальних завдань як у теорії, так і на практиці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної про-

блеми. Дослідження окремих теоретичних аспектів гарантій державного ладу здійснювали вітчизняні та зарубіжні вчені: Н. Боброва, В. Журавський, Т. Заворотченко, А. Колодій, С. Комаров, В. Копейчиков, В. Корельський, В. Котюк, С. Лисенков, М. Марченко, Л. Наливайко, П. Недбайло, В. Перевалов, В. Погорілко, В. Тацій, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та ін.

Виклад основного матеріалу. Визначення сутності, соціального призначення й ознак гарантій державного ладу має як теоретичне, так і практичне значення для вітчизняного державотворення та правотворення. Отже, для змістовного з'ясування сутності гарантій державного ладу доцільним є висвітлення ознак, які дозволять розкрити внутрішню побудову гарантій державного ладу, з'ясувати їх соціальне призначення, висвітлити гарантії державного ладу як суспільно-політичний феномен у цілому. Тому існує потреба в розгляді ознак гарантій державного ладу, які характеризують їх як багатоаспектне явище, визначають місце гарантій державного ладу у суспільстві.

Синтезуючи результати наукових праць та власних висновків щодо теорії гарантій державного ладу, можна виділити такі ознаки гарантій державного ладу України.

Суттєвою ознакою гарантій державного ладу є те, що вони формально визначені. Гарантії державного ладу закріплені в Конституції, законах та підзаконних нормативно-правових актах України. Без належного закріплення гарантій державного ладу взагалі важко говорити про їх дієвість та існування в реальному житті. Конституція, як Основний закон держави, є не лише гарантією стабільності та ефективності державного ладу, а й взагалі умовою його існування.

Наступною характерною рисою гарантій державного ладу є їх системність. Гарантії являють собою не просту сукупність розрізнених елементів, а утворюють, відповідно до вимог верховенства права, злагодженої і збалансованої у своїх частинах систему [1, с. 21], виступаючи діючим механізмом забезпечення державного ладу.

Гарантії мають системний характер і під ними слід розуміти єдність правових, інституційних та процедурних засобів забезпечення конституційних норм і принципів [2, с. 48]. Аналіз наукових підходів до розуміння гарантій державного ладу дозволяє стверджувати, що гарантії державного ладу – система умов та засобів, які у сукупності та взаємодії між собою є дієвими та забезпечують реальне існування інститутів державного ладу. Навіть у визначенні гарантій державного ладу зазначено про їх системний характер. Слід зауважити, що тільки у взаємодії складових системи гарантій державного ладу досягаються певні позитивні результати. Гарантії державного ладу, за своєю суттю, є явищем складним, що має власну структуру, складається із взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів.

Наступна ознака гарантій державного ладу – цілеспрямованість, яка полягає у функціональному призначенні гарантій. Аби можна було говорити про гарантії як складне динамічне явище, вони обов'язково повинні бути реалізованими на практиці. Слід додати, що забезпечення є основою

взагалі поняття “гарантія”. В іншому випадку, коли гарантії належним чином не реалізуються чи взагалі не забезпечуються державою, вони втрачають сенс існувати та бути закріпленими в Конституції та інших нормативно-правових актах України.

І. Магновський зазначає, що однією з головних характеристик гарантій є їх функціональне призначення, тобто ті завдання, які стоять перед гарантіями у правовому суспільстві [3, с. 10]. Отже, гарантії державного ладу – це система загальних умов, факторів та спеціальних (нормативно-правових та організаційно-правових) засобів, які у сукупності та взаємодії між собою забезпечують дієве існування інститутів державного ладу.

Цілеспрямованість є основоположною ознакою гарантій державного ладу, оскільки гарантії завдяки меті, яка стоїть перед ними, та спрямованості, забезпечують досягнення конкретного позитивного результату.

Наступна особливість гарантій державного ладу – це процесуальність. Забезпечення державного ладу виступає процесом створення умов, є дієвим втіленням у життя гарантій державного ладу. Тому забезпечення гарантій передбачає наявність процесуальних дій та відповідної процедури, без яких неможливе досягнення позитивного результату.

Гарантії державного ладу здебільшого визначаються поведінкою, діяльністю відповідних суб’єктів. Тому при визначенні гарантій державного ладу, насамперед, необхідно виходити з того, що вони в будь-якому разі своїм предметом мають діяльність відповідних суб’єктів. До суб’єктів, які забезпечують стале функціонування та розвиток державного ладу, слід віднести: Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, громадян України, державні підприємства, установи, організації тощо. Їх діяльність спрямована на гарантування державного ладу [4, с. 379]. Таким чином, процесуальність гарантій характеризується тим, що реалізація гарантій державного ладу передбачає наявність відповідного процесу, за допомогою якого втілюються та реалізуються гарантії у практичній діяльності.

Матеріальність, як суттєва ознака гарантій державного ладу, характеризується тим, що гарантії державного ладу знаходять своє відображення в чинному законодавстві. Гарантії державного ладу передусім характеризуються матеріальним змістом, який проявляється в їх належному закріпленні в Конституції України та інших нормативно-правових актах. Слід додати, що діяльність держави в цілому, її відповідних органів та інститутів як гарантів державного ладу, повинна бути регламентована належним чином, оскільки подальша розбудова демократичної форми державного ладу здебільшого залежить від ефективного забезпечення ними гарантій державного ладу.

Загальновизнаною ознакою гарантій державного ладу є їх фундаментальний характер. Гарантії державного ладу проголошені не тільки в Основному Законі держави, але й в міжнародних актах, що свідчить про їх фундаментальний характер. Дійсно, закріплення гарантій інститутів державного ладу таких, як гарантії прав і свобод людини, гарантії місцевого самоврядування тощо, відбувається не лише на національному рівні, а й міжнародно-

му. Запозичення і імплементація у чинне українське законодавство вже існуючих зарубіжних здобутків у сфері гарантування державного ладу є корисним для дієвого та ефективного існування даного інституту.

Наступною характерною рисою гарантій державного ладу є їх постійний характер дії.

Формування в Україні правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов'язано з проблемою створення системи ефективних гарантій державного ладу. Гарантії обов'язково повинні мати постійний характер, тобто бути стабільними, існувати постійно та повинні застосовуватися будь-яким учасником суспільних правовідносин з метою їх ефективності.

Однією із головних ознак гарантій державного ладу є їх ефективність. Взагалі ефективність правового явища традиційно визначається як співвідношення між фактичним результатом дії правових норм і тими соціальними цілями, для досягнення яких ці норми були прийняті [5, с. 124–126].

Фактична реалізація гарантій державного ладу передусім залежить від ефективності, яка проявляється в досягненні позитивних результатів. Обов'язковою умовою ефективності є настання саме тих результатів, які ми і очікували від дії гарантій державного ладу. Однак, що стосується ефективності гарантій державного ладу, то в цій сфері можуть виникати проблемні питання. Сфера, яка є предметом дослідження, є сферою найбільш складних критеріїв виміру ефективності, їх дифузії, системної дії та протидії. Вона практично не піддається будь-яким одномірним вимірам, наприклад, кількісним показникам економічної чи організаційно-юридичної ефективності. Тут складно застосувати методи конкретної соціології разом із усіма критеріями її вимірів [4, с. 381]. Виходячи з цього, можна говорити про складність критеріїв і умов виміру ефективності гарантій державного ладу. Однак для підвищення ефективності гарантій державного ладу необхідно запроваджувати дієві на практиці засоби та умови, які, у свою чергу, мають позитивно впливати на забезпечення державного ладу, тим самим досягаючи певного ефективного результату.

Слід зазначити, що за умов відсутності таких чітких критеріїв оцінки ефективності гарантій державного ладу, можна привертати увагу до результату, який і підтверджує достатньо ефективний рівень функціонування держави та її інститутів.

Ефективність і дієвість юридичних гарантій залежить від зрілості громадянського суспільства, розвиненості інститутів правової держави, високого рівня правової культури населення та всіх ланок державного апарату, якості роботи нормотворчих органів, правоохоронних органів та їх посадових осіб. Вона також залежить від стану міжнародної обстановки, від впливу ООН на контроль за виконанням зобов'язань держав щодо створення умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини [6, с. 107].

Показниками ефективності гарантій державного ладу є як його якісне нормативне забезпечення, так і механізм забезпечення цих норм Конституції та інших нормативно-правових актів України в соціальній дійсності.

Цікавою та актуальною є така ознака гарантій державного ладу, як

адекватність сучасним реаліям. Тобто гарантованими можуть бути лише ті норми, які відповідають сучасному рівню розвитку суспільних відносин та які узгоджені з усіма динамічними змінами, які відбуваються під час побудови демократичної держави.

На реалізацію норм, що гарантують державний лад, впливає специфіка їх юридичної природи. Вони є важливою складовою Конституції, мають високий рівень нормативних узагальнень, особливий зміст і в концентрованому вигляді закріплюють основні положення організації і функціонування держави та її інститутів. Інститут державного ладу складається значною мірою з правових принципів, норм-цілей, норм-завдань, які мають перспективний характер. Але ефективність дії Конституції пов'язана з тим, що її норми повинні виражати закономірності розвитку суспільних відносин у цій сфері, бо жодні гарантії не забезпечать її ефективність та стабільність, тому що держава і суспільство не можуть гарантувати норми, що не відповідають їх природі. З іншого боку, самі гарантії повинні бути адекватними, тобто зорієнтованими не на ідеальну модель, а на реальність. Саме такий баланс у механізмі гарантування призведе до стабільності та ефективності державного ладу. У зв'язку з цим певну наукову цінність має теорія соціального гомеостазису, що передбачає підтримку такої внутрішньої рівноваги правової системи, яка б забезпечувала відповідність приписів норм права рівню розвитку суспільних відносин [7, с. 12–16]. Тобто для позитивного результату, якого ми очікуємо від гарантій державного ладу, вони повинні бути адекватними, такими, які на практиці будуть відповідати усім сучасним реаліям та дійсно втілюватися в соціумі. В цьому випадку дуже важливим є не створення на теоретичному рівні ідеальної моделі, а побудування тих гарантій, які будуть дійсно реалізовані та практично застосовані. Така якість побудови гарантій державного ладу призведе до стабільності, ефективності та надійності державного ладу.

Наступна особливість гарантій державного ладу – динамічність та стабільність. Зміст гарантій досить динамічний і зумовлений їх цільовою, інституційною та функціональною спрямованістю, залежить від суспільно-політичних, духовних та інших процесів, що відбуваються в країні на певних стадіях її історичного розвитку [8, с. 16]. Гарантії державного ладу, постійно прагнучи до подальшого розвитку та досконалості, за своєю суттю є явищем динамічним. Гарантії державного ладу та механізм їх реалізації не є незмінними, вони безперервно розвиваються та вдосконалюються під час їх здійснення.

Дійсно дієві гарантії державного ладу повинні відповідати сучасному рівню розвитку суспільних відносин та усім процесам, що відбуваються в країні на певних стадіях її історичного розвитку. Звідси і впливає досить динамічний характер гарантій, який є важливою ознакою гарантій державного ладу.

Динамічною стороною гарантій державного ладу є їх постійний розвиток, який, враховуючи усі зміни суспільних відносин, стає дієвим механізмом реалізації гарантій на тому чи іншому етапі розвитку державного ладу. З огляду на це, у структурі гарантій державного ладу можна виділити

її такі сторони: 1) елементи, що виражають розвиток, рух, динамічну сторону гарантій (наприклад, фактична діяльність держави, механізм реалізації гарантій); 2) елементи, що виражають стійку, статичну сторону (соціальне призначення гарантій, об'єктна спрямованість гарантій, організаційна побудова).

Стабільність гарантій державного ладу являє собою впорядковану певним чином систему нормативно-правових та організаційно-правових засобів, яка знаходиться водночас у постійному динамічному розвитку, і кожен з елементів якої характеризується стійкістю, єдністю та цілісністю. Основним суб'єктом реалізації та забезпечення стабільності виступає держава як основний гарант державного ладу. Причому досягнення стабільності можливе лише за наявності збалансованої системи гарантій державного ладу та безпосередньої участі органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації, міжнародних органів та організацій тощо в забезпеченні цих самих гарантій державного ладу. Держава в цілому, її відповідні органи та інститути є головними (основними) гарантами державного ладу, його стабільності та непорушності. В цьому контексті гарантування державного ладу та підтримання його стабільності виступають загальною метою як держави, так і усіх інститутів громадянського суспільства.

Гарантії державного ладу виступають найголовнішими засобами у формуванні правової держави та громадянського суспільства, є найголовнішою умовою забезпечення суспільної стабільності. Важливо зазначити, що в забезпеченні стабільності державного ладу відіграє велику роль саме взаємодія у процесі гарантування державного ладу всіх без винятку елементів системи гарантів державного ладу.

Отже, в забезпеченні стабільності гарантій державного ладу важливим є не тільки створення дієвих гарантій та їх законодавче закріплення, а й процес забезпечення. Тобто необхідним у цьому процесі є роль органів державної влади та інших суб'єктів, які гарантують та забезпечують принципи державного ладу, взаємодія між собою державних та недержавних органів у забезпеченні цієї стабільності гарантій державного ладу.

Наступна ознака гарантій державного ладу полягає в єдності органів державної влади як гарантів державного ладу. Реалізація гарантій державного ладу безпосередньо залежить від органів державної влади як гарантів державного ладу України. Звідси, від того, як органи державної влади взаємодіють між собою та співпрацюють, залежить результат їхньої діяльності, тобто виконання покладених на них обов'язків як гарантів державного ладу.

Слід наголосити на тому, що гарантією діяльності усіх гілок влади виступає насамперед її єдність, незважаючи на те, що функціонально гілки влади поділені (на законодавчу, виконавчу, судову гілки влади). В цьому аспекті цікавими є розмірковування російського дослідника Е. Позднякова, який зазначає, що подібно до того, як верховна влада єдина і неподільна за своїм принципом і не може бути поєднанням різних принципів, так само вона нероздільна у своїх головних проявах. Загальновизнаним є те, що прояв верховної державної влади може бути потрійним: 1) законодавчий;

2) виконавчий; 3) судовий. Ці прояви верховної влади знаменують роботу однієї і тієї ж, а не різних сил і принципів. Звідси ясно, що законодавча, виконавча і судова влада мають сенс тільки як прояви однієї і тієї ж сили [9, с. 168–169]. Гарантії державного ладу дійсно будуть реалізовуватися належним чином тільки в тій правовій державі, де існують гілки влади не незалежно одна від одної, а які між собою взаємодіють, співпрацюють, доповнюють одна іншу. Безумовно, за таких обставин йде мова про створення ефективно реалізованих на практиці гарантій державного ладу та безпосередньо їх втілення в життя.

На думку А. Панова, єдність держави представляє собою якісний стан цілісності та неподільності його складових частин [10, с. 15]. Погоджуємося з цією слушною думкою та наголошуємо, що органи державної влади повинні взаємодіяти між собою. Реалізація гарантій державного ладу неможлива без якісного стану системи державних інституцій, за допомогою яких реалізуються гарантії державного ладу.

Висновки. На підставі проведеного аналізу ознак гарантій державного ладу, які змістовно розкривають сутність останніх, можна зробити такі висновки. Отже, до основних ознак гарантій державного ладу належать: 1) формальна визначеність; 2) системність; 3) цілеспрямованість; 4) процесуальність; 5) матеріальність; 6) фундаментальність; 7) постійний характер дії гарантій державного ладу; 8) ефективність; 9) адекватність гарантій сучасному рівню розвитку суспільних відносин; 10) динамічність та стабільність; 11) єдність органів державної влади як гарантів державного ладу.

Єдність та взаємодія розглянутих вище ознак характеризує механізм гарантування, який і забезпечує ефективне функціонування держави в цілому як гаранта державного ладу.

Бібліографічні посилання

1. Колташов А. И. Гарантии реализации и защиты прав и свобод молодежи в РФ / А. И. Колташов // Юридические механизмы защиты прав и свобод человека и гражданина: региональные проблемы : сб. матер. межрегион. научн.-практ. конф. — Хабаровск, 1998.
2. Скрипнюк О. Конституційний лад України: ознаки, принципи, гарантії / О. Скрипнюк // Вісник Центральної виборчої комісії. — 2008. — № 4 (14). — С. 46–51.
3. Магновський І. Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. Й. Магновський. — К., 2003.
4. Наливайко Л. Р. Державний лад України: поняття, система, гарантії : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Наливайко Л. Р. — Х., 2010.
5. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты) / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. — Воронеж, 1985.
6. Баиева Н. А. Юридические гарантии Российского социального государства : дис. .... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Баиева Н. А. — Ставрополь, 2005.
7. Наливайко Л. Р. Ознаки гарантій державного ладу України / Л. Р. Наливайко // Науковий вісник ДДУВС : зб. наук. праць. — 2009. — № 1. — С. 12–16.
8. Зарицкий А. В. Гарантии прав личности при реализации юридической ответственности (вопросы теории и практики) : дис. .... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Зарицкий А. В. — Коломна, 1999.
9. Поздняков Э. А. Философия государства и права. — М., 1995.
10. Панов А.А. Президент Российской Федерации как гарант государственного

единства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. А. Панов. — М., 2008.

Компанец Е. В. Признаки гарантий государственного строя: теоретико-правовой аспект. Раскрыты и исследованы такие признаки государственного строя, как формальная определенность; системность; целенаправленность; процессуальность; материальность; фундаментальность; постоянный характер; эффективность; адекватность; динамичность и стабильность; единство органов государственной власти как гарантов государственного строя. Также выяснено, что единство и взаимодействие рассматриваемых признаков характеризует механизм гарантирования, который и обеспечивает эффективное функционирование государства в целом как гаранта государственного строя.

Ключевые слова: гарантии государственного строя, признаки гарантий государственного строя, системность, эффективность, единство органов государственной власти.

Компанец' К. В. Features of the governmental body and political system guarantees: theoretical-legal aspect. In the article the author developed the features of the governmental body and political system guarantees. She investigated such features of the governmental body and political system guarantees as the formal definitions; systematic; purposefulness; processuality; materiality; fundamental; permanent; efficiency; adequacy; dynamism and stability; unity government bodies as guarantors of public order.

Guarantees of political system are the most important means of the formation of legal state and civil society, are the most important condition for ensuring of social stability.

To provide stability of political system guarantees it is important not only to create an effective safeguards and legislative fixing, but also the process of ensuring.

Indicators of effectiveness of political system guarantees as it is a quality regulatory support and mechanism to ensure these provisions of the Constitution and other normative legal acts of Ukraine in social reality.

The structure of political system guarantees marked its components are: 1) the elements that express the development, movement, dynamic side of guarantees (e.g., real state's activity, mechanism to implement safeguards); 2) elements that express a stable, static side (social purpose of warranties, object orientation of guarantees, organizational structure).

It is also found that the unity and cooperation under consideration features characterizes guarantee mechanism, which ensures the effective functioning of the state as a whole as the guarantor of the state system.

Keywords: governmental body and political system guarantees, the features of the governmental body and political system guarantees, systematic, efficiency, unity of state power.

Надійшла до редакції 04.06.2013

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО, І ТРУДОВОГО ПРАВА

Т.С. Коваленко

кандидат юридичних наук
(Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка)

УДК 346.9

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПОЗИВАЧІ НА ЗАХИСТІ НЕОСОБИСТИХ ІНТЕРЕСІВ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Досліджено сутність та види неособистого позову як процесуального засобу захисту державних, суспільних та групових інтересів у господарському судочинстві. Здійснено аналіз поняття «процесуальний позивач». Встановлено, що, відповідно до господарського процесуального законодавства України, провадження у справах, коли особа, що звернулася до суду із позовом, не є вигодонабувачем, порушується лише у випадках, прямо передбачених законом. Доведено необхідність гармонізації публічних (державних, суспільних) та приватних інтересів господарюючих суб'єктів з метою забезпечення нормального функціонування економіки України.

Ключові слова: неособистий позов, процесуальний позивач, груповий позов, публічний інтерес, державний інтерес, суспільний інтерес, господарське судочинство.

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах ринкової трансформації економіки України та формування нової господарської системи, яка б ґрунтувалася на сукупності суб'єктів господарювання різних форм власності, особливого значення набуває необхідність забезпечення публічних та приватних інтересів, їх гармонізації в господарських відносинах. Одночасно важливою умовою правильного функціонування соціально орієнтованої економіки є здатність держави забезпечувати захист не лише прав та інтересів окремих суб'єктів господарювання, але й публічних (державних, суспільних), групових інтересів. У цьому аспекті одним з засобів господарського процесуального законодавства, який забезпечує захист конституційного правопорядку у сфері економіки, що передбачено ст. 5 Господарського кодексу України, є неособистий позов.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Ступінь наукової розробленості теоретичних та практичних проблем господарського судочинства за позовами про захист державних та суспільних інтересів, а також інтересів невизначеного кола осіб у вітчизняній науці є невисоким. Це пов'язано з тим, що дослідження правової конструкції неособистого позову переважно проводилися російськими науковцями, серед яких не можна не назвати В. Яркова, С. Альохіну, Г. Осокіну та

М. Вікут. В українській науці ці питання здебільшого порушувалися вченими-цивілістами, такими як В. Комаров, Н. Сакара та Т. Степаненко. Відтак, незважаючи на те, що вже тривалий час різні аспекти звернення до суду з неособистими позовами в порядку господарського судочинства висвітлюються в юридичній літературі, багато проблем, пов'язаних із зверненням до суду процесуальних позивачів, які не є вигодонабувачами у справі, і сьогодні залишаються невирішеними. А тому актуальність обраної для дослідження теми не викликає сумнівів.

Метою дослідження є аналіз сутності та видів неособистого позову в господарському судочинстві як процесуального засобу захисту публічних та групових інтересів, право на звернення до господарського суду з неособистим позовом

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 1 ГПК України, право на звернення до господарського суду мають підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (далі – підприємства та організації), мають право звертатися до господарського суду згідно із встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених цим Кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням. У випадках, передбачених законодавчими актами України, до господарського суду мають право також звертатися державні та інші органи, фізичні особи, що не є суб'єктами підприємницької діяльності [1].

Наведена стаття визначає право на звернення до суду як специфічне процесуальне право. На думку Е. Харитонові, останнє може бути розглянуте у двох аспектах: 1) як абстрактне право, тобто як потенційна можливість відповідних суб'єктів на звернення до господарського суду за захистом порушеного права або законного інтересу; 2) як персоніфіковане право, тобто як право конкретної юридичної чи фізичної особи, яка вважає, що її права та охоронювані законом інтереси порушено, на необхідне втручання органу судової влади для їх визнання та належної реалізації. В першому аспекті право на звернення до господарського суду є невід'ємним елементом правового статусу всіх юридичних осіб, які зареєстровані у такій якості у встановленому законом порядку, а також громадян, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності. Тобто це право перетворюється на конкретне право у випадку наявності у суб'єкта інтересу у захисті його прав. Право на звернення до господарського суду як суб'єктивне право реалізується у формі права на подання позову [7–9].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 ГПК України до кола осіб, які мають право на звернення до господарського суду віднесено: підприємства, установи, організації, інших юридичних осіб (у тому числі іноземних), громадян, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльно-

сті. Даним положенням закріплене право зазначених осіб на звернення до господарського суду не лише за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених Господарським процесуальним кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням.

В аспекті цієї роботи особливий інтерес представляє зміст ч. 2 ст. 1 ГПК України, в якій законодавець закріплює право на звернення до господарського суду також за державними та іншими органами, громадянами, що не є суб'єктами підприємницької діяльності, у випадках, встановлених законодавством України. Це, зокрема, стосується права на звернення до господарського суду органів Антимонопольного комітету, Рахункової палати, прокурорів та їх заступників. Слід підкреслити, що законодавець не персоніфікує осіб, у чиїх інтересах подаються позови державними та іншими органами у випадках, передбачених законом, але логічно було б припустити, що на увазі мається право на звернення до суду з позовами про захист публічних інтересів.

В юридичній науці позови, в яких особа, що звернулася до суду за захистом, не є вигодонабувачем, називають неособистими [3, с. 79]. В. Комаров та В. Бігун відносять до них позови: 1) про захист публічних та державних інтересів; 2) групові позови про захист невизначеного кола осіб [4, с. 93]. Не вдаючись до аналізу наведеної класифікації, зазначимо лише, що вона, на наш погляд, є найбільш вдалою для дослідження неособистого позову в аспекті цієї статті.

Не можна не погодитися з І. Решетніковою та В. Ярковим, що поняття «публічний (державний) інтерес» та «інтерес невизначеного кола осіб» співвідносяться як матеріально-правове та процесуально-правове поняття. Відтак, публічні інтереси відтворюються у сфері публічного права, тобто у тій сфері, яка є важливою для суспільства, а правовий інститут позову на захист невизначеного кола осіб – лише процесуально-правове поняття, яке визначає вид процесуального звернення та вид судочинства. Що стосується «інтересів невизначеного кола осіб», то останні можуть походити з норм як публічного, так і приватного права [5, с. 144]. Це твердження ґрунтується на розумінні простої істини: якщо широке коло осіб у силу недосконалості чинного законодавства є неспроможними захистити свої інтереси, ці особи апелюють за захистом своїх порушених прав до держави. Бо лише таким чином останні можуть забезпечити реалізацію своїх конституційних прав на судовий захист. Отже, неособисті позови подаються до суду з метою захисту «чужого» (не власного) інтересу.

Що стосується правовідносин у сфері господарювання, поняття неособистого позову не лише знайоме господарським судам, але й тривалий час ними використовується. Аналіз положень Господарського процесуального кодексу України дозволяє зробити висновок, що законодавець передбачає можливість звернення до господарського суду з неособистим позовом. Але користування цим правом допускається лише у випадках, передбачених законом.

Так, відповідно до ст. 25 Закону України «Про антимонопольний ко-

мітет України» [6], з метою захисту інтересів держави, споживачів та суб'єктів господарювання Антимонопольний комітет України, територіальні відділення Антимонопольного комітету України у зв'язку з порушенням законодавства про захист економічної конкуренції органами влади, юридичними чи фізичними особами подають заяви, позови, скарги до суду, в тому числі про: визнання недійсними нормативно-правових та інших актів, зокрема рішень, наказів, розпоряджень, постанов тощо, органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю чи розірвання угоди в разі невиконання ними у встановлені строки рішень органів Антимонопольного комітету України про скасування або зміну актів, прийнятих органами влади, органами місцевого самоврядування, органами адміністративно-господарського управління та контролю, або про розірвання угоди; стягнення не сплачених у добровільному порядку штрафів та пені; припинення порушення законодавства про захист економічної конкуренції; зобов'язання виконати рішення органів Антимонопольного комітету України; безоплатне вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням та (або) копій виробів іншого суб'єкта господарювання; вилучення, накладення арешту на майно, документи, предмети, інші носії інформації у місцях проживання та інших володіннях особи; з інших підстав, передбачених законом.

Відповідно до ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7], громадські природоохоронні організації мають право подавати до суду позови про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, в тому числі здоров'ю громадян і майну громадських організацій.

Відповідно до ст. 11 Водного кодексу України [8], громадяни та їх об'єднання, інші громадські формування у встановленому порядку мають право подавати до суду позови про відшкодування збитків, заподіяних державі і громадянам внаслідок забруднення, засмічення та вичерпання вод.

Відповідно до п. 11 ст. 10 Закону України «Про державну податкову службу в Україні» [9], до функцій державних податкових інспекцій в районах, містах без районного поділу, районах у містах, міжрайонні та об'єднані спеціалізовані державні податкові інспекції виконують такі функції: подають до судів позови до підприємств, установ, організацій та громадян про визнання угод недійсними і стягнення в доход держави коштів, одержаних ними за такими угодами, а в інших випадках – коштів, одержаних без установлених законом підстав, а також про стягнення заборгованості перед бюджетом і державними цільовими фондами за рахунок їх майна; звертаються до суду в інших випадках, передбачених законом.

Висновки. Тобто право на звернення до господарського суду з неособистим позовом є обмеженим та повинно бути прямо передбачене законодавчими актами України. Це право реалізується шляхом подання позовів, що захищають публічні інтереси або інтереси необмеженого кола осіб. Неважко побачити, що такі позови переважно відновлюють порушені інтереси як позивача, так і держави або суспільства в цілому. При цьому останні можуть повністю або частково збігатися з інтересами державних органів, підп-

приємств та суспільних організацій, з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонді чи зовсім не збігатися з ними. Однак держава може вбачати свої інтереси не тільки в їх діяльності, а й у функціонуванні приватних юридичних осіб. Втім, на жаль, в Україні недостатньо уваги приділяється дослідженню інтересів приватних підприємств у контексті державної політики. Навпаки, держава та підприємство з низкою приватних інтересів сприймаються як функціонально протилежні начала, які виконують різноспрямовану діяльність. Але такий підхід є недалекоглядним та не відповідає сучасним напрямкам економічної політики держави. Відтак, з метою вдосконалення господарського процесуального законодавства, вважаємо доцільним проведення ґрунтовних наукових досліджень неособистого позову як процесуального засобу захисту «чужого» (не власного) інтересу в рамках господарського судочинства.

Бібліографічні посилання

1. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-ХІІ : станом на 16.05.2012 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
2. Хозяйственный процессуальный кодекс Украины : научно-практический комментарий / под ред. Е. И. Харитоновой. – Х., 2006.
3. *Беляневич О.* Неособистий позов як процесуальний засіб захисту публічних інтересів у господарському судочинстві / О. Беляневич. – Юридична Україна. – № 2. – 2006. – С. 78–82.
4. Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова; под ред. В. В. Комарова. – Х., 2002.
5. *Решетникова И. В.* Гражданское право и гражданский процесс в современной России / И. В. Решетникова, В. В. Ярков. – Екатеринбург-Москва, 1999.
6. Про антимонопольний комітет : Закон України від 26.11.1993 № 3659-ХІІ [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>.
7. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
8. Водний кодекс України : Закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр>.
9. Про державну податкову служби в Україні : Закон України від 04.12.1990 № 509-ХІІ [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/509-12>.

Коваленко Т.С. Процесуальные истцы на защите неличных интересов в хозяйственном судопроизводстве. Исследованы сущность и виды неличного иска как процессуального способа защиты государственных, общественных и групповых интересов в хозяйственном процессе. Осуществлен анализ понятия «процессуальный истец». Установлено, что, в соответствии с хозяйственным процессуальным законодательством Украины, производство по делам, когда лицо, которое обратилось в суд с иском, не является пользополучателем, возбуждается только в случаях, прямо предусмотренных законом. Обоснована необходимость гармонизации публичных (государственных, общественных) и частных интересов хозяйствующих субъектов с целью обеспечения нормального функционирования экономики Украины.

Ключевые слова: *неличный иск, процессуальный истец, групповой иск, публичный интерес, государственный интерес, общественный интерес, хозяйственное судопроизводство.*

Kovalenko T. S. Procedural claimant on the protection of non-personal interests in economic proceeding. The article analyzes the nature and types of non-personal claim

procedure as a way to protect the state, public and group interests in the economic process. Carried out analysis of the concept "procedural plaintiff." In accordance with the economic procedural legislation of Ukraine, for the production, when a person, which appealed to the court not benefit, initiated only in the cases expressly provided by law, it is stated. The necessity of harmonization of public (state) and private interests of business entities in order to ensure the normal functioning of the economy of Ukraine.

The author concluded that the right to economic judicial recourse with non-personal suit is not restrained and should be directly stipulated by Ukrainian legislation. This right is being realized through making claim which protect public interests or interests of unlimited range of persons. Such claims mostly restore violated interests both of a claimant and the government and of the society in the whole. Moreover the latter can completely or partly coincide with interests of authorities, enterprises and public organizations, with interests of companies with state property share in statutory capital or completely disagree with it. However the government can perceive its interests not only in their activities but in functioning of private legal entities.

Keywords: *impersonal lawsuit, procedure plaintiff, interest of a group of persons, the public interest, the state interest, economic justice.*

Надійшла до редакції 30.05.2013

І. Ю. Коцелєв

кандидат економічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

С. В. Кондратюк

кандидат економічних наук, доцент
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 33

СПЕЦИФІКА ПОНЯТЬ "ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ", "ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМНИЦТВА" ТА " ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА "

Досліджено поняття: "економічна безпека підприємницької діяльності", "економічна безпека підприємництва" та " економічна безпека підприємства".

Ключові слова: *економічна безпека, економічна безпека підприємницької діяльності, економічна безпека підприємництва, економічна безпека підприємства.*

Постановка проблеми. Що є безпекою підприємства в ринковій економіці і підприємницькій діяльності? Якими є зміст, форми, методи, засоби, особливості економічної безпеки в умовах України? На ці й інші питання менеджер безпеки конкретної організації завжди повинен давати вичерпні відповіді. Менеджери і фахівці з безпеки підприємництва, бізнесу, державних і інших організацій зобов'язані глибоко знати закони, принципи і технології ринкової економіки. Не тільки блага і успіхи чекають ці організації і види діяльності – ця діяльність нерідко пов'язана з величез-

ним ризиком, небезпеками і загрозами, а забезпечення безпеки в цій сфері діяльності має свої специфічні особливості. Тому лише системний підхід в управлінні підприємством та його безпекою може стати запорукою успішної діяльності. При цьому усі члени команди – від підприємця і керівника до рядового працівника – зобов'язані, особливо в кризових, конфліктних і подібних ситуаціях, серйозно ставитися до проблеми забезпечення особистої безпеки і безпеки організації.

Але перш за все необхідно твердо засвоїти основи знань про ринкову економіку та її безпеку – у світлі жорсткої конкуренції, прояву загроз, небезпек, ризиків і конфліктів у цій сфері діяльності.

Категоріальний апарат теорії економічної безпеки постійно розширюється, поповнюється новими поняттями, що віддзеркалюють сучасний стан її розвитку. В науковий обіг увійшли поняття: «економічна безпека підприємства», «економічна безпека підприємницької діяльності», «економічна безпека підприємництва», «економічна безпека суб'єкта підприємницької діяльності», «економічна безпека підприємця» та інші. Разом із тим родові та видові ознаки цих понять, співвідношення між ними науковцями чітко не визначені.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В контексті проблеми економічної безпеки підприємництва заслуговують на увагу роботи таких авторів: О.М. Бандурка, О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, М.М. Зацеркляний, М.І. Камлик, Г.В. Козаченко, О.М. Ляшенко, О.Ф. Мельников, С.І. Ніколаюк, Д.Й. Никифорчук, В.Л. Ортинський, М.І. Панов, В.П. Пономарьов, В.М. Попович, С.К. Реве-рчук та ін.

Основи економічної безпеки в різних літературних джерелах висвітлено неоднозначно. Одні автори визначають поняття «економічна безпека» як стан функціонуючого підприємства, за якого потенційні економічні загрози урівноважені адекватною системою протидії (М.М. Зацеркляний, О.Ф. Мельников [11, с. 6]), інші – як стан і здатність економічної системи протистояти небезпеці руйнування її оргструктури і статусу, а також перешкодам у досягненні цілей розвитку (В.Л. Ортинський, І.С. Керницький [5, с. 11]). М.І. Камлик наводить цілий спектр наукових поглядів на визначення поняття «економічна безпека», зокрема: це і рівень розвитку економіки, що забезпечує стабільність національної безпеки держави; і можливість й готовність економіки забезпечити належний рівень життя та розвитку особистості, соціально-економічну і воєнно-політичну стабільність суспільства та держави, протистояти впливу внутрішніх і зовнішніх загроз; і сукупність умов та факторів, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та непохитність, сприяють постійному оновленню та самовдосконаленню; і надійна захищеність національних інтересів у сфері економіки від реальних та потенційних внутрішніх загроз, й у першу чергу – від прямих та опосередкованих економічних збитків; і захищеність економічних інтересів держави, суспільства та особистості, з одного боку, відпрацювання та впровадження оптимальної соціально орієнтованої економічної політики – з іншого [7, с. 34].

Така сама ситуація й із визначенням понять "економічна безпека підприємницької діяльності", "економічна безпека підприємництва" та "економічна безпека підприємства".

Мета статті – розкрити зміст та специфіку таких понять як "економічна безпека підприємницької діяльності", "економічна безпека підприємства" та "економічна безпека підприємництва".

Виклад основного матеріалу. Однією з найважливіших первинних потреб людини (за пірамідою Маслоу) є потреба в безпеці. Проблема безпеки має визначальне значення і для будь-якої людської спільноти у зв'язку з необхідністю попередження і ліквідації загроз, здатних позбавити людей матеріальних і духовних цінностей, а в кінцевому випадку – і життя. На сучасному етапі людство перебуває під загрозою самознищення. Для відвернення вселенської катастрофи необхідні розробка і реалізація планетарної стратегії збереження цивілізації в третьому тисячолітті. Потрібна загальнолюдська воля створити, і, головне, реалізувати ефективну систему безпеки на всіх рівнях, починаючи з окремої людини, окремої держави і завершуючи світовим рівнем. Незважаючи на певні успіхи науки та практики в дослідженні низки фундаментальних проблем безпеки, поки ще не створено всеосяжної теорії безпеки.

Теорія безпеки, на думку авторів, – це наука, яка поєднує прикладні аспекти соціальних та природничих наук з метою дослідження сутності, змісту, методів, форм і засобів забезпечення безпеки особистості і соціальних спільнот різного рівня. Ключовими поняттями цієї теорії мають бути: безпека, інтереси, об'єкти та суб'єкти безпеки, принципи безпеки, функції безпеки, система безпеки, загрози, внутрішня та зовнішня характеристика безпеки, фактори забезпечення безпеки, форми, методи і способи її забезпечення.

Спроба авторів знайти в українських правових і нормативних документах загальноприйняте визначення самого поняття «безпека» успіху не мала. Знайдено близько десятка понять, що належать до різних сфер діяльності: національної безпеки, безпеки атомних станцій; захисту інформації, майна, навколишнього середовища, охорони праці, безпеки харчових продуктів тощо.

Зміст більшості визначень у загальному зводиться до такого: безпека – це відсутність небезпеки.

На думку авторів, термін «безпека» – це абстракція, яка за формальною логікою дійсно містить імманентну властивість – відсутність власної протилежності, тобто «небезпеки». Але форма має бути змістовною.

Законодавство Росії наводить більш розгорнуте визначення, а саме: безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [4]. Тоді постає питання: а що таке «стан захищеності»? Можна відповісти, що «стан захищеності» – це безпека життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Як бачимо, коло замкнулося. Але що впливає з цього визначення для практики? Нічого. Для того щоб розірвати це порочне коло, треба до терміна «безпека» додати конкретний об'єкт захисту. Як тільки ми скажемо: "економічна безпека", "економічна

безпека підприємницької діяльності", "економічна безпека підприємництва", "економічна безпека підприємства", все стає зрозумілим.

Безпека не може бути позбавлена об'єкта захисту, бо це природно. Виклик, загроза, ризик, небезпека мають власне джерело та спрямовані на певний об'єкт.

Отже, можна запропонувати, на перший погляд, примітивну формулу: «безпека об'єкта – це збереження його властивостей в умовах дії на нього загроз з боку потенційного руйнівного фактора». У цій формі йдеться про властивості об'єкта, тобто про елементи, що забезпечують його функціонування або життєздатність. Об'єктом може бути будь-що: фізична чи юридична особа, майно, транспорт, будинки, приміщення, інформація, здоров'я тощо.

Якщо перейти до аналізу специфіки понять «економічна безпека підприємницької діяльності», «економічна безпека підприємства» та «економічна безпека підприємництва», то маємо насамперед розглянути основні властивості життєздатності цих об'єктів.

Перший об'єкт дослідження – це підприємницька діяльність. Господарський кодекс України ототожнює поняття «підприємництво» з «підприємницькою діяльністю». Стаття 42 ГК України «Підприємництво як вид господарської діяльності» визначає: «Підприємництво – це самостійна, ініціативна, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [2, ст. 42].

Автори вважають, що в аспекті визначення об'єкта безпеки підприємницьку діяльність та підприємництво ототожнювати не можна. Підприємницька діяльність – це господарська діяльність суб'єктів господарювання, що здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом; це процес виробництва товарів та послуг та їх реалізація. Організаційні форми підприємницької діяльності представлені у 8 главі Цивільного кодексу України «Підприємницькі товариства» [3, ст. 113–166]. Об'єкт безпеки – «підприємництво» – це агрегат, що складається з об'єктів економічної безпеки специфічного сектора економіки, а саме: об'єктів безпеки підприємницької діяльності та об'єктів економічної безпеки підприємств.

Категорія «економічна безпека підприємницької діяльності» характеризує стан стійкої життєдіяльності підприємця стосовно впливу загроз потенційного супротивника на його виробничий процес. До головних ознак такого процесу належать:

- використання у процесі підприємницької діяльності нових технологій, новаторських ідей та новітніх форм організації праці;
- наявність елементів творчості, широкої ініціативи та самовираження;
- свобода у прийнятті рішень;
- підприємницький ризик;
- можливості отримання необмеженого особистого доходу;
- повна економічна відповідальність за результати діяльності;
- наявність у власника відповідних владних повноважень щодо працівників [7, с. 7–8].

Основними елементами життєдіяльності при цьому є: якість менеджменту (управління цим процесом), якість персоналу (робочої сили), якість засобів виробництва, технологія та умови праці, якість товару та послуг (конкурентоспроможність кінцевого результату), якість системи збуту, комерційна таємниця.

Метою забезпечення економічної безпеки підприємницької діяльності є: по-перше, зменшення рівня ризику підприємницької діяльності та втрати майна, фінансових ресурсів; по-друге, забезпечення належного рівня економічних та соціальних результатів.

Зрозуміло, що передумовою дослідження підприємцем власного рівня економічної безпеки підприємницької діяльності є високий рівень ризику (підприємницька діяльність здійснюється на власний ризик) та непередбачуваність змін зовнішнього середовища функціонування підприємства.

До основних завдань комплексної системи економічної безпеки підприємницької діяльності відносять:

- забезпечення економічної ефективності господарської діяльності суб'єкта господарювання, його фінансової стабільності та фінансової незалежності;
- захист співробітників суб'єкта підприємницької діяльності, його капіталу, майна, законних прав та комерційних інтересів від протиправних посягань з боку конкурентів і кримінальних угруповань;
- збір та аналіз заінтересованої інформації для опрацювання ефективних і дієвих управлінських рішень з питань стратегії і тактики розвитку системи економічної безпеки підприємства;
- забезпечення високої конкурентоздатності продукції, товарів та послуг на основі ефективного менеджменту та маркетингу фірми;
- збір, аналіз та оцінка інформації про партнерів, конкурентів, клієнтів, інших фізичних та юридичних осіб, з метою вживання превентивних заходів і попередження реальних та можливих загроз економічній безпеці;
- забезпечення збереження матеріальних цінностей, грошових коштів та відомостей, що становлять комерційну, банківську та іншу таємницю, що охороняється законом;
- організація навчання персоналу підприємства та контролю щодо дотримання ним відповідних вимог, норм та правил, спрямованих на забезпечення економічної безпеки;
- розробка інструкції про допуск персоналу фірми до роботи з документами, що містять комерційну, банківську чи іншу таємницю, що охороняється законом, організація ведення закритого діловодства;
- інші завдання, спрямовані на забезпечення економічної безпеки підприємства та його сталий розвиток.

Другий об'єкт дослідження – це об'єкт економічної безпеки – підприємство. Підприємство, як основна ланка народного господарства, покликане реалізувати *головну мету економіки* — випускати максимально можливу кількість товарів і послуг за мінімальних витрат для задоволення суспільних потреб і привласнення на цій основі прибутків. Для реалізації цієї мети підприємство повинно виконувати *певні функції*, в основу класи-

фікації яких покладено критерій економічних відносин. Оскільки в системі економічних відносин розрізняють техніко-економічні, організаційно-економічні та виробничі відносини (відносини економічної власності), то логічно виділити такі головні функції, які має виконувати підприємство.

Техніко-економічна функція передбачає запровадження нової техніки і технології, впровадження досягнень науки у виробництво, придбання якісних комплектуючих виробів та предметів праці, наймання або підготовку робочої сили відповідної якості, раціоналізацію виробничих процесів тощо.

Організаційно-економічна функція означає управління процесами виробництва та збуту товарів, раціональну організацію праці найманих працівників (або асоційованих працівників на підприємствах колективної власності) шляхом впровадження прогресивних форм та методів праці, укладання контрактів, вивчення ринку та ін. Ця функція є реалізацією таких форм організаційно-економічних відносин, як менеджмент і маркетинг. Вона виконується більшістю підприємств України частково, зокрема щодо проведення маркетингових досліджень.

Функція реалізації відносин економічної власності передбачає управління власністю, контроль за процесом ціноутворення, розподілом доходів, випуском акцій та їх продажем, залученням зовнішніх джерел фінансування тощо. А найбільшим недоліком у процесі реалізації цієї функції є відчуження найманих працівників від управління власністю, від власності на засоби виробництва.

Функції, зумовлені неекономічною власністю. Якщо наведені функції доповнити аналізом функцій, які впливають з основних аспектів власності, то слід вирізнити правовий, соціальний, психологічний та інші її аспекти.

Так, виходячи з *правового аспекту* власності, підприємство через союзи підприємців має впливати на вдосконалення законодавства, економічну політику держави.

Щодо *соціального аспекту* власності підприємство має створювати належні умови для підвищення загальноосвітнього рівня працівників, охорони здоров'я, надавати допомогу працівникам та членам їх сімей, організувати відпочинок та ін. Таку функцію в сучасних умовах виконує лише незначна кількість великих підприємств України.

Психологічний аспект власності передбачає створення належного психологічного клімату, формування у працівників почуття господаря, ставлення до власності підприємства як до своєї, набуття рис колективізму. У цьому відношенні взірцем є Японія: японець, знайомлячись, називає не своє прізвище, а фірму, на якій він працює.

Виходячи з *національного аспекту* власності, підприємство та підприємці у своїй зовнішньоекономічній діяльності повинні дбати про інтереси своєї країни.

Зрозуміло, що завданням забезпечення економічної безпеки підприємства має бути: а) гарантування стабільного та максимально ефективного функціонування підприємства та розвитку його потенціалу; б) досягнення належного рівня конкурентоспроможності підприємства.

З позиції самого підприємства оцінка власної безпеки полягає у ви-

значенні рівня захищеності його потенціалу (виробничо-технічного, фінансового, соціального і т.д.) та тенденцій його зміни. При цьому під безпекою підприємства слід розуміти захищеність його потенціалу (виробничого, організаційно-технічного, фінансово-економічного, соціального) від негативної дії зовнішніх і внутрішніх чинників, прямих або непрямих загроз, а також здатність суб'єкта до відтворення [5, с. 11].

Передумовою дослідження рівня економічної безпеки підприємства є об'єктивне бажання апарату стратегічного та оперативного управління підприємством досягти місії, цілей та завдань функціонування підприємства та усунути задля цього загрози з боку зовнішнього і внутрішнього середовища.

Надійний захист підприємства можливий лише на основі комплексного та системного підходу до забезпечення економічної безпеки. Потрібна система, до якої традиційно включаються такі елементи:

- захист комерційної таємниці та конфіденційності інформації;
- комп'ютерна безпека;
- внутрішня безпека;
- безпека будинків і споруд;
- фізична безпека;
- технічна безпека;
- безпека зв'язку;
- безпека господарсько-договірної діяльності;
- безпека перевезень вантажів та осіб;
- безпека рекламних, культурних, масових заходів, ділових зустрічей та переговорів;
- протипожежна безпека;
- екологічна безпека;
- радіаційно-хімічна безпека;
- конкурентна розвідка;
- інформаційно-аналітична робота;
- експертна перевірка механізму системи забезпечення [5, с. 85].

Об'єкт безпеки – «підприємництво» – треба розглядати в галузевосекторальному розрізі: це сфера господарювання, особливий *сектор економіки*, в якому забороняється діяльність органам державної влади та органам місцевого самоврядування. Підприємницька діяльність посадових і службових осіб цих органів обмежується законом у випадках, передбачених частиною другою статті 64 Конституції України [1, ст. 64].

Підприємництво – це організаційно-господарське новаторство на основі використання різноманітних можливостей для випуску нових товарів або старих новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту, реорганізації виробництва тощо з метою отримання прибутків і самореалізації власної мети [6, с. 137–138].

Основними видами діяльності у цьому секторі є: а) виробниче підприємництво; б) наукове підприємництво; в) комерційне підприємництво; г) фінансове підприємництво; г) страхове підприємництво. Отже, вони можуть розглядатися як окремі складові об'єкта безпеки підприємництва як сектора економіки, а сам об'єкт безпеки підприємництва представляє з

себе *агрегат*, що об'єднує об'єкти безпеки підприємців.

Юридична дефініція “підприємництва” чітко віддзеркалює її ризиковий сутнісний характер, акцентує увагу на можливості небезпеки для підприємців, фізичних та юридичних осіб.

Сучасна філософія підприємництва базується на принципі справедливості, дотриманні прав людини, намаганні принести користь якнайбільшій кількості людей та ін. Тому підприємництво слід відрізнити від бізнесу, який є більш ємкою категорією, оскільки означає будь-який вид діяльності, навіть тінювий та протизаконний.

Основні *функції підприємництва*, в яких системно розкривається його сутність як сектора економіки, такі:

1) забезпечення соціальної та економічної ефективності підприємницької діяльності (продукування нових ідей, створення нових товарів та послуг;

впровадження нових форм та методів організації виробництва; ефективне використання різних ресурсів);

2) соціально-економічний розвиток особи та суспільства (реалізація та розвиток потенціалу особистості; забезпечення світових стандартів життя);

3) розвиток народного господарства (в т.ч. у територіально-галузевому розрізі);

4) соціально-економічний розвиток держави.

Для забезпечення реалізації цих функцій держава взяла на себе правовий захист законних інтересів та майна підприємців. Держава гарантує усім підприємцям рівні права та рівні можливості для залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів. Держава сприяє розвитку малого підприємництва. Разом із тим і самі підприємці мають турбуватися про забезпечення економічної безпеки підприємництва, захищати свої життєво важливі інтереси, під якими розуміють сукупність потреб, задоволення яких забезпечує належний рівень їх життєздатності, ефективності функціонування та здатності до розширеного відтворення інтенсивного типу.

Для об'єднання зусиль держави та підприємців у цьому напрямку необхідно розробити комплексну систему економічної безпеки підприємництва.

Комплексна система економічної безпеки підприємництва – це комплекс взаємопов'язаних заходів організаційно-правового характеру, що здійснюються спеціальними органами, службами, підрозділами суб'єкта господарювання, спрямованих на захист життєво важливих інтересів особистості, підприємства і держави від протиправних дій з боку реальних або потенційних фізичних чи юридичних осіб, що можуть призвести до істотних економічних утрат та забезпечення сталого росту підприємства у майбутньому [7, с. 73].

Передумовами розробки системи економічної безпеки підприємництва як сектора економіки є: стихійно-хаотичний і некерований розвиток підприємництва у період трансформації економіки і суспільства; недосконалість конкурентного середовища та надмірно високий рівень «тінізації» і криміналізації бізнесу; підвищена увага до нього з боку злочинного світу,

ненадійних партнерів й корумпованих чиновників.

Об'єктами цієї системи є: підприємець (особа) та його сім'я; підприємство, його персонал та активи; підприємницька діяльність у галузевосекторальному розрізі. Суб'єктами виступають: органи державної законодавчої, виконавчої та судової влади (центральні, регіональні, відомчі); об'єднання підприємств та громадян; державні та недержавні підприємства; підприємці.

В арсеналі засобів забезпечення економічної безпеки підприємництва виокремлюють:

- нормативно-правові акти, в т. ч. міжнародні;
- засоби соціально-психологічного та інформаційного характеру;
- організаційно-інституційні заходи, в т.ч. щодо оперативного фізичного захисту;
- регуляторна, податкова, фінансово-кредитна, інноваційно-інвестиційна та інші складові державної політики;
- системи управління економічною безпекою на різних рівнях ієрархії управління.

Висновок. З вищевикладеного можна зробити такий висновок: родовими ознаками економічної безпеки будь-якого об'єкта (підприємця, підприємницької діяльності, підприємства, підприємництва) є: стабільний та стійкий стан його функціонування і розвитку; наявність комплексу заходів протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам; здатність забезпечити ці заходи й гарантувати стабільність розвитку і досягнення цілей цього розвитку.

Дефініція «економічна безпека підприємництва» є найбільш широким родовим поняттям, що об'єднує такі (у порядку зростання масштабу об'єкта) видові поняття як «економічна безпека підприємця», «економічна безпека підприємницької діяльності» та «економічна безпека підприємства».

Бібліографічні посилання

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами.: станом на 1 січня 2011р. – К., 2011.
2. Господарський кодекс України станом на 20 січня 2011 р. – Х., 2011.
3. Цивільний кодекс України станом на 20 січня 2011 р. – Х., 2011.
4. О безопасности : Закон Российской Федерации от 5 марта 1992 г. № 2446-1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.rada.gov.ua/>.
5. Економічна безпека підприємств, організацій та установ : навч. посібник / В.Л. Ортинський, І.С. Керницький, З.Б. Живко та ін. – К., 2009.
6. Мочерний С.В. Основи економічних знань : підручник. – К., 2002.
7. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект : навч. посібник. – К., 2005.
8. Реверчук Н.Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур : монографія. – Львів, 2004.
9. Бандурка О.М., Духов В.Є., Петрова К.Я., Червяков І.М. Основи економічної безпеки : підручник. – Х., 2003.
10. Козаченко Г.В., Пономарьов В.П., Ляшенко О.М. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія. – К., 2003.
11. Зацеркляний М.М., Мельников О.Ф. Основи економічної безпеки : навч. посібник. – К., 2009.
12. Данільян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І. Національна безпека України. Сутність, структура та напрямки реалізації : навч. посібник. – Х., 2002.

Копелєв І.Е., Кондратюк С. В. Специфика понятий экономической безопасности предпринимательской деятельности", "экономическая безопасность предпринимательства" и "экономическая безопасность предприятия". Исследованы понятия: "экономическая безопасность предпринимательской деятельности", "экономическая безопасность предпринимательства" и "экономическая безопасность предприятия".

Ключевые слова: экономическая безопасность, экономическая безопасность предпринимательской деятельности, экономическая безопасность предпринимательства, экономическая безопасность предприятия.

Kopelev I. Yu., Kondratyuk S. V. The specificity of concepts "economic security of business activity", "economic security of business", "economic security of the enterprise". The authors researched the concepts: "economic security of business activity", "economic security of business", "economic security of the enterprise".

The generic signs of economic security of any object (enterpriser, business activity, enterprise, business) are: a stable and a settled state of its operation and development; a presence of a set of measures of counteraction internal and external threats; an ability to support these measures and guarantee the stability of development and the achievement of this development goals.

The definition "economic security of business" is wider generic concept, which unify such specific concepts as "economic security of enterpriser", "economic security of business activity" and "economic security of business".

The means of supporting economic security of business are: normative-legal acts, including international ones; means of socio-psychological and informational character; organizational-institutional measures, including operational physical safeguard; regulatory, fiscal, financial-credit, innovative-investment and other elements of state policy; systems of management of economic security on different levels of management hierarchy.

Keywords: economic security, economic security of business activity, economic security of business, economic security of the enterprise.

Надійшла до редакції 26.04.2013

Ю.О. Легеза

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.155

РОЗУМІННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Визначено сутність цивільно-правової відповідальності, виділено її ознаки, розглянуто характер відповідальності. На основі проведеного аналізу судової практики зроблено висновок про особливості притягнення до окремих форм цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, проценти, неустойка, сутність.

Постановка проблеми. Загальні проблеми юридичної відповідальності неодноразово перебували в центрі уваги науковців-правників, проте, незважаючи на ґрунтовні дослідження, не втратили своєї актуальності. При

цьому наявність різночитань та полісемантичність трактувань поняття цивільно-правової відповідальності посилюються відсутністю його законодавчого визначення, а також дефініцій суміжних понять – «цивільна правосуб'єктність», «цивільно-правова вина», – якими оперують судова практика та юридична наука.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Певні аспекти відповідальності відображено у працях таких вчених, як С.С. Алексєєв, Б.С. Антимонов, О.С. Іоффе, М.С. Малєїн, Г.К. Матвєєв, В.О. Тархов та ін. Серед вітчизняних правників дослідження правової регламентації цивільно-правової відповідальності вивчали, зокрема, Л.М. Баранова, В.І. Борисова, В.М. Коссаєв, Н.С. Кузнєцова, В.В. Луць, В.Д. Примак, І.В. Спасибо-Фатєєва. Як справедливо зазначено в літературі, цивільно-правова відповідальність у порівнянні з іншими видами відповідальності (кримінальною, адміністративною, дисциплінарною тощо) має найвиразніші специфічні ознаки. Наявність різних характеристик цивільно-правової відповідальності зумовлює труднощі в застосуванні загальноприйнятих теоретичних концепцій і висновків.

Головним дискусійним питанням, що дуже гостро стоїть як перед практиками, так і перед вченими, залишається проблема визначення підстав цивільно-правової відповідальності і підстав звільнення від притягнення до неї. Неоднозначно і досі трактуються цивільно-правові положення про застосування норм притягнення до відповідальності у випадку відсутності вини суб'єкта правопорушення. Особливої уваги потребує дослідження форм цивільно-правової відповідальності та розмежування їх із суміжними формами інших видів юридичної відповідальності. Отже, виходячи з визначених дискусійних питань, вбачаємо актуальність обраної теми.

Мета статті – характеристика комплексного теоретичного та практичного підходу до визначення сутності, ознак, видів, форм та підстав цивільно-правової відповідальності, вивчення її особливостей та формулювання висновків та пропозицій, спрямованих на оптимізацію її нормативно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні дослідження проблем юридичної відповідальності дозволяють охарактеризувати юридичну відповідальність як складне багатоаспектне явище. Теоретико-правові дослідження, спрямовані на визначення сутності юридичної відповідальності, дозволили виокремити певні її риси. Так, як справедливо зазначає С. С. Алексєєв, сутністю юридичної відповідальності є застосування до винної особи заходів державного примусу за вчинене правопорушення [1, с. 48]. На зв'язку юридичної відповідальності з державним примусом за вчинене правопорушення наполягає і В. В. Лазарєв, підкреслюючи при цьому, що притягнення до відповідальності винної особи пов'язано із зазнанням винним позбавлень особистого (організаційного) або майнового характеру [2, с. 490].

Сучасний теоретико-правовий аналіз концепцій юридичної відповідальності, проведений в працях І. А. Сердюка, дозволив визначити її як «здійснюваний у межах правовідносин добровільно або за рішенням судо-

вого чи іншого юрисдикційного органу та забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних цінностей, що йому належали» [3, с. 50].

На сучасному етапі розвитку цивільного права більшість авторів визнають, що цивільно-правова відповідальність повинна, з одного боку, виражатися у негативних наслідках, додатковому обтяженні для порушника, з іншого – мати характер еквівалентного відшкодування заподіяних збитків для потерпілого [4, с. 194; 5, с. 492]. Є. О. Суханов зазначає, що «цивільно-правова відповідальність спрямована на еквівалентне відшкодування потерпілому заподіяної шкоди чи збитків, а її застосування має на меті відновлення майнової сфери потерпілого від правопорушення, але не його безпідставне збагачення. Звідси компенсаційна природа цивільно-правової відповідальності, розмір якої повинен, у принципі, відповідати розміру понесених потерпілим збитків, але не перевищувати його» [6, с. 430–431].

Однак А. Л. Ткачук такий компенсаційний підхід до розуміння сутності цивільно-правової відповідальності вважає занадто вузьким, оскільки в даному випадку відповідальність фактично ототожнюється із відшкодуванням матеріальної шкоди й неможливо обґрунтувати деякі явні заходи відповідальності, зокрема штрафну неустойку.

Тому дослідник зауважує, що компенсаційна сутність цивільно-правової відповідальності в широкому розумінні полягає в захисті будь-якого зумовленого порушенням цивільно-правового зобов'язання законного інтересу управомоченої особи, у чому б він не полягав [7, с. 134]. Цікаво, що, згідно із правовою регламентацією за англо-американським правом, цивільно-правова відповідальність за порушення зобов'язань полягає виключно в компенсації матеріальних втрат кредитора, а не в покаранні несправного боржника. Тому встановлення штрафних неустойок за англо-американським правом не допускається [8, с. 463]. О. О. Отраднава доходить висновку, що, незважаючи на підхід європейського права, штрафну функцію стягнення неустойки не можна обійти увагою, оскільки покарання правопорушника є одним з основних призначень такої відповідальності [9, с. 139].

Отже, головною функцією цивільно-правової відповідальності, що відрізняє її з-поміж інших видів юридичної відповідальності, повинна бути і є компенсаційна функція.

Термін «компенсація» (*compesatio*) перекладається з латини як «відшкодування, винагорода, зрівноваження» і розуміється як відшкодування, зрівноважування, винагорода за щось, а також сума, яку сплачують як відшкодування, винагороду; покриття витрат, утрат [10, с. 368]. При цьому цивільно-правове регулювання компенсаційної функції відповідальності полягає у необхідності дотримання умови, що відшкодування шкоди не повинно бути умовою безпідставного збагачення управомоченої особи.

Звісно, що цивільно-правова відповідальність виконує й загальні для інших видів юридичної відповідальності функції – регулятивну, інформаційну, охоронну, превентивну, однак головною функцією для неї залишається компенсаційна, яка має майновий характер.

Саме такий майновий характер заходів цивільної відповідальності є,

на нашу думку, специфічною, особливою властивістю цивільно-правової відповідальності. Зобов'язання відшкодування збитків та моральної шкоди, заподіяною порушенням зобов'язання, завжди координується з покладанням на правопорушника «нового» зобов'язання замість невиконаного або додаткового зобов'язання в доповнення до зобов'язання, яке було виконане неналежним чином. Саме з цього в цивільному праві виводиться принцип повного відшкодування збитків, заподіяних правопорушенням. До того ж, наприклад, стосовно стягнення неустойки, зокрема штрафної, не виникає сумнівів у покладенні на правопорушника додаткового зобов'язання. І. О. Покровський влучно зазначав, що «необхідність відшкодувати шкоду буде завжди суб'єктивно відчуватися правопорушником як деяке покарання для нього, але не можна це суб'єктивне відчуття змішувати з істинним об'єктивним завданням цивільно-правового інституту відшкодування шкоди» [11, с. 276].

Наявність ознаки необхідного державного примусу цивільно-правової відповідальності є характерним, як правило, для негативної юридичної відповідальності, тоді як ретроспективна цивільно-правова відповідальність фактично не охоплюється поняттям державного примусу, однак допускається державне регулювання такої відповідальності. Наприклад, статтею 8 Закону України «Про захист прав споживачів» передбачено, що у разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач у порядку та у строки, що встановлені законодавством, має право вимагати: 1) пропорційного зменшення ціни; 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк; 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару [12].

Отже, в такому випадку спостерігається ситуація наявності державного регулювання притягнення до відповідальності зобов'язаної особи, і лише при відсутності позитивної реакції з її боку – споживач, як уповноважена особа, може звернутися до суду за захистом свого цивільного права – і тоді притягнення до цивільно-правової відповідальності набуває ознак державного примусу. Натомість кримінальна та адміністративна відповідальність завжди мають державно-примусовий характер і безпосередньо пов'язуються з діяльністю правоохоронних та судових органів державної влади.

Як форми цивільно-правової відповідальності виділяють: відшкодування збитків (ст. 22 ЦК України), компенсація моральної шкоди (ст. 23 ЦК України), сплата неустойки (ст. 624 ЦК України), втрата завдатку (ст. 571 ЦК України), гарантія (ст. 560 ЦК України) та ін. [13, с. 277]. В цілому варто вказати, що форми цивільно-правової відповідальності поділяються на загальні (відшкодування збитків та моральної шкоди (ст.ст. 22, 23 ЦК України), що застосовуються навіть якщо це прямо не передбачено договором або законом на підставі ст. 16 ЦК України [14]), та спеціальні (сплата неустойки, пені, подвійного завдатку), що, як правило, прямо передбачаються законодавством або договором.

Характеристика всіх форм цивільно-правової відповідальності виходить за межі предмета нашого дослідження, однак при цьому розгляд окремих колізій є необхідним для висвітлення законодавчих та правозастосовчих проблем судової та договірної практики.

Так, при притягненні до відповідальності за неналежне виконання грошових зобов'язань можуть стягуватися проценти як плата за користування чужими коштами і відшкодування збитків з метою компенсації кредиторів його втрати. Проценти, за ч. 2 ст. 625 ЦК України, є законною неустойкою (пенею), що стягується за прострочення грошових зобов'язань. Крім цього, деякі вчені визнають проценти річні, за ч. 2 ст. 625 ЦК України, самостійною формою цивільно-правової відповідальності за порушення грошових зобов'язань, дозволяючи тим самим стягувати і договірну неустойку за порушення грошового зобов'язання, і проценти річні, і інфляційні втрати. При цьому залишається невирішеним колізійне питання протиріччя між ст. 551 ЦК України [14] та ст. 231 ГК України [15], оскільки ЦК дозволяє збільшувати законну неустойку в договорі, а ГК не передбачає можливості зміни розміру неустойки, якщо вона встановлена законом щодо певного виду зобов'язань. Необхідно в цьому питанні на законодавчому рівні досягти єдності трактування розміру ставки неустойки.

Крім того, необхідно говорити також про розмежування цивільно-правової відповідальності та господарсько-правової відповідальності. Передусім до застосування господарсько-правових санкцій притягуються спеціальні суб'єкти – учасники господарських правовідносин, якими є суб'єкти підприємницької діяльності та інші суб'єкти господарювання, і, відповідно, специфічна сфера застосування – економічні інтереси останніх. Також варто підкреслити, що елемент державно-правового примусу більшою мірою притаманний господарсько-правовій відповідальності, адже існує ряд законодавчих актів, які прямо встановлюють державно-владні повноваження органів управління, спрямовані на забезпечення контролю за законністю діяльності суб'єктів господарювання. Мова йде, зокрема, про розділ V Господарського кодексу України, Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» від 5 квітня 2007 року, метою яких є безпосередньо забезпечення законності господарської діяльності. Крім того, для господарсько-правової відповідальності встановлено спеціальний порядок її застосування та визначено специфічний перелік санкцій: відшкодування збитків; штрафні санкції; оперативно-господарські санкції (ч. 2 ст. 217 ГК України) [15].

Є. О. Суханов робить акцент на компенсаційному характері цивільно-правової відповідальності, тому викликає схвалення його визначення цивільно-правової відповідальності як однієї з форм державного примусу, що полягає у стягненні судом з правопорушника на користь потерпілого майнових санкцій, які перекладають на правопорушника невігідні майнові наслідки його поведінки і спрямовані на відновлення порушеної майнової сфери потерпілого [6, с. 431].

Однак слід зазначити, що дане визначення не враховує випадки добровільного відшкодування порушником заподіяної шкоди. Серед інших вчених, що дотримувалися такої точки зору, був, наприклад, С. М. Братусь, який під відповідальністю розумів заходи державного або громадського примусу, включаючи примушення боржника до виконання прийнятого на себе обов'язку в натурі [16, с. 83].

Недоліком такої позиції є те, що вона залишає за межею цивільно-правової відповідальності добровільне відшкодування боржником збитків кредиторю чи сплату неустойки. Справді, С. М. Братусь, визначаючи відповідальність як опосередковане примусом використання раніше існуючого чи такого, що знову виник через правопорушення, обов'язку, чітко розмежовує обов'язок, заснований на добрій волі, і пов'язану з примусом відповідальність. Даний автор не вважав заходами відповідальності збитки чи неустойку, що сплачені добровільно, але визнавав такими широке коло правових засобів, реалізованих примусово, в тому числі й реальне виконання зобов'язань [16, с. 82–83].

Ми повністю підтримуємо В. В. Луця, який стверджує, що з такою позицією важко погодитися, бо в такому разі не визнаватиметься відповідальністю добровільна сплата боржником сум неустойки чи збитків, які він перерахував на користь кредитора платіжним дорученням, і навпаки, відповідальністю вважатиметься примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку (наприклад, відібрання речі у боржника) [4, с. 695].

Правозастосовча практика притягнення до відповідальності у формі сплати процентів за несвоєчасне виконання або невиконання грошових зобов'язань виходить з того, що навіть за відсутності прямо передбаченої в договорі норми щодо можливості стягнення процентів зобов'язана особа має за вимогою кредитора сплатити процентне відшкодування за невиконання зобов'язання.

Так, Апеляційний суд Дніпропетровської області, розглянувши матеріали справи № 2/412/2046/12, встановив, що 29.01.2010 р. позивач надав відповідачу в борг строком до 01 липня 2010 р. 4950 доларів США та 50 євро, та з урахуванням того, що відповідач у зазначений строк борг не повернув, позовні вимоги зводяться до вимоги стягнути з відповідача суму заборгованості 40025 грн. 09 коп., 3 % річних від простроченої суми в розмірі 1562 грн. 62 коп., та проценти за користування грошима 5786 грн. 64 коп., а всього 47374 грн. 35 коп. Такі позовні вимоги судом першої інстанції (Жовтневим районним судом м. Дніпропетровська від 08 лютого 2012 р.) були задоволені частково: стягнуто суму заборгованості в розмірі 40025 грн. 09 коп., 3 % річних від простроченої суми в розмірі 1562 грн. 62 коп., а всього 41587 грн. 71 коп., в іншій частині позову відмовлено.

Відмовляючи у задоволенні позовних вимог щодо стягнення процентів за користування грошовими коштами, суд першої інстанції виходив з того, що нарахування процентів не було передбачено змістом договору. Однак Апеляційний суд Дніпропетровської області даний висновок розглядає як неправомірний, аргументуючи, що, згідно з п. 4 ч. 1 ст. 309 ЦПК України [17], підставами для скасування рішення суду першої інстанції і ухвалення нового рішення або зміни рішення є порушення або неправильне застосування норм матеріального або процесуального права.

Так, суд виходив із того, що, відповідно до ч. 1 ст. 1046 ЦК України, за договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві та-

ку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості [14]. До того ж, згідно з ч. 1 ст. 1048 ЦК України, позикодавець має право на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не встановлено договором або законом. Розмір і порядок одержання процентів встановлюються договором. Якщо договором не встановлений розмір процентів, їх розмір визначається на рівні облікової ставки Національного банку України. У разі відсутності іншої домовленості сторін проценти виплачуються щомісяця до дня повернення позики. Відмовляючи в задоволенні позовних вимог про стягнення процентів за користування грошовими коштами, суд першої інстанції на зазначену норму Закону уваги не звернув та дійшов помилкового висновку про відмову в задоволенні зазначених вимог.

Тому, беручи до уваги викладене, судова колегія Апеляційного суду Дніпропетровської області дійшла висновку про скасування рішення суду в частині відмови в позові щодо стягнення процентів за користування грошима та ухвалення нового рішення про задоволення позовних вимог в цій частині та стягнення з відповідача на користь позивача процентів за користування грошовими коштами за період з 29.01.2010 р. по 19.10.2011 р. виходячи з облікової ставки НБУ, що становить 5 786 грн. 64 коп. [18].

Висновки. Хотілося б підкреслити, що компенсаційний механізм цивільно-правової відповідальності починає реалізовуватися, як правило, за ініціативою потерпілої особи; інакше кажучи, на відміну від інших видів юридичної відповідальності, застосування майнових санкцій цивільно-правової відповідальності за чинним законодавством є правом, а не обов'язком суб'єктів цивільних правовідносин.

Бібліографічні посилання

1. Алексеев С. С. Право : азбука – теория – философия : опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М., 1999.
2. Проблемы общей теории права и государства : учеб. / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2006.
3. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність» / І. А. Сердюк // Право і суспільство. – 2010. – № 5. – С. 45–50.
4. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К., 2002. – Кн. 1.
5. Брагинский М. И. Договорное право : общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М., 1997.
6. Гражданское право : в 2 т. : учебник / отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – М., 2000. – Т. 1.
7. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ткачук А.Л. – Одеса, 2004.
8. Гражданское и торговое право зарубежных государств : учебник : в 2-х т. / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – Т. 1. – М., 2004.
9. Отраднова О.О. Деякі проблемні питання неустойки в цивільному праві / О.О. Отраднова // Вісник Хмельницького ін-ту регіонального управління та права : наук. часопис. – 2002. – № 2. – С. 138–141.
10. Словник іншомовних слів / уклад. : С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К., 2000.
11. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М., 1998.
12. Про захист прав споживачів : Закон України від 19.05.1991 р. / ВР України

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.

13. Цивільне право України : підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатесвої, В. Л. Яроцького. – К., 2004. – Т. 1.

14. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // ВВР. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.

15. Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

16. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность / С.Н. Братусь. – М., 1976.

17. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України 18.03.2004 № 1618-IV / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-iv>.

18. Рішення Апеляційного суду Дніпропетровської області : справа № 2/412/2046/12 від 25.04.2012 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Decision/Review/?RegNumb=23741584>.

Легеца Ю. А. Понимание гражданско-правовой ответственности. Определена сущность гражданско-правовой ответственности, выделены ее признаки, рассмотрен характер ответственности. На основе проведенного анализа судебной практики сделан вывод об особенностях привлечения к отдельным формам гражданско-правовой ответственности.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, проценты, неустойка, сущность.

Legeza Yu. O. Understanding of civil-legal liability. In this article the essence of the liability is allocated its characteristics, is considered the nature of responsibility. Based on the analysis of judicial practice concludes particular attraction to particular forms of liability.

In this article the author defined the essence of the liability, allocated its characteristics, considered the nature of responsibility. Based on the analysis of judicial practice she concludes particular bringing to particular forms of liability.

General issues of legal liability were often the focus of scholars and lawyers, however, despite thorough investigation, have not lost their relevance. The presence of ambiguity and polisemantychnist interpretations of the concept of civil liability compounded his lack of legal definition, and definitions of related concepts - "civilian legal", "civil fault" - which operate on jurisprudence and jurisprudence.

The main controversial issue that is very acute as to practitioners and to scholars, is the problem of determining the grounds for civil liability and an excuse for its attraction to her. Ambiguous still treated civil provisions of the application of the prosecution in case of no fault of the offender. Special attention needs to study forms of civil liability and their differentiation from other types of related forms of legal liability. So, based on certain controversial issues, see the relevance of the chosen theme.

The purpose of the article - description of complex theoretical and practical approach to determining the nature, characteristics, types, forms and grounds of civil liability, the study of the characteristics and formulation of conclusions and proposals aimed at optimizing its legal regulation.

Keywords: civil-legal liability, interest, penalty, essence.

Надійшла до редакції 25.04.2013

Т.М. Лежнєвакандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.9

ПОНЯТТЯ ТА ЕЛЕМЕНТИ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Виділено суттєві ознаки, визначено поняття принципу змагальності в цивільному процесі, досліджено зміст та елементи цього принципу.

Ключові слова: принцип цивільного процесу, модель цивільного процесу, принцип змагальності, принцип об'єктивної істини, принцип публічності.

Постановка проблеми. Одним із ключових принципів судочинства є принцип змагальності. Його особливе значення пояснюється тим, що змагальність – один із чотирьох принципів юридичного процесу (судочинства), поєднання (співвідношення) яких визначає модель (тип) процесу. Ці принципи умовно поєднані діалектичним зв'язком на дві пари: 1) принцип змагальності – принцип об'єктивної істини (або ж: принцип активного суду, «слідчий» чи «інквізиційний» принцип); 2) принцип диспозитивності – принцип публічності.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню принципів цивільного процесу, зокрема змагальності, присвячений значний масив наукової літератури. Теоретичні питання принципів цивільного процесу ставали об'єктом таких авторів, як А.П. Андрушко, А. Т. Боннер, С.О. Волосенко, О.Ф. Воронов, А.Ф. Клейнман, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, С.В. Лунін, О.В. Немировська, І.В. Решетникова, В.І. Тертишніков, Г.П. Тимченко, М.К. Треушніков, С.Я. Фурса, М.С. Шакар'ян, М.Й. Штефан, В.В. Ярков та багатьох інших. Однак все ще є певні розбіжності та неузгодженості у питаннях змісту (елементів) принципу змагальності, а отже і у розумінні його сутності, виокремленні його характерних рис і ознак.

Метою цієї статті є з'ясування суттєвих ознак принципу змагальності та його елементів у цивільному процесуальному праві.

Виклад основного матеріалу. О.В. Гетманцев та П.С. Пацурківський зазначали, що саме принципи цивільного процесуального права «утворюють той осередок, навколо якого повинні створюватися та функціонувати норми цивільного процесуального права України. Щоб зрозуміти сутність цивільного процесу (як встановленого нормами цивільного процесуального права порядку розгляду і вирішення цивільних справ судом), виділити галузеві особливості цивільного процесуального права, які визначають її місце і роль у системі права України, потрібно звернутися до такої категорії, як «принципи цивільного процесу» [4, с. 60]. Це твердження найповнішою мірою передусім справедливе для названих чотирьох принципів. «Розгортаючись», конкретизуючись, уточнюючись у нормах практично всіх

інститутів цивільного процесуального права, ці принципи визначають тип цивільного судочинства.

Панування принципу змагальності (як правило, із переважанням принципу диспозитивності у другій парі принципів) зумовлює формування змагального типу цивільного судочинства.

Оскільки принцип змагальності має безпосередній зв'язок із процесом доказування, то слід вважати його одним із головних важелів цивільного судочинства [21, с. 72]. Характерними ознаками змагального процесу є: а) наявність сторін із протилежними матеріально-правовими інтересами; б) наділення їх рівними процесуальними правами; в) наявність незалежного від сторін юрисдикційного органу, завданням якого є вирішення правового спору по суті [9, с. 768].

Змагальність належить до конституційних принципів судочинства. Відповідно до п. 4 ч. 129 Конституції України [7], однією з основних засад судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Змагальність – це така побудова юридичного процесу, за якої зацікавлені сторони мають рівні можливості для пошуку істини та відстоювання своїх тверджень або оскарження тверджень іншої сторони [17, с. 77]. В найзагальнішому вигляді принцип змагальності вдало, на нашу думку, відображено С.В. Луніним: «...змагальність сторін – це встановлена законом можливість реалізації та практична реалізація наданих їм процесуальних прав при безумовному виконанні покладених на них процесуальних обов'язків на всіх стадіях судового процесу за участю компетентного суду» [10, с. 131].

О.В. Немировська розуміє принцип змагальності як положення, за яким на сторони покладено обов'язок по доведенню обставин, на які вони посилаються в обґрунтування своїх вимог та заперечень. При цьому діяльність сторін набуває характеру змагання, суттю якого є протиборство [13, с. 8].

Однією з наймасовіших підстав задоволення позовних вимог є недотримання позивачем вимог принципу змагальності, які стосуються розподілу обов'язків щодо доказування.

Так, наприклад, у рішенні у справі № 2-1715\2011 суд, відмовляючи в задоволенні позову на тій підставі, що позивачем не доведено обставин, на які він посилається в обґрунтування своїх вимог, зазначив, що «...цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Даний принцип полягає у прояві в змагальній формі ініціативи та активності осіб, які беруть участь у справі. Принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин даної справи. Сторони зобов'язані визначити коло фактів, на які вони можуть посилатися як на підставу своїх вимог і заперечень, і довести обставини, якими вони обґрунтовують ці вимоги й заперечення» [14]. В іншому рішенні суд так розтлумачив принцип змагальності: «Змагальність полягає в тому, що сторони у процесуальній формі доводять перед судом свою правоту, за допомогою доказів переконують суд у правильності власної правової позиції. Принцип змагальності передбачає покладання тягара доказування на сторони, покладання на них відповідальності за доведеність їхніх вимог чи заперечень, звільнення суду від

обов'язку збирання доказів. Принцип змагальності вимагає від сторін ініціативи та активності в реалізації їхніх процесуальних прав, тобто зумовлює мотивацію поведінки сторін під час розгляду справи. Відповідно до ст.ст.10, 11 ЦПК України, сторони та інші учасники процесу обґрунтовують свої вимоги і заперечення поданими судом доказами. Саме у цьому полягає активність сторін та інших учасників процесу в змагальності. Оскільки суд зобов'язаний попередити про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій, ризик настання цих наслідків покладається на сторони та інших осіб, які беруть участь у справі» [15].

Принцип змагальності – це таке основне положення, закріплене у нормах процесуального законодавства, відповідно до котрого створюються умови кожній заінтересованій в судовому захисті особі для участі у процесуальному спорі, активності і взаємодії (співробітництва) з судом у встановленні всіх обставин справи, які мали місце в дійсності, з метою найточнішого застосування норм права і вирішення правового спору [18, с. 321].

Принцип змагальності цивільного судочинства виходить з аксіоми: «доводить той, хто заінтересований». Саме сторони – позивач і відповідач – у позовному процесі несуть основний тягар доказування. Сторони є основними суб'єктами доказування, їм в силу власної зацікавленості і обізнаності про обставини справи найлегше надати докази або вказати на них. У непозовних провадженнях обов'язок доказування покладений на заявника та інших заінтересованих осіб. Суд при цьому повинен незалежно, об'єктивно і неупереджено здійснювати керівництво процесом, роз'яснювати особам, що беруть у ньому участь, процесуальні права і обов'язки, сприяти їм у реалізації їх прав. Завдання судді – не збирати за бездіяльні сторони докази, а створити умови для повного і всебічного дослідження доказового матеріалу, встановлення фактичних обставин справи. Змагальність забезпечує заінтересованим суб'єктам процесу можливість проявляти процесуальну самостійність на всіх стадіях цивільного судочинства і повною мірою реалізовувати надані законом процесуальні засоби захисту власних прав і інтересів, що охороняються законом [6, с. 58].

В основі розвитку принципу змагальності лежать два взаємопов'язані положення: 1) про надання можливості кожній стороні переконати суд у своїй правоті (тобто в законності і обґрунтованості своїх вимог і заперечень) за допомогою реалізації прав, передбачених процесуальним законодавством; 2) про обов'язок сторони, що бажає виграти справу, в змаганні, правила якого встановлені процесуальним законодавством, з іншою стороною, переконати у своїй правоті суд, який сприяє сторонам у реалізації належних їм прав, але зберігає об'єктивність і безсторонність [3, с. 9].

Часто зазначають, що витoki принципу змагальності знаходяться в протилежності матеріально-правових інтересів сторін у цивільному процесі [5, с. 80]. До цього слід додати, що принцип змагальності у цивільному процесі зумовлений також визначальною характеристикою матеріально-правових відносин, спори з приводу яких розглядаються в порядку цивільного судочинства, а саме рівності сторін.

Змагальність, як один із принципів судочинства, є виключною озна-

кою демократичного устрою, коли держава не тільки не прагне каральної мети, а більше того – намагається якнайменше втручатися у сферу приватних інтересів громадян, надає їм широкий спектр можливостей обстоювати свої законні інтереси. Змагальність, як ідеал для побудови цивільного судочинства, має визначати характер взаємовідносин сторін, коли саме на них покладається відповідальність за повноту фактичного матеріалу, а суд залишається поза межами їх змагання і лише певною мірою бере участь у збиранні доказів та оцінює їх. Виключення ініціативи, активної діяльності суду з процесу автоматично спонукає сторони до активної процесуальної поведінки, що слугує справедливому, своєчасному та неупередженому вирішенню цивільних справ [12, с. 88].

Хоча ЦПК України [22] і не містить дефініції принципу змагальності, основні положення цього принципу розкрито законодавцем у статті 10 «Змагальність сторін»:

1. Цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін.
2. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості.
3. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посиляється як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.
4. Суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджає про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав у випадках, встановлених цим Кодексом.

Отже, основними елементами змісту принципу змагальності є: рівність прав сторін щодо доказування; покладення тягаря доказування обставини на сторону, яка посиляється на цю обставину; обмеження активності суду у доказуванні.

Д.Д. Луспенник до елементів змагальності відносить: 1) участь сторін у процесі; 2) обґрунтування ними вимог і заперечень; 3) повноваження суду щодо забезпечення змагального процесу [11, с. 217].

С.В. Васильєв зазначає, що змагальний принцип полягає переважно в такому: 1) дії суду залежать від вимог позивача та заперечень відповідача, суд вирішує справу в обсязі заявлених сторонами вимог; 2) можливість вільного використання засобів доведення; 3) кожна сторона доводить факти, які обґрунтовують її вимоги й заперечення; 4) суд може запропонувати сторонам надати додаткові докази [1, с. 41].

На думку В.Е. Теліпка, в цивільному судочинстві змагальність виявляється в тому, що: 1) дії суду залежать від вимог позивача та заперечень відповідача; 2) суд вирішує справу в межах заявлених вимог та на підставі наданих йому доказів; 3) особи, які беруть участь у справі, займають активне становище щодо інших учасників процесу та суду; 4) сторони самостійно визначають, які саме докази подавати суду, а які притримати; 5) особи, які беруть участь у справі, можуть брати участь у справі особисто або через представників; 6) кожна особа зобов'язана доказати факти, на які

вона посиляється; 7) у разі невиконання процесуальних обов'язків або не здійснення процесуальних прав для особи настають небажані для неї правові наслідки [16, с. 50].

В.В. Комаров виокремлює такі елементи принципу змагальності: 1) участь у процесі; 2) обґрунтування вимог і заперечень; 3) надання доказів суб'єктами, на яких розподілений тягар доведення; 4) заява клопотань; надання нових і додаткових матеріалів у суді апеляційної, касаційної інстанції [8, с. 190–191].

При цьому кожен із цих елементів отримує подальше розгортання у нормах цивільного процесуального права. Наприклад, право сторін на участь у провадженні у справі має багатоаспектний характер і містить такі основні складові: 1) право сторони бути повідомленою про вимоги і заперечення протилежної сторони; 2) право сторони брати участь у провадженні у справі особисто або через представника; 3) право сторони знайомитися з матеріалами справи; 4) право сторони бути повідомленою про час і місце судового засідання і повідомленою про акти суду, ухвалені в судовому засіданні; 5) право сторони брати участь у судових дебатах; 6) право сторони на оскарження дій суду, спрямованих на розвиток і закінчення процесу [8, с. 191].

Г.П. Тимченко виділяє такі елементи принципу змагальності: 1) особи, які беруть участь у справі, мають право знати про аргументи один одного до початку судового розгляду; 2) кожній особі, яка бере участь у справі, гарантується право подавати докази суду; 3) сторонам забезпечується право заявляти клопотання, висловлювати свої доводи і міркування, давати пояснення з усіх питань, які виникають у ході розгляду справи, пов'язані з поданням доказів, змагатися перед судом відносно суті своєї справи; 4) кожна особа, яка бере участь у справі, повинна доказувати обставини, на котрі вона посиляється як на підставу своїх вимог і заперечень; 5) суд не збирає докази та не приймає до своєї уваги ті факти, котрі не були заявлені сторонами; 6) суд не може брати участі у процесуальному змаганні сторін та інших осіб, які є учасниками справи і т. д.; 7) суд приймає рішення на підставі того, що було досліджено в судовому процесі та доведено сторонами [18, с. 321].

Доволі ґрунтовно розкрито зміст принципу змагальності С.О. Волосенком. Основні критерії принципу змагальності, зазначає автор, полягають у тому, що: 1) чітко встановлені правила ведення справи надають однакові й рівні можливості для сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, відстояти свої права та інтереси у суді; 2) суд виступає у процесі як незалежний і неупереджений арбітр, який керує процесом і може сприяти стороні в отриманні доказів у справі лише тоді, коли у неї виникають труднощі в їх отриманні; 3) суд ухвалює рішення у справі, керуючись лише законом і обставинами, що впливають із матеріалів справи; 4) для безпосереднього ведення справи у суді мають залучатися фахівці в галузі права, які здійснюватимуть представництво осіб, які не здатні самостійно належним чином захистити свої права, оскільки саме таким чином мають компенсуватися явні переваги юридично обізнаної особи над тією, яка не має спеціальних знань у галузі права; 5) активна поведінка осіб, які

беруть участь у справі, у процесі її розгляду має проявлятися не тільки у процесі доказування, а й при донесенні до відома суду всіх важливих аспектів справи, які мають позитивно вплинути на встановлення дійсних обставин справи; б) непоширення принципу змагальності на інших учасників цивільного процесу, оскільки їх процесуальна діяльність повинна відповідати принципу об'єктивної істини [2, с. 14].

Останнє положення, на нашу думку, є не досить вірним. Навряд чи можлива ситуація, коли принцип права – який характеризується значним рівнем абстрагування, «пронизує» усі норми та інститути галузі – поширюється на одних суб'єктів і не поширюється на інших суб'єктів. Особливо це стосується принципів цивільного судочинства, адже останнє – це система, сукупність процесуальних дій всіх учасників процесу.

На нашу думку, тут слід вести мову не про те, що на осіб, які беруть участь у справі, поширюється один принцип – змагальності, а на інших учасників процесу – принцип об'єктивної істини. Правильніше буде констатувати, що: 1) поряд із пануючим принципом змагальності в цивільному процесуальному праві присутні елементи, характерні для принципу об'єктивної істини; 2) вплив згаданих принципів на процесуальне становище осіб, які беруть участь у справі, з одного боку, та на інших учасників цивільного процесу, з іншого боку, є різним. Так, якщо для сторони змагальність – це передусім право брати активну участь у доказуванні на рівні з іншою стороною, то для суду, наприклад, це передусім заборона виходити за межі визначеної процесуальним законом межі активності суду та обов'язок сприяти тим же сторонам у доказуванні (знову ж таки, в межах, визначених процесуальним законом).

Такий підхід вдало проілюстрував С.В. Лунін: «З точки зору сторони захисту чи сторони відповідача, під змагальністю вбачається надання суду у письмовій чи іншій матеріальній формі процесуально обґрунтованих відповідей/заперечень проти всіх фактів, доказів та правового обґрунтування обвинувачення/позовних вимог, та обстоювання у процесуальному порядку своїх або представлених прав та законних інтересів. Для суду змагальність сторін є тією підставою, реалізація якої при всебічному, повному та об'єктивному з'ясуванні судом усіх обставин судової справи дає змогу ухвалити законне, обґрунтоване і справедливе рішення. При цьому суду має бути дозволено лише спрямовувати і доповнювати діяльність сторін, але за жодних обставин не підміняти їх» [10, с. 131].

Допомогти повніше з'ясувати зміст принципу змагальності може виявлення норм цивільного процесуального права, в яких він конкретизується, «розгортається», втілюючи свій регулятивний потенціал у доволі конкретних положеннях, які регулюють ті чи інші види процесуальних відносин.

Так, принцип змагальності досить яскраво відображено у законодавчому закріпленні прав та обов'язків осіб, які беруть участь у справі (ч. 1 ст. 27 ЦПК України). Зокрема, це стосується таких їх прав: 1) знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги; 2) знімати копії з документів, долучених до справи; 3) одержувати копії рішень, ухвал; 4) брати участь у судових засіданнях; 5) подавати докази, брати участь у дослідженні дока-

зів, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам; 6) заявляти клопотання та відводи; 7) давати усні та письмові пояснення судові; 8) подавати свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 9) користуватися правовою допомогою та ін.

Характерним є і те, що принцип змагальності не лише наділяє осіб, які беруть участь у справі, широкими правами, передусім у сфері доказування, але і покладає на них обов'язки у тій же сфері, головним з яких є обов'язок для підтвердження своїх вимог або заперечень зобов'язані подати усі наявні у них докази до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться – до початку розгляду справи по суті (ч. 2 ст. 27 ЦПК України). Цей обов'язок дещо деталізовано у ч. 1 ст. 60 ЦПК України, відповідно до якої сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, крім випадків звільнення від доказування.

Змагальність забезпечується і встановленням рівних прав та обов'язків сторін (ч. 1 ст. 31 ЦПК України); наділенням сторін правом обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень (ч. 2 ст. 58 ЦПК України); наділенням сторін, третіх осіб та їхніх представників правом за їх згодою бути допитаними як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи (ст. 62 ЦПК України).

Українськими є положення ЦПК України про подання доказів сторонами (ст. 131 ЦПК України). Сторони зобов'язані подати свої докази суду до або під час попереднього судового засідання у справі, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться, – до початку розгляду справи по суті. Докази, подані з порушенням вимог, встановлених частиною першою цієї статті, не приймаються, якщо сторона не доведе, що докази подано несвоєчасно з поважних причин. Сторони до або під час попереднього судового засідання у справі, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться, – до початку розгляду справи по суті, зобов'язані повідомити суд про всі відомі їм рішення судів, що стосуються предмета спору, а також про всі відомі їм незавершені судові провадження, що стосуються предмета спору.

Для забезпечення змагальності велике значення мають інститути процесуального представництва, правової допомоги, судових викликів і повідомлень, заперечень відповідача проти позову, зустрічного позову, попереднього судового засідання тощо. Методологія дослідження усіх цих інститутів має передбачати відповідність конкретних норм цивільного процесуального права принципу змагальності.

Найбільш проблемним з точки зору судової практики є питання дотримання судами принципу змагальності, передусім – виконання судами своїх передбачених нормами процесуального законодавства обов'язків щодо створення умов для реальної змагальності сторін, щодо сприяння всебічному і повному з'ясуванню обставин справи, сприяння здійсненню прав сторін у випадках, встановлених ЦПК України. Порушення судами

нижчих інстанцій цих обов'язків часто стають підставами скасування або зміни рішень у судах вищих інстанцій.

Так, у справі за позовом про визнання майна спільною сумісною власністю подружжя та поділ майна суд першої інстанції не взяв до уваги, що у своїх заявах до суду позивачка вказувала, що частина спірних речей придбана під час шлюбу в кредит у магазині, а документи на речі, придбані у шлюбі, як і самі речі, знаходяться у відповідача, яким ця обставина не заперечувалася, а тому просила витребувати ці докази з магазину та від відповідача. Суд, відхиляючи доводи позивачки про належність спірного майна за недоведеністю, разом з тим поклав в основу рішення доводи відповідача про те, що майно є його особистою власністю та отримане ним у подарунок при відсутності будь-яких доказів. Суд вищої інстанції це рішення скасував і передав справу на новий розгляд, вказавши таке:

«Стаття 10 ЦПК України, закріпивши принцип змагальності сторін, гарантує сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, рівні процесуальні можливості з метою захисту їх порушених, оспорюваних чи невизнаних прав та законних інтересів, у тому числі й щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Відповідно до цієї норми кожна сторона та інша особа, яка бере участь у справі, повинна довести суду ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень, а у випадку неможливості стороною подати докази з поважних причин, суд має сприяти особі в їх витребуванні, тим самим суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи (ч. 1 ст. 137 ЦПК України).

Зазначені процесуальні норми судами порушені.

Всупереч вимогам ч. 1 ст. 137 ЦПК України суд залишив поза увагою клопотання позивачки про витребування доказів щодо часу та обставин придбання спірних речей у зв'язку з наявністю у неї складнощів в отриманні цих доказів, і відмовив у задоволенні позову за його недоведеністю, порушивши принцип рівних можливостей сторін у процесі, гарантований ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, підписаної 4 листопада 1950 року, ратифікованої 17 липня 1997 року, що набула чинності 11 вересня 1997 року та ст. 10 ЦПК України» [19].

У справі за позовом про виплату грошової компенсації за частку у спільному майні та припинення права власності на цю частку суд першої інстанції відмовив відповідачеві у призначенні експертизи. У задоволенні клопотання про призначення експертизи було відмовлено за тих підстав, що «тягар доведення вартості 1/9 частки квартири лежить на позивачеві, останній при проведенні попереднього судового засідання клопотання про проведення експертизи не заявляв, тому у призначенні експертизи представнику відповідачки відмовлено». Рішення у справі було залишено без змін апеляційним судом.

Суд касаційної інстанції визнав, що суд першої інстанції допустив порушення процесуального законодавства та скасував рішення і передав справу на новий розгляд, вказавши таке:

«Рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного процесуального законодавства і всебічно перевіrivши обставини, вирішив

справу у відповідності з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин, а за їх відсутності – на підставі закону, що регулює подібні відносини, або виходячи із загальних засад і змісту законодавства України.

Обґрунтованим визнається рішення, в якому повно відображені обставини, що мають значення для даної справи, висновки суду про встановлені обставини і правові наслідки є вичерпними, відповідають дійсності і підтверджуються достовірними доказами, дослідженими в судовому засіданні.

При ухваленні рішення суд зобов'язаний прийняти рішення, зокрема, щодо: наявності обставин (фактів), якими обґрунтовувалися вимоги і заперечення, та навести докази на їх підтвердження; наявності інших фактичних даних, які мають значення для вирішення справи; правовідносин, зумовлених встановленими фактами. У рішенні суду обов'язково повинні бути зазначені встановлені судом факти і відповідні їм правовідносини.

Проте зазначені вимоги закону залишилися поза увагою як суду першої інстанції, так і апеляційного суду.

У порушення вимог ст. 1 ЦПК України, ні суд першої інстанції, ні суд апеляційної інстанції не виконали завдання цивільного судочинства щодо вирішення цивільної справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб.

... суд першої інстанції відступив від принципу рівності сторін та принципу змагальності цивільного судочинства, які передбачені ст.ст. 5, 10 ЦПК України, та не врахував, що подавати докази є не лише обов'язком, але і правом осіб, які беруть участь у справі, і це право прямо передбачене ч. 1 ст. 27 ЦПК України. Разом з тим праву сторони надавати докази кореспондує обов'язок суду сприяти всебічному і повному з'ясуванню обставин справи, який закріплено у ч. 4 ст. 10 ЦПК України» [20].

Висновки. Змагальність, як принцип цивільного судочинства, можна визначити як положення, відповідно до якого на сторони покладено обов'язок щодо доведення обставин, на які вони посилаються в обґрунтування своїх вимог та заперечень, причому сторонам забезпечуються рівні можливості для здійснення доказування, а на суд покладається обов'язок проявляти активність у сфері доказування лише у випадках, передбачених процесуальним законом. Значення принципу змагальності полягає передусім у тому, що він визначає побудову, модель доказування у цивільному судочинстві, а отже багато в чому визначає і загальний тип судочинства.

До основних елементів принципу змагальності слід віднести: 1) забезпечення реальних та рівних можливостей для участі сторін у процесі; 2) доведення сторонами обставин, які обґрунтовують їх вимоги й заперечення; 3) забезпечення реальних та рівних можливостей для активної, самоїї та ініціативної участі сторін у процесі доказування; 4) обмеження активності суду у доказуванні шляхом встановлення випадків, коли суд може/повинен проявляти активність; 5) покладення на суд обов'язку забезпечувати змагальність процесу, сприяти з'ясуванню обставин справи, досягненню мети цивільного судочинства.

Бібліографічні посилання

1. Васильєв С.В. Цивільний процес : навч. посібник. – Х., 2008.
2. Волосенко С.О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2010.
3. Воронов А.Ф. Эволюция функциональных принципов гражданского процесса : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.15. – М., 2009.
4. Гетманцев О.В., Пацурківський П.С. Поняття принципів цивільного процесу та їх значення у правозастосовчій діяльності суду // Науковий вісник Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – 2003. – Вип. 187. – С. 60–65.
5. Гражданский процесс : учеб. для вузов / под ред. М.К. Треушникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2007.
6. Демичев А.А., Исаенкова О.В. Принципы гражданского процессуального права современной России // Jurisprudencija. – 2008. – № 2 (104). – С. 55–63.
7. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
8. Курс цивільного процесу : підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х., 2011.
9. Лунін С.В. Змагальність сторін та її зв'язок з іншими конституційними засадами судочинства // Актуальні проблеми політики. – 2009. – Вип. 38. – С. 767–774.
10. Лунін С.В. Поняття принципу змагальності у судовому процесі // Право України. – 2010. – № 3. – С. 126–132.
11. Луспенник Д.Д. Застосування новел ЦК і ЦПК України в судовій практиці. – Х., 2005. –
12. Немировська О.В. Історичний розвиток принципу змагальності сторін у цивільному процесі // Судова апеляція. – 2006. – № 2. – С. 81–88.
13. Немировська О.В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 1999.
14. Рішення Краматорського міського суду Донецької області від 06.10.2011 у справі № № 2-1715/2011 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18958673>
15. Рішення Центрального районного суду м. Сімферополя від 04.04.2012 у справі № 2-2153/11 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22443850>
16. Теліпка В.Е. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Станом на 01.11.2010 р. / за ред. Притики Ю.Д. – К., 2011.
17. Тертишник В., Макушев П. Диспозитивність та змагальність в юридичному процесі // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 2. – С. 70–79.
18. Тимченко Г.П. Принцип змагальності в судочинстві України: історичний і теоретичний аспект // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 316–322.
19. Ухвала Верховного Суду України у справі № 6-10019св07 від 25.07.2007 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/844047>
20. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі № 6-14860св11 від 07.12.2011 // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20204784>
21. Фурса С.Я., Цюра Т.В. Докази і доказування у цивільному процесі : науково-практ. посібник. – К., 2005.
22. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV // ВВР України. – 2004. – № 40–42. – Ст. 492.

Лежнева Т. Н. Понятия и элементы принципа состязательности в гражданском процессе. Выделены существенные признаки, определено понятие принципа состязательности в гражданском процессе, исследовано содержание и элементы этого принципа.

Ключевые слова: принцип гражданского процесса, модель гражданского процесса, принцип состязательности, принцип объективной истины, принцип публичности.

Lezhneva T. M. Concept and elements of the adversarial principle in civil proceedings. The article deals with one of the key principles of civil procedure – the adversarial principle whose value lies primarily in the fact that it determines the construction of the model of

proof in civil proceedings, and thus largely determines the general type of justice.

The author highlighted the essential features of the adversarial principle. She gave definition of the adversarial principle in civil proceedings as a provision under which the parties are obliged to prove circumstances which they cite in support of their claims and objections, and the parties are provided with equal opportunities for proving, and the court's responsibility to be active in the field of evidence only in cases stipulated by the procedural law.

It is emphasized that the adversarial principle in the civil trial is due as a defining characteristic of the substantive relations, disputes over which are dealt in civil proceedings, namely equality of parties.

The main approaches to determining the content and elements of this principle are researched. The author proposes to determine the content of the adversarial principle through five key elements : providing real and equal opportunities for the participation of the parties in the process; proof by parties circumstances justifying their claims and objections; ensuring real and equal opportunities for active, independent and proactive parties' participation in the proof; limitation of court's activity in the proof; obliging the court to support competitive process, to promote understanding of the circumstances of the case, achieving the goal of civil procedure.

The author grounded the distribution of the adversarial principle in all the subjects of civil procedure. At the same time she paid attention to the fact that along with the dominant adversarial principle the civil procedural law contains elements specific to the principle of objective truth; the impact of these principles on the procedural status of persons involved in the case, on the one hand, and other members of civil procedure, on the other hand, is different.

Keywords: *civil procedure principles, civil procedure model, adversarial principle, objective truth principle, publicity principle.*

Надійшла до редакції 27.05.2013

О.М. Обушенко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.22 : 331

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНСТИТУТУ ОХОРОНИ ПРАЦІ

Здійснено аналіз поняття та сутності механізму правового регулювання інституту охорони праці, проаналізовано сучасний стан правового регулювання інституту охорони праці та запропоновано можливі шляхи його вдосконалення.

Ключові слова: *механізм правового регулювання, охорона праці, безпечні умови праці.*

Постановка проблеми. На шляху розбудови України як сучасної правової держави, що ґрунтується на європейських гуманістичних традиціях, все більшого значення набуває процес впровадження правових норм та інституцій, притаманних сучасному праву розвинутих країн.

Основою будь-якої правової держави є дотримання прав та свобод людини, створення умов для їх реалізації та захисту. Стаття 3 Конституції України проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю, визначає її права, свободи та гарантії їхньої реалізації.

Одним з основних прав людини за Загальною декларацією прав людини є право кожного на справедливі та сприятливі умови праці. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ратифікований Україною в 1973 році, у ст. 7 також визначає, що держави, які беруть участь у ньому, зобов'язані визнавати право кожного на справедливі й сприятливі умови праці, під якими розуміються, зокрема, умови роботи, що відповідають вимогам безпеки і гігієни [1]. Право на належні, безпечні та здорові умови праці також визнано в Україні одним з конституційних прав людини і громадянина. Саме цим підтверджується необхідність здійснення наукового аналізу поняття та сутності механізму правового регулювання інституту охорони праці, який є важливою складовою процесу забезпечення та захисту прав людини, зокрема, права на належні та безпечні умови праці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням дослідження інституту охорони праці та механізму його правового регулювання присвячені праці таких відомих вчених, як М.І. Бару, Н.Б. Болотіна, В.С. Венедіктов, В.Я. Гоц, М.В. Гришук, В.В. Жернаков, М.І. Іншин, Л.І. Лазор, М.В. Лушнікова, В.М. Москальова, П.Д. Пилипенко, В.І. Прокопенко, О.І. Процевський, П.М. Рабінович, В.І. Роїк, В.Г. Ротань, І.І. Шамшина, Г.І. Чанишева та ін.

Метою даної статті є визначення поняття та дослідження сутності механізму правового регулювання інституту охорони праці та визначення можливих шляхів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж з'ясувати сутність механізму правового регулювання інституту охорони праці, необхідно, на нашу думку, дати визначення таким категоріям, як «механізм правового регулювання» та «охорона праці».

Одним із перших запропонував дефініцію механізму правового регулювання С.С. Алексєєв, який під таким механізмом розумів систему юридичних засобів, за допомогою якої здійснюється правове регулювання [2, с. 229]. О.Ф. Скакун дає більш докладне визначення та розглядає механізм правового регулювання як узятую в єдності систему правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок [3, с. 498]. Ю.А. Ведерніков пропонує визначення механізму правового регулювання, майже тотожне наданому С.С. Алексєєвим, та зазначає, що вказаний механізм є взаємопов'язаною та взаємодіючою системою, що об'єднує всі явища правової дійсності (засоби, способи, форми), та складовою механізму соціального регулювання. Результатом дії цього механізму є встановлення правопорядку в суспільстві [4, с. 91].

Таким чином, можна погодитись з думкою про те, що категорія «механізм правового регулювання» є динамічною складовою правової системи, за допомогою якої вводяться в дію елементи цієї правової системи [4, с. 91]. Тобто саме за допомогою механізму правового регулювання галузеві норми права, зокрема трудового, упорядковують та регулюють суспільні відносини, що є предметом певної галузі.

У науковій літературі охорона праці як правова категорія розглядається у широкому та вузькому значенні [5, с. 360]. У широкому розумінні під охороною праці розуміють сукупність правових норм, що регулюють весь комплекс суспільних відносин у сфері застосування праці. До них належать також норми, що забороняють необґрунтовану відмову у прийнятті на роботу чи незаконне звільнення, що встановлюють максимальну тривалість робочого часу та мінімальну тривалість часу відпочинку тощо. У вузькому розумінні поняття охорони праці розглядають як сукупність норм, що регулюють встановлення безпечних та нешкідливих умов праці з метою запобігання негативному впливу виробничого середовища на життя та здоров'я працівників [1].

Охорона праці як інститут права, на думку П.Д. Пилипенка, є сукупністю правових норм, що регулюють відносини з охорони життя, здоров'я та працездатності шляхом встановлення безпечних і здорових умов праці. До цього інституту входять норми, що встановлюють загальні вимоги охорони праці; профілактичні норми, спрямовані на попередження виникнення виробничого травматизму і професійних захворювань; норми, що встановлюють обов'язки роботодавців та працівників з питань охорони праці; норми, що містять додаткові заходи охорони праці окремих категорій працівників [1].

На законодавчому рівні поняття охорони праці визначено в Законі України «Про охорону праці». Стаття 1 Закону визначає охорону праці як систему правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності [6].

Таким чином, на підставі викладеного вище механізм правового регулювання інституту охорони праці можна визначити як систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері формування, застосування та захисту належних, безпечних та сприятливих умов праці, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Механізм правового регулювання складається з певних елементів, до яких відносять норми права, за допомогою котрих здійснюється правове регулювання, правові відносини, що регулюються вказаними нормами, та акти реалізації норм права – процес фактичного втілення в життя приписів правових норм через поведінку суб'єктів врегульованих правовідносин [7, с. 261].

Правове регулювання охорони праці забезпечується значною кількістю нормативних актів, які відрізняються як юридичною силою, так і спрямованістю регулювання. Правовою основою законодавства у сфері охорони праці є Конституція України. Основними нормативними актами в цій сфері є Кодекс законів про працю, Закони України «Про охорону праці», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та інших нормативно-правових актів.

Серед підзаконних нормативних актів можна зазначити Указ Президента України від 13 липня 2001 р. «Про невідкладні заходи щодо запобігання виробничому травматизму та професійним захворюванням», Постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2001 р. «Про затвердження порядку розслідування та обліку нещасних випадків невиробничого характеру», Постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. «Деякі питання розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань і аварій на виробництві», Наказ державного комітету України по нагляду за охороною праці від 21 грудня 1993 р. «Про порядок опрацювання і затвердження власником нормативних актів про охорону праці, що діють на підприємстві», Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 21 травня 2007 р. «Про затвердження порядку проведення медичних оглядів працівників певних категорій» тощо.

Також в Україні з 1 січня 2007 р. почав функціонувати ряд нормативно-правових актів, які регулюють порядок опрацювання, прийняття, перегляду та скасування нормативних актів про охорону праці (НПАОП). До їх переліку входять правила, стандарти, положення, інструкції та інші документи, обов'язкові до виконання, на підставі яких власники організацій, установ та підприємств або уповноважені ними органи усіх форм власності розробляють власні нормативні акти з питань охорони праці для вказаних організацій, установ та підприємств. Наприклад, це може бути Положення про комісію з охорони праці на підприємстві, наказ про порядок атестації робочих місць щодо їх відповідності нормативним актам про охорону праці тощо.

Основоположну роль серед вказаних нормативних актів відіграє закон України «Про охорону праці», в якому визначаються основні положення щодо реалізації конституційного права громадян на належні, безпечні і здорові умови праці та за допомогою норм якого регулюються відносини між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та встановлюється єдиний порядок організації охорони праці в Україні.

Незважаючи на велику кількість нормативних актів у сфері охорони праці, в ній існують певні проблеми, вирішенню яких буде сприяти доопрацювання та вдосконалення законодавства.

Так, у Кодексі законів про працю міститься глава «Охорона праці». Також норми щодо охорони праці містяться в багатьох статтях інших глав Кодексу, зокрема «Трудовий договір», «Робочий час», «Час відпочинку», «Праця жінок», «Праця молоді», «Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю». У той же час існування спеціального комплексного нормативного акта – Закону «Про охорону праці» – породжує проблему подвійності законодавства, що може негативно вплинути на правове регулювання суспільних відносин у сфері охорони праці. Можливим варіантом вирішення цієї ситуації може стати закріплення спеціальних норм у Законі та залишення у новому Трудовому кодексі лише загальних норм щодо охорони праці.

Також недоліком вказаної системи законодавства можна назвати неузгодженість нормативних актів між собою. Так, ст. 6 Закону «Про охорону праці» встановлює обов'язок працівника негайно повідомити безпосе-

реднього керівника або роботодавця про створення виробничої ситуації, небезпечної для його життя чи здоров'я, або для людей, які його оточують, або для виробничого середовища чи довкілля. Однак ст. 14 Закону та ст. 159 Кодексу законів про працю, які встановлюють перелік обов'язків працівника у сфері охорони праці, не містять такого обов'язку. Таким чином, слід погодитись із думкою про необхідність привести вказані нормативні акти та статті у відповідність між собою та узгодити перелік обов'язків працівників у сфері охорони праці [8].

До недоліків законодавства про охорону праці також можна віднести те, що норми щодо охорони праці розповсюджуються лише на осіб, які працюють за трудовими договорами, і не впливають на осіб, які виконують роботу на підставі цивільно-правових договорів. На нашу думку, є доцільним на законодавчому рівні закріпити можливість застосування норм про охорону праці й до осіб, які є сторонами в цивільно-правових договорах, під час виконання ними роботи, особливо у тих випадках, коли така робота виконується на території підприємства або організації і засобами, наданими виконавцю таким підприємством або організацією.

Таким чином, викладене вище підтверджує необхідність доопрацювання і вдосконалення законодавства щодо охорони праці. Необхідність такого вдосконалення законодавства є особливо актуальною, зважаючи на сучасні євроінтеграційні прагнення нашої країни.

Наступною складовою механізму правового регулювання інституту охорони праці є суспільні відносини, що регулюються відповідними правовими нормами. Це трудові відносини, які визначаються як врегульовані нормами трудового права суспільні відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору (власне трудові), відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах, навчання й перекваліфікації за місцем праці та відносини, пов'язані з наглядом і контролем за додержанням трудового законодавства, вирішенням трудових спорів та працевлаштуванням громадян. При цьому елементами власне трудових відносин є правовідносини робочого часу і часу відпочинку, оплати праці, трудової дисципліни і охорони праці [9, с. 18]. Останні й є однією з основних складових механізму правового регулювання інституту охорони праці.

Вказані правовідносини виникають із відповідних норм трудового законодавства та зі взятих на себе роботодавцем зобов'язань щодо створення належних та безпечних умов праці та обов'язків працівника дотримуватись вимог охорони праці, передбачених колективним та трудовим договорами, і співпрацювати з роботодавцем в організації безпечних і здорових умов праці.

Суб'єктами вказаних правовідносин у сфері охорони праці є, передусім, відповідні державні органи, до компетенції яких входить здійснення державного нагляду та контролю за охороною праці; роботодавці або уповноважені ним органи, до обов'язків яких входить створення належних та безпечних умов праці, та працівники, для яких створюються безпечні умови праці.

Усі перелічені елементи механізму правового регулювання є важливими та необхідними для належного функціонування механізму правового регулювання інституту охорони праці.

Висновки. Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що механізм правового регулювання інституту охорони праці – це система правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин у сфері формування, застосування та захисту належних, безпечних та сприятливих умов праці, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Одним з основних завдань механізму правового регулювання інституту охорони праці є охорона та захист прав працівників щодо безпечних умов праці, а також відновлення вказаних прав та відшкодування шкоди, завданої працівникові їх порушенням. Саме тому в механізмі правового регулювання інституту охорони праці необхідно виокремити такі його складові: механізм реалізації, механізм охорони та механізм захисту прав при порушенні.

Механізм реалізації прав у сфері охорони праці являє собою систему засобів для реалізації суб'єктами трудових правовідносин, зокрема працівниками, особистих прав на належні та безпечні умови праці. Механізм охорони складається із системи нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання порушень у сфері охорони праці та забезпечення правомірної поведінки суб'єктів у вказаній сфері. Механізм захисту застосовується при порушенні трудових прав у сфері охорони праці і полягає у відновленні порушених прав у сфері охорони праці та притягненні до відповідальності осіб, винних у такому порушенні.

Бібліографічні посилання

1. Трудове право України. Академічний курс : підручник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін. ; за ред. П.Д. Пилипенка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2006.
2. Теория государства и права : учебник / под. ред. С.С. Алексеева. – М., 1998.
3. Скакун О.Ф. Теория держави і права : підручник / О.Ф. Скакун. – Х., 2001.
4. Ведерніков Ю.А. Теория держави та права : навч. посібник / Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул. – К., 2005.
5. Прокопенко В.І. Трудове право України : підручник / В.І. Прокопенко. – Х., 1998.
6. Про охорону праці : Закон України в ред. від 21 листопада 2002 // ВВР. – 2003. – № 2.
7. Теория держави і права : навч. посібник / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. ; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К., 2002.
8. Ізуїта П.О. Основні напрямки удосконалення правового регулювання охорони праці в умовах ринкової економіки / П.О. Ізуїта // Юридичний вісник Причорномор'я. – 2011. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua>.
9. Венедіктов В.С. Трудове право України : підручник / В.С. Венедіктов. – К., 2008.

Обушенко А. Н. Понятие и сущность механизма правового регулирования института охраны труда. Проводится анализ понятия и сущности механизма правового регулирования института охраны труда, анализируется современное состояние правового регулирования института охраны труда и предлагаются возможные пути его усовершенствования.

Ключевые слова: механизм правового регулирования, охрана труда, безопасные условия труда.

safety institute. The research paper is about theoretical and applied problems of legal regulation of mechanism of labor safety institute.

There is the analysis of the concept and essence of the mechanism of legal regulation of labor safety institute and the modern state of regulation of labor safety institute, and suggestions of possible ways to improve it are given.

The author gave the definition of the mechanism of legal regulation of labor safety institute as a system of legal means by which legal regulation of social relations in formation, application and protection of adequate, safe and favorable conditions of work aimed at preserving life, health and disability rights in the workplace is carried out.

The author highlighted elements of the mechanism of legal regulation of labor safety institute: a mechanism for implementation (mediates exercise of the rights to adequate and safe working conditions), the mechanism of protection (mediates ensuring of lawful conduct and prevention violations in labor safety) and the mechanism of protection rights (mediates restoration of violated rights in labor safety and bringing to justice those guilty of such violations).

An attention is paid to the multiplicity of regulations in labor safety, which can result and eads to inconsistencies and contradictions in the legal regulation of labor relations. The need to bring these acts into line with each other is emphasized.

The author considers the effect of regulations on labor safety under range of individuals. He proposed to consolidate the applicability of the rules on labor safety also to persons who are parties in civil contracts, when they perform work, especially in cases where such work is carried out on the premises or organization and with facilities provided to the executor by such enterprise or organization.

Keywords: *mechanism of legal regulation, labor safety, safe work conditions.*

Надійшла до редакції 31.05.2013

М.М. Чабаненко

кандидат юридичних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 349.42

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ АГРАРНО-ПРАВОВОЇ СИСТЕМОЛОГІЇ

Надано авторське визначення поняття системи аграрного права. Розглянуто питання системоутворюючих чинників системи аграрного права, виділення загальної частини аграрного права, характерних рис норм аграрного права.

Ключові слова: *система аграрного права, інститут аграрного права, норма аграрного права, предмет аграрного права, метод аграрного права, загальна частина аграрного права.*

Постановка проблеми. Питання системи аграрного права не можна віднести до достатньо розроблених у вітчизняній аграрно-правовій науці. Деякі аспекти аграрно-правової системології, звичайно, розглядалися у наукових працях, однак не в якості самостійного предмета дослідження, а в аспекті дослідження предмета аграрного права, його неоднорідності та структурованості. А між тим питання системи галузі права завжди було центральним елементом доктрини будь-якої конкретно-галузевої юридич-

ної науки. Наукова розробка питань системи аграрного права додасть цілісності та завершеності вітчизняній аграрно-правовій доктрині, дозволить по-новому поглянути на класичні питання теорії аграрного права – предмет, методи, правовідносини, принципи, джерела тощо. Крім того, на її основі можливе формулювання практично орієнтованих пропозицій щодо удосконалення правового регулювання аграрних відносин.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед вітчизняних наукових праць поки що відсутні такі, що цілком присвячені питанням системи аграрного права. Питання системи аграрного права розглядалися побіжно у низці наукових та навчальних видань. Тут слід назвати таких вчених, як В.П. Жушман, М.І. Козирь, В.М. Корнієнко, М.І. Палладіна, А.М. Статівка, Н.І. Титова, В.З. Янчук та ін.

Метою статті є виявлення основних напрямків наукового опрацювання теоретичних питань системи аграрного права та початковий аналіз деяких із них.

Виклад основного матеріалу. Відправною точкою в нашому дослідженні, безперечно, мають стати питання сутності системи аграрного права, її суттєвих ознак та особливих рис. Все це має бути охоплено і виражено такою формою руху та існування наукової думки, як поняття. В сучасній літературі з аграрного права подається доволі усталене визначення поняття системи аграрного права, яке, однак, на жаль, все ще далеке від ідеального.

В.З. Янчук визначає систему (структуру) аграрного права як галузі права таким чином: «це науково обґрунтоване, логічно послідовне розміщення аграрно-правових інститутів, нормами яких регулюються аграрні суспільні відносини суб'єктів аграрного підприємництва всіх форм власності й форм господарювання, їх представницьких органів управління, а також селянських (фермерських) господарств, приватних підсобних домашніх господарств членів колективних сільськогосподарських підприємств, найманих сільськогосподарських працівників та інших громадян, які проживають у сільській місцевості [2, с. 22].

В.П. Жушман зазначає, що система аграрного права являє собою сукупність логічно і послідовно розміщеного нормативного матеріалу за правовими інститутами, норми яких у комплексі закріплюють основні принципи, форми і порядок сільськогосподарської діяльності юридичних і фізичних осіб, регулюють відносини, що виникають між ними, між ними і державою у процесі обробітку землі, виробництва, переробки і реалізації продукції сільського господарства [1, с. 14; 5, с. 7].

М.І. Палладіна зазначає, що аграрне право, як і будь-яка інша галузь права, являє собою систему взаємозв'язаних правових інститутів (субінститутів), сукупність правових норм яких призначена для правового регулювання відносно однорідних відносин (груп відносин), що мають свою специфіку [4, с. 10].

Із цих визначень впливають такі ознаки системи аграрного права: 1) основною структурною частиною системи аграрного права є інститут аграрного права, а елементарною – норма аграрного права. На цій ознаці зупиняє увагу Н.І. Титова, яка зазначає, що «сьогодні аграрне право України –

це комплексна, інтегрована й спеціалізована галузь права, яка історично склалася і являє собою повноцінну систему аграрно-правових інститутів. Саме їх наявність як головної внутрішньогалузевої сукупності норм правової спільності є підтвердженням існування окремої самостійної галузі права. Система галузі права – це закономірно послідовна, повна і внутрішньо узгоджена сукупність складових, основу якої становить правовий інститут» [3, с. 15–16]; 2) інститути аграрного права перебувають між собою у системній взаємодії, упорядкованості, яка характеризується такими рисами: наукова обґрунтованість, логічність, послідовність, внутрішня узгодженість; 3) норми та інститути ідентифікуються як аграрно-правові за ознакою регулювання ними відносин, що належать до предмета аграрного права. Досить стисло подає визначення системи аграрного права Ю.М. Крупка: «система аграрного права – це сукупність взаємопов'язаних, розміщених у певній логічній послідовності норм і правових інститутів, які регулюють аграрні правовідносини суб'єктів аграрного господарювання» [7, с. 17].

Втім, усталені визначення системи аграрного права не позбавлені певних спірних положень.

По-перше, не достатньо виваженим видається розкриття сутності системи галузі права через категорію «розміщення» (норм, інститутів, нормативного матеріалу). «Розміщення» зазвичай характеризують як «послідовне», «у певній послідовності», «обґрунтоване». Такий підхід є занадто механістичним, створює хибне уявлення про систему права як про щось матеріальне, фізичне. Про «розміщення» варто було б вести мову при характеристиці юридико-технічних особливостей системи *аграрного законодавства*, яка дійсно характеризується певним розподілом (розміщенням) нормативного матеріалу, який виражається у формалізації тих чи інших норм аграрного права у тих чи інших джерелах цієї галузі, у юридико-технічних особливостях організації зв'язків між текстуальними формами виразу норм аграрного права. Через вказівку на «розміщення» або «будову» доцільніше розкривати категорію формальної структури галузі права.

По-друге, цитовані вище визначення надто переобтяжені розгорнутими вказівками на предмет аграрного права.

По-третє, деякі суттєві ознаки в зазначених визначеннях не наводяться.

Слід розпочати з усталеного визначення системи як одного із ключових філософсько-методологічних понять. Систему розуміють як сукупність елементів, що знаходяться у відносинах та зв'язках один з одним, яка утворює певну цілісність, єдність [8, с. 552].

Первинним елементом системи права є норма права. Норми права перебувають одна з одною у різноманітному роду зв'язках. Найочевиднішим є передусім предметний зв'язок норм права: певна сукупність норм права регулює певне відособлене коло суспільних відносин (мають спільний предмет правового регулювання). Перш за все за ознакою цього зв'язку і виокремлюються нормативні масиви різного ступеня загальності – інститути, субінститути, надінститути, підгалузі, галузі права¹, між якими також

¹ Звичайно, галузі права, а подекуди і підгалузі характеризуються і особливим методом правового регулювання.

спостерігаються системні зв'язки. Звичайно, предметний тип зв'язку – не єдиний, який характеризує системність права. Між нормами права можуть існувати і більш складні зв'язки: функціонально-службовий зв'язок (відношення) матеріальних та процесуальних (процедурних) норм, алгоритмічний зв'язок норм права, які в сукупності регулюють низку відносин, що розвиваються за типовою схемою (алгоритмом) (характерний для процедурних і процесуальних норм), родо-видовий зв'язок (характеризує тип зв'язку загальних та спеціальних норм), ієрархічний зв'язок (зв'язок норм різної юридичної сили), бланкетний зв'язок тощо.

Дослідження типів відносин, зв'язків між елементами системи аграрного права, виявлення особливостей таких зв'язків у межах цієї галузі вбачається доволі перспективним напрямком розробки теорії системи аграрного права.

Для характеристики системи аграрного права важливим є той факт, що аграрні відносини регулюються не лише самостійними нормами власне аграрного права, але і нормами інших галузей права [15, с. 373]. Тому для системи аграрного права зв'язки із нормами інших галузей мають не лише зовнішній, але і внутрішньосистемний характер.

Таким чином, доцільніше поняття системи аграрного права визначати як об'єктивно зумовлену системою аграрних відносин цілісну та узгоджену сукупність норм аграрного права, в тому числі норм подвійної галузевої належності, які регулюють аграрні відносини та перебувають у предметних та інших зв'язках між собою на рівні окремих норм права або нормативних масивів.

Крім того, найбільш актуальними, на нашу думку, є такі питання теорії системи аграрного права: системоутворюючі та структуруючі чинники цієї системи; місце принципів у системі аграрного права; наявність та роль провідних елементів цієї системи, наявність у цій системі елементів вищого, ніж правовий інститут, порядку; характерні риси елементів такої системи.

Традиційно до системоутворюючих та структуруючих чинників галузі права відносять предмет і метод правового регулювання, трохи рідше – систему законодавства. Щодо аграрного права вказують також на врахування специфіки та особливостей сільськогосподарської діяльності [6, с. 38].

Аналіз переліку основних елементів (інститутів) системи аграрного права дозволяє зробити висновок, що їх виділення відбувається передусім із урахуванням предмета аграрного права. Вчення про комплексність предмета аграрного права повною мірою відображається у вченні про елементи цієї галузі. Виділяючи основні елементи предмета аграрного права – земельні, майнові, трудові, організаційно-управлінські відносини – аграрно-правова наука за аналогічним принципом виділяє і відповідні інститути аграрного права – правовий режим земель, що використовуються у сільськогосподарській діяльності, правовий режим майна сільськогосподарських підприємств, правове регулювання трудових відносин у сільському господарстві.

Виникає питання про роль метода як системоутворюючого та структуруючого чинника системи аграрного права. Йдеться передусім про поділ права на публічне і приватне. Класичні галузі права, як правило, можна,

хоч і з певною мірою умовності, віднести до приватного або публічного права. Однак цього не можна зробити щодо аграрного права, передусім через комплексний характер цієї галузі, на що звертає увагу М.І. Палладіна. Самі класичні галузі права, з якими аграрне право поділяє предмет правового регулювання, відносяться і до приватного права (цивільне право), і до публічного (адміністративне, фінансове право), і до галузей змішаного характеру (земельне, господарське, трудове право). Тому варто зазначити, що, по-перше, аграрне право як цілісне правове утворення не може бути віднесене до приватного або публічного права; аграрне право має змішаний характер, що є наслідком його комплексності і полягає в тому, що окремі інститути аграрного права наслідують характеристики материнських галузей і можуть бути умовно віднесені до приватно-правових (правовий статус суб'єктів господарювання), публічно-правових (державне регулювання сільського господарства) або ж змішаних (правове регулювання земельних та інших природо-ресурсних відносин).

Таким чином, у системі аграрного права можна, хоча і досить умовно, виділити приватно-правову та публічно-правову підсистеми, а також нормативні масиви змішаного характеру.

Не можна погодитися із думкою про віднесення системи аграрного законодавства до системоутворюючих чинників аграрного права. Слід пам'ятати, що право (норми права) і джерела (форми) права співвідносяться як зміст та форма; законодавство є лише зовнішньою формою вираження та закріплення норм права. А тому правильніше буде зазначити, що система аграрного права та її внутрішня будова визначають систему аграрного законодавства та внутрішню будову останньої; що система аграрного законодавства лише певною мірою віддзеркалює систему аграрного права.

Подекуди зазначається, що система аграрного права значною мірою зумовлена принципами права [3, с.15–16]. На нашу думку, принципи права слід вважати, скоріше: а) елементами самої системи права – у випадку, якщо відповідні принципи знаходять своє вираження та закріплення у джерелах права та мають регулятивний ефект; б) положеннями високого ступеня узагальнення, які відображають основні риси, спрямованість, характер, сутність галузі права – у випадках, коли принципи шляхом доктринального аналізу та тлумачення виводяться із достатньо значної кількості норм права. Тому слід, скоріше, вести мову про те, що принципи, сприймаючись правотворцем як певні керівні засади, ідеї, положення галузі, враховуються у процесі нормотворчості, впливають на розвиток галузі. Однак саме на систему права та її внутрішню будову принципи права, на нашу думку, безпосереднього впливу не мають.

Система значної кількості галузей права (наприклад, кримінального, цивільного, господарського, трудового права, процесуальних галузей права тощо) характеризується наявністю загальної та особливої частини. До норм загальної частини відносять такі, дія яких поширюється на всі або переважну більшість відносин, що складають предмет відповідної галузі права. Характерним елементом загальної частини системи галузі права є нормативні галузеві принципи галузі. Норми та інститути загальної части-

ни регулюють певні, досить відокремлені групи суспільних відносин і мають менший ступінь загальності.

Що ж стосується аграрного права, то в системі цієї галузі ще не викристалізувалася достатньо чітка загальна частина. Це пов'язане, передусім, із низьким рівнем кодифікованості аграрного законодавства. Відсутні як кодекс законів у сфері аграрних відносин, так і закони, які мали б загальний характер для всієї галузі аграрних відносин (як, наприклад, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [13], який містить норми, що мають загальний характер для екологічних правовідносин). Більш-менш загальний характер мають нормативні масиви, які регулюють відносини з приводу організації та здійснення аграрної реформи та державної аграрної політики (передусім, Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [12]). Однак слід зазначити, що сукупність цих норм лише в чомусь подібна загальній частині галузі права. Адже вони мають тимчасовий, кон'юнктурний характер, розраховані на конкретні періоди часу. В той же час норми загальної частини галузі права, навпаки, характеризуються підвищеною стабільністю. Певною загальністю характеризуються і норми так званого «статусного» аграрного права, тобто норми, які закріплюють основи правового статусу специфічних суб'єктів аграрного права – фермерських господарств [15], сільськогосподарських кооперативів [14] тощо. Однак і ці норми не утворюють повноцінної загальної частини аграрного права.

Зазначене не означає, що норми аграрного права мають здебільшого казуальний характер та не містять більш-менш загальних приписів. Загальні норми, «загальні частини» нормативних масивів знаходимо не на рівні галузі аграрного права, а на рівні більш дрібних структурних утворень – підгалузей, інститутів. Так, наприклад, нормативні масиви, що мають загальне значення для інституту продовольчої безпеки, містяться в Законі України «Про безпечність та якість харчових продуктів». Це, наприклад, норми-дефініції, норми про основні засади державної політики в галузі тощо.

Крім того – і це головне – роль норм загальної частини аграрного права виконують норми інших галузей права. Це пояснюється комплексністю, спеціалізованістю та інтегрованістю аграрного права; тим, що ця галузь забезпечує спеціальне правове регулювання «традиційних» відносин (земельних, майнових, зобов'язальних, трудових тощо), кваліфікуючою ознакою яких є їх існування та розвиток у сфері аграрного виробництва. Таким чином, поділяючи предмет правового регулювання із класичними галузями права, аграрне право «запозичує» і їх загальні норми, які виконують роль своєрідної інтегрованої «загальної частини» аграрного права. Суто ж аграрно-правові норми, виходячи з самої природи цієї галузі, є спеціальними.

Отже, не доводиться передбачати який-небудь суттєвий розвиток «загальної частини» аграрного права. Нерозвинутість загальногалузевих нормативних масивів аграрного права є закономірним наслідком будови системи права України та місця в ній аграрного права. Навпаки, можна очікувати зменшення кількості та значення загальних норм навіть на рівні інститутів аграрного права. Так, наприклад, останньою редакцією [10] За-

кону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [14] із останнього вилучені норми про принципи діяльності сільськогосподарських кооперативів, низку положень замінено нормами, що відсилають до Закону України «Про кооперацію» [11]. Зазначені зміни покликані узгодити ці два законодавчі акти, усунути колізії їх норм, зміцнити позиції Закону України «Про кооперацію» як основного джерела правового регулювання відносин кооперації [9].

Слід ще раз підкреслити, що зазначені процеси не свідчать про якінебудь негативні тенденції розвитку аграрного права; навпаки, вони підпорядковані вже названим ключовим ознакам галузі – комплексності, спеціалізованості, інтегрованості.

Основними елементами системи аграрного права зазвичай називають норми та інститути. Інститутами аграрного права визнають досить значні нормативні масиви, наприклад: інститут права власності на землю, інститут сільськогосподарської кооперації, інститут фермерського господарства [3, с. 16–17], державне регулювання сільського господарства, правове положення сільськогосподарських підприємств, правовий режим майна сільськогосподарських підприємств, правове регулювання фінансової діяльності сільськогосподарських підприємств [6, с. 59–60] тощо.

Вбачається, що зазначені правові масиви занадто об'ємні, щоб відносити їх до інститутів права. На нашу думку, при аналізі внутрішньої будови системи аграрного права слід вдаватися і до категорій «підгалузей», «надінститут» та «субінститут». Основою для виділення підгалузей, наприклад, доцільно обрати першорівневу структуру предмета аграрного права, виділивши таким чином такі підгалузі, як аграрне майнове право, аграрне статусне право, аграрне господарське право, правовий режим земель в аграрній сфері, аграрне трудове право та інші. Звичайно, питання внутрішньої структури системи аграрного права заслуговує на детальну наукову розробку в межах більш об'ємної наукової праці.

Перспективним напрямом дослідження системи аграрного права є і виявлення окремих характерних особливостей її структурних елементів, передусім норм аграрного права.

Слід вказати на такі особливості норм аграрного права:

1) спеціальний характер більшості норм аграрного права, який виявляється в тому, що норми аграрного права співіснують із нормами тих класичних галузей права, з якими вони поділяють спільний предмет правового регулювання, співвідносячись із ними як спеціальні та загальні відповідно. Зазначена особливість на рівні норм права підкреслює специфічний функціональний зв'язок аграрного права із іншими галузями національної системи права. Її слід особливо враховувати у таких практичних сферах юридичної діяльності, як правотворчість та правозастосування. Правотворцєві необхідно враховувати можливість конкуренції спеціальних норм аграрного права та загальних норм класичних галузей, якомога більш чітко розмежовувати сфери та предмет їх правового регулювання. При правозастосуванні необхідно правильно кваліфікувати суспільні відносини та в умовах конкуренції загальних та спеціальних норм обґрунтовано обирати ту, що

підлягає застосуванню до відповідних суспільних відносин.

Такий тісний зв'язок норм аграрного права та норм інших галузей права призводить до відсутності чіткого розмежування нормативного матеріалу між галузями, внаслідок чого норми аграрного права набувають «подвійну галузеву належність».

2) значна міра зумовленості змісту норм аграрного права, з одного боку, закономірностями аграрного виробництва (що зумовлює їх відносну стабільність), а з іншого боку – державною політикою в аграрній сфері (що, навпаки, зумовлює їх динамізм);

3) значна питома вага тимчасових та кон'юнктурно зумовлених норм. Прикладом перших є практично всі норми, що опосередковують аграрну реформу, другої – норми, що регулюють відносини у сфері державної аграрної політики, державної підтримки сільського господарства тощо;

4) переважання норм яскраво вираженого регулятивного характеру за практично повної відсутності охоронних норм. Це пояснюється тим, що правопорядок і законність у сферах аграрних відносин забезпечуються не внутрішньогалузевими заходами правового примусу, а заходами примусу відповідних суміжних класичних галузей права (цивільного, господарського, трудового тощо), а також загальноохоронних галузей національного права – кримінального та адміністративно-деліктного;

5) досить помірні кількість процедурних норм, що пояснюється передусім тим, що суто юридичні процедурні відносини рідко зазнають впливу специфіки сільськогосподарського виробництва та суміжних видів діяльності, а тому спеціального правового регулювання в аграрній сфері не потребують.

Висновки. Систему аграрного права пропонуємо визначати як об'єктивно зумовлену системою аграрних відносин цілісну та узгоджену сукупність норм аграрного права, в тому числі норм подвійної галузевої належності, які регулюють аграрні відносини та перебувають у предметних та інших зв'язках між собою на рівні окремих норм права або нормативних масивів.

У межах цієї наукової статті нами зроблено стислий огляд найбільш перспективних напрямків наукової розробки теорії системи аграрного права. Кожне із порушених в ній питань може стати предметом самостійних наукових праць.

До системоутворюючих чинників аграрного права слід передусім відносити предмет та метод аграрного права. У системі аграрного права можна, хоча і досить умовно, виділити приватно-правову та публічно-правову підсистеми, а також нормативні масиви змішаного характеру. Власна, внутрішньогалузева загальна частина галузі аграрного права є слаборозвинутою; роль норм загальної частини аграрного права виконують норми інших галузей права. При аналізі внутрішньої будови системи аграрного права слід вдаватися і до категорій «підгалузь», «надінститут» та «субінститут».

Бібліографічні посилання

1. Аграрне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.П. Жушман, В.М. Корнієнко, Г.С. Корнієнко та ін. ; за ред. В.П. Жушмана та А.М. Статівки. – Х., 2010.

2. Аграрне право України / за ред. Янчука В.З. – К., 1996.
3. Аграрне право України : підручник / за ред. О.О. Погрібного. – К., 2006.
4. Аграрное право : учебник / С.А. Боголюбов, М.М. Бринчук, Н.О. Ведышева [и др.]; отв ред М.И. Палладина, Н.Г. Жаворонкова. – М., 2012.
5. *Жушман В.П.* Аграрне право та законодавство України. (В питаннях та відповідях) : навчально-практ. посібник. – 4-те вид. – Х., 2008.
6. *Козырь М.И.* Аграрное право России: проблемы становления и развития. – М., 2003.
7. *Крупка Ю.М.* Аграрне право України : навч. посіб. для дистанційного навчання / за наук. ред. Н.Р. Малишевої. – К., 2006.
8. Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М., 2010. – Т. III.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=44407&pf35401=233402>.
10. Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» : Закон України від 20.11.2012 № 5495-VI // Офіційний вісник України. – 2013. – № 5. – Ст. 148.
11. Про кооперацію : Закон України від 10.07.2003 № 1087-IV // ВВР України. – 2004. – № 5. – Ст. 35.
12. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України від 18.10.2005 № 2982-IV // ВВР України. – 2006. – № 1. – Ст. 17.
13. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII // ВВР України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
14. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР // ВВР України. – 1997. – № 39. – Ст. 261.
15. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 № 973-IV // ВВР України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.
16. *Семчик В.І.* Аграрне право як галузь права // Правова держава. – 2010. – № 21. – С. 371–379.

Чабаненко Н. Н. **Актуальные вопросы аграрно-правовой системологии.** Дано авторское определение понятия системы аграрного права. Рассмотрены вопросы системобразующих факторов системы аграрного права, выделения общей части аграрного права, характерных черт норм аграрного права.

Ключевые слова: *система аграрного права, институт аграрного права, норма аграрного права, предмет аграрного права, метод аграрного права, общая часть аграрного права.*

Chabanenko M. M. **Current issues of agrarian-legal systemology.** The article is about topical issues of the doctrine of the agrarian law system. The author highlighted generally accepted in the science of agrarian law the signs of the agrarian law system. The abovementioned signs are subjects of critical analysis. In particular, it concerns the irrelevance of disclosure of the essence of the system of the branch of law through the category of "placement" (norms, institutions, regulatory material). Definitely more a sign of agrarian law, namely, that for agrarian law relationships with norms of other branches have not only external, but also interconnect nature.

There is the definition of agrarian law as objectively conditioned system of agrarian relations coherent and coordinated set of standards - term agrarian law, including the rules of double brach belonging, regulating agrarian relations and are subject and other relations between them in the level of separate legal norms or regulatory areas.

The issue of the backbone factors of the system agrarian law, in particular object and methods of legal regulation are examined. The author determined that in the system of agrarian law one can distinguish private-legal and public-legal subsystems and regulations arrays of mixed character. He refuted by referring to the law of the agricultural backbone of factors agrarian law. He substantiated indirectly - through the process of law-making - the impact of the principles of agrarian law on the system of agrarian law and its internal structure.

The author concludes that in this branch system there is no sufficiently clear general

part. It is noted, however, that the total time portions regulations arrays are found at the level of smaller structure entities – sub-branches, institutions of agrarian law. He also notes that other branches of law perform the role of the general rules of the agrarian law.

The features of agrarian law rules (special character, stability and dynamism, highly significant predominance of regulations, a moderate amount of procedural rules etc.).

Keywords: *agrarian law system, agrarian law institute, agrarian law norm, agrarian law object, agrarian law method, agrarian law generalities.*

Надійшла до редакції 04.06.2013

О.А. Амбражей

викладач

К.М. Буряк

студентка

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 346.7 : 338.242

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА МАЛОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Висвітлено законодавче забезпечення державної підтримки малого бізнесу, розглянуто перспективи розвитку малого бізнесу, дано характеристику видам та формам державної підтримки малого бізнесу. Зазначено фактори, що негативно впливають на темпи росту малого підприємництва і гальмують його подальший розвиток. Запропоновано шляхи вдосконалення цього сектора як одного з перспективних важелів ринкової економіки.

Ключові слова: *малий бізнес, підприємництво, державна підтримка малого бізнесу, національна економіка.*

Постановка проблеми. Малий бізнес відіграє велику роль у відродженні та розвитку національної економіки, він є необхідною умовою життєвості та вдосконалення системи розвиненої ринкової економіки, де він виступає провідним сектором, що визначає темпи економічного зростання, структуру та якість валового національного продукту.

Інтерес до вивчення проблем і перспектив розвитку малих підприємств, до аналізу тенденцій змін у даному секторі економіки значно посилюється, що пов'язано із змінами у законодавстві, яке регулює дану галузь. Завдяки таким змінам розпочато новий етап розвитку сектора малого бізнесу, через що питання державної підтримки малого підприємництва є актуальним.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Наукові аспекти державної підтримки малого бізнесу, регулювання підприємництва досліджуються протягом багатьох років існування незалежної України науковцями та фахівцями цієї сфери. Сучасними українськими вченими, такими як Колісник Г.М., Михайленко Н.М., Поповенко Н.С., Остапенко Н.В., Цегелик Г.Г., Шевченко А.С., досліджено загальні характеристики функціонування малого бізнесу і особливості його

законодавчого регулювання. Проте в сучасних умовах проблема підтримки малого бізнесу ускладнюється загальносвітовою фінансово-економічною кризою, чому у більшості наукових робіт приділено недостатньо уваги.

Малий бізнес має чимало переваг: підтримка держави, дозвіл на прискорену амортизацію виробничих фондів та забезпечення матеріально-технічними ресурсами; спеціальні організації, що спеціалізуються на наданні в оренду обладнання та устаткування малим підприємствам.

Та на цьому рівні залишилися незмінними проблеми створення малого підприємства: підприємцям важко знайти власну нішу (таку, де не буде існувати великої кількості конкурентів), а також отримати кошти на реалізацію своїх ідей. Недосконалим є законодавче регулювання даної сфери через наявність неточностей у нормативно-правових актах або складність реалізації норм законів на практиці.

Метою даної статті є дослідження законодавчого регулювання малого бізнесу в Україні та шляхи його вдосконалення. Особливістю малих підприємств є те, що вони, хоч і не зовсім легко переживають економічні кризи, зате дуже швидко адаптуються до кон'юнктурних змін, що надає ринковій економіці необхідну гнучкість. Істотний внесок робить малий бізнес у формування конкурентного середовища, що має важливе значення для монополізованої економіки.

Виклад основного матеріалу. Розвиток малого бізнесу є обов'язковою умовою економічної та політичної стабільності країни. Активна державна підтримка розвитку малого підприємництва сприяє створенню нових робочих місць, росту валового продукту, формуванню середнього класу, поліпшенню зв'язку між різними секторами економіки, ліквідації монополії виробників та створенню конкурентного середовища [6, с. 126].

Під державною підтримкою малого бізнесу слід розуміти, з одного боку, державне регулювання цього сектора економіки, яке передбачає свідоме формування державними структурами правових, економічних та організаційних умов становлення та розвитку малого бізнесу, а з іншого, – створення стимулів, використання матеріальних і фінансових ресурсів, які залучаються у сферу малого бізнесу на пільгових засадах або безоплатно. Однак у Законі України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» не дано чіткого визначення поняття «підтримка малого бізнесу», а лише визначено мету, напрями, види та органи держави, які забезпечують підтримку малого бізнесу [4, с. 78].

Державна підтримка розвитку малого бізнесу повинна охоплювати:

- 1) регуляторну політику, яка б максимально спростила умови ведення бізнесу;
- 2) фінансово-кредитну підтримку, зокрема через мікрокредитування, лізинг, спілки взаємного кредитування, страхування інвестицій;
- 3) реформування податкової системи, через зниження податкового навантаження, спрощення податкової системи;
- 4) визначення пріоритетних галузей, для яких підтримка надаватиметься першочергово;
- 5) розвиток ринкової інфраструктури;

б) вдосконалення інституційного середовища, розвиток торговельних палат, асоціацій підприємств;

7) боротьба з веденням тіньового бізнесу [7, с. 87].

Н.М. Михайленко зазначає, що в Україні існує ряд негативних чинників, які стримують розвиток малого бізнесу. Так, автор відносить до екзогенних (об'єктивних) негативних чинників таке:

– практична відсутність реальної (а не задекларованої) державної підтримки малого бізнесу в Україні;

– високий рівень нестабільності вітчизняної економіки, зумовлений її політизованістю;

– загальна економічна криза (втрата чи зменшення звичних ринків збуту, жорсткі умови зовнішнього фінансування, посилення конкуренції тощо).

До ендогенних (суб'єктивних) чинників негативного впливу на розвиток малого бізнесу відносять:

– відсутність або недостатність економічної освіти у підприємців, що вирішили відкрити власний бізнес;

– високу схильність до ризику (це підкреслює факт бажання займатися власною справою в умовах невизначеності);

– відсутність навичок стратегічного мислення, схильність до прийняття управлінських рішень без належної аргументації, суто інтуїтивно;

– проблеми з підбором персоналу (мале підприємство не може на рівних конкурувати з великими фірмами на ринку праці, так, щоб дозволити собі висококваліфікованих, досвідчених та відповідальних працівників, в той час як саме для малого бізнесу відбір кадрів є визначальним чинником: «слабка ланка» не стане фатальною (за звичайних умов) для великого підприємства, для малого ж – кожен «ненадійний елемент» може завдати суттєвої шкоди бізнесу;

– відсутність або недостатність обґрунтування економічних рішень, недостатня увага до комплексу функцій фінансового менеджменту [3, с. 293].

Малим підприємствам, порівняно із великим бізнесом, легше адаптуватися до економічних змін, та навіть інколи витримати економічні кризи, – якщо підприємство швидко зорієнтується і змінить напрям виробництва на більш рентабельний і конкурентоспроможний. Малий бізнес – це додатковий крок у бік подолання безробіття, створення нових робочих місць і додатковий внесок у збільшення валового національного продукту країни.

Як вже зазначалося, важливим фактором розвитку малого бізнесу є участь держави у створенні сприятливих умов для нього. У даному напрямі держава робила такі кроки: наприкінці 1991 року було засновано Державний комітет по сприянню малому підприємництву (діяльність припинена в 1994 році), у той же час утворено Національний фонд підтримки підприємництва та розвитку конкуренції. У 1993 році засновано Державний інноваційний фонд і прийнято довгострокову програму державної підтримки підприємництва, але дана програма на практиці майже не вийшла «за рамки паперу» [1].

У чинному законодавстві України державну політику регулювання та сприяння малому бізнесу закріплено у Податковому кодексі України, Господарському кодексі України та Законах України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні». Господарський кодекс визначив загальні правові, економічні й соціальні засади, умови здійснення підприємницької діяльності, а також розкрив правові основи державного регулювання і підтримки підприємництва, відносин суб'єктів підприємницької діяльності та держави. У Податковому кодексі задекларовано дві альтернативні моделі спрощеного оподаткування фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності: фіксований податок та єдиний податок; модифікація єдиного податку; поділ підприємців на чотири групи залежно від доходів та кількості найманих працівників. Закон України «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» закріплює програму вдосконалення функціонування малого бізнесу в Україні. У ній запропоновано вдосконалення нормативно-правової бази у сфері підприємницької діяльності, формування єдиної державної регуляторної політики у сфері підприємницької діяльності, активізація фінансово-кредитної та інвестиційної підтримки малого підприємництва, сприяння створенню інфраструктури розвитку малого підприємництва, впровадження регіональної політики сприяння, фінансове забезпечення програми, організація та контроль за реалізацією програми розвитку малого підприємництва [6, с. 129]. Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» визначає основні її напрями: формування інфраструктури підтримки та розвитку малого підприємництва, запровадження спрощеної системи оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності; установа системи пільг для суб'єктів малого підприємництва; організацію державної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів малого підприємництва; фінансово-кредитна підтримка малого підприємництва; залучення суб'єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, здійснення поставки продукції (робіт, послуг) для державних та регіональних потреб [8].

О. В. Поліщук наголошує, що шляхи вирішення проблем малого бізнесу в Україні можна покращити вжиттям таких заходів:

1. Прийняття закону «Про малий бізнес», який регулюватиме всі економічні та правові аспекти забезпечення розвитку малого підприємництва;

- внесення змін до вже діючих законодавчих актів, що визначають межі регулювання малого бізнесу: Господарський кодекс України, Закон «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» тощо.

2. Організація фінансової підтримки і допомоги малому бізнесу:

- створення спеціальних установ для кредитування малих підприємств;

- використання Фонду сприяння зайнятості населення на розвиток малих підприємств;

- спрощення податкового законодавства і зменшення кількості зборів і

відрахувань;

- віднесення на собівартість витрат, що пов'язані з формуванням страхового фонду в процесі кредитування;
- надання малим підприємствам державних гарантій у вигляді державних боргових зобов'язань.

3. Організаційне забезпечення малого бізнесу:

- впровадження регіональних програм підтримки і розвитку малих підприємств;
- створення незалежної системи реєстрації та ліквідації малих підприємств;
- організація роботи окремої ланки виконавчої влади, яка б займалася тільки питаннями малого бізнесу.

4. Забезпечення інформацією та кадрами:

- створення спеціалізованих консультативних центрів з надання інформації підприємцям;
- покращення освітніх програм у напрямі підприємництва і бізнесу;
- організація програм підготовки і перепідготовки кадрів за державний рахунок [5].

Надання підприємствам державної підтримки здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів шляхом зменшення їх доходної частини (у разі податкових пільг), або за рахунок грошових коштів державних підприємств та організацій.

Основні форми державної підтримки суб'єктів економічної діяльності, у тому числі малого бізнесу, такі: пряме бюджетне фінансування підприємств з боку державного та місцевих бюджетів; податкові пільги; часткове покриття державою відсотків за кредитами та покриття інших фінансових витрат; державні гарантії за кредитами; обов'язкове державне страхування комерційних ризиків; пільгові тарифи на товари та послуги, що надаються державою або державним підприємством; списання заборгованості з податків і податкових зборів, які підприємство не в змозі сплатити самостійно [6, с. 128].

Видами державної підтримки малого бізнесу є:

- **прямий:** надання пільгових позик; повне або часткове гарантування позик; надання цільових безоплатних субсидій на вирішення підприємницькими структурами важливих проблем національної економіки; цільове субсидування; пільгове кредитування; цільове бюджетне фінансування; створення державних спеціалізованих фінансових установ для підтримки малого бізнесу; формування державних фондів підтримки малих підприємств;
- **непрямий:** надання державою пільг комерційним банкам, страховим компаніям, освітянським установам, науково-дослідним центрам тощо, які надають послуги малим підприємницьким структурам [2, с. 219];
- **селективний** – надається конкретним галузям та підприємствам;
- **горизонтальний** – спрямований на створення найбільш сприятливих економічних умов розвитку для максимально широкого кола учасників ринку [6, с. 128].

Перспективними напрямками удосконалення державної підтримки малого бізнесу є: удосконалення функціональної і організаційної структури

державних та місцевих органів влади в частині забезпечення розвитку й державної підтримки малого бізнесу; боротьба з корупцією; захист інтересів дрібних підприємців; нормативне закріплення механізму управління підтримкою малого бізнесу в рамках відповідних державних програм або окремих проектів; прозора процедура отримання дозволів і компенсацій; упорядкування процедур перевірок з боку контролюючих органів; оптимізація податкового тиску; реалізація легальних бізнес-проектів, спроможних компенсувати “втрати” від детінізації діяльності підприємств; доступність кредитних ресурсів; інформаційне забезпечення діяльності бізнес-структур; стимулювання попиту на продукти та послуги вітчизняного бізнесу; надання пільг тим підприємцям, які модернізують виробничі потужності, реалізують екологічні та соціальні програми тощо [8].

В економічно розвинених країнах багато уваги приділяється сфері бізнес-послуг. До інфраструктури бізнесу прийнято включати сервісні служби для початківців та діючих підприємців (довідково-інформаційні, консалтингові, учбові фірми), асоціації та союзи, що допомагають малому бізнесу. В Україні кількість таких закладів обмежена. В той же час українська держава за допомогою вищих навчальних закладів дає непогану освіту для того, щоб людина була здатна започаткувати та керувати своїм власним бізнесом [1].

Особливістю малого підприємництва є те, що його суб'єкти, в основному, працюють на внутрішній ринок, який визначає попит на товари та послуги, прагне до рівноважного стану попиту та пропозиції. Галузева структура малих підприємств дає уявлення про спрямованість застосування капіталу, насиченість ринку продукцією та послугами. Але ж на шляху створення малих підприємств виникає ряд труднощів, що пов'язані з формуванням власності на майно, розрахунками за використання енергетичних і матеріально-технічних ресурсів, транспорту, соціально-культурних, побутових та інших об'єктів.

У міру зміцнення економіки та фінансового становища підприємств великого бізнесу, безперечно, зростає кількість малих підприємств, які виконуватимуть замовлення на кооперовані поставки продукції виробничо-технічного призначення, розробку і випуск нової техніки, з їх виходом до конкурентного середовища ринкових механізмів.

Висновки. Отже, на нашу думку, малий бізнес є важливим сектором економіки України, так як його ефективний розвиток має позитивний вплив на фінансово-кредитну, податкову, соціальну сфери. Політика підтримки малого бізнесу є однією із складових державної політики стимулювання розвитку підприємництва в Україні. В Україні чітко визначені форми та види державної підтримки малого бізнесу, функціонує нормативна база з урегулювання даного питання. Проте питання державної підтримки малого підприємництва залишається актуальним і потребує подальшого розвитку та вдосконалення державною владою через низку негативних чинників і проблем, які стримують належне функціонування малого бізнесу.

Бібліографічні посилання

1. Дзись Г. Малий бізнес як феномен ринкової економіки / Г. Дзись // Економіка України. – 1998. – № 1. – С. 84–85.

2. Колісник Г. М. Види і форми державної підтримки розвитку малого підприємництва в Україні / Г. М. Колісник // Науковий вісник. – 2007. – № 17.1. – С. 217–224.
3. Михайленко Н. М. Проблеми та перспективи розвитку малого бізнесу в Україні / Н.М. Михайленко // Научный вестник ДГМА. – 2011. – № 1. – С. 291–295.
4. Остапенко Н.В. Економічна сутність підтримки розвитку малого підприємництва/ Н.В. Остапенко// Інноваційна економіка. – 2012. – № 3. – С. 77–80.
5. Поліщук О. В. Проблеми розвитку малого бізнесу в Україні [Електронний ресурс] / О.В. Поліщук, В.В. Цимбал. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppei/2011_32/Polis.pdf.
6. Поповенко Н.С. Державна підтримка малого бізнесу в Україні / Н.С. Поповенко, О.В. Ганенко // Економіка : реалії часу. – 2012. – № 1 (2). – С. 126–132.
7. Цегелик Г.Г. Державна підтримка розвитку малого бізнесу в Україні / Г.Г. Цегелик, М.Я. Квик // Вісник Хмельницького нац. ун-ту. – 2010. – № 1. – С. 84–89.
8. Шевченко А.С. Державна підтримка розвитку бізнесу як запорука виконання містом своєї економічної функції. [Електронний ресурс] / А.С. Шевченко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2011_1/doc/3/06.pdf.

Амбражей О. А., Буряк К. М. Государственная поддержка малого бизнеса в Украине. В статье освещено законодательное обеспечение государственной поддержки малого бизнеса, рассмотрены перспективы развития малого бизнеса, дана характеристика видам и формам государственной поддержки малого бизнеса. Указаны факторы, которые негативно влияют на темпы роста малого предпринимательства, замедляя его развитие. Предложены пути совершенствования этого сектора как одного из перспективных рычагов рыночной экономики.

Ключевые слова: *малый бизнес, государственная поддержка малого бизнеса, предпринимательство, национальная экономика.*

Ambrazhey O. A., Buryak R. M. State support for small business in Ukraine. The article reveals the legal framework of the state support for small business, describes types and forms state support for small business and works out the development prospects for small business. Negative factors for small business are revealed. This segment is one of the important economic sections and article has advice to improve its functioning.

Scientific aspects of the small business state support, business regulation have been scrutinized by the specialists in the sphere for many years of Ukraine's independence. But the problem of the small business support is deepened by the world financial-economic crisis, about which enough information is given in most of the scientific works.

Small business has many advantages: state support, approval for quick amortization of productive assets and supply with material-technical resources; special organizations specialized in giving into the rent equipment to small businesses were established.

Legislative regulation of the given sphere is not ideal due to the presence of a number of inaccuracies in normative-law acts or difficulty in realization of law norms in practice.

The article reveals the legal framework of the state support for small business describes types and forms state support for small business and works out the development prospects for small business. Negative factors for small business are revealed. This segment is one of the important economic sections and article has advice to improve its functioning.

Small business development is an integral part of economic and political stability in the country. Active state support of small enterprise serves new working places creation, gross product growth, middle class forming, improvement the connection between different economy sectors, monopoly of industrialists liquidation and concurrent competitive setting creation.

Small business support policy is one of the elements of the state policy of the enterprise development stimulation in Ukraine.

Keywords: *small business, enterprise, state support for small businesses, national economy.*

Надійшла до редакції 23.05.2013

М.Є. Безменко
адвокат
(м. Дніпропетровськ)

УДК 347.4

АСПЕКТИ ПРАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА СТОСОВНО БАНКРУТСТВА ФІЗИЧНИХ ОСІБ

Розглянуто практичне застосування механізму здійснення банкрутства фізичних осіб, а також здійснено аналіз останніх змін у законодавстві, що стосуються даного питання, надано рекомендації щодо вдосконалення норм права.

Ключові слова: банкрутство фізичних осіб, кредитодавець, боржник, платоспроможність, проект закону.

Постановка проблеми. Нові зміни в законодавстві України стосовно банкрутства фізичних осіб неодноразово обговорювалися в наукових журналах і пресі. Посадові особи банків, котрі зацікавлені в рішенні цього питання, розробляли рекомендації, які були представлені у відповідні комітети Верховної Ради. Однак з різних як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин, багато процедур залишилися законодавчо не вирішеними. Із цієї причини подальше обговорення цього питання є вкрай актуальним для всіх сторін, які беруть участь у процесі.

Врегулювання проблеми банкрутства громадян як з правової, так і з технічної точки зору є вкрай важливим питанням. Разом з тим нові законодавчі ініціативи свідчать про те, що внесення змін до нормативних актів має випадковий характер, який не є системним, що призведе до значних протиріч і, як результат, унеможливить прийняття справедливих рішень судами у взаємодії з виконавчими службами. Тому треба зазначити, що в цьому питанні слід обрати шлях досконалого попереднього врегулювання правовідносин щодо банкрутства фізичних осіб.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням вирішення проблем правового регулювання банкрутства в Україні присвячено дослідження вчених Р.Г. Афанасьєва [1], Б.М. Полякова [4], який розглядав теоретичні питання щодо правової природи принципів та методів правового врегулювання банкрутства. Дослідження О. М. Бірюкова спрямовано на розгляд аспектів реформи законодавства про банкрутство [2], а саме – перегляд концепції нового закону, а також проблеми банкрутства фізичних осіб [3].

Але невирішеними на цей час залишаються питання процедури банкрутства фізичних осіб, яка не в повному обсязі прописана у нормах закону.

Метою статті є дослідження положень внесених змін до проекту закону та внесення пропозицій щодо їх вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Основним підходом, який вбачається з проекту закону, є ототожнення режиму банкрутства фізичної особи з процесом банкрутства фізичної особи-підприємця. Разом з тим статус майна

цих двох суб'єктів не є однаковим і процедура банкрутства, відповідно, має відрізнятися. З цього вбачається, що такі процедури, як санація, ліквідація не в повній мірі або взагалі не можуть бути застосовані до фізичної особи. Яким чином керуючий санацією може оздоровити фінансово-господарське становище боржника, є незрозумілим; чи покладає це на кредитодавця необхідність шукати роботу боржнику.

Це ж стосується і запропонованих обмежень за результатами визнання банкрутом. Відповідно до запропонованих змін, протягом п'яти років після визнання фізичної особи банкрутом така фізична особа не може бути зареєстрована фізичною особою-підприємцем, не може бути призначена або обрана одноосібним виконавчим органом юридичної особи, набувати майно або отримувати грошові кошти у кредит, надавати поруку, передавати майно у заставу [6]. Якщо для підприємця, якого визнано банкрутом, наслідок у вигляді анулювання наявних свідоцтв (ліцензій) є цілком зрозумілим, то для фізичної особи введення заборони реєструватися підприємцем після оголошення банкрутом недостатньо обґрунтоване, оскільки борги були зроблені не в статусі підприємця. Крім того, підприємець після визнання банкрутом не має права реєструватися підприємцем протягом трьох років (ч. 8 ст. 92 Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом") [5], тоді як для фізичної особи пропонується п'ятирічний термін. Слід зазначити, що більш дієвою буде пряма законна заборона фізичній особі-банкруту виїжджати за кордон протягом трьох-п'яти років з дати визнання банкрутом. Однак такий наслідок запропонованими змінами не передбачено.

Доволі проста процедура порушення справи про банкрутство може призвести до шахрайства та навмисних банкрутств, тому одразу необхідно вводити відповідальність за фіктивне банкрутство. Крім того, в законопроекті не прописане питання, скільки разів фізична особа взагалі може оголошувати себе банкрутом як протягом окремих проміжків часу, так і протягом всього життя.

Законодавчо запропоновано справи про банкрутство фізичних осіб розглядати судами загальної юрисдикції. З огляду на відсутність у таких судів досвіду розгляду справ про банкрутство реалізація банкрутства буде проблематичною. Крім того, як виходить з наведених вище міркувань, деякі інститути банкрутства юридичних осіб взагалі не можуть бути реалізовані в судах загальної юрисдикції. Так, незрозуміло, як загальні суди будуть співпрацювати з арбітражними керуючими. Крім того, згідно з ч. 4 ст. 11 Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом", боржник подає заяву до суду за наявності майна, достатнього для покриття судових витрат. Стосовно фізичних осіб винятки проектом не передбачено. Стосовно фізичних осіб-банкрутів доцільно в законі про банкрутство конкретно визначити перелік видів майна, на які не може бути звернено стягнення в рахунок погашення боргів [5].

Відповідно до запропонованих змін заява про порушення справи про банкрутство фізичної особи подається боржником, який зобов'язаний обґрунтувати у заяві неможливість виконання грошових вимог кредитодавців

у повному обсязі. Одночасно із заявою боржник подає план погашення боргів. План погашення боргів повинен включати перелік боргів фізичної особи, які він визнає та має намір погасити. Таким чином, законопроект надає боржнику право вирішувати, кому він буде віддавати борги, а кого не внесе у план. Будь-яка відповідальність за неправильне формування плану погашення боргів відсутня.

Сама наявність плану погашення боргів, в якому має зазначатися розмір сум та строки, протягом яких боржник направлятиме їх на погашення вимог кредиторів, свідчить про те, що такий план, по суті, є розстроченням виплати боргу. Чи є це санацією в термінах закону про банкрутство? Як кредиторів можуть впливати на такий план і чи не доцільно ввести обов'язкову судову процедуру врегулювання заборгованості громадянина після прийняття заяви про банкрутство від нього? Тому необхідно законодавчо закріпити розміри сум (відсотки від доходів), які боржник має вносити з доходу на погашення вимог кредиторів: наприклад, 70% протягом першого, 60% – другого, 50% – третього року і т. п.

Враховуючи специфічність проблеми, доцільно взагалі розробити окремий закон про відновлення платоспроможності або визнання банкрутом громадянина-фізичної особи. Проблема має соціальний характер, а тому в такому законі, окрім спеціальної процедури банкрутства, якою будуть користуватися загальні суди, можна передбачити участь органів соціального захисту, зокрема служби зайнятості, у процедурі банкрутства. У процесі відновлення платоспроможності до визнання банкрутом фізична особа може бути притягнута до громадських робіт за вимогою кредитора, якщо не має роботи, причому в обов'язковому порядку.

Відповідно до запропонованих змін до Закону України "Про захист прав споживачів" (ст. 11), споживач зобов'язаний укладати договір страхування, передбачений умовами договору кредитування, виключно з особою, визначеною кредитором [8]. Вважаємо ці зміни доцільними, однак вони потребують додаткової експертизи щодо дотримання антимонопольного законодавства.

Що стосується обмеження прав кредитора на дострокову вимогу повернення кредиту у разі, якщо поточний борг не перевищив 50% суми сукупної вартості кредиту, таке обмеження не вигідне в першу чергу позичальнику-боржнику, оскільки накопичує його заборгованість перед банком.

Крім того, це суперечить п. 2 ст. 1050 Цивільного кодексу України, в якій передбачено право дострокового повернення кредиту у разі несплати чергового платежу. У разі прийняття відповідного закону — необхідно внести зміни до Цивільного кодексу України [9]. Умови абсолютно не вигідні як для банку, так і для клієнтів. Внесення змін у такому форматі позбавляє фактично банк реалізувати своє право на задоволення своїх вимог через спосіб звернення стягнення на предмет застави, оскільки у разі невеликої суми заборгованості суд відмовить у зверненні стягнення з причин незначної суми боргу. Також кількість звернень до клієнта в суд значно збільшиться, тому як кожний випадок прострочення змушує банк подавати позов, що значно збільшить розмір сплаченого судового збору на одного клієнта.

Пропонуємо положення Закону про нечесну підприємницьку практику доповнити формулюванням, що не є нечесною підприємницькою діяльністю, у разі, якщо клієнтом надано згоду на вказані у статті дії зі сторони банку. Згода може виражатися як у письмовому вигляді (пункт у договорі, окремо від договору), а також у вигляді електронного цифрового підпису, що відображається у комплексах банку.

Також необхідно звернути увагу на той факт, що необхідно вносити зміни до Закону України “Про судовий збір”. Тому як всі ставки передбачають сплату збору по господарських справах про банкрутство. У разі реалізації банкрутства фізичних осіб необхідно встановити суми судового збору у цивільному процесі, що повинен бути значно меншим від господарських справ.

Розглянемо окремі статті Закону “Про захист прав споживачів», які можуть викликати труднощі у встановленні істини у судовому процесі.

У статті 11 „Права споживача в разі придбання ним продукції у кредит” прописано таке: якщо кредитор на основі умов договору про надання споживчого кредиту вимагає повернення споживчого кредиту, повернення споживчого кредиту може бути здійснене споживачем протягом двох місяців, а за споживчим кредитом, забезпеченим іпотекою, та за споживчим кредитом на придбання житла – чотирьох місяців з дня одержання повідомлення про таку вимогу від кредитодавця. Якщо протягом цього періоду споживач усуне порушення умов договору про надання споживчого кредиту, вимога кредитодавця втрачає чинність [8]. Але, як показала практика, більший відсоток погашення кредитів відбувався після направлення претензії боржнику і не вдаючись до звернення в суд. Зі збільшенням терміну на погашення заборгованості це збільшить шанс погашення боржником свого боргу не ініціюючи претензійно-позовну роботу з боку позивача.

Крім того, у частині 4 цієї статті в умовах договору про надання споживчого кредиту зазначено умови зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин з визначенням переліку істотних змін обставин [8]. Банку, після введення даної зміни, буде необхідно прописувати в договорах вичерпний перелік обставин, які є істотними для внесення змін до кредитного договору або його розірвання.

До договорів із споживачами про надання споживчого кредиту застосовуються положення цього Закону про несправедливі умови в договорах, зокрема положення, згідно з якими кредитор згідно з договором про надання споживчого кредиту одержує внаслідок порушення споживачем умов договору право на вимогу повернення споживчого кредиту, строк виплати якого ще не настав, або на вилучення продукції чи застосування іншої санкції, він може використати таке право лише у разі:

1) перевищення сумою поточної заборгованості суми сукупної вартості кредиту більш як на п'ятдесят відсотків;

2) іншого порушення істотних умов кредитного договору, а саме відмови споживача від страхування продукції або особистого страхування, якщо це передбачено умовами договору [8].

В інших випадках порушення умов кредитного договору кредито-

вещь має право:

- 1) стягнути з позивача поточну заборгованість;
- 2) реалізувати право на застосування штрафних санкцій та нарахування пені згідно з умовами договору [8].

Цими змінами значно обмежуються права банку на дострокове розірвання кредитного договору. Тепер банк має право на дострокове розірвання кредитного договору у двох строго позначених випадках:

1. Перевищення суми поточного боргу сукупної вартості кредиту більше ніж на 50%.

2. Інші істотні порушення умов договору, які при цьому мають вичерпний перелік, а саме – відмова споживача страхувати продукцію або від особистого страхування, і тільки якщо це було передбачено умовами укладеного договору.

В інших випадках порушення умов кредитного договору банк зможе лише вчинити обмежений перелік дій для усунення порушень кредитного договору: стягнення поточного боргу та реалізація права на застосування штрафних санкцій відповідно до умов договору.

Цими змінами було значно збільшено терміни, в які споживачеві необхідно повернути кредит у разі пред'явлення вимоги кредитодавцем: за споживчим кредитом – з 30 днів до 2 місяців, за споживчим кредитом забезпеченим іпотекою або на купівлю житла – з 60 днів до 4 місяців. Ця зміна робить більш лояльними умови кредитування для споживачів, і менш лояльними – для банку.

До договорів із споживачами про надання споживчого кредиту застосовуються положення цього Закону про нечесну підприємницьку практику, яка вводить споживача в оману, та агресивну підприємницьку практику, зокрема такі дії:

- 1) здійснення постійних телефонних, факсимільних, електронних або інших повідомлень без згоди на це споживача;
- 2) загроза здійснити незаконні або неправомірні дії;
- 3) встановлення обтяжливих або непропорційних позадоговірних перешкод для здійснення споживачем своїх прав за договором;
- 4) здійснення агресивних дій за рахунок третьої особи, колекторських підприємств тощо;
- 5) здійснення тривалих та/або періодичних візитів до житла споживача, незважаючи на вимогу споживача про припинення таких дій або залишення житла [8].

Даними змінами буде визначено перелік дій кредитодавця, які будуть визнані нечесною підприємницькою діяльністю і агресивною підприємницькою практикою. Це обмежує можливі методи впливу банку на його боржників, які керуючись цими змінами в законодавстві можуть звертатися за захистом своїх порушених прав до Управління із захисту прав споживачів або до суду.

Особливу увагу привертає стаття 15 „Право споживача на інформацію про продукцію”. Встановлено, що споживач має право на одержання повної, необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про про-

дукцію, що забезпечує можливість її свідомого і компетентного вибору. Належна інформація повинна бути надана споживачеві до придбання ним товару чи замовлення роботи (послуги). Споживач має право на отримання додаткової інформації під час дії договору, отримання послуги (роботи). Інформація, передана споживачу до та під час укладення (дії) договору не вважається рекламою [8]. Розширення прав кредитодавця забезпечить його володіння повною інформацією про умови договору або їх зміни. Можливо, з розширенням прав доступу до інформації, клієнт буде частіше цікавитися своїм кредитним продуктом і не допустить утворення заборгованості.

Є зауваження до деяких положень Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Так, у статті 9 „Порядок розгляду справ про банкрутство” встановлено, що справи про банкрутство фізичних осіб розглядаються судами загальної юрисдикції за правилами, передбаченими Цивільним процесуальним кодексом, з урахуванням особливостей, визначених цим Законом [7]. З огляду на це треба звернути увагу, що при розгляді справ у судах загальної юрисдикції оплата судових витрат є значно меншою, ніж у господарських судах, це дозволить банку економити свої ресурси.

Висновки. Таким чином, нові законодавчі ініціативи в цілому задовольняють потреби суспільства у вирішенні питань банкрутства фізичних осіб, але можливостей покращення норм права у цьому напрямку залишається багато. З огляду на кількість невирішених питань необхідність збору матеріалів для вивчення у комітетах Верховної Ради України для подальшого доопрацювання та внесення поправок у законодавчі акти є доцільною та нагальною.

Бібліографічні посилання

1. *Афанасьев Р.Г.* Проблеми правового регулювання банкрутства за законодавством України : автореф. дис. канд. юрид. наук. – Донецьк, 2001.
2. *Бірюков О. М.* Банкрутство громадян: за і проти / О. М. Бірюков // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 11. – С. 60–65.
3. *Бірюков О. М.* До питання удосконалення концепції законодавства про банкрутство / О. М. Бірюков // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 5. – С. 147–152.
4. *Поляков Б.М.* Право несостоятельности (банкротства) в Украине. – К., 2003.
5. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2343-12>.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення порушення прав боржників та запровадження процедури банкрутства фізичної особи : Проект закону від 21.12.2012 № 1145 [Електронний ресурс]// Верховна Рада України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=10163&skl=7.
7. Про внесення змін до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» : Закон України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4212-17>.
8. Про захист прав споживачів : Закон України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.
9. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Безменко Н. Е. Аспекты практического применения норм права по банкротству физических лиц. Рассмотрено практическое применение механизма осуществления банкротства физических лиц, а также осуществлен анализ последних изменений в законодательстве, касающихся данного вопроса, и даны рекомендации по совершенствованию норм права.

Ключевые слова: банкротство физических лиц, кредитор, должник, кредитоспособность, проект закона.

Bezmenko M. Ye. Virtually aspects of application of the law of bankruptcy of individuals. The article is devoted to the practical application of the mechanism of the bankruptcy of individuals, as well as analysis of recent changes in the law relating to the issue and recommendations for the improvement of the law.

Procedures such as reorganization, liquidation does not fully or not at all can be applied to an individual. The fairly simple procedure of bankruptcy proceedings could lead to fraud and intentional failures, so just need to enter liable for false bankruptcy. In addition, the bill does not issue prescribed number of times an individual can do to declare themselves bankrupt as for certain periods of time, and throughout life. Given the specificity of the problem, it is advisable to do to develop a separate law on restoration of solvency or bankruptcy of an individual citizen. The problem is social in nature, so this law, except for special bankruptcy procedure, which will be in general courts can predict part of social security, including employment services, filing for bankruptcy. In the process of restoring solvency to bankruptcy an individual can be held at the request of public works lender if there is no work, and mandatory.

New legislative initiatives generally meet the needs of society in matters of bankruptcy individuals, but opportunities to improve the law in this area remains much. Given the number of unresolved issues the need to collect materials for the study committee of the Verkhovna Rada of Ukraine for further revision and amendment of legislation is appropriate and urgent.

Keywords: personal bankruptcy, the creditor, the debtor, the creditworthiness of the draft law.

Надійшла до редакції 30.05.2013

В.Ф. Дугчак
аспірант

*(Київський національний економічний
університет ім. Вадима Гетьмана)*

УДК 346.57 : 621.039.586

ПРИНЦИПИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ

Здійснено аналіз чинного законодавства України та законопроектної роботи з метою визначення основних принципів господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи. Доповнено загальні принципи господарювання новими принципами господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи: «принципом екологічно безпечного господарювання» та «принципом інтеграції».

Ключові слова: безпечне господарювання, принципи, екологічна безпека, інтеграція.

Постановка проблеми. Умови господарювання на певних територіях України є специфічними в силу особливостей таких регіонів. Відповідні принципи є основою здійснення господарської діяльності на території країни. Відсутність нормативного закріплення спеціальних принципів госпо-

дарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи у чинному законодавстві України та положень щодо екологічно безпечного господарювання на такій території зумовлює актуальність досліджуваної теми.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання правового регулювання принципів здійснення господарської діяльності в своїх роботах розглядали ряд вчених-юристів, таких як: О. М. Давидюк [1], С. Б. Жарай [2], В. М. Коваль [3], І. Назарова [4], І. М. Орлова [5], Р. Б. Прилуцький [6] та інші. Наукові праці стосувалися, в основному, загальних принципів господарювання, поза увагою науковців залишився зміст спеціальних принципів здійснення господарської діяльності саме на території Чорнобильської катастрофи.

Тому **метою** даної роботи є аналіз діючих принципів господарювання, а також доповнення їх переліку принципами, необхідними для «відродження» господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що обов'язковими для здійснення господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи є загальні принципи господарювання в Україні, визначені безпосередньо ст. 6 Господарського кодексу України [7]. Також у ст. 44 Господарського кодексу України законодавець закріпив окремо принципи підприємницької діяльності, які доповнюють принципи господарювання в контексті прибуткової діяльності.

Поняття «господарська діяльність» та «підприємництво» не є тотожними. «Господарська діяльність» включає в себе як «підприємництво», так і «некомерційну господарську діяльність». Необхідно зазначити, що на території Чорнобильської катастрофи може здійснюватися як підприємницька діяльність, так і некомерційна господарська діяльність, що може бути спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку. Тому закріплені у ст. 44 Господарського кодексу України принципи підприємницької діяльності в рамках загальних принципів господарювання є обов'язковими для суб'єктів господарювання, які збираються розпочати свою діяльність на господарсько придатній території Чорнобильської катастрофи.

В Розділі 1 Проекту Закону України «Про основні засади господарської діяльності» від 19.08.2008 р. № 3060 законодавцем було запропоновано перелік основних принципів господарської діяльності та надано визначення їх складовим, а саме: принцип свободи господарської діяльності, принцип забезпечення рівності та захисту прав усіх суб'єктів господарської діяльності, принцип свободи договору, принцип вільного руху капіталів, товарів, послуг та людей на території України, принцип обмеження державного регулювання господарської діяльності та контролю за нею [8]. Законопроект було відкликано 11.03.2010 р. з подальшого розгляду Верховною Радою України, так як він суперечив певним положенням бачення законотворчості в напрямку господарського права, але засади щодо основних принципів господарської діяльності, на думку автора, в проекті були викладені змістовно та обґрунтовано. Саме такі принципи є основоположними засадами здійснення господарської діяльності на території Чорнобиль-

ської катастрофи. Вважаємо, що вищенаведені принципи та визначення їх складових доцільно застосувати при розробці проекту Закону України «Про господарську діяльність на території Чорнобильської катастрофи».

Специфічні умови території Чорнобильської катастрофи створюють і відповідні нестандартні умови господарської діяльності на ній. З минулим часом від дня аварії на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС), природні умови земель, вод, повітря істотно змінилися, відбулися позитивні поліпшення показників радіаційного фону, на що вказують вітчизняні науковці [9]. Такі території стали безпечними для здійснення на них господарювання. Позитивні зміни екологічних показників території Чорнобильської катастрофи, що є передумовою її господарської придатності, створили відповідні умови господарської діяльності на ній. Саме такі умови території Чорнобильської катастрофи породжують підстави для екологічно безпечного господарювання, що є передумовою доповнити основні принципи здійснення господарської діяльності на такій території *«принципом екологічно безпечного господарювання»*.

Я. І. Бердій вважає, що термін «безпека» у кожній сфері суспільної (господарської) діяльності має специфічний конкретний зміст. Тому екологічна безпека – це такий стан навколишнього середовища, коли гарантується запобігання погіршення екологічної ситуації та виникнення небезпеки для здоров'я людини [10]. Сьогодні у світі, і в Україні безпосередньо, науковці наголошують на вищезазначених гарантіях екологічної безпеки та акцентують увагу на екологізації економіки в контексті ноосферної концепції сталого розвитку [11, с. 5].

Такі науковці як Ю. Ю. Туниця, Е. П. Семенюк, Т. Ю. Туниця зазначають, що «екологічний імператив – об'єктивна вимога часу» [11, с. 8], він впливає на соціальні, економічні та політичні відносини. Екологічний імператив є невід'ємною умовою сталого розвитку. Це означає, що сталий розвиток передбачає тільки екологічно безпечну господарську діяльність, ось чому відродження господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи повинне здійснюватися на підставі принципу екологічно безпечного господарювання.

Крім того, Закон України «Про загальні принципи подальшої експлуатації та зняття з експлуатації ЧАЕС і перетворення четвертого енергоблоку цієї АЕС в екологічно безпечний стан» від 11.12.1998 р. № 309-XIV у ст. 4 визначає, що дія цього Закону поширюється на види діяльності, пов'язані з подальшою експлуатацією, зняттям з експлуатації енергоблоків Чорнобильської атомної електростанції, перетворенням об'єкта "Укриття" на екологічно безпечну систему [12]. В тексті Закону не зазначено принципи господарювання на даній території та види діяльності, які повинні здійснюватися на ній для зняття з експлуатації Чорнобильської атомної електростанції, але з контексту випливає, що така діяльність є господарською, звичайно некомерційною (на даному етапі), та спостерігається стратегія екологізації економіки. Норми Закону змістовно спрямовані на перетворення Чорнобильської атомної електростанції в «екологічно безпечний стан», отже в основі цього нормативного акта також лежить принцип еко-

логічно безпечного господарювання.

Необхідно зазначити, що у майбутньому для здійснення підприємницької діяльності на території Чорнобильської катастрофи суб'єктам господарювання потрібні гарантії того, що їхньому бізнесу не завдасть шкоди ніяке негативне техногенне явище, ось чому принцип екологічно безпечного господарювання є основоположним у цьому середовищі господарської діяльності. Слід зауважити, що в пункті 4 частини 1 статті 6 Господарського кодексу України серед загальних принципів господарювання визначено обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, *екологічного захисту населення, безпеки суспільства і держави* [7]. Це означає, що регулювання екологічної безпеки, в силу обмеження держави у сфері господарювання, покладається на суб'єктів господарської діяльності, тому принцип екологічно безпечного господарювання не може бути залишеним поза увагою таких суб'єктів.

Вищезазначене дає можливість нам акцентувати увагу на тому, що господарська діяльність на території Чорнобильської катастрофи повинна здійснюватися на засадничих умовах відсутності загрози господарюючому суб'єкту як із навколишнього середовища, так і за умови екологічно-безпечної господарської діяльності самого господарюючого суб'єкта. Відповідно, ми вважаємо, що *принципом екологічно безпечного господарювання є засадничі вимоги здійснення господарської діяльності на території, де відсутні екологічна нестабільність і загроза, та ведення такого господарювання, яке саме в собі не несе екологічної небезпеки*.

Крім необхідності екологічно безпечного господарювання, екологізація економіки передбачає інтеграційні процеси, які є вкрай важливими для відродження господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи. Інтеграція (від лат. Integration – відновлення і цілий) – поступове зближення та об'єднання економічних суб'єктів у процесі їх взаємодії (взаємовпливу, взаємопроникнення, взаємозбагачення та ін.) [13].

Кожний інтеграційний процес ставить собі за мету об'єднання суб'єктів для досягнення загальної цілі, у нашому випадку мінімізація наслідків Чорнобильської катастрофи та подолання її наслідків є завданнями, вирішення яких можливе шляхом створення єдиної податкової та інвестиційної економічної політики держави на такій території, задля її економічної привабливості підприємцям. Тому постає необхідність у доповненні основних принципів господарювання на території Чорнобильської катастрофи *«принципом інтеграції»*.

Вважаємо, що принцип інтеграції є тим підґрунтям, на основі якого повинні виникати відносини між суб'єктами господарювання безпосередньо, та створення державою для цих суб'єктів пільгових умов для здійснення господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи. У свою чергу, податки, що сплачують підприємці до бюджету країни, отримані від діяльності на вищезазначеній території, можна було б зробити цільовими до відповідного фонду щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, – спорудження та укріплення укриття над четвертим реакто-

ром ЧАЕС, створення необхідної для суб'єктів господарювання транспортної інфраструктури, повернення до життєдіяльності колишніх населених пунктів на цій території.

Повинні бути єдині засади об'єднання суб'єктів господарювання на території Чорнобильської катастрофи щодо ведення господарювання на господарсько придатній території. Такі суб'єкти господарювання повинні ставити собі за мету не тільки отримання прибутку, але і здійснення такої діяльності за умови дотримання всіх вимог екологічно безпечного господарювання: виготовлення якісної продукції, надання послуг, виконання робіт.

Тому під *принципом інтеграції* в контексті здійснення господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи, на нашу думку, слід вважати *основоположну ідею об'єднання суб'єктів господарювання на господарсько придатній території Чорнобильської катастрофи для досягнення спільної мети: подолання наслідків такої катастрофи та здійснення екологічно безпечного господарювання.*

Принципи господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи є основою розвитку господарювання на такій території, так як на їх основоположних засадах виникає сукупність відносин між суб'єктами господарювання. Такі господарські відносини залежать від поєднання екологічних та економічних умов господарювання, що зумовлює новий підхід у законотворчості та гармонізації діючого законодавства України щодо принципів господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи в контексті екологічно безпечного господарювання.

Таким чином, на підставі викладеного, можна дійти таких **висновків**:

- умови господарської діяльності на території Чорнобильської катастрофи є специфічним, тому, здійснюючи господарську діяльність на такій території, необхідно керуватися не тільки основними принципами господарської діяльності, а й *принципом екологічно безпечного господарювання та принципом інтеграції*;

- під *принципом екологічно безпечного господарювання*, на нашу думку, слід розуміти *засадничі вимоги здійснення господарської діяльності на території, де відсутні екологічна нестабільність і загроза, та ведення такого господарювання, яке саме в собі не несе екологічної небезпеки*;

- вважаємо, що *принципом інтеграції є основоположна ідея об'єднання суб'єктів господарювання на господарсько придатній території Чорнобильської катастрофи для досягнення спільної мети: подолання наслідків такої катастрофи та здійснення екологічно безпечного господарювання*;

- при розробці законодавчих нормативних актів та узгодженні чинних, які забезпечують здійснення господарську діяльність на території Чорнобильської катастрофи, доцільно перейняти положення щодо переліку та визначення основних принципів господарської діяльності з Проекту Закону України «Про основні засади господарської діяльності» від 19.08.2008р. № 3060 та доповнити їх запропонованими нами положеннями щодо *принципу екологічно безпечного господарювання та принципу інтеграції*.

Бібліографічні посилання

1. Давидюк О. М. Господарсько-правові аспекти реалізації принципу пріоритетності національного використання технологій / О. М. Давидюк // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2010. – № 3. – С. 121-127.
2. Жарай С. Б. Принцип дозвільної системи у сфері господарської діяльності / С.Б. Жарай // Науковий вісник Академії муніципального управління, серія «Управління»: зб. наук. праць. – 2010. – № 4. – С. 42-47.
3. Коваль В. М. Застосування принципів права, дія яких поширюється на майнові відносини у сфері господарювання. / В. М. Коваль // Держава і право. – 2011. – № 53. – С. 335–340.
4. Назарова І. Принцип розкриття інформації при реорганізації підприємства шляхом виділу окремих підрозділів. / І. Назарова // Вісник ТНЕУ. – 2011. – № 4. – С. 94–101.
5. Орлова І. М. Принципи забезпечення виконання господарських зобов'язань державними гарантіями. / І. М. Орлова. // Держава та регіони. Серія: Право. – КПУ. – 2012. – № 1. – С. 125–129.
6. Прилуцький Р. Б. Про відповідність принципів господарського права потребам докорінної перебудови економіки України у світлі наслідків фінансово-економічної кризи та глобальних змін клімату / Р. Б. Прилуцький // Юридична наука. – 2011. – № 2. – С. 80–89.
7. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV // ВВР України. – 2003. – № 18, № 19–20, № 21–22. – С. 144.
8. Про основні засади господарської діяльності : проект Закону України від 19.08.2008 р. № 3060 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33145;
9. Кикоть П. В. Законодавство, що регулює господарську діяльність на території Чорнобильської зони: питання реалізації та вдосконалення / П. В. Кикоть // Правові проблеми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи : матер. Міжнар. наук.-прак. конф., присвяч. 25-м роковинам Чорнобильської катастрофи; 18 трав. 2011 р. – К., 2011. – С. 66–74.
10. Бедрія Я. І. Безпека життєдіяльності / Бедрія Я. І. – Львів, 2000.
11. Туниця Ю. Ю. Екологізація економіки: теоретико-методологічний аспект. / Туниця, Е. П. Семенюк, Т. Ю. Туниця // Економічна теорія. – 2011. – № 2. – С. 5–15.
12. Про загальні принципи подальшої експлуатації та зняття з експлуатації ЧАЕС і перетворення четвертого енергоблоку цієї АЕС в екологічно безпечний стан : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
13. Економічна енциклопедія : у 3-х т. – Т. 1 / редкол: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К., 2000.

Дутчак В. Ф. Принципы хозяйственной деятельности на территории Чернобыльской катастрофы. Осуществлен анализ действующего законодательства Украины и законопроектной работы с целью определения основных принципов хозяйственной деятельности на территории Чернобыльской катастрофы. Дополнены общие принципы хозяйствования новыми принципами хозяйственной деятельности на территории Чернобыльской катастрофы: «принципом безопасного хозяйствования» и «принципом интеграции».

Ключевые слова: безопасная хозяйственная деятельность, принципы, экологическая безопасность, интеграция.

Dutchak V. F. Principles of business operations in the territory of the Chernobyl disaster. Terms of economic activity in certain regions of Ukraine are specific by reason of features such regions. The relevant principles are the foundation of economic activity in the country. Lack of normative fixed specific principles of economic activities in the territory of the Chernobyl disaster in current legislation of Ukraine, and regulations on safe economic activity in that territory determines the relevance of this scientific research.

Mandatory for economic activities in the territory of the Chernobyl disaster are the

general principles of economic activity in Ukraine. These principles are defined directly by Article 6 of the Commercial Code of Ukraine, as the Code extends its effect on the entire territory of Ukraine without exception. In Article 44 of the Commercial Code of Ukraine legislator establishes separate principles of entrepreneurial activity that complement the principles for economic activities in the context of revenue-generating activities. Since conditions of economic activity on the territory of the Chernobyl disaster is a specific, to carry out economic activity in such territory, should be guided not only by the general principles of economic activities and principles of entrepreneurship, and also should be guided principle of safe economic activity and the principle of integration. The principle "of safe economic activity" should be understood as fundamental requirements of economic activities in the territory where there is no environmental threat and instability, and conduct of such business activities which is in itself bears no environmental hazards. The principle of "integration" is the fundamental idea of combining business entities in the economically suitable territory of the Chernobyl catastrophe to achieve the common goal of overcoming the consequences of this catastrophe and implementing environmentally friendly business.

When developing legal regulations and harmonization of acting, which provide economic activities in the territory of the Chernobyl disaster, it is advisable to adopt provisions for listing and defining the basic principles of economic activity in the Draft Law of Ukraine "On the Fundamentals of Economic Activity" from 19.08.2008r. № 3060, and to supplement their by provisions on the principle of "safe economic activity" and the principle of "integration", as are proposed by the author.

Keywords: *safe economic activity, principles, environmental security, integration.*

Надійшла до редакції 29.03.2013

О.В. Коваль
аспірант

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 347.2/.3

ПОРІВНЯННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ, ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТА РЕЧОВИХ ПРАВ

Досліджено поняття майнових прав. Здійснено порівняльний аналіз майнових прав, права власності та речових прав на прикладі житлових правовідносин. Проаналізовано законодавчу базу та позиції учених-цивілістів щодо сутності поняття майнових прав. Сформовано визначення поняття майнових прав. Визначено рекомендації щодо поняття майнових прав, які потребують законодавчого закріплення.

Ключові слова: *майнові права, право власності, речові права, житло, житлові правовідносини, сервітут.*

Постановка проблеми. Юридична література містить доволі різноманітні точки зору щодо поняття майнових прав, проте чіткої позиції щодо співвідношення майнових прав, права власності та речових прав у цивілістиці немає. Питання співвідношення цих понять є також досить складною теоретичною проблемою, вирішення якої допоможе врегулювати неточності, що склалися на практиці. Слід зазначити необхідність встановлення чіткого визначення поняття майнових прав. Визначення взаємозалежності майнових прав, права власності та речових прав й зумовило актуальність цієї тематики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичною основою статті стали позиції відомих теоретиків пра-

ва щодо загальних цивілістичних проблем. Зокрема цими теоретиками є С.І. Шимон, О. Клименко, Є.О. Мічурін, В.Г. Другова, Ж.Л. Чорна, Н.Д. Єгоров, І.В. Єлісеєв, А.П. Сергєєв, Ю.К. Толстой, В. Мартин, Г.І. Балюк, В.І. Борисова, М.К. Галянтич, О.В. Дзера, Я.В. П'янова, А. Астапов, Г. Яновицька, С.С. Овчарук, В.С. Щербина та ін.

Метою даної статті є виокремлення змісту майнових прав, співвідношення їх з правом власності та речовими правами.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи сукупність підходів щодо співвідношення майнових прав та права власності можна побачити розмаїття поглядів, але для зручності дослідження всі ці концепції можна звести до двох. На думку однієї групи вчених, майнові права є структурною частиною права власності та прирівнюються до речових прав, тобто майнові права є речовими правами, а право власності є основним речовим правом [3; 10; 17]; з погляду іншої – майнові права є ширшими за своєю природою від права власності та речових прав [1; 6]. Ці дві позиції є основними, оскільки між їх прихильниками дискусія є найбільш принциповою.

В англо-американському праві розмежування «майнових прав» та «права власності» не існує. Право власності охоплює різноманітні види майнових прав: основне майнове право, що є аналогічним до права власності, та інші майнові права, які по суті схожі з правами на чужі речі в системі континентального права [1, с. 230].

Якщо досліджувати питання співвідношення понять «речових» та «майнових» прав, то чимало науковців ці категорії між собою не розрізняють [3; 10; 17]. Під майновими (речовими) правами прийнято розуміти можливість безпосереднього впливу власника на річ. У такому разі володілець отримує право повного володіння річчю. Що стосується обсягу такого права, то воно може бути абсолютним і обмеженим (право на чужу річ). На підтвердження доводів щодо відсутності різниці між майновими та речовими правами деякі науковці посилаються на норми Цивільного кодексу, де зазначено, що майнові права прирівнюються до речових (частина 2 статті 190 ЦК України).

Статтею 395 ЦК України надано перелік речових прав. Цей перелік не є вичерпним, проте ті речові права, що зазначені в Кодексі, стосуються користування землею. Серед зазначеного переліку речових або майнових прав житла стосується лише сервітут. У зв'язку з урізноманітненням житлових правовідносин інколи виникають проблеми доступу до користування житлом. Правовим механізмом вирішення цієї проблеми є право сервітуту. Сервітут – це право користування чужою річчю, зокрема житловою площею інших осіб. Сервітут за своєю правовою природою є «сусідськими правами» або «речовими обтяженнями» [2]. Сервітут може бути і особистим правом, що полягає в довічному (якщо не визначеного іншого договором або законом), невідчужуваному праві користування чужою річчю, що зберігається навіть після зміни власника речі. Сервітут у житловій сфері полягає в особистому праві на проживання в чужому будинку або в частині такого будинку. Відповідне право виникає на підставі проживання членів сім'ї в одному житлі з власником (ст. 405 ЦК України), на підставі заповідального відказу

встановлюється сервітут щодо житла для третьої особи. (ч.2 ст. 1238 ЦК України). За аналогією із статтею 98 ЗК України можна зробити визначення житлового сервітуту: житловий сервітут встановлюється на користь тієї особи, чиє використання житла є неможливим без обмеженого платного чи безоплатного використання іншою особою свого житла. Статтею 406 ЦК України визначено підстави припинення сервітуту. До зазначених підстав доцільним є внесення підстави припинення в разі перебудови жилого приміщення, що усуває необхідність у такому сервітуті.

Окрім позиції щодо відповідності майнових прав речовим, юридична література має протилежні позиції, відповідно до яких у деяких випадках трапляється неаргументована підміна одного з указаних понять іншим [3, с. 99]. Також є позиції, що майнові права діляться на речові та зобов'язальні [4].

У ЦК України не закріплено підстави виникнення, припинення та зміст речових прав на житло, останні повинні бути визначені на рівні закону. Під речовими правами на житлові приміщення слід розуміти: право власності на житлове приміщення; сервітут на житлове приміщення; право довічного користування житловим приміщенням на підставі договору довічного утримання; право користування жилим приміщенням у силу заповідального відказу; права членів сім'ї власника на користування належним власнику житлом.

Позиція Європейського суду щодо Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. співвідносить речові права і права вимоги як частину поняття майна [1, с. 228]. Майнові права повною мірою охоплюють систему речових та зобов'язальних прав [1, с. 233]. Майнові права за своєю природою є ширшим за право власності та речові права, хоча на практиці досить часто майнові та речові права не відрізняють за своєю суттю і вживають як синоніми.

Позицію, відповідно до якої майнові права включають речові права та право власності, підтримують і М.К. Галянтич, і Ж.Л. Чорна. М.К. Галянтич, аналізуючи можливий спектр прав щодо житла, відносить право власності до майнових прав особи на житло. Його структура прав суб'єкта щодо житла складається з: права власності на житло, права користування жилими приміщеннями на умовах найму (оренди), права на успадкування та на заповідання житла, інших майнових та немайнових прав [5, с. 70]. Ж.Л. Чорна співвідносить майнові права і право власності як загальне і його частину відповідно [6]. Під правом власності слід розуміти «право володіння». Право власності знаходиться на одному рівні з правом користування. Ці права є майновими правами. Трохи іншої позиції дотримується Ю. Толстой, який за ієрархічною характеристикою ставить право власності на один рівень з майновими правами [7].

За тлумачним словником, майнові права – це суб'єктивні права учасників правовідносин, які пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також з тими матеріальними вимогами, які виникають з приводу розподілу і обміну майна. Майнові права – це права власника, який здійснює право господарського відання майном, а також зобов'язальні права (наприклад, на відшкодування шкоди), права авторів на винагороду, спадкові права. Майнові права можуть виникати з приводу дій та інших юриди-

чних фактів, передбачених цивільним законодавством, а також дій, які, хоч і не передбачені законом, але на підставі загальних засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права та обов'язки [8].

Існує також інше визначення майнового права. Майнові права – це права, що належать громадянам і організаціям, які беруть участь у майнових відносинах, що регулюються цивільним правом. Майнові права виникають на основі права власності, що полягає у праві володіння, користування і розпорядження належним їм майном у межах, встановлених законом. Власникові забезпечується фактичне користування належним йому майном, він має право одержувати прибутки та інші матеріальні й культурні вигоди від нього, відчужувати майно за плату й безкоштовно, передавати у тимчасове користування іншим особам, заставляти і залишати у спадок [9].

Співвідношення майнових прав і права власності досить легко визначається на прикладі їх припинення. Припинення майнових прав на житло можливе щодо одиначної правомочності, зокрема щодо права володіння, користування чи розпорядження житлом, у той час як припинення права власності передбачає припинення будь-яких прав власника щодо належного йому житла, тобто всієї тріади правомочностей.

Висновок. Наприкінці нашої статті хотіли б виділити основні ідеї, що стали результатом проведеного аналізу.

По-перше, на рівні Цивільного кодексу України слід закріпити чітке визначення поняття майнових прав.

По-друге, майнові права включають у себе систему речових та зобов'язальних прав. Поняття майнове право та право власності слід співвідносити як загальне та спеціальне. Право власності є частиною майнового права.

По-третє, кожне з прав власника щодо належного йому житла, в тому числі і речові права, в сукупності своїй створюють майнові права. На нашу думку, майнові права це не лише класична тріада прав, а це, скоріше, «повний» комплекс прав – *plenum jus*.

Бібліографічні посилання

1. Шимон С.І. Поняття майнових прав в контексті конвенції про захист прав людини й основоположних свобод / С.І. Шимон // Університетські наукові записки: часопис Івано-Франківського ун-ту права ім. Д. Галицького. – Вип. 3. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 227–235.
2. Клименко О. Речові права на нерухоме майно за законодавством України / О. Клименко // Право України. – Вип. 9. – 2004. – С. 71–76.
3. Мічурін Є.О. Обмежені речові права та обмеження права власності / Є.О. Мічурін // Південноукраїнський правовий часопис. – Вип. 1. – 2007. – С. 99–102.
4. Другова В.Г. Деякі проблемні питання правової природи іпотеки / В.Г. Другова // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 41. – 2008. – С. 396–401.
5. Галянтич М.К. Приватно-правове регулювання забезпечення права громадян на житло в Україні / М.К. Галянтич // Право України. – Вип. 7. – 2003. – С. 70–72.
6. Чорна Ж.Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Чорна Ж.Л. – Львів, 2005.
7. Сергеев А.П. Цивільне право : підручник / Н.Д. Єгоров, І.В. Єлісеєв та ін; відп. ред. А.П. Сергеев, Ю.К. Толстой. – М., 2006.
8. Майнові права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/humanright/glossary/gl609/info_ukr.htm.

9. Економічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovo.org.ua/38/53404/381435.html>.
10. Цивільний кодекс України. – К., 2010.
11. *Мартин В.* Речові права на чуже майно за новим цивільним кодексом України / В. Мартин // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні. – Львів, 2004.
12. Правознавство : підручник / Г.І. Балюк, В.І. Борисова, М.К. Галянтюк та ін.] ; за ред. О.В. Дзери. – К., 2007.
13. *П'янова Я.В.* Судовий захист майнових цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / П'янова Я. В. – Х., 2009.
14. *Астапов А.* Майнові права людини в Україні можна захищати на європейському рівні / А. Астапов // Адвокат. – Вип. 8. – 2010. – С. 4–6.
15. *Яновицька Г.* Правові проблеми поновлення окремих майнових прав репресованих громадян України / Г. Яновицька // Вісник Львівського ун-ту внутр. справ. – Вип. 2. – 2001. – С. 264–266.
16. *Овчарук С.С.* Організаційно-правові засади державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обмежень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Овчарук С. С. – К., 2009.
17. *Щербина В.С.* Господарське право : підручник / В.С. Щербина. – 5-те вид., перероб. і доп. – К., 2012.

Коваль А.В. Сравнение имущественных прав, права собственности и вещных прав. Исследовано поняття имущественных прав. Осуществлен сравнительный анализ имущественных прав, права собственности и вещных прав на примере жилищных правоотношений. Проанализирована законодательная база и позиции ученых относительно сущности понятия имущественных прав. Сформировано определение понятия имущественных прав. Определены рекомендации относительно понятия имущественных прав, которые требуют законодательного закрепления.

Ключевые слова: *имущественные права, право собственности, вещные права, жилье, жилищные правоотношения, сервитут.*

Koval O. V. Comparison of material rights, ownership rights and proprietary rights on the example of housing.

This work is devoted to the concept of property rights. Law books contain a lot of different opinions about the concept of property rights, but a clear position regarding the relationship between material rights, ownership rights and proprietary rights does not exist.

The relationship between these concepts is also very difficult theoretical problem. Solution of this problem will help to avoid the uncertainties which exist in practice. The necessity of establishing a clear definition of property rights is to be noticed. Determination of the interdependence of material rights, ownership rights and proprietary rights is the aim of the article.

At first we should say that the clear definition of material rights is to be set in Civil Code of Ukraine.

Secondly, material rights should include the system of ownership rights and the obligations law. The concept of material rights and property rights should relate as general and special. The ownership of property has to be the part of the material rights.

Thirdly, all of the rights which belong to the house owner, including ownership rights in their totality should create material rights. We believe that material rights are not only the classic triad of rights, they are the whole set of rights - plenum jus.

Thus, the comparative analysis of material rights, ownership rights and proprietary rights on example of residential relationships is done. The legal framework and positions of scientists of notion of property rights is analyzed and own definition of property rights is formed. The recommendations regarding the concept of property rights are provided, which require legislative consolidation.

Keywords: *material rights, ownership rights, property rights, housing, easement.*

Надійшла до редакції 30.05.2013

Н.М. Степакова

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 349.2

ВИДИ ПРАВОЗАСТОСОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ТРУДОВОГО ПРАВА

Статтю присвячено видовій класифікації правозастосовної діяльності, оскільки розподіл її на види за тими чи іншими критеріями дозволяє більш конкретно та детально дослідити різні випадки її прояву.

Ключові слова: класифікація, види правозастосування, суб'єкти трудового права.

Постановка проблеми. Мета. Правозастосування, в тому числі у сфері трудового права, являє собою складний процес, який здійснюється різними суб'єктами та за різних обставин. Відтак з метою більш глибокого, повного та детального вивчення правозастосовної діяльності слід здійснити її класифікацію, яка надасть змогу сформуванню більш повне уявлення про правозастосування як явище взагалі, а також дослідити його окремі прояви, що мають як спільні риси, так і певні відмінності. Вона полягає у багатоступінчастому поділі логічного обсягу поняття або будь-якої сукупності одиниць на систему супідрядних понять або класів об'єктів (рід – вид – підвид). Класифікація – спосіб організації емпіричного масиву інформації. Її метою є встановлення певної структури порядку, нормативно-мірного впорядкування множини, яке розбивається на гетерономні стосовно один одного, але гомогенні всередині себе за якоюсь ознакою, відокремлені один від одного підмножини [1, с. 316].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід констатувати, що в юридичній літературі практично не приділяється уваги питанням видової класифікації правозастосовної діяльності, що, з нашої точки зору, є суттєвим недоліком, адже її розподіл на види за тими чи іншими критеріями дозволяє більш конкретно та детально дослідити різні випадки її прояву.

Як правило, в юридичній літературі наводять такі види правозастосування, як оперативно-виконавче та правоохоронне; зокрема, таку позицію підтримували І.С. Самощенко, О.Ф. Шебанов, К.Г. Волинка та ін. [2, с. 168; **Ошибки! Источник ссылки не найден.**, с. 28] У даному випадку автори беруть за основу такий критерій, як форма реалізації правозастосовної діяльності. Оперативно-виконавче правозастосування – це організація виконання приписів правових норм, позитивне регулювання за допомогою індивідуальних актів правозастосування шляхом сприяння виникненню, зміні чи припиненню конкретних правовідносин на основі норм права (наказ про зарахування на роботу, рішення про призначення пенсії, свідоцтво про шлюб, рішення про будівництво житлового будинку, рішення про усиновлення тощо) [2, с. 168]. Що ж до правоохоронного виду пра-

возастосування, то його дослідники розуміють як діяльність, спрямовану на охорону норм права від порушень, застосування заходів державного примусу та забезпечення виконання примусових заходів (вирок суду, рішення про притягнення до адміністративної, дисциплінарної або цивільної відповідальності) [2, с. 168].

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що визначення однієї з форм правозастосування як забезпечувальної є не зовсім вірним, адже функцію забезпечення прав, свобод та обов'язків виконує і правовиконавча форма.

Оскільки учасники суспільних відносин, як правило, реалізують свою поведінку у правомірній формі, то перш за все слід розглянути правовиконавчий вид правозастосовної діяльності, адже саме вона пов'язана із вирішенням тих питань у сфері трудових відносин, що виникають із правомірної поведінки їх учасників.

Фактично правовиконавча діяльність як окремий вид правозастосування полягає у застосуванні диспозицій норм трудового права. Нагадаймо, що диспозиція – це така частина правової норми, в якій записане саме правило поведінки, виражене в юридичних правах і обов'язках суб'єктів. Вона є центральною, основною частиною юридичної норми, яка вказує на дозволену (необхідну) чи неприпустиму (заборонену) поведінку суб'єкта. Диспозиції можуть бути: визначені, тобто такі, що закріплюють однозначні правила; не повністю визначені – вказують лише на загальні ознаки поведінки; відносно визначені диспозиції – вказують на права й обов'язки суб'єктів, але надають можливості для їхнього уточнення залежно від конкретних обставин [3, с. 126-127].

Правовиконання реалізується через владну діяльність компетентних суб'єктів, під час якої організується трудовий процес найманих працівників і конкретизуються їх права та обов'язки. Як правило, правовиконання як різновид правозастосовної діяльності здійснює роботодавець, тобто власник підприємства, установи, організації чи уповноважений ним орган.

Наступним видом правозастосування у сфері трудового права є правоохоронна (юрисдикційна) діяльність. У словниковій літературі юрисдикція (лат. *jurisdictio* – судочинство, від *jus* – право і *dicō* – говорю) характеризується як встановлена законом сукупність правомочностей відповідних державних органів вирішувати правові спори і справи про правопорушення, оцінювати дії особи або іншого суб'єкта права з точки зору їх правомірності або неправомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників. Юрисдикція визначається за різними ознаками: вид і характер справ, що вирішуються (злочини, проступки; майнові суперечки і т.д.); територіальна їх приналежність; які особи беруть участь у справі.

У сфері трудового права правоохоронний вид правозастосовної діяльності спрямований на захист прав і свобод учасників трудових та тісно пов'язаних з ними відносин. Тобто на відміну від попереднього (правовиконавчого) різновиду правозастосовної діяльності правоохоронна пов'язана із розглядом та безпосереднім вирішенням справ, що виникають не з правомірної поведінки учасників трудових відносин, а внаслідок по-

рушення ними норм трудового законодавства, в тому числі положень локальних нормативно-правових актів. У процесі правоохоронного правозастосування повноважні органи підтримують правопорядок у сфері трудових відносин, відновлюють порушені права їх учасників та застосовують відповідні заходи впливу (аж до примусу) до суб'єктів, що вчинили такі порушення.

Основна роль у здійсненні правоохоронної правозастосовної діяльності належить тим юрисдикційним органам, що вирішують трудові спори: комісії по трудових спорах, суду, примирній комісії, трудовому арбітражу. Не вдаючись до детального аналізу порядку діяльності цих суб'єктів, зазначимо, що призначення вищевказаних юрисдикційних органів полягає у перевірці законності дій (чи бездіяльності) роботодавця та (або) працівників у разі настання необхідності. Компетентні органи здійснюють розгляд конкретної юридичної справи та за його результатами вживають потрібних заходів, спрямованих на відновлення порушеного правопорядку. Слід вказати, що правоохоронна правозастосовна діяльність виконує не тільки правовідновлюючу та каральну функції, а й виховну, оскільки застосування до конкретних суб'єктів трудових відносин за результатами вирішення справи тих чи інших примусових заходів, мір, санкцій є також свого роду попередженням для інших учасників трудових відносин, яке спонукає останніх до того, щоб вони будували свою поведінку відповідно до норм і принципів трудового та іншого законодавства.

Окрім вищезазначених юрисдикційних органів, що здійснюють, як правило, функцію вирішення трудових спорів, правоохоронне правозастосування також здійснює Державна інспекція України з питань праці, яка виконує контрольно-наглядові функції у сфері дотримання законодавства про працю.

Правоохоронне правозастосування реалізують також безпосередньо роботодавці. Дана категорія суб'єктів не лише організує трудовий процес, а й спостерігає за законністю його протікання та в разі необхідності може притягувати порушників до відповідальності.

Роботодавець може застосовувати до працівників матеріальну та дисциплінарну відповідальність. Так, відповідно до ст. 130 Кодексу законів про працю України працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. При покладенні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і в порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством [4]. За загальним правилом відшкодування шкоди працівником здійснюється в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, провадиться за розпорядженням власника або уповноваженого ним

органу, керівниками підприємств, установ, організацій та їх заступниками за розпорядженням вищестоящого в порядку підлеглості органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника [4].

Що ж до дисциплінарної відповідальності, то вона, відповідно до КЗпП, може здійснюватись у формі доган чи звільнення; також законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників і інші дисциплінарні стягнення. Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, дисциплінарні стягнення можуть накладатися також органами, вищестоящими щодо органів, вказаних у частині першій цієї статті [4]. У випадку, якщо працівник не згоден із застосованим до нього дисциплінарним стягненням, він може його оскаржити у встановленому законодавством порядку, зокрема звернутися до суду.

І хоча в юридичній літературі для розподілу правозастосовної діяльності на види, як правило, застосовують форму її здійснення, проте це не єдиний критерій, за яким можна провести класифікацію зазначеної діяльності. Враховуючи досить велику кількість суб'єктів, які здійснюють правозастосування у сфері трудового права, на наш погляд, доречно виокремити види правозастосовної діяльності залежно від виду її суб'єктів та форми їх участі у ній.

Залежно від того, яке відношення має суб'єкт правозастосування до організації, підприємства, установи, правозастосовна діяльність може бути внутрішньоорганізаційною та зовнішньою.

Внутрішньоорганізаційне правозастосування реалізують суб'єкти, які мають безпосереднє відношення до конкретної організації, підприємства, установи та здійснюють свої правозастосовні функції у їх межах. Такими суб'єктами виступають роботодавець, комісія по трудових спорах, примірна комісія, трудовий арбітраж. Правозастосовна діяльність цих суб'єктів прямо пов'язана з конкретним трудовим процесом та відносинами, що його супроводжують.

Зовнішній вид правозастосування здійснюється суб'єктами, які знаходяться поза організацією (підприємством, установою), тобто вони організаційно жодним чином з нею не пов'язані. Це насамперед суди, а також інші державні органи і посадові особи, органи і посадові особи місцевого самоврядування. Слід уточнити, що суб'єкти зовнішнього правозастосування також можуть здійснювати й внутрішньоорганізаційне правозастосування щодо суб'єктів, які входять до їх структури та, відповідно, перебувають із ними у трудових відносинах. Так, наприклад, суд, вирішуючи трудовий спір між працівником та роботодавцем, виконує зовнішнє застосування норм трудового права, оскільки суд є окремою організаційною структурою, проте видаючи наказ про преміювання працівників апарату суду, голова суду здійснює внутрішнє правозастосування.

Далі, залежно від характеру владних повноважень суб'єктів правоза-

стосування можна поділити на таке, що базується на державній владі, та таке, що здійснюється на підставі адміністративно-господарської влади роботодавця.

Ще одним критерієм для класифікації правозастосування може виступати форма участі суб'єктів у його здійсненні; можемо виділити правозастосовну діяльність, що повністю здійснюється одним суб'єктом (індивідуально), та комплексну, яка відбувається за участю декількох суб'єктів.

Перший вид правозастосування полягає в тому, що безпосередній суб'єкт правозастосування може самостійно вчиняти правозастосовні дії в повному обсязі, тобто для того, щоб здійснити увесь процес правозастосування, відповідному суб'єкту не потрібна стороння допомога. Даний вид правозастосування реалізують, наприклад, суди, трудові арбітражі, у ряді випадків роботодавці.

Комплексне правозастосування здійснюється за участю декількох його суб'єктів. Як приклад випадків такого виду правозастосування можна навести ст. 144 Кодексу законів про працю, в якій записано, що заохочення застосовуються власником або уповноваженим ним органом разом або за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації [4].

З наведеного випливає, що фактично безпосередній суб'єкт правозастосування один – це роботодавець, однак для того, щоб він міг здійснити увесь процес застосування норм трудового права, йому потрібна допомога інших суб'єктів, зокрема профспілкового органу. Зазвичай така допомога виражається у вигляді надання відповідної згоди на вчинення роботодавцем тих чи інших правозастосовних дій стосовно працівників.

Слід зазначити, що наявність комплексного виду правозастосування характерна здебільшого для галузі трудового права та відносин, які воно регулює. Загалом, з нашої точки зору, виокремлення комплексного виду правозастосування має досить умовний характер. Адже подекуди виявлення волі (думки) профспілкового органу з приводу певних правозастосовних дій роботодавця має для нього виключно рекомендаційний характер, тобто він її може і не враховувати під час застосування норм трудового права. У той же час наявність даного виду правозастосовної діяльності має досить суттєве практичне значення, оскільки дозволяє профспілкам спостерігати за законністю дій роботодавця.

Правозастосовну діяльність у сфері трудового права можна поділити на два види залежно від того, здійснюють суб'єкти правозастосування у власних трудових правовідносинах чи у правовідносинах, в яких вони не є стороною. Тобто правозастосування може здійснюватись як суб'єктами, які є безпосередніми учасниками конкретних трудових правовідносин (власник підприємства, установи, організації чи уповноважений ним орган), так і суб'єктами, які хоча й не мають прямого відношення до конкретних трудових відносин, проте, здійснюючи правозастосовні дії щодо їх учасників, виконують, так би мовити, допоміжну, обслуговуючу роль. Другий вид правозастосування притаманний комісіям по трудових спорах, трудовому арбітражу, судовим органам. Вони не є безпосередніми учасни-

ками тих чи інших трудових правовідносин та не виступають на стороні ані роботодавця, ані працівника. Ці суб'єкти вступають у дію лише тоді, коли ситуація, що склалася між роботодавцем та працівником (працівниками), не може бути вирішена самостійно через її складність та (або) недостатність правозастосовних повноважень у роботодавця. При цьому суб'єкти, що здійснюють правозастосування у чужих трудових відносинах, мають керуватися виключно законом та спиратися на існуючі фактичні обставини справи.

Також правозастосування можна класифікувати на підставі такого критерію, як виявлення волі. Правозастосування – це вольова діяльність, яка здійснюється з ініціативи певного суб'єкта. Відтак можемо виділити правозастосування з ініціативи того, стосовно кого воно здійснюється.

Слід наголосити, що прояв найманим працівником ініціативи у тій чи іншій формі щодо вчинення стосовно нього правозастосування не означає, що роботодавець одразу зобов'язаний їх виконати. Тобто працівник (чи можливий працівник) виявляють своє бажання на реалізацію своїх тих чи інших трудових прав, для цього звертається до роботодавця, який, у свою чергу, розглядає усі обставини ситуації та приймає рішення щодо необхідності вчинення певних правозастосовних дій.

Окрім працівника, ініціатором правозастосування може виступати роботодавець. У цьому випадку безпосередній суб'єкт застосування норм трудового права може за власним бажанням (з власної ініціативи) вчинити певні правозастосовні дії.

Ініціатором правозастосування у сфері трудового права може бути і сторонній суб'єкт, який не є учасником конкретних трудових відносин. Як правило, це органи та посадові особи, що виконують контрольно-наглядові функції у сфері використання найманої праці та тісно пов'язаних із ним відносин.

Зауважимо, що у деяких випадках правозастосування може ініціюватися однією зі сторін трудових відносин, проте для повної реалізації потребує обов'язкової згоди іншого суб'єкта, який може бути як стороною зазначених відносин, так і ні. В якості прикладу можна навести норми ст. 32 Кодексу законів про працю України, в якій записано, що переведення на іншу роботу на тому ж підприємстві, в установі, організації, а також переведення на роботу на інше підприємство, в установу, організацію або в іншу місцевість, хоча б разом з підприємством, установою, організацією, допускається тільки за згодою працівника, за винятком випадків, передбачених законодавством [4]. Зокрема, власник або уповноважений ним орган має право перевести працівника строком до одного місяця на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди, якщо вона не протипоказана працівникові за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, з оплатою праці за виконану роботу, але не нижчою, ніж середній заробіток за попередньою роботою [4].

Яскравою ілюстрацією випадку, коли для здійснення правозастосування необхідна згода особи, що не є бере участі у трудових відносинах, є необхідність отримання батьківської згоди (чи особи, що їх замінює) на укладання трудового договору з особою, яка не досягла відповідного віку. За загальним правилом не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років. Проте за згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть як виняток прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює [4].

І останній критерій класифікації правозастосовної діяльності у сфері трудового права, який би ми хотіли визначити у межах даної статті, – це час.

Залежно від часу правозастосування можна поділити на одноразове та триваюче. Аналізуючи ці види правозастосування, слід виходити із того, що йдеться не стільки про безпосередній процес застосування норм трудового права, скільки про його наслідки.

При триваючому правозастосуванні його наслідки діють певний проміжок часу, причому він може бути як чітко визначений у законодавстві чи правозастосовному акті, так і не мати конкретних вказівок на його терміни; у такому разі вищезазначений строк, як правило, завершується настанням певних подій (наприклад, звільненням працівника). Так, скажімо, найяскравіший випадок застосування норм трудового права – це укладення трудового договору між працівником та роботодавцем, яке оформлюється виданням відповідного наказу останнім. При цьому відповідно до ст. 23 Кодексу законів про працю України трудовий договір може бути:

- 1) безстроковим, що укладається на невизначений строк;
- 2) на визначений строк, встановлений за погодженням сторін;
- 3) таким, що укладається на час виконання певної роботи.

Строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами [4].

Вважаємо за необхідне вказати, що строк може мати значення для правозастосування не лише як проміжок часу, протягом якого тривають його наслідки, а й як строк, впродовж якого можуть бути вчинені ті чи інші дії щодо застосування норм трудового права, або як термін, зі спливом якого настає можливість здійснення правозастосування.

Висновок. Отже, розподіл правозастосування на ті чи інші види має досить умовний характер, адже доволі часто один і той самий випадок застосування норм трудового права може належати до різних видів залежно від того, що узято за критерій класифікації. Проте розподіл правозастосовної діяльності на ті чи інші види має неабияке практичне значення, особливо у сфері наукового дослідження правозастосування як явища. Адже

під час класифікації ми беремо за основу лише якісь окремі ознаки (власності), що нас цікавлять, та відкидаємо як другорядні (несуттєві) усі інші. А це, у свою чергу, дозволяє нам прискіпливіше сконцентруватися на окремих випадках правозастосовної діяльності, більш глибоко та ретельно вивчити її, проаналізувати роль тих чи інших суб'єктів у процесі її здійснення, дослідити порядок та форми її реалізації, визначити проблемні аспекти, недоліки та колізії, що існують у сфері застосування норм трудового права, тощо.

Бібліографічні посилання

1. Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Мн., 1998.
2. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. / К.Г. Волинка. – К., 2003.
3. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник / М.В. Кравчук. – 3-тє вид., змін, й доп. – Тернопіль, 2002.
4. Кодекс законів про працю України від 10.12.71 // ВВР. – 1971. – Дод. до № 50. – Ст. 375.

Степакова Н. Н. Виды правоприменительной деятельности в области трудового права. Стаття посвящена видовой классификации правоприменительной деятельности, так как деление ее на виды по тем или иным критериям позволяет более детально исследовать различные случаи ее проявления.

Ключевые слова: *классификация, виды правоприменения, субъекты трудового права.*

Stepakova N. M. Types of enforcement activity in labour law. The article is about specific classification of enforcement activity, that is why as distributing of it on kinds after those or other criteria allows more concretely and in detail to probe the different cases of its display.

The author distinguished such types of law-enforcement in labour law as: 1) law-executive (application of dispositions of labour law norms by imperious activity of competent subjects (employer or body authorized by him) for organization of labour process of the hired workers and specification of their rights and duties); 2) right protection (protection of rights and freedoms of participants of labour and closely associated with them relations by maintenance of law and order in the field of labour relations, restoration of the violated rights for their participants and application of the proper measures of influence (including coercion) toward subjects who committed violations. Classification of activity of application of law in labour law is made on criteria of type of its subjects and a form of their participating in it.

However much dividing of application of law by one or another kinds has enough conditional character because the same case of application of labour law norms very often can belong to different kinds depending on the criterion of classification.

Keywords: *classification, types of enforcement activity, labour defence subjects.*

Надійшла до редакції 03.06.2013

С.В. Черноп'ятов

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.62

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ РЕЖИМУ ОКРЕМОГО ПРОЖИВАННЯ ПОДРУЖЖЯ В ПОРЯДКУ ОКРЕМОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Здійснено аналіз встановлення та припинення режиму окремого проживання подружжя в порядку окремого провадження. Подано пропозиції щодо його удосконалення.

Ключові слова: сімейне право, режим окремого проживання подружжя, сепарація, окреме провадження, предмет доказування.

Постановка проблеми. Режим окремого проживання (сепарація) є новим інститутом сімейного права України, який вперше у сучасному його вигляді передбачений Сімейним кодексом України [6] (далі – СК України). Нормативно-правове регулювання сепарації виявилось недосконалим, про що свідчать такі, що вже відбулися, його зміни. Незважаючи на останні, перед науковцями та практиками стоїть чимало невирішених питань про застосування режиму окремого проживання подружжя, які лежать як у сфері матеріального сімейного права, так і в галузі цивільного процесу. Зокрема, актуальним є питання встановлення режиму окремого проживання подружжя в порядку окремого провадження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Останнім часом спостерігається підвищення уваги науковців до інституту сепарації. Так, проблеми режиму окремого проживання досліджували: Н.А. Аблятіпова, В. Гопанчук, П. Каспшик, Б.К. Левківський, С. Лепех, М. Німак, З.В. Ромовська, В.І. Труба, Ю.С. Червоний, М. Ясинок та ін.

Метою цієї статті є аналіз сучасного стану правового регулювання встановлення та припинення режиму окремого проживання подружжя в порядку окремого провадження та формулювання пропозицій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. За заявою подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно (ч. 1 ст. 119 СК України). Режим окремого проживання припиняється у разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя (ч. 2 ст. 219 СК України). Відповідно до ч. 3 ст. 234 Цивільного процесуального кодексу України [10] (далі – ЦПК України), справи про встановлення режиму окремого проживання за заявою подружжя розглядаються у порядку окремого провадження.

Встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав та обов'язків подружжя, які встановлені СК України і які дружина та чоловік ма-

ли до встановлення цього режиму, а також прав та обов'язків, які встановлені шлюбним договором (ч. 1 ст. 120 СК України). Наслідками встановлення режиму окремого проживання (ч. 2 ст. 120 СК України) є такі: 1) майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважається набутих у шлюбі; 2) дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважається такою, що походить від її чоловіка.

Таким чином, режим окремого проживання – це особливе правове положення подружжя, яке встановлюється у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно судом за позовом одного з подружжя в порядку позовного провадження або за спільною заявою подружжя в порядку окремого провадження і полягає в тому, що до відносин між подружжям застосовуються такі правила: майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважається набутих у шлюбі; дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважається такою, що походить від її чоловіка.

Рішення суду про встановлення режиму окремого проживання має преюдиційне значення для вирішення у майбутньому питань про розподіл спільно набутого майна та про походження дітей [7, с. 330]. Змістом режиму окремого проживання є те, що на подружжя не поширюються дві важливі презумпції сімейного права: спільності майна, набутого під час шлюбу та походження дитини, зачатої і (або) народженої у шлюбі, від чоловіка та дружини з метою спрощення охорони майнових та особистих немайнових прав та законних інтересів подружжя у разі виникнення спору між ними [2, с. 83-85].

Нормативно-правове регулювання встановлення режиму окремого проживання в порядку окремого провадження є недостатнім: законодавством визначено лише: 1) особи, які можуть бути заявниками – подружжя; 2) форма звернення до суду – заява подружжя.

Питання підсудності справи законом не визначено. М. Ясинок пропонує передбачити у ЦПК України, що «заява про встановлення режиму окремого проживання подружжя подається чоловіком і жінкою за місцем їх мешкання чи за місцем мешкання особи, з якою проживають діти» [11, с. 116]. З огляду на те, що в законодавстві використовується термін «місце проживання» і що при розгляді справи про встановлення режиму окремого проживання ніяких правових питань щодо наявних дітей подружжя не вирішується, на нашу думку, підсудність слід визначити так: «заява про встановлення режиму окремого проживання подружжя подається чоловіком і жінкою за місцем проживання чоловіка і (або) жінки».

Одним із найбільш проблемних питань є предмет доказування у справах про сепарацію. Його певною мірою окреслено законодавством: неможливість чи небажання дружини і чоловіка проживати спільно. Крім того, як і в будь-якій справі окремого провадження, при розгляді справ про сепарацію належить встановити відсутність спору. На початку судового розгляду спір усувається самим подружжям внаслідок збігання їх диспозитивних начал, спрямованих на бажання проживати окремо без розірвання шлюбу [11, с. 115] і виражених у їх спільній заяві.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови, можливість [1, с. 685] – це здійсненність, допустимість чого-небудь (зазвичай за певних умов), а бажання [1, с. 55] – це прагнення, потяг до здійснення чого-небудь; хотіння.

Таким чином, неможливість проживати спільно означає, що подружжя не може проживати спільно через певні об'єктивні обставини (наприклад, тривалий від'їзд, відрядження, служба у Збройних силах, позбавлення волі тощо), а небажання проживати спільно означає, що у подружжя відсутнє прагнення до спільного проживання, воно суперечить їх волі, хоча об'єктивно може бути цілком можливим.

Про небажання проживати разом свідчить сама спільна заява подружжя як акт їх волевиявлення. Оскільки таке небажання саме по собі є підставою для встановлення режиму окремого проживання, то, на нашу думку, обґрунтування небажання у заяві не є обов'язковим.

Якщо ж подружжя посилається на неможливість проживати спільно, така неможливість має бути доведена заявниками або з'ясована судом у порядку об'єктивного з'ясування обставин справи (ч. 1 ст. 235 ЦПК України). Однак недоведення неможливості спільного проживання не виключає встановлення режиму окремого проживання, оскільки навіть якщо подружжя у своїй заяві посилається на неможливість, очевидно, що має місце і небажання подружжя проживати спільно, відсутність їх волі на те і спрямованість волі на встановлення сепарації.

Деякі автори [3, с. 101; 11, с. 115–117] вважають, що при розгляді справи мають бути вирішені питання місця проживання кожного із подружжя, оскільки помилково, на нашу думку, вважають, що фізично роздільне (у відокремлених житлових приміщеннях) проживання подружжя є елементом змісту режиму окремого проживання подружжя. Такий хибний висновок, очевидно, робиться внаслідок буквального тлумачення легальної назви цього інституту та неусвідомлення його змісту за чинним законодавством України. Нагадаємо, що законом передбачено лише два наслідки встановлення режиму окремого проживання подружжя, і обов'язок чоловіка і дружини проживати окремо до них не належить.

Неможливість або небажання «спільного» проживання, на нашу думку, необхідно тлумачити не як неможливість або небажання проживати разом у одному житловому приміщенні, а неможливість або небажання вести спільне сімейне життя, мати спільний побут і господарство. Хоча, знову ж таки, закон не зобов'язує подружжя у випадку сепарації утримуватися від спілкування, мати відособлений побут тощо.

Тому ми вважаємо, що питання про місце проживання чоловіка і дружини не повинне і не може бути предметом розгляду при вирішенні справи про встановлення режиму окремого проживання.

Наступним проблемним питанням є вирішення при встановленні режиму окремого проживання питань місця проживання дітей та утримання дітей.

На нашу думку, при відповіді на це питання слід виходити з такого: 1) відповідно до ст. 120 СК України, встановлення режиму окремого проживання не припиняє прав та обов'язків подружжя, які встановлені СК Ук-

раїни і які дружина та чоловік мали до встановлення цього режиму, а також прав та обов'язків, які встановлені шлюбним договором. У разі встановлення режиму окремого проживання: майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважатиметься набутиим у шлюбі; дитина, народжена дружиною після спливу десяти місяців, не вважатиметься такою, що походить від її чоловіка; 2) відповідно до ст. 180 СК України, батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними (ч. 1 ст. 181 СК України); 3) мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом (ч. 1 ст. 153 СК України); питання виховання дитини вирішується батьками спільно (ч. 1 ст. 157 СК України); 4) відповідно до ст. 160 СК України, місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків; місце проживання дитини, яка досягла десяти років, визначається за спільною згодою батьків та самої дитини; якщо батьки проживають окремо, місце проживання дитини, яка досягла чотирнадцяти років, визначається нею самою; 5) відповідно до ч. 2 ст. 141 СК України, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

Таким чином, ані фактична сепарація, ані режим окремого проживання, встановлений судом, не впливає на особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя щодо дітей. Безперечно, фізично роздільне проживання батька і матері ускладнює механізм реалізації цих прав та обов'язків, але СК України відносить узгодження питань реалізації цих прав та обов'язків до відання самого подружжя, і лише якщо вони не дійдуть згоди, питання вирішується органом опіки та піклування або судом (статті 158, 159, 160 СК України).

Таким чином, правові наслідки встановлення режиму окремого проживання (ч. 2 ст. 120 СК України) взагалі не впливають на реалізацію прав і обов'язків батьків щодо дітей. Таку реалізацію ускладнює лише фізично роздільне проживання чоловіка та дружини. Але таке проживання (фактична сепарація) можливе і без рішення суду – в порядку реалізації кожним з подружжя права на вільний вибір місця проживання – і не є обов'язковим наслідком чи умовою сепарації юридичної.

Отже, на нашу думку, вирішення питань про реалізацію прав і обов'язків батьків щодо дітей не повинно бути предметом розгляду при встановленні режиму окремого проживання за спільною заявою подружжя.

Таким чином, навіть якщо суд виявить при розгляді справи в порядку окремого провадження, що між подружжям існує спір про місце проживання, утримання, виховання дитини, спілкування з нею, суд не повинен застосовувати наслідки ч. 6 ст. 235 ЦПК України, оскільки такий спір не стосується режиму окремого проживання, а правові наслідки його встановлення не впливають на права та обов'язки батьків щодо дітей.

Частина 6 ст. 235 ЦПК України слід застосовувати лише у випадку, коли під час розгляду справи виникає спір безпосередньо щодо встановлення режиму окремого проживання, тобто якщо один із подружжя заперечує про-

ти його встановлення. В такому випадку суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює тому з подружжю, який бажає встановлення режиму окремого проживання, що він має право подати позов на загальних підставах.

Отже, предмет доказування у справі включає: відповідність внутрішньої волі заявників формі вираження їх волі до встановлення режиму окремого проживання (поданій заяві) та наявність підстав встановлення режиму окремого проживання: неможливість або небажання подружжя проживати спільно.

Коло осіб, які беруть участь у справі, слід встановлювати, виходячи із загальних положень статті 26 ЦПК України, відповідно до ч. 2 якої у справах окремого провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники.

Певного застереження потребує питання участі представників у справі. Оскільки встановлення режиму сепарації зачіпає доволі суттєві майнові та особисті немайнові інтереси подружжя, то, на нашу думку, було б доречним обмежити участь представників у справі можливістю подання заяви через представника (представників) і передбачити, що справа розглядається за обов'язковою участю обох з подружжя.

В літературі пропонується запровадити розгляд справи за обов'язковою участю органу опіки та піклування при наявності у подружжя дітей [11, с. 116].

Оскільки, як зазначалося вище, предметом розгляду в окремому провадженні не є права та обов'язки батьків щодо дітей та питання їх реалізації, обов'язкова участь органів опіки і піклування видається нам недоречною. З іншого боку, у ч. 1 ст. 119 СК України законодавець використав конструкцію «...суд *може* постановити рішення...», надавши, таким чином, судові можливість відмовити у встановленні режиму окремого проживання навіть за наявності підстав для його встановлення. Оскільки рішення суду має бути законним і обґрунтованим (ст. 213 ЦПК України), воно повинно ґрунтуватися на певних доказах, які суд може отримати, зокрема, від органів опіки та піклування. Отже, на нашу думку, слід передбачити, що суд має прав залучити до розгляду справи органи опіки та піклування – наприклад, у випадку, коли один із подружжя є обмежено дієздатним.

Під час розгляду справи суд зобов'язаний роз'яснити особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, сприяти у здійсненні та охороні гарантованих Конституцією і законами України прав, свобод чи інтересів фізичних або юридичних осіб, вживати заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування обставин справи (ч. 1 ст. 235 ЦПК України). Стосовно встановлення режиму окремого проживання подружжя в порядку окремого провадження це означає, що суд повинен: 1) роз'яснити заявникам та іншим особам, які беруть участь у справі, їх процесуальні права та обов'язки; 2) роз'яснити подружжю наслідки встановлення режиму окремого проживання, підстави і порядок його припинення; 3) вжити заходів щодо всебічного, повного і об'єктивного з'ясування наявності чи відсутності підстав для встановлення режиму окремого проживання подружжя. Зокрема, перш за все перевірити, опитавши заявників після роз'яснення їм їх

прав та обов'язків та правових наслідків сепарації, чи відповідає їх внутрішня воля поданій заяві, чи згодні обидва з подружжя на встановлення режиму окремого проживання, і чи не заперечує хтось із них проти такого встановлення. Крім того, якщо у спільній заяві подружжя заявники посилаються передусім на неможливість проживати спільно, суд має встановити наявність чи відсутність обставин, на які посилається подружжя в обґрунтування такої неможливості.

Рішення суду у справі про встановлення режиму окремого проживання за спільною заявою подружжя наразі характеризується певною диспозитивністю. Відповідно до ч. 1 ст. 119 СК України, за заявою подружжя або позовом одного з них суд *може* постановити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно. На нашу думку, така норма є недосконалою з огляду на те, що у випадку подання спільної заяви подружжя і встановлення сепарації у порядку окремого провадження у разі встановлення під час судового розгляду наявності підстав встановлення режиму окремого проживання немає підстав для відмови у задоволенні заяви.

Тому пропонуємо ч. 1 ст. 119 СК України викласти в такій редакції:

«1. За заявою подружжя суд ухвалює¹ рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно.

За позовом одного з подружжя суд може ухвалити рішення про встановлення для подружжя режиму окремого проживання у разі неможливості чи небажання дружини і (або) чоловіка проживати спільно».

Набрання законної сили рішенням суду про встановлення режиму окремого проживання подружжя регулюється загальними положеннями ЦПК України (статті 223, 294).

Для забезпечення виконання рішення суду, досягнення подружжям тих правових результатів, яких воно прагнуло досягти встановленням режиму окремого проживання, на нашу думку, недостатньо лише видачі копій судового рішення заявникам.

Відповідно до п. 3 Глави 1 Розділу III Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні [5], реєстрація народження дитини провадиться державним органом реєстрації актів цивільного стану за місцем народження дитини або за місцем проживання її батьків чи одного з них.

Отже, щоб уникнути ситуації, коли мати реєструє дитину, народжену після спливу 10 місяців з моменту встановлення режиму окремого проживання, за загальними правилами, слід зобов'язати суд, який ухвалив рішення про встановлення режиму окремого проживання подружжя, не пізніше п'яти днів з дня проголошення рішення надсилати його копії до органів реєстрації актів цивільного стану за місцем проживання подружжя, а якщо вони мають різне місце проживання – за місцем проживання кожного з них. Однак і це не вирішить проблеми, оскільки реєстрація народження можлива також і за місцем народження дитини.

¹ Використання у СК України дієслова «постановляти» відносно рішення суду не узгоджується з термінологією чинного ЦПК України.

У зв'язку із цим ми вважаємо, що режим окремого проживання слід визнати актом цивільного стану, який підлягає державній реєстрації.

Відповідно до ст. 49 Цивільного кодексу України [9] (далі – ЦК України), актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Актами цивільного стану є народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, інвалідність, смерть тощо.

Таким чином, режим окремого проживання подружжя, відповідно до визначення ЦК України та враховуючи невичерпність переліку актів цивільного стану, є актом цивільного стану.

Державній реєстрації та внесенню до Державного реєстру актів цивільного стану громадян наразі підлягають лише народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміна імені, смерть (частини 3–4 ст. 49 ЦК України).

Оскільки режим окремого проживання породжує суттєві правові наслідки і постає необхідність створення реального механізму належної реалізації цих наслідків, на нашу думку, є доречним: 1) запровадити державну реєстрацію встановлення і припинення режиму окремого проживання подружжя в органах РАЦС із внесенням відповідних відомостей до Державного реєстру актів цивільного стану громадян; 2) зобов'язати органи РАЦС при реєстрації народження дитини за заявою батька *або* матері дитини, які перебувають у шлюбі, перевіряти наявність чи відсутності встановленого режиму окремого проживання подружжя за допомогою Державного реєстру актів цивільного стану громадян. Це стане у нагоді і у разі виникнення спорів щодо майна, яке належить (належало) подружжю, і у випадку, коли зацікавлена сторона з тих чи інших причин не зможе підтвердити встановлення режиму окремого проживання рішенням суду.

Звісно, всі судові рішення, в тому числі про встановлення режиму окремого проживання подружжя, підлягають внесенню до Єдиного державного реєстру судових рішень, але, по-перше, повний доступ до нього мають лише судді, а також працівники апарату судів, Державної судової адміністрації та інформаційно-технічного адміністратора Реєстру, по-друге, надання сторонами самостійно одержаного витягу із Державного реєстру актів цивільного стану громадян полегшить роботу суду та зменшить навантаження на Єдиний державний реєстр судових рішень.

Відповідно до ч. 2 ст. 119 СК України, режим окремого проживання припиняється у разі поновлення сімейних відносин або за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя. Ця норма піддається справедливій критиці як противників, так і прихильників інституту сепарації.

По-перше, незадовільним є використання терміна «сімейні відносини». Сімейні відносини, за визначенням чч. 1-3 ст. 2 СК України, – це особисті

немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання; між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком; між іншими членами сім'ї, визначеними у ньому.

Як уже зазначалося нами, встановлення режиму окремого проживання має чітко визначені у законі наслідки, які аж ніяк не припиняють сімейні відносини, а лише виводять їх з-під регулятивного впливу одних норм і поширюють на них дію інших. А оскільки сімейні відносини не припинялися – то і поновитися вони не можуть. Можливо, законодавець під поновленням сімейних відносин пропонує розуміти те, що подружжя стало проживати разом, вести спільне господарство і тому подібне. Вимушені визнати, що і в цьому разі таку підставу припинення сепарації важко визнати вдалою, оскільки, як вказувалося раніше, режим окремого проживання за законодавством України не передбачає обов'язку подружжя проживати окремо, мати окремий побут, не спілкуватися і т.д.

По-друге, чітко визначити момент «поновлення сімейних відносин» (особливо не знаючи, що під таким поновленням треба розуміти) вкрай важко, і тим більше складно отримати належні і допустимі докази такого поновлення. Така ситуація створює можливості для зловживань порушення прав дружини та чоловіка [8, с. 373–374], є передумовою виникнення численних судових спорів про встановлення конкретного моменту припинення сепарації внаслідок «поновлення сімейних відносин» і про наявність самого факту такого «поновлення» [2, с. 86].

По-третє, видається дивною і такою, що не відповідає основним засадам судочинства, ситуація, коли юридичним вчинком (навіть не юридичним актом) суб'єктів правовідносин фактично припиняється чинність рішення суду. Переважна більшість авторів зауважують: якщо режим окремого проживання встановлюється за рішенням суду, то припиняється він також має за рішенням суду [2, с. 87; 3, с. 101; 7, с. 331–332]. Влучно з цього приводу висловила С. Лепех: «Формальна сепарація повинна припинятися формально, а фактична – фактично. Це сприятиме уникненню непорозумінь і різного тлумачення законодавства на практиці» [4, с. 130].

Таким чином, ми вважаємо, що норму про автоматичне припинення режиму окремого проживання слід виключити з СК України.

Як ми вже зазначали, судові рішення має стати єдиною підставою припинення режиму окремого проживання. Другий спосіб припинення режиму окремого проживання – «за рішенням суду на підставі заяви одного з подружжя».

Однак і в цій нормі законодавець виразив свою волю не досить чітко. Постають такі питання: в порядку якого провадження слід розглядати справу; що мається на увазі під «заявою одного з подружжя» – позовна заява чи заява [8, с. 374]; чому законодавець не згадує про спільну заяву подружжя. Скоріше за все, законодавець, враховуючи можливість автоматичного припинення режиму окремого проживання, просто не передбачив розгляд судом справи про припинення сепарації за спільною заявою подружжя, оскільки за його – законодавця – логікою у випадку спільної волі

подружжя на припинення режиму окремого проживання подружжю достатньо просто «поновити сімейні відносини».

Таким чином, певного перегляду передбачає і нормативне регулювання припинення сепарації за рішенням суду. Так, зокрема, слід передбачити таке.

По-перше, суд може ухвалити рішення про припинення режиму окремого проживання за позовом одного з подружжя. При цьому, на нашу думку, у випадку, якщо позов про припинення сепарації подається тим же із подружжя, який ініціював встановлення сепарації, не може йти мова про якийсь спрощений чи автоматичний порядок припинення режиму окремого проживання [8, с. 374], оскільки його збереження може відповідати законним інтересам також іншого з подружжя.

По-друге, суд ухвалює рішення про припинення режиму окремого проживання за спільною заявою подружжя. Така категорія справ з огляду на її безспірність має розглядатися в порядку окремого провадження. Предметом доказування у справі має бути бажання обох з подружжя припинити режим окремого проживання. Для встановлення цієї обставини достатньо спільної заяви подружжя та перевіреної в судовому засіданні відповідності внутрішньої волі чоловіка і дружини їх волі, вираженій у спільній заяві. До видачі і надсилання копії рішення суду про припинення режиму окремого проживання слід застосовувати ті ж правила, що і для рішення про його встановлення.

Висновки. Порядок встановлення та припинення режиму окремого проживання подружжя в порядку окремого провадження потребує додаткової правової регламентації та удосконалення. Конкретні розгорнуті пропозиції викладені в основній частині цієї статті. Основними напрямками такого удосконалення є: 1) зменшення суддівського розсуду при ухваленні рішення про встановлення сепарації; 2) окреслення предмета доказування; 3) чітка регламентація змісту рішення суду про встановлення сепарації; 4) запровадження державної реєстрації сепарації як акту цивільного стану; 5) виключення норм про автоматичне припинення сепарації; додаткова регламентація судового припинення сепарації тощо.

Бібліографічні посилання

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2005.
2. Гопанчук В. Встановлення режиму окремого проживання подружжя // Вісник Прокуратури. – 2008. – № 2 (80). – С. 82-87.
3. Левківський Б.К. Режим окремого проживання подружжя // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 12. – С. 97-101.
4. Лепех С. Інститут сепарації: проблеми застосування // Право України. – 2003. – № 3. – С. 128-130.
5. Про затвердження Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні : наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – Ст. 1803.
6. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III // ВВР України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.
7. Сімейний кодекс України : науково-практ. коментар / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К., 2008.
8. Сімейний кодекс України : науково-практ. коментар / за ред. І.В. Жилінкової. – Х., 2008.

9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // ВВР України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

10. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV // ВВР України. – 2004. – № 40-41, 42. – Ст. 492.

11. Ясинок М. Режим окремого проживання подружжя – новий вид справ у окремому провадженні // Право України. – 2008. – № 5 – С. 114-117.

Черноп'ятов С. В. Актуальные вопросы установления и прекращения режима отдельного проживания супругов в порядке отдельного производства. Осуществлен анализ установления и прекращения режима отдельного проживания супругов в порядке отдельного производства. Даны предложения по его усовершенствованию.

Ключевые слова: *семейное право, режим отдельного проживания супругов, сепарация, отдельное производство, предмет доказывания.*

Chernopyatov S. V. Current issues in establishing and termination of separation spouses regime in order of separate proceedings. The article is about application of standards of the relatively new institution of family law of Ukraine – separation (separation spouses regime). There is the analysis of the establishment and termination of the separation spouses regime at the request of the couple in order of separate proceedings. There are proposals for its improvement.

The author defined the content of separation spouses regime. He substantiated that questions that go beyond the content of the separation regime are not settled at trial. So, he explains that it can not be the subject of consideration in resolving the case on a regime of separation question of husband's and wife's domicile, the realization of parents' rights and duties to children, including the allowance and determine the child's place of residence.

The author defined the subject of evidence in the case, which includes: compliance of internal applicants will to expressing form of their will before establishment of a separation regime (submitted application), and there are grounds establishing a separation regime – the spouses inability or unwillingness residing together.

The author reasoned relevance to limit the participation of representatives in the case with possibility of submitting application through a representative (representatives) and the establishment of mandatory personal involvement of both spouses in the case.

The author determined inappropriately broad discretion provided by the court in deciding the case. He proposed a commencement of the Part 1 of the Article 119 of the Family Code of Ukraine.

The separation regime is proposed to recognize as an act of civil status, which is subject to state registration.

He grounded exclusion of the rule on automatic termination of separation regime and an additional regulation of judicial termination of separation.

Keywords: *family law, separation, judicial separation, legal separation, ultimate fact.*

Надійшла до редакції 24.05.2013

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

С. А. Буткевич

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Одеський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.951 (477)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ЦЕНТРУ ДЕРЖФІНМОНІТОРИНГУ УКРАЇНИ

Розглянуто організаційно-правові засади діяльності Навчально-методичного центру перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з питань фінансового моніторингу Державної служби фінансового моніторингу України. Основну увагу приділено його завданням, функціям і повноваженням структурних підрозділів, а також удосконаленню антилегалізаційних заходів у цій сфері.

Ключові слова: запобігання, легалізація доходів, одержаних злочинним шляхом, Навчально-методичний центр, протидія, фінансування тероризму.

Постановка проблеми. Метою Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму на період до 2015 р. є визначення заходів законодавчого, організаційного та інституційного характеру, спрямованих на забезпечення стабільного та ефективного функціонування національної системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму [1]. При цьому одним із шляхів досягнення цієї мети є підвищення кваліфікації спеціалістів шляхом забезпечення Державною службою фінансового моніторингу України (далі – Держфінмоніторингом України) координації робіт з перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів органів державної влади та суб'єктів первинного фінансового моніторингу у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму; підвищення ефективності роботи з підготовки та підвищення кваліфікації співробітників спеціальних підрозділів правоохоронних органів, які беруть участь у виявленні, розкритті та розслідуванні фактів легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму; запровадження механізму навчання за новітніми навчальними програмами для працівників суб'єктів пер-

винного фінансового моніторингу з питань застосування вимог Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», зокрема, в частині здійснення ними управління ризиками легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму; підвищення кваліфікації працівників новоутворених суб'єктів державного фінансового моніторингу; організації навчання за участю працівників Держфінмоніторингу України співробітників правоохоронних та судових органів з питань запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму.

Саме з цією метою, згідно з п. 16 ч. 2 ст. 18 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», Спеціально уповноважений орган відповідно до покладених на нього завдань забезпечує організацію та координацію роботи з перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів органів державної влади з питань фінансового моніторингу та працівників суб'єктів первинного фінансового моніторингу, відповідальних за проведення фінансового моніторингу щодо боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму на базі відповідного навчального закладу, віднесеного до сфери управління Спеціально уповноваженого органу [2].

Відповідно до указу Президента України від 13.04.2011 № 466/2011, Держфінмоніторинг України входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму. Держфінмоніторинг України для здійснення своїх повноважень має право утворювати, реорганізовувати та ліквідувати згідно із законодавством підприємства, установи, організації та відповідні навчальні заклади [3]. Одним із таких навчальних закладів є Державний навчальний заклад післядипломної освіти «Навчально-методичний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з питань фінансового моніторингу в сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням тероризму» (далі – Центр), діяльність якого набуває особливого значення в контексті перманентної оптимізації системи центральних органів виконавчої влади загалом і реформування антилегалізаційного законодавства зокрема.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Деякі аспекти навчально-методичної роботи, розв'язання проблемних питань відомчої освіти, якісної підготовки фахівців для правоохоронних та інших державних органів були предметом наукових розвідок таких учених, як Р.А. Бузунов, С.А. Загородній, В.В. Конопльов, П.В. Нестеренко, Є.Я. Оспіщев, О.А. Павленко, О.В. Червякова, М.І. Шерман, Г.Х. Яворська та ін. Однак з'ясування ролі та місця Центру в національній антилегалізаційній системі самостійним предметом наукового дослідження не обиралися, а тому не знайшли належного відбиття в юридичній літературі.

Метою статті є аналіз організаційно-правових засад діяльності Центру в напрямі перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з питань фінансового моніторингу у сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням тероризму. Новизна наукової розвідки полягає у розгляді діяльності Центру крізь призму реалізації національного антилегалізаційного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи важливість формування кадрового потенціалу для вітчизняної антилегалізаційної системи, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.12.2004 № 899-р було утворено Центр [4]. У цьому ж розпорядженні визначено, що основним завданням Центру є перепідготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів з питань фінансового моніторингу у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму, забезпечення єдиного підходу до перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів суб'єктів державного фінансового моніторингу, правоохоронних і судових органів, представників суб'єктів первинного фінансового моніторингу, відповідальних за його проведення, а також представників іноземних держав і міжнародних організацій (див. табл. [5, с. 32, 33]).

Також до діяльності Центру належать: проведення досліджень та участь у розробці методологій з виявлення схем відмивання коштів; підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства, розвитку правової освіти у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму, організація відповідних освітніх програм, семінарів, конференцій; вивчення та використання в діяльності Центру досвіду міжнародних та іноземних організацій. Крім цього, Центр у межах своєї компетенції може надавати експертно-консультативні, інформаційно-аналітичні, науково-методичні та інші послуги з питань організації та проведення фінансового моніторингу; вивчати й узагальнювати пропозиції суб'єктів фінансового моніторингу, правоохоронних і судових органів щодо вдосконалення системи фінансового моніторингу та окремих її елементів; співпрацювати з навчальними закладами, в тому числі іноземними, у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму з метою поширення позитивного міжнародного досвіду та ін. З цією метою за результатами участі працівників Держфінмоніторингу України у міжнародних (у тому числі освітніх) заходах особа, що перебувала у відрядженні, у 7-денний термін передає матеріали міжнародного заходу до Центру відповідно до розпорядження Держфінмоніторингу України [6]. Разом з цим вважаємо, що одним із пріоритетних напрямів діяльності Центру має бути й мовна підготовка фахівців правоохоронних та інших державних органів, які беруть участь у міжнародному співробітництві щодо запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму.

Кількість осіб, які пройшли навчання в Центрі в 2007–2012 рр.

Показники	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Всього
Працівники суб'єктів державного фінансового моніторингу, правоохоронних, судових та інших органів державної влади	262	470	544	532	611	625	3044
Відповідальні особи суб'єктів первинного фінансового моніторингу	26	54	58	405	540	348	1431
Всього	288	524	602	937	1151	973	4475

З метою належного виконання завдань у цій сфері Міністерство внутрішніх справ України, Державна податкова служба України, Національна академія наук України, Національна академія правових наук України за участю Служби безпеки України, Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Національного банку України, Генеральної прокуратури України, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Асоціації українських банків, Ліги страхових організацій повинні сприяти Центру шляхом надання методичної, консультаційної та інформаційної допомоги в розробленні навчальних програм і планів, підготовці та проведенні занять (семінарів, лекцій, консультацій), опрацюванні методів виявлення схем відмивання коштів [4].

Отже, Центр є бюджетною установою і підпорядковується Держфінмоніторингу України. У своїй діяльності він керується Конституцією та законами України, в тому числі Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», іншими нормативно-правовими актами, зокрема наказами Держфінмоніторингу України, та Статутом [7]. Нині до складу Центру входять відділи фінансово-господарського забезпечення, навчально-методичної роботи з суб'єктами державного фінансового моніторингу, навчально-методичної роботи з суб'єктами первинного фінансового моніторингу, досліджень та міжнародного співробітництва, а також навчально-методичні відділи у Західному (м. Львів) і Східному (м. Харків) регіонах.

Для навчального, методичного та наукового забезпечення діяльності Центру створена й функціонує науково-методична рада, завданнями якої є: організація роботи щодо впровадження до діяльності Держфінмоніторингу України та Центру найбільш досконалих та ефективних форм і методів роботи, розробки методичних рекомендацій і поширення позитивного досвіду з різних напрямів діяльності у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінан-

суванню тероризму; обговорення та відпрацювання науково обґрунтованих рекомендацій з проблемних питань діяльності Держфінмоніторингу України та Центру; участь у розробці та надання консультативних висновків з питань, що виникають у діяльності Держфінмоніторингу України та Центру; обговорення та надання допомоги у підготовці експертних висновків на проекти законодавчих та інших нормативно-правових актів, що надходять до Держфінмоніторингу України від компетентних органів; надання висновків і пропозицій зі спірних або недостатньо врегульованих питань застосування законів у діяльності Держфінмоніторингу України та Центру; взаємодія з іншими навчальними та науковими установами, які надають освітні послуги щодо підготовки або підвищення кваліфікації протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму; розгляд і схвалення документів навчально-методичного характеру Центру та документів методичного спрямування з питань діяльності Держфінмоніторингу України; розгляд питань щодо впровадження до практичної діяльності Держфінмоніторингу України найбільш досконалих та ефективних форм і методів роботи [8]. Така рада створюється із числа провідних вітчизняних та іноземних фахівців за їх згодою строком на період п'ять років на чолі з Головою – доктором економічних наук, професором.

Водночас навчальні плани та програми перепідготовки слухачів, професійні програми підвищення кваліфікації розробляються у відповідних структурних підрозділах Центру, розглядаються вченою радою та затверджуються директором за погодженням із Держфінмоніторингом України та експертною комісією. Структура, зміст, форми і методи навчання, поточного і підсумкового контролю перепідготовки слухачів та сертифікації слухачів Центру також визначаються вченою радою відповідно до законодавства.

У свою чергу, Держфінмоніторинг України здійснює повноваження щодо управління Центром у межах чинного законодавства, а саме: бере участь у здійсненні Центром державної політики у галузі вищої освіти, науки, професійної підготовки кадрів; бере участь у здійсненні ліцензування та акредитації Центру; перевіряє дотриманням вимог щодо якості освіти у Центрі; організовує вибори керівника Центру, затверджує (призначає) та звільняє його з посади; затверджує за погодженням з Міністерством освіти і науки України Статут Центру та зміни до нього; затверджує структуру, встановлює граничну чисельність, а також погоджує штатний розпис та кошторис Центру; перевіряє фінансову, господарську та іншу діяльність Центру, ефективність використання бюджетних коштів; інформує Центр про державні потреби у сфері перепідготовки та підвищення кваліфікації слухачів, надає йому методичну та інформаційну допомогу, довідкові матеріали, спеціальну документацію тощо; сприяє додержанню прав і захисту законних інтересів Центру в органах державної влади та місцевого самоврядування, інших підприєм-

ствах, установах, організаціях; погоджує навчальні плани та програми навчальних дисциплін Центру; здійснює контроль за ефективністю використання і збереження закріпленого за Центром майна; визначає та координує напрями діяльності Центру; здійснює інші повноваження, передбачені Статутом і законодавством України.

Втім, проведений аналіз статистичних даних у сфері діяльності суб'єктів державного та первинного фінансового моніторингу, правоохоронних, судових та інших державних органів щодо запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму свідчить, що в Україні дотепер відсутня ефективна комплексна система підготовки фахівців, які набувають навички виявлення правопорушень і розслідування злочинів у цій сфері, включаючи навички пошуку й ідентифікації грошових коштів, розміщених в офшорних зонах. Рішення цієї проблеми припускає: визначення мережі базових вищих навчальних закладів; створення механізму підготовки й підвищення кваліфікації науково-педагогічного складу для таких закладів; розробку спеціалізованого навчального курсу, навчально-методичного комплексу до нього, що включає можливість дистанційного навчання з використанням глобальної комп'ютерної мережі [9, с. 165]. При цьому підкреслимо, що національний підрозділ фінансової розвідки був утворений ще у 2002 р., але дотепер жодний з вищих навчальних закладів не здійснює підготовку фахівців за напрямком діяльності та спеціалізацією Держфінмоніторингу України.

Що стосується зарубіжних аналогів Центру, то слід зупинитися на діяльності Міжнародного навчально-методичного центру фінансового моніторингу, створеного відповідно до розпорядження уряду Російської Федерації від 21.11.2005 № 1989-р [10]. Нині до його складу входять: департамент навчально-методичних і дослідницьких проєктів; адміністративно-правовий департамент; департамент інформації і комунікацій; бухгалтерська служба. Засновником Центру також є підрозділ фінансової розвідки – Федеральна служба фінансового моніторингу, але М.М. Прошунін виокремлює лише методологічну функцію даного органу виконавчої влади у цьому напрямі. Остання, на погляд указаного автора, обмежується тільки виявленням ознак операцій (угод) з грошовими коштами або іншим майном, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, що здійснюються з методичною і практичною цілями [11, с. 94]. Але з такими висновками можна погодитися лише частково.

Згідно з розпорядженням уряду Російської Федерації від 01.10.2011 № 1718-р, метою діяльності вказаного Центру є забезпечення участі Російської Федерації у діяльності FATF, регіональних груп, які створені за її аналогом, Групи Егмонт та інших міжнародних організацій, які займаються питаннями протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму [12]. Також предметом діяльності Центру є: проведення навчально-методичних заходів, у тому чи-

слі шляхом реалізації освітніх програм додаткової професійної освіти; організація та проведення науково-дослідних, оціночних заходів та експертиз у цій сфері; організаційне й технічне забезпечення участі Російської Федерації у міжнародних заходах у цій сфері; технічне сприяння Російській Федерації та іншим державам, а також міжнародним і регіональним організаціям, які здійснюють діяльність у цій сфері; інформаційно-комунікативне супроводження діяльності Російської Федерації у цій сфері [13, с. 187–188]. Таким чином, пріоритетним напрямком діяльності Міжнародного навчально-методичного центру фінансового моніторингу є не тільки створення багаторівневої системи підготовки (перепідготовка, підвищення кваліфікації та ін.) фахівців з питань фінансового моніторингу, але й розвиток міжнародних зв'язків у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму. Вважаємо за доцільне урахувати це положення й у національному антилегалізаційному законодавстві.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, зазначимо, що Навчально-методичний центр Держфінмоніторингу України повинен відігравати провідну роль щодо поширення методологій (типологій), міжнародних стандартів і передового досвіду у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму. Безперечно, що пріоритетним напрямком діяльності Центру має бути професійна перепідготовка та підвищення кваліфікації фахівців з питань фінансового моніторингу, результатом яких повинно стати створення багаторівневої системи додаткової професійної освіти для працівників суб'єктів державного та первинного фінансового моніторингу, правоохоронних, судових та інших державних органів. Також керівництво Держфінмоніторингу України повинно приділяти увагу таким напрямкам діяльності Центру: проведення за державним замовленням уповноважених органів науково-дослідних робіт з питань боротьби з легалізацією злочинних доходів і фінансуванням тероризму; підготовка спеціалістів для зарубіжних підрозділів фінансових розвідок; організація та проведення науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів тощо з проблемних питань у цій сфері.

Бібліографічні посилання

1. Про схвалення Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму на період до 2015 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 берез. 2011 р. № 190-р // Офіційний вісник України. – 2011. – № 19. – Ст. 803.
2. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму : Закон України від 28 листоп. 2002 р. № 249-IV // ВВР України. – 2010. – № 29. – Ст. 392.
3. Про Положення про Державну службу фінансового моніторингу України : указ Президента України від 13 квіт. 2011 р. № 466/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – Ст. 1272.
4. Про утворення Навчально-методичного центру перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з питань фінансового моніторингу в сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням терориз-

му : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 груд. 2004 р. № 899-р // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – Ст. 3287.

5. Підсумки роботи за 2012 рік. – К. : Держ. служба фін. моніторингу України, 2013.

6. Регламент роботи Державної служби фінансового моніторингу України : затверджено наказом Державної служби фінансового моніторингу України від 30.05.2011 р., № 97. – К., 2011.

7. Витяг зі Статуту Державного навчального закладу післядипломної освіти «Навчально-методичний центр перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з питань фінансового моніторингу в сфері боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням тероризму» від 15 лип. 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://finmonitoring.in.ua/ua/about/history>.

8. Офіційний веб-сайт Навчально-методичного центру Держфінмоніторингу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://finmonitoring.in.ua/ua/about/statut>.

9. Буткевич С. А. Фінансовий моніторинг в Україні (організаційно-правові аспекти) : монографія / С. А. Буткевич. – Сімферополь, 2010.

10. Об автономной некоммерческой организации «Международный учебно-методический центр финансового мониторинга» : распоряжение правительства Российской Федерации от 21 ноября 2005 г. № 1989-р // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2005. – № 48. – Ст. 5085.

11. Прошунин М. М. Финансовый мониторинг (противодействие легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма) : учеб. пособ. / под ред. проф. С. В. Запольского. – М., 2009.

12. Официальный веб-сайт Международного учебно-методического центра финансового мониторинга [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mumcfm.ru/index.php/ru/about/generalinfo>.

13. Никольский С. Ю. Росфинмониторинг в системе противодействия отмыванию денег и финансированию терроризма: административно-правовой аспект : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Никольский С. Ю. – Ростов-на-Дону, 2011.

Буткевич С. А. Организационно-правовые основы деятельности Учебно-методического центра Госфинмониторинга Украины. Рассмотрены организационно-правовые основы деятельности Учебно-методического центра переподготовки и повышения квалификации специалистов по вопросам финансового мониторинга Государственной службы финансового мониторинга Украины. Основное внимание уделено его заданиям, функциям и полномочиям структурных подразделений, а также усовершенствованию антилегализационных мероприятий в этой сфере.

Ключевые слова: *предупреждение, легализация доходов, полученных преступным путем, Учебно-методический центр, противодействие, финансирование терроризма.*

Butkevych S. A. The Organizational and Legal Bases of Activity of the Training-Methodical Center of the State Committee for Financial Monitoring of Ukraine. The organizational and legal bases of activity of the Training-Methodical Center for Re-Training and Professional Development of Experts on Financial Monitoring Issues of the State Committee for Financial Monitoring of Ukraine are considered. The basic attention is given to its tasks, functions and credentials of its divisions, and also improvement of anti-money laundering activity at that sphere.

The analysis of statistical data in the field of activity of subjects of state and initial monitoring, law enforcement, courts and other public bodies on prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds from crime and financing of terrorism suggests that Ukraine still lacks an efficient integrated system training, which acquire skills in identifying violations and crime investigation in this area, including the ability to search and identify the funds deposited in offshore areas. The solution to this problem involves: defining the basic network of higher education institutions; establishing a mechanism of preparation and training of scientific and pedagogical staff for such facilities; development of a specialized training course, teaching him complex, including the possibility of distance learning using a global computer network.

In order to develop proposals and recommendations to improve flood of modern activity

of the Training-Methodical Center analysis of positive experience of activity of the International Training-Methodical Center for Financial Monitoring (Russian Federation). Based on the analysis proved that the Training-Methodical Center of the State Committee for Financial Monitoring of Ukraine should play a leading role in the dissemination of methodologies (typologies), international standards and best practices in the area of prevention and counteraction to legalization (laundering) of proceeds from crime and terrorism financing.

The author proves that priority of activity of the Training-Methodical Center should be retraining and professional development of specialists by financial monitoring, which resulted in establishment should be multi-level system of additional vocational training for staffs of subjects of state and initial monitoring, law enforcement, judicial and other governmental authorities. The leadership of the State Committee for Financial Monitoring of Ukraine should pay meticulous attention to following areas of the Centre, as conducting research projects on counteracting to money laundering and terrorism financing under state order of competent authorities; training of specialists for foreign financial intelligence units; organization of scientific conferences, seminars, round tables, etc. of problematic issues in this area.

Key words: *prevention, laundering of the incomes received in the criminal way, Training-Methodical Center, counteraction, financing of terrorism.*

Надійшла до редакції 16.03.2013

В.А. Завгородній

кандидат юридичних наук

Г.Є. Пшенична

студентка юридичного факультету

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.95

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї СТОСОВНО ДИТИНИ

Розглянуто теоретичні аспекти визначення юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини. На основі аналізу чинного законодавства у сфері протидії домашньому насильству розкрито об'єктивні та належні міри відповідальності та особливості застосування захисного припису за вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини.

Ключові слова: *насильство в сім'ї, юридична відповідальність, дитина.*

Постановка проблеми. Насильство над дітьми в сім'ї заслуговує більш широкого розгляду, оскільки діти є особливо уразливими, потребуючи для свого повноцінного розвитку спеціальної уваги та піклування. Жорстоке поводження із дитиною, якою є кожна людина до досягнення нею 18-річного віку, зумовлює порушення основних прав і свобод.

Насильство над дітьми є явищем ще більш прихованим, ніж насильство над іншими членами сім'ї, оскільки можливість дитини поскаржитися або звернутися за захистом набагато менші, ніж у дорослої особи. Відомими стають лише найбільш жахливі випадки, які приголомшують нелюдською жорстокістю [1, с. 103]. Наслідки таких дій можуть бути для дитини

значно тяжчими, ніж для дорослої людини, оскільки дитина знаходиться у процесі формування: як фізичного, так і розумового.

Незважаючи на реалізацію в Україні загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 р., яка затверджена у 2009 році Верховною Радою України на законодавчому рівні, спостерігаються сталі тенденції щодо зростання насильства стосовно дітей.

За останні п'ять років на 21 тис. (з 88 тис. – у 2007 р. до 109 тис. – у 2011 р.) зросла кількість осіб, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ за вчинення насильства в сім'ї [2]. За результатами опитування, що проведено Уповноваженим Президента України з прав дитини в період 2011–2012 років, кожна друга дитина вказувала на те, що порушується її право на любов та піклування з боку батьків. В країні найчастіше порушується право на захист дитини від образ, побиття (62 %) та від приниження (60 %) [3]. Щороку жертвами насильства стають в Україні чотири тисячі дітей, констатують фахівці. Але це – далеко не повна картина, це – випадки, про які стало відомо правоохоронцям. За оцінками фахівців, дев'ять із десяти таких інцидентів залишаються невідомими [4].

Систематичне вчинення насильства над дітьми зумовлює сприйняття таких дій як норму поведінки, внаслідок чого батьки або інші члени сім'ї закладають підґрунтя для вчинення підлітками правопорушень або злочинів, що є значною проблемою для України сьогодні. Так, за статистичними даними МВС України протягом 2010 р. всього по Україні неповнолітніми вчинено 13 605 злочинів, у 2011 р. – 13 654, а в 2012 р. – 14 238 [5], що свідчить про зростання злочинної активності з боку дітей. На наш погляд, зазначені показники прямо або опосередковано залежать від ставлення батьків до своїх дітей, а особливо це стосується застосування насильства щодо них.

Таким чином, на сьогодні є актуальним вироблення ефективного механізму протидії насильства в сім'ї стосовно дитини, що перш за все зумовлюється вдосконаленням заходів примусового впливу до осіб, які його вчиняють.

Метою статті є дослідження чинного законодавства України щодо юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо його удосконалення. Відповідно до мети завданнями даної роботи є: 1) здійснення аналізу чинного законодавства щодо юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини; 2) визначення об'єктивної та належної міри відповідальності за вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини; 3) з'ясування особливостей застосування захисного припису при вчиненні насильства стосовно дитини.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичні розробки цієї проблематики частково здійснили у своїх працях Г.О. Христова, В.П. Яценко, М.В. Євсюкова, В.С. Березняк, Г.В. Ревіна, П.О. Власов, А.В. Запорожцев, В.О. Брижик та інші. Однак питання щодо юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини є малодослідженими та потребують окремого детального

вивчення.

Виклад основного матеріалу. Захист дитини від жорстокого поводження в сім'ї починається, насамперед, з правового захисту на міжнародному рівні. Першим міжнародним документом, в якому розглядалася проблема жорстокого поводження з дітьми, була Женевська декларація прав дитини, прийнята 26 вересня 1924 року на п'ятій Асамблеї Ліги Націй, спрямована на створення умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини, право дитини на допомогу, належне виховання, захист тощо [6, с. 151].

Ратифікувавши основні міжнародні документи з прав дитини, Україна взяла на себе зобов'язання відповідно до ст. 19 Конвенції про права дитини вжити всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину. Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури [7].

Положення про запобігання будь-якій з форм насильства також містяться у Загальній декларації прав людини (1948), Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (1950), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966) та інших. Положення зазначених міжнародно-правових актів містять головні засади – це абсолютні заборони на жорстоке поводження з особою, перш за все з дітьми. Міжнародний принцип заборони усіх видів жорстокого поводження із дитиною став одним з провідних принципів національного законодавства України [1, с. 97], які покладають на державу зобов'язання забороняти, попереджати насильство у сім'ї, незалежно від суб'єкта вчинення такого насильства.

Аналізуючи вищезазначені положення, можна стверджувати, що міжнародні нормативно-правові акти закріплюють загальні засади попередження насильства в сім'ї стосовно дитини, що за своєю силою є обов'язковими для реалізації даних норм у національному законодавстві України.

Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства стосовно дитини з боку батьків або осіб, що їх замінюють, міститься в Конституції України, норми якої визначають і гарантують охорону і захист прав, свобод та інтересів сім'ї та людини та прямо вказує, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом [8]. На її основі та на основі інших нормативних актів (у тому числі міжнародних) прийнято Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», предметом регулювання якого є попередження насильства в сім'ї та ліквідація його негативних наслідків. Попередження таких дій покладено на спеціальні

органи та служби, одним з яких є служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей, котрі виявляють причини і умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживають у межах своїх повноважень заходів щодо їх усунення, беруть на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховно-попереджувальну роботу з ними, виносять захисні приписи, взаємодіючи з прокурором, та контролюють їх виконання, направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми [9]. Разом з цим слід зазначити, що в даному законі не виділено окремих або спеціальних заходів щодо запобігання насильства в сім'ї стосовно дитини, що є, на нашу думку, недоліком цього нормативно-правового акта.

Ключовим спеціальним актом законодавства у галузі захисту прав дитини та протидії всім формам насильства щодо неї виступає Закон України «Про охорону дитинства», стаття 10 якого закріплює право на захист від усіх форм насильства та вказує, крім матеріального права, на процедурні засади захисту дитини від насильства та жорстокого поводження з нею [10, с. 77].

Також, досліджуючи законодавство України, слід вказати на відсутність окремих норм, які б встановлювали відповідальність осіб, які вчинили насильство щодо дитини. Такі обставини привертають увагу як науковців, так і суспільства в цілому, оскільки дитина є особливо вразливим членом суспільства, і, відповідно, механізм її захисту повинен бути особливим та забезпечувати недопущення рецидиву насильницької діяльності щодо неї [11, с. 193]. Так, чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення містить норми, що передбачають відповідні санкції за вчинення насильства в сім'ї, проте порядок їх застосування універсальний незалежно від тієї особи, що потерпає від таких дій.

На нашу думку, відповідальність за вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини потребує більш ґрунтовного вивчення та внесення змін і доповнень до чинного законодавства України в частині встановлення об'єктивної та належної міри відповідальності, що повинна бути більш суворою, ніж та, що передбачена у санкції статті 173-2 КУпАП, та відповідати суспільній небезпеці діяння. У зв'язку із цим, доцільним є доповнення статті 173-2 КУпАП частиною 2 у такій редакції: «Дії, передбачені ч. 1 цієї статті, вчинені стосовно дитини».

Відповідно, з метою забезпечення безпеки дітей як жертв насильства в сім'ї необхідно внести зміни в частині видів адміністративних стягнень. Вважаємо необ'єктивним застосування штрафу як основного виду адміністративних стягнень за вчинення таких дій, оскільки перш за все сума штрафу може тією чи іншою мірою негативно впливати на бюджет сім'ї і зумовлювати економічне насильство стосовно дитини.

Слід погодитися із думкою М.В. Євсюкової про те, що у переважній більшості застосування стягнення у вигляді штрафу має низький профілактичний вплив, не впливає ефективно на виправлення особи правопорушника та призводить до ревіктимізації жертви насильства в сім'ї. Судова практика свідчить, що часто штрафи застосовуються судами автоматично,

без певного з'ясування обставин справи і врахування того, яким чином така санкція вплине на особу правопорушника та жертву насильства [12].

При вчиненні насильства щодо дитини більш ефективним видом стягнення є застосування до правопорушника такого виду санкцій, як громадські роботи на строк до шістдесяти годин, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб. У свою чергу, адміністративний арешт необхідно застосувати не як крайній захід, а як основний, оскільки саме під час арешту особа-правопорушник матиме змогу усвідомити своє ставлення до дитини та дійсно буде нести заслужену кару. Також арешт є найбільш ефективним профілактичним засобом щодо недопущення повторних насильницьких дій та, відповідно, надасть можливість іншим членам сім'ї виробити відповідну стратегію поведінки після повернення правопорушника в сім'ю.

Громадські роботи також є найбільш ефективною санкцією до особи, що вчинила насильство стосовно дитини. Це зумовлюється тим, що правопорушник, на якого накладене адміністративне стягнення у вигляді громадських робіт, не несе фінансових чи майнових втрат, не позбавляється свободи, публічно виконує суспільно корисну працю у вільний від основної роботи чи навчання час, чим здійснюється виховний вплив як на самого правопорушника, так і на інших громадян. Особливе значення має можливість призначення громадських робіт безробітним порушникам, до яких не можна застосувати виправні роботи і є проблемним стягнення штрафу.

Одним із основних засобів профілактики насильства в сім'ї стосовно дитини є винесення захисного припису, який являє собою запобіжний захід і не є видом покарання, ні іншим засобом юридичної відповідальності. Але його застосування пов'язане з низкою проблем, одними із яких є його безпосереднє накладення та невиконання.

Невиконання захисного припису особою, що вчинила насильство, вважається одним із видів протиправних дій, стосовно якої він винесений. Під ним необхідно розуміти спеціальну форму реагування уповноважених підрозділів органів внутрішніх справ щодо захисту жертви насильства в сім'ї, яким особі, яка вчинила насильство в сім'ї, забороняється вчиняти певні дії стосовно жертви насильства в сім'ї [9].

За невиконання захисного припису до відповідальності в 2009 році притягнуто – 1604 особи, у 2010 – 2327 осіб, у 2011 році – 2043 особи [13, с. 119], що вказує на достатню масовість щодо його ігнорування.

У зв'язку із тим, що дитина вважається особою, яка не має достатнього правового захисту зі сторони держави, вчинення щодо неї однієї із форм домашнього насильства зумовлює негайне винесення захисного припису з боку органів внутрішніх справ у найкоротший строк, що, на наш погляд, повинен становити не більше однієї доби з моменту отримання повідомлення чи подання заяви про вчинення насильства в сім'ї стосовно дитини або реальної загрози його вчинення.

Захисний припис повинен виноситися у двох примірниках та вручатися особі, яка вчинила насильство в сім'ї стосовно дитини, та жертві насильства чи її близькій особі, що є відповідною гарантією для повноцінного захисту від повторного вчинення акту насильницької поведінки стосовно

дитини.

Суттєвим недоліком чинного законодавства є відсутність права винесення захисного припису безпосередньо прокурором. Тому слід підтримати думку Г.В. Попова, який вказує на доцільність надання такого права прокурору, оскільки, здійснюючи наглядову перевірку, прокурор може самостійно виявити факт вчинення насильства в сім'ї та безпосередньо відреагувати таким приписом [14, с. 167]. Визначення такого права зумовлюється правовим статусом прокуратури, діяльність якої спрямована на всебічне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань на гарантовані Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічні, політичні, особисті права і свободи людини та громадянина.

Таким чином, доцільним є доповнення ч. 1 ст. 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» щодо права прокурора виносити захисний припис у випадках безпосереднього виявлення факту вчинення насильства в сім'ї. Водночас слід зазначити, що для того щоб захисний припис став дієвим інструментом, необхідний належний контроль з боку працівників правоохоронних органів за його дотриманням і виконанням.

Висновок. Юридична відповідальність є одним із ефективних засобів запобігання та протидії такому ганебному явищу, як насильство в сім'ї стосовно дитини. В чинному законодавстві України існує ряд недоліків та неузгодженостей, які не дозволяють ефективно впливати на ситуацію, яка склалась у цій сфері. Однак запровадження запропонованих за результатами дослідження змін та доповнень дозволить, на наш погляд, удосконалити механізм відповідальності осіб, що вчиняють насильство в сім'ї стосовно дитини, та сприятиме профілактиці таких дій.

Бібліографічні посилання

1. *Власов П.О.* Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ по його подоланню : інформаційно-практичний посібник / П.О. Власов А.В. Запорожцев, В.О. Брижик. – Дніпропетровськ, 2006.
2. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ombudsman.gov.ua/images/stories/07022011/Dopovid_8_1.pdf
3. Захист прав дитини: підсумки першого року діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини Юрія Павленка (серпень 2011 – серпень 2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prezident.gov.ua/docs/ZvitPravaditey.pdf>.
4. Громадська організація «Право і Захист». – Режим доступу : http://www.hreuc.com/ukr/news/news_109.html
5. Статистика МВС України (2010 – листопад 2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : mvs.gov.ua.
6. *Карташкин В.А.* Международные акты о правах человека : сб. док. / В.А. Карташкин, Е.А. Лукашева. – М., 2002.
7. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 (ратифікована Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91) // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – С. 205.
8. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
9. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 р. 2789-ІІІ // ВВР України. – 2002. – № 10. – Ст.70.

10. *Христова Г.* Законодавчі засади попередження жорстокого поведіння з дітьми у світлі міжнародних стандартів у галузі прав дитини // *Г. Христова // Вісник Академії правових наук України.* – 2009. – № 3 (58). – С. 75–85.

11. *Крамаренко Л.Д.* Правове забезпечення захисту дітей від жорстокого поведіння / *Л.Д. Крамаренко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* – 2010. – № 1(3). – С. 189–198.

12. *Євсюкова М.В.* Громадський моніторинг судової практики у справах, пов'язаних із насильством у сім'ї: сутність та основні результати [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua>.

13. Моніторинг стану виконання законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї. 2001–2011 роки / кол. авт.: О.М. Бандурка, О.Ф. Бондаренко, В.О. Брижик, та ін.; заг. ред. О.М. Бандурки, К.Б. Левченко. — Х., 2011.

14. *Попов Г.В.* Окремі особливості реагування прокурора на порушення прав і свобод дітей / *Г.В. Попов // Часопис Київського ун-ту права.* – 2010. – № 2. – С. 165–169.

Завгородний В. А., Пшеничная А. Е. Юридическая ответственность за совершение насилия в семье в отношении ребенка. Рассмотрены теоретические аспекты определения юридической ответственности за совершение насилия в семье в отношении ребенка. На основе анализа действующего законодательства в сфере противодействия домашнему насилию раскрыты объективные и надлежащие меры ответственности и особенности применения защитного предписания за совершение насилия в семье в отношении ребенка.

Ключевые слова: *насилие в семье, юридическая ответственность, ребенок.*

Zavgorodniv V. A., Pshenychna A. Ye. Legal responsibility for family violence against child. The article is about theoretical aspects of the definition of the legal liability for committing family violence against the child. In article on the basis of the analysis of the current legislation in the field of combating domestic violence, disclosed objective and adequate measures of responsibility and features of application of the protective order for committing domestic violence against a child.

The authors of the study considered a number of legislative acts both international and domestic law, in particular the Geneva Declaration of the rights of the child, adopted 26 September 1924, the Convention on the rights of the child, universal Declaration of human rights (1948), European Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms (1950), the International Covenant on civil and political rights (1966), the law of Ukraine «On protection of childhood», the Code of Ukraine about administrative offences and others. The above provisions, it can be argued that international regulations enshrine the General framework for the prevention of domestic violence against a child, by his power are required for the implementation of these norms in the national legislation of Ukraine.

Liability for committing family violence against a child requires a more thorough study and amendments into the current legislation of Ukraine regarding establishment of objective and adequate measures of responsibility that should be more severe than that provided for in sanctions of article 173-2 AOC and meet the social danger of the act.

The authors came to the conclusion that effective sanctions for these actions will be determined by public works for the term up to sixty hours, primarily due to the fact that the offender shall not be financial or material loss is not deprived of his freedom, publicly performs the socially useful work; protective order, which must be submitted in two copies and handed to the person who has committed domestic violence against a child and a victim or his close person that is appropriate guarantee for full protection against re-committing an act of violent behaviour towards children.

The introduction of the proposed based on the results of studies of changes and amendments will improve the mechanism of responsibility for the perpetrators of domestic violence against the child and to promote prevention of such actions.

Keywords: *family violence, legal responsibility, child.*

Надійшла до редакції 16.04.2013

І.С. Кравченко

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НАДАННЯ ВІДПУСТОК ОСОБАМ РЯДОВОГО ТА НАЧАЛЬНИЦЬКОГО СКЛАДУ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Висвітлено окремі проблемні питання надання відпусток особам рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ. Акцентовано увагу на деяких нормах Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ, які потребують уточнення.

Ключові слова: проходження служби, кадрове забезпечення, чергова відпустка, короткострокова відпустка, соціальна відпустка, відпустка по догляду за дитиною.

Постановка проблеми. Необхідною передумовою розбудови демократичного суспільства є належний рівень забезпечення конституційних прав кожного громадянина. Право на відпочинок є одним із основних прав людини, яке надається кожному, хто працює [1, ст. 45], тому його гарантування має бути пріоритетним завданням для держави взагалі і окремого роботодавця зокрема. Проте зловживання цим правом також має відстежуватися компетентними органами, які зобов'язані забезпечувати недопущення таких випадків.

Органи внутрішніх справ є чітко злагодженою системою органів та підрозділів, які у своїй роботі з надання особовому складу відпусток керуються як загальним законодавством (наприклад, Закон України «Про відпустки» [2]), так і спеціальними нормативно-правовими актами (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів Української РСР «Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ» від 29 липня 1991 р. № 114 [3]).

Але під час застосування нормативно-правових положень на практиці виникають окремі питання, зокрема щодо тривалості окремих видів відпусток осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ, на чому ми хотіли би зупинити увагу в даній роботі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичні та практичні аспекти управління персоналом органів внутрішніх справ, організаційно-правові аспекти кадрового забезпечення органів внутрішніх справ, окремі питання проходження служби в органах внутрішніх справ та інші питання кадрової політики України були предметом наукових досліджень М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки, В.М. Бесчастного, В.С. Венедіктова, М.І. Іншина, П.Б. Коптева, Н.П. Матюхіної, А.А. Стародубцева та інших вчених. Проте у вітчизняній юридичній науці проблемні питання надання відпусток особам рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ висвітлені недостатньо, в існуючих наукових працях вони досліджувались фрагментарно або в рамках ширшої правової проблематики.

Тому **метою** даної статті є дослідження окремих проблемних питань надання відпусток особам рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ та розробка пропозицій для їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Особам рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ надаються такі відпустки: чергові; короткострокові; через хворобу; канікулярні; у зв'язку із закінченням навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ; додаткові та соціальні (по вагітності, пологах і догляду за дитиною), творчі, у зв'язку з навчанням [3, п. 49]. У межах даної роботи ми розглянемо лише окремі проблемні питання, які виникають у роботі підрозділів кадрового забезпечення органів внутрішніх справ під час надання відпусток особам рядового та начальницького складу.

Так, відповідно до п. 50 Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ, при наданні таким особам відпусток (чергових, короткострокових, через хворобу, у зв'язку із закінченням навчальних закладів системи МВС) надається додатково час, необхідний для проїзду до місця проведення відпустки і назад, який не перевищує 15 діб [3]. Водночас відомчими нормативними документами чітко не визначено нормативів надання додаткового часу, необхідного для проїзду з урахуванням відстані до місця відпочинку та у зворотному напрямку. Згідно з практичним досвідом, у рапорті особа зазначає, куди буде від'їждати під час того чи іншого виду відпустки, і їй надається додатково час (з розрахунку одна доба на кожні 500 км) до терміну відпустки. Використання додаткового часу для прибуття до місця відпочинку підтверджується записом у відпускнуому посвідченні, яке надається працівником до підрозділу кадрового забезпечення після закінчення відпустки.

Крім того, на нашу думку, закріплюючи нормативи надання додаткового часу для прибуття до місця відпочинку, потрібно враховувати вид транспорту, яким особа буде прямувати до місця відпочинку (повітряний, залізничний, автомобільний). Оскільки час для подолання відстані різним видом транспорту різний. Згідно з практичним досвідом, застосування вказаних норм, як правило, надається додатково час, необхідний для долаття відстані до місця проведення відпочинку і назад, лише по території України.

Також постійно виникають спірні питання при наданні працівникам короткострокової відпустки, передбаченої п. 57 Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ [3]. Відповідно до вказаного пункту, короткострокові відпустки особам рядового і начальницького складу надаються при наявності поважних причин на строк до 10 діб, без урахування часу, необхідного для проїзду до місця проведення відпустки і назад. Водночас нормами загальнодержавних і відомчих нормативно-правових актів не визначено, які саме причини вважаються поважними. В даний час у практичних підрозділах органів внутрішніх справ це питання вирішується на розсуд безпосереднього начальника, який підписує рапорт на короткострокову відпустку.

Не визначено нормативно, чи є короткострокова відпустка оплачуваним видом відпустки. Згідно з практичним досвідом застосування норм

діючого законодавства, короткострокові відпустки оплачуються, однак, на наш погляд, це питання потребує подальшого детального вивчення та вирішення хоча б на відомчому рівні.

Неодноразово виникали суперечності при наданні працівникам додаткової відпустки у зв'язку з навчанням, відповідно до вимог ст. 15 Закону України «Про відпустки» [2]. Вимоги вказаної статті лімітують працівника в залежності від рівня акредитації навчального закладу та курсу навчання у кількості календарних днів вказаної відпустки на рік. Проте згідно з практичним досвідом, навчальні заклади неодноразово надсилали в підрозділи довідки-виклики на працівників, в яких зазначалися терміни настановних занять, виконання лабораторних робіт, складання заліків та іспитів, що перевищували дозволену кількість календарних днів відпустки, визначеної законодавством. Пропонуємо продублювати ці положення Закону України «Про відпустки» у відповідних відомчих нормативно-правових актах та створити умови, за яких вони мають дотримуватися, тобто посилити контроль за виконанням вказаних положень законодавства.

Також виникають деякі труднощі у наданні працівникам органів внутрішніх справ соціальних відпусток. Зокрема, п. 3 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про відпустки» [2] передбачено надання відпустки без збереження заробітної плати за бажанням працівника в обов'язковому порядку «матері або іншим особам, зазначеним у частині третій статті 18 та частині першій статті 19 цього Закону, в разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, – тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку, а в разі, якщо дитина хвора на цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), – не більш як до досягнення дитиною шістнадцятирічного віку». Тобто ця відпустка може бути використана повністю або частинами також батьком дитини, бабою, дідом чи іншими родичами, які фактично доглядають за дитиною, або особою, яка усиновила чи взяла під опіку дитину, та одним із прийомних батьків [2, ч. 3 ст. 18].

На теперішній час вказані медичні висновки надаються територіальними лікувальними закладами Міністерства охорони здоров'я України. Однак з метою уникнення непорозумінь та правомірного надання вказаного виду відпустки, вважаємо за доцільне медичні висновки про необхідність надання відпустки матері чи іншій особі, яка має право на такий вид відпустки, (працівнику міліції) засвідчувати спеціалістом відповідного фаху підрозділу медичного забезпечення ГУМВС, УМВС України.

Ще одним цікавим моментом у законодавстві про відпустки в органах внутрішніх справ є відпустка по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, яка може бути використана жінкою після закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, або повністю чи частинами також батьком дитини, бабою, дідом чи іншими родичами, які фактично доглядають за дитиною, або особою, яка усиновила чи взяла під опіку дитину, та одним із прийомних батьків [2, ч. 1, 3 ст. 18].

За загальними правилами, перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї жінкам за їх бажанням може бути надана щорічна відпустка повної тривалості до настання шестимісячного терміну безпере-

рвної роботи у перший рік роботи в органах внутрішніх справ [2, п. 1 ч. 7 ст. 10]. У разі надання працівникові щорічних відпусток до закінчення шестимісячного терміну безперервної роботи їх тривалість визначається пропорційно до відпрацьованого часу [2, ч. 6 ст. 10]. Щорічні відпустки за другий та наступні роки роботи можуть бути надані будь-якому працівникові в будь-який час відповідного робочого року [2, ч. 9 ст. 10]. Винятком є педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, спеціалісти навчальних закладів, яким щорічні відпустки повної тривалості у перший та наступні робочі роки надаються у період літніх канікул незалежно від часу прийняття їх на роботу [2, ч. 14 ст. 10].

Тобто загальне законодавство конкретно не визначає тривалості чергових відпусток особового складу органів внутрішніх справ після закінчення відпустки по догляду за дитиною. Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ також залишає неврегульованим питання тривалості чергових відпусток осіб начальницького складу органів внутрішніх справ у році надання відпустки по догляду за дитиною та після її закінчення.

Отже, з'ясуємо, які положення щодо тривалості чергових відпусток осіб начальницького складу органів внутрішніх справ у році надання відпустки по догляду за дитиною та після її закінчення чітко визначені на загальнодержавному рівні і застосовуються у роботі підрозділів кадрового забезпечення органів внутрішніх справ. Перед відпусткою по догляду за дитиною особа, якій надається ця відпустка, у будь-якому випадку має право використати чергову відпустку за рік, якщо вона не була надана їй раніше. Тривалість чергової відпустки осіб рядового і начальницького складу визначається залежно від вислуги років (у календарному обчисленні), обчисленої в порядку, передбаченому для призначення пенсій працівникам органів внутрішніх справ, і передбачається тим, які мають вислугу: менше 10 років – 30 днів щорічно; від 10 до 15 років – 35 днів щорічно; від 15 до 20 років – 40 днів щорічно; від 20 років і більше – 45 днів щорічно [3, п. 51].

Після закінчення відпустки по догляду за дитиною особа, якій була надана ця відпустка, має право використати чергову відпустку за рік, з якого вона приступила до роботи. Невизначеним залишається питання тривалості цієї чергової відпустки, адже особа і не тільки прибула на службу в органи внутрішніх справ, і не є такою, що проробила рік. У нормативно-правових актах не визначено, скільки має пропрацювати особа, яка вийшла з відпустки по догляду за дитиною, для того, щоб піти у повну чергову відпустку за рік відповідно до вислуги років. Чи до закінчення шестимісячного терміну безперервної роботи тривалість чергової відпустки визначається пропорційно до відпрацьованого часу?

Тому неврегульованість цих питань у вітчизняному законодавстві спричиняє суперечки під час застосування норм права на практиці. Сьогодні підрозділи кадрового забезпечення органів внутрішніх справ йдуть шляхом надання чергової відпустки, тривалість якої залежить від вислуги років (у календарному обчисленні) [3, п. 51], як до, так і після відпустки по догляду за дитиною незалежно від терміну, який після виходу з цієї відпу-

стки пропрацювала особа.

На наш погляд, видається доречним надання чергової відпустки після виходу з відпустки по догляду за дитиною за загальними правилами надання чергових відпусток, тобто до закінчення шестимісячного терміну безперервної роботи тривалість чергової відпустки пропонуємо визначати пропорційно залежно від відпрацьованого періоду. Така позиція зумовлена тим, що особа знову приступила до виконання своїх обов'язків після великої перерви у професійній діяльності, потребує напрацювання необхідного втраченого досвіду роботи, і тим самим у праві отримання чергової відпустки за рік може бути прирівняна до осіб щойно прийнятих на роботу. Виняток можуть становити педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, спеціалісти навчальних закладів, яким щорічні відпустки повної тривалості у перший та наступні робочі роки надаються у період літніх канікул незалежно від часу прийняття їх на роботу.

Висновок. Підсумовуючи викладене слід зауважити, що існують окремі нерегульовані на законодавчому рівні нюанси надання відпусток особам рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ, які вирішуються у практичних підрозділах на власний розсуд окремих керівників, проте потребують свого нормативного закріплення у відповідних положеннях нормативно-правових актів.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р., із змінами, внесеними згідно із Законом від 08.12.2004 р. № 2222-IV // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 року. № 504/96-ВР // ВВР України. — 1997. — № 2. — Ст. 4.
3. Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ : постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 29.07.1991 р. № 114 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/114-91-п>.

Кравченко И. С. Некоторые вопросы предоставления отпусков лицам рядового и начальствующего состава органов внутренних дел. Освещены отдельные проблемные вопросы предоставления отпусков лицам рядового и начальственного состава органов внутренних дел. Акцентировано внимание на отдельных нормах Положения о прохождении службы рядовым и руководящим составом органов внутренних дел, которые требуют уточнения.

Ключевые слова: *прохождение службы, кадровое обеспечение, очередной отпуск, краткосрочный отпуск, социальный отпуск, отпуск по уходу за ребенком.*

Kravchenko I. S. Some problems of granting vacations to persons of ordinary and chief rank of internal affairs bodies. The article is about some problems of granting vacations to persons of ordinary and chief rank of internal affairs bodies. The author paid attention to some norms of Statute about passing of service by ordinary and chief rank of internal affairs bodies, which need clarification.

Firstly norms of granting extra-time, necessity for passage to the resting-place and back, clearly is not certain. In obedience to practical experience of application of the indicated norms such time is given only for territories of Ukraine. Not certainly in a legislation, there is short-term vacation by a pay type of vacation.

Repeatedly there were contradictions in grant to internal affairs officers of additional vacation in connection with studies.

There are some difficulties in granting vacations to internal affairs officers Consider

expedient medical conclusions about the necessity of grant of vacation of mother or to other person that has a right on such type of vacation (to the worker of militia) to certify the specialist of corresponding profession of subdivision of the medical providing.

Also the Ukrainian legislation certainly does not determine duration of duty vacations of personnel of internal affairs bodies after completion vacation on the care of child.

Today some questions of granting of vacations to the persons of ordinary and chief rank of internal affairs bodies are resolved in practical subdivisions on the discretion separate leaders, however they need the decision and fixing corresponding positions of normatively-legal acts.

Keywords: *passing of service, skilled providing, next vacation, short-term vacation, social vacation, vacation is on the care of child*

Надійшла до редакції 16.04.2013

В.О. Кроленко

кандидат юридичних наук

(Університет економіки та права,
м. Донецьк)

УДК 342.951

ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ПРОГРАМИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ

Досліджено аспекти еволюції використання програмного підходу у вітчизняній моделі адміністративно-правового регулювання. Визначено розвиток феномена програми в контексті публічного управління, досліджено понятійний апарат у сфері управлінських програм та відповідна нормативна база. Зроблено висновок щодо доцільності використання програм у механізмі правового регулювання, досліджено визначення правової програми.

Ключові слова: *державна цільова програма, публічне управління, правове регулювання, управлінська програма.*

Постановка проблеми. Стала практика використання правових програмних актів у вітчизняній правовій системі тягне необхідність подальшого юридичного аналізу особливостей державних цільових програм. Відповідне дослідження має забезпечити узагальнення властивостей відповідних програмних актів, форм їх застосування в регулюванні суспільними процесами в рамках розвитку й реформування правової системи України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Наукові розробки у сфері програмного регулювання існують у різних галузях науки: теорії управління, інформатиці, кібернетиці, соціології та ін. У роботах Бреславцева О.В., Іванова М.І., Кириченка В.Н., Раппапорта А.Г., Хижняк В.І., Щедровицького Г.П. програми та програмна діяльність визначалися не просто як форми розвитку економіки, а як окремий економічний, управлінський та фінансовий феномен. Слід також згадати про роботи російських дослідників Бандмана М.К., Комарова І., Сімачева

Ю. та про концепцію програмно-управлінської діяльності, розроблену за нашою участю вітчизняними фахівцями Бабіним Б.В., Іваницьким О.Ю., Ключковим В.О., Третьяком Е.В., Удовенко К.В., у контексті закономірностей організації програмної діяльності, шляхів демократизації цих процесів, вдосконалення правових інститутів, які утворюють найважливішу ланку програмної діяльності.

Водночас сьогодні відсутні праці, присвячені програмам у контексті визначення їх адміністративно-правового регулятивного значення, що підсилює актуальність обраної тематики. Отже, **метою** цієї статті є визначення особливостей розвитку ролі та функцій державних цільових програм у вітчизняній системі правового регулювання, із встановленням специфіки управлінського застосування програмного підходу. До завдань роботи слід віднести визначення форми та змісту відповідних нормативних програмних актів, специфіки їх ухвалення, дії та режиму доступу, правової доктрини щодо цільових програм; визначення доцільності та спрямованості програмного регулювання, з'ясування специфіки правових наслідків реалізації державних цільових програм.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що вітчизняні теоретики під цільовою програмою розуміють узгоджений по цілях, ресурсах, виконавцях та строках здійснення комплекс науково-дослідних, соціально-економічних, виробничих, організаційно-господарчих й інших заходів, спрямованих на вирішення однієї або декількох взаємопов'язаних проблем. До особливості цільових програм ці дослідники відносять те, що такі програми спрямовані на вирішення пріоритетних задач розвитку держави і виступають інструментом прямого державного регулювання економіки; серед характерних ознак цільової програми вони називають такі:

- середньостроковий або довгостроковий характер;
- висока стабільність, на їх виконання не впливає зміна уряду або новий склад парламенту;
- конкретна мета, що спрямована на вирішення конкретної проблеми (проблем);
- наявність конкретного замовника (державний орган, посадова особа) та чітко визначене коло виконавців, яке є обмеженим [1, с. 46].

Майже усі державні цільові програмні акти в Україні до 2004 р. ухвалювалися здебільшого указами Президента України та урядовими постановами. Верховна Рада України також іноді намагалася ухвалити відповідні програмні акти (так, у 1993 р. Кабінету Міністрів України пропонувалося «розробити і подати на розгляд Верховної Ради України проект державної програми боротьби із злочинами у сфері економіки»), але кількість таких парламентських програм є обмеженою. Окремі нормативні акти, що іноді ухвалювалися парламентом та мали певні риси програмних документів (наприклад, постанова Верховної Ради України «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю» від 26 січня 1993 р. [16]), повноцінними засобами програмно-управлінської діяльності вважати не можна.

Однією з перших державних цільових програм незалежної України

стала Державна програма боротьби із злочинністю, затверджена постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р. № 3325-XII «з метою забезпечення правових, організаційних і матеріально-технічних передумов для більш ефективної боротьби із злочинністю», цей акт складався з преамбули та семи розділів. Термін дії програми не встановлювався, водночас виконавцям вказувалося проінформувати про хід виконання програми Верховну Раду України до 1 квітня 1994 р. та 1 січня 1995 р., про результати виконання програми доповісти в першому кварталі 1996 р. (отже, фактично, програма була розрахована на два з половиною роки). Програмою передбачалося розроблення низки інших програмних актів, більшість з яких автори програми від 25 червня 1993 р. відносили до сфери профілактики правопорушень.

У рамках організаційних та правових заходів (розділ I Програми) передбачалося розробити концепцію розвитку в Україні юридичної освіти в умовах побудови правової держави та програму інформатизації правоохоронних органів та судів на 1993–1998 рр. Також у програмі вказувалося про необхідність затвердження плану дій по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією та програми приведення умов тримання засуджених, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудовах профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами. Цікаво, що автори цієї Програми розділили за змістом питання фінансово-матеріального забезпечення її заходів та приписів та аспекти матеріально-технічного забезпечення правоохоронної діяльності, помістивши останні в окремий розділ програми. Більшість відповідних заходів передбачала постачання та надання Міністерством економіки України, Державним комітетом ресурсів, Державним комітетом легкої промисловості тощо правоохоронним органам різноманітних ресурсів – нерухомості, автотранспорту, зброї, спеціальних засобів, тканини та взуття та ін., із встановленням точних обсягів постачань, основним отримувачем яких були органи МВС України. В той же час Кабінету Міністрів України доручалося «внести пропозиції щодо джерел фінансування Державної програми боротьби із злочинністю» [6].

Можна звернути увагу на ухвалену постановою Кабінету Міністрів України від 14 грудня 1993 р. № 1034 Національну програму протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу на 1994–1997 роки. Національна програма від 14 грудня 1993 р. складалася з семи розділів та була присвячена аспектам організаційно-правової роботи, заходам щодо запобігання незаконному попиту на наркотичні засоби і психотропні речовини, профілактики зловживання ними; лікування, відновлення працездатності та соціальної реабілітації осіб, які допускають немедичне вживання наркотичних засобів, контролю за виробництвом і розподілом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, запобігання розповсюдженню наркотиків рослинного походження, заходам протидії незаконному обігу наркотичних засобів, міжнародному співробітництву у сфері боротьби з обігом наркотичних засобів [14].

Специфікою механізмів забезпечення виконання цієї програми стало

залучення матеріально-технічних коштів Державного комітету з матеріальних ресурсів та припис Міністерству закордонних справ України «звернутись до Секретаріату Організації Об'єднаних Націй з клопотанням про виділення валютних коштів з Фонду Організації Об'єднаних Націй по боротьбі із зловживанням наркотичними засобами для фінансування виконання Національної програми». Крім того, науково-технічна частина Національної програми була затверджена окремо, більш ніж через два роки, постановою Кабінету Міністрів України від 18 квітня 1996 р. № 437. Ця частина складалася з медико-біологічних, соціально-психологічних аспектів і технологічних заходів та передбачала, зокрема, розробку комплексної програми терапії наркоманії на основі виявлення нових патогенетичних механізмів патологічної залежності від наркотиків [8].

Однією з перших урядових цільових програм в Україні стала розроблена Міністерством транспорту, МВС України і СБУ Програма заходів щодо забезпечення збереження вантажів, захисту їх від розкрадань і безпеки пасажирів на транспорті, ухвалена постановою Кабінету Міністрів України від 5 січня 1995 р. № 7 [15]. Цей акт був розроблений відповідно до Державної програми боротьби із злочинністю, затвердженої постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р., та на виконання п. 2 рішення Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю від 18 лютого 1994 р. № 12, а також п. 4 постанови Кабінету Міністрів України від 14 грудня 1993 р. № 1035 «Про роботу МВС щодо організації виконання рішень Верховної Ради України та Уряду з питань посилення боротьби із злочинністю». Програма складалася з чотирьох розділів – «Організаційні та правові заходи», «Профілактичні заходи», «Зміцнення громадського порядку та безпеки пасажирів», «Кадрове та матеріально-технічне забезпечення правоохоронної діяльності». Особливостями вказаного акта стали відсутність вказівок на порядок фінансування програми та певна невизначеність терміну її дії, оскільки більшість заходів програми передбачалося реалізувати протягом 1995 р., а деякі виконавці мали здійснювати їх щорічно протягом невстановленого проміжку часу [15].

Цікавим організаційно-управлінським феноменом стали цільові програми боротьби з нелегальною міграцією. Першою з них стала Програма боротьби з нелегальною міграцією на 1996–1997 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 січня 1996 р. № 83. Цікаво, що цей акт мав гриф обмеження доступу «Не для друку» і тому став першою та на сьогодні єдиною загальнодержавною, урядовою правоохоронною програмою, що не є гласним актом, незважаючи на вичерпання терміну власної дії. В той же час можна сказати, що структура та приписи цього документа, по суті, не відрізнялися від інших цільових програм. Вона містила доволі стандартні приписи до МВС України, СБУ, Генеральної прокуратури України, Міністерства освіти і науки [9]. Як вказує Малиновська О., після того було прийнято ще три подібні програми, наприклад Програма боротьби з незаконною міграцією на 2001–2004 рр., затверджена Указом Президента України від 18 січня 2001 р. № 22/2001 [11]. Цей автор підкреслює значення відповідних програмних актів у становленні правових

механізмів у сфері нелегальної міграції [4, с. 14].

Важливою формою державних цільових програм стали так звані комплексні програми, серед яких правоохоронне значення мали Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки, затверджена указом Президента України від 17 вересня 1996 р. № 837 [12] та Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затверджена указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376 [13]. Як зазначає Буличева Н.А., під час їх реалізації «були визначені комплексні заходи щодо реформування і наукового забезпечення системи правоохоронних органів». На думку зазначеного автора, ці програми, «спираючись на закріплену Конституцією України соціально-правову та економічну політику держави, основним стратегічним завданням визначають забезпечення активної наступальної протидії злочинності та досягнення уповільнення темпів її зростання на основі чітко визначених пріоритетів, поступового нарощування зусиль держави і громадськості, удосконалення законодавства, організації, засобів і методів профілактики, припинення і розкриття злочинів» [2].

Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки складалася з тринадцяти розділів («Організаційно-правові заходи», «Забезпечення конституційного ладу, прав і свобод людини», «Профілактика правопорушень і злочинності», «Боротьба з наркоманією і алкоголізмом», «Боротьба з організованою злочинністю і корупцією», «Поліпшення розслідування кримінальних справ та розшукової роботи», «Удосконалення кримінально-виконавчої системи», «Міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю», «Науково-методичне забезпечення боротьби зі злочинністю», «Кадрове забезпечення боротьби зі злочинністю», «Матеріально-технічне і фінансове забезпечення правоохоронних органів» та «Перспективні заходи») та 91 пункту. Слід вказати, що у більшості приписів Комплексної програми не містилося термінів реалізації, хоча й встановлювалися відповідальні виконавці, окремі приписи мали дещо декларативний, навіть фантастичний характер (так, у п. 1 пропонувалося «усебічно проаналізувати стан правопорядку в кожному місті, районі, населеному пункті та трудовому колективі») [12].

В той же час багато положень Програми відсилали виконавців до інших програмно-управлінських заходів, зокрема, у Програмі приписувалося:

- передбачити у програмах соціального і економічного розвитку регіонів спеціальні розділи та вжити заходів, спрямованих на ... запобігання бідності та безробіттю, зміцнення соціальних і сімейних зв'язків, посилення боротьби з факторами, що породжують злочинність (п. 2);

- узагальнити практику реалізації комплексних планів профілактики правопорушень, скоригувати спільну роботу з цих питань (п. 21);

- перевірити виконання на місцях програми щодо приведення умов тримання засуджених та інших осіб у відповідність з міжнародними стандартами (п. 64);

- підготувати регіональні узгоджені програми спільних дій щодо забезпечення працевлаштування засуджених, а також сприяння адаптації осіб, які повернулися з місць позбавлення волі (п. 65).

Блок перспективних заходів (розділ XIII Програми) був сформований за принципом «послідовного нарощування спільних скоординованих зусиль щодо зміцнення правопорядку і законності з урахуванням реального стану та прогнозу злочинності, результатів роботи з виконання запланованого, реалізації етапів правотворчості, розбудови правоохоронних та інших державних органів відповідно до затверджених концепцій і програм, а також рівня організаційно-кадрових та матеріально-технічних можливостей на конкретний період». Як вказувалося у цій частині програми, інтенсивність та періодичність роботи за конкретними завданнями мали узгоджуватися «відповідно до змін (ускладнень) криміногенної ситуації за напрямками боротьби зі злочинністю та в окремих регіонах України», спеціально зазначалося, що «ініціатива в цьому не обмежується». Такі заходи мали характер законопроектної, дослідно-аналітичної роботи, створення низки інституцій та закладів, розроблення та здійснення цільових програм:

- боротьби зі злочинами у сфері грального бізнесу, порнобізнесу та проституцією;
- боротьби з бродяжництвом;
- профілактики злочинності з урахуванням архітектурного планування та розбудови міст;
- забезпечення охорони музейних закладів [12].

Правова регламентація діяльності у сфері державних цільових програм у період до 2004 р. в Україні не мала законодавчого забезпечення. В цих умовах основним правовим джерелом для кожної окремої програми ставав той нормативний акт, яким ця програма затверджувалася. Це сприяло верифікації діяльності державних органів у сфері цільових програм, незгодженості окремих програм, створювало широкі можливості для скоєння правопорушень у сфері їх фінансування. Певну уніфікацію процесів у сфері державних програм, яка відбулася в період 2000–2004 р., цей автор пояснює «загальною стабілізацією суспільної обстановки в державі, удосконаленням державного управління, зокрема, в системі центральних органів виконавчої влади, посиленням бюджетної та фінансової дисципліни» [3, с. 71]. Пода В. зазначає, що до ухвалення Закону «Про державні цільові програми» 2004 р. поняття державних цільових програм не було уточнено в законодавчих актах, тому воно трактувалося досить вільно [5].

Державна цільова програма, за Законом України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 р. № 1621-IV, є комплексом взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів державного бюджету та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням. Закон класифікує державні цільові програми за своєю спрямованістю на такі: економічні; наукові; науково-технічні; соціальні; національно-культурні; екологічні, оборонні; правоохоронні, зокрема, спрямовані на забезпечення правоохоронної діяльності, боротьби із злочинністю та державної безпеки [7].

Висновок. Отже слід констатувати, що ухвалення Закону України

«Про державні цільові програми» 2004 р. та низки підзаконних актів на його розвиток певною мірою стандартизувало процеси розроблення, ухвалення та виконання державних цільових програм. Державні цільові програми стали не лише засобом адміністративно-правового регулювання, але й окремим інститутом адміністративного права. Минулий досвід впровадження таких програмних актів дозволяє говорити про наявність усталених управлінських механізмів та про взаємозв'язок цільових програм з іншими програмними документами, зокрема, програмами соціально-економічного розвитку та програмами діяльності уряду. Можна стверджувати про істотне значення державних цільових програм, як адміністративно-правових регуляторів, які є складовою більш широкого феномена правової програми. Такі державні цільові програми можна вважати джерелом адміністративно-правових норм. Водночас потреба в урахуванні негативного досвіду застосування цільових програм у сфері публічного управління та адміністративного регулювання вимагає нових досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Бабін Б. В. Основи програмно-управлінської діяльності в Україні : курс лекцій / Б. В. Бабін, В. О. Кроленко. – Донецьк, 2006.
2. Буличева Н. А. Правовий ресурс органів внутрішніх справ у відносинах з формування фінансових ресурсів та розпорядження ними / Н. А. Буличева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2003_1/_zmist_06/bylich.htm
3. Кроленко В. О. Організаційно-правові засади розроблення, затвердження та виконання державних цільових програм : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. О. Кроленко. – Одеса, 2005. – Таємно.
4. Малиновська О. Основні засади міграційної політики України та майбутні сценарії розвитку / О. Малиновська // Проблеми міграції. – 2002. – Т. 7. – Ч. 1. – С. 12–17.
5. Пода В. Принятый закон «О государственных программах» уже не актуален. Лучше никогда, чем так поздно / В. Пода // Коментарі. – 2004. – 20 березня. / Парламентський моніторинг: економічний розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parlament.org.ua>
6. Про Державну програму боротьби із злочинністю : постанова Верховної Ради України від 25 червня 1993 р. № 3325-ХІІ // Голос України. – 30 липня. – 1993. – С. 3-6.
7. Про державні цільові програми : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1621-ІV // ВВР України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.
8. Про затвердження науково-технічної частини Національної програми протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу на 1994–1997 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 18 квітня 1996 р. № 437 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
9. Про затвердження Програми боротьби з нелегальною міграцією на 1996–1997 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 15 січня 1996 р. № 83. – К, 1996. – Не для друку.
10. Про затвердження Програми протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, на 2002 рік : постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 15 травня 2002 р. № 676 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 21. – Ст. 1044; Про затвердження Програми протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, на 2004 рік : постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 16 січня 2004 р. № 45 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 2. – Т. 1. – Ст. 60.
11. Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією : указ Президента України від 18 січня 2001 р. № 22/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 3.

– Ст. 59.

12. Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки : указ Президента України від 17 вересня 1996 р. № 837 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

13. Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки : указ Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

14. Про Національну програму протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу на 1994–1997 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 14 грудня 1993 р. № 1034 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

15. Про Програму заходів щодо забезпечення збереження вантажів, захисту їх від розкрадань і безпеки пасажирів на транспорті : постанова Кабінету Міністрів України від 5 січня 1995 р. № 7 // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

16. Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю : постанова Верховної Ради України від 26 січня 1993 р. № 2931-ХІІ // ВВР України. – 1993. – № 11. – Ст. 87.

Кроленко В. А. Государственные целевые программы в отечественном механизме правового регулирования: эволюция концепции. Исследованы аспекты эволюции использования программного подхода в отечественной модели административно-правового регулирования. Определено развитие феномена программы в контексте публичного управления, исследован понятийный аппарат в сфере управленческих программ и соответствующая нормативная база. Сделан вывод о целесообразности использования программ в механизме правового регулирования, исследовано определение правовой программы.

Ключевые слова: государственная целевая программа, публичное управление, правовое регулирование, управленческая программа.

Krolenko V. O. State purpose programs in national mechanism of legal regulation: evolution of conception. The aspects of evolution of using the program-managing methodology for the national model of the administrative legal regulation are analyzed in the article. The volume of development the program phenomenon in a context of public governance is characterized; the terminological tools in the area of governing programs and coherent law ground are analyzed in the article. The summary about possibility of use the programs in the legal bodies governing is pointed, the determination of the legal program is analyzed.

State purpose programs have become not only the mean of administrative-legal regulation, but also a separate institute of administrative law. The past experience of implementation of such program acts allows to affirm about the presence of settled management mechanisms and about relationship of purpose programs with other program documents, in particular programs of socio-economic development and programs of the Government activity. One can assert about essential importance of state purpose programs as administrative-legal regulators which are the part of wider phenomenon of legal program. Such state purpose programs can be considered as a source of administrative-legal norms.

Keywords: state purpose program, public administration, legal regulation, administration program.

Надійшла до редакції 03.04.2013

С.М. Кушнір

кандидат юридичних наук

(Запорізький національний університет)

ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено встановленню основних засад державної контрольної діяльності у сфері освіти виходячи з віднесення таких до числа принципів управління освітою в Україні.

Ключові слова: *принципи державного контролю, принципи державного управління, контроль за діяльністю освітніх закладів в Україні, принципи контролю у сфері освіти.*

Постановка проблеми. Актуальність даної статті зумовлена необхідністю наукового обґрунтування всіх реформ, що відбуваються сьогодні і будуть здійснюватися в наступному у сфері освіти, включаючи трансформації контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні як однієї з функцій державного управління.

Метою даної статті є встановлення принципів державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні. Задля досягнення означеної мети вбачається необхідним визначення відповідного поняття, конкретизація принципів державного управління та державного контролю як однієї з його функцій стосовно сфери освіти.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. За основу статті взято праці таких науковців, як Г.В. Атаманчук, В.М. Гаращук, І.В. Гавриш, О.П. Гетьманець, Г.Ю. Кравченко, О.М. Лукашевич, І.М. Михайлик, І.С. Орехова, Т.О. Пожар, З.І. Слєпкань, С.М. Старовойт, С.Є. Федоров та ін.

Виклад основного матеріалу. Для формування уявлення про принципи контролю за діяльністю освітніх закладів перш за все необхідно усвідомлювати, про що саме ідеться. Для цього слід вказати, що під принципами управління розуміють основні поняття, положення, що відображають найбільш істотні, головні сторони і прояви соціального управління, сталі відносини і зв'язки в ньому. Вони охоплюють властивості, притаманні всій управлінській системі, а не лише її окремим елементам чи ланкам, явищам чи процесам. Принципи соціального управління формулюються в результаті пізнання його природи і механізму. Вони відображають зміст і взаємозв'язки основних компонентів управління як цілісної системи [1, с. 168]. На думку С.М. Старовойт, принципи управління освітою можливо визначити як фундаментальні вихідні положення, що відображають закономірності існування та розвитку конкретної системи [2, с. 84].

Принципи державного контролю, як визначає І.С. Орехова, виступаючи елементами його правової форми, надають останньому внутрішньої стрункості в силу того, що є його теоретичним стрижнем, неписаними правилами, дотримання яких наділяє провадження такою комплексною харак-

теристикою, як ефективність [3, с. 309-310].

Виходячи зі співвідношення принципів контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні з принципами управління освітою та принципами контролю як частини і цілого, можна стверджувати, що перші являють собою фундаментальні вихідні положення, які відображають найбільш істотні закономірності реалізації даної функції управління, зміст і взаємозв'язки відповідних компонентів у рамках системи освіти, дотримання яких забезпечує провадження державного контролю такою комплексною характеристикою, як ефективність.

Вважаємо, що до числа принципів державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні як частини систем принципів управління освітою в Україні доцільно відносити такий конкретизований принцип управління освітою «взаємодія держави і суспільства», як поєднання державного і громадського контролю.

Особливістю громадського контролю є те, що його результати мають рекомендаційний характер [4, с. 24]. За допомогою громадського контролю широка спільнота може оцінити в тому числі й роботу контролюючих суб'єктів та їх реагування на виявлені факти правопорушень. Завдяки цьому контроль відразу стає ефективним інструментом демократизації управління [3, с. 311].

Водночас слід констатувати, що сучасний контроль освітою переважно здійснюється за допомогою ліцензування, інспектування, атестації. І, як вказує І.М. Михайлик, «діюча в Україні система контролю за якістю та ефективністю освітньої діяльності залишає значну владу в руках центральних керівних органів. Держава залишає за собою монополію, тоді як у світі все більше усвідомлюється, що навчальні заклади повинні бути відповідальними не стільки перед вищими керівними структурами, скільки перед громадськістю та споживачами. Механізм упровадження такої відповідальності вже опрацьований у багатьох країнах» [5, с. 355].

Описаний принцип можливий для дотримання лише за умови впровадження на практиці іншого принципу – гласності контролю, публічності контрольної діяльності. Гласність контролю передбачає відкритість діяльності контролюючих органів, відкритість одержання результатів [6, с. 966], включаючи оперативне доведення до відома органів управління освітою, громадськості, керівників та інших зацікавлених осіб на об'єкті контролю результатів такого. Поруч з означеним неодмінно йде принцип збереження державної, комерційної та іншої захищеної законом таємниці.

Принцип автономії та самоврядування у сфері освіти (принцип поєднання централізованого і децентралізованого управління освітою) має провідне значення і для здійснення контрольної діяльності. Мировою тенденцією, за визначенням Г.В. Анаманчука, є децентралізація управління [7, с. 285]. Тенденція до децентралізації управління освітніми закладами та делегування ряду повноважень педагогічним колективам розширює діапазон управлінських, організаційних та науково-методичних питань, що розв'язуються на рівні закладів освіти [8, с. 158].

В якості одного з принципів управління вищим навчальним закладом

принцип автономії і самоврядування вже закріплено у ст. 29 Закону України «Про вищу освіту» від 17.01.2002 № 2984-III [9]. Узагальнюючи його зміст стосовно всієї системи освіти, можна стверджувати, що кожен заклад освіти повинен мати можливості самостійного вирішення низки питань, серед яких кадрові, питання додаткових освітніх послуг, форм навчання, форм та видів організації навчального процесу, створення структурних підрозділів, здійснення видавничої діяльності, взаємодії з іншими підприємствами, установами, організаціями у сфері освіти і поза її межами як на національному, так і на міжнародному рівні, ініціації змін до законодавства, включаючи розробку проектів нормативно-правових актів, тощо.

Слід змістом охопити і самоконтроль, а до числа принципів здійснення державного контролю за діяльністю закладів освіти додати принцип поєднання зовнішнього і внутрішнього контролю, в тому числі самоконтролю. Як пояснює Г.В. Атаманчук, значимість забезпечення законності в державному управлінні вимагає не тільки контролю «зверху», з боку керівників, а й контролю «знизу», з боку виконавчого персоналу. Демократична держава тим і відрізняється від тоталітарної, що в ній управлінські рішення приймаються, а управлінські дії відбуваються не у вузькому колі, не келійно, а в умовах відкритості, гласності, вільного зіставлення думок, суджень, пропозицій, рівної підпорядкованості всіх закону [7, с. 252].

Принцип різних структур управління на базі різних форм власності та джерел фінансування освітніх закладів (або ж, за З.І. Слєпкань, формування та функціонування ринкових суб'єктів господарювання як відкритих і соціально орієнтованих систем [10, с. 194]) щодо контролю має вигляд охоплення компетенцією контролюючих органів усіх структур управління на базі різних форм власності та джерел фінансування освітніх закладів.

Принцип соціальної детермінації контролю вимагає від суб'єктів його здійснення передусім розуміння головних соціальних завдань, суспільної ідеології освіти на конкретному етапі історичного розвитку держави. Соціальна детермінованість управління має виходити з реалій, які складаються на даному історичному етапі розвитку суспільних відносин, займати толерантну позицію стосовно різних політичних течій і явищ за винятком тих, що мають негуманний характер, сіють ворожнечу і розбрат у країні [1, с. 171].

Не викликає сумніву в О.М. Лукашевич «необхідність дотримання в управлінській діяльності принципу, який би об'єднував колегіальність обговорення і підготовки управлінської діяльності з єдиноначальністю його прийняття і відповідальності за виконання» [1, с. 170]. Не є винятком і контроль: принцип єдиноначальності та колегіальності має бути дотриманий при здійсненні контрольної діяльності. Він передбачає широке залучення працівників до обговорення та підготовки рішення в поєднанні з особистою відповідальністю керівника за його прийняття та виконання [1, с. 170-171].

Контроль ґрунтується на принципі зворотних зв'язків, які існують при будь-якій взаємодії суб'єкта і об'єкта в системі управління [11, с. 133]. Принцип зворотного зв'язку вимагає слідкування за ходом виконання рішень контролюючих органів, отримання інформації про якість і умови їх здійснення, отримання конкретних кількісних показників. Зворотний зв'яз-

зок дає суб'єкту контролю змогу зіставити дійсний стан справ з тим, що має бути відповідно до розроблених та прийнятих програм, планів, наказів, положень тощо [1, с. 172].

Впровадження принципів визначеності форм і методів державного контролю на законодавчому рівні та наявності підстав, визначених законом для здійснення контрольних заходів, цілком відповідає конституційній вимозі щодо зобов'язання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України [12]). У п. 2 розділу III Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів, затвердженому Наказом Міністерства освіти і науки України від 25.01.2008 № 34 [13] (далі – Порядок Здійснення державного контролю) закріплено обов'язок голови і членів комісії керуватись у своїй роботі законодавчими та іншими нормативно-правовими актами в галузі освіти та програмою контролю.

Принцип гуманізації управління у сфері освіти матиме вигляд гуманізації контролю. Він має базуватися на повазі до особистості кожного учасника управлінських відносин – вчителя, учня, випадкового відвідувача. Згідно з принципом гуманізму людина розглядається не як фактор, а як кінцева мета, заради якої здійснюється управлінська діяльність, і водночас як важливий засіб, від якого залежить кінцевий результат. Це додержання існуючих законів, повага до народних традицій, психологічна компетентність і культура діяльності. Принцип гуманізації вимагає від керівника здатності до емпатії, вміння поглянути на деякі явища очима іншої людини та моделювати її вчинки, передбачати психологічні реакції. Гуманізація в діяльності суб'єкта управління – це повсякденна доброзичлива, тактовна праця з людьми з опертям на їхні кращі риси і врахування психологічного стану, намагання створювати і підтримувати стабільний комфортний мікроклімат в учнівському і педагогічному колективах [1, с. 170].

Конструктивність контрольної діяльності є втіленням принципу наступності і перспективності в управлінні освітою, що включає аналіз здобутків і проблем минулої діяльності освіти і навчального закладу, зокрема, досвід сьогодення, критичну оцінку можливостей для розробки перспектив розвитку установи освіти [1, с. 172]. Тобто в ході контролю необхідно не лише виявити допущені порушення, але й глибоко їх проаналізувати, зробити висновки щодо можливих наслідків і передумов, дати реальний хід нормативно визначеному державному механізму захисту суспільних інтересів від виявлених порушень чинного законодавства, встановлених норм і правил [3, с. 311].

Науковість контролю є висхідним принципом від науковості соціального управління [3, с. 312], що в управлінні установами освіти передбачає оволодіння керівником теоретичними питаннями і технологією педагогічного процесу, вікової психології, фахових методик, менеджменту, сучасної політології та соціології. Науковий підхід у процесі контролю в галузі освіти спирається на надбання психології, передусім практичних рекомендацій щодо забезпечення всебічного розвитку особистості, її творчих здіб-

ностей, застосування діагностичних методик, попередження конфліктів, стимулювання і згуртування колективу, вдосконалення стилю керівництва [1, с. 171], педагогіки, адміністративного права та ін.

Такий принцип, як професійність суб'єктів контролю, забезпечує дієвість контролю. Цей принцип передбачає наявність високої фахової підготовки у суб'єктів контрольних відносин [14, с. 20].

Принцип системності, на думку І.С. Орехової, розкривається таким чином. По-перше, контроль є системою дій, спрямованих на досягнення певної мети, при цьому кожна з них має власну мету. Обов'язковим є підпорядкування мети нижчого рівня меті рівня вищого (так зване «дерево цілей» в управлінні). По-друге, за допомогою контролю, що виступає функцією управління, останнє досягає намічених результатів. При цьому важливо, щоб реальна і задекларована мета контролю співпадали, а на контролюючі структури покладалися відповідні завдання, для виконання яких вони повинні мати необхідний статус (у тому числі адміністративно-правовий) [3, с. 310-311]. Системність контролю досягається шляхом планової основи його проведення, кооперації та розподілу контрольних повноважень, включаючи узгодження таких щодо різних контролюючих органів задля відсутності дублювань у контрольній діяльності, співробітництва суб'єктів контролю, розмежування прав, повноважень та відповідальності власника (власників), органів управління вищою освітою, керівництва вищого навчального закладу та його структурних підрозділів, різноманітності форм і методів контролю, включаючи поєднання ринкових методів регулювання з адміністративними тощо.

Принцип відповідальності органу державного контролю та його посадових осіб за шкоду, заподіяну суб'єкту господарювання внаслідок порушення вимог законодавства, обов'язково повинен бути наявним серед принципів здійснення державного контролю у сфері освіти. Водночас слід підтримати О.П. Гетьманець у тому, що має йтись не тільки про відповідальність суб'єктів контролю, але й інших його учасників. Вчена, аналізуючи такий вид державного контролю, як фінансовий взагалі і бюджетний зокрема, констатує: «Законодавство України не передбачає механізму відшкодування втрачених державних ресурсів та юридичної відповідальності посадових осіб за порушення фінансової дисципліни, протистояння діям контролюючих органів та недотримання строків зберігання або знищення фінансових документів при здійсненні зовнішнього та внутрішнього контролю бюджетного процесу, тому для усунення цих прогалин пропонуємо викласти цей принцип в іншій редакції...» [14, с. 20].

Принцип підконтрольності і підзвітності органу державного контролю відповідним органам державної влади означає з-поміж іншого і право фізичних і юридичних осіб оскаржувати рішення, дії та бездіяльність адміністративних органів як до органів вищого рівня, так і до суду. Суттєвою є можливість оскарження рішень адміністративного органу саме незалежному органу, яким вважається суд. Існують також і інші органи, звернення до яких є ефективним засобом правового захисту в демократичних правових державах, наприклад, уповноважений з прав людини, спеціалізовані

омбудсмени тощо. Важливо, щоб можна було оскаржити не лише сам адміністративний акт, тобто кінцеве рішення у справі, а й попередні – так звані процедурні – рішення та поведінку посадових або службових осіб [15, с. 202-203].

Принцип невторчання органу державного контролю у статутну діяльність об'єкта, якщо вона здійснюється в межах закону, забезпечує дотримання прав та інтересів об'єкта контролю.

Принципом контролю слід вважати і обмін досвідом суб'єктами контролю, в тому числі й на міжнародному рівні.

З віднесенням до числа принципів державного контролю такого, як плановість, погодитись навряд доцільно, якщо під нею розуміти обов'язкову визначеність об'єктів контролю на перспективу. Хоча така позиція є досить розповсюдженою [3, с. 311; 6, с. 963], і не тільки серед науковців. Так, одним з основних принципів атестації навчальних закладів визначено плановість (п. 5 Порядку державної атестації загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів, затвердженого Наказом Міністерства освіти і науки України від 24.07.2001 № 553, у редакції, затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України від 16.08.2004 № 658 [16]).

Аргументуємо означену нами позицію щодо недоцільності беззастережного включення плановості до переліку принципів контролю. Голова та члени комісії, відповідно до п. 2 р. III Порядку здійснення державного контролю [13], повинні забезпечувати об'єктивність, достовірність та своєчасність проведення контролю. Виконання двох перших обов'язків на практиці забезпечує втілення принципів достовірності інформації, що контролюється, об'єктивності оброблення та достатності інформації про стан об'єкта контролю чи предмети на об'єкті, що підлягають контролю, неупередженості суб'єктів контролю, який означає, що контрольна діяльність має ґрунтуватися на дійсності, реальності, конкретності фактів [3, с. 310]. Об'єктивність контролю впливає з точного вивчення фактів і документів, заслуховування пояснень, що перевіряються зацікавленими особами, проведення необхідних підрахунків, аналізів, вимірів, співставлень, виявлення причин порушень, недоліків чи помилок. І лише вміння встановити істину, здійснити аналіз усіх встановлених даних у сукупності веде до правильних, обґрунтованих і аргументованих висновків. Усе це дає змогу знайти правильне рішення при усуненні порушень чи попередити небажані наслідки [3, с. 310].

Своєчасність же контролю включає систематичність контрольних заходів. У свою чергу, систематичність і регулярність контрольних заходів забезпечують охоплення всього періоду діяльності об'єкта контролем, отже, постійність контролю. При цьому І.С. Орехова вважає, що своєчасність контролю також забезпечується таким принципом його здійснення, як оперативність [3, с. 311]. Зміст цього принципу полягає в тому, що контроль має здійснюватися не тільки на плановій основі, але й позапланово у разі отримання суб'єктом контролю інформації, що є підставою для проведення позапланових контрольних заходів. У зміст принципу оперативності

І.С. Орехова включає контроль [3, с. 311], шляхом дотримання якого забезпечується своєчасність. При цьому першочергове значення має підхід, за яким вирішення справи повинно здійснюватися в найкоротший строк або, іншими словами, без зволікання. Має вимагатися не лише формальне дотримання визначеного законом строку, але й обов'язок діяти у сприятливий момент [3, с. 311]. Таким чином, принцип плановості не може бути віднесений до принципів державного контролю, в тому числі у сфері освіти. Адже оперативне реагування включає проведення позапланових контрольних заходів. Якщо вважати, що мається на увазі планування ходу контрольних заходів як стадія процесу контролю, то цілком виправдано вести мову про необхідність розроблення плану в числі інших організаційних дій.

Втілення вищевказаних принципів пов'язане з іншим принципом контролю – незалежністю. Даний принцип включає незалежність суб'єктів контролю в цілому від того, кого вони контролюють, та захищеність від зовнішнього впливу, незалежність членів і службовців органів державного контролю, фінансову незалежність суб'єктів контролю – суб'єкти контролю повинні бути забезпечені фінансовими ресурсами, необхідними для виконання покладених на них завдань [17, с. 238].

Економічність контролю передбачає мінімізацію затрат трудових, матеріальних, фінансових та інших ресурсів при досягненні мети контрольної діяльності. Водночас цей принцип не повинен суперечити принципу достатності інформації про стан об'єкта контролю чи предмети на об'єкті, що підлягають контролю, для отримання об'єктивних результатів.

Враховуючи викладене, доходимо таких **висновків**: принципи державного контролю за діяльністю освітніх закладів є частиною більш широкого поняття – принципів управління освітою, що повинні бути включені в якість окремої групи до системи принципів освітньої політики держави.

Принципи державного контролю за діяльністю освітніх закладів являють собою вихідні положення для здійснення ефективного контролю у відповідній галузі і на практиці втілюються (або повинні втілюватись для тих принципів, що на сьогодні не дотримані, наприклад, через недосконалість правового регулювання стосовно дублювання повноважень суб'єктів контролю тощо) в рамках суб'єктно-об'єктних відносин шляхом реалізації певних прав та обов'язків.

Принципи державного контролю за діяльністю освітніх закладів в Україні являють собою систему, де втілення одного принципу забезпечується реалізацією інших. До числа елементів системи входять такі принципи: поєднання державного і громадського контролю; гласності контролю при збереженні державної, комерційної та іншої захищеної законом таємниці; поєднання зовнішнього і внутрішнього контролю, в тому числі самоконтролю; єдиноначальності та колегіальності; охоплення компетенцією контролюючих органів всіх структур управління на базі різних форм власності та джерел фінансування освітніх закладів; соціальної детермінації; зворотних зв'язків; визначеності форм і методів державного контролю на законодавчому рівні; наявності підстав, визначених законом, для здійснення контрольних заходів; гуманізація контролю; конструктивності контрольної

діяльності; науковості; системності; відповідальності всіх учасників контрольних заходів; підконтрольності і підзвітності органу державного контролю відповідним органам державної влади; обміну досвідом; невтручання органу державного контролю у статутну діяльність об'єкта, якщо вона здійснюється в межах закону; достовірності інформації, що контролюється; об'єктивності інформації про об'єкт контролю; достатності інформації про об'єкт контролю; неупередженості суб'єкта контролю; систематичності і регулярності контрольних заходів задля постійності контролю відносно періодів функціонування об'єкта контролю; оперативності; незалежності; економічності.

Бібліографічні посилання

1. Лукашевич О.М. Гуманістичний та психологічний аспекти застосування принципів соціального управління в освіті / О.М. Лукашевич // *Культурологічний вісник: наук.-теор. щорічник Нижньої Наддніпряниці*. – 1998. – Вип. 4. – С. 168–173
2. Старовойт С.М. Педагогічний менеджмент як сучасна теорія управління освітою / С.М. Старовойт // *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі*. – 2010. – Вип. 12. – С. 82–88.
3. Орехова І.С. Принципи державного контролю господарської діяльності / І.С. Орехова // *Форум права*. – 2009. – № 2. – С. 309–315.
4. Волошина А.В. Ефективна організація роботи громадської організації: метод. рек. / А.В. Волошина, М.В. Лациба. – К., 2011.
5. Михайлик І.М. Класифікація функцій державного управління системою загальної середньої освіти / І.М. Михайлик // *Державне управління та місцеве самоврядування: тези X Міжнар. наук. конгресу, 26 березня 2010 р.* – Х., 2010. – С. 354–356.
6. Федоров С.Є. Принцип гласності у державному фінансовому контролі: межі трансформації / С.Є. Федоров // *Форум права*. – 2012. – № 4. – С. 963–969.
7. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций / Г.В. Атаманчук. – М., 1997.
8. Гавриш І.В. Управління науково-методичною роботою в інноваційних освітніх закладах як педагогічна проблема / І.В. Гавриш, Г.Ю. Кравченко // *Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління*. Матеріали 2-ї Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції. – Х., 2001. – С. 158–159
9. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 № 2984-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.
10. Слепкань З.І. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі: навч. посібник для магістрантів вищих навч. закладів / З.І. Слепкань. – К., 2005.
11. Административное право Украины: учеб. для студ. высш. учеб. заведений юрид. спец. / под ред. проф. Ю. П. Битяка. – 2-е изд., перераб. и доп. – Х., 2003.
12. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
13. Порядок здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 25.01.2008 № 34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0077-08>.
14. Гетманець О.П. Принципи державного контролю в бюджетному процесі / О.П. Гетьманець // *Форум права*. – 2006. – № 1. – С. 20–24.
15. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б.Авер'янова. – К., 2003.
16. Порядок державної атестації загальноосвітніх, дошкільних та позашкільних навчальних закладів: затв. наказом Міністерства освіти і науки України 24.07.2001 № 553 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0678-01>.

17. Пожар Т.О. Сутність, функції і види державного фінансового контролю / Т.О. Пожар // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. праць. – Суми, 2011. – Вип. 31. – С. 237–242.

Кушнір С. Н. Принципы государственного контроля над образовательной деятельностью в Украине. Статья посвящена установлению основных принципов государственной контрольной деятельности в сфере образования исходя из отнесения таких к числу принципов управления образованием в Украине.

Ключевые слова: принципы государственного контроля, принципы государственного управления, контроль за деятельностью образовательных учреждений в Украине, принципы контроля в сфере образования.

Kushnir S. M. The principles of state control over educational establishments in Ukraine. The article deals with the definition of the main principles of the state control in the educational sphere on the basis of their labeling as principles of education governance in Ukraine.

The topicality of the article is determined by the necessity of scientific grounding of the reforms that are nowadays undergoing or will be done in the future in the educational sphere, including the control over educational establishments in Ukraine as one of the functions of state governance.

Therefore, the goal of this article is to define the principles of state control over educational establishments' functioning. In order to attain the goal set, it is necessary to define the corresponding notion, to specify the principles of state governance and state control as one of their functions in the sphere of education.

The article is based on the works of such scientists as G. Atamanchuk, V. Garaschuk, I. Gavrish, G. Kravchenko, O. Lukashevich, I. Orekhova and others.

Taking into account all the facts stated in the article, the author draws such conclusions as: the principles of state control over educational establishments are a part of a wider notion that is "principles of education governance", it should be included as a separate group into the system of principles of state educational policy.

The principles of state control over educational establishments' functioning are starting positions to take the effective control in the corresponding sphere. They are being implemented (or should be implemented) within the frame of subject-object relations in the way of some definite rights and duties realization.

The principles of state control over educational establishments' functioning in Ukraine are presented as a system where the implementation of one principle is done with the realization of another one.

This system consists of such principles as: the combination of state and civil control; the publicity of control with the maintenance of state, commercial and other secrets protected by the state; the combination of outer and inner control as well as self-control; a single head of control and its collective nature; the embrace of controlling bodies of all the structure of the governance on the basis of different forms of ownership and funding sources of educational establishments; social determination; feedback; the legislative fixedness of forms and methods of state governance; the availability of the grounds, defined by law, to exercise the controlling steps; the humanization of control; the constructive plan of control; the scientific character; the system character; the responsibility of all the controlling authorities; the accountability of a governance body to the corresponding state bodies; the experience exchange; the non-interference of a controlling body into the charter of an object under control if it is undergone within the law; the credibility of the information to be controlled; the objectivity of the information about an object under control; the sufficiency of the information about an object under control; the unprejudiced approach of a controlling body; the systematicness and regularity of controlling measures to attain the permanence of the control; efficiency; independence; economy.

Keywords: *principles of state control, principles of state governance, control over educational establishments' functioning, principles of control in the educational sphere.*

Надійшла до редакції 04.06.2013

Р.В. Миронюк

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОТЕРПІЛОЇ ОСОБИ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Досліджено законодавчі засади визначення правового статусу потерпілої від адміністративного правопорушення особи, з'ясовано шляхи та проблеми його практичної реалізації, запропоновано напрями їх удосконалення.

Ключові слова: провадження у справах про адміністративні правопорушення, учасники провадження, потерпіла особа, правовий статус.

Постановка проблеми. Тривалий час у доктрині як адміністративно-деліктного, так і кримінально-процесуального права правовому статусу потерпілої особи приділялося, на жаль, мало уваги. Основний вектор як законотворчого, так і наукового процесу був звернутий на визначення та унормування правового статусу, а передусім – правам та гарантіям реалізації прав особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, підозрюваної та обвинуваченої у вчиненні злочину. Правозахисні організації переймалися здебільшого проблемами захисту останніх. Очевидним наслідком таких тенденцій стало підвищення рівня латентності злочинів та правопорушень, коли потерпіла особа воліла не заявляти у відповідні правоохоронні органи про вчинені стосовно неї протиправні дії, не будучи впевненою в можливості відшкодування завданої їй шкоди. Така ситуація має місце і сьогодні. Однак як позитивний фактор слід зазначити, що останнім часом з оновленням кримінально-процесуального законодавства захисту прав потерпілої особи стало приділятися більше уваги. Тобто в нашій свідомості починають зароджуватися та реалізовуватися на практиці демократичні принципи побудови та функціонування суспільства, одними з яких є принципи доцільності та ефективності застосування заходів кримінальної та адміністративної відповідальності не з метою покарання особи, яка вчинила правопорушення чи злочин, а з метою відшкодування в повному обсязі шкоди, завданої їх вчиненням суспільству чи конкретній особі, при якому це відшкодування повинно відбутися безповоротно та в повному обсязі. Адже тільки в такому випадку особа, яка вчинила правопорушення зазнає превентивного впливу і утримується в подальшому від протиправної поведінки, особливо це важливо для адміністративної відповідальності, де в окремих випадках завдана правопорушенням шкода є значно більшою, ніж адміністративний штраф, що передбачений як покарання за вчинення правопорушення.

Оновлення кримінально-процесуального законодавства, очевидно, має вплив на удосконалення адміністративно-деліктного законодавства, яке ре-

гулює, по суті, похідні, спорідненні суспільні відносини, і повинно розвиватися невідривно і базуватися на наукових розробках та з урахуванням результатів правоохоронної практики. Дані тенденції спостерігаються в оновленні правового статусу суб'єктів адміністративно-деліктного процесу в цілому та потерпілої від правопорушення особи зокрема. Однак слід констатувати той факт, що наукові розробки щодо удосконалення правового статусу потерпілої особи, як, на жаль, і більшість інших наукових ідей, не в повній мірі знаходять своє законодавче відтворення, а відповідно – не мають змоги реалізуватися у практичній площині.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зауважити, що проблема правового статусу потерпілої особи не є новою для науки адміністративного, адміністративно-деліктного права. В різний час вона знаходила своє вирішення в роботах О.В. Агеєва, В.К. Колпакова, Т.О. Коломоець, А.Т. Комзюка, І.Б. Коліушка, О.В. Кузьменко, Д.М. Лук'янця, Б.М. Мартиненко, О.І. Миколенка, В.В. Нижникової, В.Г. Перепелюка, Р.В. Синельника, В.М. Скавроніка, О.М. Собоного, М.Ф. Стахурського, М.М. Тищенка. Останнім часом на дисертаційному рівні окремі питання удосконалення правового статусу потерпілої від правопорушення особи розглядалися у роботах М.Р. Сиротяк (2007 рік), І.О. Каптученко (2011 рік), в яких досліджено етапи формування наукової думки щодо визначення статусу потерпілої особи, визначено місце потерпілого в системі учасників адміністративно-деліктного провадження, акцентовано увагу на розмежуванні майнових та немайнових прав потерпілого, порушених адміністративним проступком, та ролі органів адміністративної юрисдикції й інших учасників провадження у захисті прав потерпілого, запропоновано окремі пропозиції щодо розширення прав і гарантій останнього [1; 2].

Набуття чинності новим Кримінально-процесуальним кодексом України [3], підготовка проекту Закону України «Про кримінальні правопорушення» [4], його подальше прийняття та набуття чинності зумовлює необхідність консолідації наукової думки та законопроектної роботи щодо оновлення як матеріальної, так і процесуальної частини адміністративно-деліктного законодавства, окремі положення якого, наприклад щодо визначення правового статусу потерпілої особи, є спорідненими з аналогічними положеннями кримінального законодавства. Названі обставини зумовлюють актуальність дослідження правового статусу потерпілої особи як учасника адміністративно-деліктного провадження.

У зв'язку з цим **метою** статті є виокремлення особливостей законодавчого регулювання та практики реалізації правового статусу потерпілої в результаті вчинення правопорушення особи та вироблення пропозиції щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Стаття 269 КУпАП досить обмежено визначає процесуальний статус потерпілої від адміністративного правопорушення особи як учасника адміністративно-деліктного провадження. Відповідно до цієї норми, потерпілою визнається особа, якій адміністративним правопорушенням заподіяна моральна, фізична або майнова шкода.

Тут же досить стисло визначаються її права: ознайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, оскаржити постанову у справі про адміністративне правопорушення. В той же час поза увагою залишено обов'язки потерплого, зазначено лише, що він може бути опитаний як свідок у відповідності зі статтею 272 КУпАП [5].

Отже, якщо діями правопорушника особі завдається майнова, фізична або моральна шкода, то вона, згідно з чинним адміністративно-деліктним законодавством України, визнається потерпілою особою (ст. 269 КУпАП). Таке законодавче положення має важливе практичне значення, бо сприяє захисту прав потерпілих унаслідок незаконних дій правопорушника. Проте неконкретні, розпливчасті положення згаданої статті не дають підстав стверджувати, що потерпілими особами визнаються, окрім фізичних, і юридичні особи.

На необхідність визнання потерпілою юридичної особи на теренах вітчизняної адміністративно-деліктної науки вперше на монографічному рівні звернув увагу М.М. Тищенко [6, с. 19]. Позиція щодо необхідно нормативного урегулювання правового статусу потерпілої особи – юридичної особи висловлена в роботі М.Р. Сиротяка [1, с. 9]. Узагальнюючи зарубіжний досвід законодавчого визначення засад участі потерплого в адміністративно-деліктному процесі, І.О. Каптученко обґрунтовує положення про необхідність визнання потерпілою особою юридичних осіб, пропонуючи розмежування потерплого-фізичної та потерплого-юридичної особи з детальною конкретизацією їх статусу в окремих статтях кодифікованого акта [2, с. 178].

Більшого прогресу в законодавчому визначенні цього положення досягнуто у кримінально-процесуальному законодавстві. У ст. 55 КПК України визначено, що «потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди» [3], тобто фактично статус потерпілої юридична особа (підприємство, установа, організація) набуває у випадку завдання матеріальної шкоди. На нашу думку, аналогічне положення має бути закріплене у статті 269 КУпАП. Більше того, окремі автори висловлюють пропозицію про можливість визнання потерпілими від адміністративного правопорушення представників громадськості, яким завдається в першу чергу моральна шкода [7, с. 725]. І дійсно, аналіз практики діяльності правоохоронних органів по виявленню та припиненню правопорушень свідчить, що фактичними потерпілими від вчинення окремих правопорушень є представники громадськості [8]. Зокрема, наприклад, у випадку вчинення дрібного хуліганства, що виразилося у нецензурній лайці в громадському місці (дворі будинку, під'їзді), образливому чіплянні до громадян, вчиненні інших подібних дій, що порушують громадський порядок та спокій громадян, або вчинення порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил додержання тиші в населених пунктах і громадських місцях, що виразилося у використанні гучних музичних пристроїв по-

над встановлений час, або використанням гучних феєрверків, що завдає моральної, а іноді і фізичної шкоди, наприклад, погіршення стану здоров'я (підвищення артеріального тиску, серцеві напади та ін.) багатьом громадянам, що в даний час знаходилися у громадському місці або приживають поряд з ним. Звісно, громадськість обурена такими діями, жадає застосування до цієї особи ефективних, законних та адекватних поведінці заходів покарання та бажає захищати свої права як потерпілої сторони.

З одного боку, такі дії потребують однозначної правової оцінки і застосування ефективних заходів адміністративного стягнення або навіть кримінального покарання, однак визнання кожного з таких членів громадськості потерпілими від вчинення правопорушення дестабілізує роботу правоохоронних органів і не буде мати ефективних наслідків. Тому члени громадськості, які заявили до правоохоронних органів про вчинене правопорушення, набувають статусу свідків, що не позбавляє їх права подавати до суду цивільний позов на відшкодування моральної шкоди, у тому числі шкоди, завданої фізичному здоров'ю, у порядку цивільного судочинства. До речі, це положення частково знайшло своє відображення у ст. 55 нового КПК України, де в п. 4 визначено, що «потерпілим не може бути особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства» [3].

Що стосується відшкодування майнової шкоди потерпілому, то цей порядок передбачений в межах норм адміністративно-деліктного законодавства. Так, статтею 40 КУпАП передбачено можливість відшкодування майнової шкоди громадянину, підприємству, установі або організації за рішенням органу адміністративно-деліктної юрисдикції під час вирішення питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення. Хоча в законі і не визначено процесуальної форми оформлення такого рішення, вважаємо, що воно повинно оформлюватися окремою постановою органу адміністративно-деліктної юрисдикції або ухвалою суду. На практиці спостерігаються різні форми оформлення такого рішення, частіше всього шляхом зазначення про це в постанові про накладення адміністративного стягнення, що, на нашу думку, не є вірним, і повинно оформлюватися окремими процесуальними документами, оскільки в разі відмови в їх добровільному виконанні, стягнення штрафу в примусовому порядку і стягнення коштів, майна для відшкодування майнової шкоди здійснюється державним виконавцем в окремих провадженнях, відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» [9]. Втім, як зазначає М.Р. Сиротяк, такий порядок призводить до того, що потерпіла особа воліє до одночасного відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди і в багатьох випадках відразу звертається до суду з цивільним позовом для одержання відшкодування шкоди в повному обсязі [10, с. 125]. Дійсно, це пояснює те, що в порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення навіть майнова (матеріальна) шкода рідко відшкодовується, тобто стаття 40 КУпАП фактично бездіє.

Слід вказати, що чинний КУпАП не містить положення про те, хто, коли і де (в якому акті) визнає конкретну особу потерпілою, тобто не ви-

значено з якого моменту вона набуває статусу потерпілої особи, з моменту подання заяви, складення протоколу чи винесення постанови про накладення стягнення? На нашу думку, це положення потребує однозначного нормативного закріплення у ст. 269 КУпАП, в якій слід закріпити норму такого змісту: *«Особа визнається потерпілою від адміністративного правопорушення з моменту подання до органу, що здійснює провадження у справі заяви з обґрунтуванням підстав заподіяння їй моральної, фізичної та моральної шкоди. Потерпілій особі вручається пам'ятка про процесуальні права та обов'язки особою, яка прийняла заяву про вчинення адміністративного правопорушення. Потерпілою є також особа, яка не є заявником, але якій адміністративним правопорушенням завдана шкода і у зв'язку з цим вона після початку провадження у справі подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого»*.

Основною проблемою нормативного визначення правового статусу потерпілої особи та практики його реалізації є обмежений, формалізований перелік прав потерпілого, визначений у ст. 269 КУпАП, однак, він є неповним, на що неодноразово зверталася увага науковців. Всі вони одностайні в тому, щоб права потерпілого відповідали нормам Конституції України, численним законам і підзаконним актам і були закріплені в одній статті КУпАП, причому потребують значного розширення, що дозволить потерпілому, захищаючи свої права, бути активним учасником провадження. Так, М.Р. Сиротяк пропонує як мінімум прирівняти у ст. 269 КУпАП права потерпілого до прав особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, визначених у ст. 268 КУпАП [1, с. 10]. Т.О. Коломоєць справедливо вважає, що варто розширити адміністративно-процесуальний статус потерпілого, надавши йому право давати пояснення, докази, користуватися юридичною допомогою адвоката, що сприяло б надійнішому захисту його прав [11, с. 161]. Висловлюються пропозиції закріплення як складової частини права потерпілого на представництво своїх інтересів взагалі, права на отримання потерпілим кваліфікованої юридичної допомоги [12, с.125]. На думку Р.В. Синельника, це право логічно розглядати не як захист, а як представництво його прав та інтересів у відповідному провадженні [13, с.101]. І.О. Каптученко на підставі аналізу поглядів, що існують в адміністративно-правовій доктрині, та чинного адміністративно-деліктного законодавства (як вітчизняного, так і зарубіжного), пропонує такий комплекс прав потерпілого від адміністративного проступку в рамках адміністративно-деліктного процесу: знайомитися з усіма матеріалами справи про адміністративне правопорушення; брати участь у розгляді справи про адміністративне правопорушення особисто або через свого представника; давати пояснення; надавати докази; заявляти клопотання та відводи; користуватися юридичною допомогою представника; виступати рідною мовою або користуватися у випадках, встановлених законодавством, послугами перекладача; оскаржувати постанову у справі; користуватися іншими процесуальними правами [2, с. 176].

Окремі з зазначених та інших пропозицій знайшли своє відображення в проектному адміністративно-деліктному законодавстві. Так, у ст. 698

проекту Кодексу України про адміністративні проступки № 5558, який у загальних рисах зберігає закріплений чинним законодавством статус потерпілого, визначено, що потерпілим є фізична особа, якій адміністративним проступком заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Розширення зазнали коло прав потерпілого, який має право отримувати копію протоколу про адміністративний проступок, знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, оскаржувати рішення у справі про адміністративний проступок. Потерпілого може бути опитано як свідка. Новелою є пункт 4 цієї статті, який визначає право потерпілого брати участь у розгляді справи про адміністративний проступок особисто або через свого представника [14]. Таким чином, певною мірою задачею цих змін було урівняння прав потерпілої особи з правами особи, що притягується до відповідальності, і це справедливо, оскільки буде цілком відповідати принципу адміністративно-деліктного провадження – рівності учасників процесу перед законом, закріпленому в ст. 248 КУпАП.

У цілому, враховуючи вищезазначене, та з огляду на ефективність реалізації прав потерпілої особи у справах про адміністративні правопорушення, пропонуємо унормувати такі її права: 1) бути повідомленим про свої права та обов'язки, передбачені цим Кодексом; 2) знайомитися з матеріалами справи, які безпосередньо стосуються вчиненого щодо нього правопорушення, давати пояснення, надавати докази або відмовитися їх давати, заявляти клопотання; 3) відмовитися від підписання протоколу, заявивши мотиви такої відмови; 4) подавати докази завдання їй моральної, матеріальної та фізичної шкоди шляхом усних і письмових заяв, пояснень, вимог призначення експертизи чи залучення свідків, витребування довідок, документів тощо; 5) мати представника, користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця в галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи; 6) давати пояснення, показання рідною або іншою мовою, якою він вільно володіє, безоплатно за рахунок держави користуватися послугами перекладача в разі, якщо він не володіє державною мовою чи мовою, якою ведеться провадження; 7) на відшкодування завданої адміністративним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом; 8) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення у випадках, передбачених цим Кодексом; 9) оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність особи, яка здійснює провадження у справі в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Очевидно, що для повної, законної реалізації правового статусу потерпілої особи повинен існувати баланс між її правами та обов'язками, які, на жаль, адміністративно-деліктним законодавством не визначені, хоча окремі правові норми КУпАП вказують на їх існування та необхідність дотримання. Зокрема, ст.185-3 КУпАП встановлено відповідальність за прояв неповаги до суду, що виразилося у злісному ухиленні від явки в суд окремих учасників адміністративно-деліктного провадження, в тому числі і потерпілого. Таким чином, для забезпечення виконання завдань адміністративно-деліктного процесу, доцільним є унормування обов'язків

потерпілого шляхом доповнення ст. 269 КУпАП нормою такого змісту:

«Потерпілий зобов'язаний: прибути за викликом органу (особи), що здійснює провадження у справі, а в разі неможливості своєчасного прибуття – завчасно повідомити про це, а також про причини неможливості прибуття; не перешкоджати встановленню обставин вчинення адміністративного правопорушення; давати правдиві показання; надавати документи, які необхідні для розгляду справи; представляти зразки підпису, почерку для дослідження; не розголошувати без дозволу особи, яка здійснює провадження, відомості, які стали йому відомі у зв'язку з участю у провадженні і які становлять охоронювану законом таємницю».

Висновки. В підсумку слід зауважити, що це лише частина проблем правового статусу потерпілої від адміністративного правопорушення особи, їх подальший науковий аналіз, висловлення та обґрунтування пропозицій щодо їх вирішення підвищить рівень ефективності та доцільності застосування заходів адміністративної відповідальності.

Бібліографічні посилання

1. Сиротяк М.Р. Захист прав потерпілого в провадженні в справах про адміністративні правопорушення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук/ Сиротяк М.Р. – Х., 2007.
2. Каптученко І.О. Потерпілий в адміністративно-деліктному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Каптученко І. О. – К., 2011.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/4651-17.
4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо введення інституту кримінальних проступків: проект Закону України, внесений народним депутатом України Швецем В.Д. від 02.03.2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42733.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X // ВВР УРСР. – 1984. – № 51. – С. 1122.
6. Тищенко Н.М. Правовой статус субъектов производства по делам об административных правонарушениях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – Х., 1988.
7. Олефіренко Н.А. Особливості правового статусу потерпілої особи як учасника адміністративно-деліктного провадження / Н.А. Олефіренко // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 722–726 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/FP/2011-1/11onaadp.pdf>.
8. Права людини в діяльності української міліції: науково-практ. видання. – Х., 2009.
9. Про виконавче провадження : Закон України від 24.03.1998 № 202/98-ВР. В редакції Закону № 2677-VI від 04.11.2010 // ВВР України. – 2011. – № 19–20. – Ст. 142.
10. Сиротяк М. Р. Потерпіла особа як учасник провадження в справах про адміністративні правопорушення / М. Р. Сиротяк // Науковий вісник Львівськ. юрид. ін-ту. – 2005. – Вип. 2. – С. 123-129.
11. Коломоєць Т.О. Штрафи за законодавством про адміністративні правопорушення України / Т.О. Коломоєць. – Запоріжжя, 2000.
12. Зубач А.М. Потерпевший как участник производства по делам об административных правонарушениях: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Зубач А.М. – М., 2001.
13. Синельник Р.В. Захисник у провадженні у справах про адміністративні правопорушення: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Синельник Р. В. – Запоріжжя, 2008.
14. Проект Кодексу України про адміністративні проступки: підготовлений робочою групою при Верховному Суді України від 26.05.2004 р., реєстр. № 5558. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pravoznavec.com.ua/books/244/18255/13/.

Миронюк Р. В. Реализация правового статуса потерпевшего лица по делам об административных правонарушениях. Исследованы законодательные основы определения правового статуса лица, потерпевшего от правонарушения, выяснены пути и проблемы его практической реализации, предложены направления их совершенствования.

Ключевые слова: производство по делам об административных правонарушениях, участники производства, потерпевший, правовой статус.

Myronyuk R. V. Realization of victim legal status in cases of administrative offenses.

This paper is about scientific approaches to determine victim legal status of the injured person from an administrative offense, singled out the problems that need urgent solutions.

Based on the analysis of the legal framework defining the legal status of the injured person from an administrative offense, it is concluded that article 269 of the Code of Ukraine on Administrative Offences defines very limited procedural status of victim of administrative offences as a party to the administrative and tort proceedings: fairly brief definition of the law, is left unattended are required victim, there is no legally defined procedure for the recognition of victim.

The author offered to normalize such victims' rights in cases of administrative offenses: to be informed of their rights and obligations under this code, the case files are directly attributable to the offense committed against them, to give an explanation to give evidence or to refuse to give them, submit request, to refuse to sign the report, stating reasons for such refusal, apply it to the task of moral evidence, material and physical damage by oral and written statements, explanations, demands an examination of witnesses or attraction, demanding information, documents, etc., to be represented, to use legal aid lawyer, another expert in law, which by law has the right to provide legal assistance in person or by proxy entity; give explanations, indications or other native language he is fluent, free of charge by the state to use the services of an interpreter if he does not command of the state language or the language of the proceedings, for reimbursement of the administrative offense of damage in the manner prescribed by law, obtain copies of legal documents and written communications in cases stipulated by this code, appeal the decision, act or omission of the person who carries out the proceedings in manner provided by this code.

The necessity of the law on such duties victim: come on call body (person) carrying out the proceedings, and in case of inability to timely arrival - advance report it, as well as the inability to reason, does not prevent the establishment of the circumstances of the administrative offense, give truthful testimony, to provide the documents necessary for the proceedings, submit samples of signature, writing for research, not to disclose without the consent of the person who carries out the proceedings information that became known to him in connection with participation in the proceedings and which constitute protected secret law.

It has been grounded other proposals to improve the victim legal status from an administrative offense.

Keywords: proceedings on administrative offences, participants of the proceedings, victim, legal status, realization of legal status.

Надійшла до редакції 15.05.2013

О.О. Мислива

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.7

ПОВНОВАЖЕННЯ ПРИВАТНИХ ОХОРОННИХ СТРУКТУР: ВЗАЄМОДІЯ ЧИ ПРОТИДІЯ ОРГАНАМ ВНУТРІШНІХ СПРАВ?

Розглянуто необхідність подальшого удосконалення адміністративно-правової регламентації охоронної діяльності, зокрема, аналіз легітимності визначених нещодавно у законодавстві повноважень суб'єктів приватних охоронних структур, які раніше належали державній службі охорони МВС України.

Ключові слова: охоронна діяльність, приватна охоронна структура, державна служба охорони, повноваження, ліцензування.

Постановка проблеми. Минув рік з часу набуття чинності в Україні Закону «Про охоронну діяльність» [1], який визначив організаційно-правові принципи здійснення господарської діяльності у сфері надання послуг з охорони власності та громадян. Наразі в Україні загалом нараховується понад 100 тисяч осіб, які залучені до виконання охоронних функцій (без державних силових відомств), більше 4 тисяч приватних охоронних структур [15]. Така діяльність є соціально значимою, адже, відповідно до ст. 3 Конституції України, здоров'я, недоторканність, безпека та інші права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю та є пріоритетними для держави [4].

Крім того, як переконують дослідники, 15 % громадян вважають незадовільним стан забезпечення безпеки фізичних осіб та охорони права власності та лише 10 % – високим. Це негативно характеризує стан охоронної діяльності в Україні враховуючи, що ситуація в країні є криміногенною [12].

Тому так важливо створити надійне та гнучке нормативно-правове забезпечення охоронної діяльності, належний механізм контролю за дотриманням законодавства приватними структурами, розмежування їх компетенції з органами внутрішніх справ, які здійснюють адміністративну діяльність у цій сфері, «змусити» їх співпрацювати заради запобігання правопорушень.

Крім цих актуальних проблем, важливими для теорії та практики є питання правового статусу суб'єктів недержавної охоронної діяльності, визначення тактики реагування ними на повідомлення про вчинене правопорушення; конкретизація підстав затримання та застосування спеціальних заходів під час несення ними служби; усунення умов криміналізації «ринку безпеки».

Після резонансного убивства 26 вересня 2012 року трьох приватних охоронців у київському ТРК «Караван» тема ролі, місця та характеру приватної охоронної діяльності в Україні отримала певний поштовх до зако-

нотворчості та серед громадськості. Аналізуючи нормативно-правові підвалини регламентації охоронної діяльності, слід визнати, що на сьогодні в Україні вже існує конкретне підґрунтя: ст.ст. 3, 17, 42 Конституції України, Закони «Про охоронну діяльність», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження переліку спеціальних засобів, придбання, зберігання та використання яких здійснюється суб'єктами охоронної діяльності» та інші.

Проте, тема цієї статті дотепер не отримала належної уваги з боку науковців. Монографічні роботи не містять ґрунтовного дослідження цієї теми, більше того, не враховують сучасні умови та потреби й написані задовго до прийняття Закону України «Про охоронну діяльність».

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичні та прикладні проблеми регулювання недержавної (приватної) охоронної діяльності, форми й методи діяльності суб'єктів у цій галузі поглиблено вивчали М. М. Александров, С. М. Бочаров, С. І. Вахмістров, А. З. Гливинський, О. С. Дудихін, М. А. Ковальов, О. С. Лебедченко, В. П. Мак-Мак, М. Ф. Савелій, В. М. Солянов, С. М. Федоткін, В. М. Фокін, В. В. Черняєв, О. Д. Шелковнікова, О. М. Шелухін, В. І. Шестаков, В. І. Ярочкін, Ю. О. Ярошенко.

Окремі аспекти проблеми розглядали у своїх дисертаціях В. Б. Белорусов, Д. К. Брагер, В. В. Горovenко, О. М. Єщук, А. Г. Сачаво, О. В. Солнишкова, інші науковці. Але досі немає системного й комплексного аналізу адміністративно-правового статусу недержавних (приватних) охоронних організацій як суб'єктів недержавної правоохоронної діяльності, який би враховував умови сучасного етапу розвитку українського суспільства, нові тенденції у сфері охорони та вимоги, що ставлять у зв'язку з цим до органів внутрішніх справ.

Метою даної наукової статті є вироблення напрямів удосконалення законодавства з питань приватної охоронної діяльності та розмежування компетенції державних і приватних охоронних структур для забезпечення єдиної державної політики у здійсненні охоронної діяльності.

Відповідно до поставленої мети у статті вирішуються такі завдання:

- з'ясувати зміст нормативно-правової регламентації діяльності суб'єктів приватної охорони та відмежувати від ОВС;
- розкрити напрями удосконалення законодавства України у сфері надання охоронних послуг.

Виклад основного матеріалу. Стаття 1 Закону України «Про охоронну діяльність» визначає охоронну діяльність як надання послуг з охорони власності та громадян, а її суб'єктами визнає суб'єктів господарювання будь-якої форми власності, створених та зареєстрованих на території України, що здійснюють охоронну діяльність на підставі отриманої ліцензії. Згідно зі ст. 9 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 1 червня 2000 р., господарська діяльність із надання послуг з охорони власності та громадян ліцензується державою [5]. Органом ліцензування є Міністерство внутрішніх справ України, що визначено Постановою Кабіне-

ту Міністрів України від 14 листопада 2000 р. «Про затвердження переліку органів ліцензування» [6].

Одразу зазначимо, що чимало авторів нарікають на нібито «залежність» приватних охоронних структур від міліції, працівниками якої, з різким збільшенням ліцензійних вимог до охоронних агентств, нібито можуть бути використані корупційні схеми – хабарі за продовження чи отримання ліцензії.

У цьому розумінні не зайвим буде згадати, що українським законодавцем принципово визначено, що жодне громадське формування, яке «перетягує» на себе повноваження ОВС, тим більше специфічну правоохоронну функцію – як приватний суб'єкт охоронної діяльності, не діє без підтримки відповідної міліцейської структури. Наприклад, так реєструються та здійснюють свою діяльність громадські формування з охорони громадського порядку та державного кордону відповідно до ч. 1 ст. 6, пп. 1, 2 ч. 1 ст. 10, 11, ч. 2 ст. 12, п. 3 ч. 3 ст. 13, 14 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» та ін. Причому ст. 11 згаданого Закону чітко вказує, що: «Громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону проводять свою діяльність під контролем органів внутрішніх справ»[2]. Подібним чином працюють цивільні особи – помічники дільничних інспекторів міліції (п. 7.7–7.7.5, п. 11.3, 16.3 Положення про службу дільничних інспекторів міліції) [3]. Компенсується подібна «залежність» від ОВС наданням громадянам та їх об'єднанням особливого статусу, що дозволяє їм використовувати на період їх чергування або проведення цільових заходів мобільні радіотехнічні та спеціальні засоби, інші предмети екіпіровки нарядів, застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби індивідуального захисту та самооборони, заряджені речовинами сльозогінної та подразнюючої дії (ст. 14 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону»).

Такі самі положення, навіть з ширшим колом делегованих приватним охоронцям повноважень, ми бачимо в Законі України «Про охоронну діяльність». У ст. 9 згаданого Закону «Права суб'єкта охоронної діяльності» вказано, що суб'єкт охоронної діяльності має право:

- 1) для забезпечення охоронної діяльності придбавати, зберігати та використовувати в установленому законодавством порядку спеціальні засоби, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- 2) для забезпечення радіозв'язку використовувати в установленому порядку радіочастоти;
- 3) використовувати в охоронній діяльності службових собак;
- 4) використовувати в охоронній діяльності технічні засоби охоронного призначення;
- 5) використовувати транспорт реагування;
- 6) одержувати за своїм письмовим запитом від замовника послуг з охорони відомості та копії документів, необхідні для здійснення заходів охорони на об'єкті охорони;
- 7) за згодою замовника послуг з охорони (його представника) огляда-

ти територію, будинки, приміщення, майно, що охороняються.

Очевидно, що суб'єкт охоронної діяльності за своїм статусом нижчий, ніж працівник правоохоронних органів, адже чинне законодавство не поширює на громадян, які надають послуги з приватної охорони, дію законів, що закріплюють правовий статус цих працівників. Попри це, порівняно з іншими громадськими формуваннями, законодавець суттєво розширив права охоронців, надав їм значно більші можливості з розуміння специфіки виконання ними завдань і – свободу діяльності.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів «Про затвердження переліку спеціальних засобів, придбання, зберігання та використання яких здійснюється суб'єктами охоронної діяльності» [5], суб'єктам охоронної діяльності дозволено придбавати, зберігати та використовувати: бронежилети, захисні каски, газові балончики з аерозолями сльозогінної та подразнюючої дії, газові пістолети, револьвери, патрони до них калібру 6, 8 і 9 міліметрів, заряджені речовинами сльозогінної та подразнюючої дії, гумові кийки, наручники пластикові (текстильні) одноразового використання, електрошокові пристрої та пристрої вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та зазначені патрони (останні два – виключно суб'єктами охоронної діяльності, які здійснюють охорону особливо важливих об'єктів права державної власності або надають охоронні послуги із залученням власного транспорту реагування та використанням пунктів централізованого спостереження).

Знову ж таки ми підтримуємо законодавчу ідею залишити єдиним озброєним органом на ринку охорони ОВС, адже це – державний орган, завдяки цілісній структурі якого забезпечується дотримання правил обігу зброї, наркотичних, сильнодіючих отруйних речовин, об'єктів державного значення тощо. Не слід відкидати той факт, що недержавні охоронні структури використовуються при проведенні рейдерського захвату чи вирішення силовим шляхом інших конфліктів. Причому уникнути ризику втрати ліцензії чи працівника під час виконання такого «замовлення» можна винайнявши сторонніх осіб [9].

Ми також не згодні з твердженням, що за умов неможливості використовувати зброю приватними охоронцями відсутня конкуренція з ДСО МВС України. Про яке домінування ДСО може йти мова, якщо чисельність працівників приватних структур значно перевищує чисельність міліціонерів-охоронців? Останні, передусім, призначені не тільки для охорони об'єктів і забезпечення безпеки фізичних осіб та їх квартир за допомогою нарядів груп затримання пунктів централізованого спостереження, а ще й здійснюють інкасацію та охорону грошових коштів, що перевозяться, забезпечують перевезення та охорону вантажів тощо. Крім того, вони зобов'язані, відповідно до наказу МВС України «Про організацію службової діяльності міліції охорони Державної служби охорони при МВС України», забезпечити збереження особливо важливих об'єктів в Україні до категорії яких належать: а) об'єкти життєзабезпечення населення; б) фабрики та центральні сховища грошових знаків і цінних паперів; в) об'єкти Держав-

ного комітету з телебачення та радіомовлення; г) державні центральні статистичні управління; г) сховища державних архівів; д) особливо важливі приміщення, де зберігаються (виготовляються):

- грошові кошти незалежно від дозволеного залишку їх зберігання (поштові відділення та вузли зв'язку, виплатні каси підприємств, організацій, установ, головні каси торговельних підприємств, обмінні пункти валют тощо);

- зброя, боєприпаси (стрілецькі тири, кімнати зберігання зброї підприємств та закладів освіти, стрілецькі стенди, магазини з реалізації мисливської і спортивної зброї, майстерні з ремонту зброї, підприємства з їх виробництва тощо);

- наркотичні та психотропні речовини, прекурсори, отрути (аптеки, фармацевтичні склади, а також наукові, медичні та інші установи, у практичній та виробничій діяльності яких використовуються ці речовини);

- дорогоцінні метали та каміння, ювелірні вироби з них (ювелірні заводи і майстерні, магазини, ломбарди, бази, склади, сховища підприємств, установ, організацій, що використовують у своїй діяльності дорогоцінні метали та каміння, пункти закупівлі металів і каміння тощо);

- історичні та культурні цінності державного значення (музеї, картинні галереї, фондосховища музеїв, наукові бібліотеки тощо);

- вибухові та радіоактивні речовини і матеріали;

е) інші об'єкти державного значення [10]. Їх конкретний перелік передбачено Кабінетом Міністрів України [11].

Усі ці завдання ДСО виконує завдяки існуванню штату цивільної охорони Державної служби охорони при МВС України, діяльність якої чітко, повно та зрозуміло регламентована у відповідній Інструкції з організації служби, до речі, яку слід було б взяти на озброєння для подальшого удосконалення законодавства у сфері адміністративного регулювання охоронної діяльності.

За даними статистики, у поточному році видано та переоформлено 1073 ліцензії на приватну охоронну діяльність, в минулому році – 1030 [8]. І це – тільки офіційні дані. За даними директора Інституту економічних реформ НАН А. Турчинова, непродумана податкова політика держави провокує перехід багатьох підприємств і організацій у тіньову сферу діяльності. Близько 80 % організацій в Україні тією чи іншою мірою працюють на тіньову економіку. Серед 100 тисяч українців, задіяних у приватній охоронній діяльності, лише 80 тисяч працюють офіційно в ліцензованих організаціях. Керівники супермаркетів беруть охоронців на посади «контролерів торгової зали» або «старшого зміни» [13].

Отже, приватні охоронні структури, що мають відповідні ліцензії МВС, відтепер отримали право застосовувати за потреби палиці, слезогінний газ, службових собак, затримувати та обшукувати людей тощо. Однак рішення приймає охоронець на власний розсуд: «Вид спеціального засобу, час початку та інтенсивність його застосування визначаються з урахуванням ситуації, що склалася, характеру правопорушення та особи правопорушника» (ч. 5 ст. 16 Закону України «Про охоронну діяльність»).

А це, вочевидь, в умовах недотримання професійного підбору охоронців може призвести до негативних наслідків порушення прав особи, завдання шкоди волі, честі та гідності людини, навіть тілесних ушкоджень. Єдиним позитивним положенням при цьому для покупців великих магазинів є те, що Закон забороняє персоналу охорони застосовувати спеціальні засоби в місцях значного скупчення людей, якщо це може призвести до заподіяння шкоди життю та здоров'ю сторонніх осіб, крім випадків самооборони (самозахисту).

Крім того, у згаданому Законі відсутні чіткі вказівки з приводу нормативно-правового механізму застосування цих притаманних роботі ОВС, по суті, заходів адміністративного припинення. Ним визначено лише випадки, при яких заборонено їх застосовувати: «Забороняється застосовувати заходи фізичного впливу та спеціальні засоби проти жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та малолітніх осіб, а також проти осіб, які відповідно до законодавства є носіями спеціального статусу недоторканності, крім випадків учинення ними нападу, що становить загрозу життю та здоров'ю фізичних осіб, персоналу охорони, або збройного нападу чи збройного опору» (ч. 6 ст. 16).

Одним із наріжних каменів у теорії та практиці як адміністративного, так і процесуального права – останнім часом у зв'язку з прийняттям нового КПК України – є питання щодо підстав та строків затримання. Закон «Про охоронну діяльність» вніс ще більшу плутанину в це питання, адже надав можливість приватним охоронцям затримати особу за підозрою у правопорушенні. Проте в ньому не сказано, на який термін можуть бути затримані порушники та за які саме правопорушення можна застосовувати подібні примусові заходи, а тільки вказано, що затримання особи персоналом охорони не є адміністративним і особа негайно передається ОВС за місцем вчинення правопорушення.

Вище вже оговорювалося, що самі охоронці вирішують питання про особу правопорушника, ступінь загрози для них і заходи застосування. При цьому Закон також не вказує структуру чи підрозділ, який повинен перевіряти законність таких дій охорони. У зв'язку з цим залишається невирішеним питання доказів невинуватості особи у разі перевищення повноважень приватних охоронців. І знову ж таки ми повертаємось до необхідності насамперед звернутися до ОВС, а за потреби – до іншого правоохоронного органу.

Усі зазначені вище недоліки та прогалини нового Закону не є вичерпними. Однак, держава на сьогодні частково делегувала свої правоохоронні функції приватним організаціям. Відтепер слід удосконалювати механізм залучення до правоохоронної діяльності громадських об'єднань, навіть з тієї економічної точки зору, що це дещо зменшить навантаження на її бюджет. За існуючих у даний час умов здійснення охоронної діяльності на це, на нашу думку, марно сподіватися. Безконтрольний приватний бізнес вже приховують доходи для того, щоб уникнути податків. При цьому знову ж таки постраждає сама міліція, яка в режимі самозабезпечення працюватиме менше внаслідок перерозподілу охоронного ринку, отримає з бюджету

менше фінансування внаслідок «тіньових» доходів приватних структур, а до того ж – отримує збільшене навантаження за рахунок конфліктів приватних охоронців і громадян.

Доцільно орієнтувати населення та діяльність суб'єктів охоронної діяльності на співпрацю с ОВС, а не протистояння їм. МВС України на сьогодні готове співпрацювати із охоронними структурами у сенсі залучення їхніх можливостей у цій справі [13]. Так, дуже показовою була ситуація під час недавнього квітневого матчу дніпропетровського «Дніпра» й донецького «Шахтаря» на «Донбас Арені», коли в сутичку між командами на полі втрутилися місцеві охоронці.

Зауважимо, що необхідність взаємодії ОВС і приватними охоронними об'єднаннями зумовлюється низкою обставин:

- спільність завдань, які постають перед ОВС і приватними охоронними агентствами, у сфері охорони правопорядку;
- різний обсяг їх повноважень у сфері охорони громадського порядку і забезпечення громадської безпеки;
- особливість призначення сил і засобів, що застосовуються для вирішення відповідних завдань;
- спорідненість методів їх діяльності щодо забезпечення захисту життя, здоров'я та власності громадян, а також попередження правопорушень;
- характер заходів, здійснюваних з метою забезпечення безпеки особистості та власності;
- взаємозалежність кінцевих результатів їх спільної діяльності [15, с. 14].

Загальновідомо, що «обличчя індустрії безпеки» насамперед формується колишніми працівниками ОВС та інших силових відомств. Особливо актуальним і корисним є питання працевлаштування в цю сферу послуг колишніх міліціонерів у період оптимізації штатної чисельності ОВС (скорочення, реорганізації). Зокрема, упродовж останніх років було скорочено посади понад 10 тисяч працівників патрульно-постової служби міліції. При цьому потрібно забезпечити правове підґрунтя інформаційно-аналітичного забезпечення у взаємодії приватних охоронних організацій з ОВС, адже у більшості випадків обмін службовою інформацією відбувається за рахунок міжособистісних зв'язків, що є порушенням дисципліни.

Для запобігання рейдерству силами та засобами суб'єктів приватної охоронної діяльності доцільно надати ОВС більше повноважень щодо контрольних перевірок діяльності цих юридичних осіб, особливо відповідності працівників штатному розпису та вимогам, які до них пред'являються відповідно до законодавства (дотримання умов ліцензування) і обов'язково – можливості застосування щодо правопорушників відповідних санкцій. Для цього необхідно передбачити відповідальність у Кодексі про адміністративні правопорушення.

Висновки. Підводячи підсумки, узагальнимо, що на сьогодні приватні охоронні структури можуть і повинні взаємодіяти з ОВС для проведення заходів правоохоронної спрямованості, надання взаємодопомоги та інформації одне одному з питань попередження та припинення правопорушень у розрізі єдиної дислокації та планування заходів охорони осіб та їх майна.

На сьогодні Закон України «Про охоронну діяльність» недосконалий, про що обґрунтовано заявляють юристи [16]. Зокрема, він потребує прийняття низки підзаконних актів, особливо з питань організації охоронної служби, моделювання порядку та умов застосування заходів фізичного впливу, спецзасобів (наприклад, зброї, наручників, кийків, газових балончиків, службових собак тощо) і – затримання правопорушника.

Статус приватних співробітників охоронних структур наразі прирівняно до державних спецслужб, хоча, по суті, вони є громадськими об'єднаннями, які займаються аналогічною з ДСО діяльністю, чим пояснюється специфіка їх статусу та потреба взаємодії з ОВС.

Бібліографічні посилання

1. Про охоронну діяльність : Закон України від 18.10.2012 року // *Голос України*. – 2012. – № 70.
2. Орленко Т. Після повторного вето прийнято закон «Про охоронну діяльність» // *Юридичний вісник України*. – 2012. – №17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ghall.com.ua/2012/04/29/pislya-povtornogo-veto-pryjnyato-zakon-pro-ohoronnu-diyalnist/>.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. // *ВВР України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Єщук О.М. Адміністративно-правове регулювання охоронної діяльності в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Єщук О. М. – К., 2011.
5. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 01 червня 2000 р. № 1775 // *ВВР України*. – 2000. – № 36. – Ст. 299.
6. Про затвердження переліку органів ліцензування : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2000 р. № 1698 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1698-2000-%EF>.
7. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 р. // *ВВР України*. – 2000. – № 40. – Ст. 338.
8. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 11 листопада 2010 року № 550// *Офіційний вісник України*. – 2010. – № 95.– Ст. 3386.
9. Про затвердження переліку спеціальних засобів, придбання, зберігання та використання яких здійснюється суб'єктами охоронної діяльності : постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2013 р. № 97 // *Урядовий кур'єр*. – 2013. — № 30.
10. Венгрияк Х. Закон провокує рейдерство // *ЮРБІЗНЕС*. – 2008. – №18 (153). – С. 1.
11. Про організацію службової діяльності міліції охорони Державної служби охорони при МВС України : наказ МВС України від 25 листопада 2003 року № 1433 // *Офіційний вісник України*. – 2004. – № 22. – Ст.1520.
12. Перелік об'єктів, що підлягають обов'язковій охороні підрозділами Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ за договорами : додатки 1–2 до Постанови Кабінету Міністрів України від 10.08.1993 № 615 (у редакції Постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо вдосконалення охорони об'єктів державної та інших форм власності» від 15.08.2001 № 1053).
13. 80 тысяч украинцев официально работают в частных охранных предприятиях [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.domik.net/novosti/pochemu-tysyachi-krepkix-ukraincev-idut-v-oxranniki-n194308.html>.
14. Ратушняк В. Відтепер протистояння поміж учасниками ринку охоронних послуг не буде [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/439578>.
15. Сачаво А.Г. Адміністративно-правові основи діяльності приватних охоронних структур та їх взаємодія з ОВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Сачаво А. Г. – К., 2004.
16. Висновок на проект закону України «Про охоронну діяльність» : зауваження

Головного юридичного управління 16.06.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=35843;
http://security.ua/news/press_centre/index.php?ELEMENT_ID=632.

Мысливая О. О. Полномочия частных охранных структур: взаимодействие или противодействия органам внутренних дел. Рассмотрена необходимость дальнейшего усовершенствования административно-правового регламентирования охранной деятельности, анализ легитимности нововведения полномочий субъектов частных охранных структур, которые ранее принадлежали государственной службе охраны МВД Украины.

Ключевые слова: охранный деятельность, частная охранная структура, государственная служба охраны, полномочия, лицензирование.

Myslyva O. O. Powers of private guard agencies: interaction or counteraction internal affairs bodies? The scientific article is about the necessity of further improvement of administrative regulation of guard activity, to the analysis of legitimacy passed Law of Ukraine «About guard activity» to the private guard structures of plenary powers which before belonged to government service of guard of Ministry of internal affairs of Ukraine.

Security Services is socially significant, as corresponds to Art. 3 of the Constitution of Ukraine, therefore, is a priority of the state.

Economic activities in granting services for protection citizens' health and property is licensed by the MIA of Ukraine. This creates the danger of using corrupt practices in bribes to obtain or license renewal, and the other - "drag" on a private entity police powers.

Therefore it is important to establish a reliable and flexible regulatory support of private security agencies, appropriate control mechanism observance of law, separation of their competence by law enforcement agencies engaged in administrative activities in this area, "make" them work together to prevent crime.

In addition to these topical issues there is an important question of the legal status of subjects of state security activity, determination of their tactics to respond to calls of offense, specify the grounds for detention and the use of special measures while bearing their service, eliminating conditions for criminalization of "security market".

Obviously, the subject of security activities in his status is lower than a law enforcement officer. However, based on the understanding of the tasks, the legislator has delegated to private security guards opportunities. Intuitively, this indicates art. 9 of the Law of Ukraine "On security activity" in particular that an intruder activity has the right to acquire, store and use physical force and special means, RF, dogs, hardware security purpose, etc.

The only armed body guard on the market should remain internal affairs bodies as a public body that prevent the raider attack objects of national importance or resolve private conflicts by force, as private security guards are eligible to apply. Professional recruitment guards must be considered during licensing.

Private security companies should cooperate with the police to conduct law enforcement activities, providing mutual support and information to each other on the prevention and suppression of crime in the context of a single deployment and planning measures to protect people and their property.

Keywords: guard activity, private guards structure, state guard activity, plenary powers, licensing.

Надійшла до редакції 13.05.2013

В.Я. Покайчук
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.7

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Розглянуто організаційні питання забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ України.

Ключові слова: органи внутрішніх справ, оперативно-службова діяльність, службово-бойова діяльність, службова підготовка, принципи єдиної підготовки, особиста безпека працівників органів внутрішніх справ, тактика, вогнева підготовка, психологічна підготовка, спеціальна-фізична підготовка, спорядження.

Постановка проблеми. За роки незалежності України відбулись значні зміни в інститутах громадянського суспільства, в тому числі і в системі МВС. На сьогоднішній день органи внутрішніх справ діють в умовах бурхливих перетворень у суспільно-політичному житті країни, реформуючись відповідно до реалій часу.

Аналіз досвіду оперативно-службової та службово-бойової діяльності органів внутрішніх справ підтвердив, що кожен співробітник хоча б раз під час виконання службових обов'язків опинявся в ситуації, яка становила загрозу його життю та здоров'ю. За статистичними даними, десята частина працівників загинули, невірною обравши місце та час для проведення певних заходів.

За статистичними даними Міністерства юстиції та Федерального бюро розслідувань США, більшість правоохоронців, які загинули у перестрілці:

- не змогли реалізувати теоретичні знання та практичні навички у типових та екстремальних ситуаціях (візуалізація цілі та психологічна неспроможність застосувати теоретичні знання);
- не змогли застосувати способи стрільби, які забезпечують виживання;
- не змогли правильно оцінити обстановку та передбачити небезпеку (об'єктивна оцінка ступеня небезпеки ситуації і власної підготовленості для її вирішення, прогнозування можливих результатів, внесення відповідних поправок).

Більшість злочинців, які вбивають співробітників:

- стріляють зі зброї подвійної дії;
- використовують техніку інстинктивного ведення вогню (точкову стрільбу);
- свідомо обирають час та місце;
- психологічно підготовлені до застосування вогнепальної зброї на

ураження.

Аналіз схем сутичок та перестрілок свідчить що:

- дистанція застосування – 1.5 метра;
- тривалість – 2.5 секунди;
- інтенсивність – 3 постріли;
- дві з трьох перестрілок відбуваються вночі.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ не отримали на сьогодні достатньої наукової оцінки. Дослідженню окремих аспектів присвячені роботи Д.О. Александрова, М.І. Онуфрієва, О.М. Бандурки, С.В. Городянка, В.Г. Грибана, І. В. Жадана, Я.Ю. Кондратьєва, О.В. Негодченка, В.В. Посмертного, А. І. Суббот, В.Г. Фатхутдінова.

Мета. Таким чином, доцільним та практично необхідним виглядає аналіз проблемних питань забезпечення особистої безпеки працівників органів внутрішніх справ України та обґрунтування пропозицій щодо її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Проблема захисту людини від небезпек постала водночас із появою людства на Землі. Упродовж усієї історії цивілізації кожна окрема людина загалом дбала про власну безпеку та безпеку своїх близьких, так само як і людству доводилося дбати про безпеку свого існування. Недарма потреба в безпеці разом із фізіологічними потребами складає основу ієрархії потреб А. Маслоу.

Проблема безпеки як соціального явища є однією з глобальних проблем сучасності. З точки зору історичного підходу «безпека» розумілась як комплекс сформованих та оптимально збалансованих зовнішньо- та внутрішньополітичних умов, які становлять основу комфортної життєдіяльності людей і гарантують позитивний результат будь-якої зміни, що відбувається в ній [1]. Подібний підхід переважав до недавнього часу й у вітчизняній науці. З розвитком цивілізації, суспільних відносин розуміння поняття «безпека» дещо змінилося, стало більш досконалим, з'явилась певна різноманітність його інтерпретацій.

Як свідчить аналіз наукових праць, на сьогоднішній день дослідники розглядають безпеку як:

1) стан об'єкта (системи, процесу), при якому можливість виникнення небезпечної події виключено або нівелюються її наслідки (В. Джигирей, О. Доценко, В. Заплатинський, В. Жидецький та ін.);

2) здатність, властивість об'єкта (системи, процесу) протистояти небезпечним станам або навіть виключати саму можливість їх виникнення (С. Боголюбов, П. Белов, В. Добровольський, М. Зубок та ін.);

3) сукупність умов діяльності або зовнішнього середовища, в яких виключено негативний вплив на об'єкт (С. Роцин, Т. Кабаченко С. Решетіна, Г. Смолян, А. Сухов та ін.);

4) систему заходів, спрямованих на забезпечення захисту об'єкта від впливу небезпечних факторів (С. Городянка, Ю. Корнєєв, А. Папкін та ін.).

Оскільки такі тлумачення поняття безпеки, як здатність, властивість,

сукупність умов, система заходів, відображають лише окремі способи, порядок, напрями забезпечення особистої безпеки, ми, як і ціла низка дослідників [2; 3; 4], погоджуємось з думкою Є. Потапчука та В. Торічного і будемо розглядати особисту безпеку працівника ОВС як стан захищеності особистості, що забезпечує збереження її цілісності та можливість розвитку, оскільки саме в такому аспекті безпека людини постає як її фундаментальна потреба, реалізація якої забезпечує її стабільне існування і подальший розвиток [5].

З урахуванням цього і специфіки професійної діяльності працівників ОВС України ми вважаємо, що особиста безпека правоохоронців – це такий стан їхньої захищеності від небезпечних чинників професійної діяльності, який забезпечує, з одного боку, їхню фізичну, психічну та духовну цілісність, а з іншого – можливість успішного виконання функціональних обов'язків і службових завдань, їхній професійний та особистісний розвиток.

Розгляд проблеми забезпечення безпеки та виживання, розробка алгоритму дій працівників органів внутрішніх справ у типових та екстремальних ситуаціях під час виконання службових обов'язків слід розпочати з «кола виживання» та визначення його компонентів.

Коло виживання – це динамічна ілюстрація, яка акцентує увагу на тісному зв'язку між всіма його компонентами та безпекою і виживанням працівників ОВС. Кожен співробітник повинен розуміти важливість кожного з елементів і їх вплив на забезпечення особистої безпеки, його життя та здоров'я.

Структурними компонентами кола виживання є:

- тактика дій у типових та екстремальних ситуаціях;
- фізична підготовка працівників;
- вогнева підготовка працівників;
- психологічна підготовка працівників;
- спорядження.

Спираючись на вищевикладене, навчання особового складу в системі службової підготовки слід будувати на таких постулатах:

1. Тактика – це спосіб діяльності, лінія поведінки, сукупність прийомів і способів для досягнення поставленої мети. При цьому кожне оперативно-службове завдання є унікальним і вимагає гнучкості у використанні та виборі засобів для забезпечення його виконання.

Кожен тематичний план з тактико-спеціальної підготовки повинен містити розгляд тем: «Прикриття/сховище»; «Тактика швидкого огляду місця події (дистанція – 7 метрів)»; «Тактика підходу до дверей»; «Сигнали руками»; «Готовність зброї до застосування (висока позиція, низька позиція, позиція ближнього бою)»; «Сфера відповідальності»; «Комунікативна підготовка» (застосовується як «поліцейський» міст, який дозволяє долати мовний бар'єр, є одним із перших елементів на шляху застосування сили).

2. Фізична підготовка – абсолютно обов'язкова для працівників ОВС, які є представниками виконавчої влади та інколи застосовують заходи фізичного впливу для виконання службових обов'язків, навчальна дисципліна, що складається із загальної фізичної підготовки та спеціальної фізичної підготовки. Її слід розглядати в тому числі й як спроможність не дозволити

заволодіти своєю зброєю та зберігати фізичний контроль над ситуацією. Вивчення дисципліни повинно включати: загальнофізичну підготовку (для тренування м'язової системи, витривалості, серцево-судинної системи (роботу серця та легенів)); спеціальну фізичну підготовку (для відпрацювання навичок затримання та конвоювання злочинців і правопорушників).

3. Вогнева підготовка – навчання навичкам ведення вогню по рухомим та нерухомих цілям (в обмежений час, після пробіжки, з перенесенням вогню, зі зміною магазину), що має на меті ознайомлення із принципами влучної стрільби та відпрацювання практичних навичок. Техніко-тактична підготовка працівників органів внутрішніх справ до використання вогнепальної зброї у різноманітних ситуаціях повинна спиратись на підстави та порядок її застосування [6] та включати вправи, які моделюють реальні ситуації. З прийняттям нового курсу стрільб для працівників ОВС у 2011 році [7] прослідковується, на відміну від попереднього [8]:

- системність та послідовність вивчення вправ;
- скорочення дистанції застосування вогнепальної зброї.

Слід зауважити, що для того щоб взятись за зброю, мають бути підстави, вичерпний перелік яких визначено ст.ст. 15 та 15¹ Закону України «Про міліцію» [6]. Після того як зброя була оголена та приведена у готовність, працівник повинен спрямувати її на:

- об'єкт, який являє собою загрозу (висока позиція зброї);
- в інше місце – лише у випадку, якщо на лінії вогню (між працівником та об'єктом загрози) з'явилась стороння особа. У такому разі ствол зброї має бути спрямований у землю (низька позиція).

Під час контролю об'єкта загрози рекомендується застосування однієї з таких позицій:

- висока позиція зброї;
- позиція ближнього бою;
- низька позиція зброї.

4. Психологічна підготовка – це підвалини виживання, тому що спроможність прийняти належне рішення у критичній ситуації є найголовнішим фактором виживання.

Одним із основних питань психологічної підготовки працівників ОВС є професійно-психологічна готовність – сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан змобілізованості психіки, настроєність на найбільш доцільні, активні та рішучі дії у складних чи небезпечних для життя і здоров'я умовах виконання службових обов'язків.

Компонентами професійно-психологічної готовності, на думку М.І. Ануфрієва і Я.Ю. Кондратьєва [9], є:

- мотиваційний (установка не тільки на найбільш доцільні, активні та рішучі дії, а й на власну безпеку);
- орієнтаційний (вивчення та усвідомлення умов і особливостей діяльності, способів можливих дій в різних варіантах розвитку подій);
- операційний (навички та вміння реалізувати професійні дії);
- вольовий (самоконтроль, саморегуляція, самомобілізація);

– оцінюючий (об'єктивна оцінка ступеня небезпеки ситуації і власної підготовленості для її вирішення, прогнозування можливих результатів, внесення відповідних поправок).

Забезпечення особистої безпеки працівників ОВС (крізь призму психологічної підготовки) у переважній більшості ризикованих оперативно-службових ситуацій ґрунтується на таких засадах:

– відпрацьовані безпечні тактико-психологічних прийоми при затриманні правопорушників та ефективні взаємодії з об'єктами професійної діяльності;

– вміння й навички протидії шантажу і провокаціям правопорушників;

– сформована безпечна поведінка, спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, психічне саморегулювання та захист від маніпулятивного сугестивного впливу;

– психологічна готовність до застосування прийомів і заходів фізичного впливу на правопорушників в екстремальних ситуаціях, а у разі необхідності – і зброї [10, с. 268].

5. Спорядження.

Неналежне забезпечення працівників ОВС табельною зброєю і спеціальними засобами (засоби індивідуального захисту, засоби активної оборони, засоби забезпечення спеціальних операцій, пристрої для відкриття приміщень) мінімізує ймовірність завдання шкоди життю та здоров'ю працівника ОВС.

Основними причинами негативних наслідків, яких зазнають працівники ОВС та які призвели до загибелі, є:

1) некомпетентність (неспроможність професійно виконувати свої функціональні обов'язки);

2) незнання підстав і умов застосування вогнепальної зброї і, як наслідок, страх застосувати її на ураження у випадках, передбачених законодавством;

3) неналежне проведення обшуку чи використання засобів активної оборони (наручників).

4) перевтома;

5) передчасне розслаблення:

– вперше вступаючи у контакт, який, на думку працівників ОВС, не має загрози, вони природно розслабляються;

– засідки трапляються рідко, менше ніж у 1 % випадків, в інших випадках злочинці очікують сприятливого моменту;

6) вибір невдалої позиції;

7) невміння вірно оцінювати обстановку й ефективно діяти у ситуаціях, коли злочинці погрожують їх життю або здоров'ю;

8) невинуватість безпечності.

Висновок. Спираючись на вищевикладене, слід переглянути підходи до організації навчання працівників ОВС України особистій безпеці як у вищих навчальних закладах МВС України, так і в системі службової підготовки.

Бібліографічні посилання

1. Васьковська В. П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В. П. Васьковська. – К., 2006. – 20 с.
2. Ковальська І. Е. Особиста безпека військовослужбовців Державної прикордонної служби України : сутність, структура та соціально-психологічні чинники її забезпечення [Електронний ресурс] / Ковальська І.Е. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : електрон. наук.-фах. вид. / гол. ред. І. О. Грязнов. – 2011. – Вип. 3. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_3/11kiescz.pdf.
3. Краснянская Т. М. Личная безопасность человека в проблемном поле психологии безопасности [Электронный ресурс] / Т. М. Краснянская // Вестник Ставроп. гос. ун-та. – 2005. – Вип. 40. Режим доступа : <http://www.vestnik.stavsu.ru/40-2005/19.pdf>.
4. Приходько І. І. Феноменологія безпеки особистості у психологічних дослідженнях / І. І. Приходько // Вісник Нац. ун-ту оборони України : зб. наук. праць / ред. Стасюк В.В. – К. : НАОУ, 2009. – Вип. 3 (11). – С. 149–155.
5. Потапчук Є. М. Поняття «Особиста безпека прикордонників» та чинники її забезпечення / Є. М. Потапчук, В. О. Торічний // Вісник Нац. академії Держ. прикордонної служби України. – Х., 2012. – № 2.
6. Про міліцію : Закон України // ВВР УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
7. Курс стрільб із стрілецької зброї для рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 07.09.2011 р. № 658.
8. Про організацію професійної підготовки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України : наказ МВС від 25.11.2003 № 1444.
9. Ануфрієв М. І. Забезпечення особистої безпеки працівників ОВС при виконанні службових обов'язків : навч.-практ. посіб. / М. І. Ануфрієв, Я. Ю. Кондратьєв. – К., 1999.
10. Грибан В.Г. Охорона праці в органах внутрішніх справ : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Г. Грибан, О. В. Негодченко. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 336 с.

Покайчук В. Я. Организационные вопросы обеспечения личной безопасности работников органов внутренних дел. Рассматриваются организационные вопросы обеспечения личной безопасности сотрудников органов внутренних дел Украины.

Ключевые слова: органы внутренних дел, оперативно-служебная деятельность, служебно-боевая деятельность, служебная подготовка, принципы единой подготовки, личная безопасность работников органов внутренних дел, тактика, огневая подготовка, психологическая подготовка, специальная-физическая подготовка, снаряжение.

Pokaychuk V. Ya. Organizational issues of ensuring personal safety of internal affairs officers. The author considered organizational issues of personal safety of employees in the internal affairs of Ukraine.

Analyzing elaborated scientific goals, the author notes that the successful execution of service tasks to protect public order and the fight against crime put before the internal affairs bodies can be explained by the qualitative staff. The daily activities of the latter often directly related to the operation of various types of sources of increased danger. Because of their professional competence, mental and physical ability, psychological resistance to daily stress depends not only on duty, but by the time the safety of both the police officers and other citizens.

Analysis of the experience of the operational and service-combat activities of the Interior bodies confirmed that each officer at least once during the execution of service-combat duties was in a situation that was a threat to his life and health. According to statistics tenth of officers were killed choosing wrong place and time for some action.

Analyzing the latest research and works, main trends of scientific development in that direction a special attention during training as in higher educational establishments of Ukraine and in the system of in-service training must be paid to areas identified " Survival circle" – a dynamic illustrations, which focuses on the close connection between all its components and

the safety and survival of law-enforcement officers. Every officer must understand the importance of each of the elements and their impact on personal safety, his life and health.

Structural components of the Survival circle are: tactics in typical and extreme situations; physical training of officers; fire training of officers; psychological training of officers; equipment.

Based on the analysis the author gave suggestions for improving the education in the system of in-service training in the light of "survival of the circle" and the strategic direction of the police system in modern terms, but ought to become the solution of problems of personnel selection based on predictive analysis. And given the fact that the police belong to ergodic systems whose elements is a man, the state should primarily take care not only about the quality selection and training of professionals to adequately ensure public safety, but also about their personal safety.

Keywords: *internal affairs bodies, operational activity, service and military activities, service training, a one-stop training, personal safety of law enforcement officers, tactics, fire training, psychological training, special physical training, equipment.*

Надійшла до редакції 04.06.2013

Д.С. Припутень

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.922

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ФОРМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ НА МЕТРОПОЛІТЕНІ

Висвітлено поняття форм та їх видів адміністративно-правової діяльності міліції на метрополітені. Проаналізовано детально правові та неправові форми адміністративно-правової діяльності міліції на метрополітені.

Ключові слова: *форма адміністративно-правової діяльності, види, класифікація, акти управління.*

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 3 Конституції України, „людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю..., а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави” [1]. Отже, проголосивши людину найвищою соціальною цінністю та взявши на себе зобов’язання забезпечувати реалізацію її прав, свобод та законних інтересів у всіх сферах життєдіяльності, держава створює відповідну систему органів, зокрема і правоохоронних, невід’ємною складовою яких є органи внутрішніх справ України, які виконують широке коло завдань щодо забезпечення законності та правопорядку, захисту прав і свобод громадян, прав і законних інтересів юридичних осіб від різних протиправних посягань. Саме тому однією із сфер реалізації прав, свобод та законних інтересів фізичних осіб, а також прав і законних інтересів юридичних осіб у будь-якій сучасній державі є транспортна, зокрема і метрополітен, оскільки транспорт є невід’ємною галуззю суспільного виробництва, покликаний задовольняти

потреби населення та суспільного виробництва в перевезеннях [2]. Аналіз стану охорони громадського порядку на метрополітені свідчить про нагальну необхідність удосконалення форм і методів адміністративної діяльності міліції, що передбачає наукове обґрунтування шляхів підвищення ефективності діяльності міліції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Слід констатувати, що питання удосконалення форм та методів адміністративної діяльності міліції на метрополітені недостатньо розглядалися у вітчизняній науці. Окремі положення відображені у дослідженнях вчених, серед яких слід вказати роботи О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, О. К. Безсмертного, Ю. П. Битяка, І. П. Голосніченка, С. Т. Гончарука, Є. В. Додіна, М. М. Дорогих, М. І. Єропкина, В. І. Ігнатенка, С. В. Ківалова, О. П. Ключніченка, Л. В. Ковалюка, А. Т. Комзюка, О. П. Коренева, О. В. Негодченка, О. І. Остапенка, І. М. Пахомова, В. П. Петкова, Л. Л. Попова, В. К. Шкарупи та ін.

Втім, комплексного дослідження, яке б містило вирішення проблем форм та методів діяльності міліції на метрополітені, в Україні не проводилося.

Метою публікації є розгляд методів та форм діяльності міліції на метрополітені.

Для досягнення мети автором були поставлені такі завдання: дати визначення форми адміністративно-правової діяльності міліції на метрополітені; охарактеризувати види та класифікувати форми діяльності міліції в зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Зміст адміністративно-правової діяльності міліції тісно пов'язаний із її формами. За їх допомогою практично вирішуються завдання, які стоять перед міліцією на метрополітені. Від використання тих чи інших форм значною мірою залежить ефективність адміністративно-правової діяльності міліції в цілому та на метрополітені зокрема.

Найбільш розповсюдженою є диференціація форм на правові (юридичні) та неправові (організаційні, фактичні) [3, с. 122; 4, с. 123; 5, с. 426; 6, с. 11; 7, с. 138; 8, с. 212]. При цьому правові форми пов'язані зі встановленням і застосуванням норм права та тягнуть виникнення, зміну чи припинення адміністративних правовідносин (видання нормативних й індивідуальних актів управління).

Неправові (їх ще називають організаційними), навпаки, не мають юридичного характеру, не тягнуть правових наслідків і безпосередньо не пов'язані з прийняттям юридичних актів управління (виконання організаційних дій та здійснення матеріально-технічних операцій). У своїй діяльності міліція на метрополітені застосовує обидві форми.

Отже, під *формами адміністративно-правової діяльності міліції на метрополітені* слід розуміти відмінні за характером та наслідками способи зовнішнього вираження адміністративної діяльності з метою забезпечення охорони громадського порядку, безпеки, здійснення боротьби зі злочинами й іншими правопорушеннями. Тобто навіть із врахуванням особливостей діяльності міліції на метрополітені можна побачити, що поняття форми адміністративно-правової діяльності міліції співпадають.

Основними правовими формами управління в діяльності міліції на ме-

трополітені є:

- 1) видання правових актів управління (нормативного та індивідуального характеру);
- 2) укладання адміністративних договорів (угод);
- 3) вчинення інших юридично значущих дій [9].

Адміністративно-правова діяльність міліції на метрополітені здійснюється у таких правових формах як видання правових актів та вчинення інших юридично значущих дій. Найбільш численну групу складають правові акти.

Можна зазначити, що акти управління міліції на метрополітені – це прийняті у процесі виконавчої діяльності працівників органів внутрішніх справ, на основі та з метою виконання чинного законодавства односторонні владні приписи, які спрямовані на встановлення, зміну або припинення конкретних правовідносин, або такі, що є обов'язковими для виконання організаціями, підприємствами, установами та їх посадовими особами, громадянами, підлеглими співробітниками органів внутрішніх справ правила (норми) з метою організації і практичного здійснення охорони громадського порядку і забезпечення безпеки, прав та свобод громадян.

Крім правових форм діяльності державних органів, у юридичній літературі виокремлюють і організаційні (неправові, фактичні) форми. На практиці досить важко виокремити ту чи іншу форму в “чистому” вигляді. Хоча організаційні форми адміністративної діяльності міліції на метрополітені мають допоміжний характер, вони в той же час забезпечують безпосереднє здійснення таких правових форм її діяльності, як правотворчість та правозастосування.

Форми вираження матеріально-технічних дій міліції на метрополітені – це повсякденна поточна організаційна робота, спрямована на розв'язання тих чи інших функціональних завдань, оперативна робота щодо техніко-організаційного забезпечення функціонування міліції на метрополітені. Організаційні дії безпосередньо пов'язані з підготовкою і втіленням у життя актів управління, спрямовані на створення нормальних умов для здійснення адміністративних функцій.

Такий вид діяльності міліції на метрополітені полягає в: аналізі та оцінці оперативної та криміногенної ситуації на території обслуговування; підготовці добового зведення та звітності щодо показників роботи міліції на метрополітені; впровадженні й експлуатації автоматизованих програм, програмного забезпечення; використанні програмно-апаратних засобів захисту інформації каналів зв'язку, цілодобового функціонування електронної пошти, засобів відеоспостереження тощо; організації збереження та підтримання в належному стані документації, технічних засобів, озброєння та спеціальних засобів, транспортних засобів, іншого майна, закріпленого за міліцією на метрополітені тощо [10].

Форми вираження організаційних дій міліції на метрополітені полягають у повсякденній оперативно-пропагандистській, роз'яснювальній роботі щодо ідеологічного забезпечення виконання міліцією на метрополітені своїх функцій. Це широке коло дій, які здійснюються у процесі

організаційної роботи міліції на метрополітені усередині підрозділів та зовні, при роботі з громадськістю: вивчення та узагальнення позитивного досвіду роботи; організація та проведення інструктажів, семінарів-нарад; надання практичної допомоги міліції на метрополітені іншими підрозділами ОВС; здійснення виховної та профілактично-попереджувальної роботи серед особового складу міліції на метрополітені; організація професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації особового складу; пошук нових форм мотивації працівників міліції на метрополітені та підвищення їхнього соціального захисту; участь працівників міліції на метрополітені в обговоренні протиправної поведінки окремих осіб на зборах колективів, службових нарадах, семінарах працівників міліції; роз'яснювальна, консультаційна та довідкова робота для громадян з правових та організаційних питань щодо функціонування органів внутрішніх справ; правова пропаганда через ЗМІ; організаційна допомога громадським формуванням та ін. [11].

Метою здійснення цієї діяльності є формування серед особового складу міліції на метрополітені та населення позитивного уявлення про політику держави у сфері діяльності ОВС та створення позитивного іміджу міліції на метрополітені та системи органів внутрішніх справ України взагалі.

Висновки. Сформулюємо деякі висновки щодо розгляду *форм адміністративної діяльності міліції на метрополітені*:

1. Під формою адміністративної діяльності міліції на метрополітені пропонуємо розуміти однорідні, переважно алгоритмізовані адміністративні дії міліції на метрополітені, що мають зовнішній та внутрішній вираз, здійснюються у точній відповідності до законодавства України та спрямовані на забезпечення охорони прав громадян, громадського порядку, безпеки, боротьби з правопорушеннями. Слід визначити важливі особливості багатьох форм адміністративної діяльності міліції на метрополітені – це стабільність, усталеність, багаторазова повторюваність чітко визначених дій і операцій, прийомів і способів їх здійснення.

2. Здійснення своєї діяльності у формах з чіткими покроковими алгоритмізованими адміністративними діями дозволяє міліції на метрополітені підвищити ефективність управління у правоохоронній сфері; дисциплінує працівників міліції на метрополітені; підвищує їх відповідальність; сприяє здійсненню контролю за реалізацією своїх повноважень.

3. Форми адміністративної діяльності міліції на метрополітені мають безпосередній зв'язок з її методами. Саме у відповідній формі метод діяльності органів внутрішніх справ реально виконує роль способу (засобу) управлінського впливу суб'єкта управління на об'єкт. Так, не можна забезпечити охорону громадського порядку і боротьбу зі злочинністю на території обслуговування метрополітену за посиленням варіантом оперативно-службової діяльності без учинення дій юридичного характеру та видання правових актів управління, зокрема наказу начальника відповідного підрозділу міліції на метрополітені про переведення особового складу на посилений варіант несення служби [12]. Таким чином, очевидно, що метод діяльності обов'язково знаходить своє вираження у формі діяльності.

4. Ефективне виконання функцій, що здійснюються міліцією на метрополітені, також забезпечується через відповідні форми адміністративної діяльності, оскільки у формах управлінської діяльності практично реалізуються функції, які є зовнішнім проявом управлінської діяльності, способом відображення змісту управлінської діяльності в конкретних умовах [13, с. 26]. Наприклад, така функція міліції на метрополітені, як оперативне управління силами та засобами ОВС, зовнішньо виражається у формі організації комплексного використання сил і засобів в охороні громадського порядку на вулицях та в інших громадських місцях (єдина дислокація).

5. Свою діяльність міліція на метрополітені також здійснює в комплексних формах: добове чергування; організація охорони громадського порядку за планом «Єдина дислокація», організація розкриття злочинів «по гарячих слідах», підготовка службових нарядів та контроль за їх діяльністю.

6. Форми адміністративної діяльності міліції на метрополітені досить різноманітні, але вони прямо чи опосередковано регламентовані нормами Конституції України, Законами України „Про державну службу”, „Про міліцію”, іншими законами та відомчими нормативними актами. Це означає, що міліція на метрополітені для виконання своїх функцій повинна використовувати лише ті форми, які передбачені відповідними нормами законодавства, що регламентує діяльність органів внутрішніх справ, та є найбільш ефективними у певній ситуації.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України : зі змінами та доповненнями, прийнята на 5 сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // ВВР України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.
2. Про транспорт : Закон України від 10 листоп. 1994 р. № 232/94-ВР // ВВР України. – 1994. – № 51. – Ст. 446.
3. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк, В. В. Богущкий, В. М. Гаращук та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Х., 2000.
4. Адміністративне право України : підручник для юрид. вузів і факультетів / Ю. П. Битяк, В. В. Богущкий, В. М. Гаращук та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Х., 2001.
5. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса, 2003.
6. Адміністративна діяльність. Частина особлива : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х., 2000.
7. Васильев А. С. Административное право Украины (общая часть) : учеб. пособие / А. С. Васильев. – Х., 2001.
8. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підруч. / В. К. Колпаков. – 2-ге вид., доп. – К., 2000.
9. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. / ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова). – К., 2004. – Т. 1.: Загальна частина.
10. Про затвердження Настанови з організації роботи органу внутрішніх справ : наказ МВС України від 15.06.1999 р. № 495.
11. Про заходи щодо вдосконалення системи комплексного використання сил і засобів в охороні громадського порядку : наказ МВС України № 505 від 30.09.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://umdp1.info/index.php?id=1288074076>
12. Про затвердження Інструкції про порядок переведення особового складу органів і підрозділів Міністерства внутрішніх справ України на посиленій варіант оперативно-службової діяльності : наказ МВС України від 22.03.2006 р. № 291.
13. Советское административное право. Методы и формы государственного управления. – М., 1977.

Припутень Д. С. Понятие и виды форм административно-правовой деятельности милиции на метрополитене. Освещено понятие форм и их видов административно-правовой деятельности милиции на метрополитене. Проанализированы детально правовые и неправовые формы административно-правовой деятельности милиции на метрополитене.

Ключевые слова: форма административно-правовой деятельности, виды, классификация, акты управления.

Pruputen' D. S. Concept and types of forms of administrative-legal activities of subway police. The article deals with the concept of forms and types of forms of administrative and legal activities of the police on the subway. The author analyzed in detail the legal and non-legal forms of administrative and legal activities of the police on the subway.

Under the form of administrative police work on the subway he proposed to realize homogeneous, mainly alhorythmic administrative actions of the police on the subway with inner and outer expression, carried out in strict accordance with the laws of Ukraine and aimed at ensuring the protection of citizens' rights, public order, security, combat crime. Admittedly important feature of many forms of administrative police work on the subway. They are based on stability, sustainability, multiple repetition of clearly defined actions and operations, techniques and methods of implementation.

Its activities in the forms with clear step by step alhorythmic administrative action allows the police to increase the effectiveness of the subway management in law enforcement; disciplining of police officers on the subway police; increases their responsibility; contributes to the monitoring of the implementation of its mandate.

Forms of administrative police work on the subway police have a direct relationship with its methods. That is the appropriate form of the method of internal affairs bodies actually serves as a process (product) management impact regulator on the object. Thus, it is impossible to protect public order and the fight against crime in the subway for enhanced service option operational performance without the legal nature of taking action and publication of legal acts of administration, including the order of the chief of the police unit on the subway on the transfer of personnel to a stronger version of service.

The activity of the subway police is also performed in complex forms, daily duty; organization of public order on the plan "only deployment", the organization of crime detection "hot pursuit" training service orders and monitor their activities.

Forms of administrative police work on the subway quite varied, but they are directly or indirectly regulated by the Constitution of Ukraine, Laws of Ukraine "On State Service", "On Police" and other laws and departmental regulations. This means that the police are on the subway to perform their functions must use only the forms that are provided by the relevant rules of law that governs the activities of the interior, and are most effective in certain situations.

Keywords: form of administrative and legal activities, types, classifications, acts of government.

Надійшла до редакції 20.04.2013

В.О. Рядінська
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Державний НДІ МВС України)

УДК 336.226

ОСОБЛИВОСТІ ОПОДАТКУВАННЯ ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ВІД ДИВІДЕНТІВ

Проаналізовано елементи правового механізму податку на доходи фізичних осіб від дивідендів, а також об'єкт, базу, ставки, платники, порядок обчислення та сплати, пільги зазначеного податку, внесено пропозиції щодо його удосконалення.

Ключові слова: податок на доходи фізичних осіб, оподаткування доходів від дивідендів.

Постановка проблеми. Податки на доходи від капіталів є традиційними видами податків, які не лише забезпечують наповнення бюджетів, але і здійснюють безпосередній вплив на активізацію фінансових процесів. Серед таких податків особливе місце займає оподаткування дивідендів, оскільки пріоритетним напрямком діяльності суб'єктів господарювання є формування дивідендної політики, бо лише її ефективність підвищує ринкову вартість підприємства та виступає вагомим чинником впливу на залучення іноземних інвестицій. Своєчасна виплата дивідендів є основним показником діяльності суб'єкта господарювання, оскільки сигналізує акціонерам та інвесторам про здатність цього суб'єкта одержувати дохід та виконувати свої зобов'язання перед акціонерами.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням оподаткування доходів від дивідендів приділяли свої роботи О.В. Гурнак, Н.В. Харченко, В.П. Вишнівецький, Д.В. Серебрянський, А.М. Соколовська, І.В. Олександренко, В.Г. Лопатовський, Т.М. Аксьонова, А. В. Дмитренко, І.І. Каліна, І.Ю. Ковтун та інші, проте напрямок їх досліджень був спрямований на дослідження оподаткування юридичних осіб. Водночас норми Податкового кодексу України (надалі – ПКУ) [1] передбачають оподаткування доходів від дивідендів і для фізичних осіб, проте на сьогодні цей аспект залишається поза увагою науковців. Ж.В. Піскова, І.М. Цуркан [2, с. 118] слушно вказують, що норми ПКУ відрізняються непрозорістю та складністю і розібратися в них нелегко навіть для професіоналів, в той час як обов'язок обчислити, задекларувати та своєчасно сплатити податки покладається на фізичних осіб незалежно від того, зрозуміли вони порядок цієї сплати чи ні. Можна прогнозувати, що органи Міністерства доходів і зборів України (далі – Міндоходів України) будуть дуже ретельно контролювати виплату податку на доходи фізичних осіб (у тому числі і доходів від дивідендів), саме тому дослідження правового механізму оподаткування доходів фізичних осіб від дивідендів набуває особливої актуальності.

Метою статті є аналіз правового механізму податку на доходи фізич-

них осіб від дивідендів (далі – ПДФОД), виявлення проблем в його врегулюванні та надання пропозицій з їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Об'єктом оподаткування ПДФОД є дохід, отриманий фізичною особою у вигляді дивідендів (пункт 170.5 статті 170 ПКУ). Дивідендами, згідно з підпунктом 14.1.49 пункту 14.1 статті 14 ПКУ, є платежі, що здійснюються юридичною особою – емітентом корпоративних прав чи інвестиційних сертифікатів на користь власника таких корпоративних прав, інвестиційних сертифікатів та інших цінних паперів, що засвідчують право власності інвестора на частку (пай) у майні (активах) емітента, у зв'язку з розподілом частини його прибутку, розрахованого за правилами бухгалтерського обліку. До дивідендів також прирівнюються платежі, що здійснюється державним унітарним, комерційним, казенним чи комунальним підприємством на користь, відповідно, держави або органу місцевого самоврядування у зв'язку з розподілом частини прибутку такого підприємства, платіж, який виплачується власнику сертифіката фонду операцій з нерухомістю в результаті розподілу доходу фонду операцій з нерухомістю. Тобто об'єктом ПДФОД є дохід, отриманий фізичною особою від дивідендів, нарахованих на корпоративні права, інвестиційні сертифікати, цінні папери, що засвідчують право власності інвестора на частку (пай) у майні (активах) емітента та сертифікатів фонду операцій з нерухомістю. З цього приводу, доцільним вважається проаналізувати зазначені категорії та визначити вичерпний перелік цінних паперів, володіння якими надає право на отримання дивідендів.

Визначення корпоративних прав, закріплене у підпункті 14.1.90 пункту 14.1 статті 14 ПКУ та статті 167 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) [3], як прав особи, частка якої визначається у статутному фонді (майні) господарської організації, що включають правомочності на участь цієї особи в управлінні господарською організацією, отримання певної частки прибутку (дивідендів) даної організації та активів у разі ліквідації останньої відповідно до закону, а також інші правомочності, передбачені законом та статутними документами, не наближують до усвідомлення, якими ж цінними паперами визначається право власності на них. Інша річ – Закон України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 року № 514-VI [4], де у статті 2 корпоративні права визначено як сукупність майнових і немайнових прав акціонера – власника акцій товариства, які випливають з права власності на акції, що включають право на участь в управлінні акціонерним товариством, отримання дивідендів та активів акціонерного товариства у разі його ліквідації відповідно до закону, а також інші права та правомочності, передбачені законом чи статутними документами. Таким чином, цінними паперами, що засвідчують право власності інвестора на частку (пай) у майні (активах) емітента та володіння якими надає право на отримання дивідендів від корпоративних прав, є акції.

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23 лютого 2006 року № 3480-IV [5] та пункту 6 статті 3 Закону України «Про інститути спільного інвестування пайові та корпоративні інвестицій-

ні фонди) від 15 березня 2001 року № 2299-III [6], інвестиційний сертифікат – це цінний папір, який розміщується інвестиційним фондом, інвестиційною компанією, компанією з управління активами пайового інвестиційного фонду та посвідчує право власності інвестора на частку в інвестиційному фонді, взаємному фонді інвестиційної компанії та пайовому інвестиційному фонді, тобто є цінним папером, що засвідчує право власності інвестора на частку (пай) у майні (активах) емітента та володіння яким надає право на отримання дивідендів.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» від 19 червня 2003 року № 978-IV [7] та підпункту 14.1.232 пункту 14.1 статті 14 ПК, сертифікат фонду операцій з нерухомістю – це цінний папір, що засвідчує право його власника на отримання доходу від інвестування в операції з нерухомістю, а отже належить до цінних паперів, що засвідчують право власності інвестора на частку (пай) у майні (активах) емітента та володіння яким надає право на отримання дивідендів.

Що ж стосується інших цінних паперів, платежі на користь власника по яких, згідно з підпунктом 14.1.49 пункту 14.1 статті 14 ПКУ, визначаються як дивіденди, то з огляду на класифікацію цінних паперів, надану у статті 3 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» та критерій, за яким доходи від цінних паперів підпадають під оподаткування (засвідчувати право власності інвестора на частку (пай) у майні (активах) емітента), визначаємо, що доходи від інших цінних паперів (облігацій, іпотечних сертифікатів, іпотечних облігацій, казначейських зобов'язань, ощадних (депозитних) сертифікатів), є процентами і оподатковуються відповідно вимог пункту 170.4 статті 170 ПКУ. Тобто платежі у вигляді дивідендів сплачуються лише на користь власників корпоративних прав, інвестиційних сертифікатів та сертифікатів фонду операцій з нерухомістю, тому немає необхідності у встановленні невичерпного переліку цінних паперів, доходи від власності на які у зв'язку з розподілом частини прибутку емітенту визначаються як дивіденди. Пропонуємо внести відповідні зміни у підпункт 14.1.49 пункту 14.1 статті 14 ПКУ.

Базою оподаткування ПДФОД є дохід у вигляді дивідендів (підпункт 164.2.8 пункту 164.2 статті 164 ПКУ) за винятком дивідендів, які нараховуються на користь платника податку у вигляді акцій (часток, паїв), емітованих юридичною особою – резидентом, що нараховує такі дивіденди, за умови, що таке нарахування жодним чином не змінює пропорцій (часток) участі всіх акціонерів (власників) у статутному фонді емітента, та в результаті якого збільшується статутний фонд емітента на сукупну номінальну вартість нарахованих дивідендів (підпункт 165.1.18 пункту 165.1 статті 165 ПКУ).

Відповідно до підпункту 170.5.3 пункту 170.5 статті 170 ПКУ, дивіденди, нараховані платнику податку емітентом корпоративних прав – резидентом, що є юридичною особою, включаються до складу загального місячного (річного) оподатковуваного доходу платника податку і оподатковуються за ставкою, визначеною пунктом 167.2 статті 167 ПКУ

(5% бази оподаткування). При цьому необхідно враховувати, що, відповідно до пункту 1 розділу 1 Закону України «Про внесення змін до розділу ХХ «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування суб'єктів господарювання, які реалізують інвестиційні проекти у пріоритетних галузях економіки» від 6 вересня 2012 року № 5211-VI [8], виключено пункт 6 підрозділу 1 «Особливості стягнення податку на доходи фізичних осіб» розділу ХХ «Перехідні положення» ПКУ, яким передбачалося, що оподаткування доходів платника податків, нарахованих за результатами податкових періодів до 1 січня 2011 року, здійснювалося б за ставками та нормами, що діяли до 1 січня 2011 року, незалежно від їх дати та фактичної виплати (надання), тобто за ставкою 15 %, тобто дивіденди, нараховані за наслідками податкових періодів до 1 січня 2011 року, оподатковуються за загальною ставкою у 5%.

Враховуючи, що, відповідно до підпункту 170.10.1 пункту 170.10 статті 170 ПКУ, оподаткування доходів, отриманих нерезидентами, здійснюється за правилами і ставками, визначеними для резидентів, зазначимо, що такі доходи оподатковуються за ставкою в 5%, проте необхідно враховувати, що, згідно з пунктом 3.2 статті 3 ПКУ, якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені ПКУ, то застосовуються правила міжнародного договору. Отже, при оподаткуванні доходів від дивідендів, отриманих нерезидентом, для визначення ставки ПДФОД необхідно враховувати, резидентом якої країни він є і визначити, чи укладено міжнародний договір між Україною і цією країною щодо уникнення подвійного оподаткування стосовно повного або часткового звільнення від оподаткування доходів нерезидентів із джерелом їх походження з України. Обов'язок надавати податковому агенту інформацію про відношення до нерезидентів, відповідно до статті 103 ПКУ, покладається на бенефіціарного (фактичного) отримувача дивідендів. Згідно з підпунктом 103.4 зазначеної вище статті, він повинен подати емітенту корпоративних прав довідку (видану компетентним органом відповідної країни, встановленої форми та належним чином легалізовану), яка підтверджує, що нерезидент є резидентом країни, з якою Україною укладено міжнародний договір. Якщо довідку нерезидентом подано не буде, то його доходи від дивідендів підлягатимуть оподаткуванню відповідно до законодавства України з питань оподаткування. Враховуючи досить складну процедуру отримання довідки, нерезидент буде зацікавлений у застосуванні до оподаткування дивідендів норм міжнародної конвенції (угоди) лише за умов, якщо ставки податку на доходи від дивідендів за такою конвенцією будуть нижчими, ніж ті, що передбачені ПКУ (як, наприклад, норми Угоди між урядом Кіпру та СРСР про уникнення подвійного оподаткування від 29 жовтня 1982 року, що на сьогодні є чинною на території України [9], яка передбачає оподаткування таких доходів за ставкою 0%). Але, згідно з нормами ряду інших Конвенцій (угод), ратифікованих (підписаних) Україною (Конвенції між Урядом України і Урядом Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії про усунення подвійного оподаткування та запобігання податковим

ухиленням стосовно податків на доход і на приріст вартості майна, підписану 10 лютого 1993 року [10], Конвенції між Урядом України і Урядом Чеської Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно, ратифіковану Законом України від 17 березня 1999 року № 503-XIV [11] тощо) доходи від дивідендів, отриманих нерезидентом на території договірної держави, оподатковуються за ставкою 15%, тобто ставка, закріплена в них, є вищою, ніж передбачено при оподаткуванні доходів від дивідендів в Україні. Логічно припустити, що у цих випадках нерезиденти не будуть отримувати і подавати довідку, яка підтверджує їх резиденство, з метою уникнути оподаткування. Вважаємо доцільним розробити механізм запобігання такому ухиленню.

Дивіденди на користь фізичних осіб (у тому числі нерезидентів) за акціями або іншими корпоративними правами, які мають статус привілейованих, або інший статус, що передбачає виплату фіксованого розміру дивідендів чи суми, яка є більшою за суму виплат, розраховану на будь-яку іншу акцію (корпоративне право), емітовану таким платником податку, прирівнюються з метою оподаткування до виплати заробітної плати (підпункт 153.3.7 пункту 153.3 статті 153 ПКУ) і оподатковуються за ставкою 15 % (пункт 167.1 статті 167 ПКУ), а у випадку, якщо сума дивідендів за такими акціями або корпоративними правами в календарному місяці перевищує десятикратний розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного податкового року (у 2013 році – 11470 гривень), до суми такого перевищення застосовується ставка 17%.

Платником ПДФОД є бенефіціарні (фактичні) отримувачі дивідендів, але обов'язки податкового агента під час нарахування та виплати покладаються на емітента корпоративних прав або за його дорученням – інших осіб, які здійснюють нарахування (виплату) (підпункт 170.5.1 пункту 170.5 статті 170 ПКУ), а також будь-яким іншим резидентом, який нараховує дивіденди, включаючи того, що сплачує податок на прибуток підприємств у спосіб, відмінний від загального (є суб'єктом спрощеної системи оподаткування), або звільнений від сплати такого податку (підпункт 170.5.2 пункту 170.5 статті 170 ПКУ).

ПДФОД обчислюється податковим агентом під час виплат дивідендів за їх рахунок (тобто сума дивідендів зменшується на суму обчисленого податку) (підпункт 170.5.4 пункту 170.5 статті 170 ПКУ). Податок слід перерахувати до бюджету в момент виплати дивідендів. Практики зазначають [12], що якщо місця нарахування та виплати дивідендів не збігаються, то рекомендовано, хоча прямої норми в ПКУ й немає, сплатити ПДФО у строки, встановлені для місячного податкового періоду, тобто протягом 30 календарних днів, наступних після закінчення місяця, у якому були нараховані доходи.

Пільги при сплаті ПДФОД встановлюються залежно від видів дивідендів. Так, до оподаткованого доходу платника податків від дивідендів не включаються дивіденди, які нараховуються на користь платника податку у вигляді акцій (часток, паїв), емітованих юридичною особою – резидентом,

що нараховує такі дивіденди, за умови, що таке нарахування жодним чином не змінює пропорції (часток) участі всіх акціонерів (власників) у статутному фонді емітента, та в результаті якого збільшується статутний фонд емітента на сукупну номінальну вартість нарахованих дивідендів (підпункт 164.2.8 пункту 164.2 статті 164 ПКУ, підпункт 165.1.18 пункту 165.1 статті 165 ПКУ).

Механізм оподаткування доходів фізичних осіб від отримання дивідендів можна систематизувати в таблицю (див. табл.).

Механізм оподаткування доходів фізичних осіб від дивідендів

Елементи правового механізму податку	Оподаткування доходів від дивідендів
об'єкт	<p>дохід від дивідендів, а саме:</p> <p>дохід від платежів, що здійснюється юридичною особою – емітентом корпоративних прав чи інвестиційних сертифікатів на користь власника таких корпоративних прав, інвестиційних сертифікатів та інших цінних паперів, що засвідчують право власності інвестора на частку (пай) у майні (активах) емітента, у зв'язку з розподілом частини його прибутку, розрахованого за правилами бухгалтерського обліку;</p> <p>дохід від платежів, що здійснюється державним унітарним, комерційним, казенним чи комунальним підприємством на користь, відповідно, держави або органу місцевого самоврядування у зв'язку з розподілом частини прибутку такого підприємства,</p> <p>дохід від платежів, які виплачуються власнику сертифіката фонду операцій з нерухомістю в результаті розподілу доходу фонду операцій з нерухомістю (пп. 14.1.49 п. 14.1 ст. 14, п. 170.5 ст. 170 ПКУ)</p>
база оподаткування	дохід у вигляді дивідендів (пп. 164.2.8 п.164.2 ст. 164 ПКУ)
платник податку	<p>бенефіціарні (фактичні) отримувачі дивідендів</p> <p>фактичний платник – податковий агент:</p> <p>емітент корпоративних прав або, за його дорученням – інші особи, які здійснюють нарахування (виплату) (пп. 170.5.1 п. 170.5 ст. 170 ПКУ);</p> <p>будь-який інший резидент, який нараховує дивіденди, включаючи того, що сплачує податок на прибуток підприємств у спосіб, відмінний від загального (є суб'єктом спрощеної системи оподаткування), або звільнений від сплати такого податку (пп. 170.5.2 п. 170.5 ст. 170 ПКУ)</p>

ставка податку	при виплаті дивідендів фізичним особам-нерезидентам – 5% (пп. 1 70.5.3 п. 17 0.5 ст. 17 0 ПКУ, п. 16 7.2 ст. 16 7 ПКУ)	при виплаті дивідендів фізичним особам-нерезидентам – 5%, якщо інше не визначено міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України (пп. 170.5.3 п. 170.5 ст. 170, п. 167.2 ст. 167, п. 3.2 ст. 3, ст. 103 ПКУ)	дивіденди на користь фізичних осіб (у тому числі нерезидентів) за акціями або іншими корпоративними правами, які мають статус привілейованих або інший статус, що передбачає виплату фіксованого розміру дивідендів чи суми, яка є більшою за суму виплат, розраховану на будь-яку іншу акцію (корпоративне право), емітовану таким платником податку, прирівнюються з метою оподаткування до виплати заробітної плати - 15% (пп. 170.5.3 п. 170.5 ст. 170, пп. 153.3.7 п. 153.3 ст. 153, п. 167.1 ст. 167 ПКУ)	у випадку, якщо сума дивідендів за акціями або іншими корпоративними правами, які мають статус привілейованих або інший статус, що передбачає виплату фіксованого розміру дивідендів чи суми, яка є більшою за суму виплат, розраховану на будь-яку іншу акцію (корпоративне право), емітовану таким платником податку, прирівнюються з метою оподаткування до виплати заробітної плати в календарному місяці перевищує десятикратний розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного податкового року – 17% (до суми такого перевищення) (пп. 170.5.3 п. 170.5 ст. 170, пп. 153.3.7 п. 153.3 ст. 153, п. 167.1 ст. 167 ПКУ)
порядок обчислення та сплати	нарахування та сплата здійснюється податковим агентом: емітентом корпоративних прав або за його дорученням – іншими особами, які здійснюють нарахування (виплату) (пп. 170.5.1 п. 170.5 ст. 170 ПКУ); будь-яким іншим резидентом, який нараховує дивіденди, включаючи того, що сплачує податок на прибуток підприємств у спосіб, відмінний від загального (є суб'єктом спрощеної системи оподаткування), або звільнений від сплати такого податку (п. 170.5.2 п. 170.5 ст. 170 ПКУ)			

пільги	дивіденди, які нараховуються на користь платника податку у вигляді акцій (часток, паїв), емітованих юридичною особою – резидентом, що нараховує такі дивіденди, за умови, що таке нарахування жодним чином не змінює пропорції (часток) участі всіх акціонерів (власників) у статутному фонді емітента, та в результаті якого збільшується статутний фонд емітента на сукупну номінальну вартість нарахованих дивідендів (пп. 164.2.8 п. 164.2 ст. 164, пп. 165.1.18 п. 165.1 ст. 165 ПКУ)
---------------	--

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можемо констатувати, що оподаткування доходів фізичних осіб від дивідендів має низку особливостей, які визначені як національним законодавством, так і певними міжнародними договорами. Для удосконалення правового механізму оподаткування доходів фізичних осіб від дивідендів, необхідно із підпункту 14.1.49 пункту 14.1 статті 14 ПКУ видалити слова «інші цінні папери» та розробити механізм запобігання ухилення від оподаткування доходів фізичних осіб від дивідендів для нерезидентів, для яких ставка податку на такі доходи, відповідно до міжнародного договору про уникнення подвійного оподаткування, укладеного між Україною та країною нерезидента, є вищою за ставки, передбачені законодавством України.

Проте на цьому аналіз доходів фізичних осіб, які оподатковуються, не вичерпано, тому у подальших дослідженнях необхідно зосередити увагу на дослідженні порядку оподаткування інших видів доходів фізичних осіб.

Бібліографічні посилання

1. Податковий кодекс України : Закон України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI // ВВР України. – 2011. – № 13–14, № 15–16, № 17. – Ст. 112.
2. Піскова Ж.В. Оподаткування доходів фізичних осіб від операцій з об'єктами нерухомого майна / Ж.В. Піскова, І.М. Цуркан // Вісник Дніпропетровського ун-ту. – Серія «Економіка». – 2012. – Вип. 6(2). – С. 116–123.
3. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.
4. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 року № 514-VI // ВВР України. – 2008. – № 50–51. – Ст. 384.
5. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3480-IV // ВВР України. – 2006. – № 31. – Ст. 268.
6. Про інститути спільного інвестування пайові та корпоративні інвестиційні фонди) : Закон України від 15 березня 2001 року № 2299-III // ВВР України. – 2001. – № 21. – Ст. 103.
7. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю : Закон України від 19 червня 2003 року № 978-IV // ВВР України. – 2003. – № 52. – Ст. 377.
8. Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування суб'єктів господарювання, які реалізують інвестиційні проекти у пріоритетних галузях економіки : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5211-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 76. – Ст. 3074.
9. Угода між урядом Кіпру та ЄСРП про уникнення подвійного оподаткування від 29 жовтня 1982 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/196_050.
10. Конвенція між Урядом України і Урядом Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії про усунення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доход і на приріст вартості майна від 10 лю-

того 1993 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/826_648.

11. Конвенція між Урядом України і Урядом Чеської Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно : ратифікована Законом України від 17 березня 1999 року № 503-XIV // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/360_689.

12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gorodenko.wordpress.com/2012/03/05/оподаткування-дивидендів-2>.

Рядинская В. А. Особенности налогообложения доходов физических лиц от дивидендов. Проанализированы элементы правового механизма налога на доходы физических лиц от дивидендов, а также объект, база, ставки, плательщики, порядок начисления и уплаты, льготы вышеуказанного налога, внесены предложения по его усовершенствованию.

Ключевые слова: налог на доходы физических лиц, налогообложение доходов от дивидендов.

Ryadinska V. O. Features of taxation individuals incomes from didvidends. The article is about the analysis of elements of legal mechanism of tax on the profits of physical persons from dividends. An object, base, rates, payers, order of extra charge and payment, privileges of foregoing tax, is analysed, suggestions are brought in on his improvement.

It is concluded that the taxation individual income from dividends has several features that are identified as national law and certain international treaties. To improve the legal mechanism of personal income tax on dividends it's necessary to amend the Tax Code of Ukraine and to develop a mechanism to prevent evasion of personal income tax on dividends for non-residents, for whom the rate of tax on such income under the international treaty on avoidance of double taxation concluded between Ukraine and the non-resident is higher than the rate provided for by the legislation of Ukraine.

In the future it's necessary to focus on the research of the order of other comprehensive income taxation of individuals.

Keywords: taxation of individuals incomes, taxation of incomes from dividends.

Надійшла до редакції 03.06.2013

В.М. Савіщенко

кандидат педагогічних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95 : 37.07/378

ПОРЯДОК УТВОРЕННЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

Статтю присвячено визначенню порядку утворення вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації в Україні. У процесі дослідження детально розглянута процедура створення вищих навчальних закладів в Україні, яка складається з послідовних дій, а саме: прийняття рішення про створення навчального закладу визначеними законодавством суб'єктами відповідно до потреб суспільства; створення необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів, статутного фонду; реєстрації; видачі ліцензії; акредитації.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, акредитація, статут, ліцензія, реєстрація.

Постановка проблеми. Освіта потрібна країні для того, щоб надати новим поколінням важливі знання, формуючи їхню культуру та поведінку для дорослого життя. Освіта допомагає людині зробити вибір у подальшому, яку роль відігравати в суспільстві, знайти своє покликання і відповідно до навичок та здібностей реалізуватися у певній професії. Для цього створюються навчальні заклади найрізноманітніших типів, різних рівнів акредитації для збільшення можливостей у кожного і розбудови багатогранної нації, яка спеціалізується у багатьох сферах діяльності. Це позитивно впливає на статус держави на міжнародному рівні, на політичну, економічну та соціальну ситуацію в ній.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зазначити, що порядку утворення навчальних закладів усіх типів та рівнів акредитації приділяли незначну, часткову увагу вітчизняні та зарубіжні учені, серед яких варто згадати таких, як В.Б. Авер'янов, О.В. Бакаєв, Ю.П. Битяк, С.Т. Гончарук, Т.М. Жидких, Л.В. Коваль, Н.М. Курко, О.В. Поступна, Г.Б. Сидоренко та інші. Незважаючи на дослідження, зроблені ученими, питання щодо створення вищих навчальних закладів ще не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі.

Метою статті є дослідження порядку утворення вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації. Для реалізації цієї мети сформульовано такі основні завдання: проаналізувати нормативно-правову базу стосовно утворення вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації; розглянути процедуру утворення вищих навчальних закладів, яка складається з послідовних дій; виявити значення ускладненої процедури утворення вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації.

Виклад основного матеріалу. Навчальним закладом є установа, що безпосередньо реалізує державну політику в галузі освіти, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки та виховання громадян, створює умови та задовольняє потреби особи у здобутті освіти [1, с. 8]. На наш погляд, це визначення навчального закладу досить широко та повно розкриває його сутність. Якщо проаналізувати ст. 18 Закону України «Про освіту», можна дійти висновку, що суб'єктами, які уповноважені створювати навчальні заклади, є: 1) органи державної виконавчої влади і органи місцевого самоврядування; 2) підприємства, установи, організації незалежно від форм власності; 3) громадяни [2]. Навчальні заклади, які визначено у даній статті, створюються відповідно до потреб громадян і за наявності необхідних елементів. Серед потреб розрізняють мовні, соціально-економічні, національні, культурно-освітні, а під елементами розуміють наявність матеріально-технічної, науково-методичної бази та педагогічних кадрів. Відповідно до п. 2 Положення про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів до елементів додають ще статутний фонд (що може включати вартість майна та власні кошти) у розмірі не нижче розрахованої вартості навчання слухачів, кількість яких зумовлена обсягом прийому, що заявляється [3]. Виходячи зі змісту згаданого Положення, одразу слід наголосити на тому, що навчальні заклади є юридичними особами і набувають такого статусу з дня державної реєстра-

ції. Порядок реєстрації навчальних закладів встановлено Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» [4]. Згідно зі ст. 4 згаданого Закону фактично державною реєстрацією юридичних осіб є засвідчення самого факту створення юридичної особи.

Як відомо, можуть існувати навчальні заклади загальнодержавної, комунальної та приватної форми власності. Різниця між приватними і навчальними закладами, які засновані на загальнодержавній або комунальній власності, полягає в тому, що останні мають статус державного навчального закладу.

Аналізуючи нормативно-правові акти, які стосуються питання утворення навчальних закладів різних типів та рівнів акредитації, можна зазначити, що особливостями утворення навчальних закладів є такі: 1) будь-який навчальний заклад повинен мати власну назву, в якій обов'язково вказується його тип (дитячий садок, школа, гімназія, ліцей, колегіум, коледж, інститут, консерваторія, академія, університет чи інше) та організаційно-правова форма; 2) наявність статуту; 3) наявність ліцензії.

Відповідно до ст. 29 Закону України «Про освіту» структура освіти в Україні складається з дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої освіти. Окрім цього, є ще післядипломна освіта, самоосвіта, аспірантура та докторантура.

Порядок створення вищих навчальних закладів в Україні регулюється Законами України «Про освіту», «Про вищу освіту» [5]. Як зазначено у п. 6 ст. 18 Закону України «Про освіту», навчальні заклади діють на підставі власних статутів, затверджених: 1) центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти стосовно навчальних закладів, які засновані на загальнодержавній власності і перебувають у його системі; 2) центральними органами виконавчої влади, яким підпорядковані навчальні заклади, засновані на загальнодержавній власності, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти; 3) центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти стосовно вищих навчальних закладів, які засновані на інших формах власності; 4) місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування стосовно державних навчальних закладів, які є комунальною власністю, та навчальних закладів (за винятком вищих навчальних закладів), які засновані на інших формах власності.

Відповідно до п. 5 ст. 18 Закону України «Про освіту» діяльність навчального закладу розпочинається за наявності ліцензії на здійснення діяльності, пов'язаної з наданням послуг для одержання освіти і підготовкою фахівців різних рівнів кваліфікації. Детальніше дане питання регулюється Порядком ліцензування діяльності з надання освітніх послуг [6]. Згідно з п. 11 зазначеного Порядку навчальний заклад подає до відповідного органу ліцензування заяву про проведення ліцензування із зазначенням виду освітньої послуги, ліцензованого обсягу та реквізитів навчального закладу за затвердженою Міністерством освіти і науки України формою, до якої додаються: 1) копії установчих документів; 2) документ, що засвідчує підтвердження органом управління ініціативи навчального закладу щодо ліцензу-

вання освітньої послуги; 3) погоджена Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, Київською чи Севастопольською міською держадміністрацією концепція діяльності за заявленою освітньою послугою, яка ґрунтується на результатах моніторингу регіонального ринку праці та освітніх послуг; 4) копії затверджених в установленому порядку кваліфікаційних, освітньо-кваліфікаційних характеристик, навчальних, освітньо-професійних програм, навчальних планів; 5) відомості про кількісні показники кадрового, матеріально-технічного, науково-методичного, інформаційного забезпечення освітньої діяльності, наявність бібліотеки (крім дошкільних і позашкільних навчальних закладів) та обсяг її фондів; 6) копії документів, що засвідчують право власності, оперативного управління чи користування основними засобами для здійснення навчально-виховного процесу на строк, необхідний для завершення надання послуги; 7) документи про відповідність приміщень закладу та його матеріально-технічної бази санітарним нормам, вимогам правил пожежної безпеки, а також нормам з охорони праці (для навчання за напрямами підготовки (спеціальностями) з підвищеною небезпекою); 8) копії документів, що засвідчують рівень освіти, кваліфікації та громадянство керівника закладу (дипломи про вищу освіту і науковий ступінь, атестат про вчене звання (за наявності), перша сторінка паспорта). Усі зазначені документи формуються у справу, пронумеровуються, пронумеровуються та підписуються керівником навчального закладу, після чого його підпис обов'язково засвідчується печаткою. У разі наявності в навчального закладу відокремлених підрозділів, що надаватимуть освітні послуги, до заяви про проведення ліцензування, крім уже зазначених документів, додаються копії рішень про утворення таких підрозділів, їх реєстрацію та положення про них.

Спроможність навчального закладу надавати освітні послуги підтверджується результатами ліцензійної експертизи, яка проводиться відповідно до Положення про експертну комісію та порядок проведення ліцензійної експертизи [7]. Для проведення ліцензійної експертизи орган ліцензування розглядає подані документи та у разі їх відповідності встановленим вимогам утворює експертну комісію. Органом ліцензування є: Міністерство освіти і науки України – щодо надання послуг у сфері професійно-технічної та вищої освіти; Міністерство освіти і науки України Автономної Республіки Крим, органи управління освітою обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій – щодо надання послуг у сфері дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти. Відповідно до п. 2.1 даного Положення орган ліцензування протягом 15 днів з моменту надходження ліцензійних матеріалів проводить попередню експертизу поданих документів і в разі їх відповідності встановленим вимогам формує експертну комісію та направляє її до навчального закладу. Склад експертної комісії затверджується розпорядчим документом, у якому встановлюється строк проведення експертизи. Кількість експертів, що направляються до навчального закладу, залежить від кількості заявлених для ліцензування освітніх послуг, але не може бути більше 3 експертів на одну освітню послугу. Строк роботи експертної комісії безпосередньо в навчальному закладі не може перевищувати

3 робочих днів. На експертну комісію у навчальному закладі покладається перевірка достовірності інформації, поданої до Органу ліцензування навчальним закладом разом із заявою про ліцензування, а також фактичного стану кадрового, навчально-, науково-методичного, матеріально-технічного, інформаційного забезпечення навчального закладу та його відповідність установленим законодавством вимогам. За результатами експертизи експертна комісія готує у двох примірниках мотивований висновок про стан забезпечення навчального закладу для надання заявленої освітньої послуги. Один висновок для керівника або уповноваженого представника навчального закладу, а другий – у тижневий термін з дня закінчення експертизи – Органу ліцензування. Відповідно до п. 19 Порядку ліцензування діяльності з надання освітніх послуг саме Органом ліцензування приймається остаточне рішення про видачу (відмову у видачі) ліцензії, яке оформляється його наказом. Загальний строк прийняття органом ліцензування рішення про видачу або відмову у видачі ліцензії не може перевищувати трьох місяців після надходження заяви від навчального закладу чи фізичної особи – підприємця з усіма необхідними документами.

Відповідно до п. 2 Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах акредитація вищого навчального закладу – це державне визнання його статусу (рівня акредитації) [8]. Акредитація проводиться з ініціативи навчального закладу протягом навчального року. Проведення акредитаційної експертизи покладається на експертну комісію, яку формує Міністерство освіти і науки України. Відповідно до п. 1.2 Положення про експертну комісію для проведення атестації бюджетних наукових установ експертна комісія – постійно діючий консультативно-дорадчий орган Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України [9], що утворюється відповідно до Методики оптимізації (атестації) бюджетних наукових установ, які повністю або частково фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 р. № 1176 [10], з метою експертного оцінювання діяльності бюджетних наукових установ [11].

Згідно з п. 5 Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах рішення про акредитацію або ж відмову в ній приймає Акредитаційна комісія і це рішення затверджується Міністерством освіти і науки України протягом двох тижнів з дня прийняття. Якщо рішення позитивне, то Міністерство освіти і науки України видає навчальному закладу сертифікат про акредитацію, загальний термін дії якого для навчальних закладів зі статусом національного становить 10 років, в для всіх інших – 5 років. Узагалі порядок проведення акредитації такий. Відповідно до п. 9 зазначеного Положення навчальний заклад, який заявив про акредитацію спеціальності, повинен подати до Міністерства освіти і науки України такі дані: інформацію про серію, номер та дату видачі ліцензії на освітню діяльність; звіт про свою діяльність за спеціальністю, що акредитується, де підтверджується відповідність кадрового, навчально-методичного та матеріально-

технічного забезпечення державним вимогам, висвітлюються результати виконання контрольних робіт з фундаментальних, гуманітарних та фахових дисциплін, перелік зауважень (приписів) контролюючих державних органів, а також претензії юридичних та фізичних осіб щодо освітньої діяльності навчального закладу із заявленої для акредитації спеціальності (акредитації закладу) за період підготовки (перепідготовки) фахівців, заходи щодо їх усунення та інформація про хід виконання цих заходів. Зазначені матеріали повинні бути розглянуті на вченій (педагогічній) раді навчального закладу. Звіт підписується керівником і скріплюється печаткою навчального закладу. Документи формується у справу, прошнуровуються, пронумеровуються та підписуються керівником навчального закладу і засвідчуються печаткою такого закладу. Після цього, згідно з п. 10 даного Положення, навчальний заклад, який заявив про акредитацію за певним рівнем, має подати до Міністерства освіти і науки України: інформацію про серію, номер та дату видачі ліцензії на освітню діяльність та сертифікатів про акредитацію напрямів підготовки (спеціальностей); 2) розглянутий вченою (педагогічною) радою звіт про результати освітньої та наукової діяльності навчального закладу за підписом керівника, скріпленням печаткою навчального закладу, який включає: довідку про вищий навчальний заклад; загальні відомості про кадрове і матеріально-технічне забезпечення; перелік усіх спеціальностей, за якими заклад проводить підготовку (перепідготовку), та їх рівні акредитації; загальну кількість студентів, їх розподіл за напрямами підготовки, спеціальностями та формами навчання; результати діяльності аспірантури і докторантури за останні п'ять років (для вищого навчального закладу IV рівня акредитації); дані про міжнародні зв'язки з навчальними закладами та освітніми організаціями; відомості щодо видання і підготовки до видання підручників та навчальних посібників, у тому числі з грифом Міністерства освіти і науки України, за останні п'ять років. Документи формується у справу, прошнуровуються, пронумеровуються та підписуються керівником навчального закладу і засвідчуються печаткою такого закладу. Після одержання передбачених матеріалів Міністерство освіти і науки України протягом 20 днів проводить їх попередню експертизу і за умови відповідності поданих матеріалів нормативно-правовим актам формує експертну комісію, яка проводить акредитаційну експертизу. Загальний строк роботи експертної комісії безпосередньо у навчальному закладі не повинен перевищувати 5 днів. За результатами проведеної акредитаційної експертизи експертна комісія у тижневий термін готує мотивований висновок про можливість акредитації спеціальності і подає його до експертної ради Акредитаційної комісії. Експертний висновок про акредитацію закладу подається прямо до Акредитаційної комісії. Експертна рада Акредитаційної комісії проводить аналіз матеріалів та висновку експертної комісії і готує пропозиції на засідання Акредитаційної комісії. Акредитаційна комісія не пізніше ніж у місячний строк від дня отримання пропозицій від експертної ради у разі акредитації спеціальності (експертного висновку експертної комісії МОН України – у разі акредитації закладу) приймає рішення про акредитацію або відмову в акредитації.

Відповідно до ст. 24 Закону України «Про вищу освіту» існує чотири рівні акредитації вищих навчальних закладів [5]. Вищий навчальний заклад першого рівня акредитації – вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста. Під вищим навчальним закладом другого рівня акредитації розуміється вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста та за напрямками підготовки освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра. Щодо вищого навчального закладу третього рівня акредитації зазначимо, що це вищий навчальний заклад, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста, а також за окремими спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня магістра. Вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації є вищим навчальним закладом, у якому здійснюється підготовка фахівців за напрямками освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, спеціальностями освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліста, магістра. При цьому відповідно до п. 16 Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах, вищий навчальний заклад IV рівня акредитації у певних випадках не може бути акредитованим: коли показники діяльності його аспірантури або докторантури перебувають на рівні, нижчому від середнього для даної галузевої групи або типу вищого навчального закладу; якщо за останні 5 років видано підручників (навчальних посібників) з грифом Міністерства освіти і науки України або монографій менше ніж 5 % загальної кількості науково-педагогічних працівників, які працюють у ньому за основним місцем роботи. Важливо також згадати те, що вищі навчальні заклади III–IV рівня акредитації усіх форм власності віднесені до державного реєстру наукових установ, яким надається державна підтримка, у зв'язку з тим, що їхня діяльність визнається такою, що має важливе значення для розвитку науки, економіки і виробництва [12].

Закон України «Про вищу освіту» закріплює такі основні типи навчальних закладів (ст. 25): університет, академія, інститут, консерваторія (музична академія), коледж, технікум (училище). Законодавець визначає університет як багатопрофільний вищий навчальний заклад четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану із здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних, економічних та інших напрямів науки, техніки, культури і мистецтв, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром, має розвинуту інфраструктуру навчальних, наукових і науково-виробничих підрозділів, відповідний рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення, сприяє поширенню наукових знань та здійснює культурно-просвітницьку діяльність. Узагалі можуть створюватися класичні та профільні (технічні, технологічні, економічні, педагогічні, медичні, аграрні, мистецькі, культурологічні тощо) університети. Академією є вищий навчальний заклад чет-

вертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Інститут – це вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації або структурний підрозділ університету, академії, який провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить наукову, науково-методичну та науково-виробничу діяльність і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Щодо консерваторії (музичної академії), то нею є вищий навчальний заклад третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у галузі культури і мистецтва – музичних виконавців, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін, проводить наукові дослідження, є провідним центром у сфері своєї діяльності і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Коледж – вищий навчальний заклад другого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації у споріднених напрямках підготовки (якщо є структурним підрозділом вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації або входить до навчального чи навчально-науково-виробничого комплексу) або за кількома спорідненими спеціальностями, і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Технікум або, іншими словами, училище – вищий навчальний заклад першого рівня акредитації або структурний підрозділ вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації, який провадить освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям певної вищої освіти та кваліфікації за кількома спорідненими спеціальностями, і має відповідний рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення [5].

Вищі навчальні заклади першого і другого рівнів акредитації державної форми власності створюються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти, та іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади. Створення вищих навчальних закладів третього або четвертого рівнів акредитації державної форми власності здійснюється Кабінетом Міністрів України. Створення вищих навчальних закладів, які перебувають у власності Автономної Республіки Крим, здійснюється відповідними органами влади Автономної Республіки Крим. Створення вищих навчальних закладів комунальної форми власності здійснюється органами місцевого самоврядування. Щодо створення вищих навчальних закладів приватної форми власності, то воно здійснюється особисто їх власником (власниками).

Якщо ж говорити про створення в Україні вищих навчальних закладів

за участю іноземних фізичних та юридичних осіб, то згідно з п. 2 ст. 27 Закону України «Про вищу освіту» воно здійснюється відповідно до міжнародних угод, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [5].

Висновки. Виходячи з вищенаведеного, слід підкреслити, що ускладнена процедура утворення вищих навчальних закладів забезпечує реальну можливість допустити до діяльності (через видачу ліцензії) тільки ті навчальні заклади, які справді відповідають усім вимогам, що передбачені законодавством. Варто приділяти час та увагу дослідженню проблеми порядку створення вищих навчальних закладів всіх рівнів акредитації, адже від того, який навчальний заклад буде допущений до надання освітніх послуг, залежить якість наданих освітніх послуг, котрі є фундаментом інтелектуального розвитку народу. Тому важливо забезпечувати таке виховання кожного покоління людей, які будуть здатні навчатися і працювати протягом цілого життя, які розвиватимуть та зміцнюватимуть нашу державу.

Таким чином, порядок утворення вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації – це обов'язкова процедура, яка складається з послідовних дій, а саме: 1) прийняття рішення про створення навчального закладу визначеними законодавством суб'єктами відповідно до потреб суспільства; 2) утворення необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів, статутного фонду; 3) реєстрація; 4) видача ліцензії; 5) акредитація вищих навчальних закладів.

Бібліографічні посилання

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998 – Т. 4: Н–П. – 2002.
2. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1060-XII // ВВР УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
3. Про порядок створення, реорганізації і ліквідації навчально-виховних закладів: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1994 № 228 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/228-94-%D0%BF>.
4. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців: Закон України від 15.05.2003 № 755-IV // ВВР. – 2003. – № 31. – Ст. 263.
5. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 № 2984-III // ВВР. – 2002. – № 20. – Ст. 134.
6. Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 № 1019 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 60. – С. 22. – Ст. 2379.
7. Положення про експертну комісію та порядок проведення ліцензійної експертизи: положення МОН України від 24.12.2003 № 847 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 3. – С. 309. – Ст. 154.
8. Про затвердження Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.2001 № 978 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 32. – С. 233. – Ст. 1491.
9. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України: Указ Президента України від 08.04.2011 № 437/2011 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 29. – С. 188. – Ст. 1245.
10. Про затвердження Методики оптимізації (атестації) бюджетних наукових установ, які повністю або частково фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, та плану оптимізації (атестації) бюджетних наукових установ, які повністю або час-

тково фінансуються за рахунок коштів державного бюджету: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2011 № 1176 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 89. – С. 86. – Ст. 3241.

11. Про затвердження Положення про експертну комісію для проведення атестації бюджетних наукових установ: наказ МОНмолодьспорт України від 03.08.2012 № 897 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 66. – С. 27.

12. Про затвердження Положення про державний реєстр наукових установ, яким надається підтримка держави: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.04.2001 № 380 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 17. – С. 140. – Ст. 751.

Савищенко В.М. Порядок создания высших учебных заведений в Украине.

Статья посвящена определению порядка создания высших учебных заведений всех уровней аккредитации в Украине. В процессе исследования детально рассмотрена процедура создания высших учебных учреждений в Украине, состоящая из последовательных действий, а именно: принятия решения про создание учебного учреждения определенными законодательством субъектами в соответствии с потребностями общества; создание необходимой материально-технической и научно-методической базы, педагогических кадров, статутного фонда; регистрации; выдачи лицензии; аккредитации.

Ключевые слова: *высшие учебные учреждения, аккредитация, лицензия, регистрация.*

Savishchenko V.M. Order of establishment of higher education institutions of Ukraine. The article deals with determining the order of establishment of higher educational institutions of all levels of accreditation in Ukraine. The author examined in detail the procedure of the establishment of higher education institutions in Ukraine, which consists of a sequence of actions, namely, the decision on the establishment of the institution by specified subjects of legislation in accordance with the needs of society; formation of necessary logistical and methodological framework, teaching staff, authorized capital; registration; issuance of license; accreditation. The author defined subjects who are authorized to establish educational institution, namely executive authorities and local self-government; enterprises, institutions and organizations regardless of ownership; citizens. It is noted that institutions are established to meet citizens' needs and for the necessary items. Among the needs they distinguish linguistic, socio-economic, national, cultural, educational, and among the elements they understand the availability of material, technical, scientific and methodological basis and teachers. Based on the analysis of the legal framework the author found out peculiarities of establishment of educational institutions.

It is concluded that the complicated procedure of establishment of higher educational institutions provides a real opportunity to permit activities (license) only those schools that really fit the bill provided for by law. It is necessary to give time and pay attention to study problem of order of establishment of higher educational institutions of all levels of accreditation, because according to that institution will be allowed to provide educational services, so will be the quality of educational services that are the foundation of highly intelligent people. It is therefore important to provide such training of every generation of people who will be able to learn and work for a lifetime, which will develop and strengthen our country.

Keywords: *higher education, accreditation, charter, license, registration.*

Надійшла до редакції 30.05.2013

І.Й. Службський

кандидат юридичних наук, доцент
(Прикарпатський факультет Львівського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 351.95 : [343.85 : 343.431] (477)

ПРОТИДІЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Виокремлено адміністративно-правовий аспект протидії торгівлі людьми, уточнено термінологічний інструментарій, проаналізовано статистичні дані, охарактеризовано низку проблем у сфері протидії торгівлі людьми та запропоновано авторське бачення їхнього вирішення.

Ключові слова: торгівля людьми, протидія торгівлі людьми, боротьба з торгівлею людьми, адміністративно-правовий аспект.

Постановка проблеми. У сучасному світі торгівля людьми є одним з найбільш масових порушень прав і свобод людини. Глобалізація в світовому масштабі, зростаюча взаємозалежність та взаємопов'язаність держав, нерівномірність соціально-економічного розвитку окремих регіонів світу спричинили небачене до цього часу поширення наприкінці ХХ ст. такого ганебного й антигуманного явища, як торгівля людьми. За неофіційними даними, в світі близько 4 млн. осіб щороку переправляються через кордони держав для використання в підневільній праці. В сучасну работоргівлю втягуються навіть держави, які уникнули рабовласницького періоду у своїй історії. Якщо протягом ХІХ ст. з Азії й Африки було вивезено 12 млн. рабів, то впродовж останніх тридцяти років ХХ ст. лише азіатських дівчат та жінок до Європи з метою експлуатації в підневільній праці було переправлено 13 млн.

Для України торгівля людьми в її сучасному розумінні постала наприкінці ХХ ст., зокрема після розпаду СРСР. Сукупність соціально-економічних умов, специфіка географічного розташування та справжній «хаос» на українських кордонах призвели до того, що Україна перетворилася на країну-донор та країну-транзит «живого товару». Особливо загрозливих форм набула торгівля жінками та дітьми. За інформацією Міжнародної організації з міграції, за останні роки близько 400 тисяч українців виїхали за кордон з метою працевлаштування, з яких понад 100 тисяч жінок насильно чи «добровільно» потрапили в секс-індустрію країн-реципієнтів.

Одночасно з цим Україна перестає бути суто країною походження, виступаючи вже й як країна призначення. Крім того, набуває значного розвитку явище «внутрішньодержавного трафіка», спричинене значними відмінностями в економічному розвитку між великими містами та периферією.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. З метою дотримання об'єктивності необхідно зазначити, що науковці не оминають увагою вказані проблеми. Зокрема, в українській правовій

науці дослідженню торгівлі людьми з точки зору кримінального права та кримінології присвячені праці В.О. Іващенко, Н.С. Юзікової, В.А. Козака, А.М. Орлеана та Я.Г. Лизогуба. Міжнародно-правовий аспект боротьби із торгівлею людьми як порушення прав людини досліджується також у роботах Г.Л. Кохан та Н.В. Плахотнюк. Окрім цього, серед українських дослідників зазначеної проблематики необхідно виокремити О.М. Бандурку, Ю.М. Галустьяна, В.М. Куца, Д.Л. Мачарашвілі, Т.А. Татаринцева, С.М. Ратушного, Ю.С. Шемшученка, К.Б. Левченко. Також окремими проблемами у цій сфері займалися М.В. Буроменський, В.Н. Денисов, М.М. Микієвич, І.А. Шваб, О.В. Швед, Т.О. Дорошок, О. Горбунова, проте питання протидії торгівлі людьми в умовах сьогодення, виокремлення низки правових неточностей і прогалин, удосконалення механізму подолання цієї проблеми в Україні все ще потребують поглибленого вивчення та дослідження й надання додаткових рекомендацій, що і є новизною нашої роботи. Водночас й адміністративно-правовий спектр проблеми работоргівлі в нашій країні залишається недослідженим або вивченим поверхнево, що й спричинило написання цієї статті.

Мета статті полягає у виокремленні адміністративно-правового аспекту протидії торгівлі людьми, окресленні певних проблем у цій сфері та визначенні авторського бачення їхнього вирішення.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи факти означених злочинів, слід підкреслити, що їх виявлення та розслідування потребує копійки праці. Транснаціональна злочинність розробила добре відпрацьований механізм торгівлі людьми, за якого відстежити рух «живого товару» надзвичайно важко. Проте слід зазначити, що останнім часом намітились певні позитивні зрушення у ставленні до проблеми торгівлі людьми з боку пересічних громадян, так і представників владних структур. Зокрема, в Україні створено належну правову базу для боротьби з торгівлею людьми.

Будучи активним учасником протидії торгівлі людьми, членом Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Організації з безпеки та співробітництва в Європі та інших міжнародних організацій, створених для просування ідей та принципів демократії, верховенства права та захисту прав людини, Україна прийняла Закон «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739 [1], який визначає організаційно-правові принципи протидії торгівлі людьми, основні напрями державної політики у сфері протидії торгівлі людьми, повноваження органів виконавчої влади, порядок встановлення статусу осіб, які постраждали від торгівлі людьми, і порядок надання допомоги таким особам.

Також, беручи до уваги важливість визначення основних напрямів діяльності щодо протидії торгівлі людьми, постановою Кабінету Міністрів від 21 березня 2012 р. № 350 затверджено Державну цільову соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2015 р. [2]. Програма передбачає здійснення заходів щодо вдосконалення національного законодавства у сфері протидії торгівлі людьми; впровадження системи моніторингу діяльності суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми; проведення досліджень нових тенденцій у цій сфері; забезпечення підви-

щення кваліфікації фахівців правоохоронних структур, фахівців соціальних служб; підвищення рівня обізнаності населення про сучасні прояви торгівлі людьми; проведення інформаційно-роз'яснювальної та просвітницької роботи з питань зайнятості населення тощо.

Постановою Кабінету Міністрів «Про національного координатора у сфері протидії торгівлі людьми» від 18 січня 2012 р. № 29 [3] таким координатором визначено Міністерство соціальної політики.

Крім зазначеного, відповідними постановами Кабінету Міністрів затверджено Порядок встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми [4], Порядок взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми [5], Порядок виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми [6], Типове положення про центр реабілітації для осіб, які постраждали від торгівлі людьми [7], Порядок взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми [8] тощо.

До речі, Україна стала третьою державою Європи, поряд з Бельгією та Німеччиною, які на законодавчому рівні визнали торгівлю людьми тяжким злочином. Відповідальність за вчинення зазначеного злочину передбачено ст. 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» Кримінального кодексу України [9].

Згідно зі ст. 4 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми [10], ратифікованої Україною 21.09.2010, термін «торгівля людьми» означає найм, перевезення, переміщення, приховування або прийняття осіб, з використанням погроз або сили чи інших форм примусу, насильницького викрадення, обману, шахрайства, зловживання владою або безпорадним станом або отримання плати чи вигоди для досягнення згоди особи, що має владу над іншою, з метою експлуатації. Експлуатація включає в себе як мінімум примушення інших до проституції або інші форми статевої експлуатації, примусову працю чи послуги, рабство та діяльність, подібну до рабства, поневолення або видалення внутрішніх органів [10].

Відтак, вітчизняне законодавство не надає трактування поняття «торгівля людьми», проте визначає значення терміна «боротьба з торгівлею людьми». Відповідно до ст. 1 Закону «Про протидію торгівлі людьми» [1] це система заходів, що здійснюються в рамках протидії торгівлі людьми, спрямовані на виявлення злочину торгівлі людьми, у тому числі незакінченого, осіб, які від цього постраждали, встановлення фізичних/юридичних осіб – торгівців людьми та притягнення їх до відповідальності. У свою чергу, протидія торгівлі людьми – це система заходів, спрямованих на подолання торгівлі людьми її попередженням і боротьбою з нею та наданням допомоги і захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми [1]. На нашу думку, зазначені визначення понять дещо тавтологічні й не зовсім чітко розкривають суть пояснюваних термінів.

Ефективність закону залежить від багатьох факторів, чільне місце серед яких належить техніко-юридичному стану його норм. Право, за влучним виразом М.Й. Коржанського, є соціальною алгеброю, що складається з вироблених століттями формул [11, с. 39]. Інтерес до законодавчої техніки

в сучасній правоохоронній практиці цілком зрозумілий, адже численні правові акти, покликані регулювати суспільні відносини, у потрібний момент часто не спрацьовують через технічні погрішності. Для того щоб волю законодавця зміг зрозуміти будь-хто, навіть недосвідчена у правових питаннях людина, правовий матеріал повинен бути розтлумачений [12, с. 6].

Відтак, у даному випадку акцентовано на терміні «боротьба», оскільки він означає активне протистояння протилежних інтересів. У злочинності проявляються інтереси, цінності, принципи, що суперечать тим, які охороняються законом про кримінальну відповідальність. У цій боротьбі не може бути компромісів, вони є неприпустимими ані з боку держави, ані з боку суспільства. У літературі, і не лише з кримінології, справедливо звернуто увагу на те, що боротьба зі злочинністю – це особливий вид взаємодії двох протилежних сторін соціального буття. Це не однобічний вплив саме тому, що злочинність, у свою чергу, істотно впливає на соціальні процеси, у тому числі на боротьбу зі злочинністю. Загальна організація боротьби з торгівлею людьми – це органічна сукупність організаційних (облік, реєстрація), управлінських (прогнозування, планування, координація, визначення стратегії і тактики боротьби з торгівлею людьми), профілактичних (реалізація програм і планів, здійснення профілактичних заходів), контрольних (вивчення практики, встановлення тенденцій злочинів торгівлі людьми) дій різноманітних органів та установ, які взаємодіють для досягнення спільних результатів [12, с. 6].

Проблема протидії торгівлі людьми є багатоплановою і вимагає зусиль як кожної з країн, яких стосується ця проблема (країн-постачальниць, транзитних та приймаючих країн), так і в цілому міжнародної спільноти. Основним міжнародним нормативно-правовим документом, спрямованим на протидію торгівлі людьми, є Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності [13] та Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї [13], що доповнює її.

Заходи щодо протидії торгівлі людьми здійснюються у трьох взаємопов'язаних напрямках:

1) попередження. З метою ефективного попередження торгівлі людьми в Україні успішно діє низка міжнародних організацій та мережа громадських об'єднань, діяльність яких спрямована на роботу з населенням у цілому, окремими групами ризику, молоддю, невстановленими постраждалими, державними і неурядовими спеціалістами, які могли бути в контакт з (потенційними) постраждалими, через проведення цілеспрямованих інформаційних кампаній;

2) боротьба з торгівлею людьми. Важливим напрямом протидії торгівлі людьми є налагодження співпраці представників правоохоронних органів між собою та іншими урядовими структурами. Боротьба проти торгівлі людьми вимагає активізації міжнародного співробітництва – поєднання зусиль країн, з яких походять жертви торгівлі, країн транзиту та країн, до яких прибувають жертви торгівлі. Велику роль у цьому відіграють інфор-

маційні кампанії в країнах, з яких походять жертви торгівлі людьми, з метою викрити обман та маніпуляції, до яких вдаються злочинці, що чатують на майбутніх жертв. Крім того, уряди країн, до яких потрапляють ошукані люди, повинні вжити заходів до скорочення «попиту» на «живий товар»;

3) надання допомоги та захист осіб, які постраждали від торгівлі людьми. Залежно від індивідуальних потреб особи, яка постраждала від торгівлі людьми, допомога може здійснюватися у таких формах: юридичні консультації та представництво потерпілого (потерпілих) у кримінальному та цивільному суді; медична та психологічна допомога, надання притулку та ін. Слід підкреслити, що допомога потерпілим від торгівлі людьми особам повинна включати не лише сприяння їх поверненню, реабілітації та реінтеграції, але й надання допомоги в реалізації їх права на справедливий судовий розгляд справи. Реалізація цього права, окрім безпосереднього кримінального переслідування торговців людьми, передбачає також і право на отримання адекватної компенсації за завдані жертвам торгівлі людьми матеріальні збитки та моральну шкоду. На законодавчому рівні повинен бути визначений обсяг такого відшкодування [12, с. 13].

Хоча визначення торгівлі людьми може видатися складним, його можна розбити на три складові: дії, засоби і мету.

<i>Елементи торгівлі людьми</i>		
Що?	Як?	З якою метою?
<ul style="list-style-type: none"> - вербування - переміщення - переховування - передача - одержання людини 	<p>вдаючись до погроз або із застосуванням:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сили - примусу - обману - шантажу - зловживання владою <p>використовуючи:</p> <ul style="list-style-type: none"> - уразливий стан особи - матеріальну залежність - тощо 	<p>експлуатація:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сексуальна, зокрема використання в порнобізнесі - примусова праця - примусове надання послуг - рабство чи підневільний стан - залучення до боргової кабали - вилучення органів та проведення дослідів над людиною - усиновлення (удочеріння) з метою наживи - примусова вагітність - втягнення у злочинну діяльність - використання у збройних конфліктах - тощо
Дії	Засоби	Мета

Таким чином, торгівлю людьми можна визначити як таку, що:

1) визнає *різні форми експлуатації*, а не обмежується лише сексуальною; таким чином охоплюються, зокрема, такі розповсюджені форми експлуатації, як примусова праця, підневільний стан, вилучення органів, використання людини у занятті жебрацтвом тощо;

2) стосується долі не лише дівчат і жінок, але визнає, що постраждати від торгівлі людьми можуть *чоловіки, жінки і діти*;

3) скасовує *згоду постраждалої особи*, якщо до неї застосовувалися такі чинники, як шантаж, фізичне насильство тощо *або якщо така згода була отримана в результаті обману*, наприклад щодо умов та оплати праці;

4) не передбачає обов'язкового перетину державних кордонів, оскільки торгівля людьми може відбуватися *в межах однієї країни* (так звана внутрішня торгівля людьми) або кількох країн (транснаціональна торгівля людьми). Розвиток внутрішньодержавної торгівлі людьми спричинений значними відмінностями в економічному розвитку регіонів (наприклад, аграрні та промислові регіони, депресивні регіони з високим рівнем безробіття і великі міста чи регіони з можливістю сезонної роботи). Сприяють цьому також і відносна легкість організації злочинної діяльності в межах однієї держави, а саме незначні відстані між місцями вербування та експлуатації, відсутність мовного бар'єру та необхідності оформлення документів для виїзду за кордон тощо.

Найбільш популярними країнами призначення для українців стають Росія та Польща. Випадки внутрішньої торгівлі людьми складають до 8%, від котрих переважно страждають діти та молоді дівчата, яких експлуатують у жебрацтві та сексуальній сфері. У більшості випадків Україна дедалі більше стає країною призначення для торгівлі людьми з метою трудової експлуатації у сільському господарстві та на будівництві. Як свідчать наявні дані, Україна є однією з основних європейських країн вивозу жінок та дітей за кордон з метою примусової проституції та інших форм експлуатації. За період із 2000 р. до березня 2013 р. Міжнародною організацією з міграції була надана допомога 9326 особам, що постраждали від торгівлі людьми. Серед 587 неповнолітніх постраждалих 559 є громадянами України та двадцять вісім осіб – інших національностей: 22 – громадянина Молдови; 3 – Російської Федерації, 1 – Киргизстану, 1 – Нігерії та 1 особа, громадянство якої не встановлено [14].

Насамкінець, слід зазначити, що моніторинг виконання Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми [10], проведений на території Харківської області, показав, що ця діяльність вимагає кращої координації та більшої уваги до жертв сучасного рабства, в першу чергу трудової експлуатації. Про це заявив під час прес-конференції, що відбулася 5 вересня 2013 р. у прес-центрі інформаційного агентства «Status Quo», голова Центру правових та політичних досліджень «ДУМА» Юрій Чумак [15].

Про певний прогрес у боротьбі з торгівлею людьми говорить, зокрема, і збільшення кількості порушених кримінальних справ (розпочатих кримінальних проваджень). Водночас, як зазначив правовий експерт Харківської міської організації міжнародної організації «Жіноча громада» Андрій Стеценко, всі справи за ст. 149 Кримінального кодексу України [9], розглянуті останнім часом в судах Харкова й області, стосувалися тільки торгівлі людьми, пов'язаної з сексуальною експлуатацією. Справи по трудовій експлуатації взагалі відсутні, що свідчить про значний рівень її латентності [15]. Також головним недоліком третини судових вироків є надмірна м'якість призначеного покарання, що не забезпечує необхідного профілактичного ефекту в соціумі.

Не слід забувати, що важливим джерелом права у сфері протидії торгівлі людьми також можна вважати практику Європейського суду з прав людини, що стосуються торгівлі людьми та рабства. Станом на 2012 р. подібних рішень щодо України не виносилося, проте є два рішення Європейського су-

ду з прав людини щодо проблеми торгівлі людьми, зокрема Силіадін проти Франції (Siliadin vs. France (№ 73316/01) 2005 р. та Ранцев проти Кіпру та Росії (Rantsev vs. Cyprus & Russia (№ 25965/04) від 2010 р. Обидва рішення стосуються порушення державами ст. 4 («Заборона рабства та примусової праці») Європейської конвенції про права людини. Під час розгляду справи «Ранцев проти Кіпру та Росії» Європейський суд дійшов висновку, що торгівля людьми сама по собі окреслюється у ст. 4 Конвенції і становить сучасну форму рабства [12]. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [16] суди застосовують при розгляді справ Європейську Конвенцію про права людини та практику Європейського суду як джерело права, а отже дані рішення мають застосовуватися в судовій практиці України.

Висновок. Таким чином, проблема торгівлі людьми є досить актуальною, оскільки, з одного боку, є багатогранною, транснаціональною, сфера впливу якої охоплює права людини, економічну міграцію населення, організовану злочинність і корупцію, трудові відносини та охорону здоров'я; а з другого – потребує скоординованих дій правоохоронних органів та неурядових організацій, застосування спільних оперативно-розшукових дій правоохоронних структур зацікавлених країн, узгодження процесуальних процедур, що потребує високої кваліфікації виконавців. Слід також зазначити, що проблема торгівлі людьми через свою новизну, відсутність відповідних знань та можливостей у правоохоронців і узгодженості нормативно-правової бази різних держав потребує сьогодні фундаментального та глибокого наукового дослідження.

Бібліографічні посилання

1. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 № 3739-VI // ВВР України. – 2012. – № 19-20. – Ст. 173.
2. Про затвердження Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.03.2012 № 350 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 34. – Ст. 1262.
3. Про національного координатора у сфері протидії торгівлі людьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.01.2012 № 29 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 5. – Ст. 179.
4. Про затвердження Порядку встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2012 № 417 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 39. – Ст. 1476.
5. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2012 № 783 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 64. – Ст. 2615.
6. Порядок виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.07.2012 № 660 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 56. – Ст. 2239.
7. Про затвердження Типового положення про центр реабілітації для осіб, які постраждали від торгівлі людьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.06.2003 № 987 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 27. – Ст. 1324.
8. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2012 № 783 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 64. – Ст. 2615.
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

10. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16.05.2005 [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/994_858.

11. Левченко К. Б. Права жінок: зміст, стан та перспективи розвитку : моногр. / К. Б. Левченко. – Х. : Вид-во НУВС, 2001. – 348 с.

12. Науково-практичний коментар до Закону України «Про протидію торгівлі людьми» / кол. авторів; за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко, О. М. Литвинова. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 182 с.

13. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/995_789.

14. Офіційний сайт Міжнародної організації з міграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stoptrafficking.org/view.statistics>.

15. Кобзар Г. Протидію торгівлі людьми на Харківщині необхідно організувати на системному рівні / Георгій Кобзар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khp.org/index.php?id=1378674032>.

16. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477 // ВВР. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

Слубский И. И. Противодействие торговле людьми: административно-правовой аспект. Выделен административно-правовой аспект противодействия торговле людьми, уточнен терминологический инструментарий, проанализированы статистические данные, осуществлена характеристика ряда проблем в сфере противодействия торговле людьми и предложено авторское виденье их решения.

Ключевые слова: *торговля людьми, противодействие торговле людьми, борьба с торговлей людьми, административно-правовой аспект.*

Slubskyy I. Yo. Combatting human trafficking: administrative-legal aspect. The author noted that worldwide globalization, growing interdependence and interconnectedness of countries, uneven social and economic development of certain regions of the world led to unprecedented distribution of the shameful and inhuman phenomenon as human trafficking in the end of XX century. It is proved that Ukraine today is no longer a purely country of origin, being as the country of destination, too. It is stressed that Ukraine became the third state in Europe, along with Belgium and Germany, which recognized human trafficking as a felony at a legislative level.

The author stresses that the problem of counteracting human trafficking is a multifaceted and requires efforts both each country, having this problem (supplier countries, transit countries and destination countries) and the international community in general. The main international legal documents aimed at counteracting human trafficking, are the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocol on Prevention and Stopping Human Trafficking, especially among women and children and punishing for committing such crimes.

It is summarized that counteracting human trafficking geopolitically is very urgent problem, because on the one hand it is multifaceted, transnational, its sphere of influence encompasses human rights, economic migration of citizens, organized crime and corruption, labor relations and health care, and on the other hand it is the problem that requires coordinated actions by law enforcement agencies and NGOs, usage of common operative and search actions by law enforcement agencies of the interested countries, harmonization of procedural actions that requires highly skilled employees. It should also be noted that the problem of human trafficking, because of its novelty, lack of corresponding knowledge and capacity among law enforcement officers and consistency of the legislation of various countries, needs today fundamental and deep scientific research.

Keywords: *human trafficking, combatting human trafficking, fighting against human trafficking, administrative-legal aspect.*

Надійшла до редакції 04.06.2013

О.Л. Соколенко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара)

УДК 342.7

ПРАВО НА ОСКАРЖЕННЯ ЯК ЗАСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Досліджено інститут оскарження як засіб захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів, що забезпечує активну ініціативну участь громадян у захисті належних їм прав в адміністративному порядку.

Ключові слова: система правоохоронних органів, правоохоронна діяльність, адміністративно-правовий захист.

Постановка проблеми. Участь громадян в управлінні державними і суспільними справами є однією з важливих рис громадського суспільства й демократичного конституційного ладу, що, серед іншого, реалізується через звернення до органів публічної влади та їх посадових осіб. Крім цього, право на звернення також виступає як універсальний засіб захисту прав громадян у діяльності органів публічної влади, сприяючи попередженню, виявленню і припиненню в ній можливих правопорушень. Оскарження неправомірних рішень та діянь органів публічної влади, на рівні з контрольно-наглядовою діяльністю, істотною мірою закладає основу системи забезпечення законності у сфері державного врядування. До того ж, як слушно зазначає А.П. Заєць [1, с. 14], побудова правової держави тісно пов'язана, передусім, із такими основними суб'єктивними правами, як право на вільні вибори та референдум, право на відшкодування завданої державою шкоди, а також право на оскарження рішень і дій органів державної влади та їх посадових осіб [1, с. 14].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначимо, що загальну проблематику звернень громадян як засіб забезпечення законності раніше вже досліджували вчені, зокрема І.О. Грибок [5], І.С. Ковальчук [6], О.К. Костюкевич [7], Г.М. Котляревська [8], М.П. Міняйло [9], О.А. Мостовой [10] та ін. У той же час подібні наукові розвідки мають своїм предметом вивчення здебільшого лише базисних положень організації та функціонування механізму звернень громадян до органів публічної влади, при цьому безпосередньо не розглядаючи інститут оскарження як засіб захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів. З огляду на це вбачаються актуальними питання права на оскарження як засобу захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів.

Метою даної статті є визначення шляхів удосконалення адміністративно-правового механізму захисту прав громадян у діяльності правоохо-

ронних органів України. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

– охарактеризувати захист прав громадян як ознаку та основну функцію правової держави;

– визначити особливості нормативно-правових засад, поняття, значення та систему адміністративно-правових засобів захисту прав громадян.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що Конституція України від 28.06.1996 [11] визначає як право на звернення громадян, в тому числі право на адміністративне оскарження (ст. 40), так і право на оскарження в суді рішень або діянь органів публічної влади та їх посадових осіб (ст. 55). Відповідно до цього загальним поняттям оскарження охоплюється і адміністративний, і судовий порядок оскарження. Значення адміністративного оскарження виявляється у тому, що воно виступає додатковим механізмом захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Зокрема, В.Б. Авер'янов [12] інститут адміністративного оскарження розцінює як важливу гарантію забезпечення прав громадян і зміцнення законності. При цьому адміністративне оскарження необхідно розрізняти від судової форми захисту як правозахисного механізму, що доповнює, а не взаємовиключає. Характерною рисою співіснування судового захисту і адміністративного оскарження виступає свобода вибору особою форм, способів і засобів захисту належних їй прав. З цих позицій маємо не погодитись із В.П. Тимощуком [13, с. 12], який пропонує розглядати «встановлення адміністративного оскарження умовою для звернення до суду», адже як адміністративне оскарження, так і судовий захист мають свої переваги та недоліки, внаслідок чого найбільш оптимальним постає плюралізм будь-яких законних шляхів захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

У цілому погоджуючись із потребою оновлення єдиного механізму адміністративного оскарження, належним також вбачаємо врахування специфіки оскарження рішень та діянь саме правоохоронних органів, що актуалізує також відомче регулювання адміністративного оскарження у правоохоронній сфері, хоча сьогодні відповідні відомчі нормативно-правові акти, зокрема такі як наказ МВС України від 10.10.2004 № 1177 [14], наказ Служби безпеки від 27.01.2005 № 44 [15], наказ Генерального прокурора від 07.05.2004 № 9гн [16], здебільшого лише дублюють положення загального Закону України від 02.10.1996 № 393/96-ВР [17].

Зауважимо, що провадження з розгляду скарг громадян у діяльності правоохоронних органів, відповідно до загального механізму оскарження згідно із Законом України від 02.10.1996, можна структурно поділити на такі стадії: порушення провадження і перевірка викладених у скарзі відомостей; розгляд скарги і ухвалення рішення у ній; оскарження чи опротестування рішення за скаргою (факультативна стадія); виконання рішення за скаргою.

Передусім необхідно вказати, що згідно з ч. 4 ст. 7, ч. 1 ст. 16, ст. 17 Закону України від 02.10.1996 [17] існуючий механізм оскарження передбачає подачу скарги до органу або посадової особи вищого рівня із окре-

мою заборонаю направлення скарг для розгляду органами або посадовими особами, дії чи рішення яких оскаржуються. У цьому нами вбачається одна з основних гарантій об'єктивного та неупередженого розгляду й вирішення порушених скаргою питань, у тому числі в аспекті захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів. Прийняття вищим правоохоронним органом рішення по такій скарзі не тільки забезпечить негайне й безумовне усунення порушень (загрози порушення) прав оскаржувача в діяльності підпорядкованого правоохоронного органу, але й слугуватиме підставою вироблення та вжиття вищим правоохоронним органом заходів до подальшого попередження подібних правопорушень усіма підпорядкованими йому органами та підрозділами.

Так чи інакше, позитивною рисою викладеного у проекті від 03.12.2012 підходу до організації розгляду скарг вбачається залучення до нього незалежного й колегіального органу, що має сприяти об'єктивності розгляду адміністративних скарг, яка є особливо актуальною в частині оскарження рішень та діянь правоохоронних органів. Разом із тим, хоч до складу таких комісій з розгляду скарг не можуть входити працівники адміністративного органу, члени їх сімей чи близькі родичі (ч. 1 ст. 102 Проекту), проте так само жодним чином не гарантується плюралізм у доборі та затвердженні адміністративним органом персонального складу даної комісії. Крім цього, розгляд скарг громадян є доволі трудомістким процесом, що потребує фахового і ретельного вивчення всіх обставин справи та підготовки обґрунтованого висновку, що при значній кількості скарг навряд чи буде ефективно і добросовісно здійснюватись фактично призначеними адміністративним органом громадянами у вільний від основного заняття час на безоплатній основі. Це дозволяє припускати можливу підміну даної «демократичної» громадської комісії в розгляді адміністративних скарг відповідною посадовою особою адміністративного органу, формально здійснюючою забезпечення діяльності комісії (абз. 2 ч. 3 ст. 102 Проекту).

Отже, сьогодні скарги громадян на рішення, діяння та бездіяльність правоохоронних органів мають розглядатись вищим правоохоронним органом, проте, згідно з ч. 1 ст. 16 Закону України від 02.10.1996 [17], в разі відсутності такого вищого органу громадянин не може реалізувати своє право на оскарження в адміністративному порядку, а може звернутися лише до судової форми захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. Вважаємо, що такий підхід є невиправданим обмеженням конституційного права на оскарження, що з незалежних від особи причин позбавляє її можливості здійснювати адміністративне оскарження рішень та діянь вищих правоохоронних органів, що негативним чином позначається на загальному стані дотримання законності в їхній діяльності. З цих позицій видається досить позитивним передбачене ч. 2 ст. 105 проекту Адміністративно-процедурного кодексу України від 03.12.2012 подання у разі відсутності вищого органу прохання про перегляд адміністративного акта до органу, що його видав. Певна річ, що вказане остаточно не знімає проблему об'єктивності розгляду суб'єктом, який видав адміністративний акт, клопотання про його перегляд. Разом з тим подання прохання про перегляд

рішення правоохоронного органу у цій ситуації може виступати допустимим аналогом адміністративного оскарження як позасудової форми захисту прав громадян.

Чинне адміністративне законодавство предметом оскарження, згідно зі ст. 1, 4 Закону України від 02.10.1996 [17], визначає рішення, дії та бездіяльність органів публічної влади, якими порушуються права громадян або незаконно покладаються на них будь-які обов'язки. При цьому не погоджуємося із передбаченим ст. 2, 101 проекту Адміністративно-процедурного кодексу України від 03.12.2012 поширенням адміністративного оскарження виключно лише на адміністративні акти індивідуально-правової дії. У зв'язку з цим вбачається, що право на оскарження має забезпечувати захист прав громадян абсолютно від будь-яких порушень в діяльності правоохоронних органів. У той же час наразі значна частина порушень прав громадян відбувається при неправомірному виконанні, неналежному виконанні чи невиконанні правоохоронними органами своїх повноважень та не завжди пов'язана з ухваленням ними певного адміністративного акта, наприклад у частині незаконного затримання й огляду громадян, застосування заходів фізичного впливу та спеціальних засобів, зупинки транспортних засобів, nereагування на звернення громадян тощо. Відповідно до цього можливим і доцільним видається включення до предмета адміністративного оскарження загалом усіх неправомірних рішень, дій та бездіяльності правоохоронних органів.

Окремо маємо наголосити, що предметом адміністративного оскарження можуть виступати рішення та діяння не лише органів виконавчої влади, як це передбачено ч. 2 ст. 75 проекту від 29.04.2004, а усіх органів державної влади. Такий підхід уможливорює реалізацію права на оскарження у діяльності більшості правоохоронних органів, що за своєю природою є не тільки органами виконавчої влади (міліція, внутрішні війська МВС, Державна кримінально-виконавча служба України тощо), але й іншими органами державної влади (суди, прокуратура). При цьому, на відміну від органів прокуратури, механізм адміністративного оскарження не застосовується для захисту прав громадян в діяльності судів, цілям чого слугує інститут судового касаційного та апеляційного перегляду судових рішень.

В аспекті оновлення інституту адміністративного оскарження також слід визначити передбачене ч. 1 ст. 103 проекту скорочення строку подачі адміністративної скарги до 30 днів після набрання чинності адміністративним актом. На нашу думку, законодавчі ініціативи щодо звуження підстав адміністративного оскарження, надмірного ускладнення його механізму та скорочення строків вказують на обмеження права на оскарження. Вважаємо, що передбачений ст. 17 Закону України від 02.10.1996 [17] річний термін подачі скарги, співмірний терміну звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 17 Закону від 23.12.1997), є найбільш оптимальним і, на відміну від місячного строку, беззаперечно достатнім для реалізації особою свого права на оскарження рішень та діянь правоохоронних органів.

Зазначимо, що визначальне місце в адміністративному оскарженні

займають права громадянина та обов'язки суб'єктів розгляду скарг. Окрім розглянутої нами вище можливості подавати скаргу в інтересах повної реалізації права на оскарження громадянин першочергово має також наділятися правом участі в перевірці та розгляді поданої скарги, надавати необхідні документи і пояснення та залучати адвоката або іншого свого представника. Названі елементи права на оскарження віднайшли своє закріплення в ст. 18 Закону України від 02.10.1996 [17], проте з метою забезпечення реальності й дієвості адміністративного оскарження для захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів цей перелік має бути доповнений ще й правом вимагати виконання прийнятого за результатами розгляду скарги рішення. Вказане право вимагати виконання рішення у скарзі прямо відповідає вже закріпленому обов'язку суб'єкта розгляду скарг забезпечувати поновлення порушених прав й реальне виконання прийнятих у зв'язку зі скаргою рішень. Разом із тим нагальним є подолання існуючого формалізму з усунення детермінантів правопорушень, що загалом є характерним для правоохоронних органів не лише при адміністративному оскарженні, але й при розслідуванні злочинів.

Одним зі шляхів захисту прав громадян за адміністративним оскарженням ч. 2 ст. 89 проекту Адміністративно-процедурного кодексу України від 29.04.2004 [17] допускалося досягнення учасниками провадження за скаргою згоди, що не суперечить закону і не порушує прав інших осіб. Таку «згоду» можна розглядати як своєрідний аналог примирення сторін в адміністративному судочинстві, спрямованого на врегулювання спору на основі взаємних поступок (ч. 1 ст. 113 КАС від 06.07.2005 № 2747-IV). Вважаємо, що примирення (досягнення «згоди») між громадянином і правоохоронним органом під час адміністративного оскарження належить до перспективних засобів захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів. Позитивною рисою примирення є фактично безконфліктне розв'язання спору, досягнення всіма сторонами згоди, що зменшує вірогідність судового оскарження винесеного рішення, а також стимулює розвиток партнерських відносин між громадянами і правоохоронними органами. При цьому, за визначенням О.Ю. Іващенко, розвиток інституту адміністративного оскарження й створення ефективної процедури розгляду скарг громадян першочергово залежить саме від якості «зворотного зв'язку» між державою та громадянином.

Водночас реальна імплементація механізму примирення в адміністративне оскарження потребує подальшого наближення позасудового адміністративного оскарження до моделі судового процесу. Саме це, по суті, й передбачає будь-який з існуючих проектів Адміністративно-процедурного кодексу України, у тому числі останній від 03.12.2012 [17], що детально регламентують порядок підготовки, розгляду та вирішення адміністративної справи за скаргою. На нашу думку, поглиблення правової регламентації інституту адміністративного оскарження із чітким визначенням прав громадян, обов'язків суб'єкта розгляду скарг і правових гарантій захисту прав громадян безперечно є позитивним зрушенням в організації реалізації права на оскарження. Разом із тим не можна не зважати на те, що набли-

ження адміністративного оскарження у процедурному плані до судового процесу певною мірою позбавляє його таких переваг, як оперативність, доступність та простота реалізації, при цьому не передбачаючи характерної для судочинства остаточності судового рішення.

Висновок. Таким чином, з приводу викладеного підкреслимо, що право на оскарження відіграє важливу роль в захисті прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина у діяльності правоохоронних органів, виступаючи основою адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності правоохоронних органів. Адміністративне оскарження істотно доповнює судову та інші форми захисту прав громадян, передбачаючи, порівняно з ними, оцінку не лише законності, але й доцільності, а також дешевизну, оперативність, доступність та простоту здійснення захисту прав громадян.

Бібліографічні посилання

1. Заєць А.П. Правова держава в Україні: концепція і механізми реалізації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Заєць Анатолій Павлович; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999.
2. Мельник Р.С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Р.С. Мельник; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2002.
3. Осадчий А.Ю. Організаційно-правове забезпечення оскарження громадянами незаконних дій органів виконавчої влади у судах : дис. ... канд. юрид. наук / Осадчий Анатолій Юрійович; Одеська національна юридична академія. – О., 2004.
4. Рябченко Я.С. Оскарження нормативно-правових актів в адміністративному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук / Рябченко Ярослава Степанівна; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010.
5. Грибок І.О. Поняття, структура та зміст інституту адміністративного оскарження / І.О. Грибок // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 9. – С. 53-61.
6. Ковальчук І.С. Організаційно-правові проблеми розгляду звернень громадян і юридичних осіб в органах прокуратури : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І.С. Ковальчук; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008.
7. Костюкевич О.К. Адміністративно-правове регулювання реалізації права громадян на звернення : дис. ... канд. юрид. наук / Костюкевич Олександр Костянтинович; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011.
8. Котляревська Г.М. Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики) : дис. ... канд. юрид. наук / Котляревська Ганна Мартинівна; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2011.
9. Міняйло М.П. Адміністративно-правове забезпечення реалізації права громадян на звернення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М.П. Міняйло; Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України. – К., 2011.
10. Мостовой О.А. Адміністративно-правові та організаційні засади проваджень за зверненнями громадян до органів виконавчої влади України : дис. ... канд. юрид. наук / Мостовой О.А.; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К., 2011.
11. Конституція України : від 28.06.1996 // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
12. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К., 2002.
13. Тимошук В.П. Процедура прийняття адміністративних актів: питання правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.П. Тимошук; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2009.
14. Про затвердження Положення про порядок роботи зі зверненнями громадян і організації їх особистого прийому в системі Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 10.10.2004 № 1177 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 43. –

Ст. 2853.

15. Про затвердження Інструкції про порядок розгляду в Службі безпеки України звернень громадян : наказ Служби безпеки України від 27.01.2005 № 44 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 7. – Ст. 422.

16. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України: від 03.12.2012, реєстр. № 11472 (поданий Кабінетом Міністрів України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=44893&pf35401=238641.

17. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України від 18.07.2008, реєстр. № 2789 (поданий Кабінетом Міністрів України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=33073&pf35401=1256.

Соколенко О. Л. Право на обжалование как средство защиты прав граждан в деятельности правоохранительных органов. Исследован институт обжалования как средство защиты прав граждан в деятельности правоохранительных органов, который обеспечивает активное инициативное участие граждан в защите надлежащих им прав в административном порядке.

Ключевые слова: *система правоохранительных органов, правоохранительная деятельность, административно-правовая защита.*

Sokolenko O. L. The right to appeal as a mean of protection of citizens' rights in law-enforcement. The author researches the institute of complaint as the mean of citizens' rights protection in law-enforcement bodies' activity that provides an active initiative citizens' participation in protection of their rights in administrative order.

Upgrading a single administrative appeal mechanism also requires consideration of the specifics of appeal of decisions and acts just law-enforcement bodies, updating departmental regulation of the administrative appeal in law-enforcement, although today the competent regulatories of the MIA of Ukraine, the Security Service and the General Public Prosecutor are mostly just duplicate the relevant provisions of the Law of Ukraine.

Proceedings of the citizens' complaints in law-enforcement is divided into the following stages: initiation of proceedings and the test set out in the complaint information; complaints and deciding it; appeal or challenge the decision on the complaint (optional step); the decision on the appeal.

The right to appeal plays a major role in protecting the rights, freedoms and legitimate interests of the man and the citizen in law-enforcement, being the base of administrative appeal against decisions, actions or inaction of law enforcement agencies. Administrative appeal essentially supplements court and other forms of protection of citizens' rights by providing for comparison with them, the assessment not only of law, but also appropriate, as well as low cost, efficiency, availability and ease of protecting the citizens' rights, while not providing characteristic finality of judicial proceedings decision.

Keywords: *law-enforcement bodies' system, law-enforcement, administrative-legal protection.*

Надійшла до редакції 04.06.2013

Л.В. Фокша

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.735 + 336.14

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ БЮДЖЕТНОГО КРЕДИТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Розглянуто теоретичні та правові засади кредитування бюджету як складової інституту державного кредиту. Досліджено сутність кредитування бюджету як фінансово-правової категорії; зазначено особливості правового статусу учасників правовідносин. Охарактеризовано основні програми бюджетного кредитування, що діють в Україні.

***Ключові слова:** державний кредит, кредитування бюджету, держава як кредитор, фонди державного кредитування.*

Постановки проблеми. В умовах здійснення реформування в Україні все більшого значення набуває необхідність проведення системного аналізу правових засад функціонування елементів фінансової системи держави, перегляду базових теоретичних положень та приведення їх до єдиного смислового навантаження і змісту. Особливої актуальності набуває необхідність визначення теоретичних основ інституту публічного кредиту, що пов'язано з нормативними перетвореннями, що відбулися в цій сфері.

Державний кредит посідає важливе місце у фінансовій системі України. За допомогою публічного кредиту держава здійснює перерозподіл тимчасово вільних коштів та забезпечує стимулювання розвитку пріоритетних галузей економіки, прискорення грошового обігу, виконання державних програм соціального розвитку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Правові засади державного кредиту досліджували такі вітчизняні і зарубіжні науковці – фахівці в галузі фінансового права: Л.К. Воронова, І.Б. Заверуха, М.В. Карасьова, С.О. Ніщимна, О.В. Покачалова, О.І. Худяков, І.І. Янжул та ін. Проте, при всій важливості проведених досліджень, сьогодні в наукових колах немає чітко окресленого підходу до визначення наукових засад і напрямів правового регулювання кредитування бюджету як складового елемента інституту публічного кредиту.

Мета статті полягає у визначенні теоретичних і правових засад кредитування бюджету як складової інституту державного кредиту. Задля досягнення поставленої мети передбачається: визначити сутність кредитування бюджету як фінансово-правової категорії; зазначити особливості правового статусу учасників; окреслити роль і значення державного кредитування у вирішенні соціальних проблем держави.

Виклад основного матеріалу. Кредит є однією з найбільш складних та різнобічних правових категорій. Слово “кредит” походить від латинського „credo”, що означає „довіра”, „credere” – вірити, „creditum” – ввірене, тобто, передбачає передачу речі із впевненістю, що вона буде повернута.

Кредитні відносини виникають у сфері цивільно-правового, господарсько-правового та фінансово-правового регулювання.

Розглядаючи «кредит» як елемент фінансової системи держави, більшість науковців виділяють такі складові ланки кредиту: державний (місцевий) і банківський, що вбачається достатньо обґрунтованим з теоретичних і правозастосовних позицій.

Аналіз наукових публікацій, що присвячені дослідженню питань публічного (державного) кредиту, свідчить про розповсюджене трактування кредиту як системи економічних відносин з приводу мобілізації тимчасово вільних коштів фізичних та юридичних осіб з метою фінансування дефіциту бюджету. Проте зазначене визначення не охоплює всієї багатогранної системи відносин у сфері публічного кредиту і стосується лише державних (місцевих) запозичень.

За визначенням науковця О.І. Худякова, «розширення категорії "державний кредит" вбачається вірним. Сам по собі вираз "державний кредит" безликий. З нього випливає лише те, що це кредит, в якому бере участь держава. У якій якості вона бере участь – боржника або кредитора, даний вираз відповіді не дає. У той же час кредит можна "отримати", але можна і "надати". І те й інше охоплюється поняттям "державний кредит" — з лінгвістичної точки зору можливий будь-який варіант» [13, с. 4]. Отже, якщо у процесі здійснення кредитної діяльності публічний суб'єкт може виступати і як позичальник, і як кредитор, і як гарант при здійсненні тих чи інших інвестиційних програм, реалізації проектів, то і категорія «державний (місцевий) кредит», повинна охоплювати як запозичення, так і кредитування і гарантування.

Під державним кредитом слід розуміти систему економічних відносин, які виникають у процесі перерозподілу коштів між державою в особі її органів влади і управління та юридичними і фізичними особами (як резидентами, так і нерезидентами), іншими державами і міжнародними фінансовими організаціями, в яких держава може виступати в ролі позичальника, кредитора або гаранта. Відповідно, держава вступає у правовідносини запозичення, кредитування та гарантування.

На жаль, сучасна фінансово-правова наука приділяє недостатньо уваги таким механізмам публічного кредиту як гарантування і кредитування, зосередившись, головним чином, на дослідженні державних (місцевих) запозичень. На це вказує, зокрема, практично повне ігнорування відповідних питань у базових підручниках з фінансового права.

Державне кредитування є важливою складовою публічного кредиту, що має забезпечити збалансованість бюджетно-фінансової та грошово-кредитної політики держави шляхом спрямування кредитних ресурсів у пріоритетні галузі з метою досягнення певного соціально-економічного ефекту. Тому побудова незалежної, економічно та соціально розвинутої держави вимагає негайного і досконалого врегулювання відносин, що виникають у процесі державного кредитування.

Правовідносини у сфері кредитування бюджету регулюються Бюджетним кодексом України (далі – БКУ) [1], постановою Кабінету Міністрів

України від 12.01.2011 р. № 18 «Про затвердження Порядку передачі бюджетних призначень, перерозподілу видатків бюджету і надання кредитів з бюджету» [7], наказом Міністерства Фінансів України від 30.09.2011 р. № 1223 «Про затвердження Порядку обслуговування державного бюджету за видатками та операціями з надання та повернення кредитів, наданих за рахунок коштів державного бюджету» [5] та цілою низкою підзаконних нормативних актів, що регулюють порядок надання певних видів кредитів.

Під кредитуванням бюджету, згідно з п. 31 ст. 2 БКУ, слід розуміти операції з надання коштів з бюджету на умовах повернення, платності та строковості, внаслідок чого виникають зобов'язання перед бюджетом (надання кредитів з бюджету), та операції з повернення таких коштів до бюджету (повернення кредитів до бюджету). Згідно з БКУ, до кредитів з бюджету також належать бюджетні позички та фінансова допомога з бюджету на поворотній основі [1].

По суті, кредитування бюджету є механізмом розподілу грошових фондів на принципах кредитування, з метою реалізації економічної і соціальної політики держави.

Як економічна категорія, кредитування бюджету перебуває на стику двох видів економічних відносин – фінансів і кредиту, і, як наслідок, несе в собі основні риси і фінансів, і кредиту. До ознак кредитування бюджету, як фінансово-правової категорії, слід віднести таке:

- регулювання відносин у сфері кредитування бюджету відбувається як складова фінансової діяльності держави, органу місцевого самоврядування;
  - обов'язкова наявність суб'єкта владних повноважень (держави, органу місцевого самоврядування) як учасника правовідносин у цій сфері;
  - здійснюється з метою задоволення загальнодержавних або важливих для суспільства потреб: кредитні кошти спрямовуються у пріоритетні галузі господарства або на вирішення нагальних соціальних потреб;
  - джерелом кредитування є бюджетні кошти;
  - здійснюється на принципах строковості, відплатності та зворотності.
- Деякі науковці, як основний принцип здійснення кредитування бюджету, виділяють принцип оптимального співвідношення приватних інтересів кредиторів (фізичних та юридичних осіб) і публічних інтересів держави (територіальних громад). Окрім зазначених принципів, виділяють також принципи економічності, цільового призначення, добровільності, забезпеченості, публічності та прозорості.

Ряд принципів, ознак (платність, строковість, зворотність та ін.) кредитування бюджету схожі з принципами банківського кредитування, хоча, звісно, і наповнені іншим змістом. Метою публічного кредитування є проведення економічної політики, а не управління ліквідністю або отримання прибутків.

Як зазначає О.І. Худяков, «відносини публічного кредиту, будучи економічними відносинами, існують лише у правовій формі. З точки зору співвідношення форми і змісту, дані суспільні відносини за своїм змістом є економічними, а за формою правовими» [13, с. 4]. Зазначене твердження є прийнятним і для кредитування бюджету як форми державного кредиту.

Однією з основних особливостей відносин по кредитуванню бюджету є їх суб'єктний склад: однією стороною (кредитором) виступає публічний орган влади, іншою (позичальниками) – іноземні держави, міжнародні організації, фізичні і юридичні особи (резиденти та нерезиденти).

Аналіз норм Бюджетного кодексу України дозволяє визначити, що кредитором може виступати держава в особі уповноважених органів (за рахунок коштів, акумульованих у Державному бюджеті України), Верховна рада Автономної Республіки Крим (кошти бюджету АРК) та територіальна громада в особі органів місцевого самоврядування (за рахунок коштів обласних, районних бюджетів та бюджетів місцевого самоврядування). Проте відсутність у БКУ чіткого закріплення повноважень зазначених органів на здійснення кредитування бюджету породжує безліч колізій та неузгодженостей.

Зокрема, безпосереднє регулювання питань участі органів місцевого самоврядування у фінансово-кредитних відносинах здійснюється законодавством України про місцеве самоврядування та бюджетним законодавством. Проте Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР від 21.05.1997 р. [2] не закріплює право органів місцевого самоврядування на кредитування бюджету. Подібна неузгодженість прослідковується і в нормативних актах, що регулюють повноваження Верховної ради Автономної Республіки Крим.

Відповідно до Порядку обслуговування державного бюджету за видатками та операціями з надання та повернення кредитів, наданих за рахунок коштів державного бюджету, затвердженого наказом Міністерства фінансів України 30.09.2011 № 1223, кредитором визнається розпорядник бюджетних коштів відповідного рівня або одержувач бюджетних коштів, який отримує бюджетні асигнування з державного бюджету для здійснення операцій з надання кредитів з бюджету, бюджетних позичок та фінансової допомоги на поворотній основі позичальнику та забезпечує повернення таких коштів до бюджету [5].

Що ж до іншого учасника правовідносин кредитування, то в нормативних актах України також відсутній єдиний підхід до розуміння особи позичальника. Згідно з наказом Міністерства фінансів України № 1223, позичальником є юридична або фізична особа, яка отримує у тимчасове користування кошти державного бюджету на умовах повернення, платності та строковості на певну визначену мету відповідно до нормативно-правових актів [5]. Поряд з цим наказом Міністерства фінансів України від 12.03.2012 № 333 [4] «Про затвердження Інструкції щодо застосування класифікації кредитування бюджету» визначено, що, виступаючи в якості кредитора, держава може надавати як зовнішні кредити іноземним державам, міжнародним організаціям, підприємствам, фізичним особам та іншим суб'єктам; так і внутрішні – органам державного управління інших рівнів, підприємствам, установам, організаціям; населенню; що значно розширює коло позичальників.

Враховуючи зазначене, вбачається необхідним закріпити у Бюджетному кодексі України склад учасників правовідносин у сфері кредитування

бюджету та внести відповідні зміни до нормативних актів, що регулюють безпосередньо повноваження представницьких органів влади.

Згідно з Інструкцією щодо застосування класифікації кредитування бюджету, затвердженою наказом Міністерства фінансів України № 333 від 12.03.2012 р., до категорії кредитування належать платежі бюджетів усіх рівнів, у результаті яких у них з'являються фінансові вимоги до позичальників, які передбачають обов'язкове повернення коштів, у тому числі резервного фонду державного та місцевих бюджетів, асигнування за якими відкриті на умовах повернення [4].

За своєю суттю кредитування бюджету не належить до видатків бюджету. У результаті надання кредитів за рахунок бюджетних коштів у позичальників з'являються зобов'язання перед бюджетом, і ці кошти обов'язково мають бути повернуті до бюджету, що є ресурсами бюджету, які можуть бути спрямовані як на подальше надання кредитів, так і на здійснення видатків.

При наданні відповідних кредитів із бюджету заборгованість позичальників виникає перед відповідним бюджетом. Всі права щодо вимоги від позичальників повернення кредитів у повному обсязі до відповідного бюджету переходять до держави або Автономної Республіки Крим чи відповідної територіальної громади. Такі права виникають з моменту фактичного надання кредитів з бюджету на певну суму коштів, що отримані з відповідного бюджету.

Позичальники отримують кредитні ресурси на підставі укладених кредитних договорів та підтверджувальних документів.

Кредитор спрямовує бюджетні кошти за бюджетними програмами з кредитування виключно на визначені в установленому порядку мету, завдання та напрями цих бюджетних програм, а позичальник забезпечує використання таких коштів за їх призначенням.

Бюджетні кредити спрямовуються на таке:

- 1) реалізація бюджетних інвестиційних проектів та забезпечення розвитку пріоритетних напрямів діяльності держави;
- 2) здійснення зовнішньоекономічної діяльності держави;
- 3) покриття дефіциту готівки нижчестоящих бюджетів.

Державне кредитування пріоритетних напрямків діяльності держави в Україні набуває все більшого застосування. Так, державне кредитування охоплює на сьогоднішній день вищу освіту, житлове будівництво, індивідуальне житлове будівництво на селі, сільське господарство.

У державній інвестиційній політиці важливе місце займає державне кредитування фізичних осіб, оскільки саме воно обслуговує економічні інтереси суспільства, опосередковує зв'язки між державою та громадянами та забезпечує виконання державою соціальної підтримки населення.

Одним із видів державного інвестиційного кредитування є надання кредитів молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла. В Україні цей вид кредитування регулюється Законом України від 05 лютого 1993 р. № 2998-ХІІ «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [3] та

постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 2001 р. № 584 «Про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла» [9].

В Україні функціонує державна спеціалізована фінансова установа «Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву», що утворена з метою реалізації державної житлової політики та підпорядкована Кабінету Міністрів України, яка використовує кошти державного, місцевих бюджетів та інших джерел, виділені для надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла.

Право на отримання кредиту мають сім'ї та одинокі молоді громадяни, які згідно із законодавством визнані такими, що потребують поліпшення житлових умов, а саме:

- сім'я, в якій чоловік та дружина віком до 35 років включно;
- неповна сім'я, в якій мати (батько) віком до 35 років включно має неповнолітніх дітей (дитину);
- одинокі молоді громадяни віком до 35 років включно [9].

Зважаючи на недостатнє фінансування будівництва і придбання житла з Державного бюджету та коштів Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву, Уряд України затвердив Порядок часткової компенсації відсоткової ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла (затверджено постановою КМУ від 4 червня 2003 р. № 853).

Окрему увагу держава приділяє вирішенню питання забезпечення індивідуальних забудовників житла на селі пільговими кредитними коштами. Правила надання довгострокових кредитів індивідуальних забудовників житла на селі затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5.10.1998 р. № 1597. Головним розпорядником бюджетних коштів та відповідальним виконавцем бюджетної програми «Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників на будівництво (реконструкцію) та придбання житла» є Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, а одержувачами бюджетних коштів – фонди [12].

Позичальниками кредитів за рахунок кредитних ресурсів фондів можуть бути громадяни України, які постійно проживають, будують об'єкти кредитування в сільській місцевості і працюють в органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах та організаціях сільського господарства, інших господарських формуваннях, що функціонують у сільській місцевості, соціальній сфері села, а також на підприємствах, в установах та організаціях переробних і обслуговуючих галузей агропромислового комплексу, навчальних закладах, закладах культури та охорони здоров'я, розташованих у межах району.

Кредит індивідуальному забудовнику надається на термін до 20 років, а молодим сім'ям (подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує

35 років) або неповним сім'ям (мати (батько) віком до 35 років) – до 30 років, з внесенням за користування ним плати у розмірі трьох відсотків річних.

Позичальник, який має трьох і більше дітей, звільняється від сплати відсотків за користування пільговим кредитом протягом дії кредитної угоди починаючи з дати подання копії підтверджувальних документів.

Індивідуальні сільські забудовники користуються державним пільговим кредитом за умови їх проживання у сільській місцевості в межах сіл і селищ, а також за межами сіл і селищ у відокремлених фермерських садибах та підтвердження ними своєї платоспроможності [12].

Важливою формою кредитування фізичних осіб є надання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти, порядок яких закріплено Постановою Кабінету Міністрів України від 16.06.2003 р. № 916. Згідно із Постановою КМУ цільовий пільговий державний кредит надається на таких умовах:

- для здобуття вищої освіти за денною, вечірньою і заочною формою навчання у вищих навчальних закладах незалежно від форми власності;
- молодим громадянам України віком до 28 років, які успішно склали вступні іспити або навчаються на будь-якому курсі вищого навчального закладу;
- тільки один раз на навчання за однією і тією ж спеціальністю для здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, магістра у вищому навчальному закладі, що функціонує на території України;
- кредит надається на підставі угоди між його одержувачем та керівником вищого навчального закладу;
- сума кредиту повертається із сплатою 3 % річних протягом 15 років, починаючи з 12-го місяця після закінчення навчання у вищому навчальному закладі до Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та інших місцевих бюджетів з виплатою щороку однієї п'ятнадцятої частини загальної суми одержаного кредиту і відсотків за користування ним;
- розмір кредиту визначається щороку до 1 квітня вищим навчальним закладом державної форми власності виходячи з вартості навчання (за винятком стипендії) відповідно до форми навчання і затверджується центральним органом виконавчої влади, у підпорядкуванні якого перебуває вищий навчальний заклад [8].

Кошти на надання освітніх кредитів передбачаються: у Державному бюджеті України – МОНмолодьспорт для оплати навчання у вищих навчальних закладах усіх форм власності, крім комунальної, а також крім тих, що перебувають у власності Автономної Республіки Крим; у бюджеті Автономної Республіки Крим та інших місцевих бюджетах – відповідно Міністерству освіти Автономної Республіки Крим, управлінням освіти обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій для оплати навчання у вищих навчальних закладах, що перебувають у власності Автономної Республіки Крим, а також у комунальній, державній та приватній власності.

Щодо кредитування юридичних осіб, то в Україні діють програми “Пільгове кредитування юридичних осіб, у тому числі об’єднань співвласників багатоквартирних будинків, для проведення реконструкції, капітальних та поточних ремонтів об’єктів житлово-комунального господарства” (порядок використання коштів, що передбачені у державному бюджеті для кредитування, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 31.05.2012 р. № 599), і програма кредитування будов і об’єктів виробничого призначення, що регулюється Положенням про державне кредитування будов і об’єктів виробничого призначення, затвердженим наказом Міністерства фінансів і Міністерства економіки від 15 листопада 1995 року № 178/170.

Пільговий кредит надається юридичним особам для реалізації проєктів у сфері житлово-комунального господарства за такими напрямками: реконструкція, поточний та капітальний ремонт житлових будинків (утеплення огорожувальних конструкцій, модернізація внутрішньобудинкових мереж та систем, улаштування індивідуальних теплових пунктів, ремонт ліфтів, забезпечення освітлення місць загального користування тощо); реконструкція, поточний та капітальний ремонт об’єктів житлово-комунального господарства. Головним розпорядником бюджетних коштів і відповідальним виконавцем бюджетної програми є Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. Одержувачем бюджетних коштів є Державна спеціалізована фінансова установа “Державний фонд сприяння молодіжному житловому будівництву” та регіональні управління, іпотечний центр Фонду.

При державному кредитуванні будов і об’єктів виробничого призначення кредитування здійснюється шляхом надання бюджетних кредитів безпосередньо міністерствам, відомствам, іншим центральним органам державної виконавчої влади для фінансування підприємствами, об’єднаннями та організаціями через банківські установи в першу чергу пускових об’єктів, а також раніше розпочатих важливих новобудов виробничого призначення, технічного переозброєння і реконструкції діючих підприємств, незалежно від форм власності, на пріоритетних напрямках економіки.

Бюджетні кредити надаються для фінансування будов і об’єктів, проєктні строки спорудження яких (або їх черг) не перевищують трьох років, а в окремих випадках – п’яти років. Погашення бюджетних кредитів починається через рік після закінчення будівництва, реконструкції або технічного переозброєння об’єкта кредитування (його черги, пускового комплексу) і здійснюється щоквартально у термін не більше як за три роки.

Отже, можна дійти висновку, що створені в Україні фонди державного кредитування є цільовими державними фондами, що формуються за рахунок коштів Державного бюджету України, мають чітку мету діяльності і визначені напрямки використання коштів. Крім того, вони є публічними фондами коштів за своїм спрямуванням, бо створюються з метою задоволення потреб окремих категорій громадян. За своєю суттю ці фонди є фінансовими, оскільки опосередковують грошові відносини, пов’язані з розподіленням фінансових ресурсів держави, що регулюється нормами

бюджетного права [6].

Кредитор та позичальник несуть відповідальність згідно із законодавством за цільове використання коштів, наданих у вигляді кредиту із загального (спеціального) фонду державного бюджету, а також за їх своєчасне та повне повернення.

Процедура повернення кредитів, наданих із загального (спеціального) фонду державного бюджету, та сплати відсотків за користування ними здійснюється відповідно до закону про Державний бюджет України, інших нормативно-правових актів та кредитного договору.

Позовна давність на законні вимоги держави (Автономної Республіки Крим чи відповідної територіальної громади) щодо погашення такої заборгованості не поширюється. Органами стягнення простроченої заборгованості із суб'єктів господарювання по кредиту, що був отриманий з державного бюджету, бюджету Автономної Республіки Крим чи місцевого бюджету, є органи державної податкової служби.

Висновок. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що кредитування бюджету є важливою складовою державного кредиту, що має забезпечити розподіл грошових фондів на принципах кредитування з метою реалізації економічної та соціальної політики держави. Правовідносини у сфері кредитування регулюються бюджетним законодавством, проте відсутнє чітке законодавче закріплення порядку, умов, учасників відносин, що створює правову колізію та ускладнює механізм кредитного використання бюджетних коштів. Наразі в Україні нормативно закріплено існування декількох державних кредитних програм, проте про системність та дієвість механізму кредитування бюджету говорити ще зарано.

Бібліографічні посилання

1. Бюджетний кодекс України від 08 липня 2010 р. № 2456-VI // ВВР. – 2010. – № 50–51. – Ст. 572.
2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР.
3. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : Закон України від 05.02.1993 № 2998-XII.
4. Про затвердження Інструкції щодо застосування класифікації кредитування бюджету : наказ Міністерства фінансів України від 12.03.2012 р. № 333.
5. Про затвердження Порядку обслуговування державного бюджету за видатками та операціями з надання та повернення кредитів, наданих за рахунок коштів державного бюджету : наказ Міністерства фінансів України від 30.09.2011 р. № 1223.
6. Ніщима С.О. Правове регулювання державного кредитування в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.07 / С.О. Ніщима. – К., 2005.
7. Про затвердження Порядку передачі бюджетних призначень, перерозподілу видатків бюджету і надання кредитів з бюджету : постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2011 р. № 18.
8. Про порядок надання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 16.06.2003 р. № 916.
9. Про порядок надання пільгових довготермінових кредитів молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла : постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.2001 р. № 584.
10. Про пільгове кредитування юридичних осіб, в тому числі об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, для проведення реконструкції, капітальних та поточних ремонтів об'єктів житлово-комунального господарства : постанова Кабінету Міні-

стрів України від 31.05.2012 р. № 599.

11. Про порядок часткової компенсації відсоткової ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям та одиноким молодим громадянам на будівництво (реконструкцію) і придбання житла : постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2003 р. № 853.

12. Про Правила надання довгострокових кредитів індивідуальних забудовників житла на селі : постанова Кабінету Міністрів України від 05.10.1998 р. № 1597.

13. Худяков А. И. Правовые основы государственного и муниципального кредита / А. И. Худяков // Финансовое право. – 2010. – № 3. – С. 2–6.

Фокша Л. В. Теоретико-правовые основы бюджетного кредитования в Украине. Рассмотрены теоретические и правовые основы кредитования бюджета как составляющей института государственного кредита. Исследована сущность кредитования бюджета как финансово-правовой категории; определены особенности правового статуса участников правоотношений. Охарактеризованы основные программы бюджетного кредитования, действующие в Украине.

Ключевые слова: *государственный кредит, кредитование бюджета, государство как кредитор, фонды государственного кредитования.*

Foksha L. V. Theoretical and legal bases of the budgetary crediting in Ukraine. Public credit is an important component of the financial system of Ukraine. Relevance of article consists in need of research of scientific bases and the directions of legal regulation of crediting of the budget, as element of institute of the public credit.

The purpose of the article is definition of theoretical and legal bases of the budgetary crediting in Ukraine.

In the first part of article it was investigated the essence of term "the state credit". It is defined that the state credit is system of the economic relations in which the state can act as the borrower, the creditor and the guarantor.

In the second part of article it was researched of the contents of the term "budget crediting" and signs of crediting as financial and legal category. It was defined that subjects of legal relationship in the sphere of crediting of the budget is the state represented by authorized body of the power (as the creditor), and the foreign states, the international financial organizations, state bodies of other level, physical and legal entities (as borrowers). The purpose of crediting is carrying out economic and social policy.

In the third part of article the regulatory base which regulates legal relationship in the crediting sphere was analysed. It was defined that in Ukraine there is no fixing at legislative level of participants of legal relationship, their rights and duties, definition of an order and conditions of implementation of crediting of the budget.

In the fourth part of article the main directions of allocation of the budgetary credits were defined. It was noted that existence of several state programs of the state financing of receiving the higher education, housing construction, agriculture is standardly fixed in Ukraine. The funds of the state crediting are trust state funds which are formed at the expense of means of the State budget, have the accurate purpose of activity and the defined uses of funds.

Keywords: *state loan, lending budget, the state as a creditor, funds of the state lending.*

Надійшла до редакції 21.03.2013

П.М. Чистяков

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 351.7

ДО ПИТАННЯ ОСНОВНИХ НАПРЯМКІВ РЕФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Сформульовано та проаналізовано основні шляхи реформування органів внутрішніх справ, обґрунтовано шляхи практичного та теоретичного вирішення проблем їх реформування.

Ключові слова: органи внутрішніх справ, реформування, особовий склад, кадрова робота.

Постановка проблеми. В Україні немає жодної людини, яка б не стверджувала, що діяльність органів внутрішніх справ України сьогодні потребує змін. Необхідність реформування ОВС, узгодження її із суспільними потребами й можливостями держави визначалася з перших років незалежності України й досить широко декларувалася.

Нове розуміння сутності та основних завдань, що ставляться перед органами внутрішніх справ, запровадження адміністративно-сервісного змісту їх діяльності, повинно стати запорукою ефективності реформ.

З огляду на це, жодні великі цифри та показники керівництва не зможуть вплинути на реальну оцінку діяльності органів внутрішніх справ. Довіру громадян не можна "купити" гарними словами, її можна лише заслужити щоденною кропіткою працею кожного працівника міліції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Науковій розробці проблем реформування органів внутрішніх справ України присвятили свої праці М.І. Ануфрієв, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, О.П. Рябченко, О.В. Джафарова, А.Т. Комзюк, О.П. Угровецький, М.Ю. Фролов та ряд інших науковців. Кожен з них мав своє бачення озвученої проблеми та запропонував власні шляхи реформування.

Мета дослідження – з урахуванням напрацьованих вченими-адміністративістами пропозицій та реалій сьогодення сформулювати та проаналізувати основні шляхи реформування органів внутрішніх справ, обґрунтувати шляхи практичного та теоретичного вирішення проблем їх реформування.

Виклад основного матеріалу. Наявна сьогодні система органів внутрішніх справ є пережитком та дітищем загальної радянської системи керування. Слід визначити, що дана система – "хвора" та її оздоровлення стане нелегкою працею всіх державних інституцій. В суспільстві все частіше лунають питання щодо можливості реформування сталої десятиліттями системи. Що краще: реформування або нове утворення? Чи можливо змінити "радянський стиль" діяльності працівників міліції? На нашу думку, немає нічого неможливого. Позитивний досвід реформування органів внутрішніх

справ Грузії, Польщі, Угорщини свідчить, що при наявній політичній волі та попит на зміни в самому суспільстві можливо перебудувати стару модель системи органів внутрішніх справ та змусити її ефективно працювати в сучасних умовах на задоволення потреб кожного громадянина.

Активна фаза реформування системи ОВС припадає на початок XXI століття. Так, у квітні 2000 р. колегія МВС України розглянула і схвалила широкий комплекс заходів щодо перебудови структури органів внутрішніх справ у центрі і на місцях [1].

Але разом з цим слід зазначити, що не завжди реформа старого є ефективною. Невдалий досвід Росії щодо реформування власної системи органів внутрішніх справ призвів лише до банального перейменування міліції у поліцію та марних витрат на це з державного бюджету. Головною причиною невдачі, на нашу думку, став залишений без змін соціальний рівень забезпечення працівників органів внутрішніх справ. Зрозуміло, що реформи – це дорого та витратно, але не маючи коштів реформи не проводять. Потрібно уявити, що затрачені на реформування ресурси повернуться з відсотками на користь всього суспільства.

Реформування органів внутрішніх справ України повинно перебувати в нерозривному взаємозв'язку із загальнодержавними процесами зміцнення конституційних засад діяльності правоохоронної системи України. Завдання перетворень є комплексним, тому зміни мають відбуватися на підставі суворого дотримання таких демократичних принципів, як верховенство права, пріоритет прав і свобод людини і громадянина, адекватність державної політики з питань охорони громадського порядку, громадської безпеки, боротьби зі злочинністю тощо.

Головне призначення реформування полягає в тому, щоб органи державної влади були націлені насамперед на створення належних умов для повноцінної реалізації громадянами своїх прав і свобод, закріплених Конституцією України.

На нашу думку, до основних концептуальних напрямків реформування органів внутрішніх справ України слід віднести таке:

- удосконалення кадрової роботи;
- формування нового іміджу та протидія корупції серед працівників органів внутрішніх справ;
- соціальне та матеріально-технічне забезпечення ОВС;
- удосконалення нормативно-правового забезпечення ОВС.

Пропонуємо окремо деталізувати кожний з зазначених напрямків.

Удосконалення кадрової роботи – невід'ємна складова і неодмінна умова реформування органів внутрішніх справ України. В межах даного напрямку потрібно вирішити такі основні завдання:

1. Шляхом оптимізації служб та підрозділів МВС України, встановити нову чисельність працівників ОВС, з урахуванням реальних потреб та професійного навантаження, що дозволить завершити щорічні спекуляції щодо скорочення кадрового апарату міліції. Оптимізувати нормативи кадрового забезпечення органів внутрішніх справ України з урахуванням фактичного навантаження по кожному напрямку службової діяльності.

За даними Центру політико-правових реформ, у правоохоронних органах налічується 357 700 працівників МВС, а це 780 міліціонерів на 100 тис. населення [2]. Для порівняння: у СРСР на 100 тис. населення було 214 міліціонерів. При цьому до тодішньої структури МВС входили: Державний департамент з питань виконання покарань, Державна пожежна охорона, Державна міграційна служба та інші, які сьогодні функціонують самостійно. Тобто з моменту здобуття українською державою незалежності та по сьогоднішній день цей показник збільшився втричі.

За даними ООН (станом на 2010 рік), у сусідніх країнах, схожих з Україною за політико-економічною ситуацією, поліцейських (з розрахунку на 100 тис. населення) удвічі-втричі менше, ніж в Україні: Болгарія – 442, Чехія – 405, Словенія – 386, Латвія – 370, Угорщина – 335, Польща – 264, Словаччина – 260, Естонія – 240. У таких країнах як США – 233, Бразилія – 282, Франція – 369, Іспанія – 494, Норвегія та Фінляндія – 155–160. Загальносвітовий середній показник – 300 поліцейських на 100 тис. населення, а за рекомендацією ООН – 222 [3].

2. Сформувати і закріпити професійне кадрове ядро співробітників органів внутрішніх справ по всіх напрямках оперативно-службової діяльності. Зазначене дозволить вдосконалити систему заміщення посад керівної ланки. Оновити систему відбору та висунення кандидатів на керівні посади, мінімізувати суб'єктивне оцінювання їх здібностей вищими керівниками, виробити науково обґрунтовані методики визначення професійних та особистих якостей кандидатів на висунення, їх придатності до управлінської діяльності. Вдосконалити механізм здійснення наставництва в ОВС.

3. Підвищити ефективність системи добору, розстановки і переміщення кадрів, здатної поставити надійний заслін проникненню в органи внутрішніх справ професійно непридатних кандидатів на службу, нечистоплотних осіб, а також ставлеників кримінальних структур.

4. Скоригувати роботу освітніх установ МВС України в напрямку підвищення їх професіоналізації і створення єдиної багаторівневої системи професійної підготовки та перепідготовки кадрів, пов'язаної з порядком проходження служби в органах внутрішніх справ. З цією метою кардинально посилити зв'язок навчального процесу з практикою, в тому числі у ході навчально-виховного процесу, запровадити систему зворотних зв'язків "навчання-практика", забезпечити участь курсантів та слухачів у розробці правових, організаційних, технологічних, економічних, інформаційно-аналітичних, фінансових та інших методів удосконалення діяльності правоохоронних органів.

Необхідно удосконалити систему стажування і виробничої практики курсантів та слухачів вищих та інших навчальних закладів. Підсилити рівень відповідальності керівників стажування і виробничої практики. В якості керівників стажування та навчальної практики залучати лише найбільш досвідчених та підготовлених практичних працівників ОВС. Використати формальний підхід щодо організації стажування і виробничої практики курсантів та слухачів вищих та інших навчальних закладів.

5. Створити необхідні умови для "професійних ліфтів", стимулюючих

службовий ріст і особисту ініціативу кадрів.

6. Забезпечити надійну правовий, інформаційний, соціальний та інший захист співробітників органів внутрішніх справ від протиправних посягань у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків.

7. Якісно перетворити виховну роботу з особовим складом, в основу якої поставити ідеї дотримання та захисту прав людини, служіння народу, цивільної відповідальності та патріотизму, вірності службовому обов'язку, суспільству, поваги до закону, загальноприйнятим нормам моралі та моральності, толерантності та самодисципліни. Відновити і зміцнити з цією метою інститути наставництва, поручительства і взаємної відповідальності співробітників і керівників.

Внутрішні зміни потребують принципово нового зовнішнього оформлення. Так, зі зміною назви необхідно сформувати нове позиціонування органів внутрішніх справ у суспільстві. Тому новий імідж поліції (міліції) повинен повідомити громадянам, що після реформування "на виході" ми маємо змістовно нове відомство, що відмовилося від всього негативного в своїй діяльності, в тому числі проявів корупції серед працівників ОВС.

З цією метою потрібно зосередити увагу на таких першочергових завданнях:

1) подальше посилення боротьби з корупцією в органах внутрішніх справ як на "побутовому" рівні (побори на дорогах, при наданні адміністративних послуг тощо), так і на "системному" (зв'язок з представниками організованої злочинності, участь у різного роду корупційних змовах з представниками інших державних органів та комерційних структур, включення працівників ОВС у тіншову економічну діяльність у вигляді надання бізнес-структурам охоронних послуг, допомоги в рейдерських захопленнях, отримання частки в бізнесі). Причому системність корупції вимагає вжиття найактивніших заходів щодо припинення цих явищ шляхом поліпшення координації зусиль усіх правоохоронних органів держави;

2) виключення випадків приховування злочинів і подій серед особового складу, примусу до звільнення винних за власним бажанням або "заднім числом". По кожному факту кримінальних проявів з боку співробітників ОВС проводити ретельні перевірки для виявлення причин і умов порушень законності, правових та етичних норм. Зазначені заходи не повинні мати "компанійського" характеру. Кожен факт кримінальних проявів з боку працівників органів внутрішніх справ повинен розглядатися через оцінку виховної роботи з особовим складом з боку конкретних керівників та службово-трудова колективів. Необхідно відновити роль і значення судів офіцерської честі;

3) потрібно постійно вдосконалювати систему інформування суспільства про роботу по очищенню рядів співробітників органів внутрішніх справ від компрометуючих їх осіб;

4) необхідно ліквідувати прояви клановості, кругової поруки в системі МВС. Слід розробити механізми ротації керівного складу, в тому числі регламентувати обмеження на групові переводи з регіону в регіон співробітників органів внутрішніх справ при призначеннях на керівні посади в

ГУ УМВС, УМВС в областях тощо;

5) використовуючи інструменти пропаганди і контрпропаганди, органи внутрішніх справ повинні брати активну участь у формуванні громадської думки про свою діяльність, широко і своєчасно висвітлюючи позитивні результати роботи, прояви героїзму і самовідданості при виконанні поставлених завдань, а також оперативно, з випередженням даючи об'єктивну оцінку резонансним фактам, які пов'язані з діяльністю ОВС й мають негативне забарвлення;

б) з метою своєчасного реагування на факти безпідставного переслідування співробітниками органів внутрішніх справ суб'єктів підприємницької діяльності, використання кримінально-правових процедур у сфері підприємницької діяльності в протизаконних цілях (порушення "замовних" кримінальних проваджень, рейдерських захоплень, спонукання до переділу бізнесу, отримання доступу до комерційної та іншої охоронюваної законом таємниці) необхідно розробити систему оперативного моніторингу повідомлень у ЗМІ та мережі Інтернет.

Доцільно постійно вдосконалювати механізми громадського контролю, враховувати думку представників місцевих органів влади, населення та громадськості для оцінки оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ, особисті і ділові якості конкретних співробітників, їх внесок у вирішення правоохоронних та інших завдань, розширювати практику використання "гарячих ліній", "телефонів довіри", розвивати систему моніторингу громадської думки.

Питання соціального та матеріально-технічного забезпечення є не менш актуальними та важливими. Ризикуючи кожен день своїм життям та здоров'ям, працівник міліції (поліції) повинен відчувати захищеність та впевненість у завтрашньому дні. Жахливою та принизливою є ситуація, коли працівник повинен забезпечувати виконання своїх службових обов'язків за власний рахунок або виступати у ролі "жебрака", прохаючи громадян та підприємства надати допомогу у вигляді канцтоварів, паперу для оргтехніки, палива тощо.

Вирішенню зазначених проблем повинно сприяти:

1) формування в системі МВС України умов, що забезпечують високу особисту зацікавленість кожного співробітника в сумлінному виконанні службових обов'язків, як гарантії збереження високооплачуваної та престижної роботи;

2) отримання під час проходження служби і після виходу у відставку гідного пакета соціальних пільг;

3) підвищення рівня грошового забезпечення та соціального захисту працівників МВС, забезпечення гарантованого бюджетного фінансування в обсягах, які дозволяли б виплату всіх установлених законом видів грошового утримання.

4) запровадження дієвого механізму забезпечення працівників ОВС житлом шляхом пільгового кредитування, із зобов'язанням виплати повної суми кредиту, якщо його звільнено з МВС за порушення дисципліни чи законності.

З метою формування здорової корпоративної етики забезпечити переорієнтування діяльності підрозділів внутрішньої безпеки на захист працівників системи МВС та членів їх родин. Викоринити факти встановлення "показників" щодо притягнення працівників органів та підрозділів МВС до адміністративної чи дисциплінарної відповідальності.

Подальше підвищення рівня соціального захисту особового складу має ґрунтуватися на вдосконаленні відомчих систем освіти, медичного, пенсійного та житлового забезпечення, у тому числі шляхом розвитку інституту соціальних виплат на будівництво і придбання житла, надання безвідсоткових позик на придбання земельних ділянок і під індивідуальне житлове будівництво.

Необхідно забезпечити постійну увагу до проблеми забезпечення гарантій правового і соціального захисту співробітників та членів їх сімей; підвищити роль юридичної служби в питаннях захисту прав та інтересів особового складу; створити дієві механізми практичної реалізації встановлених законодавством пільг і соціальних гарантій для співробітників, військовослужбовців, осіб, звільнених зі служби, та членів їх сімей, роботи з ветеранами органів внутрішніх справ; постійно проводити заходи щодо увічнення пам'яті співробітників, загиблих при виконанні службового обов'язку, надавати допомогу їх сім'ям.

Слід розробити систему більш жорсткого відомчого контролю у сфері фінансового забезпечення та матеріально-технічного постачання органів внутрішніх справ. При цьому створити заслін придбанням для потреб органів внутрішніх справ застарілих та неякісних зразків обладнання та постачання, а також невідповідних міжнародним стандартам поліцейської техніки і засобів зв'язку. До цієї роботи повинні активно залучатися представники громадських рад органів внутрішніх справ та експерти-фахівці з підприємницького середовища.

Досягнення всіх вищеназаних цілей не можна реалізувати без належного нормативно-правового забезпечення діяльності працівників органів внутрішніх справ. Для успішного реформування системи органів внутрішніх справ у державі повинні бути створені нормативно-правові передумови, передусім на законодавчому рівні.

З цією метою Концепцією реформування органів внутрішніх справ України передбачено упродовж 2012–2013 років створити ефективну нормативну базу для діяльності МВС, що дозволить у подальшому, за період з 2014 до 2015 року, реалізувати положення Концепції в повному обсязі, а також забезпечити сталу роботу Міністерства внутрішніх справ.

Першим кроком має стати нормативно-правове закріплення розмежування функцій міністерств (відомств) у системі органів державної виконавчої влади в Україні. Це дозволить визначити перелік функцій, які має виконувати у своїй діяльності МВС та інші міністерства (відомства) держави за результатами їх функціонального обстеження, усунути паралелізм у роботі різних правоохоронних органів [4].

Для реалізації вищевказаного рішення і завдань реформування необхідно забезпечити прийняття низки законів, зокрема "Про поліцію", "Про

органи внутрішніх справ України", "Про Національну поліцію України", "Про Державну міграційну службу в Україні" тощо.

Висновки. Реформи – завжди болюча річ. Під час їх реалізації можуть бути допущені помилки, висловлені різні думки, незадоволення, критика влади, але пройти цей етап ми повинні гордо, незалежно та впевнено. Аналогічними шляхами пройшли Литва, Латвія, Естонія, Грузія. Позитивні зміни відчутні в колишніх країнах соціалістичного блоку – Польщі, Чехії, Словаччині тощо. Тому й Україна повинна пройти цей історичний відрізок перетворень.

Ми переконані, що українські працівники органів внутрішніх справ не гірше, а в деяких випадках краще та професійніше, ніж їх колеги з інших країн. Потрібно вірити в наших людей, разом обговорювати, роз'яснювати їм необхідність та майбутні результати від запланованих реформ. Влада та громадяни повинні пройти це разом, поважаючи та підтримуючи один одного.

Тому при підготовці та наступному обговоренні Концепції реформування органів внутрішніх справ потрібно врахувати думки та позицію суспільства, особливо громадських правозахисних організацій.

Для цього необхідно передбачити: оптимізацію функцій системи управління; приведення організаційно-штатної структури у відповідність новим пріоритетам; використання таких, що зарекомендували себе на практиці, форм і методів оперативної та службової діяльності; впровадження наукових рекомендацій; поліпшення роботи з кадрами; зміцнення системи внутрішньої безпеки (в тому числі з виявлення та припинення корупції серед особового складу) та співробітництва з іншими правоохоронними органами; взаємодія з населенням, ЗМІ; належне фінансове і матеріально-технічне забезпечення ОВС тощо.

У майбутній Концепції реформування ОВС повинні бути прописані її основні принципи: провадження діяльності органів внутрішніх справ виключно з метою захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань; єдність системи МВС; першочергове забезпечення діяльності низових ланок органів внутрішніх справ як основи системи МВС; доступність правоохоронної допомоги для громадян; пріоритетна орієнтація діяльності кожної служби і підрозділу незалежно від їх функціональної спеціалізації на вирішення завдань боротьби із злочинністю і забезпечення громадської безпеки; визначення оптимальної чисельності служб і підрозділів, що виконують забезпечувальні функції; максимальне розтастування працівників, які особисто не здійснюють правоохоронних функцій; наступництво, плановість, послідовність, поетапність та гласність у здійсненні всіх перетворень, недопущення або зведення до мінімуму можливих ущемлень законних інтересів працівників ОВС.

Концепція реформування повинна стати не лише декларацією про наміри, а містити конкретні, реальні кроки на шляху перетворень. Ці кроки не повинні бути випадковими, робити щось заради видимості процесу – велика помилка. Робити потрібно завжди заради результату. Результату не ситуативного, а системного та тривалого, такого результату в історії станов-

лення нового сучасного правоохоронного органу України, щоб не було соромно перед наступними поколіннями.

Бібліографічні посилання

1. Безсмертний О. К. Реформування органів внутрішніх справ України: шляхи реалізації / О. К. Безсмертний // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 80–82 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11bokusg.pdf>.
2. Офіційний Інтернет сайт Центру політико-правих реформ [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // pravo.org.ua.
3. Проект Постанови Верховної Ради України Рекомендації парламентських слухань на тему: "Про реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України і впровадження європейських стандартів" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // zakon.rada.gov.ua.
4. Зозуля І. В. Упорядкування напрямків реформування органів внутрішніх справ і правоохоронної системи сектору безпеки України за їх концептуальним забезпеченням / І. В. Зозуля // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 383–390 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10zivikz.pdf>.

Чистяков П. М. К вопросу об основных направлениях реформирования органов внутренних дел Украины. Сформулированы и проанализированы основные пути реформирования органов внутренних дел, обоснованы пути практического и теоретического решения проблем их реформирования.

Ключевые слова: органы внутренних дел, реформирование, личный состав, кадровая работа.

Chistyakov P. M. To question of the basic directions of reforming of internal affairs bodies of Ukraine. The article is about the problems of reformation of internal affairs bodies in modern terms. Auto taking into account the suggestions turned out by scientists, set forth and analysed the basic ways of reformation of organs of internal affairs, grounded the ways of practical and theoretical decision of problems of their reformation.

In Ukraine there is no one who has not claimed that the activities of the bodies of internal Affairs of Ukraine today requires changes. The necessity of reforming the police, the harmonization with public needs and possibilities of the state was determined from the first years of Ukraine's independence, and has widely been declared.

The reform of the bodies of internal Affairs of Ukraine should be inextricable linkages with national processes strengthening of the constitutional bases of activity of judicial system of Ukraine. Goal conversions is complex, so changes must occur on the basis of strict observance of such democratic principles, rule of law, the priority of the rights and freedoms of man and citizen, the adequacy of the state policy on the protection of public order, public security, fighting crime, etc.

The main purpose of the reform is that the state authorities were aimed primarily at creating appropriate conditions for full realization of their rights and freedoms guaranteed by the Constitution of Ukraine.

Reforms - always a painful thing. During its implementation may be errors, different thoughts, discontent, criticism of the authorities, but to pass this stage we proudly independent and confident. Similar path took several post-Soviet Lithuania, Latvia, Estonia, Georgia. Positive changes noticeable in the former communist bloc countries - Poland, the Czech Republic, Slovakia and others. Therefore, Ukraine should pass this historical period of change.

Therefore, in the preparation and follow-up interviews Reform Concept of the Interior, to consider the views and position of the society, particularly human rights organizations.

Keywords : internal affairs bodies, militia, reformation, staff, staff management.

Надійшла до редакції 24.05.2013

О. Ю. Бурдонова

аспірант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.73 : 342.922 (477)

СПІВРОБІТНИЦТВО СУБ'ЄКТІВ ПЕРВИННОГО ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ У СФЕРІ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

Розглянуто проблемні питання взаємодії суб'єктів первинного фінансового моніторингу із суб'єктами державного фінансового моніторингу та правоохоронними органами у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також внесено пропозиції щодо вдосконалення цього напрямку антилегалізаційних заходів.

Ключові слова: взаємодія, запобігання, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, протидія, удосконалення.

Постановка проблеми. У період стрімкого розвитку економіки та впровадження інноваційних технологій кожній державі потрібно гарантувати стабільність фінансової системи, яка досягається шляхом регулювання фінансових відносин уповноважених суб'єктів і нагляду за ними. Держава в особі компетентних правоохоронних і контролюючих органів повинна протидіяти процесам накопичення доходів, одержаних злочинним шляхом, і знищувати джерела фінансування тероризму. Саме для цього нею розробляються і впроваджуються нормативно-правові акти, що регламентують межі необхідної поведінки учасників фінансових правовідносин, які сприяють ефективному та сталому функціонуванню фінансової системи держави. Отже, виявлення та руйнування схем відмивання «брудних» грошей, у тому числі переміщення з цією метою коштів територією України, стають основою спільної і цілеспрямованої роботи Державної служби фінансового моніторингу України (далі – Держфінмоніторинг України), суб'єктів державного та первинного фінансового моніторингу, правоохоронних і судових органів.

Нині питання запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму перебувають у центрі підвищеної уваги науковців і практиків, адже подолання цієї проблеми сприятиме становленню і розвитку України як демократичної, правової держави. Здебільшого, ця увага проявляється у наділенні певними повноваженнями суб'єктів первинного фінансового моніторингу при здійсненні своєї діяльності та контролю за ними, адже, на нашу думку, вони є первинною гілкою у національній дворівневій системі фінансового моніторингу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема здійснення фінансового моніторингу приділено багато уваги, зокрема у працях таких українських дослідників, як О. Андрійко, С. Буткевич, В. Коваленко, О. Пойзнер, С. Симов'ян тощо. Аналіз націона-

льного законодавства у цій сфері здійснено в роботах О. Дмитрова, О. Київець, О. Користіна, А. Клименка, Є. Павліченко та ін. Однак питання діяльності суб'єктів первинного фінансового моніторингу були досліджені лише у межах загальних проблем фінансового контролю. Тому, на наш погляд, вони потребують особливої уваги та самостійного дослідження.

Метою статті є з'ясування сутності й особливостей механізму взаємодії суб'єктів первинного фінансового моніторингу із суб'єктами державного фінансового моніторингу та правоохоронними органами у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також вироблення пропозицій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Проведений аналіз результатів діяльності правоохоронних та інших державних органів переконливо свідчить, що одна з основних причин існування негативних явищ у питаннях подальшої розбудови системи фінансового моніторингу пов'язана саме із відсутністю належної взаємодії між суб'єктами державного фінансового моніторингу та правоохоронними органами, з одного боку, та суб'єктами первинного фінансового моніторингу – з іншого.

Як указує В. Журавель, обов'язковою умовою успішного розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, є налагоджена координація і взаємодія діяльності між різними органами і структурами, до компетенції яких входить протидія цьому різновиду злочинів. При цьому провідне місце серед них займає Держфінмоніторинг України. Саме на цей контролюючий орган, виходячи з його компетенції, покладено завдання щодо забезпечення належної координації між суб'єктами первинного та державного фінансового моніторингу, іншими державними органами, в тому числі і правоохоронними, з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму [1, с. 105–106].

Як уже було з'ясовано, ключовим елементом системи протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму є Держфінмоніторинг України – центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму. Відповідно до Положення про Держфінмоніторинг України, затвердженого Указом Президента України від 13.04.2011 № 466/2011, його діяльність спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра фінансів України [2].

Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» встановлено вичерпний перелік суб'єктів первинного фінансового моніторингу, їх права та обов'язки, якими вони наділені при здійсненні своїх повноважень у питаннях запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму [3]. Відповідно до цього Закону, суб'єкти первинного фінансового моніторингу повинні стати на облік у спеціально уповноваженому органі як суб'єкт первинного фінансового моніторингу та у разі припинення своєї

діяльності повідомити про це спеціально уповноважений орган у визначеному Національним банком України для банків та Кабінетом Міністрів України для інших суб'єктів первинного фінансового моніторингу порядку. Також суб'єкти первинного фінансового моніторингу мають забезпечувати виявлення фінансових операцій, що підлягають фінансовому моніторингу, до початку, у процесі, в день виникнення підозр, після їх проведення або при спробі їх проведення чи після відмови клієнта від їх проведення [3].

Докладніше механізм взаємодії суб'єктів первинного фінансового моніторингу та Держфінмоніторингу України розкрито у відповідних нормативно-правових актах підрозділу фінансової розвідки (див., наприклад, наказ Держфінмоніторингу України від 30.08.2010 № 152) [4].

Слід зазначити, що у 2012 р. кількість узятих на облік Держфінмоніторингом України повідомлень від суб'єктів первинного фінансового моніторингу про фінансові операції становила 975 399 (у порівнянні з минулим роком зменшилася на 11 %). Також, разом зі зменшенням кількості повідомлень, зберігає тенденцію до зниження питомо вага помилок, яка склала лише 0,78 % від загальної кількості отриманих у 2012 р. Держфінмоніторингом України повідомлень [5].

Найбільш активними у системі звітування щодо суб'єктів первинного фінансового моніторингу є банківські установи, які надсилають основну частину повідомлень про операції, що підлягають фінансовому моніторингу. Так, протягом минулого року ними було надіслано майже 97 % від загальної кількості повідомлень про фінансові операції. Звідси можна простежити негативне явище стосовно інших суб'єктів первинного фінансового моніторингу – небанківських установ. Від них надходить лише 3 % повідомлень. На нашу думку, це є певним показником неналежної якості нагляду з боку органів, що контролюють діяльність цих суб'єктів первинного фінансового моніторингу, або відсутності достатньої обізнаності про фінансові операції, які можуть бути пов'язані з легалізацією злочинних доходів або фінансуванням тероризму, безпосередньо у суб'єктів первинного фінансового моніторингу.

Підкреслимо, що Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» установлено необхідність проведення спеціальних заходів, які здійснюються суб'єктами первинного фінансового моніторингу, спрямованих на виконання вимог цього Закону, що включають проведення обов'язкового та внутрішнього фінансового моніторингу [3]. Так, якщо стосовно обов'язкового фінансового моніторингу Закон чітко регламентує межі визначення операцій, що підлягають перевірці, то стосовно операцій, що належать до внутрішнього фінансового моніторингу, суб'єктам первинного фінансового моніторингу пропонується повідомляти у випадку, якщо є достатні підстави підозрювати, що вони пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом [3]. Однак поняття «достатніх підстав» для суб'єкта первинного фінансового моніторингу не розкрито (взагалі вважаємо його філософською категорією). Тобто підставою для проведення цьо-

го виду первинного фінансового моніторингу передбачено суб'єктивний висновок особи про сумнівність фінансової операції та з'ясування її причетності до протиправної діяльності. Як наслідок, це може призвести до певних зловживань з боку суб'єкта первинного фінансового моніторингу у вигляді ненадання інформації Держфінмоніторингу України про сумнівні операції. На наш погляд, необхідним є чітке визначення в національному антилегалізаційному законодавстві організаційно-правового механізму цієї дії із визначенням, якими саме засобами, критеріями слід керуватися в даному випадку суб'єктам первинного фінансового моніторингу. Вважаємо, що це сприятиме підвищенню ефективності здійснення суб'єктами первинного фінансового моніторингу діяльності із запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму, та забезпеченню належного здійснення функцій регулювання та нагляду відповідними суб'єктами державного фінансового моніторингу.

Нині в Україні нараховується велика кількість видів контролюючих органів, серед яких через їх підпорядкованість різним центральним органам виконавчої влади також немає належного співробітництва. Тому більшість дослідників правильно зазначає вкрай низький рівень контрольних заходів, безпринципність посадових осіб контролюючих органів щодо реагування на виявлені порушення, високий рівень корумпованості, систематичне втручання в їх діяльність зацікавлених осіб та ін. Наявність таких проблем зумовлює завдання органів прокуратури щодо сприяння діяльності контролюючих органів і безпосередньо суб'єктів первинного фінансового моніторингу [6].

Саме тому, на слушну думку Р.В. Жубріна, важливого значення в організації боротьби з легалізацією злочинних доходів набуває координаційна діяльність прокуратури. Найактуальніші проблеми організації роботи з протидії легалізації злочинних доходів необхідно розглядати на координаційних нарадах керівників правоохоронних органів, розробляти та здійснювати заходи з підвищення ефективності взаємодії у цій сфері. Для участі в таких нарадах доцільно залучати також представників державних органів, що здійснюють контроль виконання законів про протидію легалізації злочинних доходів [7, с. 283], а також і відповідальних осіб суб'єктів первинного фінансового моніторингу, які систематично допускають порушення антилегалізаційного законодавства або мають низькі результати діяльності у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Однак зазначимо, що прокуратура, як правоохоронний орган, не може підміняти органи, які здійснюють контроль за суб'єктами первинного фінансового моніторингу, та не втручається безпосередньо у господарську діяльність, якщо вона не заборонена чинним законодавством.

Так, згідно із вказівкою Генеральної прокуратури України від 06.06.2012 № 82 «Щодо перевірок діяльності суб'єктів підприємництва», всі звернення про порушення законів господарюючими суб'єктами необхідно надсилати для розгляду за належністю. Прийняття їх до провадження можливе лише за умови попереднього вирішення відповідними органами

державного контролю. Безпосередньо перевірки діяльності суб'єктів підприємництва проводяться виключно на підставі: звернень або повідомлень про порушення законів, у тому числі поширених у засобах масової інформації, лише після прийняття відповідних рішень органами державного контролю; скарг на дії чи бездіяльність, рішення посадових осіб контролюючих органів; вказівок або доручень вищестоящої прокуратури [8]. На наш погляд, якщо є порушення закону і особливо скарги про це від конкретного громадянина, права якого порушені, то прокуратура, виконуючи перш за все правозахисну функцію, повинна самостійно невідкладно реагувати на ці заяви.

Одночасно з цим, на слухну думку Л. Чуніхіної, причинами недостатньої і несвоєчасної взаємодії банківських служб з правоохоронними органами та її низької результативності є: взаємодія банків з правоохоронними органами у виявленні та запобіганні здійсненню сумнівних фінансових операцій, можливо, причетних до злочинної діяльності, надмірно ускладнена та обмежена зайвою формальністю, обставинами й умовами, виконання яких призводить до втрати часу, можливості використання правоохоронними органами оперативних можливостей; термінове (негайне) повідомлення правоохоронних органів про сумнівність і підозрілість операцій передбачено лише у разі виникнення підозри на фінансування тероризму; надмірні обмеження банківської таємниці [9].

Так, у п. 4 ст. 12 Закону закріплено, що подання інформації суб'єктом первинного фінансового моніторингу спеціально уповноваженому органу в установленому порядку не є порушенням професійної таємниці, таємниці страхування, банківської або комерційної таємниці [3]. Однак стосовно надання інформації суб'єктами первинного фінансового моніторингу про операції, які мають ознаки відмивання «брудних грошей», і є видом таємниці їх професійної діяльності, до правоохоронних органів відсутні будь-які уточнення [10, с. 230–231].

Висновки. Враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що ускладнення, непорозуміння та дублювання функцій суб'єктів державного фінансового моніторингу певною мірою перешкоджають реалізації установлених законом повноважень суб'єктів первинного фінансового моніторингу. Для усунення таких суперечностей і прогалин необхідно вжити заходів з метою підвищення ефективності нагляду та регулювання діяльності суб'єктів первинного фінансового моніторингу, вдосконалити методичні рекомендації для них стосовно виявлення підозрілих операцій, критерії їх оцінки та подання інформації до Держфінмоніторингу України. Також, враховуючи певні недоліки законодавства у сфері взаємодії суб'єктів первинного фінансового моніторингу із правоохоронними органами, доцільним буде подальше вдосконалення механізму їх взаємодії під час опрацювання узагальнених матеріалів щодо фінансових операцій, які можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, а також під час кримінального провадження за такими матеріалами.

Бібліографічні посилання

1. Журавель В. А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : наук.-практ. посіб. / В. А. Журавель. – Х., 2005.
2. Про Положення про Державну службу фінансового моніторингу України : указ Президента України від 13 квіт. 2011 р. № 466/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – Ст. 1272.
3. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» : Закон України від 18 трав. 2010 р. № 2258-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 39. – Ст. 1293.
4. Про затвердження Порядку електронної взаємодії суб'єктів первинного фінансового моніторингу та Державного комітету фінансового моніторингу України : наказ Державного комітету фінансового моніторингу України від 30 серп. 2010 р. № 152 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 79. – Ст. 2809.
5. Офіційний веб-сайт Державної служби фінансового моніторингу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sdfm.gov.ua>.
6. Сухонос В. В. Взаємодія прокуратури з суб'єктами фінансового моніторингу / В. В. Сухонос [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uchet.academy.sumy.ua/images/stories/docs/K_KPD/Sukhonos_046.pdf.
7. Жубрин Р. В. Противодействие легализации преступных доходов (зарубежный и российский опыт) : монография / Р. В. Жубрин. – М., 2010.
8. Щодо перевірок діяльності суб'єктів підприємництва : вказівка Генеральної прокуратури України від 06 черв. 2012 р. № 82. – К., 2012.
9. Чуніхіна Л. М. Первинний фінансовий моніторинг в банках України як засіб запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Чуніхіна Л. М. – Львів, 2007.
10. Буткевич С. А. Запобігання та протидія використанню коштів, здобутих від наркобізнесу / С. А. Буткевич // Юрид. Україна. – 2009. – № 11–12 (83–84). – С. 228–233.

Бурдонова О. Ю. Сотрудничество субъектов первичного финансового мониторинга в сфере предупреждения и противодействия легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем Рассмотрены проблемные вопросы взаимодействия субъектов первичного финансового мониторинга с субъектами государственного финансового мониторинга и правоохранительными органами в сфере предупреждения и противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, а также внесены предложения по усовершенствованию этого направления антилегализационных мероприятий.

Ключевые слова: взаимодействие, предупреждение, легализация (отмывание) доходов, полученных преступным путем, противодействие, усовершенствование.

Burdonova O. Yu. Cooperation of subjects of primary financial monitoring in area of prevention and counteraction to legalization (laundering) of incomes received in criminal way. In the article the problem aspects of interaction of subjects of primary financial monitoring with subjects of state financial monitoring and law enforcement authorities in parts for prevention and counteraction to legalization (laundering) of incomes received in criminal way are considered, and also offers on improvement in this direction of anti-money laundering activity are developed.

The analysis of activity of law enforcement and other government agencies clearly shows that one of the main causes of adverse events in issues of further development of financial monitoring system is connected to lack of proper cooperation between entities of state financial monitoring and law enforcement, on the one hand, and reporting entities – on the other.

Complication, confusion and duplication of subjects of state financial monitoring to some extent prevent the implementation of statutory powers of entities. To resolve these contradictions and gaps need to take steps to enhance effectiveness of supervision and regulation of entities, to improve guidance to them in relation to identification of suspicious transactions, criteria for its evaluation and report to the State Service for Financial Monitoring of Ukraine.

In view of some shortcomings of legislation in sphere of interaction entities with law enforcement, appropriate to further improve the mechanism of its interaction during processing of referrals for financial transactions, which can be related to legalization (laundering) of incomes received in criminal way and terrorism financing, as well as in criminal proceedings for such materials.

Keywords: *interaction, prevention, legalization (laundering) of incomes received in criminal way, counteraction, improvement.*

Надійшла до редакції 16.03.2013

С.П. Корнейчук

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.951(477)

ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРИМУСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Проаналізовано наукові підходи щодо визначення поняття та особливостей адміністративно-примусової діяльності державної виконавчої служби України; розкрито зміст такої діяльності; наведено види заходів адміністративного примусу, що застосовуються державною виконавчою службою.

Ключові слова: *виконавче провадження, Державна виконавча служба України, адміністративний примус, заходи адміністративного примусу.*

Постановка проблеми. Демократизація суспільних відносин у процесі державотворення в Україні та прагнення нашої держави до інтегрування в сучасні цивілізаційні процеси у ролі повноправного учасника-партнера вимагає кардинальних змін у взаємовідносинах особи та держави. Для цих відносин, що базуються на загальнодемократичних принципах, превалюючим є вектор партнерства, при якому держава в особі своїх органів надає публічні послуги громадянину та покладає на останнього зобов'язання дотримуватись законодавства в соціальній, культурній, економічній сферах з мінімальним рівнем втручання в таку діяльність. Очевидним є те, що для розвинутого суспільства втручальна діяльність держави в ці відносини посилюється (активізується) у випадку відмови громадян виконувати законні вимоги та рішення її інституцій в цілому та судів зокрема. Одним із таких органів, який наділений повноваженнями застосовувати заходи державного, у тому числі адміністративного, примусу для реалізації завдання з примусового виконання рішень судів, інших державних органів та уповноважених посадових осіб у законодавчо визначеному адміністративно-процесуальному порядку, є Державна виконавча служба України (далі – ДВС).

Із започаткуванням у 1999 році функціонування Державної виконавчої служби України неодноразово змінювалися організаційно-правові засади її діяльності та власне адміністративно-примусовий механізм виконання

юрисдикційних рішень. Попри оновлення законодавства про виконавче провадження та здійснення ряду наукових досліджень, залишаються невирішеними на законодавчому рівні такі питання: невизначеність місця виконавчого провадження у системі права України, недосконалість механізму правового регулювання заходів примусового виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, невизначеність видів заходів адміністративного примусу, що можуть застосовуватися посадовими особами ДВС, визначення правових підстав, порядку та наслідків їх застосування.

Теоретичні та практичні проблеми правового регулювання виконавчого провадження нерідко ускладнюють процедуру примусового виконання юрисдикційних рішень, а в окремих випадках – взагалі унеможливають їх виконання. Як наслідок, відновлене судом або іншим органом порушене право особи досить часто залишається без реального виконання, що підриває авторитет органів виконавчої влади, до яких належить Державна виконавча служба, яка виконує такі рішення в адміністративно-примусовому порядку. У зв'язку з цим у суспільстві формується негативне ставлення до Державної виконавчої служби, виникають сумніви щодо її здатності виконувати покладені на неї завдання. У наукових колах, серед юристів-практиків, дискутується питання про недоцільність існування такого державного органу, висловлюються думки про повернення до попередньої системи примусового виконання судових рішень, тобто передачі функцій виконання рішень судовій владі, створення приватної виконавчої служби тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У контексті актуальності теми статті варто зазначити, вітчизняна правова наука досліджує, в основному, організаційно-правові засади виконавчого провадження – автори: М.Г. Авдюков, В.В. Баранкова, Р.Х. Валеева, М.А. Гурвич, Л.Н. Завадська, П.П. Заворотько, Н.Д. Зейдер, В.П. Пастухов, О.М. Смецька, А.К. Сергун, А.М. Ширшиков, М.И. Штефан, М.К. Юков; адміністративно-правовий механізм примусового виконання судових та інших рішень частково досліджували Ю.В. Білоусов, Ф.В. Бортяк, Б.М. Гук, Р.В. Ігонін, В.В. Комаров, А.І. Перепелиця, В.І. Тертишников, С.Я. Фурса, С.В. Щербак та інші.

У той же час залишаються практично не дослідженими правові засади та порядок застосування повного арсеналу заходів адміністративного примусу під час здійснення виконавчих дій ДВС України, що викликає науковий інтерес до цієї проблеми. Однак першочергового наукового осмислення потребує визначення поняття, змісту та особливостей адміністративно-примусової діяльності Державної виконавчої служби України, що й зумовлює, зокрема, актуальність тематики даної статті.

Виклад основного матеріалу. Виконавче провадження і до сьогодні вважається надто слабкою ланкою механізму захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, інтересів юридичних осіб та держави в цілому [1]. Сучасний аналіз діяльності державної виконавчої служби щодо здійснення виконавчого провадження є надзвичайно важливим, оскільки відбувається після запровадження нового законодавства. Він дозволяє узагальнити практику діяльності державних виконавців у новому

правовому просторі.

Державна виконавча служба є структурним органом Міністерства юстиції України. Її правовий статус визначено Законом України «Про державну виконавчу службу» [2]. Завданням зазначеного органу є своєчасне, повне й неупереджене примусове виконання рішень, передбачених законом. Вже в самій сутності такого органу, визначеній в його завданні, закладено можливість, а більше – необхідність, застосування адміністративного примусу. Викликано це необхідністю приведення до виконання низки рішень суду та інших органів, які підлягають виконанню у примусовому порядку. Дані, на жаль, несистематизованої статистичної інформації свідчать, що лише 64 % рішень суду та інших органів підлягають виконанню в добровільному порядку. Це свідчить, з одного боку, про низький рівень правосвідомості громадян, тобто виконання обов'язку нести майнову та немайнову відповідальність за свої незаконні дії; з іншого – про низький рівень довіри громадян до законності діяльності суду та інших органів, які виносять рішення, що обов'язкові для виконання, і це очевидно, адже більше 23 % рішень цих органів у порядку судового оскарження визнаються незаконними. Все це доводить доцільність існування в системі державних інституцій органу, який наділений повноваженнями приведення до виконання у примусовому порядку рішень суду та інших органів, система яких визначена в п. 2 ст. 17 Закону України «Про виконавче провадження» і включає в себе такі рішення (у формі документів): 1) виконавчі листи, що видаються судами, і накази господарських судів, у тому числі на підставі рішень третейського суду та рішень Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті і Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті; 2) ухвали, постанови судів у цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення у випадках, передбачених законом; 3) судові накази; 4) виконавчі приписи нотаріусів; 5) посвідчення комісій по трудових спорах, що видаються на підставі відповідних рішень таких комісій; 6) постанови органів (посадових осіб), уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення у випадках, передбачених законом; 7) постанови державного виконавця про стягнення виконавчого збору, витрат, пов'язаних з організацією та проведенням виконавчих дій і накладенням штрафу; 8) рішення інших органів державної влади, якщо їх виконання за законом покладено на державну виконавчу службу; 9) рішення Європейського суду з прав людини з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [3].

Перш ніж визначити систему заходів адміністративного примусу, які застосовуються в діяльності ДВС, доцільно визначитися з поняттям, метою та особливістю їх застосування. В цілому мета застосування адміністративного примусу полягає в такому: а) запобігання або недопущення вчинення правопорушень; б) їх виявлення і припинення; в) притягнення осіб до адміністративної відповідальності або ініціювання питання про притягнення

особи до кримінальної відповідальності, якщо у процесі застосування адміністративно-примусових заходів будуть виявлені ознаки кримінального правопорушення. Мета адміністративного примусу, що застосовується ДВС, полягає у виявленні та припиненні спроб боржника ухилитися від виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб) майнового та немайнового характеру, які підлягають примусовому виконанню, забезпеченні виконання вказаних рішень та вжиття заходів адміністративної відповідальності за невиконання законних вимог державного виконавця.

Виходячи з норм законодавства, державні виконавці застосовують заходи адміністративного примусу, які становлять основу їх діяльності, хоча існує можливість і добровільного виконання рішень. Тому застосування ними примусових заходів повинно здійснюватися як крайній захід впливу на боржника чи інших учасників виконавчого провадження і виключно на засадах гласності й суворого додержання вимог законодавства, охорони прав громадян, підприємств та організацій.

У вітчизняній науковій літературі досить детально систематизовано та досліджено ознаки адміністративного примусу, найбільшої досконалої в цьому досягли А.Т. Комзюк та Т.О. Коломoeць. Так, А.Т. Комзюк у своїй докторській дисертації з'ясовує основні властивості адміністративного примусу, роблячи акцент саме на примусовому характері заходів, які застосовуються незалежно від волі і бажання правозобов'язаних суб'єктів, на що раніше дослідниками не зверталася увага [4, с. 321]. Т.О. Коломoeць, досліджуючи адміністративний примус у публічному праві, робить висновок, що «вибір ознак адміністративного примусу цілком залежить від авторського підходу до висвітлення цього питання, однак зумовлений глибиною комплексного дослідження його потенціалу у порівняльній характеристиці зі схожими адміністративно-правовими інститутами» [5, с. 118]. Не вдаючись до конкретизації наукових позицій цих та інших авторів, але на основі їх наукових напрацювань, спробуємо виокремити особливості адміністративного примусу, здійснюваного ДВС. На нашу думку, їх слід об'єднати в такі: 1) його застосування завжди поєднується із широким використанням багатогранних засобів організаційного, психологічного, морального, матеріального та фізичного впливу на особу; 2) застосовується, як правило, самостійно органами ДВС, однак, в окремих випадках, наприклад, відповідно до п. 12 ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження», державний виконавець має право залучати у встановленому порядку до провадження виконавчих дій працівників органів внутрішніх справ; 3) його застосування може здійснюватися державним виконавцем виключно в межах та у спосіб, передбачений законом, і виключно в порядку відкритого виконавчого провадження; 4) застосовується як до фізичних, так і до юридичних осіб; 5) застосовується щодо організацій, посадових осіб і громадян, які безпосередньо не підпорядковані державній виконавчій службі, тобто завжди має зовнішній вияв; 6) може застосовуватися не тільки до сторони виконавчого провадження, а й до органів та посадових осіб, які, відповідно до законодавства, мають сприяти державному виконавцю у виконавчому

провадженні (наприклад, посадові особи банків, підприємств, адміністрацій установ); 7) може застосовуватися не тільки у зв'язку із примусовим вилученням майна чи коштів, а й у випадку попередження вчинення особами кримінального чи адміністративного правопорушення, виявленого під час здійснення виконавчого провадження; 8) регулювання його підстав, умов і порядку застосування здійснюється нормами адміністративного права, причому не тільки законами, а й низкою підзаконних актів (наприклад, Положення про Державну виконавчу службу України, затверджене Указом Президента від 6 квітня 2011 року № 385/2011 [6]; Інструкція з організації примусового виконання рішень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. №512/5 [7]); 9) діяльність щодо його застосування здійснюється відповідно до адміністративно-процесуальних норм, які на цей час закріплюються переважно на рівні підзаконних актів, і від норм матеріального права, в основному, не відокремлені (за винятком норм, які регулюють порядок застосування адміністративних стягнень); 10) він знаходить прояв у формі різноманітних заходів морального, майнового, особистісного впливу, в його межах допускається застосування фізичної сили і вогнепальної зброї (але виключно органами внутрішніх справ, залученими до здійснення виконавчого провадження); 11) застосовується саме у примусовому порядку, тобто незалежно від волі й бажання суб'єкта, до якого застосовується, часто з можливістю використання для його реалізації інших примусових заходів; 12) його застосування в більшості випадків здійснюється на підставі або супроводжується складенням процесуальних документів (актів, постанов, висновків).

Визначивши особливості адміністративного примусу, що застосовується ДВС, слід визначити його поняття. Слід вказати, що в сучасній вітчизняній науковій літературі наводилися спроби його визначення. Так, Ф.В. Бортняк у своєму дисертаційному дослідженні визначив поняття адміністративного примусу, який здійснюється Державною виконавчою службою, як «застосування передбачених адміністративно-правовими нормами заходів впливу щодо правозобов'язаних суб'єктів з метою виконання рішення, винесеного публічними органами управління щодо захисту порушеного, оспореного чи невизнаного права особи» [8, с.13]. О.О. Чумак запропонував визначити засоби примусового характеру, які застосовуються Державною виконавчою службою України, як «нормативно встановлені заходи впливу, які застосовуються державними виконавцями щодо правозобов'язаних суб'єктів в порядку, суворо регламентованому нормативно-правовими актами, з метою неупередженого, повного та своєчасного виконання рішень юрисдикційних органів» [9, с. 375]. Є.О. Чечоля пропонує визначити адміністративний примус ДВС як «примусові заходи, що застосовуються в межах виконавчого провадження, – це заходи, які здійснюються органами державної виконавчої служби з метою забезпечення своєчасного та повного виконання рішення суду чи інших державних органів та органів місцевого самоврядування» [10, с. 82].

Однак слід констатувати, що всі ці поняття містять лише окремі озна-

ки адміністративно-примусової діяльності ДВС та не є систематизованими. З урахуванням досліджених вище ознак, спробуємо запропонувати власне визначення поняття адміністративно-примусової діяльності ДВС, як *нормативно-врегульованої, адміністративної діяльності ДВС, направленої на застосування до осіб заходів впливу морального, майнового, особистісного та іншого характеру з метою забезпечення виконання останніми рішень судів та інших органів (посадових осіб), яка провадиться на підставах, у межах повноважень та у спосіб, визначений законом, та з урахуванням дотримання прав і свобод громадян.*

Адміністративно-примусові заходи, що застосовуються Державною виконавчою службою, можна поділити на такі: 1) профілактичні (попереджувальні, превентивні); 2) процесуально-забезпечувальні; 3) заходи адміністративної відповідальності.

Під профілактичними заходами слід розуміти застосування Державною виконавчою службою засобів, спрямованих на попередження можливих дій щодо невиконання рішень суду та інших органів майнового та немайнового характеру, які підлягають примусовому виконанню. До заходів процесуально-забезпечувального характеру слід віднести всі заходи, які визначені в ст. 32 Закону України «Про виконавче провадження», а саме: звернення стягнення на кошти та інше майно (майнові права) боржника, у тому числі якщо вони перебувають в інших осіб або належать боржникові від інших осіб; звернення стягнення на заробітну плату (заробіток), доходи, пенсію, стипендію боржника; вилучення в боржника і передача стягувачу певних предметів, зазначених у рішенні; інші заходи, передбачені рішеннями (зокрема, безперешкодне входження на земельні ділянки, в жилі та інші приміщення боржників – фізичних осіб). До заходів адміністративної відповідальності, які має право застосовувати державний виконавець, належить адміністративний штраф, що застосовується за правопорушення, визначені у статті 188-13 КУпАП, а саме: невиконання законних вимог державного виконавця щодо усунення порушень законодавства про виконавче провадження, за втрату або несвочасне відправлення виконавчого документа, за неподання або подання неправдивих відомостей про доходи і майновий стан боржника [11]. Тобто Державна виконавча служба має право застосовувати повний комплекс заходів адміністративного примусу, що закладено в сутність діяльності цього органу, але з невинним дотриманням прав і свобод громадян та в інтересах останніх.

Попри це, в законодавстві, зокрема в Законі «Про виконавче провадження», не визначено систему заходів адміністративного примусу, які має право застосовувати державний виконавець при виконанні покладених на нього завдань. На цю обставину зверталася увага науковців, деякі з них пропонували об'єднати та викласти всі заходи примусового характеру, що застосовуються державними виконавцями при виконанні рішень, в одній статті, розділивши їх на дві групи: заходи майнового та немайнового характеру. Так, зокрема О.О. Чумак пропонує до групи заходів майнового характеру віднести всі види звернення стягнень на кошти, рухоме та нерухо-

ме майно, періодичні виплати (заробітну плату, пенсії, стипендії тощо), вилучення у боржника та передача стягувачу певних предметів, відповідно до рішення; до групи заходів немайнового характеру віднести: відібрання дитини, поновлення на роботі, примусове виселення та вселення, здійснення конкретних дій, або утримання від них, зазначених у рішенні, яке підлягає виконанню у примусовому порядку [9, с. 377]. Попри це, питання систематизації заходів адміністративного примусу, що застосовується ДВС, потребує окремого, детального дослідження, що буде здійснено нами в подальшій роботі над цією тематикою.

Висновки. В підсумку слід зазначити, що, попри законодавчо визначену примусову спрямованість діяльності ДВС, вона, з одного боку, потребує забезпечення найвищого рівня законності, захисту прав і свобод громадян; з іншого – забезпечення ефективності діяльності цього органу, як органу, що здійснює публічну сервісно-обслуговуючу функцію, з урахуванням покладених на нього державою та суспільством завдань.

Бібліографічні посилання

1. Гук Б.М. Правоохоронна спрямованість діяльності Державної виконавчої служби України / Б.М. Гук // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 190–195 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11gbmvscu.pdf>.
2. Про державну виконавчу службу: Закон України від 24.03.1998 № 202/98-ВР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/202/98-вр>.
3. Про виконавче провадження: Закон України від 24.03.1998 № 202/98-ВР. У редакції Закону № 2677-VI від 04.11.2010 // ВВР України. – 2011. – № 19–20. – Ст. 142.
4. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації : монографія / Комзюк А.Т. ; за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х., 2002.
5. Коломоець Т. О. Адміністративний примус у публічному праві України: теорія, досвід та практика реалізації : дис. доктора юрид. наук : 12.00.07 / Коломоець Т.О. – Запоріжжя, 2005.
6. Про затвердження Положення про Державну виконавчу службу України, затверджене Указом Президента від 6 квітня 2011 року № 385/2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dvs.gov.ua/ua/ukaz-prezidenta-pro-dvs.html>.
7. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: наказ Міністерства юстиції України від 02.04.2012 р. №512/5 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dvs.gov.ua/ua/ukaz-prezidenta-pro-dvs.html>.
8. Бортняк Ф.В. Форми та методи діяльності державної виконавчої служби: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ф.В. Бортняк. – К., 2008.
9. Чумак О.О. Переконавання та примус як методи роботи Державної виконавчої служби України / О.О. Чумак // Митна справа. – № 1(79). – 2012. – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 373–378.
10. Чечоля Є.О. Примусові заходи органів державної виконавчої служби у межах виконавчого провадження / Є.О. Чечоля // Південноукраїнський правничий часопис: науковий журнал Одеського держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 3. – С. 81–83.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення // ВВР УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

Корнейчук С. П. Понятие, содержание и особенности административно-принудительной деятельности государственной исполнительной службы Украины. Проанализированы научные подходы относительно определения понятия и особенностей административно-принудительной деятельности государственной исполнительной службы Украины; раскрыто содержание такой деятельности; приведены виды мер административного принуждения, которые применяются государственной исполнительной службой.

Ключевые слова: исполнительное производство, Государственная исполнительная служба Украины, административное принуждение, меры административного принуждения.

Korneychuk S. P. Concept, content and features of the administrative and coercive activity of the State Penitentiary Service of Ukraine. This paper analyzes the scientific approaches to the definition and characteristics of administrative and coercive activity of the State Penitentiary Service of Ukraine.

It was determined that the purpose of administrative enforcement, which SPS is used detect and prevent attempts debtor to evade court decisions and other bodies (officials) property and non-property subject to enforcement, the enforcement of said decisions and actions of administrative liability for failure legal requirements of public enforcement .

The concept of administrative and coercive activities SPS as regulatory and regulated , SPS administrative activities aimed at the application of enforcement measures moral persons, property, personal and other measures to ensure compliance with recent court decisions and other bodies (officials) who are made to basis and within the limits and in the manner determined by law and subject to the rights and freedoms of citizens.

The features of administrative enforcement, used internal combustion engines, which are as follows: its use is always combined with the extensive use of multi-faceted means of organizational, psychological, moral, financial and physical impact on a person, used usually by self- combustion engine, however, some cases, the bailiff has the right to engage in the prescribed manner to the production execution of law enforcement officers is performed only within the limits and in the manner prescribed by law, and only in the order of enforcement proceedings, applies to both natural and legal persons, shall apply to organizations, officials and citizens who are not directly subordinated to the state service that always has the expression , activity on its use shall be subject to administrative and procedural rules, which at this time are fixed mainly on the level of by-laws and the rules of substantive law in largely separated, finds expression in the form of events, they may have a moral character, property, personal influence within it allowed the use of physical force and firearms (but only by law enforcement agencies involved in the implementation of the enforcement proceedings) is applied in the forced manner that is independent of the will and desire of the subject to which it is often with the ability to implement it using other coercive measures and its application in most cases on the basis of or be accompanied by drafting legal documents (acts , decrees, opinions).

Keywords: enforcement proceedings, the State Penitentiary Service of Ukraine, administrative enforcement, administrative enforcement actions.

Надійшла до редакції 25.04.2013

О.С. Прохода
оперуповноважений
(ГУМВС України в Дніпропетровській області)

УДК 342.9 + 351.74

СПЕЦИФІКА ОРГАНІЗАЦІЇ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ ДІЛЬНИЧНОГО ІНСПЕКТОРА МІЛІЦІЇ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ТА МІСТАХ

Розглянуто особливості організації профілактичної роботи дільничного інспектора міліції у сільській та міській місцевості. Забезпечення належного громадського порядку в Україні, який відповідає вимогам сучасності, є однією з важливих функцій держави. У цьому зв'язку особливого значення набуває вирішення проблеми, що пов'язана з попередженням правопорушень у сільській та міській місцевості.

Ключові слова: профілактична робота, дільничний інспектор міліції, попередження правопорушень.

Постановка проблеми. Сучасне життя вимагає аналізу важливої складової діяльності міліції громадської безпеки – організації профілактичної роботи, через формування у свідомості людей правової культури, негативного ставлення до суспільно небезпечних явищ, підняття престижу служби дільничних інспекторів серед громадян. При цьому доречно враховувати зміни не лише до чинного законодавства, що регламентує діяльність ДІМ у цьому напрямку, а й реформування підходів до принципів функціонування міліції щодо забезпечення прав і свобод людини.

Метою даної статті є визначення шляхів удосконалення профілактичних заходів протидії правопорушенням у сільській та міській місцевостях та забезпечення прав та обов'язків громадян.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- визначення сутності і значення адміністративної діяльності дільничного інспектора міліції як самостійного виду державної діяльності органів виконавчої влади;
- здійснення характеристики особливостей діяльності ДІМ на селі та в місті;
- дослідження змісту і форм адміністративної діяльності дільничного інспектора міліції.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зважаючи на актуальність цієї тематики її вивченню приділялася увага у працях таких вчених і практиків: О.М. Бандурка, І.П. Голосніченко, Ф.К. Думко, В.К. Колпаков, І.І. Макоцей, В.І. Перець, О.В. Негодченко, В.О. Шамрай, О.І. Ульянов, Х.П. Ярмакі та ін. У той же час більшість праць зазначених авторів із вказаної проблематики охоплювала ширший предмет дослідження, тому діяльність ДІМ потребує подальшого розгляду.

Виклад основного матеріалу. Доцільно звернути увагу на те, що на сучасному етапі розвитку нашого суспільства метою адміністративно-правового забезпечення реалізації прав і свобод громадян в їх взаємовідносинах з органами виконавчої влади є визначення таких основних форм і напрямів діяльності вказаних органів, їх посадових осіб, які забезпечили б постійний демократичний режим цих відносин. Тобто новий підхід, з урахуванням європейських стандартів щодо змісту адміністративного права і особливо такої його складової частини, як адміністративний нагляд, що здійснюється дільничним інспектором міліції за особами, звільненими з місць позбавлення волі, має відображати нагальну потребу зміцнення адміністративно-правового захисту прав і свобод громадянина, підвищення ролі органів внутрішніх справ у такому демократичному правовому процесі.

Основним нормативним актом з організації роботи дільничних інспекторів міліції є наказ МВС № 550 від 12 листопада 2010 року «Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ», який як наслідок регламентує порядок організації роботи дільничного інспектора міліції в ОВС по профілактиці правопорушень [3].

Постановою Кабінету Міністрів України № 767 від 8 серпня 2012 р. «Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації держа-

вної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року» визначено коло заходів щодо профілактики правопорушень [9].

Кримінально-процесуальний Кодекс України від 19 листопада 2012 року також вніс корективи в діяльність дільничного інспектора міліції, що викликало низку невіршених завдань у практичній діяльності і дало можливість науковцям у подальших дослідженнях шукати шляхи вирішення поставлених завдань.

Так, наприклад, у ст. 9 Закону “Про міліцію” говоритья, що до виконання завдань по профілактиці правопорушень, а також боротьби зі злочинністю в порядку, встановленому чинним законодавством, можуть залучатися інші працівники ОВС, військовослужбовці внутрішніх військ [2].

Якщо говорити про профілактику правопорушень у цілому, як для оздоровлення суспільства, а також виконання якихось комплексних заходів міліції, то державні органи, громадські об’єднання, службові особи, трудові колективи, громадяни зобов’язані сприяти міліції в охороні громадського порядку і боротьби зі злочинністю.

Міліція, згідно зі ст. 6 Закону “Про міліцію”, має право для виконання покладених на неї завдань залучати громадян за їх згодою до співробітництва в порядку, встановленому законами, що регулюють профілактичну та оперативнорозшукову діяльність. Примусове залучення громадян до співробітництва з міліцією заборонено [2].

Організація профілактики правопорушень у міських та районних органах внутрішніх справ будується на принципах законності, гуманізму, поваги до людини, соціальної справедливості, взаємодії з трудовими колективами, громадянськими організаціями і населенням.

Окремі види злочинності в сільській та міській місцевості ми виділяємо за такими критеріями: за об’єктом злочинного посягання (наприклад, злочини проти особи), за предметом злочинного посягання (крадіжки), за часом і місцем скоєння злочину, за сферою діяльності правопорушників (крадіжки у місті у всіх сферах господарської діяльності, крадіжка у сільських підприємствах, заготівельних організаціях), за різними ознаками, які стосуються злочинців (стать, вік).

Профілактика злочинності у сільській місцевості здійснюється шляхом загальної профілактики, профілактики окремих видів правопорушень; злочинності в окремих регіонах держави; також шляхом здійсненням індивідуальної профілактики з криміногенним елементом на селі, категорією осіб, які відомі дільничному, і за місцезнаходженням, родом діяльності і зв’язками відповідних осіб. Складність проведення індивідуальної профілактики з криміногенним елементом у місті полягає у відсутності даних на осіб, що схильні чи замислюють скоєння правопорушень, оскільки складно встановити фактичне місце проживання та рід діяльності підозрілих осіб, їх зв’язки. Оскільки сімейні зв’язки сучасних мешканців міста дещо втрачені, рідні можуть роками не спілкуватися і не володіти жодною інформацією про брата чи сина. Що стосується мешканців багатопверхових будинків, то, як правило, сусіди не спілкуються, це й спричиняє складність встановлення особи правопорушника, коло його знайомих, місцезнаходження.

Специфіка роботи дільничного інспектора міліції, який обслуговує сільську місцевість, насамперед визначається віддаленістю адміністративної дільниці від органу внутрішніх справ, відсутністю на цій території патрульної служби міліції, необхідністю виконання ним у тісній взаємодії з виконавчими органами сільських, селищних рад і громадськими організаціями функцій інших служб органів внутрішніх справ.

При закріпленні за дільничним інспектором міліції адміністративної дільниці в сільській місцевості враховується її територія (особливості, розміри та межі), кількість сільських (селищних) рад та населених пунктів, віддаленість їх від районного органу внутрішніх справ та між собою, стан оперативної обстановки.

Хочемо зазначити, що адміністративну дільницю за дільничним інспектором міліції доцільно закріплювати у межах однієї сільської (селищної) ради, що дасть йому можливість більш ефективно впливати на стан правопорядку на її території, оперативно реагувати на звернення громадян щодо вчинення злочинів та інших правопорушень.

Дільничному інспектору міліції важко організувати ефективну профілактичну роботу на ввіреній йому території, яка складає два і більше сільських населених пункти.

Досить складною виявляється ситуація, коли дільничний інспектор міліції обслуговує чотири населених пункти, і йому необхідно здійснювати прийом громадян відповідно до наказу МВС № 550, в якому визначено такий графік: перший, третій вівторок місяця з 09.00 до 11.00 – у першому населеному пункті, другий, четвертий вівторок місяця з 09.00 до 11.00 – у другому населеному пункті; перший, третій четвер місяця з 18.00 до 21.00 – у третьому населеному пункті; другий, четвертий четвер місяця з 18.00 до 21.00 – у четвертому населеному пункті [3]. Постає питання, в який період часу дільничному здійснювати профілактичну роботу, попереджувати правопорушення, приймати заяви, проводити адміністративно-наглядову діяльність та виконувати поставлені перед ним задачі?

Особливостями адміністративних дільниць у сільській місцевості є великі розміри території, яка обслуговується; населені пункти розташовані на великій відстані один від одного; відсутність зв'язку; велика кількість місць схову матеріальних цінностей; велика територія різних посівів сільськогосподарських культур; сезонність робіт; стабільність населення; ненормований робочий день (під час посівної, прибирання врожаю і т. п.); різні звичаї й традиції, яких немає у містах.

Організація профілактики у сільській місцевості, безперечно, залежить від того, як дільничний інспектор знає свою дільницю; спецконтингент, який проживає на території дільниці; оперативну обстановку; місця посівів сільськогосподарських культур; режим і задачі перевезення сільськогосподарських культур та ін.; місця зберігання техніки та запчастин до неї; місця проживання людей, які прибули на сільськогосподарські роботи; особливості праці; системи зв'язку з державними органами, а також відділами ОВС.

У контексті досліджуваного питання хочемо зазначити, що особливе

місце серед заходів профілактики злочинності в сільській місцевості займають спеціальні виховні заходи, направлені на формування особи сільського жителя у дусі ідейності, соціальне регулювання поведінки та способу життя людей.

Велике значення у справі попередження правопорушень на селі має соціальний контроль мешканців села, який абсолютно відсутній у місті. Соціальний контроль не вичерпується відповідною діяльністю державних органів, а включає також оцінку поведінки та діяльність людини з боку найближчого оточення, яке здійснює більш сильний вплив на людину, ніж офіційна оцінка того чи іншого діяння. Це явище досить суттєво допомагає в діяльності дільничного інспектора міліції, і комплексний вплив проведеної профілактичної роботи, безперечно, має результат – перехід особи до нормального життя в соціумі.

Дуже важливий зміст контролю, особливо з боку найближчого оточення. Якщо культурний рівень цього оточення низький, якщо там розповсюджене пияцтво та інші суспільно негативні явища, то контроль з цього боку може вплинути тільки негативно.

Профілактика злочинності у сільській місцевості повинна здійснюватися цілеспрямовано з урахуванням сучасних методів роботи, мати плановий характер і враховувати прогнозуючу інформацію.

З метою забезпечення належного громадського порядку, профілактики правопорушень у сільській місцевості дільничний інспектор міліції вживає таких заходів: взаємодіє з головами сільських (селищних) рад, активом громадськості, керівниками сільськогосподарських підприємств, навчальних та культурних закладів з питань забезпечення правопорядку, профілактики правопорушень; за відсутності громадських формувань з охорони громадського порядку виходить з клопотаннями до виконавчих комітетів сільських (селищних) рад щодо їх створення; проводить за участю представників органів місцевого самоврядування, громадських помічників профілактично-роз'яснювальну роботу серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів, населення, звітує на загальних зборах громад щодо стану правопорядку в населених пунктах з метою удосконалення організації профілактичної роботи, формування у свідомості людей, особливо молоді, правової культури, негативного ставлення до суспільно небезпечних явищ, підняття престижу служби дільничних інспекторів серед громадян; у взаємодії із сільськими (селищними) радами та громадськими організаціями попереджує правопорушення стосовно осіб, які потребують соціальної, правової та іншої допомоги. З цією метою налагоджує взаємодію з органами соціального забезпечення, опікунськими радами органів місцевого самоврядування, благодійними організаціями, вносить пропозиції про закріплення за самотніми особами літнього віку опікунів, організацію шефства над ними та вжиття інших заходів з метою зміцнення їх соціальної захищеності; уживає заходів щодо попередження розкрадання сільгосппродуктів, паливно-мастильних матеріалів, домашніх тварин. До цієї роботи активно залучає сільський актив, громадських помічників та членів громадських формувань з охорони громадського порядку. У межах

прикордонних районів також взаємодіє з дільничними інспекторами прикордонної служби щодо проведення профілактичних заходів з протидії нелегальній міграції, виявлення шляхів проникнення контрабандних товарів, а також мешканців населених пунктів, розташованих у зоні державного кордону, через які здійснюються незаконні операції з переміщення товарів. Уживає заходів для попередження, виявлення фактів виготовлення або зберігання без мети збуту самогону чи інших міцних спиртних напоїв домашнього вироблення, виготовлення або зберігання без мети збуту апаратів для їх вироблення, реалізації самогону та інших міцних спиртних напоїв домашнього виробництва; вносить пропозиції головам сільських (селищних) рад щодо усунення причин та умов, які призводять до вчинення правопорушень.

Констатуючи наявність у місті більш складної оперативної обстановки, ніж у сільській місцевості, не потрібно випускати з виду, що в місті існують і більш сприятливі об'єктивні можливості профілактики злочинів.

У містах зібрана загальна частина сил і засобів ОВС. По суті, тільки в міських відділках ОВС є можливість попереджувати злочини силами патрульно-постової служби міліції. Своєчасне збирання нетверезих з громадських місць силами служби медвигверзників допомагає профілакувати злочини як скоювані ними, так і стосовно них.

Однак наявність сприятливих можливостей профілактики злочинів у місті сама по собі не призводить до зниження злочинності; необхідне продумане, цілеспрямоване використання цих можливостей суб'єктами попереджувальної діяльності. Першим кроком до цього є глибокий аналіз оперативної обстановки.

Велике місце у виборі раціональної тактики профілактики злочинів відіграє інформація про стан і перспективу зростання економіки міста. Чисельність і дислокація промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій, закладів сфери обслуговування, кількісний і якісний склад їх робітників, рівень забезпеченості робочою силою і тому подібні дані дозволяють виявити наявність ряду криміногенних факторів.

Аналіз оперативної обстановки являє собою інформаційну основу планування попереджувальної діяльності. Зміст плану профілактики злочинів може змінюватися у досить широких рамках залежно від конкретних умов міста. Існують і деякі загальні вимоги, яким повинен відповідати цей план. Плани профілактики злочинів повинні мати перспективний і комплексний характер.

Комплексність планів означає, що вони є, по суті, міжвідомчими, враховуючими можливості різних державних органів, громадських організацій і колективів трудящих, що здійснюють профілактичну діяльність. Плани повинні підкреслювати найбільш важливі цілі в умовах профілактики злочинів.

Висновки. Таким чином, профілактика злочинності у сільській місцевості повинна здійснюватися цілеспрямовано, з урахуванням сучасних методів роботи, мати плановий характер і враховувати прогнозуючу інформацію. Діяльність дільничного інспектора міліції з реалізації своїх повноважень по профілактиці правопорушень у містах та сільській місцевості

вості спрямована на запобігання, попередження або припинення злочинів і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, що сприяють їх здійсненню, вплив на осіб зі стійкою протиправною поведінкою з метою недопущення з їх боку протиправних діянь, що посягають на громадський порядок і безпеку, реалізація заходів даного профілактичного напрямку, яка здійснюється підрозділами міліції та іншими заінтересованими органами і службами у межах їх компетенції, завдяки застосуванню таких форм адміністративної діяльності, як охорона громадського порядку та адміністративний нагляд.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 14.
2. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 р. // ВВР УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20
3. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ : наказ МВС України від 11.11.2010 № 550.
4. Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009–2013 роки: Закон України від 19 лютого 2009 року № 1026-VI (із змінами, внесеними згідно із Законом № 4888-VI від 05.06.2012).
5. Кримінально-процесуальний Кодекс України від 19 листопада 2012 р. // ВВР України.
6. Про систему екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112: Закон України від 13 березня 2012 року № 4499-VI.
7. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22 червня 2000 року № 1835-III// ВВР України. –2000. – № 40. – Ст. 338.
8. Про організацію взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами внутрішніх справ у попередженні, виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень: наказ МВС України від 14.08.2012 № 700.
9. Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України № 767 від 8 серпня 2012 р.

Прохода А. С. Специфика организации профилактической работы участкового инспектора милиции в сельской местности и в городах. Рассмотрены особенности организации профилактической работы участкового инспектора милиции в сельской и городской местности. Обеспечение надлежащего общественного порядка в Украине, который отвечает требованиям современности, является одной из важных функций государства. В этой связи большое значение имеет решение проблемы, которая связана с предупреждением правонарушений в сельской и городской местности.

Ключевые слова: профилактическая работа, участковый инспектор милиции, предупреждение правонарушений.

Prokhoda O. S. Peculiarities of preventive work of district police inspectors in countryside and in cities. The scientific article is about the need of study the characteristics of work of the local policeman in rural and urban areas. Ensuring adequate public order in Ukraine, which meets the requirements of modern times, is one of the most important functions of the state. In this connection special importance is the problem that is related to the prevention of crime in rural and urban areas.

The purpose of this paper is to determine the ways to improve preventive measures to counter illegal in rural and urban areas and the rights and duties of citizens.

It is reasonable to point out that at the present stage of development of our society the purpose of administrative and legal support for the rights and freedoms of citizens in their dealings with the executive power is the definition of basic forms and activities of authorities ,

their officials, which would provide a permanent democratic treatment of these relations.

It is proved that there is a lack developed on a scientific level for prevention work local policeman in rural and urban areas in Ukraine, unsettled many factors participating authorities in government regulation, inconsistency of regulations, many disputes in this area creates a number of problems whose solution requires finding ways and improvement of legislation in this area.

The new approach, based on European standards concerning the content of administrative law and especially its component parts such as administrative supervision exercised by the local policeman persons released from prisons should reflect the urgent need to strengthen the administrative and legal protection of the rights and freedoms and increasing the role of internal affairs in such a democratic legislative process.

Keywords: *preventive work, district inspector of militia, prevention of offences.*

Надійшла до редакції 14.05.2013

О. І. Скоров

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університету внутрішніх справ)*

УДК 351.75(492)

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ АДМІНІСТРАТИВНИХ АКТІВ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

Розглянуто проблемні питання щодо визначення поняття, а також видів адміністративних актів органів публічної адміністрації.

Ключові слова: *адміністративний акт, діяльність органів публічної адміністрації, класифікація адміністративних актів.*

Постановка проблеми. Одним з основних напрямів на шляху до демократизації, побудови громадянського суспільства є якісне оновлення адміністративного законодавства для регулювання відносин між громадянами (фізичними та юридичними особами) та державою, її органами та посадовими особами. В умовах проведення адміністративної реформи в Україні, зміни ролі держави у суспільстві, переосмислення предмета адміністративного права, його завдань та методів, актуальним залишається питання вдосконалення управлінських рішень у вигляді адміністративних актів органів публічної адміністрації (державних органів та органів місцевого самоврядування). Така необхідність викликана насамперед зміною суспільних відносин у державі, появою потреб здійснювати не тільки управлінську функцію державними органами, як це було за радянських часів, а й сервісно-публічну, в тому числі органами місцевого самоврядування. Оскільки основною формою діяльності органів публічної адміністрації залишається видання адміністративних актів, актуальним є питання розгляду поняття адміністративного акта, а також визначення видів адміністративних актів органів публічної адміністрації.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема визначення поняття адміністративного акта, співвідношення його з нормативним актом, розглядалася неодноразово у працях

представників загальної теорії держави та права, зокрема, українських В.М. Горшеньова, М.І. Козюбри, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, О.В. Фатхутдінової, М.В. Цвіка; радянських та російських: С.С. Алексєєва, В.С. Нерсєсянца, В.М. Протасова та інших; фахівців різних процесуальних галузей права: Ю.М. Грошевого, А.Ф. Клеймана, Р.О. Куйбіди, М.М. Полянського, вітчизняних дослідників адміністративного права: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, Т.О. Гуржія, Є.В. Додіна, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Р.В. Миронюка; радянських і сучасних російських авторів: Д.М. Бахраха, Р.Ф. Васильєва, О.А. Дьоміна, Ю.М. Козлова, Н.Г. Саліщевої, В.Д. Сорокіна, Ю.М. Старилова, Ю.О. Тихомирова, В.А. Юсупова та інших. Okремо слід виділити дисертаційне дослідження В.П. Тимощука «Процедура прийняття адміністративних актів: питання правового регулювання», а також його монографічне дослідження «Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії». Зазначені роботи присвячені дослідженню процедури прийняття адміністративних актів як правової форми діяльності адміністративних органів щодо вирішення індивідуальних адміністративних справ.

Але серед вчених-правників залишається дискусійним питання щодо визначення поняття та видів адміністративних актів органів публічної адміністрації, тому вважаємо за необхідне розглянути у цій статті саме ці питання.

Метою статті є визначення поняття та видів адміністративних актів, поглиблення теоретичних засад правового регулювання діяльності органів публічної адміністрації щодо прийняття адміністративних актів, обґрунтування шляхів уточнення і оновлення використовуваного у законодавстві понятійно-термінологічного апарату.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

- визначити поняття органів публічної адміністрації;
- визначити поняття та види адміністративних актів;

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до визначення адміністративних актів органів публічної адміністрації, встановлення їх видів, розглянемо такий інститут адміністративного права як публічна адміністрація, яка тісно пов'язана з поняттям державного управління. Причому тут надзвичайно важливим є той об'єктивний факт, що критерії класифікації видів державної діяльності, з-поміж яких виокремлюється «державне управління», на сьогодні, порівняно з радянським періодом, принципово змінилися.

Зокрема, за радянських часів державне управління визначалося як один з чотирьох основних видів діяльності держави – поряд із такими її видами: а) діяльність так званих органів державної влади – рад народних депутатів усіх рівнів; б) правосуддя; в) прокурорський нагляд.

Натомість нині, із запровадженням в Україні конституційного принципу розподілу державної влади, подібна класифікація видів державної діяльності втратила своє значення. Основними видами діяльності держави тепер вважаються здійснення: а) законодавчої влади; б) виконавчої влади;

в) судової влади [1]. Отже, такий вид, як «державне управління» за новою класифікаційною схемою не потрапляє до переліку основних видів державної діяльності.

Проте це аж ніяк не означає, що власне явище «державне управління», а отже, і відповідна категорія (поняття), зникає зі змісту державної діяльності [2, с. 12]. Державне управління, як специфічний різновид діяльності органів держави, існувало і продовжує існувати цілком об'єктивно. Адже його основне призначення – організація прийняття та виконання правових актів та інших рішень державних органів шляхом різного роду владно-розпорядчого впливу на суспільні відносини та процеси не тільки зберігається, а й набуває все більшого значення в умовах загальної трансформації ролі держави у новостворюваному громадянському суспільстві з його ринковими механізмами, стандартами демократичної й відкритої державної влади.

Доречно наголосити, що функції виконавчої влади за своїм об'єктивним змістом є однорідними з виконавськими функціями місцевого самоврядування, що виступає, як добре відомо, окремою формою реалізації публічної влади загалом (другою її формою є державна влада). Цей факт може слугувати концептуальною основою для легалізації у науковому обігу понять «публічне управління» і «публічна адміністрація» – поряд з усталеними поняттями «державне управління» і «державна адміністрація».

Погоджуємося з думкою В. Б. Авер'янова [2, с. 14], що ці нові поняття мають збагатити категоріальний масив адміністративно-правової науки, розширюючи сучасні уявлення про її предмет.

За визначенням дослідників, ядром поняття «публічне» вважається «спільне, доступне для всіх, яке служить всім» [3]. Прикметник «публічне» також дозволяє органічно поєднати в собі державну (національну) та самоврядну (територіальну) адміністрацію. А слово «адміністрація», яке походить від латинського «ad-ministrare», що означає «служити для» / «служити», вказує на підпорядкованість політичній владі та служіння публічним інтересам як головне завдання в діяльності публічної адміністрації [4; 5, с. 8].

Слід зазначити, що жодна група суб'єктів політики не здатна конкурувати з публічною адміністрацією. Органи влади, як суб'єкти державної політики, створюють організаційно-правові умови для її проведення, стимулюють діяльність «заінтересованих» громадських інститутів, втілюють у життя волю більшості громадян, забезпечують доступ громадськості до управління державними справами. Таким чином, вони відіграють ключову роль як у процесі формування державної політики, так і в її реалізації на вітчизняних теренах... [6, с. 158].

У науковій літературі організаційна структура механізму державного управління (публічного адміністрування) здебільшого визначається як: «проникнута спільними принципами, об'єднана спільними цілями система органів виконавчої влади та місцевого самоврядування [7; 8]», котра «... через сукупність і взаємозв'язок соціальних елементів, процесів та закономірностей, «схоплює» інтереси, цілі й потреби суспільства, закріплює їх у керівних рішеннях (діях) та практично перетворює їх у реальність» [9, с. 86; 10, с. 240].

Таким чином, до органів публічної адміністрації слід віднести органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування.

Основною формою діяльності органів публічної адміністрації є видання адміністративних актів, тобто приймання рішень у конкретних справах, як-то надання дозволів на будівництво, здійснення державної реєстрації суб'єктів господарювання, призначення соціальної допомоги тощо. Ці справи можна назвати «адміністративними справами», адже у всіх окреслених випадках йдеться про забезпечення реалізації та захисту прав і законних інтересів конкретної фізичної або юридичної особи, виконання нею обов'язків, і вирішується така справа в адміністративному порядку, тобто органами публічної адміністрації [5, с. 8].

Поняття «адміністративний акт» починає використовуватися в науках адміністративного права та державного управління лише з початку ХХ ст. До цього часу, а також більшою мірою і до сьогодні, більш вживаними є поняття «акт управління», «управлінське рішення», «нормативний акт», «індивідуальний акт», «індивідуальний адміністративний акт».

Саме поняття «адміністративний акт» законодавець тривалий проміжок часу взагалі не використовував, однак вчені у своїх працях давно сформулювали і використовували поняття адміністративного акта. М.Д. Савенко вважає, що «акт» (лат. *actus* – дія; *actum* – документ) означає дію, вчинок, а також документ, виданий (прийнятий) уповноваженим на це органом державної влади, органом місцевого самоврядування, їх посадовими особами» [11; 5, с. 13]. Як бачимо, адміністративний акт розуміється і як дія, і як правовий документ.

На думку С.С. Алексєєва [12], правовий акт потрібно розглядати в різноманітних аспектах одночасно як:

а) дію (поведінку), як правило, правомірну, тобто юридичний факт, який є підставою для певних правових наслідків;

б) результат правомірної дії, тобто юридично значущий, змістовний елемент правової системи (юридична норма, індивідуальний припис, акт автономного регулювання), який увійшов до правової матерії внаслідок правотворчої, владної індивідуально-правової чи автономної діяльності суб'єктів;

в) юридичний документ, тобто зовнішній словесно-документальний оформлений вираз волі, який закріплює правомірну поведінку та її результат.

Прикметник «адміністративний» вказує на те, що акт виходить від адміністративних органів (на відміну від актів судових чи законодавчих). Термін «адміністративний акт» також знімає смислове навантаження щодо «управлінського» характеру діяльності органів виконавчої влади, виконавчих органів місцевого самоврядування та інших уповноважених суб'єктів. Крім того, цей термін дозволяє уникнути конструкції «неправового (неправомірного) індивідуального правового акта управління» [5].

На законодавчому рівні адміністративний акт було закріплено в ПКМУ від 17.07.2009 «Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг», в якій визначено, що адміністративний акт – це прийняте суб'єктом рішення індивідуальної дії, спрямоване на набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків особи [13]. Слід зазначити, що дане визна-

чення адміністративного акта має зовнішній характер, тобто діяльність органів публічної адміністрації спрямована за межі апарату органів управління, адресована громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам, які не є підлеглими цим органам та, відповідно, не охоплює внутрішні організаційні акти, звернені до підлеглих за службою апаратів та співробітників. Але, якщо враховувати, що адміністративним актом є волевиявлення адміністративного органу у формі рішення, то справедливо виникає питання – а як же бути з іншими управлінськими рішеннями органів публічної адміністрації, насамперед внутрішніми, направленими на організацію роботи власних працівників, підпорядкованих підрозділів? На наш погляд, таке визначення є занадто вузьким та не охоплює всього розмаїття напрямів діяльності органів публічної адміністрації, де приймаються управлінські рішення.

Для більш повної об'єктивності визначення адміністративних актів органів публічної адміністрації розглянемо їх класифікацію.

За критерієм юридичної природи розрізняють нормативні, індивідуальні (іноді їх називають «ненормативні», «правозастосовчі») і змішані (комплексні) акти управління. Таке розмежування правових актів управління зумовлено виокремленням таких загальних функцій держави, в тому числі діяльності органів виконавчої влади, як правотворча (правоустановча) та правозастосовча функції.

Н о р м а т и в н і а д м і н і с т р а т и в н і а к т и — це правові акти управління, які встановлюють, змінюють або скасовують правові норми. Нормативні акти містять адміністративно-правові норми, які встановлюють загальні правила регулювання однотипних відносин у сфері виконавчої влади, розраховані на тривале застосування та не мають конкретного адресата. Саме у нормативних актах виявляється регулятивна роль адміністративного права.

Нормативні адміністративні акти є найбільш містким вираженням реалізації виконавчої влади, оскільки саме через них відбувається підзаконна адміністративна нормотворчість. Нормативні акти встановлюють конкретні права, обов'язки, відповідальність учасників адміністративно-правових відносин. У них часто містяться обмеження і заборони, зумовлені специфікою сфери управління. Вони формують основи взаємодії різних суб'єктів управління (наприклад, шляхом встановлення певного адміністративно-правового режиму), передбачають юридичні гарантії забезпечення законності й дисципліни в управлінні.

В особливу категорію нормативних адміністративних актів виокремлюються: акти, за допомогою яких затверджуються різні правила, положення, інструкції, що містять правові норми; акти, що втратили чинність, раніше видані акти чи їх окремі пункти. Вони, безумовно, є нормативними, хоч і мають у певному розумінні допоміжне значення. Зважаючи на це, окремі дослідники і називали їх актами нормативно-допоміжного значення [14].

І н д и в і д у а л ь н і а д м і н і с т р а т и в н і а к т и — це акти, які стосуються конкретних осіб, їх прав і обов'язків. Характерною рисою індивідуальних адміністративних актів є їх очевидний правозастосовчий характер. Го-

ловне в цих актах конкретність, тобто вирішення з їх допомогою індивідуальних справ та питань щодо конкретних осіб (особи), виникнення персоніфікованих адміністративних правовідносин, зумовлених цими актами. Різновидом індивідуальних актів є правоохоронні, юрисдикційні рішення.

За юридичними наслідками індивідуальні акти можуть бути:

- а) зобов'язуючими;
- б) забороняючими;
- в) правоповноважуючими;
- г) такими, які містять відмови.

Такі акти не тільки містять точно визначені й персоніфіковані юридичні приписи, а й завжди відіграють роль юридичних фактів, з якими пов'язуються виникнення, зміна та припинення конкретних адміністративно-правових відносин.

Говорячи про правозастосовчий характер індивідуальних адміністративних актів, не можна применшувати їх певне регулятивне значення. Адже індивідуальні акти на основі та в межах приписів, що містяться в нормативних актах, регламентують ті чи інші управлінські відносини. Але, на відміну від нормативних актів, які регулюють будь-які управлінські відносини, індивідуальні адміністративні акти завжди регулюють конкретно визначені відносини.

Наступним видом, виділеним за критерієм юридичної природи актів, є *змішані (комплексні) адміністративні акти*, які містять разом з нормами права індивідуальні приписи та рішення щодо конкретних управлінських справ.

За критерієм суб'єктів, які мають право видавати чи приймати адміністративні акти, розрізняють: акти Кабінету Міністрів України; акти центральних органів виконавчої влади; акти місцевих органів виконавчої влади. Крім того, за цим критерієм в окрему категорію правових актів управління можна виділити акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Якщо ж розуміти державне управління не лише як діяльність органів виконавчої влади та їх посадових осіб, а й діяльність інших суб'єктів державного управління, то до адміністративних актів мають бути також віднесені:

- акти Президента України;
- акти керівників апарату будь-яких державних органів при здійсненні ними управлінської діяльності щодо службовців апарату відповідних органів;
- акти адміністрацій (органів управління) державних підприємств, установ, організацій (переважно у формі наказів і розпоряджень їх керівників).

За критерієм юридичної форми вираження адміністративні акти поділяються на: постанови; розпорядження; накази; інструкції; правила; положення.

За критерієм сфери дії адміністративні акти поділяються на: акти, що діють на всій території держави, на території спеціального округу чи особливої режимної території; акти, що діють в межах сфери, галузі державного управління, регіону та в межах органу чи організації; акти, дія яких поширюється на певне коло організацій чи громадян.

За порядком прийняття адміністративно-правових актів виділяють ак-

ти, які приймаються: єдиноначально; колегіально; спільно двома або більше суб'єктами; за узгодженням.

За критерієм пов'язаності адресатів із суб'єктом видання актів виділяють: акти, адресовані безпосередньо підлеглим суб'єктам; акти, адресовані об'єктам у сфері їх функціонального впливу; акти з невизначеним колом адресатів; акти з індивідуально визначеними (персоніфікованими) адресатами.

За критерієм форми волевиявлення адміністративні акти поділяються на:

- письмові адміністративні акти, які є різновидом службових документів;
- усні адміністративні акти, що переважно використовуються при безпосередньому керівництві виробничою діяльністю, для забезпечення громадської безпеки, на транспорті, у військових формуваннях тощо.

Залежно від моменту початку дії необхідно розрізняти акти управління, які вступають у силу:

- а) негайно з дати підписання, прийняття;
- б) з дати, вказаної в самому акті;
- в) в строк, вказаний в іншому акті;
- г) після державної реєстрації;
- д) після офіційного доведення до відома населення у встановленому порядку.

За критерієм обсягу повноважень суб'єкта видання акта розрізняються:

- дискреційні акти управління, що приймаються на вільний розсуд органу, посадової особи, без необхідності їх узгодження з будь-ким;
- акти, котрі приймаються на основі альтернативних повноважень, що дають суб'єкту можливість вибору одного з декількох названих у нормі права варіантів;

- так звані акти «пов'язаної адміністрації», що приймаються за відсутності можливості вибору. Отже, найбільш універсальною та практично значущою є класифікація адміністративних актів відповідно до критеріїв юридичної природи, суб'єктів видання та юридичної форми вираження, оскільки саме ці критерії є достатньо узагальнюючими, охоплюють майже всі інші ознаки актів [15, с. 285].

Отже, під адміністративним актом органу публічної адміністрації пропонується розуміти засноване на законі одностороннє юридично-владне волевиявлення уповноваженого суб'єкта публічної адміністрації в межах його компетенції, спрямоване на встановлення адміністративно-правових норм, виникнення, зміну чи припинення адміністративно-правових відносин, або такі, що мають обов'язкові для підлеглих органів та співробітників органів норми, з метою організації і практичного здійснення управління в різних сферах з додержанням встановленої процедури та форми, й тягне за собою певні юридичні наслідки.

Ми підтримуємо точку зору вчених (В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяк, А.М. Бандурка), які в поняття адміністративного акта (правового акта управління) включають як нормативні, так і індивідуальні акти органів публічної адміністрації, які мають як внутрішній характер, спрямований на регулювання внутрішньоорганізаційних питань органу публічної

адміністрації, так і зовнішній, який стосується прав та обов'язків фізичних чи юридичних осіб, які не знаходяться в підпорядкуванні даного органу.

Висновок. Нами розглянуто поняття та види адміністративних актів органів публічної адміністрації. Встановлено, що до органів публічної адміністрації слід віднести органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування. Основною формою діяльності органів публічної адміністрації є видання адміністративних актів. Розглянуто наукові погляди вчених щодо визначення адміністративних актів, а також критерії їх класифікації.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б.Авер'янова. – К., 2003.
3. Гнидюк Н. Публічна адміністрація як об'єкт структурних змін // збірник наукових праць УАДУ. – 2001. – Вип. 1. – С. 203.
4. Драго Р. Административная наука / пер. з франц. В.Л. Энтина; под ред. Б.М. Лазарева. – М., 1982; Izdebski H., Kulesza M. Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne. – Warszawa, 1999. – S. 17–23.
5. Тимощук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія. – К., 2010.
6. Ермилова Т. В. Органы власти, как субъекты публичной политики / Т. В. Ермилова // Социология власти. – 2007. – № 1. – С. 157–164.
7. Оболенський О. Ю. Державна служба України: реалізація системних поглядів щодо організації та функціонування : монографія / О.Ю. Оболенський. – Хмельницький, 1998.
8. Оболенський О.Ю. Державна служба : навч. посібник / О.Ю. Оболенський. – К., 2003.
9. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М., 1997.
10. Гуржій Т. О. Державна політика безпеки дорожнього руху : теоретико-правові та організаційні засади : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Гуржій Т.О. — Дніпропетровськ, 2011.
11. Абзац четвертий пункту 1 Окремої думки судді Конституційного Суду України Савенка М.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 73 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) здійсненого Президентом України права вето стосовно прийнятого Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до статті 98 Конституції України» та пропозицій до нього (справа щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України) від 11 березня 2003 року №6-рп/2003. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 16. – Ст. 710.14
12. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2-х т. – М., 1982. – Т. 2.
13. Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/737-2009-%D0%BF>
14. Мицкевич А.В. Акты высших органов Советского государства. Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР. – М., 1967.
15. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т.: Том 1. Загальна частина / ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова). – К., 2004.

Скоров А.И. Понятия и виды административных актов органов публичной администрации. Рассмотрены проблемные вопросы опеределения понятия, а также видов административных актов органов публичной администрации.

Ключевые слова: административный акт, деятельность органов публичной администрации, классификация административных актов.

Skorov O. I. Concept and types of administrative acts of public administration.

This paper deals with problems concerning the definition of concept and types of administrative acts of the public administration.

It was found that the basic form of the public administration is the publication of administrative acts, that acceptance decisions in specific cases, such as the delivering of building permits, the state registration of business entities, social assistance and more.

It is proved that under the administrative authority of the public administration act it's proposed to understand based on the law of unilateral legally authoritative expression of public administration authorized entity within its competence, aimed at the establishment of administrative law, emergence, modification or termination of administrative law relationships or those that are required for subordinate bodies and officers of the rules for the organization and practical realization of management in different areas in compliance with established procedures and forms, and entails certain legal consequences.

There is the suggestion of the classification of administrative acts of public administration on the following criteria: 1) legal nature to regulatory, individual (sometimes called "non-normative", "law enforcement") and mixed (complex) acts of government; 2) legal consequences – act that oblige, prohibit, authorize, and those containing denial; 3) entities that are entitled to issue or adopt administrative acts – acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine, acts of central executive authorities, acts of local authorities; 4) legal form of expression – regulations, decrees, orders, instructions, rules, regulations, 5) scope – acts in force throughout the state, in the special district or special secure area, acts, acting within the sphere of public administration in the region and within the authority or body acts that apply to a specific range of organizations or individuals; 6) the decision of the administrative acts – acts that are taken by undivided authority, collectively, jointly by two or more entities in coordination; 7) form of expression – written, oral administrative acts; 8) point early action – acts that come into effect immediately from the date of signature, acceptance, from the date specified in the act, within the period specified in another act, after the state registration of the official making available to the public in due course; etc.

Keywords: *administrative act, the activities of the public administration, the classification of administrative acts.*

Надійшла до редакції 14.05.2013

І.О. Тищенко
викладач

А.О. Приймак
студентка

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.95

ДЕРЖАВНИЙ ТА ПУБЛІЧНИЙ КОНТРОЛЬ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН ЩОДО НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

Висвітлено категорії, що належать до сфери державного та публічного контролю у сфері захисту прав громадян щодо надання державою та уповноваженими органами адміністративних послуг.

Ключові слова: *адміністративна послуга, адміністративна процедура, суб'єкт надання адміністративної послуги, форми громадського контролю, захист прав споживачів у наданні адміністративних послуг.*

Постановка проблеми. Сучасна розбудова демократичної держави неможлива без ринку надання адміністративних послуг, оскільки дані правовідносини встановлюють зв'язок співпраці між органами державної влади та населенням України.

Актуальність даної теми полягає в тому що, незважаючи на численні досягнення у нормативному забезпеченні, на законодавчому рівні не достатньо закріплений контроль посадових осіб за перебігом подій та обставин, щодо надання адміністративних послуг, їх оплатності. Також є низьким прямий контроль від вищестоящого органу влади за надання таких послуг.

Об'єктом є суспільні відносини, що складаються між повноваженими особами на надання публічних послуг державою та з приводу контролю останніми за дотриманням прав щодо надання вищезгаданих послуг.

Метою адміністративних послуг, що запроваджуються на сьогоднішній день в Україні, є формування системи державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей, і головним пріоритетом для діяльності держави – народу [6].

У сфері адміністративних правовідносин надання послуг посідає особливе місце, оскільки деякі норми прав захисту споживачів є важливою правовою гарантією охорони їхніх інтересів.

Виокремлення категорії адміністративних послуг, на думку Є.О. Легези, надасть можливість забезпечити правомірне та ефективне використання публічних ресурсів, відмежувати від інших видів діяльності, які мають ті самі переліки «платних послуг», нерідко здійснювані адміністративними органами, і послуги, які надаються через реалізацію владних повноважень адміністративних органів [15].

Створення зручних і доступних умов для отримання приватними особами адміністративних послуг є однією з головних задач, що має вирішуватися органами державної влади та місцевого самоврядування. Адже саме за якістю послуг кожен громадянин оцінює турботу влади про нього. Реалізація цієї задачі особливо актуальна для України, де система надання адміністративних послуг є непрозорою, нераціональною та такою, що не враховує інтереси громадян [17].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ЗУ «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012, адміністративна послуга – це результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону [1].

Суб'єкт надання адміністративної послуги – орган виконавчої влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, уповноважені відповідно до закону надавати адміністративні послуги.

Суб'єктом звернення за адміністративною послугою є фізична особа, юридична особа, яка звертається за отриманням адміністративних послуг.

Суб'єкт звернення для отримання адміністративної послуги в центрі надання адміністративних послуг звертається до адміністратора – посадової особи органу, що утворив центр надання адміністративних послуг, яка

організовує надання адміністративних послуг шляхом взаємодії з суб'єктами надання адміністративних послуг [1].

Сфера адміністративних послуг поширюється на надання суб'єктом адміністративних послуг: витягів та виписок з реєстрів, свідоцтв, довідок, копій, дублікатів документів та інші передбачені законом дії, у результаті яких суб'єкту звернення, а також об'єкту, що перебуває в його власності, володінні чи користуванні, надається або підтверджується певний юридичний статус та/або факт. Надання адміністративних послуг здійснюється відповідно до Закону України «Про надання адміністративних послуг» [1] з урахуванням особливостей, визначених іншими законами, які регулюють суспільні відносини у відповідних сферах.

Суб'єкти звернення мають право на безоплатне отримання інформації про адміністративні послуги та порядок їх надання, що забезпечується шляхом надання їм безоплатного доступу до Реєстру адміністративних послуг, розміщеного на Урядовому порталі, функціонування цілодобової Урядової телефонної довідки та інформування таких суб'єктів через засоби масової інформації [8].

Концепцією адміністративної реформи в Україні запропоновано таку нову функцію виконавчої влади, як надання «управлінських послуг», а «управлінські послуги» визначені як «послуги з боку органів виконавчої влади, що є необхідною умовою реалізації прав і свобод громадян – зокрема, реєстрація, ліцензування, сертифікація та ін.» [13].

Також ЗУ «Про надання адміністративних послуг» (ст. 7) встановлено вимоги щодо надання якості відповідних послуг. Суб'єкт надання адміністративних послуг може видавати організаційно-розпорядчі акти про встановлення власних вимог щодо якості надання адміністративних послуг (визначення кількості годин прийому, максимального часу очікування у черзі та інших параметрів оцінювання якості надання адміністративних послуг). У разі, якщо суб'єктом надання адміністративної послуги є посадова особа, вимоги щодо якості надання адміністративних послуг визначаються органом, якому вона підпорядковується. Не було б зайвим, якби над цим органом був установлений додатковий контроль за його безпосередньою діяльністю та повноваженнями.

Адміністративні послуги надаються суб'єктами надання адміністративних послуг безпосередньо, через центри надання адміністративних послуг та/або через Єдиний державний портал адміністративних послуг [7].

Насамперед усі державні інституції і ті, що надають адміністративні послуги, утримуються за кошти державного чи місцевого бюджетів, що наповнюються тими ж самими (фізичними чи юридичними) приватними особами, яким надаються адміністративні послуги. Отож, ми наймаємо чиновників на роботу, утримуємо їх і за виконання ними своїх обов'язків, завдань і функцій держави, повноважень щодо надання послуг маємо окремо, додатково їм сплачувати [10].

Вдосконалення системи адміністративних послуг, у свою чергу, має на меті подолання існуючих адміністративних бар'єрів, які гальмують розвиток суспільно-економічних відносин.

Постає проблема щодо визначення на законодавчому рівні процедури та її правової регламентації стосовно самих способів надання адміністративних послуг. Зокрема, як зазначає Н.А. Буличева: «Доцільно було б прийняти єдиний нормативний документ у сфері надання адміністративних послуг, який би вирішив проблеми щодо механізму надання адміністративних послуг, способів, методів та засобів та інші питання, навколо яких точаться дискусії» [5].

Тобто, безумовно, одним із основних шляхів удосконалення українського законодавства є поступове здійснення його кодифікації, яким на даний час не поспішає займатися ВРУ.

Суб'єкт надання адміністративної послуги не може вимагати від суб'єкта звернення документи або інформацію, що перебувають у володінні суб'єкта надання адміністративних послуг або у володінні державних органів, органів, що належать до сфери їх управління. Для отримання адміністративної послуги суб'єкт звернення у випадках, передбачених законом, подає документи, що визначені законодавством.

У даному випадку спостерігається, що суб'єкт, котрий надає адміністративні послуги (адміністратор), не може вимагати від особи інформацію, що порушує його особисті права (медична довідка, трудова довідка, вирок суду) чи права інтелектуальної власності (знаки розрізнення), розголошення яких матиме негативні наслідки.

Рушійним елементом отримання адміністративної послуги є заява, що подається в письмовій чи усній формі [4].

Адміністратор отримує відповідні документи або інформацію без участі суб'єкта звернення, у тому числі шляхом прямого доступу до інформаційних систем або баз даних інших суб'єктів надання адміністративних послуг, підприємств, установ або організацій, що належать до сфери їх управління.

Також ЗУ «Про надання адміністративних послуг» встановлено (ст. 9 п.10) що: суб'єкт надання адміністративних послуг забезпечує можливість безоплатного одержання суб'єктами звернення у достатній кількості бланків заяв та інших документів, необхідних для звернення щодо надання адміністративної послуги, в тому числі одержання бланків з веб-сайтів суб'єктів надання адміністративних послуг, у центрах надання адміністративних послуг.

Відповідно до наукових положень, які реалізуються у практиці, сформулювалося безліч дискусій з таких питань:

- 1) невпорядкованість проблем щодо оплати за надання адміністративних послуг;
- 2) не визначено чітке розмежування щодо надання відокремлених безкоштовних та платних послуг. Відсутній виключний перелік у законодавстві щодо платних послуг;
- 3) не визначено термін оплати та отримання послуги [16].

Ці та інші питання були б доречно врегульовані Адміністративно-процедурним кодексом України, оскільки ст. 1 цього проекту говорить: «цей Кодекс регулює відносини, що виникають під час провадження органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадо-

вими і службовими особами діяльності щодо забезпечення реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб (далі – особи), у тому числі щодо отримання адміністративних послуг, та виконання ними визначених законом обов'язків, регламентує процедури розгляду адміністративних справ» [4].

Сутність державного контролю у сфері надання адміністративних послуг виходить з положень ст. 19 ЗУ «Про надання адміністративних послуг». Посадові особи, які уповноважені надавати адміністративні послуги, адміністратори несуть дисциплінарну, цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законом, за порушення вимог законодавства у сфері надання адміністративних послуг.

Шкода, заподіяна фізичним або юридичним особам посадовими особами, уповноваженими відповідно до закону надавати адміністративні послуги, адміністраторами внаслідок їх неправомірних діянь, відшкодовується у встановленому законом порядку.

Держава, територіальні громади, відшкодувавши шкоду, заподіяну посадовою особою, уповноваженою відповідно до закону надавати адміністративні послуги, чи адміністратором внаслідок незаконно прийнятих ними рішень, дій чи бездіяльності, мають право зворотної вимоги до винної особи згідно із законом [11].

На законодавчому рівні дане положення стосується також положень ЦК: Глава 82 відшкодування шкоди, ст. 1173, ст. 1174 та ст. 117.

Дії або бездіяльність посадових осіб, уповноважених відповідно до закону надавати адміністративні послуги, адміністраторів можуть бути оскаржені до суду в порядку, встановленому законом.

Одним із видів контролю за діяльністю органів державного управління і місцевого самоврядування є громадський контроль. Громадський контроль — один із видів соціального контролю, який здійснюється об'єднаннями громадян та самими громадянами. Він є важливою формою реалізації демократії і способом залучення населення до управління суспільством та державою. Згідно зі статтею 38 Конституції України, «громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами». Така конституційна норма передбачає як у теоретичному, так і в практичному контексті громадський контроль за органами державного управління і місцевого самоврядування.

Суб'єктами громадського контролю є громадські об'єднання і політичні партії, професійні спілки, молодіжні та інші громадські організації, органи самоорганізації населення, трудові колективи, збори громадян за місцем проживання, а також окремі громадяни. Громадський контроль, як засіб забезпечення законності в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суттєво відрізняється від інших видів контролю. Ця відмінність полягає насамперед у тому, що всі суб'єкти громадського контролю виступають від імені громадськості, а не держави. Їх контрольні повноваження зазвичай не мають юридично владного змісту, а рішення за результатами перевірок мають, як правило, рекомендаційний характер.

З управлінських позицій громадський контроль, як і будь-який інший

контроль, є однією з функцій управління. Він здійснюється шляхом зіставлення діяльності підконтрольних об'єктів із певними соціальними нормами, обраними як еталонні, на підставі чого робиться висновок щодо відповідності цієї діяльності встановленим вимогам. Але завдання громадського контролю не зводиться лише до виявлення розходжень між заданими та фактичними результатами. Головна мета громадського контролю – усунення та попередження причин, які породжують цю невідповідність, забезпечення додержання об'єктами контролю відповідних норм – писаних та неписаних. Крім того, на думку російської дослідниці Е. Маштакової, завдання громадського контролю полягає у тому, щоб не допустити дій контрольованих суб'єктів за межами законності й правопорядку, попередити можливі відхилення від намічених цілей, а також інтересів суспільства та його суб'єктів, а у разі появи цих відхилень усунути їх негативні наслідки [14].

Основними групами об'єктів громадського контролю є: органи державної влади, представницькі органи місцевого самоврядування, виконавчі органи місцевого самоврядування, державні та комунальні установи, підприємства, організації, що надають адміністративні та соціальні послуги та ін.

Своє право контролю над державними інституціями громадяни реалізують через різноманітні громадські об'єднання, що створюються на основі Закону України «Про громадські об'єднання». Отже, виходячи з вищезазначеного, на адміністративні послуги громадський контроль практично не поширюється. Законодавчо дане питання не врегульоване.

Ефективність громадського контролю залежить від чіткості встановлення завдань, обґрунтованості еталонних норм та якості розробки і додержання процедур його здійснення [14].

Відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» (ст. 1 п. 17), послуга – діяльність виконавця з надання споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб [2].

Тобто, чи можна вважати, що дія даного закону поширюється на адміністративні послуги? Це запитання є довгий час предметом наукових дискусій.

Але ст. 5 вищезгаданого ЗУ «Про захист прав споживачів» вказує, що: захист прав споживачів здійснюють центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи, що здійснюють державний санітарно-епідеміологічний нагляд, інші державні органи, органи місцевого самоврядування згідно із законодавством, а також суди. Держава створює умови для здобуття споживачами потрібних знань з питань реалізації їх прав [12].

Постає питання: чи Закон України «Про захист прав споживачів» та його положення щодо надання послуг поширює відповідальність ст. 23 на адміністративні послуги? Оскільки багато ознак вказують на схожість

так званих «послуг».

Розділ III Закону України «Про захист прав споживачів» наголошує, що метою захисту своїх законних прав та інтересів споживачі мають право об'єднуватися у громадські організації споживачів (об'єднання споживачів). Держава підтримує діяльність об'єднань споживачів.

Законодавчо не визначено, чи ці положення поширюються на адміністративні послуги. Але, розуміючи сутність громадського контролю, вони мають лише рекомендаційний характер.

Не можна було не зазначити про славнозвісну справу жителя Запоріжжя, який довів, що використати адміністративну послугу, таку як оформити закордонний паспорт, можна за значно меншу суму, ніж вимагають [18].

Це говорить ще раз про необхідність запровадження нових заходів контролю та спостереження за наданням даних послуг, оскільки було б набагато краще, аби вони надавалися прозоріше та мали відповідний рівень по всій території України. Наприклад, щоб використання публічної послуги не вимагало великих зусиль, було більше розповсюджено інформації стосовно даних питань та було відповідне регулювання на рівні міністерства чи відомства.

Висновки. Отже, з вищенаведеного випливає: з метою створення зручних і сприятливих умов отримання послуг громадянами, суб'єктами господарювання, забезпечення відкритості інформації про діяльність органів виконавчої влади, необхідне створення та функціонування Центру адміністративних послуг. Це є важливим кроком у розбудові економічно сильної та стратегічної держави. Але законодавчо цілком не врегульовано питання: чи поширюється на надання адміністративних послуг положення ЗУ «Про захист прав споживачів», оскільки там також наведено визначення послуги.

Проте, незважаючи на видиму простоту заходів щодо надання адміністративних послуг та їх привабливість, очевидно, сфера потребує системнішого підходу та вдосконалення.

Регулювання певних норм українського законодавства у цій сфері не відповідає визначеним правилам вищезгаданих Законів України, а окремі види відносин залишаються зовсім неврегульованими.

Саме держава повинна обслуговувати людей, а не навпаки.

Реформи чинної влади стають малоефективними без правильного механізму їх реалізації. Тому що влада декларувала одні цілі, а на практиці проявила інші. Перегляд реформ щодо надання адміністративних послуг необхідний для того, щоб хоча би не втратити активність громадян (у майбутньому виборців).

Адміністративні послуги не повинні створювати додаткових проблем, а держава повинна йти назустріч. І це повинно бути закріплено у відповідному законі. Прийняття відповідних нормативних актів сприятиме значному підвищенню авторитету надання послуг владою на всіх рівнях [9].

Зазначені дискусійні питання про надання адміністративних послуг не є вичерпними, потребують подальшого дослідження як на науковому, так і на практичному рівнях.

Бібліографічні посилання

1. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. – ВРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>
2. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. – ВРУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>
3. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України від 18.07.2008 № 2789 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>
4. Адміністративні послуги : навч. посібник / В. Тимошук. – К., 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://despro.org.ua/media/articles/06_book_blok.pdf
5. Буличева Н.А. Розвиток інституту адміністративних послуг як передумова побудови сервісної держави / Н.А. Буличева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ms/2011_1_2/162.pdf
6. Гончарук Н. Організаційно-правові аспекти надання адміністративних послуг в Україні / Н. Гончарук // Публічне управління: теорія і практика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011-1/doc/1/04.pdf
7. Гордєєв В.В. Адміністративні послуги: поняття, сутність та ознаки / В.В. Гордєєв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/533/12.pdf>
8. Гладенко М.В. Нормативно-правове регулювання надання адміністративних послуг в Україні / М.В. Гладенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/browse?type=author&order=ASC&rpp=20&value=%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE+%D0%9C+%D0%92>
9. Дембіцька С.Л. Про стан надання адміністративних послуг / С.Л. Дембіцька // Юридичні науки. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011-1/doc/1/04.pdf
http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VAPSV_pdu/2012_2/St_18.pdf
10. Демський Є.Ф. Адміністративні послуги та їх юридична природа / Є.Ф. Демський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Jursci/2011_1/Demskiy.pdf
11. Жуковська Ю.А. Шляхи підвищення якості адміністративних послуг органів виконавчої влади / Ю.А. Жуковська // Економічний простір. – 2008. – № 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekpr/2008_19/zhukov.pdf
12. Коршакова О.М. Становлення законодавства щодо захисту прав споживачів / О.М. Коршакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2012_1/PB-1/PB-1_59.pdf
13. Концепція адміністративної реформи в Україні. – К., 1998.
14. Крупник А.С. Громадський контроль : сутність та механізм здійснення / А.С. Крупник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2007-1/07kassmz.htm/07kassmz.htm>
15. Легеза Є.О. Адміністративні послуги, що надаються міліцією громадської безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Є.О. Легеза. – Дніпропетровськ, 2011.
16. Національний інститут стратегічних досліджень. – Щодо проблем надання послуг населенню ОБВ та ОМС: анотація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/September09/4.htm>
17. Михайлишин В. Організаційно-правові аспекти надання адміністративних послуг виконавчими органами місцевих рад / В. Михайлишин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2010_3/10mvdmr.pdf
18. Українець довів у суді, що закордонний паспорт коштує лише 170 грн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinec-doviv-u-sudi-scho-zakordonnij-pasport-koshtuye-lishe-170-grn-282807.html>

Тищенко І. А., Приймак А. А. Государственный и публичный контроль в сфере защиты прав граждан по предоставлению административных услуг. Рассмотрены категории государственного и общественного контроля в сфере защиты прав граждан по предоставлению государством и уполномоченными органами административных услуг.

Ключевые слова: административная услуга, административная процедура, субъект предоставления административной услуги, формы общественного контроля, защита прав потребителей в предоставлении административных услуг.

Tyshchenkova I. O., Pryymak A. O. State and public control in the field of protection of citizens' rights concerning rendering administrative services. This paper deals with the problems to what that in law is not enough fixed the control over official concerning the progress and circumstances of rendering administrative services and their payment. There is also a low direct control of a superior authority for the rendering of such services.

The article also deals with the categories that belong to the state and public control in protecting citizens rights to render administrative services by state and authorized bodies.

According to the Law of Ukraine "On Administrative Services" from 06.09.2012, administrative service – is a result of the exercise of powers entity rendering administrative services at the request of a person or entity, aimed at the acquisition, modification or termination of rights and/or obligations of that person according to law.

There is a problem to determine by law the procedure and its legal regulation in relation to most methods of administrative services. In particular, it would be advisable to adopt only regulations in the area of administrative services, which would solve the problem concerning the mechanism of administrative services, methods, techniques and tools, and other issues around which the discussions are going on.

According to scientific statements that are implemented in practices many discussions are formulated on: 1) unresolved problems regarding payment for administrative services; 2) a clear distinction as to provide separate free and paid services is not made. There is no exhaustive list of legislation on paid services; 3) terms of payment and receipt of services are not defined.

The authors studied the areas of concern of administrative services. They have found that the current government reforms are ineffective without a proper mechanism to implement them. Because some authorities declared objectives, but in practice proved to others. View reforms to render administrative services necessary to at least not lose the activity of citizens (future voters).

Administrative services should not create additional problems, and the government should come forward. This should be fixed in the relevant law. Implementing legislation will significantly increase the power of authority to render services at all levels.

Keywords: administrative service, the administrative procedure, the subject of the provision of administrative services, the forms of social control, protection of consumer rights in the provision of administrative services.

Надійшла до редакції 22.05.2013

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

А.С. Беніцький

кандидат юридичних наук, доцент
(Луганський державний університет
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)

УДК 343.365 : 343.237(091)(477)"11/19"

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРИЧЕТНІСТЬ ДО ЗЛОЧИНУ ТА СПІВУЧАСТЬ У ЗЛОЧИНІ ЗА ЛИТОВСЬКИМ СТАТУТОМ 1529 р.

У статті проаналізовано норми Литовського Статуту 1529 р., які передбачають положення щодо відповідальності за приховування злочину, придбання або збут краденого, а також за вчинення злочину у співучасті. Визначено значення Литовських Статутів 1529 та 1569 рр. на розвиток кримінального законодавства Речі Посполитої та Московської держави.

Ключові слова: приховування злочину, потурання, використання майна, здобутого злочинним шляхом, співучасть у злочині, Литовський Статут 1529 р.

Постановка проблеми. У період XIV – XV століття більша частина земель Галицько-Волинського та Київського князівств увійшли до складу Великого князівства Литовського. У XVI столітті на території Великого князівства Литовського правові норми були об'єднані у зводах законів – Статутах 1529, 1566 і 1588 рр. Литовські Статути стали основними фундаментальними правовими документами, що діяли на території українських земель у складі Великого князівства Литовського.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 рр. розглядались в роботах С.О. Бершадського, Г.В. Демченко, О.Ф. Кістяковського, Ф.І. Леонтовича, С.Г. Ковальової, Д.І. Любченко, Н.А. Максименко, І.О. Малиновського, П.П. Музиченко, М.С. Таганцева, К.І. Яблонскиса та ін. Однак історико-правового компаративного аналізу норм Литовського Статуту 1529 р., які передбачають відповідальність за приховування злочину, придбання або збут краденого, а також за вчинення злочину у співучасті не проводилося.

Метою статті є визначення основних ознак причетності до злочину, співучасті у злочині, які містились у Литовському Статуту 1529 р., а також встановлення впливу Литовському Статуту 1529 р. на розвиток кримінального законодавства Речі Посполитої та Московської держави.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі дуже пошире-

ною є думка про те, що в Литовських Статутах широко використані положення Руської Правди. Так, на думку І.Д. Беляєва, "в південно-західній Русі Литовській; ... старовина була єдиною опорою для охорони національності, на ній тільки трималася моральна самостійність і незалежність народності, ... нововведення там загрожувало чужоземним впливом. Усе це надало законодавчим пам'яткам південно-західної Русі свого характеру, який відрізняв їх суворою і якоюсь невільною покірністю Руській Правді й узагалі старим юридичним звичаям" [2, с. 117].

Перший Литовський Статут було прийнято в 1529 році. В історіографії він іменується ще як Старий Статут. На його складення вплинули Руська Правда, Статутні грамоти, Судебник Казимира 1468 р. й інші правові документи литовсько-руського періоду.

Як справедливо зазначав Н.А. Максименко, старі пам'ятки литовсько-руського законодавства лягли в основу першої редакції Литовського Статуту (1529 р.). На думку вченого, в цьому не могло бути ніякого сумніву навіть приповерхньому ознайомленні з цими пам'ятками [6, с. 68].

Литовський Статут 1529 року включав положення про відповідальність за групові злочини, за переховування злочинця, предметів, добутих злочинним шляхом, а також за придбання й збут викраденого, які містилися в різних розділах: "Про земські насильства, про побиття і про вбивства шляхтичів" (розділ II), "Про головщини людей путних, селянські і паробецькі" (розділ XI), "Про злодійство" (розділ XIII) та ін.

Про груповий злочин ішлося в статті 8 "Якби декілька осіб було притягнуто до суду за вбивство одного шляхтича" розділу VII Литовського Статуту, де передбачалося: "... якби декілька осіб було притягнуто до суду за вбивство одного шляхтича, то тільки вбивцю має бути засуджено за таке вбивство..." [12, с. 255]. Зі змісту цього положення видно, що Литовський Статут 1529 р. установлює відповідальність лише для безпосереднього виконавця вбивства. Про інших учасників вбивства Статут нічого не вказує.

Між тим, як свідчить судова практика того часу, учасники вбивства несли однакову відповідальність, незалежно від ступеня їх участі у скоєному. Так, за вчинення групового розбійного нападу й убивства кількох мешканців Литовського князівства в лютому 1541 року було засуджено кілька шляхтичів. Судом було встановлено винність одних у заподіянні смерті потерпілим, а других у заволодінні належним їм майном. Суд засудив винних до сплати "шляхетської головщини за голови вбитих" [10, с. 283], і до винагороди за вкрадене у потерпілих майно: "А маетьбыти заплата тая... по частям, ровносвихвиноватыхтых, которьи при том Богдане и при сынуеговинни в том зостануть" [10, с. 286]. У судовому рішенні було вказано, що у випадку нестачі майна засуджені особи видаються родичам убитих "горлом": "А тая вся отправа на тыхвиноватых а на статках, и на землях, и на горлах их, вод луг статуту, мает бити через того-ж дворянина Господарского, на то от Господара, ЕгоМилости, даного, пана Богдана..." [10, с. 287]. Як впливає з цього рішення, всі співучасники убивства зазнали рівну кримінальну відповідальність.

Литовський Статут установлював відповідальність за організацію

вчинення злочину. В статті 19 "Якби хто наслав на чие село своїх людей або напав на нього особисто, побив, поранив і пограбував" розділу VII Литовського Статуту передбачалося: "... якби хто на чий маєток, село або на його людей скоїв напад сам або кого наслав і завдав цим насильством шкоди або поранив кого і кого-небудь пограбував, той мусить..." [12, с. 258]. Особи, які брали участь у нападі на "маєток, село або на його людей", відповідно до цієї правової норми також несли відповідальність: "І хоча б той, хто вчинив напад, не поранив і не побив нікого, але взяв щонебудь, він також мусить сплатити потерпілому..." [12, с. 258]. Цікаво зазначити, що Литовський Статут 1529 р. і в цій правовій нормі установлює покарання не для всіх виконавців нападу, а лише для тих, хто завдав фізичної або матеріальної шкоди людині.

Литовський Статут 1529 року співвиконавців злочину позначає як "злочинців", "квалтівників". Інших співучасників злочину в Статуті називають "помочники" та ін.

Литовський Статут установлював відповідальність за створення умов вчинення злочину. В статті 23 "Про сварку у вечірній час" розділу VII Литовського Статуту передбачалося: "... якби під час якої-небудь сварки увечері хто-небудь загасив свічку і кого-небудь із тих, хто був присутній при тій сварці, було поранено, і притяг би до суду того, хто загасив свічку..." [12, с. 259]. У цій же нормі далі вказано: "... Відповідач, що заплатив за рани або головщину, може шукати винуватого" [12, с. 259]. Таким чином, Статут передбачав можливість покарання пособників у скоєнні злочинні незалежно від того, було встановлено виконавця злочину чи ні. Схожі норми містились у Вислицькому статуті (інша назва Вислицько-Петроковські статuti 1346–1347 рр.), прийнятий Казимиром III, та інших литовсько-польських правових пам'яток.

Відповідальність за приховування злочинця було встановлено в різних правових нормах. Так, статтю 9 "Якби від кого втік челядинець, а той, будучи сповіщений про це, вільно його пропустив" розділу XI Литовського Статуту передбачалося відповідальність за переховування злочинця: "якби від кого челядинець утік..., а той, будучи сповіщений про втечу чужої челяді, показав їм дорогу або хліба дав, або їх у себе переховував..." [12, с. 283]. Статтю 6 "Якби хто переховував у своєму домі спійманого на місці злочину злодія або знав про нього, або викупив від шибениці" розділу XIII Литовського Статуту також передбачалося відповідальність за переховування злочинця: "... якби хто свідомо переховував спійманого на місці злочину злодія або дозволив йому жити у своєму маєтку, або явного злодія викупив..., тоді такий..., мусить усім відшкодувати всю шкоду, яку спричинив злодій, що переховується в його маєтку" [12, с. 291–292].

У деяких правових документах Речі Посполитої спеціально вказувалося на відповідальність за переховування злочинця. Статут королівський і радних панів польських і литовських від 1541 року про продаж і купівлю різних припасів у Вільно, з призначенням десяти осіб для спостереження за правильною торгівлею, проголошував: "... абыжадин, хто ж кольвек, якомеский, так замковый, князьский и панский, ... абы не смелподсрок-

гимкраньем себе в дому ховати або держати таковых. Кто без службymesкает и злочинства, злодейства, розбоичинят; а естлибыгде в чиём дому таковыизлыи люди, без службы будучи, переховывалися, тогдыгосподаридомовые мають о них вряду дати знати, а хто бытаковых людей, которых злочинства ся деють, при себе без службыховал а о них врядуведати не дал, таковоймаетьтым сам каранбыти, якокоторийзлодей а разбойник" [1, с. 112–114]. Таким чином, наведений документ свідчить про те, що приховувач ніс рівну з приховуваною особою кримінальну відповідальність. Приховувач карався як "злодей а разбойник", за укривання тих, хто "злочинства, злодейства, розбоичинят". Для притягнення до відповідальності приховувача не було важливо, чи обіцяне заздалегідь надання приміщення злочинцеві, чи ні. Для судді головним було встановити, що винний знав, що укриває злодія або розбійника.

Відповідальність за використання майна, здобутого злочинним шляхом, передбачалася в статті 30 "Якби хто переховував у себе вдома злочинців, розбійників, злодіїв і вигнаних із країни" розділу VII Литовського Статуту 1529 року: "... якби наші піддані переховували у своїх домах або маєтках підозрілих людей, злочинців, розбійників, злодіїв і вигнаних із країни або давали їм якісь поради, або допомагали, завдаючи цим шкоди суспільству, або користувались речами, добре знаючи, що вони крадені... то винуватого має бути покарано так само, як і перелічених вище злочинців; тому що задля справедливості і тих, що скоюють злочини, і тих, що потурають їм, має бути покарано однаково" [12, с. 261].

Схожі норми були в Руській Правді, а також у Судебнику Казимира IV 1468 р. Відповідальність за переховування в цих правових пам'ятках було передбачено таку ж, як і винному в основному злочині. Разом із тим у Вислицькому статуті Казимира III відповідальність виконавця злочину і приховувача була диференційована.

Цікаво зазначити, що в цій правовій нормі Литовський Статут 1529 р. уводить в обіг термін "потурання". Під цим терміном Статут розуміє два види діянь. Перший – це сприяння злочинцеві тим, що укривають його від органів правосуддя, шляхом надання житла, їжі, а другий – це користування майном, здобутим злочинним шляхом.

У деяких правових нормах Литовського Статуту 1529 року також уводиться в обіг термінологія, яка позначає осіб, причетних до вчинення злочину. Так, в статті 17 і 18 розділу XIII Литовського Статуту вживається термін "барішник", під яким слід розуміти особу, яка здійснює збут викраденого.

В статті 17 зазначається: "Якби той, у кого знайдено речовий доказ, чи то шляхтич, чи не шляхтич, назвав колишнього власника, від якого отримав цю крадену річ, або назвав боржників, які знали б про це..." [12, с. 294].

За переховування злочинця, а також придбання майна, здобутого злочинним шляхом, передбачалася відповідальність статтею 15 "Якби чийсь люди, спіймані на розбої або крадіжці, показали на кого-небудь, що він з ними ділився" розділу XIII Литовського Статуту: "А якби були б спіймані чийсь люди, розбійники або злодії, і приведені до суду, а на суді показали

би на намісника свого, що він із ними грабував або їх переховував і ділився награбованим..." [12, с. 294]. Відповідно до артикулу 27 "Якщо в домівці вкрадене знайдуть, а жінка користувалася тими вкраденими речами" розділу XIII Литовського Статуту передбачалася відповідальність за використання злочинних доходів членами сім'ї злочинця: "Якщо в домі вкрадене знайдуть, діти і жінка при тому були і ті речі крадені використовували, тоді вони повинні будуть відшкодувати збитки, а самі віддані не у вічну неволю, а поки не відпрацюють; і має їм це в залік піти, як і тим, які заставлені були; а смертю караний має бути той злодій, який крав" [12, с. 297].

Інститут відповідальності членів сім'ї за злочин, вчинений її главою, має давнє коріння. Він був закріплений статтею 121 Руської Правди Широкої редакції (за Троїцьким I списком). Це положення з невеликим змінами запозичене із статей 1 і 5 Судебника Казимира IV 1468 р.

Разом із тим між артикулом 27 Статуту 1529 р. і ст.ст. 1 та 5 Судебника 1468 р. є певні відмінності в тій частині, де йдеться про знання членами сім'ї про джерело походження викраденого главою сім'ї майна. Так, у ст. 1 Судебника 1468 р. закріплено положення про те, що члени сім'ї несуть відповідальність, якщо знали про походження майна, яке викрав глава сім'ї: "... а жінка була [про крадіжку] відала з дітьми, вже дорослими, то жінкою і дітьми заплатити..." [5, с. 49]. За артикулом 27 Статуту знання членів сім'ї про походження використовованого майна не потрібне.

Проте в інших нормах Старого Статуту знання особи про предикатний злочин є обов'язковою умовою відповідальності. Так, наприклад, артикулом 10 "Якби у кого за будь-який злочин маєток відібрано, а перед тим було дано оправу дружині його" розділу V Литовського Статуту передбачалося: "Якби у якої людини земської за злочин ... маєток його родовий або узятє ним під заставу було відібрано ..., а з цього маєтку дружина його за першим записом мала б свою оправу веновну, вірно записану раніше, ніж цього чоловіка земського було обвинувачено за судом, то та її оправа має залишитися в силі, крім крадіжки, коли дружина була б співучасницею у злочині чоловіка і разом із ним користувалася речами, наперед знаючи, що вони крадені" [12, с. 238].

У 1566 році приймається другий Статут Великого князівства Литовського. Попередня редакція Старого Статуту послужила основою для Статуту 1566 року. На території Речі цій Статут отримав назву Волинський. Після підписання представниками Великого князівства Литовського та Королівства Польського (Корони Польської) в 1569 році Люблінської унії була утворено Річ Посполиту. Вона складалася з об'єднаних земель Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Південна частина Великого князівства Литовського, яка включала землі Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств, заселених українцями, були приєднані до Малопольської провінції Королівства Польського. У 1634 р. до складу Малопольської провінції Королівства Польського (Корони Польської) ввійшло новоутворене Чернігівське воєводство.

Волинський Статут був основним джерелом права на цих землях. В окремих містах при розгляді кримінальних справ судді використовували

магдебурзьке право. Крім того джерелами права на території Речі Посполитої було також звичаєве право. Так, наприклад, у рішенні суду сільської громади Волинського воєводства про злодійство, катування та смертну кару від 9 грудня 1622 року було сказано: "Вследствии его, выше поименованные их милости, такжелица, присланные от громады, вместе с Низкелицкою громадою, соображаясь с обычным правом и с писаньем статутом, спрашивали вора..." [4, с. 71].

Після другого розподілу Речі Посполитої в 1793 році до складу Російської імперії ввійшла частина правобережної України (Поділля та Волинь), де діяв Литовський Статут 1566 року.

Російський уряд, приєднавши після поділу Речі Посполитої українські землі, надав населенню право користуватися місцевими законами. Так, згідно із пунктом 12 наказу Катерини II від 28 травня 1772 року, генерал-майорам М.В. Каховському та М.Н. Кречетнікову, на території земель, які увійшли до складу Російської імперії після першого розділу Речі Посполитої, наказувалося здійснювати правосуддя за законами та звичаями, які діяли на цих землях до їх приєднання до Росії: "Суд и расправа внутреннятех Провинций, в личных делах, имеют производиться по их законам и обыкновениям, и их языком..." [7, с. 509]. Указ Сенату від 11 вересня 1797 року передбачав, що судові встановлення в губерніях Волинській і Подільській повинні бути залишені "на тех самих правилах, какими суды по прежним их правилам и привилегиям, в статуте и конституциях изображенным, руководствовались" [3, с. 3].

Фактично на правобережній частині українських земель, які були у складі Російської імперії, Волинський Статут діяв до введення в дію від 1 січня 1835 року Зводу Законів Російської імперії, а офіційно – після проголошенням монаршого Указу 25 червня 1840 року "О распространении силы и действия Российских гражданских законов, на все Западные, возвращенные от Польши, области".

Магдебурзьке право офіційно припинило дію після прийняття 5 лютого 1831 року Положення Комітету Міністрів Російської імперії "О заменеии Магдебургскаго Права в Малороссі и Литовским Статутом и общими Россійскими узаконеніями". У цьому документі зазначалося, що з 1796 року на території України (Малоросії – у тексті документа) судочинство було відновлено "по прежним того края правилам и обрядам. Права сіи суть: 1) Литовскій Статут, коим судятся дворяне и разночинцы, и 2) Магдебургское право, по коему решались тяжбы между купцами и мещанами и вообще дела о тяжбных убытках" [8, с. 119]. Крім того, у документі наводилася виписка з судового рішення Полтавського Генерального Суду в справі між міщанином і купцем. У ній ішлося про те, що указом від 13 листопада 1824 року було скасовано рішення Генерального Суду на тій підставі, що його було прийнято з урахування положень Литовського Статуту, а не магдебурзького права [8, с. 119].

Полтавський Генеральний Суд направив до Сенату подання про видання й надіслання до судів Полтавської губернії книг, у яких би російською мовою було викладено магдебурзьке право, а доки воно не видане, просив

російський уряд дати дозвіл розглядати в судах справи за Литовським Статутом [8, с. 119]. Зверталась увага на те, що від 13 листопада 1824 року в українських судах було призупинено судочинство справ міщан і купців.

У 1827 році вивчення питання про видання збірника магдебурзького права було доручено дійсному таємному раднику М.М. Сперанському. Він запропонував при вирішенні судових справ в українських містах використовувати тільки Литовський Статут і російське законодавство, оскільки вважав, що не було необхідності видавати збірник магдебурзького права. М.М. Сперанський зазначав, що "закон подименем Магдебургского Права, в Малороссійских городах введенный, с давних уже лет оставлен в бездействии, бывшаем в решеніи делот части Литовским Статутом, отчасти общими Россійскими законами: то согласно представленію Полтавского Генерального Суда и Малороссійскаго Военнаго Губернатора, в решеніи спорных дел между городскими обывателями, поступать на том же основаніи, как до указа Правительствующаго Сената 13 Ноября 1824 года было поступаемо" [8, с. 122].

Висновки. Перші Литовські Статути мали велике значення для розвитку кримінального права щодо причетності до злочину та співучасті у злочині на території Речі Посполитої. Багато положень, які містилися у цих правових пам'ятках, знайшло відображення у Литовському Статуті 1588 р., а також у документах сусідніх держав. Так, наприклад, при складанні Соборного Уложення використовувалися положення з Литовських Статутів. Як справедливо зазначив О.Ф. Кістяковський, Литовський Статут "був найбагатшим джерелом, з якого укладачі Соборного Уложення 1649 р., запозичували матеріал" [9, с. 30]. Соборне Уложення мало багато схожих положень, які стосувалися причетності до злочину та співучасті. Так, наприклад, для визначення окремих видів причетності до злочину та форм об'єднання співучасників у Соборному Уложенні 1649 р. вживалися такі терміни, як "потурання", "стан", "помічник", "наїзд", "скоп", "змова" та ін. Така ж термінологія для визначення об'єднань співучасників була характерна і для Литовських Статутів.

Слід зазначити, що особливістю Литовського Статуту 1529 року є те, що він вводить в обіг терміни, які характеризують види причетних осіб та співучасників, установлює відповідальність не тільки для осіб, які безпосередньо брали участь у скоєнні злочину або переховували злочину, але й також для осіб, що використовували злочинно здобуте. Статут містить спеціальні норми, які передбачають відповідальність за приховування злочинно здобутого майна, а також придбання та збут викраденого. Литовський Статут 1529 року встановлює однакову відповідальність для співучасників злочину та причетних до цього злочину.

Бібліографічні посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. В 15-ти томах. Том 1 (1361–1598 гг.) / [под ред. Н. Костомарова]. – СПб., 1863. – 319 с.
2. Беляев И. Д. О наследстве без завещания по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев. – М. : Университетская типогра-

фія, 1858. – 142 с.

3. Бершадский С. А. Литовский статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование / С. А. Бершадский. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1893. – 114 с.

4. Иванишев Н. Д. Одревних сельских общинах Юго-Западной России / Н. Д. Иванишев – К. : Издательство Киевской археографической комиссии, 1863. – 72 с.

5. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Чорноморський державний університет ім. Петра Могили, 2009. – 112 с.

6. Максименко Н. Источники уголовных законов Литовского Статута / Н. Максименко. – К. : Типография Правительствующего Сената, 1894. – 185 с.

7. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 1-е. 1 марта 1649 – 1825 гг. : В 45 т. Том XIX. 1770–1774. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – № 13808. – С. 507–511.

8. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 2-е. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : В 55 т. Том VI. 1831. – Отд. 1-е. – СПб. : Тип. II Отд-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1832. – № 4319. – С. 119–122.

9. Права, по которым судится малороссийский народ, высочайшим всепресветлейшей, державнейшей Великой государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийской, Ее императорского священнейшего Величества повелением : Из трех книг, а именно : Статуса Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенные, в граде Глухове, лета от Рождества Христова / [под ред. и с приложением исследования о сем Своде и о законах, действовавших в Малороссии А. Ф. Кистяковского]. – Киев : Университетская типография И. И. Завадского, 1879. – 844 с.

10. Русско-еврейский архив : Документы и материалы для истории евреев в России. В 3-х томах. Т. I. Документы и регестры к истории литовских евреев (1388–1550) / [сост. С. А. Бершадский]. – СПб. : Издание Общества распространения просвещения между евреями в России, 1882. – 640 с.

11. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х томах. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : У 2 кн. – Кн. 2 / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Т. III. – Одеса : Юридична література, 2004. – 568 с.

12. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х томах. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Т. I. – Одеса : Юридична література, 2002. – 464 с.

Беницкий А. С. Ответственность за причастность к преступлению и соучастие в преступлении в соответствии с Литовским Статутом 1529 г. В статье проанализированы нормы Литовского Статута 1529 г., предусматривающие положения об ответственности за укрывательство преступления, приобретение или сбыт похищенного, а также за соучастие в совершении преступления. Определено значение Литовских Статутов 1529 и 1569 гг. на развитие уголовного законодательства Речи Посполитой и Московского государства

Ключевые слова: укрывательство преступления, попустительство, использование имущества, добытого преступным путем, соучастие в преступлении, Литовский Статут 1529 г.

Benitskyy A. S. Criminal responsibility for involvement in a crime and complicity in a crime by the Lithuanian Statute of 1529. During the XIV-XV centuries most of the land of Galicia-Volyn and Kiev principalities became part of the Grand Duchy of Lithuania. In the XVI century on the territory of the Grand Duchy of Lithuania legal provisions have been incorporated in the Laws-Statutes of 1529, 1566 and 1588 were the main Lithuanian Statute fundamental legal instruments in force in the Ukrainian lands in the Grand Duchy of Lithuania.

First Lithuanian Statute had great significance for the development of criminal law in

relation to involvement in crime and complicity in the crime on the territory of the Commonwealth. Many provisions contained in this legal document are reflected in the Lithuanian Statute of 1588, as well as documents neighboring countries. For example, in the preparation of the Catholic Code used provisions of the Lithuanian Statute. As rightly O.F. Kistyakovskyy pointed, Lithuanian Statute "was the richest source from which the drafters of the Catholic Code of 1649, borrowed material". Catholic Code had many similar provisions related to involvement in crime and complicity. For example, to determine the specific type of involvement in crime and forms of association accomplices in the Catholic Code 1649 were used terms such as "indulgence", "state", "assistant", "hit", "Skopje", "conspiracy" and others. The same terminology to define associations accomplices was characteristic of the Lithuanian Statute.

It should be noted that the feature of the Lithuanian Statute of 1529 is that it introduces into circulation the terms that describe the types of people involved and partners, establishes the responsibility not only for those directly involved in the crime or concealment of the crime, but also for those that used maliciously taken. The Charter contains specific provisions that provide for liability for concealing criminal possession of property and the purchase and sale of stolen. Lithuanian Statute of 1529 establishes penalties for the same offense, and accomplices involved in the crime.

Keywords: *concealment of a crime, connivance, using the property obtained by crime, complicity in crime, Statute of Lithuania of 1529.*

Надійшла до редакції 03.06.2013

О.І. Богатирьова
кандидат юридичних наук
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.8

ТЕОРЕТИЧНЕ І ПРАКТИЧНЕ ВПРОВАДЖЕННЯ СЛУЖБИ ПРОБАЦІЇ В УКРАЇНІ

Теоретично обґрунтовано доцільність практичного впровадження служби пробації в Україні. Виокремлено відмінності між кримінально-виконавчою інспекцією та службою пробації як її майбутнім правонаступником.

Ключові слова: *пробація, альтернативні покарання, нагляд, контроль, кримінально-виконавча інспекція, служба пробації.*

Постановка проблеми. Визнаючи, що сучасний стан пенітенціарної системи в Україні характеризується невизначеністю, пошуком нових шляхів, форм та методів роботи із засудженими необхідно відмовитися від старих методів виконання покарань та сформувати дієву систему, яка вбратиме в себе весь позитивний досвід зарубіжних держав та буде здатна ефективно працювати на вітчизняному просторі. І основою для формування такої системи, а також реалізації її основних завдань, повинні стати не працівники державних органів влади та пенітенціарної системи зокрема, а в першу чергу громадянське суспільство.

Виклад основного матеріалу. Однією з таких нових форм роботи з засудженими ми вважаємо може слугувати пробація, запровадження якої в

Україні спроможне допомогти вирішити зазначені проблеми. Витоки пробації умовно можна віднести до англійського кримінального права часів середньовіччя, коли невдоволення населення жорсткими покараннями за досить незначні злочинні діяння змусило суди пом'якшити систему покарань. Таким чином, вони почали застосовувати на власний вибір більш м'яке покарання, його відстрочку, а також такі форми, як благо духовенства та відречення.

Самий же інститут пробації, як своєрідна санкція до правопорушника та відстрочка виконання покарання, що полягає у застосуванні комплексу заходів з метою його виправлення та недопущення подальшої протиправної поведінки, досить молодий. Він з'явився на початку ХІХ століття у Британії як реакція суспільства на ідеї гуманізму, справедливості та сприйняття покарання як виправлення особи правопорушника.

Перший законодавчий акт щодо пробації був прийнятий у Британії в 1887 р. – закон «Про пробацію злочинців, що вчинили злочин вперше» (The Probation of First Offenders Act) [1], який об'єднав системи випробування та поручительства. Недоліком закону була відсутність заходів з його реалізації, що згодом виправили: в 1907 р. в Англії та Уельсі прийнято закон «Про пробацію злочинців» (The Probation of Offenders Act), де зазначалося: якщо будь-яка особа постала перед судом за вчинення злочину і вина її доведена у встановленому порядку, суд, беручи до уваги персональні характеристики, минуле, вік, стан здоров'я злочинця або нетяжкий характер вчиненого злочину, може прийняти одне з таких рішень: припинити провадження по справі або умовно звільнити злочинця (з поручителем або без нього) за умови, що злочинець буде добре себе поводити в суспільстві [2].

Подальший розвиток пробації відбувся в законодавстві США. Першим пробаціонером вважається американець Джон Огастес, який у 1841 р. взяв на поруки правопорушника, що вчиняв злочини через зловживання алкоголем. Результатом таких дій стало законодавче запровадження у 1869 році у штаті Масачусетс системи пробації [1].

На нашу думку, результативність застосування пробаційних методів роботи до правопорушника сприяє їх поширенню та розвитку в інших державах та на міждержавному просторі. Так, на початку ХХІ століття в умовах реформування систем виконання покарань були прийняті відповідні закони про пробацію у Чехії, Словацькій Республіці, Польщі тощо, а також Європейські правила пробації, які узагальнили досвід застосування пробації та сформулювали основну мету, завдання пробації як санкції та методу роботи зі злочинцями та служби пробації зокрема.

Виникнення та розвиток інституту пробації у країнах англосаксонської системи права зумовлює її специфічність та неоднозначне сприйняття іншими державами. Так, для англосаксонського права пробація розуміється в першу чергу як умовне невиконання покарання, коли призначається спеціальна посадова особа (помічник, агент), до обов'язків якої входить здійснювати контроль за поведінкою правопорушника та виконанням ним визначених умов пробації [3].

Натомість у країнах континентальної системи права присутні інші фо-

рми невиконання покарання: призупинення покарання з випробуванням (Німеччина), відстрочка виконання покарання (Франція, Голландія, Болгарія, Японія, Корея), відстрочка призначення покарання (Франція, Корея), умовне засудження (Швейцарія, Швеція, Японія, КНР), призупинення виконання покарання (Іспанія), умовне припинення кримінального переслідування (Польща) [3]. Ці та інші обставини змушують країни континентальної системи права пристосовувати пробацію до свого законодавства, змінюючи таким чином інститут пробації та розуміючи його здебільшого як інститут, що супроводжує умовне позбавлення волі або відстрочку виконання покарання.

Не відстає від своїх сусідів і Україна, де планується ввести службу пробації у структуру Державної пенітенціарної служби. З цією метою розробляються законопроекти, які передбачають застосування пробаційної системи заходів до осіб, які підозрюються, обвинувачуються або визнані винними у вчиненні правопорушення. До Верховної Ради України внесено народним депутатом України В. Швецем законопроект «Про службу пробації», де пробація визначена як «сукупність наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються за рішенням суду до осіб, підозрюваних, обвинувачуваних або визнаних судом винними у вчиненні кримінальних правопорушень невеликої або середньої тяжкості» [4]. Подібним чином трактується пробація і в проекті Закону України «Про пробацію», поданому Кабінетом Міністрів України [5].

Необхідно зазначити, що у свій час при розгляді законопроекту «Про пробацію» у 2008 р. Верховний Суд України звернув увагу на недосконалість даного визначення, зазначаючи що суть «пробації полягає у випробуванні особи, яка вчинила злочин... А примусові заходи, що застосовуються до особи, є лише засобами досягнення поставленої мети, а не самою пробацією» [6].

Щодо Європейських правил пробації 2010 р., то в них визначено саме поняття пробації як «реалізація в суспільстві санкцій і заходів, які встановлені законом і накладаються на правопорушника, що включають цілий ряд дій і заходів, у тому числі нагляд, наставництво та допомогу, спрямовані на соціальну інтеграцію правопорушника, а також на сприяння безпеці суспільства» [7].

Таким чином, визначення пробації як системи заходів, які застосовуються до правопорушника, не повною мірою відповідає суті та меті пробації, оскільки в першу чергу необхідно звернути увагу, що це санкція до правопорушника за вчинене протиправне діяння.

Цікавою є пропозиція про встановлення різних форм пробації: досудової, наглядової та пенітенціарної. Подібним шляхом пішла республіка Молдова, де введено досудову, комунітарно-вирокову, пенітенціарну та постпенітенціарну пробацію, визначаючи при цьому пробацію як психосоціальну оцінку та контроль осіб, які знаходяться в конфлікті з кримінальним законом [8]. Якщо ж розглядати європейський досвід впровадження пробації у кримінально-виконавчу практику, то перш за все необхідно звернути увагу на основні функції, які виконують працівники служби пробації: надання інформації судовим та іншим органам щодо особи правопо-

рушника, надання соціальних послуг засудженим для підготовки їх до звільнення, контроль за умовно-достроково звільненими, робота з сім'єю правопорушника, надання допомоги потерпілим від злочинів та впровадження медіації [7].

Пробація у своєму розвитку пройшла багато етапів та, як зауважує британський вчений із питань реабілітації злочинців І. Кроу, «служба пробації та сутність пробації суттєво змінилися за останні роки та продовжують змінюватися» [9]. Саме тому, на нашу думку, формування пробації в Україні є кроком вперед на шляху до реформування системи виконання покарань, проте робота зі становлення законодавства про пробацію все ще потребує покращення в таких напрямках:

- врахування досвіду міжнародних держав щодо запровадження інституту пробації;

- законодавство про пробацію повинно ґрунтуватися на Європейських правилах пробації, на підставі яких необхідно визначити мету та завдання системи пробації;

- оскільки пробація визначається як метод роботи з правопорушниками, в першу чергу необхідно залучати до такої роботи суспільство та громадські організації;

- офіцер пробації повинен сприйматися не як соціальний працівник, а як менеджер, функція якого – забезпечення безпеки суспільства та недопущення повторного вчинення злочину;

- оскільки пробація має на меті виправити правопорушника без застосування покарання, неминучим постає завдання про надання допомоги потерпілим від кримінального правопорушення та сприяння у налагодженні діалогу між потерпілим та правопорушником.

На сьогодні Українське суспільство в цілому та пенітенціарна система України зокрема переживають історичний час – час становлення демократичного суспільства, впровадження прогресивних механізмів державного управління, які з позитивної сторони зарекомендували себе у розвинутих країнах світу.

Незважаючи на проведений комплекс реформ, невідповідність національної практики застосування заходів, альтернативних позбавленню волі, мінімальним стандартним правилам Організації Об'єднаних Націй стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням [10], що зумовлено невідповідністю матеріально-технічної бази та чисельності персоналу кримінально-виконавчої інспекції обсягу покладених на неї завдань і функцій, викликає цілу низку актуальних питань.

Процес виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, не забезпечує соціально-виховного впливу на засуджених і переважно зводиться до формального контролю за виконанням засудженими обов'язків, покладених на них судом. Одним із шляхів вирішення даної проблеми є створення на базі кримінально-виконавчої інспекції служби пробації.

Головною відмінністю цієї служби від кримінально-виконавчої інспекції є виконання її персоналом функцій, які законодавчо нині в Україні не закріплено. Умовно їх можна поділити так: досудові функції – проведення

офіцерами пробації соціального дослідження про правопорушника, складання стосовно нього досудового звіту та присутність офіцера пробації на судовому засіданні; функції інтенсивної пробації – підготовка й проведення офіцерами пробації різноманітних програм та тренінгів для осіб, які скоїли злочин; функція соціального контролю – проведення офіцерами пробації соціальної роботи, яка передбачає різнопланові форми, та інші.

Враховуючи це, одним із пріоритетів діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2013 рік є підвищення ефективності виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, метою якого є створення умов для більш широкого застосування кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та впровадження пробації.

З метою реалізації пріоритету планується вжити заходи як нормативного, так і організаційного характеру. Одним із заходів організаційного характеру є розширення кола державних та недержавних організацій, що залучаються до діяльності, спрямованої на забезпечення соціально-психологічного, педагогічного та профілактичного впливу на засуджених, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції [12].

Досліджуючи питання впровадження пробації в Україні, ми встановили на досвіді деяких областей, що мине деякий час і служба пробації стане аналогом кримінально-виконавчої інспекції. Так, за інформацією О. Заміралова [14, с. 164], в Кіровоградській області потужно розвивається співпраця районних підрозділів кримінально-виконавчої інспекції з державними, громадськими, релігійними організаціями. Зокрема, дані організації надають психологічну, матеріальну, консультаційну допомогу, допомагають у працевлаштуванні, надають інші послуги, що сприяють ресоціалізації засуджених, поверненню їх до суспільства повноправними членами та профілактиці рецидивної злочинності.

Всього на сьогодні кримінально-виконавча інспекція області співпрацює із 40 організаціями, протягом 2012 року надано різного роду послуг 23685 особам. Складнощі виникають у невеликих районних центрах, де відсутні громадські організації, які б могли допомагати інспекції в профілактичній та ресоціалізаційній роботі із підобліковими особами. На заняттях зі службової підготовки персоналу КВІ Кіровоградської області проводяться лекції про переваги пробації як альтернативи позбавленню волі з метою підвищення професійного рівня особового складу.

Цікавим досвідом щодо пробаційної діяльності із засудженими, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції, можна ознайомитися у Чернівецькій області, де керівництвом Управління ДПтС України було проведено ряд зустрічей з головою Чернівецького апеляційного суду, головами районних судів області, начальником слідчого управління УМВС області та начальниками слідчих відділів у районах, які підтримали ідею соціального дослідження особистості підсудного та підготовки кримінально-виконавчою інспекцією досудового звіту.

Враховуючи різний рівень фахової підготовки та стаж роботи персоналу кримінально-виконавчої інспекції, з метою напрацювання єдиних підходів та стандартів у підготовці матеріалів, керівництвом відділу Дер-

жавної пенітенціарної служби у Чернівецькій області було вирішено доручити підготовку перших досудових звітів найбільш досвідченим працівникам інспекції. Надалі їх досвід перейняла решта особового складу. Щорічно кожний з п'ятнадцяти районних підрозділів КВІ області готує не менше одного досудового звіту.

Інформація про правопорушників та скоєні ними злочини отримується безпосередньо від слідчих райвідділів міліції. Обираються справи стосовно осіб, які вчинили злочини різної тяжкості та складності. Без згоди правопорушників на участь у проведенні експерименту досудове вивчення їх особистості та підготовка відповідних матеріалів не проводиться.

Інспекторами вивчаються біографічні дані особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, умови проживання, побутові проблеми, з'ясовуються обставини, які призвели до його вчинення, ставлення особи до заподіяного, поведінка в цілому. Для цього проводяться бесіди з правопорушником, його близькими, рідними, колегами, друзями. Також вивчається стан здоров'я правопорушника, його фізичний та психічний стан, наявність освіти та місця роботи, навчання, встановлюються попередні судимості.

За підсумками проведеної роботи складається так званий досудовий звіт, який містить прогноз подальшої поведінки особи для визначення найбільш ефективного виду покарання. Даний звіт направляється до райсуду водночас з кримінальною справою і має рекомендаційний характер [15, с. 255].

Проте створення на базі кримінально-виконавчої інспекції служби пробації викликає ряд труднощів. Так, як вірно зазначили у своїй книзі «Пробація та служби пробації в країнах-кандидатах у члени ЄС» Антон ван Кальмоут, Дженні Робертс та Сандра Віндінг, збір коштів – дуже складне завдання в умовах бідної економіки, яка змінює пострадянські погляди на погляди капіталістичного суспільства, коли переважна більшість населення не має ніякого бажання підтримувати будь-яку добровільну діяльність, особливо таку, яка проводиться на користь засуджених [13, с. 54]. Окрім того, жоден з територіальних підрозділів інспекції областей не має власного приміщення, тому у випадку розширення чисельності персоналу виникне проблема розміщення. Актуальною проблемою є підбір кваліфікованих кадрів та їх соціальне забезпечення.

В деяких європейських країнах, наприклад в Естонії, Угорщині, Словенії, та ін., Закон про пробаційний нагляд передбачає залучення волонтерів пробації, однією з основних цілей роботи яких є надання простим громадянам можливості допомогти правопорушникам реінтегруватися у громадянське суспільство. Так як в Україні традиції добровільної роботи не існує, дані функції необхідно здійснювати оплачуваним персоналом.

Висновок. На підставі вищевикладеного з метою вирішення нагальних проблем впровадження пробації в Україні необхідно на законодавчому рівні вирішити питання щодо забезпечення місцевими органами влади відповідних приміщень для розміщення підрозділів служби пробації, популяризації серед населення волонтерського руху, залучення до пробації студентів гуманітарних вузів на час виробничої практики тощо.

Бібліографічні посилання

1. History of Probation // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.nyc.gov/html/prob/html/about/history.shtml>.
2. The Probation of Offenders Act // Електронний ресурс. – Режим доступу : [http://www.probation.ie/pws/websitepublishing.nsf/attachmentsbytitle/Probation+of+Offenders+Act+1907/\\$file/Probation+of+Offenders+Act+1907.pdf](http://www.probation.ie/pws/websitepublishing.nsf/attachmentsbytitle/Probation+of+Offenders+Act+1907/$file/Probation+of+Offenders+Act+1907.pdf)
3. Саядан С.Г. Институт отсрочки в современном зарубежном законодательстве // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.journalnio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1179&Itemid=104
4. Проект Закону України «Про службу пробації» // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45301
5. Проект Закону України «Про пробацію» // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45499
6. Верховний суд України. Зауваження на проект Закону України «Про пробацію» 2008 р. // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/e00b5f924e86a35bc225755100386bdd?OpenDocument>
7. Recommendation of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules // Електронний ресурс. – Режим доступу : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1575813&Site=CM>
8. Закон «Про пробацію» Республіки Молдова // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14991>
9. Crow I. The Treatment and Rehabilitation of Offenders. – SAGE Publications, 2001. – 236 р. // Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.uk.sagepub.com/booksProdDesc.nav?prodId=Book207901>
10. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_907
11. Пріоритети діяльності Державної пенітенціарної служби України на 2013 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/662619>
12. Пробація та служби пробації в країнах-кандидатах у члени ЄС/ за ред. Антона ван Кальмоута, Дженні Робертс, Сандри Віндінг. – К., 2005.
13. Богатирьова О.І. Служба пробації як аналог кримінально-виконавчої інспекції : монографія. – К., 2012.
14. Заміралов О.А. Впровадження служби пробації як складової частини побудови громадянського суспільства (на прикладі Кіровоградської області) / О.М. Заміралов // : матеріали
15. Фустій О.О. Впровадження елементів пробації у підрозділах кримінально-виконавчої інспекції Чернівецької області / О.О. Фустій// : матеріали

Богатырева О.И. Теоретическое и практическое внедрение службы пробації в Украине. Теоретически обоснована целесообразность практического внедрения службы пробації в Украине. Выделены различия между уголовно-исполнительной инспекцией и службой пробації как ее будущим правопреемником.

Ключевые слова: пробація, альтернативные наказания, надзор, контроль, уголовно-исполнительная инспекция, служба пробації.

Bogatyryova O. I. Theoretical and practical implementation of probation service in Ukraine. This paper theoretically grounded the expediency of practical implementation of the probation service in Ukraine. The futhor determined differences between the criminal executive inspection and the probation service as its future successor.

So, recognizing that the current state of the penitentiary system in Ukraine is characterized by uncertainty, finding new ways, forms and methods of work with prisoners it's necessary to give up the old methods of corrections and establish an efficient system that absorb a whole positive experience of foreign countries and be able to work effectively the

domestic space. And the basis for the formation of such a system, and the implementation of its main objectives should not become employees of government bodies and penal system in particular, but especially civil society.

The institution of probation as a kind of sanction to the offender and the postponement of punishment that is to apply a set of measures with a view to correcting and preventing further illegal behavior is quite young. He appeared in the early nineteenth century, a British public reaction to the idea of humanism, justice and acceptance of punishment as correction of the offender .

To solve the pressing problems of implementation of probation in Ukraine it's necessary to resolve by law the issue to ensure the appropriate local authority areas to accommodate units probation service, promotion of voluntary movement of the population, bringing to probation humanities university students at the time of production practices and more.

In order to implement priority measures are planned as a regulatory and institutional nature. One of the measures organizational extending the range of public and private organizations involved in activities aimed at the socio-psychological, educational and preventive effects on prisoners who are registered in criminal executive inspection.

Keywords: *probation, alternative punishments, supervision, monitoring, criminal-executive inspection, probation service.*

Надійшла до редакції 27.04.2013

О.П. Дячкін

кандидат юридичних наук, доцент

М.О. Черномазова

студентка

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.37

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Досліджено поняття «злочини терористичної спрямованості», «терористичний акт», «терористична діяльність», «громадська безпека», «суспільна небезпечність». Привернуто увагу до певних проблемних питань антитерористичного законодавства України, запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: *громадська безпека, злочини терористичної спрямованості, суспільна небезпечність.*

Постановка проблеми. Тривалий час науковці різних країн звертаються до вивчення проблем запобігання злочинам терористичної спрямованості та боротьби з ними. Враховуючи підвищений рівень проявів та особливу суспільну небезпечність останніх, наукові розробки з цієї проблематики не втрачають своєї значимості та актуальності й сьогодні. До того ж сучасний світ постійно розвивається і особливо стрімко в сучасний період. Тероризм, як вид злочинності і соціальне явище, також набуває нових масштабів та проявів. У зв'язку з цим антитерористичне законодавство та забезпечення його ефективного застосування потребують системного

безперервного вдосконалення.

Кримінально-правова характеристика злочинів терористичної спрямованості, поєднана з наявним практичним досвідом боротьби з ними, є передумовою змін існуючих кримінально-правових норм з метою їх удосконалення.

Україна, як член Ради Європи, ратифікувавши Конвенцію Ради Європи про запобігання тероризму (2005 р.), Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму (2002 р.), Резолюцію Ради Безпеки ООН № 1373 по боротьбі з тероризмом (2001 р.), Міжнародну конвенцію про боротьбу з актами ядерного тероризму, Декларацію про заходи по ліквідації міжнародного тероризму (1994 р.) та ін., має обов'язок гармонізувати кримінальне законодавство у сфері протидії тероризму з відповідними положеннями міжнародно-правових документів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Кримінально-правовому аналізу злочинів терористичної спрямованості присвячено праці відомих вітчизняних вчених-криміналістів, зокрема, В. Борисова, В. Ємельянова, В. Зеленського, В. Ліпкана, В. Пилипчука, В. Тихого, М. Хавронюка, О. Шамари та ін.

Виклад основного матеріалу. Одним із проблемних питань антитерористичного законодавства є питання виробленості його понятійного апарату та його одноманітного тлумачення і розуміння. Антитерористичне законодавство, ще перебуває у стані розвитку, а тому ще не позбавлене певної неузгодженості, про що свідчить існуюча багатоманітність термінів та визначень. Наявність перевантаженої системи понятійного апарату погіршує смислове сприйняття цих понять і не дає чіткого розуміння їх співвідношення.

Досліджуючи протягом багатьох років питання терористичних злочинів, В. П. Ємельянов разом із В. С. Зеленським визначають поняття «тероризму» в широкому розумінні, як суспільно небезпечні діяння, що спрямовані на залякування населення з метою спонукання держави, міжнародної організації, юридичної особи чи групи осіб до вчинення або відмови від вчинення якихось дій, а також сприяння таким діям [1, с. 10]. На нашу думку, наведене визначення сьогодні, з урахуванням змін до антитерористичного законодавства, вже не повною мірою охоплює поняття «тероризм». Вбачається доцільним вказати на те, що поняття «тероризм» охоплює передбачені законодавством про кримінальну відповідальність умисні діяння, вчинювані з будь-якою, передбаченою цим законодавством, метою.

Так, до вказаних діянь, які утворюють склад злочину *терористичний акт*, передбачений ст. 258 КК України, на сьогодні відносять: 1) застосування зброї; 2) вчинення вибуху, підпалу; 3) інших дій, які створювали: а) небезпеку для життя чи здоров'я людини; б) або заповідання значної майнової шкоди в) чи настання інших тяжких наслідків, 4) погроза вчинення зазначених дій, якщо вони були вчинені з метою: 1) порушення громадської безпеки; 2) залякування населення; 3) провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення; 4) впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого са-

моврядування, службовими особами цих органів, об'єднанням громадян, юридичними особами; 5) привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винної особи (терориста).

Таким чином, залякування населення може бути як самостійною метою терористичного акту, так і проміжною, за допомогою якої винна особа прагне досягнення основної мети, якою, наприклад, може бути вплив на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднанням громадян, юридичними особами, або інша з передбачених у ст. 258 КК. Окрім зазначених дій та наявності будь-якої зазначеної у ст. 258 КК мети, поняттям «тероризм», у його широкому розумінні, також охоплює й інші дії, передбачені ст.ст. 258-1–258-5 КК України.

В абсолютній більшості у науково-практичних коментарях до ст. 258 Кримінального кодексу України об'єктом злочину *терористичний акт* визнається громадська безпека [2].

Але, як зазначає А. М. Лисенко, злочини, пов'язані з терористичною діяльністю є багатооб'єктними, тому що, крім громадської безпеки, посягають на декілька безпосередніх об'єктів, наприклад, нормальні міжнародні відносини, що існують між державами, життя та здоров'я людини, її волю, честь та гідність, власність, довкілля, нормальне функціонування органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій тощо. Вони здатні дестабілізувати соціально-політичну обстановку в державі чи її окремих регіонах [3, с. 2]. Вказане, безумовно, правильно відображає фактичну спрямованість посягань терористичних злочинів. А тому, на нашу думку, громадська безпека виступає одним із об'єктів терористичних злочинів, який певною мірою є збиральним, має ознаки родового і складається із сукупності інших об'єктів кримінально-правової охорони, на які безпосередньо здійснюються вказані посягання.

З прийняттям Закону України № 170-V від 21 вересня 2006 року Кримінальний кодекс України було доповнено статтями 258-1–258-4, а ч.ч. 4 і 5 ст. 258 були виключені. 18 травня 2010 р. Законом № 2258-VI внесено такі зміни: вилучено ознаки матеріального сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258-3 КК); фінансування та матеріального забезпечення особи з метою вчинення терористичного акту (ст. 258-4 КК) і доповнено ст. 258-5, якою встановлено відповідальність за фінансування тероризму.

В науковій літературі зазначено, що чинне кримінальне законодавство не достатньо врегульоване та дещо не узгоджене з міжнародно-правовими нормами, а тому В. П. Ємельянов пропонує заміну терміна «терористичний акт», який використовується у статтях 258-1–258-5, на термін «терористичний злочин», пояснюючи це тим, що у Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму поряд з поняттям «терористична діяльність» вживається поняття «терористичні злочини», що, відповідно до положень Конвенції, є тією ж терористичною діяльністю, яка тільки піддана криміналізації. Тому в нових статтях Кримінального кодексу, які встановлюють відповідальність за ті чи інші форми та види терористичних злочинів, не слід використовувати

вужьке для українського законодавства поняття «терористичний акт», оскільки це, по-перше, не відповідає термінології, яка має місце в Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, а по-друге, неминуче породжує додаткові проблеми у кваліфікації злочинів цієї категорії [4, с. 3].

Також вважається за доцільне вилучити з диспозиції ст. 258-4 КК України ознаки навчання особи з метою вчинення терористичного акту і передбачити в окремому складі злочину відповідальність за навчання терористичного злочину, оскільки, відповідно Конвенції Ради Європи, навчання терористичної діяльності необхідно зазначити у самостійному складі злочину [4, с. 4].

Досліджуючи історичну генезу становлення санкцій за злочинні діяння, передбачені ст. 258-3 КК (створення терористичної групи або терористичної організації), і аналізуючи положення законодавства інших країн у частині встановлення відповідальності за створення та діяльність терористичної групи або терористичної організації, І. С. Шапкін наголошує на тому, що у деяких країнах за досліджувані діяння передбачено вищу міру покарання, з урахуванням особливостей кримінального законодавства, тобто або довічне позбавлення волі або страта. І натомість пропонує передбачити додаткові альтернативні покарання у виді конфіскації майна, а санкцію ст. 258-3 КК викласти у такій редакції: «...карається позбавленням волі на строк від 8 до 15 років або довічним позбавленням волі з конфіскацією майна чи без такої» [5, с. 350–351].

Встановлення такого виду покарання пояснюється надзвичайно великим ступенем суспільної небезпечності терористичних злочинів, оскільки терористичні злочинні групи та об'єднання спрямовують свою діяльність на спричинення шкоди чи загрози такої шкоди невизначеному колу осіб, а нерідко й національній безпеці.

Також важливим є вирішення питання щодо ефективного правового забезпечення протидії матеріальному забезпеченню діяльності терористичних організацій, груп та їх діяльності. Беззаперечним і пріоритетним постає завдання ліквідації фінансових потоків терористичної діяльності, які створюються за рахунок легального і нелегального бізнесу з використанням міжнародної фінансової системи. Його вирішенню має сприяти прийнятий Закон України № 2258-VI від 2010 року, яким Кримінальний кодекс України доповнено ст. 258-5, в якій встановлено кримінальну відповідальність за фінансування тероризму.

Однак для чого потрібна в зазначеній статті інформація про фінансування конкретних різновидів терористичних злочинів, пояснити переконливо важко, бо всі ці різновиди вже охоплюються загальним поняттям «фінансування тероризму» і вказівка на них робить статтю громіздкою й більш уразливою для ухиляння за вчинення передбачених у ній дій. В той же час чомусь у статті не надається саме визначення поняття «фінансування» тероризму, яке чітко визначено в положеннях Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, на що абсолютно аргументовано вказує В. П. Ємельянов [4, с. 4].

Правовим фундаментом протидії терористичній діяльності на націо-

нальному рівні також слугує Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 2003 року, який визначає організацію та правові основи боротьби з цим явищем, порядок організації діяльності окремих громадян, посадових осіб та організацій у цій сфері.

На думку Ю. А. Никитюка та О. В. Шамари, наразі доречно відходити від терміна «боротьба з тероризмом» та застосовувати категорію «протидія терористичній діяльності», оскільки «боротьба» передбачає перемогу однієї сторони над іншою, а протидія дає змогу завчасно запобігати зазначеним протиправним діянням, які собою охоплює терористична діяльність [6, с. 2].

В. М. Вакулич, звертаючи увагу на те, що Законом України «Про боротьбу з тероризмом» передбачено відповідальність за поширення ідеології тероризму, вказує: «Виходить, що журналіст, який задовольняє потребу громадськості знати про загрозу благополучному існуванню соціальних груп, теж займається терористичною діяльністю? З позицій вищезгаданого Закону такі особи й організації теж займаються терористичною діяльністю. Отже, треба розрізняти хто вдається до тероризму: підозрювані чи ті, хто за підозрою переслідує» [7, с. 49]. Така точка зору вченого, на нашу думку, не базується на законі про кримінальну відповідальність за злочини, тобто Кримінальному кодексі України, яким передбачено відповідальність за конкретні діяння, що утворюють терористичні злочини, у тому числі й за підбурювання або готування до їх вчинення, якими можуть визнаватися й певні дії, які одночасно поширюють ідеологію тероризму.

Отже, слід погодитися з думкою В. П. Ємельянова про те, що необхідно у складах злочинів, які передбачені ст. ст. 258-1–258-5 КК України, мати ознаки не терористичного акту, а терористичних злочинів загалом з метою усунення протиріч між Кримінальним кодексом України і положеннями Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму [4, с. 8].

Вбачаються також обґрунтованими позиції В. П. Ємельянова щодо усунення протиріч термінів у нормах КК України та положеннях Конвенції РЄ про запобігання тероризму, а також І. С. Шапкіна щодо альтернативних покарань за терористичні злочини. Слушною є й пропозиція Ю. А. Никитюка та О. В. Шамари щодо використання категорії «протидія» замість «боротьба» в діяльності, спрямованій проти тероризму.

Висновки. Таким чином, термінологічний апарат законодавства про кримінальну відповідальність за терористичні злочини України ще не можна визнати досконалим, а тому проведення наукових досліджень з метою вироблення єдиного підходу щодо законодавчого закріплення норм про відповідальність за злочини терористичної спрямованості та його застосування на сьогодні є актуальним.

Враховуючи плідність роботи вчених над вирішенням проблем протидії терористичним проявам, маємо сподіватися на відповідну реакцію з боку національного законодавця і вдосконалення кримінально-правових норм у зазначених напрямках, що надасть більшої ефективності діяльності правоохоронних органів у протидії проявам тероризму, а також сприятиме реалізації мети усього антитерористичного законодавства в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України : монографія / за заг. ред. В. С. Зеленського та В. П. Ємельянова. – Х., 2008.
2. Кримінальний кодекс України : наук.-практич. коментар / Бойко А. М., Дуров О. О., Музика А. А. та ін. ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [4-е вид., перероб. та доп.]. – К., 2007.
3. Лисенко А. М. Кримінально-правова характеристика злочинів, пов'язаних з терористичною діяльністю / А. М. Лисенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2011_1/PB-1/PB-1_42.pdf
4. Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство України: стан та шляхи вдосконалення. – УДК 343.341
5. Шапкін І. С. Покарання за злочини, передбачені ст.ст. 225, 228-3 Кримінального кодексу України // Митна справа. – 2011. – № 1(73). – С. 346–351.
6. Никитюк Ю. А., Шамара О. В. Проблемні питання та шляхи удосконалення антитерористичного законодавства України. – УДК 343.341
7. Вакулич В. М. Законодавство України і тероризм. – УДК 323.28
8. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // ВВР України. – 2003. – № 25. – С. 180.

Дячкин А. П., Черномазова М. А. О некоторых проблемах вопросах уголовно-правовой характеристики преступлений террористической направленности. Исследованы понятия «преступления террористической направленности», «террористический акт», «террористическая деятельность», «общественная безопасность», «общественная опасность». Обращено внимание на некоторые проблемные вопросы анти-террористического законодательства Украины, предложены пути их решения.

Ключевые слова: *общественная безопасность, преступления террористической направленности, общественная опасность.*

Dyachkin O. P., Chernomazova M. O. Some problematic issues of criminal legal description of terrorist crimes. This paper investigates concepts of "terrorist crimes", "terrorist act", "terrorist activity", "social security", "social dangerousness". The attention is paid to some problematic issues of anti-terrorism legislation of Ukraine, ways to solve them are offered.

The legal foundation for combating terrorism at the national level also serves as the Law of Ukraine "On combating terrorism" from 2003, which defines the organization and legal framework to combat this phenomenon, the order of activities of individual citizens, public officials and organizations in this field.

The authors noted that for a long time scientists around the world focus on to the study of problems of the prevention of crime and terrorism and to combat them. Taking into account the increased level of symptoms and particular social danger of the latter, researches on this subject does not lose its importance and relevance today. In addition, the modern world is constantly evolving rapidly, especially in the modern period. Terrorism as a form of crime and social phenomenon also takes on new scope and implications. In this regard, the anti-terrorism legislation and ensure its effective application requiring a system of continuous improvement.

Criminal-legal description of terrorist crimes, combined with the existing expertise in dealing with them, is a prerequisite for changing existing criminal law with a view to their improvement.

Terminology of the legislation on criminal liability for terrorist offenses in Ukraine still can not be considered perfect and therefore conducting research to develop a unified approach to the law on standards of responsibility for terrorist crimes and its use today is important.

Considering scientists' fruitful work to solve the problems of anti-terrorism, one have to hope for a response from the national legislator and improvement of criminal law in these areas that will provide more effective law enforcement in combating terrorism and promote the goals all anti-terrorist legislation as a whole.

Key words: *public safety, crimes of terrorist direction, public danger.*

Надійшла до редакції 24.04.2013

О.В. Кириченко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.3/4

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «БЕЗПЕКА»

Розглянуто точки зору щодо визначення та сутності категорії «безпека», проаналізовано види безпеки та дано авторське бачення зазначеної проблематики.

Ключові слова: безпека, національна безпека, стан безпеки, загроза, суспільство.

Постановка проблеми. Турбота про безпеку іманентно властива кожній частці соціальної структури від конкретного індивіда до певного об'єднання людей. Проблема безпеки має велике значення для будь-якої людської спільноти у зв'язку з необхідністю запобігання та ліквідації загроз, здатних позбавити людей матеріальних і духовних цінностей, а в деяких випадках і життя.

Кожна людина відчуває небезпеку інтуїтивно та розуміє значення її по-своєму. Відчуття небезпеки залежить від рівня соціального і духовного розвитку особистості та ситуації і суспільного устрою, які позитивно чи негативно впливають на світосприйняття громадянина.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Безпосередньо проблеми безпеки як наукової категорії досліджували В.Ю. Богданович, О.М. Гончаренко, О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, І.В. Діордіца, В.А. Ліпкан, Е.М. Лисицин, М.І. Панов та інші правознавці.

На сьогодні на законодавчому рівні визначено національну безпеку як категорію, разом з тим немає єдиних поглядів щодо дефініції безпеки як загальної категорії. Недостатньо дослідженими залишаються питання щодо класифікації видів безпеки.

Метою даної статті є аналіз точок зору щодо визначення та сутності категорії «безпека», опис та характеристика видів безпеки.

Виклад основного матеріалу. Проблема безпеки належить до глобальних загальнолюдських проблем. Безпека є однією з найважливіших після фізіологічних потреб, а саме потреб у їжі, одязі, помешканні.

Як зазначили М. Панов та В. Тихий, безпека являє собою найважливішу цінність, що повинна забезпечувати вільне існування й розвиток особистості, суспільства, людства, створювати гармонію і переборювати суперечності у відносинах «людина – техніка», «людина – навколишнє середовище», у взаєминах між людьми, особою і державою, суспільством, між націями і державами [1, с. 11].

Безпека як один з найбільш суперечливих та складних соціальних феноменів здавна є об'єктом уважного дослідницького інтересу представників різних галузей гуманітарного та природничого наукового знання – іс-

ториків, філософів, політологів, соціологів, правознавців, культурологів, психологів, економістів, математиків, хіміків, ядерників та ін. Разом з тим у радянські часи проблеми філософських, соціологічних та юридичних основ концепції безпеки комплексно не розроблювалися.

Безпека у філософському сенсі має явно виражений антропоцентричний характер, вона замкнута на особі та складає одну з найважливіших умов життєдіяльності та реалізації його сутнісних сил – вітальних, соціальних, духовних [2, с. 107].

Розгляд проблеми безпеки, як і будь-якої самостійної наукової проблеми, передбачає необхідність розроблення поняття (категорії) цього феномена. Категорія «безпека» може і повинна розроблятися насамперед як загальнонаукова категорія, яка до цього часу ще не ввійшла достатньою мірою в категорійно-понятійний апарат науки. З огляду на цю гранично широку за обсягом і глибоку за змістом категорію мають розроблятися також поняття окремих видів безпеки: термоядерної, екологічної, державної, суспільної, національної, міжнародної та ін. За своїм змістом «безпека» передбачає, з одного боку, відсутність небезпеки, а з іншого – наявність стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, посягань і небезпек. У такому контексті дається онтологічне навантаження «безпеки» – як певної якості буття людини, його константи. Звідси її можна розглядати як мету, засіб та результат діяльності людини (і всього людства) щодо захисту від загрозливих чинників, явищ, подій та процесів [3, с. 224].

Категорія «безпека» безпосередньо пов'язана з категоріями «інтерес», «загроза», «захист». Від їх змістовного наповнення значною мірою залежать форми, методи і засоби забезпечення безпеки. Не існує абсолютної безпеки; абсолютна лише небезпека, а безпека відносна.

А. Кузьменко зазначив, що безпека – це органічне поєднання і реалізації прагнення людини до існування в найбільш сприятливих для нормального життя та розвитку умовах і можливості забезпечення з боку державних або громадських організацій необхідного рівня захищеності людини від різного роду ризиків, небезпек, викликів і загроз [4].

Термін “безпека” означає відсутність небезпеки, усталеність, надійність [5, с. 67] або становище, при якому не загрожує небезпека будь-кому [6, с. 37]. “Безпека – це стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує, безпечність” [7, с. 115].

Подібні визначення безпеки містяться і в інших джерелах; зокрема, юридичні енциклопедичні словники визначають безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішньої і внутрішньої загрози [8, с. 207] або як систему суспільних відносин і юридичних норм, що регулюють ці відносини з метою забезпечення суспільного спокою, недоторканності життя та здоров'я населення, нормальної праці і відпочинку громадян, нормальної діяльності державних і громадських організацій, установ і підприємств [9, с. 204].

Безпека як умова функціонування й розвитку суспільства має два складники, що оцінюються об'єктивними і суб'єктивними критеріями ін-

дексу безпеки. Об'єктивний критерій – це рівень реальної захищеності системою законодавчого регулювання, організаційними заходами для використання матеріальних засобів, реалізацією цих заходів правоохоронними та іншими органами. Суб'єктивний критерій – частина суспільної психології: відчуття стану захищеності, громадський спокій, відчуття своєї безпеки і безпеки інших, недоторканності майна, впевненість у нормальній роботі державних і суспільних інститутів [10, с. 17].

Російські дослідники В. Серебрянников, А. Хлоп'єв, В. Лопатін визначають безпеку як діяльність людей, суспільства, держави, світового співтовариства, народів щодо виявлення (вивчення), попередження, послаблення, усунення (ліквідації) і відбиття небезпек і загроз, здатних згубити їх, позбавити фундаментальних матеріальних і духовних цінностей, спричинити неприйнятну (недопустиму об'єктивно і суб'єктивно) шкоду, закрити шлях до виживання та розвитку [11, с. 16; 12, с. 63].

С.А. Гончаров під безпекою країни розуміє захищеність якісного стану суспільних відносин, які забезпечують прогресивний розвиток суспільства в конкретних історичних і природних умовах, від небезпеки, джерелом виникнення якої є внутрішні та зовнішні суперечності [12, с. 65].

О.А. Бельков визначає безпеку як стан, тенденції розвитку, у тому числі латентні, та умови життєдіяльності нації як державно-територіальної громади людей, що гарантують, незважаючи на наявність та дії негативних факторів, її вільне незалежне функціонування при зберіганні своїх фундаментальних цінностей та основних інститутів [13, с. 92].

В.І. Мітрохін окреслює безпеку як ступінь захищеності середовища, існування життєвого середовища, честі, гідності, цінності особи, соціальних груп, держави, суспільства, цивілізації [14, с. 36].

В.А. Бачинін визначає безпеку у двох аспектах: 1) стан захищеності, в якому перебувають соціальні суб'єкти та системи, коли нічого не загрожує їх нормальній життєдіяльності та виконанню звичайних функцій; 2) сукупність засобів та методів, що дозволяють блокувати джерела небезпеки, які загрожують розрухою та гибеллю індивідам або елементам цивілізованих та культурних систем [2, с. 106].

Безпека за своєю юридичною природою являє собою стан врегулювання правом суспільних відносин, що складаються з приводу реалізації життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави адекватно факторам та умовам потенційних та реальних загроз, створених протиправними діями, шкідливими подіями (явищами) техногенного, природнього, соціального характеру, наслідками шкідливих подій (явищ) [15, с. 79].

У контексті проблеми безпеки традиційна дихотомія добра та зла обертає вид антитези «небезпека – безпека». В онтологічному, казуальному відношенні безпеці передувала небезпека, що загрожує суб'єкту або системі та змушує їх вживати спеціальних заходів самозахисту [2, с. 107].

Взята в цілому сукупність потенційних та реальних небезпек, що загрожують життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави, змінлива у соціальному часі та просторі і здібна або зростати, або зменшуватися. Разом з тим неможливо повністю ліквідувати усі небезпеки, що за-

грожують людині як індивіду та людству як роду [2, с. 107].

Аналіз визначень категорії «безпека» дають підстави стверджувати наявність таких підходів до визначення цієї категорії:

- 1) як стан захищеності від будь-яких загроз;
- 2) відсутність загроз та небезпек;
- 3) як діяльність (система заходів, спрямованих на створення певних умов);
- 4) дотримання певних параметрів, норм.

На жаль, на сьогодні відсутні єдині погляди щодо видів безпеки та чітких критеріїв класифікації видів безпеки.

Як зазначали О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов, сучасна пост-індустріальна цивілізація, досягнення науково-технічного прогресу забезпечили дуже високий рівень освоєння сил природи, ефективного використання в інтересах людства найновіших досягнень науки і техніки. Водночас активний і різноплановий розвиток виробничої та соціальної сфери життєдіяльності людини об'єктивно зумовив виникнення і прогресуюче збільшення досить інтенсивних чинників і джерел різного роду небезпек, що створюють загрозу заподіяння значної, а часом і великої (або дуже великої) шкоди особистості, суспільству, державі або навіть загрозу існування людства. До них можна віднести термоядерну, хімічну, технологічну, екологічну, епідемічну, продовольчу (небезпеку голоду), воєнну, соціальну, кримінальну (зокрема тероризм), економічну та інші небезпеки [3, с. 223].

В юридичній енциклопедії класифікують безпеку таким чином: за масштабом (міжнародна, регіональна, локальна); за суб'єктами (особиста, суспільна, національна, колективна); за суспільними сферами (політична, економічна, військова, екологічна, радіаційна тощо) [8, с. 207]. Так, міжнародна безпека визначена як стан міжнародних відносин, який виключає порушення миру та реальну загрозу розвитку людства; національна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз; колективна безпека – співробітництво держав з метою підтримання миру у світовому чи регіональному масштабі; екологічна безпека – стан захищеності довкілля від порушення його екологічної рівноваги; радіаційна безпека – дотримання певних меж радіаційного впливу на персонал об'єктів атомної енергетики, населення та навколишнє природне середовище, визначених відповідними нормами, правилами і стандартами, тощо [8, с. 208-212].

За видом загрози життєво важливим інтересам О.П. Дзьобань дає таку класифікацію безпеки:

- зовнішня безпека – захищеність національних інтересів, національних цінностей і способу життя від загроз, що виходять ззовні;
- внутрішня безпека – до неї відносять ті суспільні відносини, що пов'язані із запобіганням або усуненням загрози для життя і здоров'я людей, їхнього майна (власності) всередині країни [16, с. 40-41].

О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань та М.І. Панов виділяють такі види безпеки:

- 1) внутрішня політична безпека держави – це такий стан її політичної системи, який забезпечує стабільний розвиток суспільства, відображає ін-

тереси всіх його соціальних груп, сприяє консолідації нації і дозволяє ефективно вирішувати завдання економічного, соціального і культурного розвитку [3, с. 23];

2) економічна безпека – спроможність держави створювати необхідні матеріальні передумови для всебічного розвитку суспільства, виступати самостійним і рівноправним суб'єктом системи мікроекономічних зв'язків [3, с. 13, 48].

Слід зазначити, що в Концепції національної безпеки України економічна безпека визначалася як такий стан національної економіки і кредитно-фінансової системи, який дає можливість: а) гарантувати економічний розвиток держави на підставі досягнень науково-технічного прогресу; б) зберігати або швидко оновлювати виробництво в умовах припинення зовнішніх поставок або надзвичайних ситуацій внутрішнього характеру; в) забезпечувати стійке функціонування своєї кредитно-грошової системи і задоволення потреб суспільства за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов [17].

До економічної безпеки держави як комплексної системи відносять такі види безпеки: демографічну, ресурсну, питної води, продовольчу, енергетичну, фінансово-грошову, кримінальну, медичну та ін. [3, с. 13, 48].

Характеризуючи зазначені види безпеки – демографічну [3, с. 48, 167]; продовольчу [3, с. 48-49]; ресурсну [3, с. 49]; енергетичну [3, с. 50]; цінову [3, с. 50]; фінансово-грошову [3, с. 51]; медичну [3, с. 60], – автори не дають їм чіткого визначення.

Як різновид безпеки О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов виділяють кримінальну безпеку. На їх погляд, цей різновид безпеки не має конкретного носія, але сильно впливає на економічне становище держави (економічні злочини, криміналізація суспільства тощо) та її мешканців (вбивства, грабежі, насильство, крадіжки тощо). Одним із характерних проявів криміналізації посттоталітарного суспільства є зростання частки тіньової економіки в сукупності економічної діяльності, зростання злочинності [3, с. 52]. Кримінальну безпеку як вид безпеки виділяє й О.О. Білоусова, яка визначає її як здатність держави і суспільства активно протистояти посяганням злочинних співтовариств та окремих злочинців на життєво важливі інтереси громадян, держави і суспільства та нейтралізувати загрози, що надходять від них [18, с. 86].

На наш погляд, виділення кримінальної безпеки, на наш погляд, є некоректним, оскільки, по-перше, не може бути безпека кримінальною; по-друге, існування злочинності – це фактор, що впливає на безпеку суспільства та держави (або вчинення одиничного злочину може створити небезпеку для особи або групи осіб); по-третє, існування злочинності в різних галузях суспільного життя ставить під загрозу відповідні види безпеки;

3) екологічна безпека – стан системи «природа – техніка – людина», який забезпечує збалансовану взаємодію природних, технічних та соціальних систем, формування природно-культурного середовища, яке відповідає санітарно-гігієнічним, естетичним і матеріальним потребам мешканців регіонів Землі при збереженні природно-ресурсного та екологічного потенці-

алу природних систем і здатності біосфери в цілому до саморегулювання. Важливою складовою екологічної безпеки є стан захищеності особистості, суспільства та держави від загроз, які створюються стихійними лихами і техногенними катастрофами [3, с. 124-125];

4) інформаційна безпека – безпека всіх сфер державної і суспільної діяльності (політичної, економічної, соціальної, воєнної, духовної, екологічної тощо), а також сфер формування, обігу, накопичення і використання інформації (інформаційний простір, інформаційні ресурси, інформаційно-аналітичне забезпечення органів державного управління в усіх різновидах життєдіяльності тощо) [3, с. 166];

5) міжнародна безпека [3, с. 199].

Виділяють і такий вид безпеки, як державна. Так, наприклад, М.М. Арзамаскін та П.І. Матросов під державною безпекою розуміють створення необхідних умов для усіх сторін життєдіяльності людини, суб'єктів та суспільства в цілому: захисту територіальної цілісності, економічної та політичної незалежності, життєздатності його систем, структур та інститутів відповідно до правових основ державності та чинного законодавства [19, с. 52].

Висновки. Таким чином, існує два основних підходи до розуміння безпеки: з одного боку, безпеку визначають як стан будь-якого носія небезпеки, яке не містить загрози, можливої шкоди для середовища; з іншого – властивість безпеки приписують об'єкту, який надійно захищений від шкідливих для нього впливів. Разом з тим в обох випадках простежується безпосередній зв'язок з такою ознакою соціальної системи, як захищеність, що являє собою активну цілеспрямовану діяльність з підтримки суспільних відносин у певному якісному стані.

Поняття «безпека» використовується стосовно різних природних та соціальних процесів, пов'язаних з життєдіяльністю людини та суспільства. Безпека є результатом соціальної діяльності із забезпечення безпеки особи, суспільства, держави.

Категорія «безпека» є загальною вихідною категорією, на якій базується визначення національної безпеки взагалі та окремих видів безпеки зокрема. Разом з тим аналіз сучасних поглядів правників дає підстави стверджувати, що на сьогодні відсутній єдиний погляд щодо видів безпеки та чітких критеріїв класифікації окремих видів безпеки.

Бібліографічні посилання

1. Панов М. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми) / М. Панов, В. Тихий // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 3 (22). – С. 10–16.
2. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб., 2006.
3. Данільян О. Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації : навч. посібник / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, М. І. Панов. – Х., 2002.
4. Кузьменко А. Проблеми відповідності стратегії та системи забезпечення безпеки України національним потребам / А. Кузьменко // Юстиніан. – 2006. – № 10.
5. Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М., 1978. – Т.1. : А – З.

6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 19-е изд., испр. – М., 1987.
7. Новый тлумачний словник української мови : у 4-х томах / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К., 1998. – Т. 1.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Т. 1. : А – Г.
9. Юридический энциклопедический словарь. – М., 1984.
10. Овчинникова Г. В. Терроризм / Г. В. Овчинникова. – СПб., 1998.
11. Серебрянников В. Социальная безопасность России / В. Серебрянников, А. Хлопьев. – М., 1996.
12. Лопатин В. Н. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство / В. Н. Лопатин. – СПб., 2000.
13. Бельков О. А. Понятійно-категорійний апарат концепції національної безпеки / О. А. Бельков // *Безопасность : информ. сборник*. – 1994. – № 3. – С. 91–94.
14. Мітрохин В. І. Концептуальні основи стратегії національної безпеки Росії / В. І. Мітрохин // *Соціально-політичний журнал*. – 1995. – № 6. – С. 22–40.
15. Власенков В. В. Безопасность как объект правового регулирования / В. В. Власенков, А. И. Стахов // *Проблемы борьбы с преступностью в Центральном Федеральном округе Российской Федерации : матер. науч.-практ. конф. (28–29 ноября 2001 г., г. Брянск)*; под ред. А. М. Никитина. – М. – Брянск, 2002. – Ч. 2. – С. 76–81.
16. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія / О.П. Дзьобань. – Х., 2006.
17. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України : схвалена Постановою Верховної Ради України від 16.01.1997 № 3/97-ВР // *ВВР*. – 1997. – № 10. – Ст. 85.
18. Білоусова О. О. Поняття і ознаки кримінальної безпеки країни / О. О. Білоусова // *Форум права*. – 2011. – № 1. – С. 83–87.
19. Арзамаскин Н. Н. Государственная безопасность: понятие, черты и перспективы стабилизации / Н. Н. Арзамаскин, П. И. Матросов // *Преступность как угроза национальной безопасности : матер. I междунар. открытой сессии «Modus Academicus» (г. Ульяновск, 4–5 декабря 1997 г.)* / под ред. А. И. Чучаева. – Ульяновск, 1998. – С. 51–54.

Кириченко О. В. Теоретические подходы к определению категории «безопасность». Рассматриваются точки зрения относительно определения и сущности категории «безопасность», анализируются виды безопасности, предлагается авторское видение указанной проблематики.

Ключевые слова: *безопасность, национальная безопасность, состояние безопасности, угроза, общество.*

Kyrychenko O. V. Theoretical approaches to the definition of the category “security”. Security issue is related to global human problems. It is the most important value that should ensure the existence and free development of the individual, society and humanity. Security is one of the most important after the physiological needs, including the need for food, clothing, accommodation. Consideration of safety concerns, as well as any independent scientific problems implies the need to develop concepts (categories) of this phenomenon. Category "security" can and should be developed primarily as a general scientific category, which so far has not included a sufficient degree of categorical-conceptual apparatus of science. Given this very broad in scope and profound in content category have also developed the concept of certain types of security.

It is noted that at present there are two main approaches to understanding security : on the one hand, defining security status of any medium hazard, which contains no threat of harm to the environment; the other – property security credited object is protected from harmful exposure to it. However, in both cases it's traced a direct connection with the sign of the social system as security, which is the active purposeful activities to support social relations in a qualitative state.

The term "security" is used in different natural and social processes associated with human activity and society. Security is the result of social activities to ensure the safety of the individual, society and state.

Category "security" is the total output category, which is based on the definition of national security in general and certain types of security issues . However , analysis of current lawyers's views gave reason to believe that there was no uniform view on types of security and clear criteria for the classification of certain types of security.

Keywords: *safety, national security, state of safety, threat, society.*

Надійшла до редакції 05.06.2013

В.Д. Людвік

кандидат юридичних наук

А.І. Терещенко

заслужений юрист України

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 340.

ВИХІДНІ ПРИНЦИПИ ТА ГНОСЕОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АНАЛІЗУ ПРАВОВОЇ ФІКЦІЇ

Розглянуто поняття фікції у праві взагалі та у кримінальному праві зокрема; вплив філософсько-правових поглядів і логічних прийомів на формування юридичних фікцій в історичному розвитку; системи правових фікцій, їх соціально-правових функцій і механізму прояву в окремих кримінально-правових інститутах.

Ключові слова: *фікція, явище, закон, дихотомія, кримінально-правова норма.*

Постановка проблеми. Соціально-політичні та економічні зміни в нашій країні цілком логічно викликали розвиток двох протилежних тенденцій: з одного боку, процес наростання демократизації суспільства, розширення й поглиблення прав та свобод людини і громадянина, з іншого – небувалий розмах злочинності, її ускладнення, «інтелектуалізацію», розширення сфер злочинної діяльності, набуття нею міжнародного характеру. Обидві тенденції визначають високі вимоги до кримінально-правового регулювання, зумовлюють зацікавленість у пошуках конструктивних підходів до розробки основних положень теорії кримінального права України, кримінального законодавства та практики його застосування. У кримінальному праві застосовуються найбільш суворі примусові заходи. Тому саме в цій сфері будь-який дисбаланс у механізмі правового регулювання здатний призвести до істотних обмежень прав і свобод громадян або суспільства. Ця обставина також вимагає від кримінально-правової науки звернути пильну увагу на закономірності розвитку системи кримінального права, для того щоб обрати вірний напрямок його подальшого розвитку відповідно до традицій правової держави, пізнати зміст правових конструкцій, використовуваних для захисту основних соціальних цінностей.

Особливе значення у зв'язку із цим отримує дослідження ролі фікцій у механізмі кримінально-правового регулювання, тому що ефективність но-

вих кримінальних законів багато в чому залежить від того, наскільки вони адекватно відображають існуючі суспільні відносини й відповідають певним принципам і підставам криміналізації.

Тема даного дослідження відповідає вимогам Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2010–2014 рр. (наказ МВС України № 347 від 29.07.2010 р.), Концепції розвитку кримінологічної науки в Україні на початку ХХІ ст. та рекомендацій Координаційного бюро з проблем кримінології Академії правових наук України, планам науково-дослідної роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ і його кафедри кримінального права та кримінології.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У загальній теорії права фікції не розглядалися на рівні монографічного або дисертаційного дослідження. У роботах зарубіжних авторів Г.Ф. Дормидонтова, С.А. Муромцева, Г.С. Мена, Д.І. Мейєра, В.К. Бабаєва, В.М. Горшенєва, А.П. Заєць, А.Ф. Черданцева й інших фікції розглядалися лише побічно, поряд з іншими питаннями. У теорії кримінального права фікції кримінально-правових норм не розглядалися ні на рівні монографічного дослідження, ні у наукових статтях.

Мета даної роботи полягає у з'ясуванні змісту фікції у кримінальному праві, її принципів для подальшого визначення методологічних можливостей фікції у теоретичній розробці та законодавчому закріпленні кримінально-правових понять та інститутів.

Виклад основного матеріалу. У даній статті здійснено спробу піддати проблему фікцій у кримінальному праві комплексному вивченню. Таке вивчення, на наш погляд, повинно містити у собі дослідження: поняття фікцій у праві взагалі та у кримінальному праві зокрема; впливу філософсько-правових поглядів і логічних прийомів на формування юридичних фікцій в історичному розвитку; системи правових фікцій, їх соціально-правових функцій і механізму прояву в окремих кримінально-правових інститутах. Проблема фікцій у кримінальному праві розглядається у двох варіантах: як складова частина всього системозберігаючого механізму кримінального законодавства і як неузгодженість, суперечливість або незатребуваність кримінально-правових нормативних приписів. Названі питання, як нам представляється, цікаві самі по собі хоча б тому, що у кримінальному праві вони не розглядалися.

Фікція не передбачає адекватного відображення реалій, а навпаки: за нею стоїть «правда-неправда», «реальність-ілюзія»; вона розглядається як сукупність логічних прийомів та методичних правил дослідження, при яких дійсність підводиться під яку-небудь умовну формулу. Згідно з Кантом, «наш разум может только пользоваться условиями возможного опыта как условиями возможности вещей, но никак не создавать себе другие условия совершенно независимо от условий возможности опыта, так как подобные понятия, хотя бы они и были свободны от противоречий, тем не менее не имели бы никакого объекта» [2, с. 638]. Незважаючи на те, що поняттям розуму, тобто «ідеям», ніщо не відповідає у досвіді в якості

«предмета», це, на думку І. Канта, не означає, що вони означають вигадані предмети, які у той же час визнаються можливими. На його думку, «ети поняття носять суцільно інструментальний характер і мисляться тільки проблематично, для того чтобы можно было обосновать по отношению к ним (как эвристическим фикциям) регулятивные принципы систематического применения рассудка в сфере опыта. Вне этого применения они суть пустые порождения мысли, возможность которых недоказуема и которые поэтому не могут быть положены в основу объяснения действительных явлений посредством гипотез» [2, с. 638].

Характер пізнавального процесу знаходить своє відображення у тому, що розвиток знання не завершується і не може у принципі завершуватися висуненням якогось остаточного формулювання закону, а представляє собою історично нескінчений нецілеспрямований рух, де відбувається його подальше уточнення і модифікація як у розумінні кордонів істинності, так і щодо форми виразу. Прямим наслідком такого підходу до розвитку науково-теоретичного знання стало обґрунтування необхідної евристичної ролі фікцій у праві.

Звичайно, це потребувало відмови від класичного розуміння гносеологічного статусу фікцій, оскільки останнє було жорстко прив'язано до дихотомії (роздвоєність, послідовне відділення частин, не пов'язане між собою) істинності і хибності положень – основоположного принципу класичної філософської методології. Обмеження галузі застосування цього принципу сферою логіки закономірно призводило до того, що класифікація фікцій як проблематичної форми знання втрачала будь-який сенс, так само, як і ставало неадекватним протиставлення фікцій твердженням про закон як про знання, що є, безумовно, загальним та необхідним. На основі цих передумов відкривалася перспектива обґрунтувати важливу роль фікцій не лише в період розвитку права методом спроб та помилок, але й у процесі уточнення, модифікації та конкретизації стосовно завершених форм експериментальних законів і теорій. У своїй роботі «Діалектика природи» Ф. Енгельс писав: «... если бы мы захотели ждать, пока материал будет готов в чистом виде для закона, то это значило бы приостановить до тех пор мыслящее исследование, и уже по одному этому мы никогда не получили бы закона» [6, с. 155].

Розвиток сучасного наукового знання висуває нові вимоги до розробки проблем методології. Однією із них є проблема філософських категорій «закон» та «фікція» в соціальному пізнанні та практиці. Закон і фікція взаємно припускають та заперечують, взаємовизначають одне одного, містять одне одного як свою протилежність, виступають одне стосовно іншого як різновид. Закон настільки є розвиненим, наскільки він є протилежним фікції. І навпаки, співвідношення настільки є фіктивним, наскільки воно протилежне закономірному відношенню. Правовий закон виступає важливим видом соціально-нормативного регулювання відносин у суспільстві, його виникнення визначається потребами суспільного життя.

Ф. Енгельс зазначав, що на відомому, досить ранньому ступені розвитку суспільства виникає потреба охопити загальним правилом повторюва-

ні щодня акти виробництва, розподілу та обміну продуктів, потурбуватися про те, щоб окрема особа підпорядковувалася умовам виробництва та обміну. Це правило спочатку повторюється у звичаях, а потім стає законом [7, с. 272].

На кожному ступені розвитку суспільства складаються свої нові стійкі, більш складні впорядковані відносини, нові закони. При цьому необхідно зазначити, що вказана впорядкованість має відносний, а не абсолютний характер, що невпорядкованість набуває більш диференційованого рівня та більш різноманітного характеру, чим дає більший простір для реалізації законів. Закони різних рівнів – це ступені формування сутності, тому закон визначають як істотне, загальне, необхідне, стійке, повторюване, регульоване відношення, а фікцію – як явище, той або інший вираз закону, зовнішню форму його існування.

Важлива особливість категорій «закон» та «фікція», як ми можемо побачити, полягає у тому, що вони виступають ступенями пізнання об'єктивної сутності і явища. Тому вихідними для пояснення цих правових категорій (закон і фікція) виступають положення матеріалістичної діалектики, теорії пізнання про сутність і явище. Закон і сутність – є поняттями однорідними (однорядковими), або, вірніше, одноступеневими, що виражають пізнання людиною явищ, світу [4, с. 130]. Стійкість сутності реалізується при відсутності стійкості явища, а стійкість різноманітності явища – при зміні сутності. Вони взаємно припускають стійкість, складають одну стійкість. І все ж таки це, скоріше за все, стійкість істотного змісту. Дана стійкість визначається в науці як закон про багатоманітність явищ, що змінюються, сукупності випадковостей, що переходять із однієї якості в іншу. Стійкість закону, у свою чергу, скасовує змінюваність явищ, а змінюваність скасовує стійкість закону. Останні роки в Україні відбувається саме змінюваність кримінального законодавства. Настільки часті зміни, що вносяться до чинного Кримінального кодексу України, не дозволяють якісно та своєчасно проводити розслідування по кримінальних справах і підвищувати ефективність попереджувальної діяльності.

В явищі і в законі міститься один і той самий зміст. Опосередкування фікції самою себе стає тотожним із собою, і тим самим переходить у закон. Процес опосередкування є переходом змісту із багатоманітності явищ у тотожність, єдність закону. Таким чином, криміналізація будь-якого діяння стає нормою закону, яка активно діє, і стає єдиною із тими явищами і процесами, що відбуваються у суспільстві. Таким чином, існування переходить у закон як своя підстава. Явище включає в себе істотний зміст закону і неістотний зміст безпосереднього буття. Закон безпосередньо присутній у багатоманітності явищ. Особливостями закону є те, що він є міцним, і залишається в явищі, закон дорівнює спокійному відображенню явищ [4, с. 136].

Як тільки кримінально-правова норма перестає діяти в силу різних причин (зміни умов соціального, економічного, політичного чи іншого характеру), то закріплений в ній зміст стає фікцією. Таке можна було спостерігати з такими кримінально-правовими нормами, як «Спекуляція» (ст. 154 КК України 1960 р.), «Зайняття приватнопідприємницькою діяльністю»

(ст. 154 КК України 1960 р.) [3].

Явище – це множина найближчих визначень, які притаманні конкретному і не містяться в законі. Вони визначені чимось іншим, іншими сутностями. Зміст у явищах, котрі відрізняються від змісту закону, притаманні явищу форми і її руху. Явища тим самим є більш змістовними, ніж закон, вони виступають як цілісність, тотальність.

Гегель вказував, що царювання законів – це спокійний зміст явища, явище є той самий зміст, але представлений у неспокійній формі та рефлексії в іншу [1, с. 140]. Таким чином, можна говорити про те, що стабільність закону свідчить про стабільність суспільного життя, нечасті появи нових видів суспільно небезпечних та шкідливих діянь, і відповідно, – відсутність потреби часто змінювати закони. Тому об'єктивні закони необхідно розглядати у розвитку, розрізняти їх за ступенем зрілості. В аспекті розвитку сутності як процесу її розрізнення, диференціації змісту кожен кримінальний закон (норма) є конкретним виразом цього процесу. Чим сутність менше розвинена, менше диференційована, тим більш абстрактними, менше визначеними і менш стійкими є закони. Чим більше розвинена сутність, тим більше вона диференціювала себе і свої визначення, тим більш розвиненими, більш зрілими та стійкими є кримінальні закони, тим більшим є рівень їх упорядкованості.

Оскільки сутність змінюється, диференціюється, розрізняє себе відносно інших сутностей, то її самототожність відновлюється у неповторному, багатообразному. Чим більш абстрактною, нерозвиненою є сутність, тим біднішою є її повторюваність, тим менше і відмінностей. У повторюваності знаходить вираз стійкість сутності на різних етапах її формування, неповторюваність характеризується нестійкістю, змінюваністю явищ.

Повторювані відносини у поступовому розвитку змінюються та зберігаються, оскільки сутність змінюється, формується, але не скасовується. Повторення означає, що мова іде про одну і ту саму сутність. Заперечення попередньої, старої повторюваності означає, що ця сутність перебуває на іншому етапі свого формування, свого відношення з іншими сутностями. На більш високому рівні реалізуються нові потенції однієї і тієї самої сутності, стають стійкими, повторюваними відносинами в нових історичних умовах, частково повторюючи попередній етап.

Необхідно вказати і на те, що сутність кримінального закону у його співвідношенні з фікцією в історії філософії не досліджувалася, як до цього часу не була предметом дослідження правників. Разом із тим, як зазначає К.К. Панько, попередня філософія при оперуванні категорією закону, виробила найбільш типові його інтерпретації, які в класичному позитивізмі сформульовані так: закони відносяться до сфери явищ, феноменів, досвіду, закон – ідеальний тип, який не повинен мати притягання на об'єктивну реальність [9].

Представники даної точки зору (О. Конт, Д.Г. Льюїс, Дж. С. Мілль, Д. Юм) докладали багато зусиль, щоб довести, що закон не відділяється від явищ, що він – зв'язок явищ, що в ньому немає нічого, що виходило б за межі явищ. Позитивісти, які зводили закон до відношення між феномена-

ми, стали на шлях суб'єктивізації закону. «Законы, конечно, суть не что иное, как общие формулы, – писал Д.Г. Льюис, – выражающие общие факты, из которых исключены все уклоняющиеся от них частности. Законы – идеальные построения, а не копии с реальных частных, следовательно, закон – это нечто усредненное, идеальная фикция, которая реально не существует» [5]. Правда, він тут же додавав, що «fikции мыслителя отличаются от вымыслов поэта только тем, что не составляют произвольных капризов; они построены сообразно со строгими законами и отлиты в формы реальности». Суб'єктивізація позитивістами закону, інтерпретація його як ідеальної схеми, що не існує в дійсності, увійшла у протиріччя з реальним розвитком суспільних відносин.

Подальший розвиток позитивістської концепції закону ми знаходимо у поглядах К. Пірсона та Е. Маха. Цей розвиток полягає в посиленні суб'єктивізації закону, при якій загальна значимість та об'єктивність законів обґрунтовувалася однаковістю сприйняття та мислення людей. При цьому вони намагалися інтерпретувати категорії й закони логіки на основі емпірико-психологічного матеріалу, а при такому підході причинність, необхідність, закон виступають як зручні фікції мислення [8, с. 447].

Висновки. Таким чином, проблема визначення фікції у кримінальному праві та її гносеологічного значення потребує подальшого вивчення з метою подальшого удосконалення норм чинного кримінального закону.

Бібліографічні посилання

1. Гегель. Наука логики : в 3 т. – М., 1971. – Т. 2.
2. Кант И. Сочинения : в 6 т. – М., 1964. – Т. 3.
3. Кримінальний кодекс Української РСР. – К., 1961.
4. Ленин В.И. Конспект науки логики. Учение о сущности // Полн. собр. соч. – М., 1969. – Т. 29.
5. Льюис Д.Г. Вопросы о жизни и духе. – СПб., 1875.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Диалектика природы // Соч. – 2-е изд. – М., 1961. – Т. 20.
7. Маркс К., Энгельс Ф. К жилищному вопросу // Соч. – 2-е изд. – М., 1961. – Т. 18.
8. Мах Э. Познание и заблуждение. – М., 1909.
9. Панько К.К. Фикции в уголовном праве (в сфере законотворчества и правоприменении) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.08; 12.00.09. – Ярославль, 1998.

Людвик В. Д., Терещенко А. И. Исходные принципы и гносеологические предпосылки анализа правовой фикции. Рассмотрено понятие фикции в праве вообще и в уголовном праве в частности; влияние философско-правовых взглядов и логических приемов на формирование юридических фикций в историческом развитии; системы правовых фикций, их социально-правовых функций и механизма проявления в отдельных уголовно-правовых институтах.

Ключевые слова: *фикция, явление, закон, дихотомия, уголовно-правовая норма.*

Lyudvik V. D., Tereshchenko A. I. Basic principles and epistemological assumptions of analysis of legal fictions. This paper deals with the concept of fiction in general law and criminal law, in particular; influence of philosophical and legal views and logical methods for the formation of legal fictions in historical development; system of legal fictions, their social and legal functions and mechanism of manifestation in some penal institutions.

Socio-political and economic changes in our country logically led to the development of two opposing trends: on the one hand, the growth process of democratization of society, widening and deepening of the rights and freedoms of the man and the citizen, the other - the unprecedented scale of crime, its complications, "intellectualization", expanding areas of

criminal activity, it gained an international character. Both trends determine strict requirements of legal regulation, determine interest in finding constructive approaches to the elaboration of basic provisions of the theory of criminal law Ukraine, criminal legislation and the practice of its enforcement. In criminal law, the most stringent enforcement measures are applied. Therefore, in this area any imbalance in the mechanism of regulation can lead to significant restrictions of citizens' rights and freedoms or of the society's.

This fact also requires criminal jurisprudence to pay close attention to the patterns of development of the criminal law in order to choose the right direction for its further development in accordance with the traditions of the rule of law, to know the meaning of legal structures used for the protection of fundamental social values.

Of particular importance in this connection receives research fictions role in the mechanism of legal regulation, so that the effectiveness of new criminal laws depends largely on whether they adequately reflect existing social relations and meet certain principles and considerations criminalization.

Examining the development of the concept of fiction, the authors concluded that the problem of determining the fiction in criminal law and its epistemological significance needs further study to further improvement of the current rules of criminal law.

Keywords: *fiction, phenomenon, law, dichotomy, criminal-legal provision.*

Надійшла до редакції 13.05.2013

М.С. Пузирьов

андидат юридичних наук

(Інститут кримінально-виконавчої служби)

Л.П. Якименко

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.827

ОБГРУНТУВАННЯ АКТУАЛЬНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ ПРОНИКНЕННЮ ЗАБОРОНЕНИХ ПРЕДМЕТІВ ДО УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Проаналізовано стан і тенденції криміногенних процесів, що відбуваються на сучасному етапі реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. Обґрунтовано актуальність дослідження запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань, оглядово висвітлено кримінологічну характеристику зазначених криміногенних проявів.

Ключові слова: *криміногенні процеси, Державна кримінально-виконавча служба України, установи виконання покарань, заборонені предмети, науковий пошук.*

Постановка проблеми. Кримінологічна обстановка в установах виконання покарань (УВП) Державної пенітенціарної служби (ДПтС) України в останні роки характеризується неоднозначними тенденціями. Незважаючи на загальне зниження кількості засуджених, якісний склад осіб, які відбувають покарання УВП, постійно погіршується. Зокрема, станом на 1 березня 2013 р. у 182 установах, що належать до сфери управління ДПтС України,

трималося 143 283 осіб, із них 16,3 тис. осіб – за умисне вбивство, у тому числі: 8,2 тис. осіб, які вчинили вбивство при обтяжуючих обставинах; 9,5 тис. осіб – за нанесення умисного тяжкого тілесного ушкодження; 28,5 тис. осіб – за розбій, грабїж та вимагання; 2,3 тис. осіб – за зґвалтування; 28 осіб – за захоплення заручників; 21,2 тис. осіб – за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення [1].

Підвищується активність лідерів злочинного середовища, яким нерідко вдається успішно насаджувати злочинну ідеологію в середовищі засуджених. Це призводить до посилення криміналізації середовища, чинення тиску на співробітників УВП і в цілому знижує ефективність діяльності установ щодо виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичним і практичним підґрунтям дослідження зазначених проблем є роботи відомих вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі адміністративного, кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, зокрема Г. А. Аванесова, Ю. М. Антоняна, Ю. В. Бауліна, О. М. Бандурки, І. Г. Богатирьова, В. В. Василевича, В. В. Голіни, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, Т. А. Денисової, В. П. Ємельянова, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. Г. Кальмана, Р. А. Калюжного, В. Є. Квашиша, А. В. Кирилюка, О. М. Костенка, Л. Г. Крахмальника, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, С. Ю. Лукашевича, М. І. Мельника, П. П. Михайленка, В. О. Навроцького, Д. Й. Никифорчука, В. І. Осадчого, Р. М. Підвисоцького, В. К. Сауляка, В. В. Сташиша, В. Я. Тація, О. Г. Ткаченка, П. Л. Фріса, С. І. Халимона, Ю. С. Шемшученка, В. І. Шакуна та ін.

Вказані науковці зробили вагомий внесок у теорію і практику протидії злочинам та порушенням режиму в УВП, але важливі питання специфіки запобігання проникненню заборонених предметів до УВП розглядалися фрагментарно і переважно в межах загальних видів злочинів кримінальної спрямованості. З часу набрання Кримінальним та Кримінально-виконавчим кодексами України законної сили кримінологічним засадам запобігання проникненню заборонених предметів до УВП не було присвячено монографічних досліджень. Єдиним вітчизняним дисертаційним дослідженням у цьому напрямі є праця І. Ф. Обушевського “Правовые и криминологические проблемы борьбы с незаконной передачей запрещенных предметов лицам, содержащимся в исправительно-трудовых колониях (по материалам Украинской ССР)” (1991 р.) [5], однак вона виконана на основі старого кримінального та виправно-трудового законодавства. Кримінологічні дослідження у сфері виконання та відбування покарань в установах виконання покарань, засновані на новому кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві, проводили О. Г. Колб (“Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам”, 2007 р.) [6], З. В. Журавська (“Віктимологічні засади боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення во-

лі”, 2010 р.) [7]. Однак питанням запобігання проникненню заборонених предметів до УВП зазначені дослідники не приділили детальної уваги в силу загальності предмета своїх досліджень.

Як справедливо підкреслено окремими науковцями, “дослідження вчинення злочинів засудженими в місцях позбавлення волі в період відбування покарання взагалі і особливо насильницьких злочинів проти життя й здоров’я особи, та явищ, що сприяють злочинності в місцях позбавлення волі, природи конфліктності в колективах засуджених набуває нового змісту з точки зору подальшого реформування кримінально-виконавчої системи взагалі і системи органів виконання покарання у вигляді позбавлення волі зокрема, а також з точки зору попередження злочинності в місцях позбавлення волі, протидії професіоналізації і консолідації злочинців, подальшого розповсюдження кримінальної субкультури в суспільстві тощо” [8, с. 18]. Слід погодитися з Ю. М. Ткачевським, який зазначає, що будь-який злочин, вчинений у місцях позбавлення волі, порушує їх нормальну роботу [9, с. 6]. Внаслідок вчинення злочину, як правило, УВП переводиться на особливий режим роботи, відбувається зміна функціонально-організаційної системи з тим, щоб найбільш оптимально здійснити розстановку сил і засобів, що перешкоджають подальшому розвитку криміногенної ситуації.

Водночас при всій значущості перелічених та інших наукових праць на сьогодні усе ж таки відсутні комплексні кримінологічні дослідження питань запобігання проникненню заборонених предметів до УВП, що свідчить про актуальність пропонованої нами теми та зумовлює необхідність проведення відповідного комплексного наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать статистичні дані ДПіС України, протягом 2002 р. в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах засудженими та особами, взятими під варту, вчинено 407 злочинів, 2003 р. – 377, 2004 р. – 324, 2005 р. – 385, 2006 р. – 408, 2007 р. – 489, 2008 р. – 536, 2009 р. – 446, 2010 р. – 424, 2011 р. – 465, у 2012 р. вчинено 576 злочинів, що на 23,9 % більше показника попереднього року [2]. Причому при вчиненні більшості злочинів проти життя та здоров’я особи як знаряддя засуджені використовували саморобні колючо-ріжучі предмети, у деяких випадках – інструменти і предмети, видані для роботи. В результаті проведеного дослідження встановлено, що у процесі роботи, спрямованої на запобігання проникненню заборонених предметів, яка проводиться співробітниками оперативних підрозділів УВП, не вдається вилучити з обігу в середньому близько третини заборонених предметів, які потрапляють до установ.

Проникнення заборонених предметів до УВП справляє негативний вплив на оперативну обстановку, а рівень організації боротьби з ними не адекватний поставленим вимогам.

Аналізуючи відомі випадки проникнення заборонених предметів до УВП, можна виділити декілька категорій осіб, які причетні до цього процесу. До них належать:

– близькі родичі засуджених, яким кримінально-виконавчим законо-

давством надано право на тривалі побачення. Часто родичі, які прибувають на тривалі побачення, намагаються пронести заборонені предмети, приховуючи їх різними способами. Потрібно зазначити, що під час короткострокового побачення, право на яке мають як родичі, так і інші особи, виключена можливість безпосереднього контакту між відвідувачем і засудженим;

– родичі засуджених та інші особи, які намагаються передати заборонені предмети та речовини, маскуючи їх у передачах, посылках, бандеролях. Із цією метою використовуються різноманітні способи приховування – від примітивних до таких, що потребують ретельної підготовки, а саме: виготовлення фабричної упаковки та маркування, застосування особливих хитрощів маскуванню і т. ін.

– персонал УВП. Засуджені намагаються різними способами втягнути в недозволені зв'язки працівників УВП. Разом із тим непоодинокими є випадки, коли працівники добровільно, як правило, з корисливих мотивів, доставляють заборонені предмети засудженим;

– зловмисники, які перекидають заборонені предмети через огорожі УВП. До цих осіб можуть належати знайомі, друзі, родичі засуджених. Також такі дії можуть виконуватися певними особами за винагороду на замовлення кримінального елемента. Часто серед осіб, які здійснюють перекидання, трапляються колишні засуджені;

– особи, які використовують транспортні засоби для доставки заборонених предметів засудженим. У таких випадках у злочинні схеми доставки заборонених предметів та речовин втягнуто водія, який завозить сировину (дерево, метал тощо) на виробництво. У завчасно підготовлених схованках, що робляться у вантажі та агрегатах транспортних засобів, зловмисники намагаються великими партіями доставити: наркотичні засоби, алкогольні напої, засоби мобільного зв'язку. Такі схеми можуть координуватися як засудженими, так і іншими особами на волі.

– інші особи, що мають доступ на територію УВП. Інколи доставку заборонених предметів можуть здійснювати замовники виробничої продукції УВП, представники релігійних громад, соціальні працівники та інші особи, які відвідують устанovu.

Виходячи з викладеного, ми можемо виділити основні канали проникнення заборонених предметів до УВП, під якими слід розуміти різноманітні методи, способи та хитрощі, що застосовуються для доставки в УВП заборонених до зберігання засудженими предметів. Отже, до них належать:

- доставка родичами засуджених у кімнати тривалих побачень;
- приховування в посылках, передачах, бандеролях, листах;
- доставка персоналом УВП;
- перевезення у транспортних засобах;
- перекидання через огорожі УВП;
- маскуванню у транспортних засобах, які заїжджають на територію УВП;
- доставка особами, які з певною метою відвідують УВП;
- приховування у схованках на об'єктах спільної роботи засуджених з

цивільними особами.

За даними аналітичних матеріалів ДПтС України, внаслідок активізації роботи з перекриття каналів надходження заборонених предметів при спробі доставки у зони, що охороняються, за 10 місяців 2012 р. вилучено понад 164 тис. гривень, 1251 долар США, 2197 літрів спиртних напоїв, понад 10 кг наркотичних речовин та 5546 мобільних телефонів [3].

При здійсненні розглянутих правопорушень винні особи ретельно маскують заборонені предмети, вдаючись до різних хитрощів. При перенесенні через КПП і в кімнати побачень правопорушники маскують ці предмети в одязі, головних уборах, особистих речах з обладнаними схованками, у волоссі, природних порожнинах тіла. При перевезенні заборонених предметів транспортними засобами водії й інші особи використовують схованки, обладнані в сидіннях, рамах, дверцятах кабін, бензобаках а також у вантажах, що транспортуються. У передачах і поштових відправленнях заборонені предмети, що можуть стати знаряддям нападу, маскуються у продуктах харчування, речах, дозволених для використання засудженими, чи в їх упаковці. Для перекидання заборонених предметів на територію УВП правопорушники використовують різні пристосування, у тому числі рогатки, пращі. На контрагентських об'єктах, що не мають цілодобової охорони, засуджені у змові з працівниками господарського органу чи іншими особами обладнують схованки. У них під час відсутності охорони правопорушники закладають заборонені предмети, які потім забирають засуджені під час роботи і можуть скористатися ними як знаряддям нападу на охорону даного об'єкта чи на інших засуджених. Для створення таких схованок використовують сировину, заготовки, інструменти.

Незаконно отримані заборонені предмети засуджені ховають у житлових і виробничих приміщеннях, місцях загального користування, у дисциплінарних ізоляторах, приміщеннях камерного типу з метою подальшого використання у якості знарядь нападу на співробітників колонії або ж на інших засуджених з різноманітною метою та мотивами:

- розпочати масові заворушення;
- з метою захоплення заручників;
- з метою заволодіння ключами, транспортними засобами для вчинення втечі;
- з мотивів помсти (щодо персоналу УВП або ж конкретних засуджених) тощо [4, с. 94–95].

Вивчення проблем, пов'язаних із запобіганням проникненню заборонених предметів до УВП, визначення закономірностей вчинення даного виду правопорушень співробітниками та іншими особами, виявлення причин і умов, які сприяють вчиненню діянь кримінального характеру з їх боку, розроблення і здійснення ефективних заходів щодо запобігання цим явищам потребують проведення комплексних наукових досліджень.

Щодо діяльності УВП з означеного напрямку, явно недостатньо, на наш погляд, розроблені: соціально-правова та кримінологічна характеристика проникнення заборонених предметів; причини і умови проникнення заборонених предметів до УВП; характеристика особи, яка вчиняє проне-

сення заборонених предметів до УВП; правові та організаційні засади запобіжної діяльності режимних і оперативних підрозділів щодо виявлення та припинення каналів проникнення заборонених предметів до УВП.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, підкреслимо, що теоретичне і прикладне вирішення зазначених питань дозволить розширити знання, збагативши їх емпіричним матеріалом, і на цій основі підвищити якість роботи режимних і оперативних підрозділів щодо виявлення та припинення каналів проникнення заборонених предметів до УВП, що в кінцевому рахунку підвищить ефективність усього кримінально-виконавчого процесу.

Бібліографічні посилання

1. Загальна характеристика Державної пенітенціарної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075>.
2. Про стан злочинності в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах за 2012 рік та заходи щодо його поліпшення : лист ДПтС України № 10/1-953-Сд/2-13 від 18.02.2013. – 16 с.
3. Інформація про стан роботи щодо додержання персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України вимог антикорупційного законодавства за 10 місяців 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/655975>.
4. Пузырьов М. С. Попередження проникнення до засуджених в установах виконання покарань закритого типу заборонених предметів, що можуть стати знаряддям нападу / М. С. Пузырьов // Проблеми запобігання злочинності в органах і установах виконання покарань : матер. Міжнарод. науково-практ. конф. (Чернігів, 21 груд. 2006 р.). – Чернігів, 2007. – С. 94–97.
5. Обушевский И. Ф. Правовые и криминологические проблемы борьбы с незаконной передачей запрещенных предметов лицам, содержащимся в исправительно-трудовых колониях (по материалам Украинской ССР) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Обушевский И. Ф. – К., 1991.
6. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Колб О. Г. – К., 2007.
7. Журавська З. В. Віктимологічні засади боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Журавська З. В. – К., 2010.
8. Лукашевич С. Ю. Криминологічна характеристика та попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лукашевич С. Ю. – Х., 2001.
9. Ткачевский Ю. М. Ответственность за преступления, совершаемые в местах заключения / Ткачевский Ю. М. – М., 1967.

Пузырев М. С., Якименко Л. Г. Обоснование актуальности исследования предупреждения проникновения запрещенных предметов в учреждения исполнения наказаний. Проанализированы состояние и тенденции криминогенных процессов, происходящих на современном этапе реформирования Государственной уголовно-исполнительной службы Украины. Обоснована актуальность исследования предотвращения проникновения запрещенных предметов в учреждения исполнения наказаний, обзорно рассмотрена криминологическая характеристика указанных криминогенных проявлений.

Ключевые слова: криминогенные процессы, Государственная уголовно-исполнительная служба Украины, учреждения исполнения наказаний, запрещенные предметы, научный поиск.

Puzyryov M. S. Yakymenko L. P. Justification of relevance of studies of prevention the infiltration of prohibited items in penal institutions. The paper analyzes the status and trends of criminal processes occurring at the present stage of the reform of the State

Penitentiary Service of Ukraine. The authors justified the urgency of study of preventing the entry of the prohibited items to the penitentiary, observationally highlighted the criminological characteristics of the criminogenic implications.

Research of crimes committed by convicts in prisons in the period of the sentence in general and particularly violent crimes against life and health of persons and events that contribute to crime in prison, the nature of conflict in groups of prisoners takes on new meaning in terms of the further reform of the criminal correctional system in general and the system of execution of the sentence of imprisonment in particular, but also in terms of crime prevention in prisons, counteracton professionalization and consolidation of criminals, the further spread of the criminal subculture in society, etc. However, in spite of the importance of these and other scientific papers today everything is still no comprehensive criminological research on the prevention of the entry of prohibited items to the penal institutions, indicating the relevance of the proposed topic and makes the need for an appropriate integrated scientific research.

Exploring issues related to the prevention of the entry of prohibited items to penal institutions, determining patterns of committing this type of crime by officers and other persons, identify the causes and conditions that contribute to the commission of acts of a criminal nature on their part to develop and implement effective measures to prevent these phenomena require conduct comprehensive research.

Theoretical and practical solution of such matters will expand knowledge, enrich their empirical data, and on this basis to increase the quality of custodial and operational units to identify and stop channel penetration of prohibited items to penal institutions that ultimately increase the efficiency of the entire penal process.

Keywords: *criminogenic processes, the State Crimanal-Executive Service of Ukraine, penitentiary institutions, prohibited items, scientific research.*

Надійшла до редакції 15.03.2013

Ю.Ю. Сізнцова

кандидат юридичних наук

(ДЗ «Запорізька медична академія
післядипломної освіти МОЗ України»)

УДК 614.251/.252

АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗА ПРОФЕСІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Розглянуто питання відповідальності лікарів за професійні правопорушення. Здійснено аналіз чинного законодавства, праць відомих фахівців з даної проблеми. Обґрунтовано мету та значення вивчення норм кримінального права медичними працівниками.

Ключові слова: *відповідальність, злочин, правопорушення, право, медичний працівник, пацієнт.*

Постановка проблеми. В умовах розвитку держави і реформування основних галузей, свою роль і вплив на механізми поведінки, дотримання прав і свобод у галузі охорони здоров'я відіграє відповідальність лікаря перед пацієнтом. І саме знання лікарями норм медичного права дозволить уникнути більшості конфліктів, які виникають у відносинах лікар – пацієнт та лікар – держава.

Метою роботи є обґрунтування правової складової післядипломної підготовки фахівців системи охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Етичний кодекс лікаря України, який було прийнято та підписано на Всеукраїнському з'їзді лікарських організацій та X З'їзді Всеукраїнського лікарського товариства (ВУЛТ) в м. Євпаторії 27 вересня 2009 року, чітко передбачає, що «лікар несе повну відповідальність за свої рішення і дії щодо життя та здоров'я пацієнтів. Він несе відповідальність за якість і гуманність медичної допомоги, яка надається пацієнтам, та будь-яких інших професійних дій щодо втручання в життя та здоров'я людини. У своїй роботі він зобов'язаний дотримуватися Конституції і законів України, діючих нормативних документів стосовно лікарської практики, з урахуванням особливостей захворювання, використовувати методи профілактики, діагностики і лікування, які вважає найбільш ефективними в кожному конкретному випадку, виходячи з інтересів хворого. У разі необхідності лікар зобов'язаний звернутися за допомогою своїх колег» [1].

Медична діяльність вже з самого початку містить ознаки непередбаченості процесів та ризику. При взаємовідносинах «лікар – пацієнт» виникають відносини, які потребують юридичного закріплення та нормативного врегулювання. Аналіз діючого законодавства доводить, що держава реалізує право захисту як пацієнтів, так і медичних працівників від непередбачених випадків, несприятливих наслідків через встановлення відповідальності за певні дії чи бездіяльність. Так, під поняттям «юридична відповідальність медичного працівника» розуміється застосування до особи, яка вчинила правопорушення при виконанні професійних обов'язків у сфері медичної діяльності, заходів державного примусу, передбачених правовими нормами, які супроводжуються необхідністю для винного зазнати певних втрат особистого, організаційного та матеріального характеру [2].

На превеликий жаль, медичні працівники не зовсім усвідомлюють наявність юридичної відповідальності, яка встановлюється чинним законодавством. На це є підтвердження, основане на проведеному опитуванні кафедрою соціальної медицини організації і управління охороною здоров'я та медико-соціальної експертизи ДЗ «Запорізька медична академія післядипломної освіти МОЗ України». Протягом року, згідно з Програмою МОЗ, для слухачів факультетів післядипломної освіти вищих медичних навчальних закладів та закладів післядипломної освіти МОЗ України на базі закладу проводився курс «Медичне право України» на всіх циклах спеціалізації. А в березні 2013 року вперше відбувся навчальний тематичний курс «Медичне право України» для організаторів охорони здоров'я. При їх анкетуванні виявилось, що питання юридичної відповідальності викликали найбільшу зацікавленість. Більшість з них вперше почули про відповідальність щодо деяких складів злочинів у сфері медичної діяльності. На заняттях слухачам було запропоновано не тільки ознайомлення з діючим кримінальним законодавством, а і детальне вивчення складів злочину, поняття вини, умислу та необережності при вчиненні ними певних дій. Не можна було оминати питання, яке на сьогодні набуває все більшої актуальності в медичному праві – поняття «лікарська помилка». Розповсюджене

ною серед лікарів є думка, що «вчинення ними «лікарської помилки» під час лікування – це обставина, яка звільняє їх від відповідальності». Слухачам було доведено, що ця думка помилкова, тому що законодавець чітко передбачив відповідальність медичних працівників як у кримінальному, так і в цивільному законодавстві. У своїй статті С.В. Антонов також констатує, що «...традиційна для медиків думка зрозуміла: медична помилка — це випадковий збіг обставин або наслідок недосконалості медичної науки та техніки. Вона не є результатом недбалого, безвідповідального ставлення лікаря до своїх обов'язків, неущта чи злочинної дії. Тобто при такій помилці вина медичного працівника відсутня і взагалі немає складу правопорушення, а тому притягнення до правової (цивільної чи іншої) відповідальності бути не може. З вищезазначеним підходом не погоджуються представники іншого табору — переважно юристи та частина науковців медичної спеціалізації. Більшість з них займають категорично звинувачувальну позицію та наполягають на тому, що в таких випадках у діях медичних працівників обов'язково наявна вина. Але й серед них немає єдиної точки зору щодо кваліфікації медичної помилки. В одних випадках помилкою вважають винне діяння медичних працівників, що спричинило заподіяння шкоди здоров'ю пацієнта, а в інших — випадкове невинне заподіяння шкоди. Іноді таку помилку ще розглядають як обставину, що пом'якшує відповідальність лікаря» [3].

На порталі ЛІГА-ЗАКОН ще у 2010 році було проведено Інтернет-конференцію, в якій брали участь юрист Олександр Липський і лікар Іван Козловський, які стверджували: «...у випадку виникнення спорів між пацієнтом і лікарем про якість проведеного лікування і його відповідності стандартам перше, до чого звертаються посадові особи системи охорони здоров'я, це протоколи надання медичної допомоги. У даних документах зафіксований порядок надання медичної допомоги, її обсяги, а також лікарські засоби, які повинні призначатися пацієнтам. Протоколи надання медичної допомоги затверджуються Міністерством охорони здоров'я і є обов'язковими для виконання». На сьогодні змін щодо цього ніяких не відбулося. Медичні працівники повинні зрозуміти, що тільки та інформація, що зафіксована ними в амбулаторній карті, історії хвороби пацієнта може допомогти їм у встановленні правильності їх дій чи, навпаки, бездіяльності, у разі виникнення конфліктних ситуацій при наданні медичної допомоги [4].

Чинне законодавство передбачає, якщо вину медичного працівника буде доведено в залі судового засідання, він може нести відповідальність за злочини передбачені Кримінальним кодексом України, а саме: ст. 130 «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби», ст. 131 «Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби», ст. 132 «Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби», ст. 134 «Незаконне проведення абортів», ст. 136 «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані», ст. 137 «Неналежне виконання

обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей», ст. 138 «Незаконна лікувальна діяльність», ст. 139 «Ненадання допомоги хворому медичним працівником», ст. 140 «Неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником», ст. 141 «Порушення прав пацієнта», ст. 142 «Незаконне проведення дослідів над людиною», ст. 143 «Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини», ст. 144 «Насильницьке донорство», ст. 145 «Незаконне розголошення лікарської таємниці» та інші статті, за якими відповідальність настає на загальних підставах. До того ж головні лікарі, завідуючі відділеннями та інші особи, які наділені більшими повноваженнями, підпадають під низку інших статей: зловживання службовим становищем ст. 364, службове підроблення ст. 366, службова недбалість ст. 367, одержання хабара ст. 368 КК України [5].

Даний матеріал курсу «Медичне право України» не можна було б викладати не торкаючись при цьому питань кримінального процесуального законодавства, яке також впливає і має взаємозв'язок з кримінальним правом. Тому слухачам були запропоновані для вивчення і норми нового Кримінально-процесуального кодексу, в якому чітко передбачено, що згідно з п. 4 ст. 65 Кримінального процесуального кодексу, «...Не можуть бути допитані як свідки медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю...» [6].

Аналізуючи норми кримінального кодексу, які стосуються медичної діяльності, не можна залишити без розгляду та аналізу питання, що стосуються доказової інформації вини або, навпаки, невинуватості особи. Інформація, яка повністю впливає на винуватість або, навпаки, може спростувати всі звинувачення саме до медичного працівника – є медична документація. До медичної документації можна віднести амбулаторні картки, історії хвороби, довідки, висновки та інші документи, які фіксують процес лікування. Одним із вагомих документів, з якого повинна розпочинатися діяльність медичного працівника, є оформлення «інформованої згоди» – документа, який передбачає закріплення правових взаємовідносин між пацієнтом та медичним працівником, в якому чітко відображено права пацієнта й основні способи їх захисту, стан здоров'я пацієнта на момент огляду; результати проведеного обстеження; діагноз захворювання; мету медичного втручання (якщо мова буде йти про згоду на медичне втручання); тривалість медичного втручання; прогноз захворювання з лікуванням і без нього; наслідки медичного втручання; існуючі методи лікування даного захворювання; ризик майбутнього медичного втручання. Форму згоди та відмови від медичного втручання визначено наказом МОЗ України № 110 від 14.02.2012, який затвердив форму інформованої добровільної згоди на проведення діагностики, лікування й на проведення операції та знеболення. Якщо раніше чинне законодавство не визначало, в якій саме формі пацієнти повинні надавати свою згоду на медичні втручання (за винятком деяких спеціалізацій), то з прийняттям даного документа згода пацієнта на

проведення діагностики та лікування обов'язково повинна бути надана в письмовій формі. Це суттєвий крок з боку держави для врегулювання питань відповідальності лікарів та реалізації своїх прав пацієнтами. Але враховуючи непоінформованість населення, можна передбачити, що лікарі у процесі оформлення даного документа можуть зіткнутися з низкою невідзначених прогалин і питань з боку пацієнтів [7]. Даний документ має бути удосконалений, оскільки у формі відсутні посилання на законодавчі документи, на підставі яких може оформлюватися «згода». Необхідними доповненнями має стати посилання на статті 42, 43 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я». Залишається незрозумілою мета запровадження в даній формі згоди на «обробку персональних даних за умови дотримання їх захисту відповідно до вимог Закону України «Про захист персональних даних». На нашу думку, навпаки, в даній формі треба було передбачити інформацію щодо розголошення відомостей стану здоров'я пацієнта третім особам (з зазначенням їх прізвища, ім'я, по-батькові, номерів телефону). Це надало б можливість уникнути ряду питань стосовно надання інформації про пацієнта. У такому випадку лікарям після оформлення «інформованої згоди» треба було б запропонувати пацієнтам визначитися з особами, яким вони довіряють інформацію щодо стану свого здоров'я, діагнозу, повідомлення свого місця знаходження в медичному закладі і зафіксувати ці дані в історії хвороби чи амбулаторній картці.

Одним із документів, який забезпечує діяльність медичних працівників, є Закон України «Основи законодавства про охорону здоров'я», де ч. 4 ст. 34 передбачено, що «лікар не несе відповідальності за здоров'я хворого в разі відмови останнього від медичних приписів або порушення пацієнтом встановленого для нього режиму». До того ж, повертаючись до питання наявності «інформованої згоди на медичне втручання», законодавець передбачив випадки, коли пацієнти відмовляються від підписання даного документа, не розуміючи, що можуть настати тяжкі наслідки для пацієнта. В даному випадку «лікар зобов'язаний йому це пояснити. Якщо і після цього пацієнт відмовляється від лікування, лікар має право взяти від нього письмове підтвердження, а при неможливості його отримання – засвідчити відмову відповідним актом у присутності свідків». У разі невиконання норм законодавства медичний працівник може бути притягнутий до відповідальності. Законом передбачено, що винні у порушенні законодавства про охорону здоров'я, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність. (Ст. 80 Основи) [8].

Отже, всі питання, що стосуються оформлення медичної документації як для пацієнтів, так і медичних працівників – це надзвичайно важливий момент в їх лікуванні. Завдяки існуванню даних документів сторони мають можливість звертатися до державних органів влади, судових органів та органів прокуратури. Ми стаємо свідками зникнення документів, використання їх у суперечках з медичними установами. З іншого боку, ця ситуація виникає стосовно і пацієнтів. Це призводить до гучних конфліктів між пацієнтами і медичними установами. Для врегулювання цього питання необхідно створити умови в медичних закладах щодо владнання проблеми

«медичної інформації», її зберігання, використання, не порушуючи при цьому прав пацієнтів та лікарів. Для цього необхідно зміцнити матеріально-технічну базу медичних закладів, впровадити електронний документообіг, який буде доступний для лікарів установи і пацієнта, який, відповідно до своїх прав, буде мати доступ до інформації стосовно тільки свого стану здоров'я.

Відносно питань настання юридичної відповідальності лікаря, а сьогодні завдяки засобам масової інформації не завжди об'єктивно досліджуються та викладаються матеріали справ, в яких відносини лікар – пацієнт набувають конфліктних ситуацій, при цьому медичним працівникам слід пам'ятати, що в державі існує поняття «презумпції невинуватості». Саме Декларація прав людини та громадянина і проголосила: «Оскільки кожен є невинним, доки не буде встановлено інше, то в разі затримання особи надмірна суворість, не викликана необхідністю забезпечення його затримання, повинна суворо каратися законом». На сьогодні в Україні даний принцип знаходить своє відображення в нормативних актах. Новий кримінальний процесуальний кодекс, який набув чинності 19 листопада 2012 року, в статті 17 передбачає: ч. 1 – особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили». У частині другій йде мова про доведеність своєї вини, а саме «ніхто не зобов'язаний доводити свою вину або невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом.

Отже, актуальність вивчення медичного права не викликає сумнівів. Це підтверджує і обговорення даного питання на рівні міністерства. Так, 2 квітня 2013 року міністр охорони здоров'я Раїса Василівна Богатирьова провела відкриту лекцію в режимі он-лайн на тему: «Медичне право України: сучасний стан і перспективи його розвитку як галузі права, науки і навчальної дисципліни». У своїй доповіді міністр наголосила: «Знання основ медичного права, законодавства про охорону здоров'я є запорукою, з одного боку, дотримання прав пацієнтів, а з іншого – захищеності медичних працівників... Актуальність проблематики медичного права зумовлена насамперед тим, що предметом його регулювання є здоров'я людини як найвищої соціальної цінності. Крім того, цю актуальність зумовлює розвиток інноваційних технологій у галузі охорони здоров'я та особливості впровадження медичної практики в таких напрямках, як, наприклад, трансплантологія чи застосування репродуктивних технологій, а також необхідність налагодження відносин «лікар – пацієнт». До того ж «в Україні щорічно реєструють у середньому до 1500 звернень громадян щодо порушень медичним персоналом стандартів медичної допомоги, етичних та деонтологічних норм і правил, – повідомила міністр. – Середній розмір відшкодування збитків за такими позовами – 40–50 тисяч гривень. Таким чином, щорічний обсяг витрат бюджетних коштів, спрямованих на відшкодування збитків пацієнтам, становить приблизно 60 мільйонів гривень. Це створює значні проблеми для

закладів охорони здоров'я, які, з одного боку, зобов'язані забезпечувати належний рівень надання медичної допомоги та дотримання прав пацієнтів, а з іншого – у разі виникнення медико-правового конфлікту та доведеності правопорушення з боку медичного працівника, компенсувати шкоду, завдану життю чи здоров'ю пацієнта» [9].

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що перші кроки з боку держави вже починають реалізовуватися. Велике значення має внесення законопроектів на розгляд Верховної Ради України щодо діяльності медичних працівників, їх підготовки, видання навчальних програм з дисципліни «Медичне право України», але і лікарі не повинні зволікати можливостями у своєму навчанні. Ніхто замість них не буде розглядати індивідуально певні конфліктні ситуації, вивчати основні норми законодавства щодо їх діяльності. «Немає прав у медичних працівників, є тільки обов'язки...» – з таким закликком іноді починаються лекції з медичного права. Це є великою помилкою, у кожного громадянина є права і обов'язки і існування цих двох дефініцій окремо є неможливим.

Бібліографічні посилання

1. Етичний кодекс лікаря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apteka.ua/article/17132>
2. Медико-правовий тлумачний словник / за ред. Сенюти І.Я. – Львів, 2010.
3. Антонов С.В. Медична помилка: юридичний аспект // Управління закладом охорони здоров'я. – № 8. – 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.medlawcenter.com.ua/ru/publications/75.html>
4. Шешуряк Ю. Лікарська помилка - притягнення до відповідальності лікаря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zonazakona.com.ua/y>
5. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III, редакція від 05.12.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». — Х., 2012.
7. Наказ Міністерства охорони здоров'я України 14.02.2012 № 110 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
8. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 1992 № 2801-XII зі змінами та доповненнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>
9. Лекція Р.В. Богатирьової / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svoboda.te.ua/zdorov-ya/lektsiyu-ministra-ohoroni-zdorovya-ukrayini-rayisi-bogatirovoyi-sluhali-mayzhe-dvi-tisyachi-ternopilskih-medikiv-i-studentiv.html>

Сизинцова Ю. Ю. **Анализ законодательства об ответственности медицинских работников за профессиональные правонарушения.** Рассмотрены вопросы ответственности врачей за профессиональные правонарушения. Проведен анализ действующего законодательства Украины, трудов известных специалистов по данной проблеме. Обоснованы цель и значение изучения норм уголовного права медицинскими работниками.

Ключевые слова: *ответственность, преступление, правонарушение, право, медицинский работник, пациент.*

Sizintsova Yu. Yu. **Analysis of legislation on health workers responsibility for professional offense.** The article deals with matters of liability of doctors for professional offense. The analysis of the current legislation, and the works of famous experts on this issue are made. The author justified purpose and significance of the study of criminal law by medical personnel.

Thus, in terms of development of the state and reform of basic industries, its role and impact on the mechanisms of behavior, human rights and freedoms in the healthcare industry plays a doctor's responsibility before a patient. And that knowledge to medical doctors of law will avoid most of the conflicts that arise in a relationships "doctor - patient" and "doctor - state".

Medical activities from the very beginning has signs of unpredictability and risk processes. In relationships "doctor - patient" there are relations that need fixing legal and regulatory solution. Analysis of current legislation proves that the state exercises the right of protection of both patients and healthcare workers against unforeseen cases of adverse effects due to the establishment of liability for certain acts or omissions.

The term "legal responsibility of the medical worker" refers to the use of the person who committed the offense in the performance of their professional duties in the medical activities of state coercion, provided legal regulations, accompanied by the need for the offender to suffer some loss of personal, organizational and financial nature.

The first steps of the state are beginning to be realized. Of great importance is the introduction of bills for consideration to the Verkhovna Rada of Ukraine on the activities of health workers, their training, publication of educational programs on the subject "Medical Law of Ukraine", but doctors should not hesitate in his teaching abilities. No, instead they do not consider certain individual conflicts, learn the basic rules of law in respect of their activities. "There are no rights of health workers are only duties ...." - sometimes with the call starting lectures on medical law. This is a big mistake, every citizen has rights and responsibilities, and the existence of two separate definitions are impossible.

Keywords: *responsibility, crime, medical professional, patient.*

Надійшла до редакції 28.05.2013

Н.В. Уварова

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.6

ДО ПИТАННЯ ПРО СУБ'ЄКТИВНУ СТОРОНУ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, ВЧИНЕНИХ З МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ

Досліджено ознаки та особливості суб'єктивної сторони злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Ключові слова: *суб'єктивна сторона, вина, мотив, мета, нетерпимість.*

Постановка проблеми. Статтею 3 Конституції України проголошено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У свою чергу, у статті 24 закріплено, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [1, с. 5, 10].

У світлі європейської інтеграції України та становлення нашої держави як повноправного учасника світової демократичної спільноти невідкла-

дного значення набуває кримінально-правова охорона життя і здоров'я особи від злочинів, вчинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості.

Звичайно, що застосування на практиці кримінального законодавства неможливе без здійснення належної кваліфікації злочину як конкретного суспільно небезпечного, винного діяння.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми юридичного складу злочину досліджували у своїх працях П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, В.І. Борисов, П.С. Дягель, М.Й. Коржанський, М.В. Кочеров, Г.А. Кригер, Н.Ф. Кузнєцова, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.А. Нерсенян, А.О. Пінаєв, О.І. Рарог, М.І. Хавронюк, В.Г. Хашев та інші.

Необхідно зазначити, що такі фактори, як інтенсифікація міжнародних зв'язків, глобалізація та лібералізація вітчизняної міграційної політики в сукупності з поліетнічним та багатоконфесійним складом населення України, надають додаткової актуальності дослідженню юридичного складу злочинів, вчинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Водночас, для правильної кваліфікації вказаних злочинів, нагальним є визначення суб'єктивної сторони та її обов'язкових ознак.

Метою представленої статті є аналіз суб'єктивної сторони у злочинах проти життя та здоров'я особи, вчинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, та визначення її особливостей.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до висвітлення основних положень, зазначимо, що злочини проти життя та здоров'я особи, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, не розміщені в окремому розділі Кримінального кодексу України (далі – КК України), а представлені в якості кваліфікуючої ознаки у складах окремих злочинів різних розділів зазначеного кодифікованого джерела. Вказана обставина певною мірою ускладнює вивчення даної групи злочинів.

Загалом суб'єктивна сторона злочину являє собою внутрішню сторону злочину, тобто психічну діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості та волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків [2, с.152].

Юридичними ознаками суб'єктивної сторони є вина, мотив, мета та емоційний стан особи під час вчинення злочину.

Варто погодитися з думкою С.І. Селецького про те, що, аналізуючи суб'єктивну сторону, важливо уяснити не тільки форму і вид провини, які притаманні цьому виду злочину, а й розкрити зміст ознак інтелектуального та вольового моментів щодо саме цього складу злочину. Визначення мотиву і мети допоможе розібратися в цих питаннях [3, с.10].

Зауважимо, що встановлення вини особи у вчиненні злочину відіграє чи не найважливішу роль при вирішенні питання притягнення особи до кримінальної відповідальності. Адже навіть найтяжчі наслідки, спричинені невинним діянням, не можуть визнаватися злочином та тягти за собою кримінальну відповідальність.

Виною визнається психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи без-

діяльності, передбаченої КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (стаття 23 КК України) [4, с.13]. Вина – основна, обов'язкова ознака будь-якого складу злочину; мотив, мета та емоційний стан – факультативні ознаки, які набувають обов'язковості в тому разі, коли вони названі в диспозиції статті як обов'язкові ознаки конкретного злочину.

Для вирішення питання про особливості суб'єктивної сторони злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, пропонуємо проаналізувати чинне кримінальне законодавство.

Так, статті 24 та 25 КК України визначають залежно від співвідношення інтелектуальної та вольової ознак форми вини: умисел та необережність, а також їхні види – прямий і непрямий умисел, злочинну самовпевненість та злочинну недбалість [4, с.13]. Таким чином, законодавець виділяє лише дві можливі форми вини при вчиненні злочину. Встановлення умислу чи необережності передбачається стосовно всіх елементів об'єктивної сторони відповідного складу злочину. У свою чергу, диспозиції норм, що передбачають відповідальність за досліджувані злочини, містять вказівку на обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони цих злочинів.

Злочини, передбачені пунктом 14 частини 2 статті 115 «Умисне вбивство», частини 2 статей 121 «Умисні тяжкі тілесні ушкодження», 122 «Умисні тілесні ушкодження середньої тяжкості», 126 «Побої та мордування», 127 «Катування», 129 «Погроза вбивством» КК України [4], безпосередньо у диспозиціях містять вказівку на форму вини – умисел. Проте вид умислу у диспозиціях не вказується. Тому відповідь на це питання потребує проведення окремого теоретичного аналізу цих норм та практики їх застосування.

Оскільки мотиви расової, національної чи релігійної нетерпимості виступають як кваліфікуючі ознаки простих складів відповідних злочинів проти життя та здоров'я особи, то вина у досліджуваних злочинах співпадає з виною у цих простих складах.

Наступною ознакою суб'єктивної сторони є мета, тобто бажання особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків. Вона є характерною ознакою умисних злочинів, що вчиняються з прямим умислом. Визначити, які конкретні злочинні наслідки своїх дій передбачав суб'єкт злочину та бажав їх настання, можливо лише при ретельному аналізі складу вчиненого злочину та виявленні його елементів і всіх обставин справи [5, с. 109].

Наголосимо, що фактично, самою основною з ознак суб'єктивної сторони, за якою і виділяють досліджувану групу злочинів, є мотив їх вчинення – расова, національна чи релігійна нетерпимість.

Під мотивом (як психологічною категорією) передусім розуміють те, що спонукає діяльність людини, те, чому здійснюється така діяльність [6, с. 61]. Мотив визначається потребами людини, а при вчиненні злочину вони набувають протиправного характеру та визначаються як мотиви злочину. На відміну від мотиву, мета злочину – це той уявний результат, до якого прагне

винний, і який міститься у свідомості винного [7, с. 48]. При визначенні мотиву злочину слід акцентувати увагу на його усвідомленні, спонукальній функції та відповідності мотиву меті вчиненого злочину [8, с.10].

Отже, мотив злочину – це усвідомлена спонукка особи, яка викликала у неї намір вчинити злочин. Мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину у тих випадках, коли він безпосередньо вказаний у диспозиції кримінального закону. У деяких випадках мотив злочину впливає із самого змісту диспозиції кримінального закону, і в цьому випадку він має важливе значення при встановленні складу злочину та форми вини.

У тих випадках, коли мотив злочину є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони певного складу злочину, він впливає на кваліфікацію самого злочинного діяння. Якщо мотив злочину не викладений у конкретній нормі кримінального закону або не впливає безпосередньо з його змісту, тоді він не має значення для кваліфікації складу злочину, але враховується судом при призначенні покарання.

Ми приєднуємося до загальноприйнятої у кримінально-правовій теорії класифікації мотивів злочинів, запропонованої П.С. Дагелем: 1) суспільно негативні (низькі) – ті, які завжди, в будь-якому суспільстві вважаються негідними, аморальними, антисуспільними (приміром, корисливий, хуліганський, національної, расової чи релігійної ненависті та ворожнечі тощо); 2) суспільно нейтральні (приміром, бажання задовольнити голод, зігрітися, сором тощо); 3) суспільно корисні (приміром, альтруїстичний, самопожертвування, співчуття, захист тощо) [9, с. 29]. З огляду на таку класифікацію очевидно, що «мотиви расової, національної чи релігійної нетерпимості» належать до найбільш суспільно негативних (низьких).

Під мотивами національної, расової, релігійної нетерпимості пропонується розуміти зумовлені певними потребами внутрішні спонукання, що виражають прагнення винного показати свою перевагу й неповноцінність потерпілого через приналежність останнього до конкретної (іншої) нації або через його расову приналежність, чи через сповідання ним певної релігії й, внаслідок цього, своє ненависне ставлення як до нього, так і до тієї групи, до якої він належить або може належати з точки зору винного. Отже, мотив вчинення досліджуваних злочинів характеризується трьома видами. При цьому для кваліфікації цих діянь достатньо встановити наявність хоча б одного з них: або расової, або національної, або релігійної нетерпимості.

Нижче нами пропонуються авторські дефініції мотивів злочинів, що представлені у дослідженні.

Расова нетерпимість – це соціальне упередження до певної групи людей, підставою для якого є біологічні та фізичні особливості (колір шкіри, текстура волосся, манери та інші показники). Таке упередження зумовлене ідеологією, яка обґрунтовує перевагу однієї групи, що знаходиться під загрозою, як правило, за її власною суб'єктивною заявою, над іншою. Згідно з расистськими теоріями, люди різних рас розрізняються за соціальною поведінкою, що зумовлена біологічним конституціоналізмом. Основна ідея расизму ґрунтується на законах спадковості негативних схильностей та

особливостей, на існуванні гена, що керує властивістю, яка визначає схильності та недоліки, відкидаючи можливість зміни особистості під впливом суспільства.

Національна нетерпимість – це негативне сприйняття однією національною групою представників іншої. Кожна етнічна група, нація, плем'я тощо, пов'язана спільним походженням, фіксує свої специфічні риси (вони можуть бути як справжніми, так і уявними), і таким чином вона самоідентифікується.

Релігійна нетерпимість – це несприйняття представниками однієї релігії (або атеїстами), віри інших, тобто особливої форми усвідомлення світу, яка не потребує обґрунтування і доказів, і реалізується у відправленні певних обрядів. Саме релігія пояснює віруючому сенс його життя, визначає її правила, за якими він повинен співіснувати з оточуючими.

Ми підтримуємо наукову позицію А.В. Савченка, який стверджує, що для правильного розуміння зазначених мотивів і впливу їх на кваліфікацію вчиненого слід виходити з міжнародного (зокрема, європейського) досвіду з цього питання, який розглядає ці мотиви як «ненависницькі» [10, с.175].

Також ми погоджуємося з тезою про непослідовність законодавчої термінології щодо аналізованих мотивів у різних статтях КК України, зокрема, такі мотиви підміняються більш абстрактним поняттям «на ґрунті» і прив'язані до категорій «ворожнеча» та «розбрат» замість категорії «нетерпимість» (пункт 3 частини 1 статті 67 КК України) або в них переплутаний порядок (послідовність) вживання вказаних трьох прикметників, які, до речі, вже прив'язуються до категорій «ворожнеча» та «ненависть» (частина 1 статті 161 КК України) чи «нетерпимість» та «дискримінація» (частина 1 статті 300 КК України) [10, с.176].

Виходячи з цього, з метою уніфікації законодавчої термінології нами вбачається за доцільне внесення змін у вказані норми і вживання при характеристиці досліджуваних мотивів терміна «нетерпимість», оскільки він за своїм значенням, на наше переконання, найбільш повно відображає сутність негативних явищ, що пов'язані зі злочинами, що розглядаються.

Окремого розгляду, на нашу думку, потребує питання доцільності встановлення такої кваліфікуючої ознаки як мотиви расової, національної чи релігійної нетерпимості у погрозі вбивством (частина 2 статті 129 КК України).

У теорії вітчизняного кримінального права вже висловлювалися точки зору про недоцільність передбачення такої ознаки у вказаній нормі. При цьому обґрунтовувалося, що її наявність не призведе до покращення захисту особистої безпеки певних осіб та взагалі ця норма не буде застосовуватися, а її наявність свідчатиме про задекларовану боротьбу з проявами різної нетерпимості [5, с. 129]. Зазначимо також, що передбачення у статті 129 КК України такої кваліфікуючої ознаки як мотиви расової, національної чи релігійної нетерпимості не відповідає принципам криміналізації діянь, оскільки ця норма органічно поєднана зі статтею 115 КК України, а законодавець у останній визнає обтяжуючими відповідальність, крім вказаних мотивів, ще 13 обставин, зокрема, корисливі та хуліганські мотиви [4, с. 55–56]. Тому суспільна небезпека всіх обтяжуючих обставин приблизно однакова, а визнання обтяжуючою обставиною лише погрозу вбивст-

вом з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості не відповідає логіці побудови кримінально-правових.

Висновки. Проведений нами аналіз суб'єктивної сторони злочинів проти життя та здоров'я особи, вчинених з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, дозволяє нам акцентувати увагу на таких її особливостях та дійти таких висновків:

– злочини даної групи мають обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони, а саме: вину у формі умислу. При цьому у злочинах, передбачених пунктом 14 частини 2 статті 115, частин 2 статей 121, 122 КК України, умисел може бути як прямим, так і непрямим, а у частинах 2 статей 126, 127, 129 – лише прямим;

– мотив розглядуваних злочинів репрезентований трьома видами нетерпимості – расової, національної та релігійної. Для кваліфікації цих діянь достатньо встановити наявність хоча б одного з них: або расової, або національної, або релігійної нетерпимості;

– обґрунтовано, що передбачення у статті 129 КК України такої кваліфікуючої ознаки як мотиви расової, національної чи релігійної нетерпимості не відповідає принципам криміналізації діянь.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України : Офіційне видання. – Станом на 01.01.2011 р. – К., 2011.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. – Х., 2010.
3. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посібник. – К., 2008.
4. Кримінальний кодекс України (зі змінами і доп. станом на 1 червня 2012 року). – Х., 2012.
5. Алфьоров С.М., Шаблистий В.В. Кримінальна відповідальність за погрози застосуванням фізичного насильства : монографія. – Запоріжжя, 2011.
6. Леонтьев А.Н. Мотивы / А.Н. Леонтьев // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1988. – Т. 17. – С. 61.
7. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть / М.И. Бажанов. – Дніпропетровськ, 1992.
8. Подільчак О.М. Мотиви та мотивація злочинів, учинених жінками : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.М. Подільчак. – Х., 2004.
9. Дагель П.С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П.С. Дагель, Д.П. Котов. – Воронеж, 1974.
10. Савченко А.В. Вплив мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості на кваліфікацію злочинів / А.В. Савченко // Вісник Академії адвокатури України. – 2010. – № 1 (17). – С. 174–177.

Уварова Н. В. К вопросу об объективной стороне преступлений против жизни и здоровья лица, совершенных по мотивам расовой, национальной или религиозной нетерпимости. Исследованы признаки и особенности субъективной стороны преступлений против жизни и здоровья личности, совершенных по мотивам расовой, национальной либо религиозной нетерпимости.

Ключевые слова: субъективная сторона, вина, мотив, цель, нетерпимость.

Uvarova N. V. On the objective side of crimes against person's life and health committed to racial, ethnic or religious intolerance. The author defined the content of following concepts.

In the grounds of national, racial or religious intolerance she proposed to understand

due to the particular needs of internal motivation, expressing the accused desire to show its superiority and inferiority of the victim due to the specific identity of the latter (other) nations or because of his race, or because of his confession of a particular religion and, as a result of this, hi/hers hateful attitude toward him/her, and to the group to which he/she belongs or may belong in terms of the accused. Thus, the motive of investigated committed crimes is characterized by three species. Thus, for evaluation of these actions it's enough to establish the existence of at least one of them, or racial, or ethnic, or religious intolerance.

Racial intolerance is a social prejudice against a certain group of people, which is the basis for biological and physical characteristics (skin color, hair texture, behaviors, and other indicators). This bias is caused by an ideology that justifies the superiority of one group is threatened, as a rule, on its own subjective statement over another. According to the racist theories, people of different races differ in social behavior, which is caused by biological constitutionalism. The basic idea of racism is based on the laws of heredity negative inclinations and characteristics, the existence of a gene that controls the property that determines susceptibility and disadvantages, rejecting the possibility of changing the individual under the influence of society.

Ethnic intolerance is a negative perception of one national group of representatives of the other. Each ethnic group, nation, tribe etc., connected common origin, fixing its specific features (they can be both real and imaginary), and thus self-identified.

Religious intolerance is a rejection of the representatives of one religion (or atheists), the faith of others, is a special form of understanding the world that does not need justification and evidence, and is implemented in the administration of certain practices. It is religion that explains to believer the meaning of his/her life, shall determine the rules by which he/she must coexist with others.

Keywords: *mental element of the crime, guilt, motive, goal, intolerance.*

Надійшла до редакції 03.03.2013

В.В. Шаблистий

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.211

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ ТА БЕЗПЕКИ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Визначено поняття воєнної безпеки людини та безпеки військової служби у контексті їх кримінально-правового забезпечення.

Ключові слова: *людина, безпека, військова служба, кримінальний закон.*

Постановка проблеми. Вивчення історії свідчить про те, що протягом багатьох століть українці хотіли мирно і безпечно жити у власній державі, чому фактично завжди заважали іноземні збройні формування. Можливо тому воєнна безпека нашого народу є не менш важливою, ніж інші її види (репродуктивна, духовна, психологічна, юридична, інформаційна, історична та екологічна). Забезпечення воєнної безпеки просто немислиме без створення одного з основних атрибутів держави – власної армії.

Так, наприкінці 1991 року прийнято Закон України «Про Збройні Си-

ли України», у Преамбулі якого зазначено, що Україна, враховуючи необхідність забезпечення власної воєнної безпеки та оборони, усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародної стабільності, як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава має Збройні Сили України із необхідним рівнем їх бойової готовності та боєздатності [1].

Конституція України 1996 року у ст. 17 проголосила, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності; у ст. 65 – захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Наведені положення свідчать про комплексний характер розглядуваних питань, оскільки забезпечення безпеки людини в тому числі залежить від протидії небезпечним злочинним проявам та удосконалення механізму реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина. Ось чому **метою** статті є розгляд окремих питань правового забезпечення воєнної безпеки людини та кримінально-правового забезпечення безпеки військової служби.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зазначити, що у різні роки питанням кримінально-правового забезпечення безпеки людини у різних сферах присвятили свої праці С.М. Алфьоров, М.І. Бажанов, О.М. Бандурка, Ю.В. Баулін, О.І. Бойко, В.І. Борисов, В.К. Гришук, С.Ф. Денисов, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, М.Й. Коржанський, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, М.І. Панов, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, А.А. Тер-Акопов, В.П. Тихий, М.І. Хавронюк, Є.В. Фесенко, С.С. Яценко та ін. Але лише А.А. Тер-Акопов детально дослідив безпеку військової служби, тоді як воєнна безпека людини, особливо у співвідношенні із безпекою військової служби, на сьогоднішній день не знайшла свого належного висвітлення у кримінально-правовій науці.

Виклад основного матеріалу. У наведених положеннях йде мова про воєнну безпеку держави, що на перших роках незалежності можна вважати виправданим. Разом з тим невід'ємною ознакою будь-якої держави є народ, який складається із людей як біосоціальних істот. Вважаємо, у XXI столітті слід всерйоз задуматися над безпекою саме людини, в тому числі і воєнної. Особливо це стосується крайніх та найдієвіших засобів її забезпечення, якими є норми Кримінального кодексу (далі – КК) України.

Вказане твердження підтверджується таким. Термін «безпека людини» на міжнародному рівні почали використовувати після публікації Програмою розвитку ООН (ПРООН, UNDP) у 1993 р. «Доповіді про розвиток

людства» (Human Development Report), в якому поняття безпеки людини віднесено до людей, а не до держав і націй, при цьому обмежене поняття національної безпеки розширюється більш загальним – безпеки людини чи людства. На першому місці повинна стояти безпека всіх людей, а не тільки держави або нації, вона повинна забезпечуватися не силовими структурами, а через людський розвиток. Після цього кожна держава-учасниця ООН щороку окремою графою доповідає про безпеку її людей, в тому числі й захищеність від військових конфліктів [2].

З 1 січня 2013 року Україна вперше головує в Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ). Головування в ОБСЄ триває один рік, а головою є міністр закордонних справ головуючої країни. Серед ключових пріоритетів головування України в ОБСЄ у 2013 році є врегулювання тривалих конфліктів, зміцнення заходів довіри і безпеки на просторі ОБСЄ, використання потенціалу Організації в забезпеченні енергетичної безпеки, сприяння економічному розвитку, в тому числі розбудові нових торговельних і транспортних коридорів. Україна має намір:

- ініціювати діалог у рамках ОБСЄ щодо нових засад майбутнього режиму контролю над звичайними збройними силами в Європі;
- приділяти увагу консолідації зусиль ОБСЄ у протидії з тероризму, торгівлі людьми і наркотичними засобами, кіберзлочинності, організованій транснаціональній злочинності;
- приділяти увагу питанням захисту фундаментальних прав і свобод людини на просторі ОБСЄ;
- приділяти увагу залученню громадянського суспільства для досягнення цілей Організації [3].

Головування України в ОБСЄ – нагода зробити внесок у зміцнення безпеки. На цьому наголосив Президент Віктор Янукович під час традиційної зустрічі з керівниками дипломатичних представництв іноземних держав і міжнародних організацій, акредитованих в Україні. «Головування в ОБСЄ – нагода для України зробити свій, багато в чому унікальний внесок у зміцнення безпеки», – заявив В. Янукович. Він підкреслив, що головування в ОБСЄ є одним із найбільш відповідальних і почесних завдань України в новітній історії її дипломатії. «Розглядаємо ОБСЄ як оптимальний інструмент для розв'язання заморожених конфліктів та зміцнення взаємної довіри», – сказав Глава держави [4].

Ведучи мову про воєнну безпеку людини, слід визначитися із її поняттям. Також слід звернути увагу на різний зміст понять «безпека військової служби» – стан військової служби, який забезпечує захищеність військово-службовців, місцевого населення і навколишнього середовища від загроз, що виникають при здійсненні діяльності збройними силами, та «воєнна безпека» – захищеність національних інтересів, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності держави від посягань із застосуванням воєнної сили [5].

Безпека військової служби тепер прямо залежить від ходу реформування системи кримінальної юстиції України, адже ст. 216 нового Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України 2012 року однозначно

свідчить про те, що всі військові злочини розслідують слідчі органів внутрішніх справ, чим раніше займалися слідчі військової прокуратури. На нашу думку, лише час покаже, наскільки несення строкової та за контрактом військової служби стане безпечнішим у зв'язку із такими нововведеннями.

Враховуючи взаємозумовленість безпеки військової служби та воєнної безпеки, їх слід розглядати у комплексі. Це пояснюється тим, що кримінально-правове забезпечення безпеки військової служби переважно закріплене у Розділі XIX Особливої частини КК України «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)», тоді як кримінально-правове забезпечення воєнної безпеки людини не настільки залежне від превентивної функції кримінального закону.

Певним підтвердженням цьому є висновки В.О. Бодаєвського та С.Ф. Денисова про те, що починаючи з видання у 1529 році Литовських статутів, правові норми, які передбачають кримінальну відповідальність за вчинення злочинів проти військової служби, існували у кримінальному законодавстві України всіх історичних періодів. Їх розвиток тісно пов'язаний із побудовою збройних сил, становленням кримінального законодавства та соціально-політичною ситуацією в країні. Отже, поява в КК України 2001 року розглядуваних норм є не випадковим, а історично зумовленим підсумком їх генези [6, с. 594].

Спільним знаменником для обох розглядуваних понять є стан захищеності національних інтересів, тобто інтересів українського народу. У ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки» під національними інтересами розуміються «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела державної влади в Україні ...» [7].

А.А. Тер-Акопов більш точно характеризує життєво важливі інтереси людини та відносить до них вітальні, фізичні, психологічні, генетичні, репродуктивні, інтелектуальні та духовні, які у своїй сукупності є складовими її повноцінної життєдіяльності [8, с. 168]. Вказані сім елементів вчений відносить до складових повноцінної життєдіяльності людини: вітальний – представляє фізіологічне життя людини; фізичний – вказує на систематичне здоров'я і свободу фізичного пересування; психічний – відповідальний за нормальне психічне здоров'я; інтелектуальний – дозволяє здійснювати пізнавальну діяльність; генетичний – передає здорову спадковість; репродуктивний – як здатність до відтворення потомства; духовний – сукупність властивостей і якостей людини, що визначають стратегію його існування як соціального організму [9, с. 10].

Великий тлумачний словник сучасної української мови термін «безпека» тлумачить як стан, коли кому-, чому-небудь ніхто, ніщо не загрожує [10, с. 43].

Враховуючи та повністю підтримуючи позицію В.К. Грищука стосовно того, що у будь-якій площині дослідження центральною фігурою, основним суб'єктом відповідальності є людина, без неї не може існувати будь-який інший суб'єкт суспільних відносин, який являє собою не що інше, як прояв самоорганізації людини (людей) в умовах цивілізованого суспільст-

ва [11, с. 7], пропонуємо таке визначення поняття воєнної безпеки людини – стан захищеності її життєво важливих інтересів від посягань із застосуванням воєнної сили.

Що стосується безпеки військової служби, то ми підтримуємо визначення А.А. Тер-Акопова – це такий стан і організація повсякденної життєдіяльності з'єднань та військових частин, службової діяльності військовослужбовців, при якому забезпечується надійна захищеність життя і здоров'я військовослужбовців, осіб цивільного персоналу і місцевого населення від впливу небезпечних факторів військової служби та військової діяльності [12, с. 189].

Стає очевидним, що воєнна безпека людини є загальним поняттям стосовно безпеки військової служби, а тому є її частиною. Безпека людини є всеохоплюючої категорією, яку слід досліджувати у різних сферах. Однією з них є воєнна безпека, кримінально-правове забезпечення якої останнім часом зазнало суттєвих змін, які, у свою чергу, є поступальним рухом на шляху реформування системи кримінальної юстиції України.

Висновки. Також враховуючи те, що поняття «кримінально-правове забезпечення» слід розуміти як сукупність норм кримінального закону (в тому числі й бланкетних), які регламентують правові взаємини та юридичний статус учасників кримінально-правових відносин, що виражається у створенні надійних умов для вільної реалізації ними своїх прав і свобод, а також у гарантуванні виконання обов'язків [13, с. 236], слід зробити деякі висновки.

По-перше, головним здобутком всього українського народу є відсутність військових конфліктів всередині нашої країни, що свідчить про достатній рівень воєнної безпеки людини.

По-друге, кримінально-правове забезпечення безпеки військової служби потребує удосконалення, оскільки військові злочини характеризуються значним ступенем латентності (приховування командуванням). Також погіршилася криміногенна обстановка у Збройних Силах України [6, с. 594]. Це вимагає в тому числі й активізації наукових досліджень проблеми, оскільки звичайне введення словосполучення «злочини військовослужбовців» в одну із пошукових Інтернет-систем одразу видало невтішні результати: «На Миколаївщині повісився військовослужбовець», «на Львівщині загинув солдат», «на Закарпатті застрелився військовослужбовець», «на Дніпропетровщині під час навчальних стрільб загинув лейтенант», «на Буковині на полігоні знайшли убитого солдата», «на Закарпатті застрелився 19-річний солдат», «командира столичного батальйону засудили до 3 років за побої», «у прокуратурі вважають самогубство найімовірнішою версією загибелі солдата в Києві...» [14].

По-третє, в умовах глобалізації, вважає Ганс Йонас, на зміну «людині розумній» має прийти «людина відповідальна» [15, с. 40]. Буквально це означає, що зважаючи на необхідність забезпечення державою всебічного розвитку кожної людини, слід пам'ятати про обов'язок нести відповідальність за свої вчинки. У нашому випадку слід вести мову про обов'язок кожного громадянина України захищати свою Вітчизну.

І останнє. Захищеність кожного із нас від посягань із застосуванням воєнної сили прямо залежить від безпеки військової служби, яку повинен проходити кожен повнолітній громадянин України чоловічої статі. Можливо, у недалекому майбутньому воєнна безпека буде залежати від безпеки військової служби за контрактом, проте вже зараз назріла необхідність залучення всіх можливостей громадянського суспільства для поліпшення стану криміногенної обстановки у Збройних Силах України. У свою чергу, це вимагає оновлення кримінального закону у частині криміналізації або декриміналізації відповідних діянь та розробки дієвих механізмів забезпечення безпеки людини у всіх сферах.

Бібліографічні посилання

1. Про Збройні сили України : Закон України // ВВР України. – 1992. – № 9. – Ст. 108.
2. Про розвиток людства : доповідь ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2011_RU_Complete.pdf.
3. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Організація_з_безпеки_і_співробітництва_в_Європі.
4. Президент: Головування України в ОБСЄ – нагода зробити внесок у зміцнення безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.ukrinform.ua/ukr/news/prezident_golovuvannya_ukraïni_v_obse____nagoda_zrobiti_vnesok_u_zmitsnennya_bezpeki_1779247](http://www.ukrinform.ua/ukr/news/prezident_golovuvannya_ukraïni_v_obse____nagoda_zrobiti_vnesok_u_zmitsnennya_bezpeki).
5. Безпека військової служби [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Безпека_військової_служби.
6. Кримінальне право України (Особлива частина) : підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 2. – Луганськ, 2012.
7. Про основи національної безпеки : Закон України від 19.06.2003 р. // ВВР України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
8. Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: теоретические основы социально-правовой концепции / А. А. Тер-Акопов. – М., 1998.
9. Нравственность и право : сб. избр. науч. статей проф. А. А. Тер-Акопова (1940–2003) // Российский военно-правовой сборник. – 2005. – № 6. – 60 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь, 2005.
11. Гришук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія / В. К. Гришук. – Хмельницький, 2012.
12. Тер-Акопов А. А. Безопасность человека: социальные и правовые основы / А. А. Тер-Акопов. – М., 2005.
13. Шаблистий В. В. Співвідношення понять «кримінально-правова охорона» та «кримінально-правове забезпечення» / В. В. Шаблистий // Моделі збалансованого розвитку соціально-економічних систем: економіко-правові, соціально-політичні, історичні та філософські аспекти : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Бердянськ, 4-5 грудня 2012 року. – Донецьк, 2012. – С. 235–236.
14. Злочини військовослужбовців [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/69021>.
15. Белова О. М. Социальная ответственность как один из аспектов формирования личности / О. М. Белова // Вестник Оренбург. ун-та. – 2005. – № 7. – С. 40–48.

Шаблистий В. В. Отдельные вопросы уголовно-правового обеспечения военной безопасности человека и безопасности военной службы. Определено понятие военной безопасности человека и безопасности военной службы в контексте их уголовно-правового обеспечения.

Ключевые слова: человек, безопасность, военная служба, уголовный закон.

Shablysty V. V. Some issues of criminal-legal ensuring of human military security

and safety of military service. The study of history shows that for centuries Ukrainians wanted to live peacefully and safely in their own country, why interfere with virtually every foreign armed groups. Perhaps because military security of our nation is no less important than its other types (reproductive, spiritual, psychological, legal, informational, historical and environmental). Military security is simply impossible without the creation of one of the main attributes of the state – its own army.

Criminal-legal ensuring of military service mainly enshrined in Chapter XIX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine "Crimes against the established order of military service (war crime)," while the penal military security rights are not as dependent on the preventive function of the criminal law.

Safety of military service is a condition of life and the organization of everyday connections and units, service activities, which ensured reliable protection of life and health of military personnel and civilian personnel of the local population from the effects of hazards of military service and military activities.

Human military safety is a common notion of human safety in relation to military service, and are therefore part of it. Human safety is a comprehensive category one wants to explore in different areas. One of them is the military security, criminal-legal ensuring of which has recently undergone significant changes, which, in turn, is a progressive movement to reform the criminal justice system in Ukraine.

The security of each of us from the encroachment with the use of military force depends on the security of military service, which is to be served by every male adult citizen of Ukraine. Perhaps in the near future military security will depend on the security of military service under the contract, but now there is a need to involve all possibilities of civil society to improve the crime situation in the Armed Forces of Ukraine. In turn, this requires updating the criminal law in the criminalization or decriminalization of relevant acts and the development of effective mechanisms for ensuring human security in all areas.

Keywords: man, security, military service, criminal law.

Надійшла до редакції 10.03.2013

Н.В. Шаргородська
кандидат юридичних наук
(Одеський державний
аграрний університет)

УДК 343.2

«КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» ТА «СКЛАД ЗЛОЧИНУ» ЯК КАТЕГОРІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Проаналізовано наукові концепції щодо розуміння і визначення кримінальної відповідальності та складу злочину. Зазначено переваги та недоліки запропонованих в юридичній літературі визначень кримінальної відповідальності та складу злочину.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, підстава кримінальної відповідальності, злочин, склад злочину.

Постановка проблеми. Кримінальна відповідальність – це ключове поняття кримінального права. Саме кримінальна відповідальність є основною формою застосування кримінального закону. Слово «відповідальність» в українській мові визначається як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справи, за чийсь дії, вчинки, слова» [1, с. 317].

За своїм характером відповідальність може бути різних видів: моральна, суспільна, юридична. Право визначає підстави, умови і форми юридичної відповідальності. Кримінальна відповідальність є найбільш суворим видом юридичної відповідальності та передбачається законом за скоєння найбільш небезпечних правопорушень – злочинів.

Інститут відповідальності у кримінальному праві є одним з найбільш вивчених, але, незважаючи на це, кримінально-правова наука дотепер не змогла розробити загально визнаного, універсального поняття кримінальної відповідальності. Відомо, що теорія кримінальної відповідальності «суттєво підвищує загальну розробленість проблем кримінального права і відкриває можливість по-новому, з більш чітких методологічних позицій, розглядати традиційні питання» [2, с. 124]. У кримінально-правовій науці неодноразово намагалися на основі аналізу та узагальнення теоретичних концепцій розробити універсальне поняття кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Значну кількість концепцій розуміння кримінальної відповідальності за наявності суттєвих (і не дуже) відмінностей можна систематизувати (класифікувати). Одну з таких класифікацій пропонує у своїй монографії В. О. Меркулова [3, с. 8–9]. На її думку, визначення поняття кримінальної відповідальності можна об'єднати у чотири групи.

1. Автори (Н. І. Загородніков, О. Є. Лейст) відстоюють думку, що кримінальна відповідальність і санкція – це тотожні поняття, тобто реальне застосування кримінальної відповідальності є застосуванням кримінально-правової норми (санкції норми). Такий підхід до розуміння кримінальної відповідальності породжує другу теоретичну проблему – співвідношення понять «покарання» та «санкція». Якщо керуватися, запропонованим визначенням, то тоді до кримінальної відповідальності слід буде віднести і такі кримінальні санкції як примусові заходи медичного характеру, заходи виховного характеру, що застосовуються до неповнолітніх, тощо. Така концепція розуміння кримінальної відповідальності потребує докорінного перегляду багатьох положень науки кримінального права, що вважаються сталими та традиційними.

Наприклад, автори словника з кримінального права за редакцією О. В. Наумова пішли ще далі у своїх думках. По-суті, їх концепція кримінальної відповідальності зводиться до тези: «Кримінальна відповідальність і заходи кримінально-правового впливу – це тотожні поняття». Вони вважають, що кримінальна відповідальність включає до свого змісту «...всі заходи кримінально-правового впливу, які застосовуються до особи, що вчинила злочин» [4, с. 348]. Погоджуємося з тими вченими, які вважають запропоноване визначення досить громіздким, тобто таким, що включає в себе, наприклад, і застосування судом примусових заходів медичного характеру і умовно-дострокове звільнення від покарання, адже вони теж є заходами кримінально-правового впливу [5, с. 191].

2. Науковці (Я.М. Брайнін, І.М. Даньшин, М.П. Карпушин, В.І. Курляндський, М.Й. Коржанський, П.С. Матишевський) розглядають кримінальну відповідальність як певний обов'язок особи, яка вчинила злочин, під-

датися дії закону про кримінальну відповідальність, заходу кримінально-правового впливу, понести відповідальність перед суспільством і державою, підкоритись певним заходам негативного характеру, передбаченим чинним законодавством, зазнати певних обмежень та позбавлень. Схожу за змістом думку висловлює Є.Я. Мотивиловкер. Він пропонує розглядати кримінальну відповідальність як правовий стан карності, котрий виникає в момент вчинення злочину [6, с. 45]. Вже є визнаним в юридичній науці той факт, що і кримінальне право, і кримінально-процесуальне право є публічними галузями права. А предметом регулювання публічних галузей права завжди були суспільні відносини у сфері «державних справ», наприклад у сфері устрою і діяльності держави як публічної влади, усіх публічних інститутів, апарату держави, державної служби, кримінального переслідування і відповідальності, принципів, норм і інститутів міждержавних відносин і міжнародних організацій тощо.

3. Концепція «відповідальність – правовідносини». Науковці, які дотримуються цієї концепції (Л.В. Багрій-Шахматов, П.С. Дягель, А.І. Санталов, Н.А. Стручков), розглядають кримінальну відповідальність як специфічні кримінально-правові відносини, сукупність кримінальних, кримінально-процесуальних і кримінально-виконавчих відносин. Сутність цієї концепції полягає в тому, що змістом кримінальної відповідальності вважаються врегульовані нормами кримінального права суспільні відносини (кримінальні правовідносини), а сама кримінальна відповідальність визначається через правий статус, правове становище особи, яка вчинила злочин, ідентифікується з кримінальними правовідносинами чи визначається через сукупність реалізації кримінально-правових, процесуальних і виконавчих правовідносин [7, с. 19]. Такий підхід до визначення кримінальної відповідальності є ефективним, коли науковець хоче у комплексі дослідити такий правовий феномен як „кримінальна відповідальність”, тобто як сукупність кримінальних матеріальних, кримінальних процесуальних і кримінально-виконавчих відносин. Дійсно, поняття „кримінальна відповідальність” може розглядатися і з позицій кримінального, і з позицій кримінально-процесуального, і з позицій кримінально-виконавчого права.

4. Концепція «відповідальність – засудження», тобто кримінальна відповідальність розглядається як реальне застосування до винної особи заходів державного примусу, реальних певних обмежень і позбавлень, пов'язаних з фактом осуду, призначенням покарання чи без такого [3, с. 24–25]. Прихильники цієї концепції (А.І. Бойцов, В.С. Прохоров, І.С. Ной, К.Ф. Тихонов, А.Н. Тарбагаєв) надають особливого значення факту засудження винної особи.

Ця концепція кримінальної відповідальності є найбільш розповсюдженою в юридичній літературі, що більшою мірою відповідає ознакам наукової категорії кримінального права. Щоправда вчені в межах цієї концепції іноді формулюють свої акценти. Наприклад, Ю.М. Ткачевський визначає кримінальну відповідальність як «правовий наслідок, результат застосування норм кримінального права до особи, котра вчинила злочин, що втілюється в осуді від імені держави винної особи за вчинення злочину. За своїм ха-

рактором кримінальна відповідальність становить державний примус, поєднаний із визнанням поведінки винної особи неправомірною» [5, с. 191].

У кримінальній літературі висловлюються та обґрунтовуються й інші визначення поняття кримінальної відповідальності.

Навіть коротенький огляд думок свідчить про складність та багатогранність проблеми визначення поняття «кримінальна відповідальність». Але очевидним є те, що усі дослідження цілком справедливо розглядають кримінальну відповідальність у зв'язку з фактом скоєння злочину.

Відповідно до змісту ч. 1. ст. 2 КК України, підставою виникнення кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що містить передбачений КК України склад злочину. У цій нормі відображено найважливіше значення складу злочину для законності і обґрунтованості кримінальної відповідальності: підставою кримінальної відповідальності є не сам факт вчинення суспільно небезпечного діяння, а наявність у цьому діянні ознак, вказаних у конкретній нормі кримінального закону, які складають склад злочину і дають підставу кваліфікувати вчинене діяння за конкретною статтею кримінального закону.

Вчення про склад злочину з'явилося у кримінально-правовій науці приблизно двісті років тому і сьогодні займає центральне місце в теорії кримінального права.

До прийняття нового КК 2001 р. у кримінальному законодавстві не було остаточно вирішене питання про те, що є підставою кримінальної відповідальності. Так, у Кримінальному кодексі Української РСР від 28 грудня 1960 р., у статті 3 зазначалося: «Кримінальній відповідальності і покаранню підлягає тільки особа, що винна у вчиненні злочину, тобто умисно або з необережності скоїла передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння». Ця стаття мала дві суттєві теоретичні вади:

по-перше, у заголовку статті слово «підстава» було вжите у множині, що дозволило окремим ученим зробити висновок про існування декількох підстав кримінальної відповідальності;

по-друге, розмитість, неточність та недостатня ясність положень статті, давали можливість одним вченим стверджувати, що підставою кримінальної відповідальності є факт вчинення злочину, а іншим – склад злочину.

Стосовно цього В.М. Кудрявцев зазначає, що склад злочину варто вважати необхідною і достатньою підставою кримінальної відповідальності, а тому і юридичною підставою кваліфікації злочинів [8, с. 75]. Необхідною тому, що без наявності в діях особи всіх ознак складу в їх сукупності, ця особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Вчинене діяння, як явище реальної дійсності, завжди містить безліч найрізноманітніших ознак. Але якщо серед них відсутня хоча б одна з ознак, яка кримінальним законом віднесена до ознак складу конкретного злочину, то таке діяння не є злочином і кримінальна відповідальність за його скоєння не настає [9, с. 45]. Достатність складу злочину як підстави кримінальної відповідальності полягає в тому, що для її настання немає необхідності встановлювати які-небудь додаткові обставини, щоб пред'явити особі обвинувачення у скоєнні злочину .

Вчення про склад злочину – одна з центральних проблем науки кримінального права. І пояснюється це не тільки його значенням для відправлення правосуддя і зміцнення законності, а й тим, що в рамках вчення про склад злочину досліджуються і розвиваються в першу чергу всі основні інститути Загальної частини кримінального права. Будь-яке дослідження питань Особливої частини кримінального права також не обходиться без того, щоб при аналізі конкретних складів злочинів не торкнутися загальних питань вчення про склад злочину.

Взагалі в теорії кримінального права термін «склад злочину» вживається у трьох різних значеннях:

- як законодавча модель злочину певного виду (окремого різновиду такого злочину), яка, по суті, є юридичною конструкцією, за допомогою якої законодавець певний тип суспільно небезпечної поведінки визначає у кримінальному праві як злочин певного виду. Для найменування такої конструкції А.Ю. Строган вживає термін «юридичний склад злочину» [10, с. 99]. В цьому розумінні визначення складу злочину використовується, в основному, у правотворчій діяльності. Так, визнаючи певне суспільно небезпечне діяння протиправним та закріплюючи його в КК України, законодавець повинен вказати ті основні ознаки діяння, що дають підстави назвати його злочином, а особу, яка вчинила його, притягти до кримінальної відповідальності;

- як поєднання юридичних фактів (діяння особи з іншими фактичними обставинами), що має системний характер і є своєрідною «фактичною конструкцією». Це означає, що для визнання діяння конкретним злочином потрібна не лише наявність (сукупність) відповідних юридичних фактів, а й певний зв'язок між ними, тобто «фактичний склад злочину». Таке розуміння складу злочину використовується здебільшого суб'єктами дізнання і досудового слідства на стадіях порушення справи та розслідування, адже саме ці органи (посадові особи) здійснюють кваліфікацію діяння. Так В.О. Навроцький зазначає, що склад злочину виступає знаряддям, яке використовується при кваліфікації в ході зіставлення факту та норми, слугує проміжною ланкою, що допомагає встановити відповідність фактичних і юридичних ознак [11, с. 254];

- як категорія науки кримінального права, суто теоретична конструкція [12, с. 169]. Як категорія науки кримінального права використовується при дослідженні підстав кримінальної відповідальності, елементів, ознак і видів складів злочину.

Висновки. Однак єдності поглядів з деяких кардинальних питань загального вчення про склад злочину немає. В юридичній літературі точаться суперечки щодо визначення складу злочину. Це зумовлено тим, що ні в КК 1960 р., ні в чинному КК не дано визначення складу злочину. Воно напрацьоване наукою кримінального права виходячи із законодавчого визначення підстави кримінальної відповідальності (ст. 2 КК), поняття злочину (ст. 11 КК) і теоретичного узагальнення ознак складів конкретних злочинів, передбачених нормами Особливої частини КК України.

У зв'язку з тим, що в національній правовій системі з'явився інститут

кримінальних проступків, традиційні погляди науковців на кримінальну відповідальність та склад злочину потребують сьогодні суттєвого перегляду та переосмислення. Ускладнення системи правопорушень обов'язково вплине на зміст кримінальної відповідальності та її підстави.

Бібліографічні посилання

1. Новий тлумачний словник української мови / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. – у 3-х т. Т. 1. – К., 2006.
2. Прохоров В.С. Преступление и ответственность / В.С. Прохоров. – Л., 1984.
3. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія / В.О. Меркулова. – Одеса, 2007.
4. Словарь по уголовному праву / Г.Н. Борзенков, А.Э. Жалинский, Б.В. Здравомыслов и др. ; отв. ред. А.В. Наумов. – М., 1997.
5. Курс уголовного права. Общая часть. Т.1 : Учение о преступлении : учебник для вузов / Г.Н. Борзенков, В.С. Комиссаров, Н.Е. Крылов и др. ; под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М., 1999.
6. Мотовиловкер Е.Я. Норма, отношение и ответственность в уголовном праве / Е.Я. Мотовиловкер // Уголовная ответственность: проблемы содержания, установления, реализации : межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж, 1989. – С. 34–46.
7. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю.В. Баулін. – К., 2004.
8. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступления / В.Н. Кудрявцев. – М., 1972.
9. Уголовное право России : учебник для вузов. – в 2-х т. Т.1. Общая часть / Х.М. Ахметшин, Б.В. Волженкин, Р.Р. Галиакбаров и др. ; отв. ред. А.Н. Игнатов, Ю.А. Красиков. – М., 2000.
10. Строган А.Ю. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності : навчальний посібник / А.Ю. Строган. – К., 2007.
11. Навроцький В.О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації / В.О. Навроцький. – К., 1999.
12. Вереша Р.В. Проблеми вини в теорії кримінального права : навчальний посібник / Р.В. Вереша. – К., 2005.

Шаргородская Н. В. «Уголовная ответственность» и «состав преступления» как категории уголовного права. Дан анализ научных концепций понимания и определения уголовной ответственности и состава преступления. Указаны преимущества и недостатки предложенных в юридической литературе определений уголовной ответственности и состава преступления.

Ключевые слова: уголовная ответственность, основание уголовной ответственности, преступление, состав преступления.

Shargorodska N. V. "Criminal liability" and "corpus delicti" as categories of criminal law. The article analyzes the concepts in understanding and determining criminal responsibility and corpus delicti. The author mentioned advantages and disadvantages of the proposed definitions in the legal literature of criminal liability and corpus delicti.

Criminal liability is a key concept of criminal law. It is criminal responsibility is the main form of criminal law. The word "responsibility" in the Ukrainian language is defined as "someone put on or take the responsibility to be responsible for a particular area of work, the case for someone's actions, deeds, words". The nature of liability may be of various kinds: moral, social, legal. The law determines reasons, conditions and forms of legal liability. Criminal liability is the most severe type of legal liability and recognized by law for committing the most dangerous offenses – crimes.

Institute of liability in criminal law is one of the most studied, but, despite this, the criminal-legal science has not been able to develop a generally accepted concept of universal justice.

The theory of criminal liability significantly increases the overall problems of criminal law is developed and an opportunity for a new way, with a clear methodological positions,

consider the traditional question.

There is no unity of views on some fundamental issues of general theory of the crime. In legal literature debatable as to determine the *corpus delicti*. This is because neither the Criminal Code of 1960, or in the current Criminal Code is not the definition of a crime. It is the established doctrine of criminal law based on the legal definition of the grounds of criminal responsibility (Article 2 of the Criminal Code), the offense (Article 11 of the CC) and theoretical generalization syllable features specific crimes stipulated norms of the Criminal Code of Ukraine.

Due to the fact that the national legal system was the institution of criminal offenses, traditional views of scientists and the criminal liability of the crime today require substantial revision and reinterpretation. Complications of offenses will necessarily affect the content of criminal liability and its grounds.

Keywords: *criminal liability, reasons of criminal liability, crime, corpus delicti.*

Надійшла до редакції 26.03.2013

В.О. Лисенко

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.83

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В ОРГАНАХ І УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Розглянуто окремі питання протидії корупції в органах і установах виконання покарань, зазначено необхідність їх наукового дослідження.

Ключові слова: *протидія, корупція, органи і установи виконання покарань, науковий пошук.*

Постановка проблеми. Протидія корупції є складним і багатоаспектним завданням для України, її правової системи та правоохоронних органів, оскільки це негативне явище здатне вражати різні види органів державної влади (не є винятком і Державна пенітенціарна служба України та підпорядковані їй органи і установи виконання покарань) та напрями їх діяльності, а завдана нею шкода стосується різних сфер життєдіяльності сучасної держави, зменшує рівень довіри до державних інституцій з боку населення країни і міжнародної спільноти.

Прийняття низки нормативно-правових актів антикорупційного спрямування поки що не дало бажаного результату, не призвело до відчутних позитивних змін у справі протидії корупції в Україні, зокрема зменшення її рівня і негативного впливу на функціонування органів державної влади. Гостро постала проблема поширення корупції серед посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування. Серед 178 країн світу Україна у 2011 році посіла 152 місце, що свідчить про те, наскільки серйозною проблемою для України є тотальна корумпованість посадових осіб [2, с. 178].

Після отримання незалежності, на жаль, Україна не виробила чіткої

політичної та економічної стратегії формування громадянського суспільства. Це зумовило виникнення корпоративних кланів, викривлення процесів приватизації в інтересах окремих деліктів, перепони у розвитку демократичних інститутів та утвердженні верховенства права тощо.

Метою статті є аналіз проблеми протидії корупційним проявам серед персоналу органів і установ виконання покарань і визначення шляхів їх подолання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичним і практичним підґрунтям написання статті стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема: П.П. Андрушка, В.В. Астаніна, В.Б. Авер'янова, Л.В. Багрій-Шахматова, О.М. Бандурки, І.Г. Богатирьова, Г.І. Богуша, В.О. Глушкова, А.І. Долгової, О.М. Джужи, В.М. Дрьоміна, А.П. Закалюка, В.Т. Зеленецького, Д.Г. Заброди, В.А. Завгороднього, В.С. Комісарова, О.Г. Кальмана, М.В. Корнієнка, О.Г. Колба, М.І. Мельника, Є.Д. Скулиша, М.І. Хавронюка, В.І. Шакуна, М.Я. Швеця, О.Н. Ярмиша та ін.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан корупції в країні показує, що вона є загрозою національній безпеці, негативно впливає на розвиток всіх сторін суспільного життя: економіку, політику, управління, соціальну і правову сферу, громадську свідомість, міжнародні відносини.

Аналізуючи витоки корупційних діянь у правоохоронних органах, слід наголосити, що корупція, як соціального явище, є складною науковою проблемою, розв'язання якої вимагає виваженої державної антикорупційної політики. На жаль, про загрозу, яку становить корупція в країні, знають всі, в тому числі політичні та державні діячі, державні службовці, правоохоронні відомства тощо.

Серед актуальних проблем протидії корупції в Україні слід назвати:

- сучасне набуття корупцією рис, що загрожують національним інтересам держави та суспільства;
- розробка та ефективно впровадження у діяльність органів держави та місцевого самоврядування антикорупційних заходів;
- удосконалення правового регулювання протидії корупції, як різновиду соціального регулювання, що виражається у цілеспрямованому впливі держави в особі її уповноважених органів і посадових осіб на правовідносини та поведінку громадян, шляхом видання, реалізації та забезпечення виконання нормативно-правових актів, спрямованих на протидію корупції;
- розробка механізму взаємодії між суб'єктами протидії корупції повинна ґрунтуватися на наявності спільного інтересу протидії корупції та розуміння суті взаємодії і довіри між собою [5, с. 66];
- створення української моделі протидії корупції, в основі якої повинні бути такі складові: політична воля протидії корупції у найвищих ешелонах влади; введення через декларації суворого фінансового контролю на видатки громадян; створення відкритого моніторингу на отримання громадянами України різних довідок, дозволів тощо; отримання гідної зарплати, яка виключить бажання вчиняти корупційні правопорушення [7];
- підготовку фахівців-професіоналів для забезпечення ефективної про-

тидії корупції на принципах професійної здібності та вмінь; спеціалізації у певній сфері; правосвідомості та правової культури;

- перегляд та систематизацію нормативно-правових актів, які суперечать чинному законодавству та єдиній науково обґрунтованій концепції протидії корупції.

Стратегічним напрямом протидії корупції в органах і установах виконання покарань є запобігання їй на стадії вчинення. Проведення комплексних профілактичних заходів серед персоналу органів і установ виконання покарань – це шлях, який може зменшити обсяг корупційних проявів та їх негативний вплив на імідж Державної пенітенціарної служби України.

З метою протидії корупції в органах і установах ДПтС України пропонується використовувати такі антикорупційні заходи:

- зробити корупцію в органах та установах виконання покарань ризиковою і не вигідною. До тих пір, поки співробітнику ДПтС України буде вигідно брати хабарі, красти, іншим чином зловживати владою, а ризик понести покарання буде мінімальним, ніякі репресивні заходи не дадуть позитивного результату;

- збільшити соціальну ціну служби в ДПтС України (престиж, матеріальна забезпеченість, правовий захист, бажання служити та захищати інтереси країни тощо) [4, с. 31].

Важливого значення після прийняття Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» серед вчених-криміналістів набуває розмежування корупційного злочину з адміністративним правопорушенням. Фактично, на думку вчених, сьогодні протидія корупції ведеться на рівні певного переслідування за адміністративне правопорушення, а не вчинення кримінального злочину, що значною мірою й визначає її результати.

Чинне українське законодавство не виконує попереджувальної функції, як це має місце в розвинених країнах, де корупція жорстко карається якраз шляхом кримінального переслідування (наприклад законодавством США за такі діяння передбачено до 25 років позбавлення волі), а у вітчизняному Кримінальному кодексі навіть не визначено поняття корупційного злочину, його ознак, хоча корупція належить до одного з найнебезпечніших діянь, спрямованих проти національної безпеки держави [3, с. 79].

З метою протистояти корупції державою за роки незалежності України прийнято більше ста нормативно-правових актів антикорупційної спрямованості. Однак всі вони приймалися у різний час, різними органами, в деяких випадках – безсистемно, без належного наукового обґрунтування, внаслідок чого і виникають колізії та протиріччя, труднощі при їх застосуванні. Але головна проблема не стільки у громіздкості правової бази, скільки в її якості.

Наявність нечіткого, неузгодженого законодавства та підзаконних актів, що регулюють правоохоронні відносини, у більшості випадків створює підґрунтя для здійснення корупційних діянь як у відносинах всередині органів влади, так і між ними та соціумом, а також і всередині його самого. Тому слід погодитися з позицією М.І. Мельника, що корупція є характерною для країн, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку та ха-

рактизуються високим рівнем корумпованості державного апарату, що зумовлюється, насамперед, політичними вимогами та сподіваннями таким чином підвищити ефективність боротьби з цим явищем [6, с. 124–125].

Корумпованість співробітників Державної кримінально-виконавчої служби України є гострою проблемою сучасного українського суспільства, так як вона паралізує довіру народу до органів і установ виконання покарань і до держави в цілому. Ефективна протидія цьому негативному явищу потребує системного підходу з боку керівництва служби, чітко визначених пріоритетів та належного забезпечення. Ігнорування хоча б однієї з цих складових суттєво знижує ефективність антикорупційної діяльності в органах і установах виконання покарань.

Відомий український вчений Л.В. Багрій-Шахматов вважає, що корупція «...асоціальне, таке, що відхиляється від норми, явище, яке порушує та деформує нормальний процес суспільного та державного життя, побут громадян, їх об'єднань, владно-управлінських органів та інститутів [1, с. 21].

Тому, на наш погляд, основними напрямками протидії корупції серед її співробітників мають бути: удосконалення антикорупційного законодавства; формування сучасного управлінського апарату; превенція корупції; удосконалення заходів щодо виявлення, розслідування, розгляду фактів корупційних діянь; притягнення винних осіб до передбаченої законом відповідальності за корупційні правопорушення у всіх випадках їх вчинення.

Важливо також наголосити, що вчинення співробітниками органів і установ виконання покарань корупційного правопорушення є однією зі стадій прояву професійної деформації цих працівників. В умовах, коли професійна деформація співробітників органів і установ виконання покарань є доволі поширеним явищем, робота по її подоланню повинна мати свою стратегію, а саме: спрямованість на вирішення поставлених завдань; урахування реально існуючих процесів і протиріч соціального життя; визначення основних пріоритетів протидії професійній деформації співробітників; формулювання цілей, способів і засобів цієї діяльності.

Ми вважаємо, що в Державній кримінально-виконавчій службі України повинна бути розроблена цільова Комплексна програма подолання професійної деформації серед співробітників органів і установ виконання покарань, зміст якої повинен передбачати: нормативно-правове регулювання професійної діяльності; заходи організаційно-управлінського характеру; професійно психологічну підготовку співробітників з метою підвищення мотивації до ефективної службової діяльності тощо. Тому вчинення співробітниками органів і установ виконання покарань корупційного правопорушення слід розглядати як прояв професійної деформації цих працівників.

На нашу думку, позитивний результат усунення такої стадії професійної деформації співробітників органів і установ виконання покарань, як вчинення корупційного правопорушення, може бути досягнутий при дотриманні керівництвом служби таких умов:

1) антикорупційна діяльність серед співробітниками органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України

повинна здійснюватися комплексно, безперервно, не обмежуючись одnorазовими стихійними програмами протидії цьому явищу;

2) головні зусилля протидії корупції серед співробітниками органів і установ виконання покарання Державної кримінально-виконавчої служби України доцільно спрямувати на вивчення передумов виникнення корупційних проявів та їх ліквідацію, поряд із виявленням та покаранням осіб, винних у вчиненні подібних діянь;

3) необхідно з'ясувати проблему попиту та пропозиції корупційних послуг у діяльності органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України, напрями, де вони найчастіше проявляються, і зосередити головні зусилля на їх викоріненні у місцях, які вже вражені цим явищем, а також попередженні там, де така можливість існує;

4) вивчати передовий досвід пенітенціарних установ зарубіжних країн, проаналізувати можливість та доцільність його використання у поєднанні з українською ментальністю і реаліями сьогодення (матеріальне, фінансове, житлове забезпечення співробітників органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України) [3, с. 72].

Висновки. На підставі вищевикладеного робимо висновок, що зміни в соціальному середовищі з прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» сьогодні зумовлюються необхідністю системно-наукового супроводу, завдання якого надати допомогу суб'єктам протидії корупції забезпечити реалізацію державної політики у даній сфері.

Ефективна протидія корупційним правопорушенням в органах і установах виконання покарань не може бути здійснена в результаті разових і короткочасних акцій будь-якого ступеня активності та суворості на будь-якому рівні, а потребує постійної виваженої роботи, зокрема, Департаменту кадрового забезпечення Державної пенітенціарної служби України.

Бібліографічні посилання

1. Багрий-Шахматов Л.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы коррупции, теневой экономики и борьба с ними / Л.В. Багрий-Шахматов. – Одесса, 2001.
2. Богатирьев І.Г. Криминологічні засади подолання корупції в правоохоронних органах / І.Г. Богатирьев // Вісник криминологічної асоціації України. – 2011. – № 1. – С. 177–181.
3. Данількевич М. І. Проблеми боротьби з корупцією : міжнародний і вітчизняний досвід / М. І. Данількевич // Коррупция : региональные и отраслевые тенденции : сб. науч. ст. / под ред. М. Ф. Орзиха, В. Н. Дремина. – Одесса, 2003. – С. 71–81.
4. Коваль А.О. Стан тенденції вчинення корупційних правопорушень персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України / А.О. Коваль // Актуальні проблеми запобігання корупційним проявам УДКВС України : матер. наук.-прак. семінару (Київ, 12 квіт. 2012 р.). – К., 2012. – С. 31–35.
5. Заброта Д.Г. Адміністративно-правове регулювання взаємодії органів внутрішніх справ та громадських організацій у протидії корупції : монографія / Д.Г.Заброта, В.А. Завгородній. – Дніпропетровськ, 2011.
6. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, ознаки, заходи протидії : монографія / М.І. Мельник. – К., 2011.
7. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 7 квіт. 2011 р. № 3206-VI // ВВР України. – 2011. – № 40. – Ст. 404.
8. Інформація про стан роботи щодо додержання персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України вимог антикорупційного законодавства за 10 місяців

2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/655975>.

Лысенко В.А. Отдельные вопросы противодействия коррупции в органах и учреждениях исполнения наказаний. Рассмотрены некоторые вопросы предупреждения коррупции в органах и учреждениях исполнения наказаний, определена необходимость их научного исследования.

Ключевые слова: предупреждение, коррупция, органы и учреждения исполнения наказаний, научное исследование.

Lysenko V. O. Some issues of counteraction corruption in correctional bodies and institutions. In this article the author revealed some issues of counteraction corruption in correctional bodies and institutions, and noted the need for their scientific research.

Combating corruption in Ukraine is a complex and multidimensional task for Ukraine, its legal system and law enforcement, as this negative phenomenon is able to infect different kinds of public authorities (and no exception is the State Penitentiary Service of Ukraine and its subordinate correctional bodies and institutions) and direction of their activity, and harm caused by it involve various spheres of the today state, reduces confidence in public institutions by the country's population and the international community.

After gaining its independence, unfortunately, Ukraine hasn't elaborate a clear political and economic strategy for the establishment of civil society. This led to the emergence of corporate clans, distortion of privatization processes for some torts, barriers in the development of democratic institutions and the rule of law.

Strategic direction against corruption in in correctional bodies and institutions is to prevent it in the stage of preparation. Conducting comprehensive preventive measures among the staff of correctional institutions is a way that can reduce corruption and its negative impact on the image of the State Penitentiary Service of Ukraine.

The commitment of corruption offense by correctional bodies and institutions employees is one of the stages of display of professional deformation of these workers.

Changes in the social environment from the adoption of the Law of Ukraine "On principles of prevention and combating corruption" is now conditioned by the necessity of systematic and scientific support, whose task is to assist combating corruption entities to ensure the implementation of state policy in this area.

An effective response to corruption offenses in correctional bodies and institutions can not be made as a result of one-time and short-term actions of any degree of severity and activity at any level, and requires constant balanced operation, including the Department of staffing of the State Penitentiary Service of Ukraine.

Keywords: prevention, corruption, correctional bodies and institutions, scientific research.

Надійшла до редакції 27.04.2013

Т.В. Чабаненко

здобувач

(Національний університет «Юридична академія
України імені Ярослава Мудрого»)

УДК 343.625

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ НА ПРАКТИЦІ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕЯКИХ ПОЛОЖЕНЬ ІНСТИТУТУ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ

Розглянуто актуальні питання, які виникають на практиці при реалізації деяких положень інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням, правову природу даного інституту і проведено комплексну порівняльно-правову характеристику запропонованих на практиці шляхів вирішення цього питання, внесено відповідні пропозиції щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства у цій частині.

***Ключові слова:** звільнення від відбування покарання з випробуванням, іспитовий строк, відбування покарання, виконання покарання, порядок і умови відбування покарання.*

Постановка проблеми. Інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням відомий нашому кримінальному праву багато років, у кримінальному кодексі УРСР 1960 року [1] він був представлений у статті 45 і 46-1 у виді умовного засудження та відстрочки виконання вироку. Його застосування спрямоване на звуження меж кримінально-правової репресії для стимулювання виправлення засудженого, адаптації його до норм соціальної поведінки та вимог дотримання правопорядку [2, с.171].

Цей інститут, дійсно, широко застосовується на практиці, довівши свою ефективність, оскільки часто досягнення цілей, які стоять перед покаранням, можливе без його відбування, а сам процес відбування покарання може бути зайвим і неефективним стосовно засудженого.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питанням звільнення від покарання та його відбування займалися такі відчинянні та зарубіжні вчені, як Ю. В. Баулін, І. Г. Богачов, В. К. Гришук, О. М. Джужа, М. А. Єфімов, А. О. Клевцов, О. О. Книженко, В. А. Ломако, В. О. Навроцький, В. В. Скрибницький, А. Х. Степанюк, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, І. В. Яковець та інші.

Проте, у більшості публікацій не приділялося достатньої уваги і не були висвітлені ті проблеми, з якими кожен день зіштовхуються працівники кримінально-виконавчої інспекції у своїй діяльності, при реалізації того чи іншого положення нормативно-правового акта, що регламентує застосування звільнення від відбування реальної міри покарання з випробуванням до осіб, коло яких визначено у ч. 1 ст. 75 КК України [3]. Крім того, аналіз існуючої практики свідчить про наявність численних прогалин та помилок (як юридичних, так і лексичних) у чинному законодавстві, що створюють додаткові ускладнення для ефективного реалізації норм права на практиці при здійсненні належного контролю за поведінкою осіб, звільнених від

відбування покарання з випробуванням, протягом іспитового строку з боку працівників кримінально-виконавчої інспекції, одне з таких питань потребує окремого дослідження.

Так, відповідно до п. 4.10. розділу 4 Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань (далі – Інструкція) [4], після отримання копії вироку суду засуджена особа відразу викликається до інспекції (неповнолітні – з батьками або особою, яка їх заміняє) для проведення з нею співбесіди, під час якої їй роз'яснюються порядок та умови відбування покарання, правові наслідки за невиконання покладених на неї судом обов'язків, за порушення громадського порядку, учинення нового злочину, уточнюються анкетні дані. Тобто, якщо буквально тлумачити положення п. 4.10 Інструкції, то можна дійти висновку, що інспектор кримінально-виконавчої інспекції під час першої бесіди з засудженою особою повинен роз'яснити їй порядок і умови відбування покарання, незважаючи на те, що суд при призначенні покарання, за наявності підстав, передбачених ч. 1 ст. 75 КК України, звільнив особу від його відбування. У зв'язку з допущеною помилкою у п.4.10 розділу 4 Інструкції, постає питання: «що необхідно роз'яснити засудженому під час першої бесіди з ним в інспекції, на які моменти інспектору необхідно звернути увагу?». Відповідь на дане запитання перебуває у причинному зв'язку із вирішенням наступного питання: «у випадку невиконання яких вимог, кримінально-виконавча інспекція може направити до суду матеріали і суд, у разі задоволення подання інспекції, повинен направити засудженого для відбування призначеного покарання на підставі ст. 78 Кримінального кодексу України?».

Отже, дане питання має важливе значення, насамперед для належної організації здійснення контролю за поведінкою осіб, яких за рішенням суду було звільнено від відбування покарання з випробуванням, що є важливою складовою забезпечення процесу виконання кримінальних покарань. Показник ефективності цієї роботи в першу чергу залежить від рівня фахової підготовки працівника кримінально-виконавчої інспекції, яка в першу чергу визначається знанням вимог нормативно-правових актів, які регламентують їх діяльність, і формуванням на їх основі відповідних практичних навичок та вмій.

Актуальність даної теми зумовлена тим, що впродовж майже 10 років з часу закріплення даного положення у законодавстві, а саме у п. 4.10 розділу 4 Інструкції, це питання залишалося поза увагою як науковців, так і практиків.

Однією з причин є те, що вивченню звільнення від відбування покарання з випробуванням, насамперед, як інституту кримінально-виконавчого права, приділялося недостатньо уваги, для нього характерним є наявність окремих статей науковців та мала кількість методично-практичних напрацювань у даному напрямі, що, у свою чергу, позитивно не може вплинути на його подальший розвиток і удосконалення. Наприклад, у методичному посібнику для працівників кримінально-виконавчої інспекції В. Шкадюка «Організація виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування пока-

рання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років», спрямованому на надання допомоги інспекторам при виконанні своїх функціональних обов'язків, дане питання залишилося поза увагою автора [5].

Ця помилка була допущена навіть і у Тимчасовій інструкції про організацію роботи органів внутрішніх справ та органів виконання покарань, що не пов'язані з позбавленням волі, щодо контролю за поведінкою осіб, засуджених до позбавлення волі умовно, з іспитовим строком або з відстрочкою виконання вироку [6]. Згідно із п. 12. Тимчасової інструкції, після взяття засудженого на облік він відразу викликається до органу виконання покарань для проведення з ним бесіди, в ході якої йому роз'яснюються порядок відбування покарання та обов'язки, що були покладені на нього судом, а також правові наслідки, які тягнуть за собою вчинення ним нового злочину, порушення громадського порядку або порядку відбування покарання, невиконання покладених судом обов'язків та ухилення від сплати призначеної суми штрафу. У Додатку 4 до Тимчасової інструкції був передбачений документ, у назві якого знову було зазначено, що засудженого необхідно ознайомити з порядком і умовами відбування покарання – розписка про ознайомлення з порядком та умовами відбування покарання.

Метою запропонованої статті є загальний розгляд правової природи інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням і здійснення комплексної порівняльно-правової характеристики запропонованих на практиці шляхів вирішення даного питання, та внесення відповідних пропозицій щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства у цій частині.

Виклад основного матеріалу. Для вирішення вищезазначеного питання перш за все необхідно звернутися до розгляду природи цього інституту. Інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням представлений у розділі XII Загальної частини Кримінального кодексу України, а отже, йому притаманні всі ознаки даного інституту.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням полягає у звільненні засудженого від основного покарання за умови, що він протягом визначеного судом іспитового строку не вчинить нового злочину і виконає покладені на нього обов'язки. Суть цього інституту не обмежується лише звільненням від відбування покарання з випробуванням. Загалом воно полягає у тому, що за підстав, передбачених у ч.1 ст. 75 КК України, засуджений може бути звільнений судом від відбування покарання, призначеного вироком суду, ще до початку його відбування в силу можливості виправлення засудженого без реального відбування й недоцільності його застосування до особи.

Позиція законодавця передбачена у п. 4.10 Інструкції, що засудженому необхідно роз'яснити порядок і умови відбування покарання, на перший погляд має право на існування. Це зумовлено тим, що звільнення від відбування покарання з випробуванням має ознаки покарання (зокрема, це примусовий захід, який застосовується від імені держави за вироком суду і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого), і закони деяких країн прямо відносять його до видів покарань (наприклад,

ФРН, Швеція, Данія США) [7, с.187]. Крім того, відповідно до ст. 77 КК України, у разі звільнення особи від відбування покарання з випробуванням можуть бути призначені додаткові покарання у вигляді штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. Згідно з ч. 4 ст. 52 КК України додаткове покарання може бути приєднане лише до основного.

Відповідно до даної точки зору, звільнення від відбування покарання з випробуванням є не чим іншим, як одним із видів покарання, а це, у свою чергу, суперечить юридичній природі цього інституту. Але в нашому випадку призначене судом покарання не відбувається. Вирок у частині призначеного покарання звертається до виконання в разі порушення умов випробування [8, с. 300]. Звільнення від відбування покарання з випробуванням не є власне покаранням, оскільки як покарання не передбачене у системі покарань, представлений у ст. 51 КК України, та прямо віднесене КК України (ст. 75–78 КК України) до видів звільнення від покарання.

Тому, на наш погляд, обставина, що у п. 4.10 розділу 4 Інструкції закріплено положення, що засудженому необхідно роз'яснити порядок і умови відбування покарання, не є вірною і вступає у протиріччя з юридичною природою інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Щодо іншої точки зору, відповідно до якої, засудженому необхідно роз'яснити порядок і умови відбування (чи проходження) іспитового строку, то потрібно зазначити, що вона також є поширеною на практиці.

Перш ніж перейти до розгляду запропонованого варіанта вирішення нашого питання, необхідно розглянути поняття «іспитовий строк». Слід зауважити, що визначення даного терміна в чинному законодавстві не міститься. Визначення строку, що міститься у словниках, дозволяє зрозуміти його як 1) установлений, визначений для кого - , чого-небудь відрізок часу; 2) відрізок часу взагалі; 3) установлений, призначений час, момент [9, с. 1207].

Щодо визначення іспитового строку у кримінальному праві, то це встановлений судом або передбачений законом час, протягом якого винний зобов'язаний дотримуватися певних умов поведінки, довести своє виправлення чи перевиховання, внаслідок чого він звільняється від кримінальної відповідальності чи від відбування покарання [10, с. 727]. На думку А.О. Клевцова, «це встановлений вироком суду при звільненні особи від відбування покарання з випробуванням певний проміжок часу, протягом якого особа, яка звільняється від відбування покарання, повинна дотримуватися умов випробування, що породжує певні правові наслідки» [8, с. 298–299].

Іспитовий строк втілює у собі погрозу реального відбування призначеного покарання, якщо засуджений не виконає умов випробування, і перспективу остаточного звільнення від відбування покарання і навіть пільгового погашення судимості, якщо умови випробування будуть виконанні. Альтернатива таких можливостей визначає основний зміст і значення іспитового строку. Він полягає і наданні засудженому певного часу для того, щоб своєю законослухняною поведінкою і ставленням до виконання покладених на нього обов'язків довести своє виправлення без реального від-

бування покарання [11, с. 187].

Аналіз наукової літератури щодо загальних підходів до визначення поняття «іспитовий строк» дає змогу сформулювати таке визначення іспитового строку – це певний проміжок часу, протягом якого здійснюється контроль за засудженим і останній під загрозою реального відбування призначеного покарання зобов'язаний виконувати покладені на нього обов'язки та інші умови випробування. Іспитовий строк містить у собі погрозу реального виконання покарання, якщо засуджений не буде виконувати умови випробування, і можливість остаточного звільнення від відбування покарання і погашення судимості, якщо особа виконає покладені на неї обов'язки [12, с. 551].

Звільнення від відбування покарання з випробуванням завжди пов'язано з встановленням у вирок іспитового строку, що є невід'ємною його ознакою.

Отже, іспитовий строк є одним із основних елементів інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням, і за будь-яких обставин вищезапропонований варіант вирішення даного питання не можна вважати вірним, тому що даний підхід призводить до однобічності у розумінні значення застосування його до особи, тому що іспитовий строк – це лише проміжок часу, протягом якого особа визнається судимою і за її поведінкою здійснюється контроль з боку органів виконання покарань.

На підтвердження цієї позиції необхідно звернутися до розгляду філософських категорій діалектики: частина і ціле, де частиною виступає іспитовий строк. Де пізнання цілого може бути успішним лише за умови знання властивостей його частин і, навпаки, дослідження частин повинно спиратися на попереднє знання цілого [13, с. 172].

Існує точка зору, що необхідно роз'яснити засудженому порядок і умови виконання обов'язків, покладених судом на засудженого протягом іспитового строку.

У разі винесення вироку, на підставі якого засуджену особу звільнено з випробуванням від відбування основного покарання у виді виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі чи позбавлення волі строком до 5 років, суд у разі необхідності, для більш належного контролю за поведінкою засудженого з боку інспекції, може покласти на засудженого один або декілька обов'язків, передбачених ч. 1 ст. 76 КК України. Перелік цих обов'язків є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає: 1) попросити публічно або в іншій формі пробачення у потерпілого; 2) не виїжджати за межі України на постійне місце проживання без дозволу органу кримінально-виконавчої системи; 3) повідомляти органи кримінально-виконавчої системи про зміну місця проживання, роботи або навчання; 4) періодично з'являтися для реєстрації в ці органи; 5) пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб.

Зі змісту ч. 1 ст. 76 КК України випливає, що суд може не покласти на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням, жодних обов'язків, якщо не вважає це за потрібне. Проте в останньому випадку суд не матиме можливості дорікнути засудженому у тому, що він не виконує покладені на нього обов'язки, а отже, з цієї підстави направити його для

відбування призначеного покарання відповідно до ч. 2 ст. 78 КК України [2, с. 176].

На підставі аналізу положень статей кримінального і кримінально-виконавчого права, що регламентують застосування даного інституту права до особи, випливає, що виконання обов'язків, покладених судом на засудженого протягом іспитового строку, є однією з умов, за яких випробування буде вважатися успішним. У першу чергу протягом визначеного судом строку випробування засуджена особа повинна незалежно від того, чи були покладені на неї обов'язки судом, передбаченні статтею 76 КК України, виконувати такі умови випробування: 1) не вчиняти систематичних правопорушень, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про небажання засудженого стати на шлях виправлення; 2) не вчинити нового злочину протягом визначеного судом іспитового строку; 3) з'являтися за викликом до інспекції; 4) повідомляти про зміну місця проживання (ч. 2 ст. 75, ч. 2 ст. 78 КК України та п. 5.1 розділу 4 Інструкції).

Звичайно, на нашу думку, виходячи з точки зору практики виконання альтернативних видів покарань, більш правомірним є коли суд все ж таки покладає на засудженого обов'язки, зазначенні у ст. 76 КК України. Контроль за виконанням яких з боку кримінально-виконавчої інспекції значно посилює попереджувальний вплив на засудженого, дисциплінує його і тим самим підвищує ефективність звільнення з випробуванням. Крім того, за таких умов застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням до особи є більш виправданим і тим самим підвищує його ефективність при застосуванні до неї, що позитивно впливає не тільки на досягнення цілей покарання без його реального відбування, а і взагалі сприяє зниженню повторної злочинності в Україні.

Однак навіть за таких обставин, на сьогоднішній день у науковій літературі панує обґрунтована позиція, що існуючий перелік обов'язків, які покладає суд на засудженого є дещо звуженим, через відсутність більш дієвих індивідуально-профілактичних заходів стосовно засудженого. З даною точкою зору важко не погодитися. Згідно з чинною редакцією ст. 76 КК України, кримінально-виконавча інспекція не завжди може ефективно здійснювати контроль за засудженими особами протягом іспитового строку і протистояти їх протиправній поведінці. З огляду на це, зрозумілою є позиція про передбачення в законі таких зобов'язань як: відшкодовувати в певний строк заподіяні збитки, не відвідувати певні місця, утримуватися від спілкування в тій чи іншій формі з певними особами, не виходити з будинку в певний час доби [14, с. 237–238].

Безперечно, правова регламентація обов'язків, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням, потребує вдосконалення з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн та напрацювань вітчизняних вчених шляхом внесення відповідних змін до ст. 76 КК України.

Підтвердженням цьому може слугувати те, що 18.01.2013 за № 1197-1 на 2 сесії VII скликання був зареєстрований Проект Закону «Про пробацію» від 16.01.2013 року. Враховуючи те, що даним законопроектом пла-

нується набрання чинності Закону з 1 січня 2014 року, більш за все редакція статті 76 КК України буде доповнена такими обов'язками: 1) утримуватися від контактів з особами, які визначені судом; 2) утримуватися від відвідування місць та територій, визначених судом; 3) не залишати місце проживання у визначені судом години; 4) пройти курс лікування від психічних та поведінкових розладів внаслідок вживання психоактивних речовин або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб; 5) офіційно працевлаштуватися; 6) здобути повну загальну середню освіту; 7) взяти участь у пробаційних програмах.

Отже, запропонований варіант вирішення даного питання не є вірним, не завжди суд, звільняючи особу від відбування покарання з випробуванням, покладає на неї обов'язки, що є прерогативою суду, а не його обов'язком. Також слід зазначити той факт, що виконання обов'язків, покладених судом на засудженого, це лише частина тих вимог, які висуюються до особи протягом іспитового строку.

Такий варіант, як роз'яснити засудженому виконання рішення суду, в жодному разі не має права на існування, тому що у разі невиконання вироку суду в статті 382 КК України «Невиконання судового рішення» передбачено відповідальність саме для працівника інспекції.

При розгляді даного питання не можна оминати питання змісту положення п. 4.10 розділу 4 Інструкції, де під порядком розуміють: 1) стан, коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил і т.д.; 2) додержання правил, норм поведінки де-небудь; дисципліна [9, с.888]; умови – 1) правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь; 2) сукупність даних положень, що лежать в основі чого-небудь [9, с. 1295]; відбувати – 1) виконувати протягом певного строку яку-небудь роботу, повинність, обов'язок [9, с. 124]; виконувати – 1) здійснювати що-небудь, реалізувати завдання, наказ, задуми і т.д., проводити в життя [9, с. 97].

На підставі вищезазначеного, з урахуванням етимології терміна «поряд», «умови» «виконання», «відбування», відображенням правової природи і істотних ознак звільнення від відбування покарання з випробуванням як кримінально-виконавчого інституту, можна дійти висновку, що більш правильно та більш логічно буде говорити, що засудженому під час першої бесіди з ним у кримінально-виконавчій інспекції необхідно роз'яснити порядок виконання і дотримання умов звільнення від відбування покарання з випробування. Під даним формулюванням розуміється, що засуджена особа протягом визначеного судом іспитового строку повинна виконувати обов'язки, покладені на неї судом, й інші умови випробування (не вчиняти нового злочину протягом іспитового строку, не притягуватися до адміністративної відповідальності, з'являтися за викликом до інспекції та повідомляти про зміну свого місця проживання).

Наявність подібних помилок у кримінально-виконавчому законодавстві, на нашу думку, зумовлена своєрідним правовим статусом особи, звільненої від відбування покарання з випробуванням. Засуджена особа протягом іспитового строку знаходиться на свободі, веде звичний спосіб

життя, призначене судом покарання не виконує, але в силу того, що вона має статус засудженої особи і на підставі ст. 75 КК України повинна виконувати покладені на неї судом обов'язки та утримуватися від дій, заборонених нормами права (ч. 2 ст. 75, ч. 2 ст. 78 КК України), тим самим зазнаючи обмежень прав і обов'язків. Тобто в даному випадку можна говорити, що створюється особливий режим «відбування покарання».

На відміну від виконання покарання, відбування покарання полягає в дотриманні засудженим норм кримінально-виконавчого законодавства, яке можливе як в активній формі (наприклад, при добровільній сплаті штрафу), так і в пасивній формі (утримання від вчинення дій, передбачених кримінально-виконавчим законодавством) [15, с.179]. В нашому випадку засуджена особа зазнає певних обмежень, встановлених «режимом» звільнення її від відбування призначеного судом основного покарання. Застосування цих правообмежень полягає в тому, щоб забезпечити належне виконання покладених судом на неї обов'язків та інших умов випробування, які висуваються до особи в силу того, що вона звільнена з випробуванням від відбування покарання, і відповідно до основних цілей і завдань, які стоять перед інститутом звільнення від відбування покарання. Вказані вище правообмеження, яких зазнає особа, є не чим іншим, як проявом особливої форми державного примусу – кари, що властиво лише покаранню.

Висновки. Отже, на підставі вищезазначеного, говорити, що в нашому випадку засуджена особа все ж таки відбуває покарання є некоректним і невірним, дійсно, вона зазнає певних обмежень і піддається кримінально-правовому примусу, дуже схожому на покарання. Але покарання вона не відбуває в силу того, що вона від нього звільнена. Призначене судом покарання не відбувається, вирок у частині призначеного покарання буде звертатися до виконання в разі порушення умов випробування, на яких її звільнили.

Чинне кримінально-виконавче законодавство України зазнає постійних змін і доповнень і ми вважаємо, що дана стаття є актуальною і спрямована на те, щоб не були допущені подібні помилки у майбутньому.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний кодекс України, затверджений Законом від 28.12.1960 (втратив чинність з 01.09.2001). – ВВР УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 14.
2. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар / М.І. Мельник, М.І. Хавронюк та ін. – 4-те вид., доп. – К., 2007.
3. Кримінальний кодекс України: станом на 15 травня 2013 року / упоряд. В.Г. Тютюгін. – Х., 2013.
4. Інструкція про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2003 № 270/1560.
5. Шкадюк В. Д. Організація виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років: методичний посібник / В. Д. Шкадюк; за заг. ред. Н. Г. Калашник. – К., 2007.
6. Тимчасова інструкція про організацію роботи органів внутрішніх справ та органів виконання покарань, що не пов'язані з позбавленням волі, щодо контролю за поведінкою осіб, засуджених до позбавлення волі умовно, з іспитовим строком або з

відстрочкою виконання вироку : наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, Міністерства внутрішніх справ України від 17.07.1999 № 91/565 (втратив чинність на підставі наказу Державного департаменту України з питань виконання покарань № 270/1560 від 19.12.2003).

7. Філонов В. Реформування інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням у світлі сучасних тенденцій гуманізації пенальної політики України / В. Філонов, Є. Назименко // *Право України*. – 2010. – № 3. – С. 184–189.

8. Клевцов А. О. Проблемні питання іспитового строку при звільненні особи від відбування покарання / А. О. Клевцов // *Науковий вісник Юридичної академії МВС*. – 2005. – № 1 (20). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 297–303.

9. Великий тлумачний словник сучасної української мови: уклад. В.Г. Бусел та ін. – К.; Ірпінь, 2004.

10. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – Т. 2 : Д-Й. – 1990.

11. *Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар* / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. – К., 2003.

12. *Кримінально-виконавчий кодекс України: наук.-практ. коментар* / А.Х. Степанюк, І.С. Яковець; за заг ред. А.Х. Степанюка. – Х., 2005.

13. *Данильян О.Г. Філософія : підруч. для студ. вищ. навч. закл.* / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко. – Х., 2010.

14. *Письменний Є.О. Обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням: проблеми вдосконалення кримінального законодавства* / Є.О. Письменний // 10 років чинності КК України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством Європейських країн / матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. – Х., 2011. – С. 237–241.

15. *Степанюк А. Х. Сутність виконання покарання : монографія* / А.Х. Степанюк. – Х., 1999.

Чабаненко Т. В. Актуальные вопросы, возникающие на практике при реализации некоторых положений института освобождения от отбывания наказания с испытанием. Рассмотрены актуальные вопросы, возникающие на практике при реализации некоторых положений института освобождения от отбывания наказания с испытанием, правовая природа данного института и проведена комплексная сравнительно-правовая характеристика предлагаемых на практике путей решения этого вопроса, внесены соответствующие предложения по усовершенствованию уголовно-исполнительного законодательства в этой части.

Ключевые слова: освобождение от отбытия наказания с испытанием, испытательный срок, отбытие наказания, исполнение наказания, порядок и условия отбытия наказания.

Chabanenko T. V. Pressing issues of arising in practice in the implementation of certain provisions of the institute for exemption from probation. The article deals with topical issues arising as a matter of practice during the implementation of certain provisions of the institute of release from service on probation. An overall consideration of the legal nature of the institute of release on probation has been performed and a comprehensive comparative legal description of the proposed solutions of this issue in practice has been carried out, as well as making appropriate suggestions and changes to improve the penal legislation in this regard.

The author concluded that it is necessary to clarify to the convicted person during the first conversation with him/her in the penal inspection the procedure for the implementation and compliance with the conditions of release on probation. Under this formulation, it is understood that the convicted person for a specified court probation shall perform the duties assigned to him/her by the court, and other conditions tested (not commit a new offense during the probationary period, not be administrative prosecuted, appear on call the inspection and report change of residence). The presence of such errors in the penal law, in author's opinion, is due to a peculiar legal status of persons released from probation. Convicted person during the probationary period is at liberty leading lifestyle imposed punishment by a court not, but due to the fact that he/she has the status of a convicted person and shall carry out its

duties by the court and refrain from activities that are forbidden by the law, thereby experiencing the limitations of rights and duties. That is, in this case one can say that creates a special regime "of the sentence".

In contrast to the enforcement of the execution of the sentence the serving the sentence is subject to the rules convicted of criminal-executive law, which is possible as the active form (eg, voluntary payment of fines) and in the passive form (refraining from committing acts of criminal-executive legislation). Application of these restrictions is to ensure the proper performance of his/her duties by the court and other test conditions that are imposed on a person by virtue of the fact that he/she released from punishment on probation, and according to the main goals and objectives facing the institution exemption from punishment. The above constraints faced by the individual is nothing but a manifestation of a particular form of state coercion - the plagues that are characteristic only punishment.

Keywords: *release on probation, probation period, punishment, service, terms and conditions of the sentence.*

Надійшла до редакції 10.06.2013

Н.В. Чернова

(ГУМВС України в Запорізькій області)

УДК 343.5

СИСТЕМАТИЧНІСТЬ У СКЛАДІ ВИКОРИСТАННЯ МАЛОЛІТНЬОЇ ДИТИНИ ДЛЯ ЗАНЯТТЯ ЖЕБРАЦТВОМ

Визначено ознаку систематичності у складі використання дитини для заняття жебрацтвом на підставі вивчення матеріалів судової практики та позицій вчених.

Ключові слова: *злочин, склад злочину, покарання, дитина, жебрацтво, систематичність.*

Постановка проблеми. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 року та Конвенція «Про права дитини» від 20 листопада 1989 року, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН, вказують на те, що дитина унаслідок фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони й піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження.

Український законодавець підтримав зазначену загальносвітову тенденцію, закріпивши в ч. 2 ст. 52 Конституції України 1996 року положення про те, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Кримінальний кодекс (далі – КК) України 2001 року у ст. 304 охороняє нормальний розвиток дитини від її втягнення дорослими у злочинну діяльність, у пияцтво, заняття жебрацтвом, азартними іграми. Дана норма вже змінювалася у 2008 році в частині посилення відповідальності.

Разом з тим вітчизняний законодавець у 2009 р. ввів ст. 150-1 КК України у розділ III Особливої частини «Злочини проти волі, честі та гідності особи», що суттєво відрізняються від кримінальних законів країн пострадянського простору. З моменту прийняття та вступу в дію КК України діє і нині ст. 304 КК України «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність», яка знаходиться у розділі XII Особливої частини «Злочини проти громад-

ського порядку та моральності».

Метою статті є визначення систематичності у складі використання дитини для заняття жебрацтвом на підставі вивчення матеріалів судової практики та позицій вчених.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зазначити, що питання кримінальної відповідальності як за різні злочини проти волі, честі та гідності, проти моральності, так і за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, зокрема, розглядалися у працях таких вчених, як Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Н.О. Гуторова, С.Ф. Денисов, О.М. Джужа, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, О.М. Костенко, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, В.І. Осадчий, М.І. Панов, А.В. Савченко, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, Є.В. Фесенко, П.Л. Фріс, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та ін. Також у 2012 році І.В. Дегтярьова захистила дисертацію по кримінально-правових і кримінологічних аспектах протидії використанню малолітньої дитини для заняття жебрацтвом, проте питання систематичності таких дій й досі є актуальними як для науки кримінального права, так й для практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. Про актуальність нашого дослідження може свідчити такий приклад. 24 травня 2012 року Конотопський міськрайонний суд Сумської області розглянув кримінальну справу. С., будучи матір'ю малолітнього А., систематично використовувала його для заняття жебрацтвом з метою отримання засобів для особистого існування та утримання своєї сім'ї. Реалізуючи свій злочинний умисел, С. протягом часу з початку лютого 2012 року до середини березня 2012 року з періодичністю у 1,5–2 тижні брала свого малолітнього сина А. та ходила по господарствах мешканців смт. Дубов'язівка Конотопського району та просила в присутності сина милостиню. Поряд з цим А., будучи малолітньою особою, спостерігав за діями матері та, сприймаючи її дії як приклад поведінки, в аналогічний спосіб просив у людей милостиню та продукти харчування. Впродовж своєї злочинної діяльності, спрямованої на використання А. для зайняття жебрацтвом, С. забирала щоразу випрошені сином гроші у сумі 10–12 грн. та продукти харчування, використовуючи їх для потреб сім'ї та себе. Причому С. усвідомлювала, яким саме чином її син здобуває гроші, але як мати малолітньої дитини жодних заходів з приводу недопущення та перешкодження зайняттю А. жебрацтвом не чинила, натомість своїм прикладом показувала в який спосіб здійснюється випрошування милостині та заохочувала його до випрошування грошей шляхом придбання йому солодоців та продуктів харчування. В результаті вказаних дій С. умисно перешкоджала нормальному моральному розвитку дитини та в такий спосіб використовувала сина А. у зайнятті жебрацтвом. В такий спосіб С. використовувала свого малолітнього сина А. для систематичного зайняття жебрацтвом у вигляді випрошування грошей та інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб [1].

Як видно із наведеного прикладу, головним завданням суду було встановлення систематичності дій матері по використанню своєї дитини для заняття жебрацтвом. Разом з тим у матеріалах справи відсутні чіткі вказівки на те, у чому саме полягає систематичність; відсутня вказівка на

кількісно-якісні її показники. На нашу думку, це має місце через проблемність самого оціночного поняття «систематичність».

Доктрина кримінального права традиційно розглядала систематичність як різновид повторності злочинів, хоча щодо її сутнісних ознак в юридичній літературі висловлювалися різні думки.

Так, А.Н. Трайнін вказував, що систематичність дій як легальних, так і караних, передбачає їхню внутрішню узгодженість, тобто не суму відокремлених актів, а їх логічний ланцюг. В.П. Малков та М.І. Бажанов вважали, що систематичність означає вчинення діяння більше двох разів, якщо при цьому протиправні дії є вираженням певної тенденції у поведінці винного. Більш конкретизованим було визначення, запропоноване І.Б. Агєєвим; цей вчений наголошував на обов'язковій тотожності трьох або більше діянь, з яких складається систематичність [2, с. 130].

Щодо визначення поняття «систематичність», то її слід розуміти як побудовану систему, упорядковану за певним планом, який спирається на певну систему; суворо планомірний; постійний, регулярний [3, с. 1321].

Російські вчені під систематичністю діянь розуміють багаторазове їх вчинення, не менше трьох разів протягом фактичного року. При цьому кожен з епізодів може складатися з окремих діянь протягом певного проміжку часу. Систематичність означає не тільки багаторазовість періодично здійснюваних дій, але їх взаємозв'язок, внутрішню єдність, що утворює певну лінію поведінки винного щодо тієї самої жертви [4, с. 132].

Деякі автори зазначають, що під систематичністю діянь у кримінальному праві розуміється вчинення протиправних актів не менше трьох разів. Тракткування ознаки «систематичність» викликає у практичних працівників труднощі. Систематичність означає не просто багаторазовість періодично здійснюваних дій, але їх взаємозв'язок, внутрішню єдність, що утворюють певну лінію поведінки винного щодо тієї самої жертви, при якій останній постійно залучається до жебракування. Тому не всяке використання дитини для заняття жебрацтвом, навіть скоєне три рази і більше, може кваліфікуватися як злочин [5, с. 56].

Саме тому слід погодитися з О.О. Жижиленком, який писав, що вчинення діяння систематично передбачає наявність не просто повторення одного і того ж злочинного діяння, а ряду таких дій винного, в яких можна углядіти прояв відомого загального плану його дій або укорінення винним відомих злочинних навичок – всі його злочинні діяння, неодноразово вчинені, повинні бути внутрішньо пов'язані одне з одним [6, с. 25].

У чинному КК України, крім ст. 150-1, ще у семи статтях ведеться мова про ознаку систематичності: у ч. 2 ст. 78, ч. 5 ст. 79, ч. 5 ст. 83 Загальної частини – систематичність вчинення засудженим правопорушень; ст. 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання» – систематичне знущання; ст. 120 «Доведення до самогубства» – систематичне приниження людської гідності; ст. 390 «Ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі» – систематичне порушення громадського порядку чи встановлених правил проживання; ст. 381-1 «Невиконання слідчим вказівок прокурора» – систематичне невиконання

нання слідчим органу досудового розслідування законних вказівок прокурора Особливої частини. Причому спостерігається негативна тенденція до використання цього оціночного поняття у нових статтях кримінального закону (ст. 150-1 та 381-1), що обґрунтованим навряд чи можна визнати.

Зовсім не безперечною виглядає пропозиція І.В. Дегтярьової кваліфікувати вчинене як злочин, передбачений ст. 150-1 КК України, якщо має місце одночасне використання в жебрацтві трьох або більше осіб, кожна з яких хоча б одноразово висловила прохання подати милостиню сторонній особі [7, с. 8].

На нашу думку, одноразове прохання подати милостиню сторонній особі не може утворювати склад злочину, передбачений ст. 150-1 КК України, оскільки законодавець прямо вказав на необхідності систематичності таких дій.

Використання двох або більше осіб для заняття жебрацтвом повинно бути кваліфікуючою ознакою цього злочину, проте, це вимагає окремого дослідження.

Систематичність у складі злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, найповніше прокоментував М.І. Хавронюк. Вчений зазначає, що поняття «систематичне» означає вчинення зазначених дій багаторазово (три і більше епізоди) усного висловлення прохання подати милостиню або письмове чи конклюдентними діями висловлення також прохання трьом і більше стороннім особам). Розглядуваний злочин є прикладом продовжуваного злочину – такого, що складається із двох чи більше тотожних діянь, які є реалізацією єдиного злочинного наміру винної особи щодо використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом [8, с. 245]. Власне такими діяннями можуть бути: тримання на руках немовля чи іншої маленької дитини, контролювання ззовні дій дитини, яка самостійно випрошує матеріальні цінності у сторонніх осіб, тощо [9, с. 381].

Саме кількісна характеристика (три і більше) у поєднанні із якісною (єдиний злочинний умисел щодо постійного використання дитини для отримання засобів виживання) складають зміст систематичності у складі злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, оскільки одиничні такі діяння є незлочинними, і лише їх сукупність складає продовжуваний злочин.

Так, Бабушкінський районний суд м. Дніпропетровська 12 травня 2012 року розглянув кримінальну справу. С., маючи умисел на використання своєї малолітньої дочки А., для зайняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей у сторонніх осіб) з метою отримання прибутку, перебуваючи в центрі м. Дніпропетровська (вул. Глінки, вул. Харківська, вул. Миронова, вул. Центральна) в період часу з грудня 2011 року до 19.01.2012 року систематично випрошувала грошові кошти у перехожих з метою отримання прибутку, використовуючи при цьому свою малолітню дочку. Так, С. 19.01.2012 року близько 14.00 годин, здійснюючи свій злочинний намір, спрямований на використання своєї дитини для систематичного випрошування грошей у сторонніх осіб з метою отримання прибутку, спільно зі своєю малолітньою дочкою А. прибула до ТЦ «Новий Центр» по вул. Ширшова в м. Дніпропетровську, де, використовуючи свою малолітню дитину, займалася жебрацтвом, випрошуючи гроші у сторонніх громадян з метою отримання прибутку, а потім, бажаючи продовжити свої зло-

чинні дії, прибула на вул. Глінки в м. Дніпропетровську, де продовжила займатися жебрацтвом використовуючи свою малолітню дитину з метою отримання прибутку [10].

У цьому прикладі також жодним чином не розкрито ознаку систематичності в діях матері по використанню своєї дитини для зайняття жебрацтвом. Вивчення майже 200 архівних кримінальних справ показало, що у жодній з них розглядувана ознака не розкрита, а лише констатується як така, що має місце. Саме тому на це слід звернути увагу у судових роз'ясненнях та виправити ситуацію, що склалася.

Висновки. Таким чином, наведені приклади змушують замислитися над доцільністю існування кримінальної відповідальності за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом у статті Розділу III Особливої частини КК України, норми якого не направлені на захист нормального морального розвитку дитини. Виникає питання стосовно існування небезпеки таких діянь, сталості їх динаміки, необхідності саме кримінально-правового забезпечення захисту волі, честі та гідності дітей, наявності причин та умов вчинення злочину, передбаченого ст. 150-1 КК України, які неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності, оскільки результати вивчення слідчої, прокурорської та судової практик свідчать про віднесення розглядуваного злочину до злочинів проти нормального морального розвитку дитини, а не проти її волі, честі та гідності. Все це вимагає окремого дослідження.

Ознака «систематичність» для об'єктивної сторони будь-якого складу злочину є «обтяжуючою» обставиною для правозастосовника, оскільки йому потрібно встановити не тільки кількісну (три і більше) її характеристику, а й якісну (всі вчинені діяння повинні бути тотожними та об'єднані спільним умислом). Тільки врахування всіх цих особливостей може полегшити застосування норм кримінального закону і, як наслідок, сприяти відновленню порушених прав потерпілого.

Так, безумовно, з часу введення цієї статті судами України винесено декілька сотень обвинувальних вироків, проте в абсолютній більшості випадків судді ведуть мову про аморальність дій дорослих стосовно дитини, про неприпустимі форми та методи виховання.

Вважаємо, що майбутнє будь-якої держави не в останню чергу залежить від демографічної ситуації в ній. У зв'язку із цим ні в кого не повинно виникнути сумнівів стосовно посиленої кримінально-правової охорони дітей від будь-яких форм експлуатації, в тому числі і використання для зайняття жебрацтвом. Саме це врахували практично всі країни, тоді як в КК України в цьому плані не спостерігається системності, адже введено нову норму, проте не в тому розділі.

Бібліографічні посилання

1. Справа № 1807/2922/12 // матеріали Єдиного державного реєстру судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24452899>.
2. Зінченко І. О. До питання щодо співвідношення понять «систематичність» і «повторність» злочинів / О. І. Зінченко // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідаль-

ність : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х., 2012.– С. 129–133.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь, 2005.

4. Курс уголовного права. Том 3. Особенная часть / под ред. Г. Н. Борзенкова, В. С. Комиссарова. – М., 2002.

5. Уголовное право России : учебник для вузов : в 2-х т. Т. 2. Особенная часть / под ред. А. Н. Игнатова, Ю. А. Красикова. – М., 2000.

6. Жижиленко А. А. Должностные (служебные) преступления (Глава III Уголовного кодекса) / А. А. Жижиленко. – Изд. 3-е, исправ. и доп. – М., 1927.

7. Дегтярєва І. В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. В. Дегтярєва. – Х., 2012.

8. Хавронюк М. Використання малолітньої дитини для зайняття жебрацтвом (коментар нового закону) / М. Хавронюк // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2009. – Вип. 49. – С. 244–249.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., перероб. і доп. – К., 2012.

10. Архів Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська // Кримінальна справа № 403/56312 за 2012 р.

Чернова Н. В. Систематичність в складі використання малолітнього ребенка для заняття попрошайництвом. Определен признак систематичности в составе использования ребенка для занятия попрошайничеством на основании изучения материалов судебной практики и позиций ученых.

Ключевые слова: *преступление, состав преступления, наказание, ребенок, попрошайничество, систематичность.*

Chernova N. V. Systematic as part of the use of a minor for begging. The author defines a sign as a part of systematic use of children for begging from a study of judicial records and positions of scientists.

This quantitative characterization (three or more) in combination with high quality (the only criminal intent on always using a child to produce the means of survival) are content as a part of systematic crime under art. 150-1 of the Criminal Code of Ukraine, such as the single action is non-criminal, and only their set is the crime 's continued.

It is proved that requires a separate study the issue of the existence of the danger of such acts, the sustainability of their dynamics, the need of the criminal law to protect freedom, honor and dignity of children, the presence of the causes and conditions of crime under art. 150-1 of the Criminal Code of Ukraine, which can not be removed without the use of criminal responsibility, as the results of the study of investigators, prosecutorial and judicial practices suggest referring of the analyzed crimes to crimes against normal moral development of the child, not against his/her will, honor and dignity.

Commonly known as "systematic" to the objective of any of the offense is "aggravating" circumstance for prosecutor because he/she needs to establish not only quantitative (three or more) features, but also high-quality (all the offense must be identical and combined by joint intent). Just take into account all these features can facilitate the use of the criminal law and, consequently, contribute to restoring victim's rights.

Yes, of course, since the introduction of this article by courts of Ukraine passed a few hundred convictions, but in most cases the judges are talking about immoral actions regarding adult child of unacceptable forms and methods of education.

The future of any country is not in the least dependent on the demographic situation in it. Therefore, no one should have doubt regarding an enhanced criminal protection of children from all forms of exploitation, including the use of begging for employment. It is included in almost all countries, while the Criminal Code of Ukraine in this respect there is no consistency since introduced a new rule, but not in that section.

Keywords: *crime, crime, punishment, child begging, regularity.*

Надійшла до редакції 07.03.2013

А.С. Чуйков
(УМВС України в м. Севастополі)

УДК 343.973 : 343.53

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

Розглянуто питання спеціально-кримінологічної профілактики злочину, відповідальність за який передбачена статтею 209 КК України. Проаналізовано особливості спеціально-кримінологічної профілактики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, її співвідношення із загальносоціальною профілактикою злочинів у сфері економіки, що дозволило сформулювати певні перспективи вдосконалення заходів запобігання зазначеному злочину.

***Ключові слова:** відмивання злочинних доходів, легалізація, спеціально-кримінологічна профілактика, запобігання відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом.*

Постановка проблеми. Загальносоціальні заходи профілактики злочинності у сфері економічної діяльності направлені на зниження рівня злочинності, зміну її кількісних та якісних характеристик шляхом впливу на фактори, що сприяють її появі та відтворенню або сприяють вчиненню конкретних економічних злочинів. Але для запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, вжиття тільки цих заходів недостатньо, тому що вони вчиняються, як правило, особами освіченими та висококваліфікованими, які маскують злочинну діяльність. Спеціальне попередження полягає у діяльності, спрямованій безпосередньо на виявлення та усунення причин та умов легалізації доходів, запобігання злочинним посяганням та забезпечення невідворотності притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини. Це передбачає необхідність вжиття більш ефективних спеціально-кримінологічних заходів профілактики у взаємодії із заходами загальносоціального характеру, що дозволить досягти найбільш високого результату.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженням запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, займалося чимало вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких : А.С. Беніцький, В.І. Василичук, В.В. Голіна, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, О.Є. Користін, О.М. Литвак, І.Є. Мезенцева, О.В. Пустовіт, але бракує комплексних досліджень з визначенням шляхів удосконалення саме спеціально-кримінологічних заходів профілактики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Мета наукової статті полягає у визначенні заходів спеціально-кримінологічної профілактики злочину, відповідальність за який передбачена статтею 209 КК України, аналізі їх особливостей та співвідношення із загальносоціальною профілактикою злочинів у сфері економіки, що дозволить визначити шляхи вдосконалення спеціально-кримінологічних заходів

запобігання зазначеному злочину.

Виклад основного матеріалу. З позиції кримінологічної науки попередження злочинів, по суті, полягає у впливі на фактори, що визначають появу і відтворення злочинності у сфері економічної діяльності або сприяють вчиненню конкретних економічних злочинів, шляхом нейтралізації впливу цих факторів або їх усунення.

З цього приводу В.В. Голіна зазначає, що попередження злочинності на спеціально-кримінологічному рівні – не проста сукупність різних заходів, а комплекс спеціально розроблених заходів. За масштабами їх застосування вони суттєво поступаються загальносоціальним заходам, спрямованим на усунення негативних явищ і процесів. Автор стверджує, що спеціально-кримінологічне попередження злочинності – це сукупність самостійних, доповнюючих один одного напрямів боротьби зі злочинністю, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян по розробці і реалізації заходів, пов'язаних з виявленням, попередженням, обмеженням і усуненням негативних явищ та процесів, що сприяють, породжують та зумовлюють злочинну детермінацію, і недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної діяльності [1, с. 7].

На відміну від загальносоціального попередження злочинності, спеціально-кримінологічне має цілеспрямований характер, направлений на недопущення злочинів шляхом виявлення і усунення, послаблення, нейтралізації причин, умов та інших детермінант злочинності.

Мета боротьби зі злочинністю, її окремими видами і конкретними злочинами під час спеціально-кримінологічного попередження досить конкретизована, на відміну від загальносоціального попередження, вона єдина для цих заходів та проявляється у соціальному контролі, соціальної реабілітації або правоохоронній діяльності. Саме наявність злочинності, її стан і характер діючих криміногенних детермінант зумовлюють розробку та вжиття заходів спеціально-кримінологічної профілактики.

У той же час підтримуємо тих науковців, які вважають, що загальносоціальне і спеціально-кримінологічне попередження легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, взаємопов'язані і є взаємопідкріплюючими та доповнюючими один одного видами діяльності.

На відміну від заходів загально-соціальної направленості, основною метою яких є стабілізація соціально-економічної ситуації в державі – оздоровлення економіки, розвиток культури, освіти та охорони здоров'я, спеціально-кримінологічні попереджувальні заходи мають на меті контроль над злочинністю без застосування загальномасштабних акцій.

У науці кримінології та її літературі, зокрема у підручниках та навчальних посібниках, простежуються певні розбіжності поглядів щодо об'єктів та суб'єктів спеціально-кримінологічного попередження і класифікації відповідних попереджувальних заходів. Так, під спеціально-кримінологічними заходами розуміють заходи, направлені на скорочення певних видів злочинів, усунення причин та умов їх учинення. Ці заходи вживаються залежно від рівнів: загальнодержавного, регіонального та галузевого, стосовно всього населення або окремих його категорій.

Специфіка спеціальних заходів з профілактики злочинів полягає в тому, що вони породжені наявністю власне злочинних дій та існуванням певних причин та умов, які сприяють їх вчиненню, та призначені спеціально для усунення або нейтралізації цих причин та умов.

Система заходів спеціально-кримінологічної профілактики досліджуваних злочинів направлена на реалізацію певних взаємопов'язаних завдань, таких як:

- контроль за криміногенною ситуацією, яка склалася в економічному середовищі держави;

- вивчення зарубіжного досвіду з протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та наукових досягнень з зазначеного питання;

- планування та проведення цільових, комплексних операцій, направлених на запобігання та припинення правопорушень у сфері економічної діяльності держави;

- попередження, виявлення, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом;

- аналіз результативності проведеної роботи та усунення причин і умов цього виду злочинності, висвітлення результатів у ЗМІ;

- формування в суспільстві правослухняної свідомості і поведінки та негативного ставлення до легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Залежно від того, чи передбачені вони нормами права, зазначає О.М. Литвак, відрізняють заходи правові і неправові. Правові заходи регулюються адміністративно-правовими нормами, окремими статтями КПК, а також деякими нормами КК України. Це статті Загальної частини КК України, а саме норми інституту обставин, що виключають злочинність діяння: необхідна оборона, затримання злочинця; норми щодо стадій злочинної діяльності та добровільної відмови від злочину, а також статті Особливої частини, спрямовані на усунення типових, найпоширеніших криміногенних чинників, таких як загроза вбивством або тяжким тілесним ушкодженням, статті про відповідальність за злочини проти власності, щодо незаконного носіння, зберігання, придбання, виготовлення та збуту вогнепальної або холодної зброї, бойових припасів та вибухових речовин, незаконний обіг наркотиків, щодо злочинів у сфері господарської діяльності тощо. Інші заходи запобігання можуть бути організаційними, психологічними, педагогічними, медичними та технічними [3, с. 34].

Заслуговує на увагу думка О.М. Литвак з приводу того, що не менш важливою є віктимологічна профілактика, яка направлена перш за все на населення країни з підвищеним ризиком, пов'язаним з маргіналізацією, належністю до неформальних об'єднань антисоціального спрямування, а також осіб, праця яких пов'язана з підвищеним ризиком (міліція, охорона, інкасатори банків, нічні таксисти, підприємці тощо) [2, с. 241].

Проте, економічна злочинність є настільки своєрідною, що жодні організаційні, правові, економічні і технічні запобіжні заходи не в змозі зу-

пинити її зростання, доки вони не будуть вжиті на відповідному рівні. Мова йде про людський чинник, а саме професіоналізм та неупередженість фахівців органів, які впроваджують у практичну діяльність вищезазначені спеціальні профілактичні заходи.

Залежно від суб'єктів профілактичної діяльності розрізняють профілактику, яку здійснюють: правоохоронні органи, суб'єкти фінансового моніторингу, інші суб'єкти.

Профілактичні заходи різних суб'єктів взаємопов'язані та неможливі без плідної співпраці. Враховуючи міжконтинентальний характер досліджуваного злочину, особлива роль у його профілактиці належить обміну інформацією про валютні кошти, розміщені в іноземних банках. Труднощі в роботі правоохоронних органів у зазначеному напрямку полягають у своєрідному небажанні банківських установ сприяти цій роботі, а іноді навіть останні фактично їй протидіють, спираючись на власне законодавство. Слід зазначити, що ця проблема актуальна не лише щодо співпраці з іноземними банківськими установами. Щодо питання ідентифікації клієнтів банками України, в тому числі за значними та/чи сумнівними операціями, у законодавстві України існують певні невідповідності.

Так, згідно зі ст. 64 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банки зобов'язані ідентифікувати відповідно до законодавства України: клієнтів, що відкривають рахунки в банку; клієнтів, які здійснюють операції, що підлягають фінансовому моніторингу; клієнтів, що здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунка на суму, що дорівнює або перевищує 150 000 гривень, або на суму, еквівалентну зазначеній сумі в іноземній валюті; осіб, уповноважених діяти від імені зазначених клієнтів [4]. У разі наявності при здійсненні ідентифікації мотивованої підозри щодо надання клієнтом недостовірної інформації або навмисного подання інформації з метою введення в оману банк має надавати інформацію про фінансові операції клієнта центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму.

Згідно зі ст. 18 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму», державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму і координацію діяльності державних органів у цій сфері здійснює спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади [6].

Державна служба фінансового моніторингу України у разі наявності достатніх підстав вважати, що фінансова операція або сукупність пов'язаних між собою фінансових операцій можуть бути пов'язані з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, подає до правоохоронних органів, уповноважених приймати рішення згідно з кримінально-процесуальним законодавством, а також розвідувальних органів України для здійснення оперативно-розшукової діяльності відповідні узагальнені матеріали, додаткові узага-

льнені матеріали та одержує від них інформацію про хід їх розгляду.

Окрім цього, Держфінмоніторинг також уповноважений збирати та аналізувати інформацію про сумнівні та незвичні операції і, у разі наявності достатніх підстав підозрювати, що фінансова операція або клієнт пов'язані із вчиненням діяння, визначеного Кримінальним кодексом України, що навіть не стосується легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму, подає зазначену інформацію до відповідного правоохоронного або розвідувального органу України у вигляді узагальнених матеріалів. Слід зазначити, що Держфінмоніторингу України така інформація надається в обов'язковому порядку.

Таку неузгодженість норм законодавства необхідно усунути шляхом чіткого визначення законом, спрямованим на боротьбу із відмиванням грошей, порядку взаємодії суб'єктів первинного та державного фінансового моніторингу, Держфінмоніторингу України та спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, органів внутрішніх справ та Служби безпеки України.

Необхідно підкреслити, що найважливішим у сфері протидії легалізації злочинних доходів є взаємодія як між правоохоронними органами, так і між правоохоронними органами і фінансовими установами при виявленні і розслідуванні цього виду злочинів. В Україні вжито заходів щодо впровадження такої практики. Відповідно до указу Президента України від 19.07.2001 № 532 «Про додаткові заходи щодо боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом», розпорядженням КМУ від 21.08.2001 № 386-р було створено міжвідомчу робочу групу, завданням якої була координація діяльності фінансових і правоохоронних структур у сфері протидії відмиванню грошей з дослідження методів та тенденцій у відмиванні грошей та інших доходів, одержаних злочинним шляхом [5; 7]. До складу цієї групи увійшли представники НБУ, Мінфіну, Державної Митної Служби, МВС, СБУ, Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку, Верховного Суду за згодою, Генеральної Прокуратури України за згодою. Організаційно-технічне забезпечення її діяльності покладено було на ДПА. В подальшому діяльність цієї групи була дещо переформатована та на сьогодні, згідно з постановою КМУ від 06.01.2010 №25 «Про утворення Ради з питань дослідження методів та тенденцій у відмиванні доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванні тероризму», вона діє у якості Ради з питань дослідження методів та тенденцій у відмиванні доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванні тероризму на чолі з головою Держфінмоніторингу [8].

У межах співпраці між різними державними органами, які покликані протидіяти легалізації доходів, вважаємо за необхідне запровадити звірку інформації, яка є в наявності у Національного банку України, Держфінмоніторингу та правоохоронних органах. Це дозволить правоохоронним органам оперативно реагувати на наявну інформацію та вчасно розробляти заходи запобігання та протидії легалізації доходів.

До одного з найефективніших заходів спеціально-кримінологічної профілактики легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним

шляхом, можна віднести обов'язок фінансових установ ідентифікувати своїх клієнтів. Це пояснюється тим, що принцип «знай свого клієнта» допомагає фінансовим установам почуватися спокійно щодо своїх майбутніх клієнтів. Як вже зазначено вище, Законом України «Про банки і банківську діяльність» запроваджено обов'язок банків ідентифікувати своїх клієнтів відповідно до законодавства України, у тому числі отримувати інформацію про керівників юридичної особи, про фізичних осіб, які є власниками істотної участі в цій юридичній особі, мету відкриття рахунку, фінансовий стан, місце їх постійного перебування, професійну діяльність, джерела походження коштів.

Запровадження таких заходів вимагають міжнародні угоди, до яких приєдналась й Україна. Стандарти Базельського комітету банківського нагляду «Належне ставлення банків до клієнтів» від 01.10.2001 містять рекомендації щодо забезпечення банківської безпеки шляхом використання належних правил контролю та процедур з тим, щоб вони знали клієнтів, з якими мають справу [9]. Ці рекомендації передбачають необхідність проведення ідентифікації нових клієнтів та відповідного ставлення до вже знайомих, негативного ставлення до практики ведення анонімних рахунків. Одним із важливих напрямків діяльності банків зазначено саме співробітництво з правоохоронними органами з питань протидії легалізації (відмиванню) злочинних доходів. Наголошено, що без належного ставлення до цієї роботи, банки можуть опинитися під загрозою репутаційного, операційного, правового та концентраційного ризиків, які, у свою чергу, можуть призвести до суттєвих небажаних фінансових витрат.

У стандартах наголошено на необхідність більш ретельної уваги щодо рахунків підвищеного ризику, особливо тих банків, які закликають клієнтів із великим власним капіталом та з пониженими вимогами щодо їх ідентифікації.

Більш ефективному запобіганню легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, буде сприяти моніторинг рахунків та операцій, який повинен проводитися саме банківськими установами. Від якості моніторингу, запровадженого банками власноруч, й залежить власне результативність зазначеної роботи, кількість виявлених незвичайних чи підозрілих схем власників рахунків – потенційних та фактичних «легалізаторів» злочинних доходів.

Деяко пізнавальним є законодавче регламентування зазначених питань у США. Так, з метою забезпечення сприяння правоохоронним органам при визначенні джерел, обсягів та руху американської валюти, інших грошових інструментів, Законом про банківську таємницю («Bank Secrecy Act»), встановлено норми, що стосуються документації та звітності, зобов'язання широкого кола осіб, в т.ч. приватних осіб, банків та інших фінансових закладів, повідомляти про певні транзакції до казначейства Сполучених Штатів (United States Treasury) [10]. А саме, перша частина Закону, яка узагальнена у розділі 12 Зводу законів США, зобов'язує банки та фінансові заклади зберігати певну документацію впродовж 5 років. Друга частина зазначеного Закону, яка узагальнена у розділі 31 Зводу законів США, зобов'язує приватних осіб, банки та інші фінансові заклади звітувати про проведені операції на суму понад 10 тис. доларів (Currency Transaction

Report). США є однією з небагатьох країн світу, в яких встановлено зазначений обов'язок звітування про операції, що перевищують певний ліміт.

За національним законодавством України, визначену інформацію суб'єкти первинного фінансового моніторингу зобов'язані надавати до Держфінмоніторингу України. Природно, що до цієї установи надходить дуже великий обсяг інформації, який необхідно узагальнити та якісно проаналізувати. Саме тому одним із заходів профілактики можна запропонувати створення у структурі Держфінмоніторингу України окремого підрозділу, який би займався виключно аналітичною роботою.

Ще одним заходом, який допоможе вдосконалити профілактичну діяльність щодо діянь, пов'язаних з легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом, є створення спільної бази даних щодо зареєстрованих фактів вчинення підозрілих операцій, які потребують подальшої перевірки, а також щодо фактів, за результатами перевірки яких були порушені конкретні кримінальні справи або ухвалені відповідні судові рішення. На початковому етапі необхідно створити таку базу даних в окремих підрозділах, до компетенції яких належить виявлення та запобігання досліджуваних діянь. Це необхідно для того, щоб не втратити при передаванні ті факти, які вже були виявлені. Наприклад, всі банківські розрахунки в доларах США, які відбуваються в офшорних фінансових центрах, відбиваються у Федеральному резерві США та відомості по зазначених перерахунках (назва компанії та ім'я особи-платника, підстави розрахунку, сума платежу) накопичуються у базі даних міжнародної фінансової поліції.

Крім того, необхідно передбачити зворотний зв'язок, коли у випадку виявлення та розкриття інших злочинів правоохоронним органам стають відомі факти вчинення легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, як фізичними, так і юридичними особами. Для того щоб перевірити таких суб'єктів на причетність до фактів легалізації доходів або підтвердити вже наявні відомості, необхідна співпраця між працівниками правоохоронних органів та Держфінмоніторингом України, який має можливість перевірити інформацію та в найкоротші строки повідомити про результати зацікавлених осіб. Чим швидше та якісніше буде узгодженість такої взаємодії, тим ефективніше буде результат у досягненні поставлених цілей по запобіганню, розкриттю та розслідуванню фактів проникнення доходів, отриманих у процесі злочинної діяльності, до економічної системи держави.

Досліджуючи проблему протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, зазначимо, що сьогодні за легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, передбачене покарання у вигляді позбавлення волі. Але, на наш погляд, це недоцільно, тому що таке покарання не допоможе зменшити процес легалізації. В цьому випадку необхідно передбачити в законодавстві можливість альтернативного покарання – або сплата певного штрафу, або відбування покарання у вигляді позбавлення волі. До того ж штраф повинен дорівнювати кількості легалізованих (відмитих) доходів або відповідати розміру їх певної частини. Таким чином, в особи буде можливість обрати – чи наповнити бюджет держави, чи відбути покарання у місцях позбавлення волі. В сучасних умовах протидії цьому зло-

чинному явищу це буде найбільш ефективним, адже головна мета – невідворотність покарання, а не його зайва суворість.

Ми вважаємо, що підвищення ефективності діяльності ОВС щодо профілактики легалізації (відмивання) злочинних доходів на спеціально-кримінологічному рівні можливе завдяки створенню на законодавчому рівні спеціального державного фонду допомоги правоохоронним органам, завданням яких є запобігання та протидія легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, джерелом формування якого повинні стати кошти, вилучені або конфісковані правоохоронними органами. Витрачання коштів зазначеного фонду повинне бути спрямоване на забезпечення матеріально-технічними ресурсами вищезазначених правоохоронних органів, фінансування відповідних спеціальних операцій та стимулювання їх працівників шляхом заохочення відповідно до фактичних результатів роботи у зазначеному напрямку.

Висновки. Дослідження спеціально-кримінологічного запобігання легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, дозволяє зазначити їх безпосередній взаємозумовлений двосторонній зв'язок із заходами загальносоціального характеру. Так, заходи загальносоціальної профілактики є базою для впровадження заходів спеціально-кримінологічної профілактики, які, у свою чергу, впливають на перші, уточнюючи їх, конкретизуючи по своїй суті.

Але, з урахування вищезазначених напрямків вдосконалення заходів спеціально-кримінологічного запобігання легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, їх фактичне запровадження у практичну діяльність ще не означає досягнення мети запобігання зазначеному злочину, так як особи, які його вчиняють, теж адаптуються до умов сьогодення та заходів запобігання злочинності, що передбачає систематичне дослідження зазначених взаємозумовлюючих процесів.

Бібліографічні посилання

1. Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений : учеб. пособие / В.В. Голина. – К., 1989.
2. Литвак О.М. Державний контроль за злочинністю (кримінологічний аспект): дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Литвак О. М. – Х., 2002.
3. Литвак О.М. Загальнотеоретичні підвалини соціально-кримінологічного запобігання злочинності / О.М. Литвак // Право України. – 2001. – № 5. – С. 34-37.
4. Про банки і банківську діяльність : Закон України / ВВР України. – 2001. – № 5-6. – Ст. 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
5. Про додаткові заходи щодо боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом : указ Президента України від 19.07.2001 № 532 / Урядовий кур'єр. – 2001. – № 135 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
6. Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму : Закон України від 03.01.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
7. Про утворення міжвідомчої робочої групи з дослідження методів та тенденцій у відмиванні грошей та інших доходів, одержаних злочинним шляхом : розпорядження КМУ від 21.08.2001 № 386-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
8. Про утворення Ради з питань дослідження методів та тенденцій у відмиванні

доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванні тероризму : постанова КМУ від 06.01.2010 № 25 / Урядовий кур'єр. – 2010. – № 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

9. Рекомендации Базельского Комитета «Знай своего клиента». Надлежащее отношение банков к клиентам (Стандарты Базельского Комитета банковского надзора) // Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов : сб. документов / сост. В.С. Овчинский. – М., 2004. – С. 612–635.

10. U.S. Code [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.law.cornell.edu/uscode>.

Чуйков А. С. Некоторые вопросы специально-криминологической профилактики легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем. Рассмотрены вопросы специально-криминологической профилактики преступления, ответственность за которое предусмотрена статьей 209 УК Украины. Проанализированы особенности специально-криминологической профилактики легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем, ее соотношение с общесоциальной профилактикой преступлений в сфере экономики, что позволило сформулировать определенные перспективы совершенствования мер предотвращения указанного преступления.

Ключевые слова: *отмывание преступных доходов, легализация, специально-криминологическая профилактика, предотвращение отмывания доходов, полученных преступным путем.*

Chuykov A. S. Some issues of specially-criminological prevention of legalization (laundering) of criminal revenues. The author researched issues of special-criminological crime prevention, responsibility for which is provided for in art. 209 of the Criminal Code of Ukraine. There is the analysis of features of special-criminological prevention of legalization (laundering) of criminal revenues and its relationship to the general-social crime prevention in the economy, which allowed to formulate some prospects of improvement measures to prevent this crime.

It's argued that general-social crime prevention measures in economic activities aimed at reducing crime, changing its quantitative and qualitative characteristics by influencing the factors that contribute to its occurrence and reproduction or facilitate the commission of specific economic crimes. But for the prevention of legalization (laundering) of criminal revenues, taking only these measures are inadequate because they are committed, usually educated and highly skilled individuals that mask criminal activity. Specific prevention activities is aimed directly at identifying and eliminating the causes and conditions of legalization of criminal revenues assault prevention and provision of inevitability to prosecute perpetrators of crimes. This implies the need to take more effective special-criminological prevention measures in conjunction with measures of general-social character, thus achieving best results.

Research of special-criminological prevention of legalization (laundering) of criminal revenues allows to define them directly interdependent two-way communication with the general social activities in nature. Thus, the general-social prevention measures are the basis for the implementation of specially-criminological prevention, which, in turn, affect the first, clarifying them, specifying in its essence.

However, in view of the above areas, improving measures special-criminological prevention of legalization (laundering) of criminal revenues and their actual implementation in practice does not mean the goal of preventing the crime because people who commit it, is also adapted to the conditions of the present and prevention of crime, which involves a systematic study of these processes.

Keywords: *money laundering, legalization, special-criminological prevention, prevention of laundering criminal revenues.*

Надійшла до редакції 23.05.2013

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В.А. Омельчук

доктор юридичних наук, професор

(Науково-дослідний інститут

Національної академії прокуратури України)

УДК 343.985 : 342.7

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У СФЕРІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

Розглянуто теоретичні основи реалізації прав і свобод людини в процесі оперативно-розшукової діяльності, зокрема в у мовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: права людини, свободи людини, реалізація, забезпечення, оперативно-розшукова діяльність.

Постановка проблеми. Визначення змісту реалізації прав і свобод людини в соціально-правових відносинах загалом й у сфері оперативно-розшукової діяльності, зокрема, було і є актуальною теоретико-правовою проблемою. Сьогодні в умовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України це питання, на наш погляд, стало ще більш актуальним. Адже, як відомо, права і свободи людини як визначальна соціально-правова категорія за Основним Законом України утверджуються та забезпечуються державою, і це є її головним обов'язком [1]. Цілком логічним продовженням цієї конституційної засади має стати визначення реальних завдань всім державним органам щодо конкретного внеску у виконання цього обов'язку. Не можуть бути винятком у переліку цих виконавців і ті державні правоохоронні органи, законодавчо визначені підрозділи яких наділені правом здійснювати оперативно-розшукову діяльність.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вивченням теоретико-правових проблем прав і свобод людини займаються цілий ряд сучасних провідних вітчизняних і зарубіжних вчених-юристів. З огляду на розглядуваний предмет та наукову спрямованість цієї статті доречно акцентувати на працях таких українських науковців і практиків, як В.П. Пшонка, Є.М. Блажівський, М.К. Якимчук, І.М. Козьяков, О.М. Литвак, в працях яких також розглядалась тема прав і

свобод людини в контексті кримінологічної, кримінально-процесуальної, оперативно-розшукової, адміністративно та організаційно-правової тощо проблематики їх власних наукових інтересів.

Сьогодні актуалізація питань реалізації прав і свобод людини в сфері оперативно-розшукової діяльності посилена недавнім впровадженням у вітчизняне правове поле положень нового Кримінально-процесуального кодексу України. У цьому зв'язку, на наш погляд, спектр проблем реалізації прав і свобод людини у загальному розумінні та у сфері оперативно-розшукової діяльності зокрема є непростим і досить широким.

Мета. У статті акцентується увага лише на окремих загальнотеоретичних аспектах цього питання, які, на погляд автора, з урахуванням його наукових інтересів до проблем реалізації прав і свобод людини в сфері забезпечення національної безпеки, є значимими і актуальними передусім для оперативно-розшукової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Передусім, концептуально важливо усвідомити, що для визначених державних структур при здійсненні ними оперативно-розшукової діяльності завданням є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачено Кримінальним кодексом, розвідувально-підривну діяльність спецслужб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави [2]. Але виконання цього завдання не повинно суперечити забезпеченню й утвердженню прав і свобод людини, її реальним інтересам чи в неконституційний спосіб обмежувати їх. Якщо такі завдання щодо забезпечення безпеки держави й суспільства у своїй першооснові не націлені безпосередньо на забезпечення прав, свобод чи інтересів людини, то в подальшому вони обов'язково мають бути скориговані саме в такому напрямку. Важливо, щоб ця перспектива дійсно була законодавчо передбаченою та, передусім, фінансово-економічно реальною, а не популістським, авантюрним прожектом. Адже при виконанні цього важливого для безпечного життя людини та функціонування держави завдання оперативно-розшукової діяльності обов'язковим для його виконавців є принцип дотримання прав і свобод людини, поєднаний з верховенством права та законністю.

При дослідженні змісту реалізації прав та свобод людини загалом у широкій сфері забезпечення законодавчо визначеними суб'єктами національної безпеки і, відповідно, діяльності тих державних структур, які наділені правом здійснювати оперативно-розшукову діяльність, важливо, на наш погляд, підкреслити, що і ця діяльність спрямована на забезпечення національної безпеки, об'єктами якої законодавчо визначені людина, її права і свободи, суспільство і держава. Тоді буде цілком слушно зазначити, що і при здійсненні ОРД важливо одночасно керуватись інтересами всієї тріади. Співставлення інтересів цих об'єктів показує: якщо стосовно держави та суспільства в основі справді стоїть їх безпека, то щодо людини в жодному разі не можна обмежуватися лише її безпекою, залишаючи поза увагою весь спектр конституційно визначених прав і свобод. Адже розгля-

даючи загальнодержавний механізм утвердження і забезпечення прав і свобод людини, через призму можливості їх обмеження на визначених Конституцією України підставах в інтересах забезпечення саме національної безпеки, стає зрозуміло, що за відсутності таких підстав фактично виникає певне обмеження в здійсненні механізму забезпечення безпеки суспільства й держави. У цьому зв'язку доречно відзначити статтю В.П. Пшонки, в якій він акцентує на ролі прокуратури безпосередньо та інших правоохоронних органів держави загалом у забезпеченні національної безпеки України [3].

Оскільки конституційно визначеним головним обов'язком держави проголошено утвердження і забезпечення прав і свобод людини, то цілком обґрунтовано, на наш погляд, можна вважати, що загальнодержавний механізм забезпечення державою прав і свобод людини є найбільш широкою категорією у зазначеній сфері. Механізм реалізації прав і свобод людини у сфері ОРД з огляду співвідношення з загальнодержавним механізмом забезпечення державою прав і свобод людини є його складовою. Але разом з тим, оскільки змістовне наповнення забезпечення і реалізації також різні, вже йдеться про інший ракурс розгляду цієї проблематики, за яким нами досліджуються аспекти не лише реалізації прав і свобод людини державою, а й їх реалізації у розумінні використання, застосування самою людиною. Тобто суб'єктами цього процесу є не лише правоохоронні органи, а й сама людина як носій, користувач прав.

У загальнотеоретичному, етимологічному тлумаченні термін "реалізований" (з лат. – *realis*) розглядається як матеріальний, дійсний, реальний [4]. Оскільки права і свободи людини є правовою категорією, то зміст теоретико-правової конструкції «реалізація прав і свобод людини» ґрунтується на розумінні категорії «реалізація права», яка висвітлюється науковцями як відображення певного процесу або кінцевого результату упровадження права чи правових норм у життя [5, т. 2, с. 451].

Реалізація права як процес належить до однієї з обов'язкових стадій правового регулювання і передбачає тлумачення та застосування права [5, т. 2, с. 473-492]. За цим теоретико-правовим підходом до визначення форм механізму реалізації права, в основі якого лежить характер правотворчих дій суб'єктів, такими формами розглядаються здійснення (чи використання), виконання, дотримання та застосування права [5, т. 2, с. 452]. У цьому зв'язку цілком логічним буде посилення на визначення науковцями реалізації прав і свобод людини як процесу, регламентованого нормами права, який забезпечує громадянину ті матеріальні та духовні блага, що містяться в основі належних йому суб'єктивних прав, а також захист цих прав від будь-яких посягань [6, т. 2, с. 962].

Тоді доречно буде врахувати й визначення категорії «реалізація правових норм», яке у цьому контексті наводить П.М. Рабінович. Узагальнюючи її тлумачення як задоволення учасниками суспільного життя своїх потреб соціально-прийнятними (допустимими) способами, засобами, змодельованими, «сконструйованими» державою, він характеризує реалізацію правових норм як здійснення їх приписів у практичних діях (бездія-

льності) суб'єктів. Разом з тим, цей авторитетний український науковець-правник уточнює, що залежно від характеру їх диспозиції формами реалізації правових норм є: використання (стосується уповноважувальних правових норм і полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними за їх власним бажанням); виконання (реалізація зобов'язувальних норм і полягає в активній поведінці суб'єктів, що здійснюється ними незалежно від їх власного бажання); дотримання (стосується заборонювальних юридичних норм і полягає в пасивній поведінці суб'єктів, вчиненій незалежно від їх власного бажання) [6, т. 1, с. 927].

На деталізації загальнотеоретичних положень щодо реалізації прав і свобод людини в певних напрямках зазначеного процесу акцентує увагу Л.Д. Воєводін. Так, процес правозастосування реалізації прав і свобод дає підстави до вирізнення таких його стадій, як: встановлення спільних ознак носіїв прав і свобод та їх правосуб'єктності, тлумачення законів та нормативно-правових актів з питань прав і свобод, заповнення прогалін у законодавстві з питань прав і свобод тощо. Щодо механізму дії правомочності людини в процесі реалізації її прав і свобод цим науковцем передбачається наділення особи такими можливостями, наявність вмінь та знань користування законодавчими положеннями як засобами відстоювання людиною своїх інтересів. Однією з таких форм правомочності є використання форм правосуддя. Правомочність передбачає можливість захисту як власних прав і свобод, так і тих, що стосуються іншої особи. У цьому зв'язку Л.Д. Воєводін виділяє три класи взаємозв'язку правомочності особи та правової процедури в механізмі реалізації прав і свобод. Перший клас належить до колективних форм реалізації; другий – змішаний, коли суб'єктами таких можливостей можуть виступати як колективи, так і окремі особистості; третій клас – суто індивідуальний.

Розглядаючи інституційні, структурні особливості механізму реалізації прав і свобод людини, Л.Д. Воєводін виокремлює два різновиди органів влади та громадянських структур. До першого належать ті організації, що мають загальну компетенцію та різні функції (органи виконавчої влади, правоохоронні і т. ін.), реалізація прав і свобод людини для яких є однією із функцій. Другий різновид об'єднує ті структури, що наділені спеціальними повноваженнями з питань охорони, забезпечення та захисту прав і свобод людини. При цьому конкретно підкреслюється, що наявність у того чи іншого державного органу правоохоронної функції з відповідними можливостями має сприяти реалізації прав і свобод людини [6, т. 2, с. 962-963].

На специфічну особливість механізму реалізації прав людини звертає увагу Є.О. Гіда. На прикладі організаційних аспектів діяльності начальника поліції він розглядає значимість для цього процесу міжнародних стандартів з прав і свобод людини щодо особливостей здійснення командування особовим складом, контролю за їх діяльністю, розгляду скарг і пропозицій з питань порушення прав людини [6, т. 2, с. 964-970].

Щодо людини як суб'єкта реалізації її прав і свобод у сфері оперативно-розшукової діяльності, то на законодавчому рівні чіткого поділу на ті чи інші категорії, на наш погляд, конкретно не наведено. Хоча певні ознаки ок-

ремий із зазначених форм реалізації правового статусу людини саме як такого суб'єкта простежуються. Таке сприйняття змісту механізму реалізації прав і свобод людини у сфері ОРД дає підстави розглядати його більш широкою категорією, чим власне забезпечення прав і свобод людини у цій сфері чи її окремих напрямках, оскільки у правовому розумінні забезпечувати людині її права може тільки держава та її інституції. Хоча існують й інші погляди науковців на зазначену проблему. Так, А.Ю. Олійник, розглядаючи конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина в Україні, підкреслює, що такий механізм має багато спільних ознак з механізмами правового регулювання, реалізації конституційних прав і свобод людини та її обов'язків [7].

Однак, на наш погляд, незалежно від теоретичних міркувань правовою реальністю є реалізація людиною своїх прав передусім через таку форму, як здійснення чи, в іншому варіанті, використання. Прикладом можуть слугувати норми статей 5 та 7 Закону «Про Службу безпеки України» щодо права на вимогу громадянина України отримати у місячний строк від СБУ письмове пояснення з приводу обмеження її прав чи свобод; на оскарження в суді неправомірних дій посадових осіб та органів СБУ [8].

Щодо інших форм реалізації прав і свобод людини, то виконання, дотримання і застосування права вже є прерогативою передусім державних структур, які є суб'єктами правовідносин з цього приводу. Так, наприклад, застосування права з питань прав і свобод людини в сфері забезпечення державної безпеки вважається владною прерогативою спеціально уповноважених на те органів чи посадових осіб. Це можуть бути, наприклад, як органи чи підрозділи СБУ, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, пов'язану з можливістю обмеження прав людини, так і контролюючі їх державні органи чи органи Прокуратури України, які виконують наглядові функції за цією діяльністю.

Здійснюючи теоретико-правовий аналіз застосування відповідних правових норм як одну із основних форм механізму реалізації прав і свобод людини в сфері ОРД, доречно акцентувати увагу на його окремих особливостях та елементах. Так, оскільки застосування права розглядається як владна, організаційна діяльність спеціально уповноважених органів і посадових осіб з розгляду і дозволу юридичних справ через видання індивідуальних правових приписів на основі чинного законодавства [7, т. 2, с. 454], то зазначене загальнотеоретичне визначення механізму реалізації прав і свобод людини у цій сфері може інтерпретуватись в певних характеристиках діяльності суб'єктів її здійснення.

Заслуговують на увагу й інші напрацювання загальнотеоретичної і прикладної проблематики з питань реалізації прав і свобод людини вітчизняними і зарубіжними науковцями. Так, відомий російський науковець М.В. Вітрук, розглядаючи сутність реалізації прав і свобод людини, пов'язував її зміст з правовим статусом особи та з її обов'язками, акцентуючи саме на використанні особою своїх прав та свобод [5, т. 1, с. 331-357]. Цікавим для нас прикладом є також застосування авторським колективом науковців-правників на чолі з В.Б. Авер'яновим такого терміна, як «забез-

печення реалізації та захисту прав громадян», який розглядається саме щодо сфери виконавчої влади. Більше того, оскільки при цьому уточнюється, що йдеться про адміністративно-правове забезпечення, то це, на наш погляд, наводить на думку про можливість й іншого аналогічного забезпечення реалізації та захисту прав людини. Разом з тим у цьому фаховому монографічному дослідженні досить вдало виокремлюється змістовна складова реалізації прав людини і громадянина, як сказано авторами, «у правоохоронній діяльності держави» [9].

Визнання цими науковцями елементами цієї реалізації таких її складових, як: захист конституційних прав і свобод людини; запобігання порушенню прав і свобод людини та сприяння поновленню; здійснення оперативної-службової діяльності відповідно до конституційних вимог та міжнародних стандартів у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини; забезпечення рівності всіх перед законом та запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій поінформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу [9, с. 109], дає всі підстави віднести зазначені заходи й до змісту реалізації прав і свобод у сфері оперативної-розшукової діяльності.

Показовою щодо тлумачення значимості прав і свобод людини як принципу для оперативної-розшукової діяльності є його деталізація у визначенні авторитетним колективом російського академічного підручника «Оперативної-розшукова діяльність». Дотримання прав і свобод людини як принцип доповнюється нормою про повагу до них та рівність прав людини і громадянина в ОРД незалежно від громадянства, національності, статі, місця проживання, майнового, посадового і соціального становища [10, с. 62-70].

Розглядаючи проблематику прав і свобод людини в оперативної-розшуковій діяльності, А.М. Єфремов акцентує увагу на пріоритетності саме емпіричного шляху впливу на реалізацію прав і свобод людини у цій сфері [11].

Не применшуючи значимості прикладної складової в процесі вибору форм і методів механізму забезпечення прав і свобод людини у такій важливій складовій забезпечення державної безпеки, якою є оперативної-розшукова діяльність, вважаємо за необхідне констатувати: такий емпіричний вибір може здійснюватись лише на теоретичній основі й у правовому полі. Тому обґрунтованість сприйняття тільки емпіричної складової як пріоритетної, основної узагальнюючої характеристики при виборі інструментарію для забезпечення прав і свобод людини у зазначеній сфері, на наш погляд, є дещо сумнівною.

Висновки. Отже, зазначені теоретико-правові міркування вітчизняних і зарубіжних науковців із порушених проблем дають підстави для аналізу нормативно-правової бази та прикладних аспектів щодо проблем визначення механізму реалізації прав і свобод людини в сфері забезпечення державної безпеки. Оскільки ця категорія може сприйматись і як стан, і як певний результат функціонування таких процесів, то розгляд реалізації

прав і свобод людини у сфері державної безпеки як процесу, певного стану та результату в контексті порівняння, відповідно, із забезпеченням, і захистом прав людини в рамках цього дослідження буде корисним. Насамперед, неоднаковим є їх зміст за обсягом заходів і за суб'єктами здійснення. Ці фактори є головними й ураховуються нами впродовж усього дослідження.

Узагальнюючи, важливо також зазначити, що сутність і зміст механізму реалізації прав і свобод людини у сфері оперативно-розшукової діяльності відображають роль і місце всіх суб'єктів її здійснення у виконанні конституційно визначеного головного обов'язку держави щодо утвердження і забезпечення державою прав і свобод людини. У зв'язку із цим необхідність подальшого удосконалення законодавчого регулювання цієї сфери стає все більш нагальною.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 25 березня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303 (з подальшими змінами).
3. Пшонка В. П. Роль прокуратури в забезпеченні національної безпеки України / В. П. Пшонка // Вісник Націон. академії прокуратури України. – 2011. – № 3. – С. 5-10.
4. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://wikihedia.org>.
5. Общая теория государства и права: Академический курс в 3-х т / МГУ, изд. 2; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало-М, 2001. – Т. 1. – 544 с.; Т. 2. – 528 с.; Т. 3. – 528 с.
6. Міжнародна поліцейська енциклопедія у 10 т.; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Є. М. Мойсєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – Т. 1. Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – 1232 с.; 2005. – Т. 2. Права людини у контексті поліцейської діяльності. – 1224 с.; 2006. – Т. 3. Поліцейський менеджмент: історія та сучасність. – 1192 с.
7. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних прав і свобод людини і громадянина в Україні : монографія / А. Ю. Олійник. – К. : Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.
8. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 27. – Ст. 382 (з подальшими змінами).
9. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації та захисту : монограф. / кол. авт. за заг. ред. В. Б. Авер'янова / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; ДДУВС. – Д. : Літера ЛТД, 2008. – 588 с.
10. Оперативно-розыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилов. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 794 с.
11. Ефремов А. М. Обеспечение прав и свобод человека и гражданина в оперативно-розыскной деятельности: теоретические и прикладные проблемы : дис. ... д-ра юрид. наук / Санкт-Петербургский ун-т МВД. – СПб., 2001.

Омельчук В. А. Реализация прав и свобод человека в сфере оперативно-розыскной деятельности: теоретические проблемы определения. Рассматриваются теоретические основы реализации прав и свобод человека в процессе оперативно-розыскной деятельности, в частности в условиях действии нового Уголовного процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: права человека, свободы человека, реализация, обеспечение, оперативно-розыскная деятельность.

Omelchuk V. A. Realization of human rights and freedoms in the field of operational-search activities: theoretical problems of definition. The article deals with theoretical basis of realization of human rights and freedoms during operational-search

activity, particularly in the context of the new Criminal Procedural Code of Ukraine.

In the study of the content of realization of human rights and freedoms in the whole of wide sphere of legislative support by law designated subjects of national security and, therefore, the activities of government agencies that are empowered to carry out operational-search activity, it is important that these activities are aimed at ensuring national security, objects of which are legally defined person, his/her rights and freedoms, society and state. If for the state and society their safety is based, it is about a man in no way be limited to his/her security, leaving aside the whole range of constitutionally provided rights and freedoms.

As for human as subject of realization of his/her rights and freedoms in operational activities, on legislative level a clear division into certain categories, in author's opinion, is not specifically provided. Although some signs of some of these forms of implementation of the legal status of such person as it is subject are traced. This perception mechanism for implementing the content of human rights in the field of operational activities gives rise to consider it a broader category than actually ensuring human rights and freedoms in this area or of its individual areas, as in the legal sense to ensure that person's rights can only state and its institutions.

Nature and content of the implementation mechanism of human rights in the field of operational activities reflect the role and place of all subjects for its implementation in the performance of the main constitutional obligation of the State of the establishment and maintenance by the state rights and freedoms.

Keywords: human rights, human freedom, realization, ensuring, operational-search activity.

Надійшла до редакції 03.06.2013

К.О. Чаплинський

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ОСВІДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблемних питань освідкування під час проведення досудового розслідування. Розглянуто наукові підходи щодо поняття та сутності освідкування.

Ключові слова: освідкування, тактика, тактичне забезпечення, слідчі дії.

Постановка проблеми. Особливе місце серед усіх слідчих дій, що спрямовані на збирання інформації з матеріальних відображень, займає освідкування. Значення цієї слідчої дії надзвичайно велике. Освідкування дозволяє слідчому безпосередньо сприймати об'єкти з метою виявлення слідів злочину, особливих прикмет та з'ясування обставин події, що мають значення для кримінального провадження, скласти уявлення про механізм злочину і особу злочинця, висувати слідчі версії та правильно визначати напрямки розслідування.

Від своєчасності та якості проведення такої слідчої дії як освідкування у багатьох випадках залежить успіх у розслідуванні злочинів.

При проведенні досудового розслідування освідкування є досить по-

ширеною слідчою дією, про що свідчать вивчення кримінальних проваджень. Так, при розслідуванні умисних тяжких тілесних ушкоджень освідування проводилося у 78,4% випадках [1, с. 10], при перевірці алібі у 2,8 % [2, с. 104].

Анкетування співробітників слідчих підрозділів свідчить, що 32 % – вказують на необхідність удосконалення тактики проведення освідування, 87 % – на уточнення і законодавчого закріплення окремих його положень.

Вказане вимагає удосконалення кримінально-процесуальної регламентації та розробки тактичного забезпечення освідування із урахуванням сучасної наукової думки та потреб слідчої практики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна тактика освідування, його процесуальна регламентація досить широко висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення освідування зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема, І.С. Андрєєв, Г.І. Грамович, В.І. Громов, Л.М. Лобойко, Є.Д. Лук'янчиков, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.І. Порубов, І.Л. Петрухін, М.С. Строгович, С.М. Стахівський, В.М. Тertiшник, Ю.Г. Торбін, Н.В. Терзнев, С.А. Шейфер, В.П. Шибіко і інші. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна і досить велика, оскільки ця слідча дія достатньо широко застосовується у правоохоронній практиці і є досить розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребують питання процесуальної регламентації і тактичного забезпечення освідування із урахуванням сучасних умов сьогодення.

Отже, **метою** цієї статті є висвітлення проблемних питань проведення освідування, дослідження його поняття та сутності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «освідування» в юридичній літературі вживається досить давно. Однак до цього часу не вгамовуються дискусії щодо процесуальної сутності цієї слідчої дії, її завдань і тактичних основ проведення [3, с. 30].

У 20-х роках минулого століття науковці під освідуванням розуміли діяльність лікаря чи спеціаліста в сфері медицини, які виконують завдання слідчого в тих випадках, коли для дослідження окремих питань потрібні спеціальні знання [4, с. 194].

У 60-х роках того ж століття думки вчених розділились. Одні дослідники вважали, що освідування – це один з видів огляду [5, с. 244]. Інші розглядали його як експертизу, якщо освідування проводить судово-медичний експерт, і як слідчий огляд – коли освідування проводить представник органу розслідування [6, с. 11; 3, с. 30].

У 90-х роках минулого і на початку 21 століття переважна більшість вчених, зокрема, Г.І. Грамович, М.І. Порубов, Г.М. Мухін, С.М. Стахівський, В.М. Тertiшник, О.А. Борідько, К.В. Парасочкіна, Г.О. Пономаренко та ін., під освідуванням розуміли огляд тіла особи для виявлення слідів злочину та особливих прикмет.

Сьогодні автори до поняття «освідування» також підходять неоднозначно.

Так, І.С. Андреев, Г.І. Грамович і М.І. Порубов під освідуванням розуміють самостійну слідчу дію, яка проводиться за постановою слідчого, здійснюване або самим слідчим, або (за його дорученням) лікарем, і спрямоване на безпосереднє обстеження тіла людини з метою виявлення і фіксації слідів злочину, особливих прикмет та ознак функціонального і анатомічного характеру [7, с. 124].

Ю.В. Гаврилін вважає, що освідування – це слідча дія, яка є різновидом слідчого огляду, складається з огляду тіла живої людини для виявлення на ньому особливих прикмет, слідів злочину, тілесних ушкоджень, виявлення стану сп'яніння або інших якостей та ознак, що мають значення для кримінальної справи, якщо для цього не потребується проведення судової експертизи [8, с. 19].

У цих визначеннях науковці вказують, що освідування складається з огляду тіла живої людини.

Разом з тим, на думку В.М. Тertiшника, виникає питання, чи може бути взагалі освідувана особа, яка не має ніякого процесуального статусу, наприклад, не допитана як свідок, або особа, яка в силу своїх психічних вад взагалі не може бути свідком, підозрюваним, обвинуваченим [9, с. 276].

Можна погодитися з думкою І.Л. Петрухіна, який вказує, що освідування громадян, які не мають у кримінальній справі ніякого процесуального статусу, є неприпустимим [10, с. 133]. Якщо слідувати букві закону, то висновок, на думку В.М. Тertiшника, має право на існування [9, с. 276].

Г.М. Мухін і Д.В. Ісютін-Федотков у визначенні вказують, що освідування може проводитися у відношенні до підозрюваного, обвинуваченого та потерпілого [11, с. 134].

С.А. Шейфер, Ю.Г. Торбін, С.М. Стахівський і інші науковці вказують, що окрім підозрюваного, обвинуваченого та потерпілого освідування може проводитися і по відношенню до свідка [12, с. 75; 13, с. 6; 3, с. 31].

Згідно з законом право на недоторканність особи мають в рівній мірі всі громадяни. Якщо в порядку винятку закон припускає можливість провадження освідування потерпілих, то навряд чи є необхідність виключати можливість освідування будь-якої іншої категорії осіб. Характерно, що особистому обшуку можуть бути піддані будь-які особи (за наявності до того фактичних підстав), незалежно від їх процесуального статусу. [9, с. 276]. У цьому визначенні автор виділяє, що освідування проводиться слідчим (особою, що проводить дізнання), а в окремих випадках і самостійно судово-медичним експертом чи лікарем.

Інші автори підтримують думку В.М. Тertiшника, однак при цьому додають, що освідування проводиться у присутності понятих однієї статі з освідуваною особою [14, с. 49; 13, с. 4].

Інші вчені вказують на обов'язкову присутність при освідуванні понятих, а у необхідних випадках і лікаря [15, с. 170; 16, с. 348].

У статті 241 КПК України зазначено: при необхідності виявити або засвідчити наявність у підозрюваного, потерпілого чи свідка слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет слідчий (прокурор)

здійснює освідування, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

У той же час кримінально-процесуальні кодекси Білорусії, Казахстану та Киргизії не передбачають можливості освідування свідка.

Виходячи із сутності та особливостей освідування, слід відзначити такі його риси:

- освідування є різновидом слідчого огляду, специфіка якого визначається особливістю його об'єкта (об'єктом є тіло живої людини);

- освідування пов'язане із вторгненням в права та свободи людини, тому регламентується як окрема слідча дія, а щодо його провадження встановлено спеціальну процесуальну форму;

- освідування проводиться на підставі постанови прокурора про проведення слідчої дії;

- освідування є однією зі слідчих дій, яка може провадитись за участю спеціаліста (судово-медичного експерта або лікаря);

- слідчий не має права бути присутнім при освідуванні особи іншої статі, якщо це пов'язано з необхідністю оголення особи, яка підлягає освідуванню;

- при освідуванні не допускаються дії, що принижують честь і гідність освідуваної особи, або процедури, що шкідливі для її здоров'я.

Висновок. Отже, на нашу думку, під освідуванням слід розуміти самостійну слідчу дію, яка проводиться на підставі постанови прокурора і полягає в огляді тіла живої людини з метою виявлення і фіксації наявності або відсутності особливих прикмет, слідів кримінального правопорушення та інших ознак й властивостей, що мають значення для кримінального провадження.

Фактичною підставою для проведення освідування є наявність достатніх даних вважати, що на тілі певної особи є особливі прикмети чи сліди кримінального правопорушення, виявлення чи засвідчення наявності яких має значення для встановлення істини у справі. Юридичною – постанова прокурора.

На відміну від інших видів слідчого огляду, освідування суттєво порушує право на недоторканість та особисту свободу громадян, пов'язане із можливістю розголошення інтимних обставин їх життя. Зважаючи на це, законодавець виділив освідування у самостійну слідчу дію і визначив спеціальні правила його проведення. Однак, чітка кримінально-процесуальна регламентація освідування на сьогодні залишається не повною мірою вирішеною.

Бібліографічні посилання

1. Дрозд В.Г. Організаційні і тактичні аспекти розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативпо-розшукова діяльність» / В.Г. Дрозд. – Київ, 2009. – 16 с.

2. Кузьмічов В.С, Юсупов В.В. Алібі у розкритті злочинів: Навчальний посібник / В.В. Кузьмічов, В.В. Юсупов – К.: КНТ, 2007. – 264 с.

3. Стахівський С.М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: [Науково-практичний посібник] / Стахівський С.М.. – К.: Атіка, 2009. – 64 с.

4. Громов В. Дознание и предварительное следствие / Громов В. – М., 1928. –

147 с.

5. Строгович М.С. Уголовный процесс / Строгович М.С. – М., 1946. – 287 с.
6. Терзнев Н.В. Процессуальная природа освидетельствования / Н.В. Терзнев // Советское государство и право. – № 7. – 1954. – С. 11-13.
7. Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Криминалистика: Учеб. пособие / Под ред. Н.И. Порубова. – Мн.: Выш. шк., 1997. – 344 с.
8. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных видов преступлений в определениях и схемах: Учебное пособие / Ю.В. Гаврилин. – М.: Книжный мир, 2004. – 332 с.
9. Тертишник В.М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі України: дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.М. Тертишник. – Дніпропетровськ. 2010. – 473 с.
10. Петрухин И.Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И.Л. Петрухин. – М.: Наука, 1985. – 239 с.
11. Мухин Г.Н. Криминалистика: учеб. пособие / Г.Н. Мухин, Д.В. Исютин-Федотков; М-во внутрен. дел Респ. Беларусь, Акад. МВД. – Минск: Акад. МВД Респ. Беларусь, 2009. – 227 с.
12. Шейфер С.А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С.А. Шейфер. – Издательство «Самарский университет», Самара, 2004. – 227 с.
13. Торбин Ю.Г. Тактика проведения освидетельствования: Методические рекомендации. / Торбин Ю.Г. – М., 2001. – 28 с.
14. Борідько О.А., Парасочкіна К.В., Пономаренко Г.О. Тактика слідчих оглядів: Навчальний посібник. / Борідько О.А., Парасочкіна К.В., Пономаренко Г.О. – Херсон: Видавець Чуєв С.М., 2006. – 72 с.
15. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 2-е изд. доп. – 334 с.
16. Макаренко Є.І., Тертишник В.М., Лобойко Л.М. та ін. Дізнання в міліції та в митних органах: Навчальний посібник / Макаренко Є.І., Тертишник В.М., Лобойко Л.М., Липинський В.В., Шиян А.Г. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД». – 2003. – 452 с.

Чаплинский К. А. Освидетельствование как объект криминалистического исследования. Стаття посвящена рассмотрению актуальных проблемных вопросов освидетельствования при проведении досудебного следствия. Рассмотрены научные подходы к определению понятия и сущности освидетельствования.

Ключевые слова: освидетельствование, тактика, тактическое обеспечение, следственные действия.

Chaplynskyu K. O. Examination as an object of forensic research. The scientific article is about actual problem questions of examination at pretrial investigation. The author have considered the scientific approaches to definition of concept and essence of examination. He suggests to understand examination as a separate investigatory action which is conducted under public prosecutor's order and includes the inspection of an alive human body aimed at detection and fixing of presence or absence of distinctive marks, traces of criminal offence and other signs and properties being of importance for criminal proceeding.

Factual reason to conduct examination is a presence of sufficient grounds to believe that on an individual's body there are distinctive marks or traces of criminal offence, detection or authentication of which are of importance to establish truth in the case; legal reason – is public prosecutor's order.

Unlike other types of investigatory inspection, the examination significantly violates the citizens' right to inviolability and personal freedom, related with possibility to disclose intimacies of their lives. Regarding this the legislator made the examination as a separate investigatory action and defined special rules to conduct it. However a clear criminal-procedural regulation of examination remains not enough solved.

Keywords: examination, tactics, tactical support, investigatory actions

Надійшла до редакції 31.05.2013

Ю. М. Черноусдоктор юридичних наук, доцент
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.13 : 341.45

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ

Акцентовано увагу на особливості міжнародного співробітництва при розслідуванні злочинів міжнародного характеру. Наголошено на доцільності використання положень міжнародних договорів України з питань боротьби зі злочинами міжнародного характеру, що максимально враховують специфіку розслідуваних злочинів, регламентують додаткові заходи співробітництва.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, злочини міжнародного характеру, міжнародна правова допомога, видача особи (екстрадиція).

Постановка проблеми. ХХІ століття характеризується розширенням кола злочинних дій, які охоплюються узагальненим поняттям «злочини міжнародного характеру», їх «якісним» удосконаленням та кількісним зростанням. За таких умов міжнародне співробітництво у правоохоронній сфері, залучення до службової діяльності найкращих взірців вітчизняного та зарубіжного досвіду є одним із невідкладних завдань органів внутрішніх справ, інших правоохоронних органів України.

Міжнародне співробітництво покликано вирішити одне із головних протиріч: злочинність стала інтернаціональною, а засоби боротьби з нею переважно залишаються національними [1, с. 3].

Виклад основного матеріалу. Тлумачний словник сучасної української мови визначає співробітництво як «займатися якоюсь діяльністю, працювати разом із ким-небудь» [2, с. 1170].

Принцип співробітництва держав є нормою *jus cogens* (неоспориме право, тверде право), одним із принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН 1945 року, Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, Декларації про принципи міжнародного права 1970 року, Заключному акті Наради з безпеки й співробітництва в Європі 1975 року та інших міжнародних документах.

Як зазначає В. Ф. Цепелев, міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю є складною системою відносин, що включають узгоджені політику, законодавство, правозастосовну, організаційно-управлінську, інформаційну, науково-дослідну діяльність держав, державних органів і посадових осіб, а також міжнародних організацій з попередження злочинності, боротьби з нею і поведження із правопорушниками [1, с. 24].

Окрему увагу слід приділити з'ясуванню *особливостей* міжнародного співробітництва при розслідуванні злочинів міжнародного характеру, що відрізняють його від міжнародного співробітництва при розслідуванні інших злочинів – міжнародних, а також злочинів з «іноземним елементом» або з «міжнародними зв'язками» [3, с. 4–5].

Передумовою реалізації заходів міжнародного співробітництва, що

спрямовані на боротьбу зі злочинами міжнародного характеру, є укладення багатосторонніх міжнародних договорів [4, с. 11–12].

Положення вказаних міжнародних договорів, по-перше, визначають міжнародну протиправність діянь та зобов'язання держав у боротьбі з ними. По-друге, окреслюють основи узгодженої кваліфікації злочинних діянь, визначають основи складу злочину, які в подальшому адаптуються до законодавства держав. По-третє, положення міжнародних договорів передбачають безпосередні зобов'язання держав у боротьбі зі злочинами міжнародного характеру, зокрема, з метою їх розслідування. Й, нарешті, важливо, що такі міжнародні договори визначають основи практичної реалізації поставлених завдань, застосування заходів міжнародного співробітництва.

Загальні положення міжнародного співробітництва при розслідуванні злочинів, у тому числі міжнародного характеру, регламентуються за змістом багатосторонніх міжнародних договорів: Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 року з Додатковим протоколом 1975 року та Другим додатковим протоколом 1978 року до неї [5, с. 10–111]; Європейської конвенції про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року з Додатковим протоколом 1978 та Другим додатковим протоколом 2001 року до неї [6, с. 112–232]; Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах 1972 року [7, с. 297–327]; Мінської конвенції 1993 року з Протоколом 1997 року до неї [8, с. 463–497], двосторонніх договорів з питань правової допомоги.

Як зазначалося, міжнародному співробітництву при розслідуванні злочинів міжнародного характеру притаманна низка особливостей, основний зміст яких стосується особливостей реалізації міжнародної правової допомоги, видачі особи (екстрадиції), перейняття кримінального провадження, залучення додаткових заходів співробітництва. Такі заходи передбачені за змістом багатосторонніх міжнародних договорів з питань боротьби зі злочинами міжнародного характеру й підлягають уточненню у конкретних випадках. Узагальнення міжнародних договорів України, емпіричних даних, дає підстави для висновку, що до основних із них належать:

1. Багатосторонні міжнародні договори з питань боротьби зі злочинами міжнародного характеру можуть розглядатися як правова підстава міжнародного співробітництва у формі міжнародної правової допомоги (в тому числі мова йде про розширений перелік процесуальних дій, що сприяють вирішенню конкретних, визначених міжнародним договором, завдань).

Таким чином, може передбачатися можливість проведення процесуальних дій, що задекларовані як національним законодавством держав, так і тих, що визначені власне міжнародним договором.

Наприклад, Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 року заходи, які можуть бути вжиті з метою правової допомоги, тлумачить досить широко: «надання і забезпечення доказів стосовно існування, місцезнаходження або пересування, характеру, юридичного статусу чи вартості вищезгаданої власності» (ст. 8). З вказаною метою здійснюється й «надання інформації без попере-

днього прохання», що передбачає «надсилання Стороною інформації про засоби і доходи, коли вона вважає, що надання такої інформації може допомогти Стороні, якій вона надається, в порушенні чи проведенні розслідування або судового розгляду» (ст. 10). Також передбачається можливість проведення низки слідчих та премілінарних заходів (заморожування чи накладення арешту) (ст. 3, ст. 11); застосовуються спеціальні слідчі повноваження та методи (ст. 4) [9, с. 389–408] та ін.

Згідно з Конвенцією ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року, допомога Сторін може запитуватися з метою: збору доказів або показань; ознайомлення з матеріалами судового розгляду; проведення обшуків і арештів; обстеження предметів і місць; надання інформації і речових доказів; надання оригіналів або завірених копій відповідних документів і матеріалів, включаючи банківські, фінансові, фірмові або комерційні документи; визначення або виявлення доходів, власності, засобів або інших речей для доказових цілей. Сторона не повинна відмовлятися від надання юридичної допомоги у вказаних випадках, посилаючись на банківську таємницю (ст. 7) [10, с. 244–285].

Ряд нових процесуальних дій, що спрямовані на отримання доказової інформації, передбачено у Конвенції про кіберзлочинність 2001 року. Мова йде про термінове збереження комп'ютерних даних (ст. 16), термінове збереження і часткове розкриття даних про рух інформації (ст. 17), обшук і арешт комп'ютерних даних, які зберігаються (ст. 19), збирання даних про рух інформації у реальному масштабі часу (ст. 20), перехоплення даних змісту інформації (ст. 21). Кожна Сторона за надзвичайних умов може зробити запит про взаємну допомогу або про повідомлення, пов'язані з такою допомогою, які здійснюються терміновими засобами комунікації, включаючи факс і електронну пошту, за яким повинно слідувати формальне підтвердження (на вимогу запитуючої Сторони) (ст. 25) [11].

Конвенція ООН проти корупції 2003 року, з метою ефективної реалізації поставлених завдань, теж передбачає низку нових заходів, у тому числі й використання спеціальних методів розслідування, таких як електронне спостереження або інші форми спостереження, таємні операції, а також визнання доказів, зібраних за допомогою таких методів, у суді (ст. 50) [12].

Названі та інші процесуальні дії реалізуються у межах міжнародної правової допомоги. При цьому якщо певна процесуальна дія визначена власне міжнародним договором, з метою розслідування злочину міжнародного характеру, вона може бути проведена, якщо вказане не суперечить законодавству запитуваної держави-учасниці міжнародного договору.

2. Багатосторонні міжнародні договори з питань боротьби зі злочинами міжнародного характеру закріплюють обов'язок держав забезпечувати видачу осіб (екстрадицію), передбачають відповідні правові підстави, деталізують порядок проведення відповідних заходів.

Примітно, що саме за такої ознаки злочини міжнародного характеру у науковій літературі розглядаються як «екстрадиційні», тобто злочини, що тягнуть за собою видачу особи, яка є підозрюваною чи обвинуваченою у його вчиненні.

Відповідно до Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатації проституції третіми особами 1949 року, «злочини, визначені за її змістом, розглядаються як злочини, що тягнуть за собою видачу, і на них поширюється будь-який договір про видачу злочинців, що був або буде укладений між будь-якими Сторонами в цій Конвенції. Ті Сторони в цій Конвенції, які не зумовлюють видачу злочинців існуванням на те договорів, віднині у своїх взаємовідносинах визнають злочини, передбачені Конвенцією, як злочини, що зумовлюють видачу. Видача проводиться згідно із законом тієї держави, до якої звернена вимога про видачу» (ст. 8) [13, с. 110-118].

Чи необхідними є такі положення? Безумовно. Відомо, що загальні питання видачі (екстрадиції) регламентують Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 року з Додатковими протоколами 1975 та 1978 року, Мінська конвенція 1993 року з Протоколом 1997 року, а також двосторонні міжнародні договори, укладені державами з питань видачі. Однак на практиці виникають ситуації, коли між Україною та певною іноземною державою відсутній двосторонній договір, що регламентує питання видачі (екстрадиції), й така іноземна держава не є учасницею вказаних багатосторонніх міжнародних договорів з питань видачі. Як діяти за таких умов, коли видача особи викликана міжнародним характером злочину, а відповідна особа, підозрювана (обвинувачена) у його вчиненні, перебуває на території іноземної держави? Один із варіантів – використання принципу взаємності. Однак, як свідчить аналіз практичних джерел, цей варіант супроводжується вирішенням ряду процедурних питань (зокрема, передбачає обмін держав нотами або меморандумами взаєморозуміння, в яких встановлені умови співробітництва, із залученням допомоги Міністерства зовнішніх справ України та відповідних дипломатичних представництв держав), що за умови розслідування злочину міжнародного характеру нерідко викликає затягування строків розслідування, не сприяє ефективному вирішенню поставлених завдань. Тому доцільним є інший варіант – використання багатостороннього міжнародного договору з питань боротьби з відповідним злочином міжнародного характеру, за змістом котрого регламентуються положення щодо видачі (екстрадиції) особи.

Проілюструємо окреслену ситуацію на прикладі Конвенції ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року. Сторони, що не зумовлюють видачу наявністю договору, визнають правопорушення, до яких застосовується ця стаття, як правопорушення, що можуть спричинити взаємну видачу (ч. 4 ст. 6) [10, с. 244–285]. Список держав-учасниць Конвенції складає 170 держав, серед них слід назвати такі держави як Японія, Республіка Сейшельські Острови, Республіка Судан, Королівство Таїланд та багато інших, які не є учасницями Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 року [14, с. 22–24] та не уклали з Україною двосторонні договори про видачу (чи правову допомогу, за змістом яких можуть регламентуватися питання видачі). Однак, за умови правовідносин з питань видачі особи, яка підозрюється (обвинувачується) у вчиненні правопорушення, передбаченого Конвенцією ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психот-

ропних речовин 1988 року, використання її положень як правової підстави видачі з названими та іншими державами-учасницями є оптимальним варіантом, що спрямований на забезпечення вирішення поставлених завдань.

У ряді випадків, при підписанні (ратифікації) міжнародних договорів Україною (як й іншими державами), прямо висловлюється застереження щодо можливості видачі особи на підставі багатостороннього міжнародного договору з питань боротьби зі злочинами міжнародного характеру. Так, при ратифікації Конвенції ООН проти корупції 2003 року Україна заявила, що вважатиме цю Конвенцію правовою підставою для співробітництва з питань видачі правопорушників у відносинах з державами-учасницями цієї Конвенції за відсутності між ними договору про видачу правопорушників [11].

3. Багатосторонні міжнародні договори з питань боротьби зі злочинами міжнародного характеру закріплюють правові підстави та порядок реалізації такої форми міжнародного співробітництва як перейняття кримінального провадження.

Вказана форма співробітництва набуває вирішального значення за умови неможливості чи недоцільності видачі особи, яка вчинила злочин міжнародного характеру. Так, Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами 1949 року, визначає, що у державах, в яких принцип видачі своїх громадян не визнається законом, громадяни, які повертаються до своєї держави після вчинення ними в іншій державі будь-якого із злочинів, визначених Конвенцією, підлягають переслідуванню і покаранню судом їх власної держави (ст. 9) [14, с. 110–118].

Відповідно до Конвенції про фізичний захист ядерного матеріалу 1980 року, держава-учасник, на території котрої перебуває ймовірний правопорушник, якщо його не видає, без будь-яких винятків чи невинуватих затримок передає справу своїм компетентним органам з метою кримінального переслідування шляхом судового розгляду відповідно до законодавства цієї держави (ст. 10) [15, с. 642–647] та ін.

Тобто основний зміст перейняття кримінального провадження полягає у зобов'язанні держав-учасниць Конвенцій передавати матеріали відповідного кримінального провадження одна одній щодо визначених ними правопорушень (зокрема, злочинів міжнародного характеру, кримінальна караність котрих закріплена нормами національного законодавства), коли така передача зумовлена необхідністю досягнення завдань кримінального провадження та реалізації принципу невідворотності покарання.

4. Багатосторонні міжнародні договори з питань боротьби зі злочинами міжнародного характеру передбачають можливість безпосереднього порядку зносин між визначеними компетентними органами держав, які виконують завдання міжнародного співробітництва. З метою оперативної взаємодії може використовуватися допомога Інтерполу або дипломатичні канали.

Так, Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року визначає, що для реалізації

поставлених завдань дозволяється зв'язок між визначеними центральними органами. Крім того, у Сторін є право вимагати, щоб відповідні прохання та повідомлення спрямовувалися по їх дипломатичних каналах, і, у випадку надзвичайних обставин, по каналах Міжнародної організації кримінальної поліції (п. 8 ст. 7) [10, с. 244–285].

Відповідно до Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 року, центральними органами України є Генеральна прокуратура (щодо процесуальних дій під час розслідування кримінальних справ) та Міністерство юстиції (щодо судових рішень) (ст. 23). Однак прохання або повідомлення, що не передбачають примусових дій, можуть безпосередньо передаватися компетентними органами запитуючої Сторони компетентним органам запитуваної Сторони (ч. 5 ст. 24) [9, с. 389–408]. Також прохання чи повідомлення між центральними органами можуть бути зроблені через Міжнародну організацію кримінальної поліції (Інтерпол) (ч. 3 ст. 24) [16].

Ефективному співробітництву сприяє використання безпосереднього порядку зносин між визначеними компетентними органами держав.

Так, Конвенція про кіберзлочинність 2001 року, крім центральних та компетентних органів щодо координації та реалізації заходів з міжнародного співробітництва, передбачає обов'язок держав створити та забезпечити функціонування *цілодобової контактної мережі* для надання невідкладної допомоги при розслідуванні злочинів, пов'язаних з комп'ютерними системами та даними, переслідуванні осіб, що обвинувачуються у вчиненні таких злочинів, а також збирання доказів в електронній формі (ст. 35) [11]. Законом України про ратифікацію Конвенції було визначено, що в Україні органом, на який покладено такі повноваження, є МВС України [17].

Як відомо, уповноважені (центральні) та компетентні органи України (п. 6, п. 7 ч. 1 ст. 541 КПК України), іноземних держав, реалізуючи завдання міжнародного співробітництва при розслідуванні злочинів міжнародного характеру, залучаються до складної системи взаємодії, що нерідко ускладнена дотриманням низки процедурних вимог. Тому тенденція, що склалася останніми роками, а саме: забезпечення безпосередньої взаємодії компетентних органів держав, сприяє швидкому та ефективному вирішенню поставлених завдань. Важливо, що під час підготовки та реалізації заходів співробітництва слід у кожному випадку враховувати норми конкретного міжнародного договору, що регламентує можливість використання безпосереднього порядку зносин, а також заяви та застереження держав, що були висловлені під час підписання (ратифікації), й керуватися ними при визначенні суб'єктів, уповноважених до співробітництва, особливостей його реалізації.

Висновки. З даного приводу слід наголосити на потребі опрацювання положень багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорів України, формування відповідних практичних рекомендацій для висвітлення всіх можливих механізмів міжнародного співробітництва. Доцільно розроблювати й відповідні алгоритми дій, що стосуються організації співробітництва при розслідуванні окремих видів (груп) злочинів міжнародного

характеру.

Йдеться про великий обсяг роботи, що полягає в аналізі положень численних міжнародних договорів, національного законодавства, практики їх застосування. Однак така потреба є актуальною для практичних співробітників, адже через відсутність систематизованих та узагальнених матеріалів, розслідуючи злочини міжнародного характеру, можливості міжнародного співробітництва використовуються недостатньо.

Бібліографічні посилання

1. Цепелев В. Ф. Международное сотрудничество в борьбе с преступностью: уголовно-правовые, криминологические и организационно-правовые аспекты : монография / Цепелев В. Ф. – М., 2001.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. Т. В. Бусел. – К.; Ірпінь, 2002.

3. Номоконов В. А. Международное уголовное право : учеб. пособие / Номоконов В. А. – Владивосток, 2001.

4. Богатырев А. Г. Международное сотрудничество государств по борьбе с преступностью : учеб. пособие / Богатырев А. Г. – М., 1989.

5. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13 груд. 1957 р. з двома Додатковими протоколами 1975 та 1978 рр. // Збірник міжнародних договорів у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 12–111.

6. Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року з Додатковими протоколами 1978 та 2001 року до неї : ратифікована Законом України від 16 січ. 1998 р. // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 112–232.

7. Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах, Страсбург, 15 трав. 1972 р. : прийнята 15 груд. 1999 р. // Збірник міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 297–327.

8. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах : прийнята 22 січ. 1993 р. : ратифікована Законом України від 10 лист. 1994 р. // Збірник міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 463–497.

9. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом : прийнята 8 лист. 1990 р. ; ратифікована Законом України від 17 груд. 1997 р. // Збірник міжнародних договорів України про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 389–408.

10. Конвенция Организации Объединенных Наций о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ : принята 19 декабря 1988 года ; ратифікована постанов. Верховної Ради Української РСР 25 квіт. 1991 р. // Україна у міжнародно-правових відносинах : зб. докум. (укр. та рос. мовами). – К., 1996. – Кн. 1 : Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога. – С. 244–285.

11. Конвенція про кіберзлочинність : прийнята 23 лист. 2001 р. Додатковий протокол від 28 січ. 2003 р. до Конвенції ; ратифіковано із застереженнями і заявами Законом України № 2824-IV від 7 верес. 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 65. – Ст. 2535.

12. Конвенція ООН проти корупції : прийнята 31 жовт. 2003 року ; ратифікована Законом України від 18 жовт. 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 10. – Ст. 506.

13. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами : затв. резолюцією 317 (IV) ГА ООН від 2 груд. 1949 р. // Запобігання торгівлі людьми. – К., 2001. – С. 110–118.

14. Таблица чинності Конвенції для держав-учасниць. Європейська конвенція про видачу правопорушників : Статус на 15 лип. 2005 р. // Збірник міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. –

С. 22–24.

15. Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу : прийнята 22 трав. 1980 р. // Збірник міжнародних договорів про правову допомогу у кримінальних справах. Багатосторонні договори. – К., 2006. – С. 642–647.

16. Про ратифікацію Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 рік : Закон України від 17 груд. 1997 р. // ВВР України. – 1998. – № 16. – Ст. 72.

17. Про ратифікацію Конвенції про кіберзлочинність : Закон України від 7 верес. 2005 р. // ВВР України. – 2006. – № 5–6. – Ст. 71.

Чорноус Ю. Н. Особенности международного сотрудничества при расследовании преступлений международного характера. Акцентируется внимание на особенности международного сотрудничества при расследовании преступлений международного характера. Отмечена целесообразность использования положений международных договоров Украины по вопросам борьбы с преступлениями международного характера, которые максимально учитывают специфику расследуемых преступлений, регламентируют дополнительные меры сотрудничества.

Ключевые слова: международное сотрудничество, преступления международного характера, международная правовая помощь, выдача лица (экстрадиция).

Chornous Yu. N. Features of international cooperation in the investigation of international crimes. This paper focuses on the characteristics of international cooperation in the investigation of crimes of an international character. Emphasis is placed on usefulness of the provisions of international treaties of Ukraine on combating crimes of an international character which considers specific crimes investigated, additional measures governing cooperation.

It is concluded that multilateral international agreements on combating crimes of an international character can be considered as the legal basis of international cooperation in the form of international legal assistance (including the case of an extended list of proceedings that contribute to the solution of concrete by international treaty tasks). They reinforce the obligation of States to ensure extradition, provide appropriate legal basis, details the procedure for appropriate action and reinforce the legal basis and procedure for implementing this form of international cooperation, as a takeover of criminal proceedings.

These agreements provide for the possibility of direct communication between the manner specified by the competent authorities of performing tasks of international cooperation. For the purpose of interoperability can be used by assistance of Interpol and diplomatic channels.

Keywords: international cooperation, crimes of an international character, international legal assistance, extradition of the person (extradition).

Надійшла до редакції 28.05.2013

В.О. Біляєв

кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.97

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТАКТИКИ ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛАМИ КАРНОГО РОЗШУКУ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОПИТУВАННЯ ПІД ЧАС ОПЕРАТИВНОГО ПОШУКУ

Розглянуто тактичні особливості отримання та фіксації інформації підрозділами карного розшуку ОВС України при проведенні опитування під час оперативного пошуку з метою забезпечення можливості її використання під час кримінального провадження.

Ключові слова: оперативний пошук, оперативно-розшукове документування, тактика документування, розвідувальне опитування.

Постановка проблеми. Виявлення та перевірка раніше невідомої інформації про осіб, факти та об'єкти матеріального світу, які становлять оперативний інтерес, у діяльності оперативних підрозділів ОВС визначається як окрема форма ОРД – оперативний пошук. Відповідно до нормативно передбачених обов'язків підрозділів карного розшуку, що закріплені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», їх завдання реалізуються шляхом пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства. В цьому й полягає сутність оперативно-розшукового документування.

Під час оперативного пошуку працівники карного розшуку з використанням спеціальних тактичних прийомів здійснюють документування пов'язаних зі злочинною діяльністю дій, а також загальну та індивідуальну профілактику злочинності. Використання результатів оперативного документування у кримінальному провадженні передбачає можливість їх залучення до справи в якості доказів. Кримінальним процесуальним кодексом України передбачено можливість безпосереднього використання матеріалів ОРД з цією метою.

Тактичні рекомендації щодо оперативного документування під час оперативного пошуку мають ґрунтуватися на передбачених законодавством нормах, які визначають підстави та порядок використання матеріалів ОРД у кримінальному процесі. Це потребує дослідження сучасних потреб тактичного забезпечення оперативно-розшукової роботи.

Запроваджені, у зв'язку з прийняттям нового КПК, у практичну діяльність оперативних підрозділів суттєві законодавчі новації потребують своєчасного науково-методичного забезпечення традиційних та новітніх напрямів використання підрозділами карного розшуку можливостей ОРД у протидії злочинності та, зокрема, удосконалення найбільш ефективних методів та прийомів документування злочинів під час проведення оперативно-розшукових заходів. Одним з найбільш ефективних заходів, що здійснюються під час оперативного пошуку, є опитування осіб, які володіють

оперативною інформацією.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Тактика оперативно-розшукового документування (загалом та за окремими напрямками) досліджувалася більшістю сучасних українських науковців у галузі ОРД. Значний розвиток цей напрям отримав у працях: О.Ф. Долженкова [1], І.П. Козаченка [2], Д.Й. Никифорчука [3], Ю.Ю. Орлова [4], В.Л. Ортинського [5], О.П. Снігерьова [6], І.Р. Шинкаренка [7], М.Л. Шелухіна [8], В.В. Шендрика [9], І.Ф. Хараберюша [10]. Проте, в наукових працях розглядалися здебільшого питання оперативно-розшукового документування під час оперативної розробки, а тому основна увага приділялася проведенню оперативно-розшукових заходів, які тимчасово обмежують права людини та (або) здійснюються після заведення оперативно-розшукової справи. До того ж сучасна правова основа діяльності оперативних підрозділів передбачає додаткові можливості використання результатів оперативно-розшукового документування у кримінальному провадженні, що, на нашу думку, визначає та актуалізує потребу в уточненні й подальшому науковому розвитку окремих положень тактики оперативно-розшукового документування.

Метою статті є з'ясування окремих найбільш ефективних та інноваційних, з точки зору практичного використання, тактичних прийомів документування злочинної діяльності підрозділами карного розшуку при проведенні опитування під час оперативного пошуку.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає М.А. Погорецький, оперативно-розшукову інформацію складають, зокрема, будь-які фактичні дані, які отримані відповідно до мети і завдань ОРД у визначений законом спосіб із незаборонених законом джерел уповноваженими на це суб'єктами [11]. Ми вважаємо, що ця теза є ключовою в розумінні потенційних можливостей оперативно-розшукового документування під час оперативного пошуку. Іншим важливим аспектом оперативно-розшукового документування є підпорядкованість його загальної мети (системно пов'язаних для її досягнення завдань) нормативно визначеним цілям суб'єктів, які здійснюють ОРД. Тактика, як система найбільш доцільних прийомів здійснення оперативно-розшукових заходів, є необхідною умовою ефективної реалізації поставлених завдань.

Розглядаючи тактику документування злочинів під час оперативного пошуку, ми виходимо з тієї правової позиції, що діяльність оперативних працівників у формі пошуку здійснюється виключно до заведення оперативно-розшукової справи. При цьому документування злочинних дій, залежно від оперативно-тактичної ситуації, може здійснюватися як з метою фіксації даних про закінчений склад злочину і початку кримінального провадження, так і для подальшої оперативної розробки осіб, з метою попередження та припинення їх протиправної діяльності.

Закон досі не визначає, які заходи можуть здійснюватися оперативними підрозділами до заведення оперативно-розшукової справи. Ми вважаємо, що потрібно вести мову про заходи, які не потребують спеціального дозволу керівника оперативного підрозділу та рішення про проведення

яких оперативний працівник приймає особисто в обстановці та ситуації, що складається. У спеціальній літературі до таких заходів, зокрема, відносять оперативне (розвідувальне) опитування, оперативний огляд (за винятком негласного огляду, що потребує судового дозволу), особистий пошук, наведення довідок та деякі інші заходи [12, с. 229].

Втім, визначення можливостей використання передбачених законодавством прав оперативних підрозділів під час документування потребує, на наш погляд, додаткового проведення нормативно-правового та логіко-юридичного аналізу окремих питань.

Практика ОРД, яка ґрунтується на положеннях Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та відомчих нормативно-правових положеннях, складалася таким чином, що до заведення оперативно-розшукової справи оперативний працівник міг здійснювати лише попередню перевірку отриманої інформації. При цьому його повноваження обмежувалися можливістю реалізації тих умовних заходів, рішення про проведення яких оперативний працівник приймав самостійно або з дозволу безпосереднього керівника. Такі заходи не потребували: 1) обов'язкового заведення ОРС, 2) зовнішнього (прокурорського чи судового) дозволу. Дії щодо попередньої перевірки оперативної інформації, за винятком окремих з них, що здійснювалися силами негласних оперативних підрозділів, не відносилися до оперативно-розшукових заходів. Дещо спірними у нормативно-правовому відношенні залишалися формальні підстави для залучення підрозділів Департаменту оперативної служби (ДОС) до їх проведення. За спеціальною інструкцією, працівник оперативного підрозділу міг доручити, зокрема, проведення окремих заходів для перевірки інформації, підрозділам ДОС до заведення оперативно-розшукової справи, проте проведення таких заходів силами підрозділів ДОС передбачало заповнення завдання з обов'язковим зазначенням даних про заведення ОРС, що ускладнювало практичну можливість реалізації передбачених цією нормою можливостей.

Стаття 9 Закону України «Про ОРД» передбачає, що в кожному випадку проведення оперативно-розшукової діяльності має заводитися оперативно-розшукова справа. Недоцільність та неможливість заведення ОРС відразу на початку здійснення заходів у формі оперативного пошуку обґрунтовується з позиції логічної послідовності дій оперативного працівника, адже підставою для заведення ОРС є лише перевірена інформація, а це вже потребує проведення певних заходів: 1) потрібно виявити оперативну інформацію; 2) здійснити її перевірку. Проте, здійснення заходів вже на стадії виявлення первинної інформації та її перевірки (діяльність у формі оперативного пошуку) передбачає документування фактичних даних, що можуть бути використані, зокрема, в якості доказів у кримінальному провадженні. Ми вважаємо, що, з точки зору необхідності дотримання раціонального характеру системи оперативно-розшукової протидії злочинності, а також швидкого та своєчасного відновлення прав фізичних та юридичних осіб, порушених у результаті вчинення злочину, система оперативно-розшукового документування, що здійснюється під час оперативного по-

шуку, має бути максимально пристосованою до можливості її безпосереднього використання у кримінальному провадженні. Така мета може бути досягнута лише у сукупному поєднанні нормативно-правових, а також тактичних можливостей і механізмів. Їх потрібно розглянути докладніше на прикладі найбільш ефективних, з токи зору документування під час оперативного пошуку заходів, а саме – оперативного опитування.

Нагадаємо, що нормативне визначення таких понять як метод, захід та форма ОРД сьогодні відсутні. Правові підстави діяльності підрозділів карного розшуку у формі оперативного пошуку та безпосередні права оперативних працівників передбачено у статті 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». Тому право опитувати осіб за їх згодою потрібно одночасно розглядати як у правовому, так і в організаційно-тактичному контексті з позиції найбільш ефективного проведення опитування з метою документування оперативними підрозділами злочинів та інших фактів, що мають значення для протидії злочинності.

Оперативне, або розвідувальне, опитування є найбільш поширеним методом діяльності працівників карного розшуку під час виявлення та перевірки раніше невідомої інформації, що становить оперативний інтерес. Опитування осіб для отримання та фіксації оперативної інформації, якою вони можуть володіти (п. 1 ч.1 ст. 8 ЗУ «Про ОРД»), є також основним способом документування під час оперативного пошуку. Під час опитування оперуповноважені входять у безпосередній контакт з особами, обізнаними про осіб і факти, що становлять оперативний інтерес, обставини скоєних злочинів, інші обставини і події, що мають значення для протидії злочинності. Залежно від конкретних обставин, під час оперативного пошуку проводиться гласне, зашифроване та негласне опитування, результати якого фіксуються на матеріальних носіях. Шляхом опитування під час оперативного пошуку документується різноманітна інформація, що може бути безпосередньо пов'язана з обставинами підготовки та вчинення злочину, а саме: дані про час, місце, спосіб, предмет злочинного посягання, прикмети злочинця тощо. Прийоми встановлення контакту з особою та отримання інформації під час опитування докладно вивчаються психологією оперативно-розшукової діяльності та є достатньо розробленими на сучасному науково-практичному рівні. З іншого боку, враховуючи, що документування під час опитування передбачає обов'язковий елемент фіксації отриманої від опитуваного інформації, сучасні тактичні рекомендації щодо проведення опитування та фіксації його результатів мають забезпечувати можливість досягнення за допомогою опитування результатів, які відповідатимуть вимогам глави 4 Кримінального процесуального кодексу щодо доказів та доказування.

Традиційно вважалося, що інформація, отримана під час розвідувального опитування при отриманні та перевірці інформації про підготовку та вчинення злочину, може використовуватися оперативними працівниками та слідчими для висунення версій та визначення тактики подальшого допиту. Лише після отримання свідчень від раніше опитуваних осіб як свідків у порядку, визначеному кримінально-процесуальним законодавством,

повідомлені ними раніше дані набували сили судових доказів [3, с. 131]. Проте правові умови, що визначають можливості використання результатів ОРЗ, суттєвим чином змінилися.

Правові підстави використання результатів опитування, отриманих під час оперативного пошуку, в якості доказів у кримінальному провадженні містяться у чинному КПК. Так, відповідно до ст. 93 КПК сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом, зокрема, отримання документів і відомостей від органів державної влади та службових осіб. Відповідно до ст. 84 КПК, документи є процесуальними джерелами доказів. Нормативне поняття документа також визначено у КПК (ст. 99) як спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. Відповідно до тієї ж норми, матеріали, в яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб та груп, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність", за умови відповідності вищенаведеним вимогам, є документами та можуть використовуватися у кримінальному провадженні як докази.

Як бачимо, норми чинного КПК визначають загальні умови використання матеріалів, отриманих оперативними підрозділами у кримінальному провадженні. Сучасні тактичні рекомендації щодо оперативно-розшукового документування злочинних дій та іншої інформації під час опитування мають відповідати цим вимогам.

Відповідно до ст. 87 КПК, недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення таких прав. При обранні та використанні тактичних прийомів опитування оперативні працівники мають враховувати, що відповідно до закону суд зобов'язаний визнати істотним порушеннями прав і основоположних свобод людини, зокрема, такі дії:

- 1) отримання доказів внаслідок катування, жорстокого або такого, що принижує гідність особи, поведження або погрози застосування такого поведження;
- 2) отримання пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права.

Таким чином, якщо під час опитування мається на меті використання отриманих від особи пояснень в якості доказів, мають бути застосовані лише ті тактичні прийоми опитування, які відповідають вищезазначеним вимогам.

З правової точки зору, потрібно додатково з'ясувати питання щодо застосування у процесі опитування технічних засобів аудіо- та відеозапису, адже це визначає форму фіксації результатів опитування. На нашу думку, якщо оперативний працівник повідомляє особі про право відмовитися від дачі показань та не відповідати на запитання (потрібно, щоб це будь-яким

чином було зафіксовано), використовувати такі засоби можна як гласно, так і негласно. КПК, Закон України «Про ОРД» та інші нормативно-правові акти, що становлять правову основу ОРД, не містять обмежень та регламентацій щодо цього. До того ж положення статті 107 КПК «Застосування технічних засобів фіксування кримінального провадження» про попереднє повідомлення осіб про застосування таких засобів, тобто вимога гласності технічної фіксації, поширюється виключно на процесуальні (в межах кримінального провадження) дії. Втім, ці питання залишатимуться дискусійними до належного нормативного закріплення відповідних повноважень оперативних працівників.

Викладене дозволяє зробити **висновки** про таке.

Розглянуті правові аспекти використання можливостей опитування надають змогу визначити межі тактичного маневру та намітити певні алгоритми дій оперативного працівника під час опитування залежно від оперативно-тактичної ситуації. Відразу зазначимо, що потреба належної фіксації даних отриманих під час опитування, відповідно до вимог КПК, а також дотримання інших вимог КПК, що вже були розглянуті, мають значення у випадках, якщо результати опитування можуть стати перспективними щодо використання у кримінальному провадженні. Тому потрібно розглянути основні тактичні моделі оперативного документування, які, на нашу думку, можуть впливати з типових оперативно-тактичних ситуацій у роботі підрозділів карного розшуку.

Перша умовна модель відповідає оперативно-тактичній ситуації, при якій оперативний працівник на підставі аналізу інформації про особу опитуваного та його мотивації під час спілкування передбачає відвертість особи, за умови відносного дотримання конфіденційності (небажання особи надати письмове пояснення). Іншими словами, йдеться про негласне опитування з зашифрованою або без зашифровки мети. Для цього, відповідно до вимог ст. 87 КПК «Недопустимість доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав та свобод людини», оперативний працівник може в усній формі повідомити особу про право відмовитися від надання пояснень та відповідей на запитання. Нагадаємо, що законодавством не визначено обов'язкової письмової форми для цього. Залежно від ситуації, оперативник під час такого опитування може здійснювати гласно або негласно фіксацію його ходу та результатів. При цьому, в разі необхідності, при отриманні даних, що є підставою для початку кримінального провадження та матимуть в подальшому доказове значення, матеріальні носії відповідної інформації можуть бути використані як документи в якості доказів у кримінальному провадженні.

Друга умовна модель відповідає ситуації гласного розвідувального опитування із зашифрованою мети. Так, при складанні письмового пояснення опитуваний може повідомити окремі відомості за умови, що у поясненні про це не буде зазначено, в іншому випадку, він попереджає оперативника про те, що не підпише пояснення. Використання технічних засобів негласної фіксації інформації під час документування сприятиме доповненню важливих, з точки зору доказового значення, прогалин, які можуть

бути відсутні у письмовому поясненні.

Також потрібно зазначити, що опитування осіб з їх добровільної згоди передбачено законом як право працівників оперативних підрозділів. Обов'язкове використання засобів технічної фіксації при цьому не передбачено чинними нормативно-правовими актами, що потребує, з урахуванням вимог статті 19 Конституції України, виправлення у нормативно правовій площині.

З іншого боку, якщо поверхово проаналізувати розглядувані проблеми, то, на перший погляд, може виникнути питання про можливість оцінки дій щодо негласного використання засобів технічного фіксування результатів опитування в якості оперативно-розшукових заходів з аудіо- та відео-контролю особи, які мають здійснюватися згідно з положеннями статей 260, 263–265 Кримінального процесуального кодексу України. Проте такий погляд є хибним, адже опитування є передбаченим у законодавстві правом уповноваженої на це посадової особи (оперативного працівника), а тому положення закону, що визначають загальні та окремі положення про втручання у приватне спілкування, не можуть поширюватися на такі дії.

Бібліографічні посилання

1. Долженков О. Ф. Основи розвідки в середовищі та інфраструктурі злочинності : монографія / О. Ф. Долженков, В. А. Некрасов, Ю. Е. Черкасов; за заг. ред. О. М. Бандурки. – Одеса, 2003.
2. Козаченко И. П. О понятии и сущности оперативно-розыскной тактики / И. П. Козаченко // Оперативно-розыскная тактика ОВД. – М., 1988.
3. Никифорчук Д. Й. Теоретичні та практичні засади протидії незаконному обігу наркотичних засобів : монографія. – К., 2009.
4. Орлов Ю.Ю. Тактика негласного проникнення в приміщення, транспортні засоби та інші місця // Наук. вісник КНУВС. – 2007. – № 3. – Ч. 2. – С. 19–31.
5. Ортинський В. Л. Протидія нелегальній економіці засобами ОРД : монографія / В. Л. Ортинський. – Львів, 2004.
6. Снигерев А. П. Раскрытие умышленных убийств : учебное пособие / А. П. Снигерев, И.М. Колошко. – Х., 1996.
7. Шинкаренко І. Р. Правові та організаційно-тактичні питання діяльності підрозділів кримінального пошуку органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / І. Р. Шинкаренко. – Х., 1997.
8. Шелухін М.Л. Оперативно-розшуковий захист особи, власності та державних інтересів органами внутрішніх справ на залізничному транспорті : автореф. дис. .. доктора юрид. наук : 12.00.09. – Одеса, 2010.
9. Шендрик В. В. Оперативна комбінація: теоретико-правові та організаційно-тактичні основи : дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / В. В. Шендрик. – Х., 2005.
10. Хараберюш І. Ф. Використання оперативно-технічних засобів щодо протидії злочинам у сфері нових інформаційних технологій : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / І. Ф. Хараберюш. – Львів, 2006.
11. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія / М.А. Погорецький. — Х., 2007.
12. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ : Загальна частина : підручник / за ред. С.П. Черних, М.П. Водька, О.Ф. Долженкова. – К., 2012.

Биляев В. А. Актуальные вопросы тактики документирования преступной деятельности подразделениями уголовного розыска про проведении опроса во время оперативного поиска. Рассмотрены тактические особенности получения и фиксации информации подразделениями уголовного розыска ОВД Украины при проведении опроса во время оперативного поиска с целью обеспечения возможности ее ис-

пользования во время уголовного производства.

Ключевые слова: оперативный поиск, оперативно-розыскное документирование, тактика документирования, разведывательный опрос.

Bilyayev V. O. Pressing issues of criminal activity documenting tactics by criminal investigation units at the reconnaissance questioning during operational search. The article deals with tactical features of obtainign and fixing information by criminal investigation units of the internal affairs bodies of Ukraine during reconnaissance questioning in the course of operational search in order to allow its use in criminal proceedings.

Identification and verification of previously unknown information about people, facts and objects of the material world, which constitute an operational interest in the activities of operational units of the internal affairs bodies are defined as a separate form of operational-search activity – operational search.

Implemented, due to the adoption of the new Criminal Procedural Code in operational units practice legislative innovations require significant timely scientific-methodological supports of traditional and modern directions of of the use by criminal investigation departments of capabilities of poperational-search activity in fighting crime and, in particular, the improvement of the most effective methods and techniques of documenting crimes during operational-search measures. One of the most effective measures taken during operational search is a questioning of individuals who possess operational information.

The current legal basis of the operating units provides additional opportunities to use the results of operational-search documentation in criminal proceedings, which, in the author's opinion, identifies and actualizes the need to clarify and further scientific development of certain provisions operational search documentation tactics.

The author found some of the most effective and innovative in terms of practical use, tactical ways of documenting criminal activity by criminal investigation units in the reconnaissance questioning during operational search.

Considered in the paper legal aspects of use of the reconnaissance questioning give an opportunity to define the limits of tactical maneuver and identify some algorithms for operational officer actions during reconnaissance questioning, depending on operational-tactical situation.

Keywords: operative search, operative-search documenting, tactic of documenting, reconnaissance questioning.

Надійшла до редакції 02.02.2013

В. В. Ключ

кандидат юридичних наук, доцент,
(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.85 : 343. 3: 343.341(477)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДУХОВНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Розглянуто причини зростання кількості правопорушень, які вчиняються релігійно-політичними групами, організованими злочинними угрупованнями, злочинними організаціями, та запропоновано шляхи боротьби з ними.

Ключові слова: духовна безпека держави, національна безпека, релігійно-політична група, організоване злочинне угруповання, злочинна організація, глобалізація, глобальні проблеми.

Постановка проблеми. Обов'язком правової держави є захист та забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Духовні цінності посідають значне місце в системі забезпечення релігійної безпеки держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі складові забезпечення національної безпеки держави були досліджені в роботах українських та зарубіжних учених: В.Г. Беспалько, В.О. Глушкова, О.Ф. Долженкова, М.М. Галамби, В.В. Крутова, Т.В. Кузнецової, В.В. Костицького, А.Г. Лекаря, А.В. Лукашова, С.С. Овчинського, В.М. Петрика, М.В. Палія, М.Б. Сакаяна, І.В. Слюсарчука, А.І. Хвилі-Олінтера тощо.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку із поширенням неорелігій перед державою постає питання про те, наскільки далеко демократичне суспільство може йти шляхом послідовної реалізації фундаментального принципу свободи совісті. Нічим не обмежене розповсюдження неорелігійних культур значною мірою ставить під загрозу як безпеку людини, так і національні інтереси України. У багатьох країнах, демократичність устрою яких не викликає сумнівів, діяльність ряду культур заборонена або обмежена законами. Певні кроки в цьому напрямі здійснюються й у нашій країні, наприклад, у зв'язку із сумновідомим „Великим Білим Братством”, тощо [1].

Моніторинг ЗМІ, що здійснюється Книжковою Палатою України, свідчить, що цілеспрямована зовнішня PR-кампанія стосовно України ведеться постійно, держава піддається відчутному інформаційно-психологічному тиску. Наявність зовнішніх інформаційних загроз і відсутність чіткої національної політики в інформаційній сфері є чинниками, які характеризують нездатність держави забезпечити ефективну протидію на національному рівні [2].

Про складність ситуації в Україні свідчить велика кількість незаконного придбання зброї, а також виготовлення вибухових речовин. Такий стан справ сприяє тому, що в Україні намагаються знайти притулок представники деяких іноземних екстремістських і релігійних організацій [3].

Аналізуючи чинне вітчизняне та зарубіжне законодавство, необхідно звернути увагу на те, що в „Стратегії національної безпеки України” № 105/2007 від 12.02.2007 (в редакції указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012) та „Стратегії національної безпеки Росії до 2020 року” № 537 від 26.05.2009 року духовна безпека займає значне місце.

Останнім часом велику стурбованість викликає діяльність релігійних культур деструктивного типу – деструктивних сект, які створюють реальну загрозу правам людини й свободам громадян України. Європейські країни, зважаючи на необхідність захисту прав людини від негативного впливу деструктивних культур, приймають відповідні законодавчі та інші нормативно-правові акти, що обмежують діяльність тоталітарних сект та вирішують проблеми подальшого їх існування, а також запобігання їх небезпечному функціонуванню та радикалізації. В той же час слід підкреслити, що Україна проводить непослідовну політику, тримається осторонь і залишається країною, громадяни якої не захищені від псевдорелігійного тоталітарного радикалізму. Деструктивні секти визначаються як особливі організації авто-

ритарного типу, лідери яких, прагнучи до влади над своїми послідовниками, приховують свої справжні наміри під релігійним, політико-релігійним, психотерапевтичним, оздоровчим, освітнім, науково-пізнавальним, культурологічним й іншим прикриттям. Міжнародна практика засвідчує стурбованість поширенням деструктивних неорелігій з боку світової спільноти та урядів багатьох країн світу. З цією метою вони, одностайно підтверджуючи антигуманний і антихристиянський характер радикалізації деструктивних сект, вживають відповідних запобіжних заходів і захищають права традиційних церков [4].

В останні роки в Україні особливо активно насаджується ідеологія діяльності товариств з окультною ідеологією, які займаються деструктивною діяльністю, та тоталітарних сект, іноземних екстремістських і релігійних організацій, визнаних за поданням Генпрокуратури РФ, Верховним судом РФ екстремістськими. На сьогодні їх діяльність заборонена на території Російської Федерації.

Тоталітарною релігійною сектою потрібно вважати релігійну організацію, діяльність якої спрямована на порушення прав і свобод громадян шляхом використання заходів небезпечного деструктивного впливу на духовний світ людини. Під деструктивним впливом на духовний світ людини можна розуміти окультний, руйнівний вплив та інші маніпуляції з емоційно-вольовою сферою людини, з використанням емоційних та психологічних перенавантажень, стресів, індивідуальної схильності до навіюваності, безвілля, недостатнього розумового розвитку і незрілості емоційно-вольової сфери особи, що веде до втрати соціальних орієнтирів або цінностей, зниження власної самооцінки, тимчасового розладу психічної діяльності.

Щодо релігійних цінностей, то у міжнародному законодавстві вони також набувають значущості. У “Стратегії національної безпеки Росії до 2020 року” № 537 від 26.05.2009 року духовні цінності займають першочергове місце.

Згідно з резолюцією 36/55 Генеральної асамблеї ООН в контексті декларації про ліквідацію усіх форм дискримінації на ґрунті релігії від 25 листопада 1981 р., в ст. 1 п. 3 зазначено, що свобода проповідувати будь-яку релігію має бути обмежена згідно із законом, який потрібен для охорони громадського порядку та безпеки.

Крім вищезазначеного, можна додати, що Національна асамблея Франції визначила як загрозу вплив таких організацій по десяти показниках їхньої деструктивної діяльності:

1. Дестабілізація свідомості.
2. Фінансові вимагання.
3. Вплив на розрив зв'язку з колишніми знайомими.
4. Вербування дітей.
5. Антигромадські заклики.
6. Порушення громадського порядку.
7. Пред'явлення обвинувачення, проведення досудового слідства стосовно осіб чи організації, притягнення до суду.
8. Порушення порядку економічної діяльності.

9. Проникнення у структури влади.

10. Замах на фізичне здоров'я.

Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Рекомендацію № 1412 (1999) „Протиправні дії сект”, в котрій висловлюється занепокоєння стосовно груп, що вважаються сектами, незалежно від того, називаються вони релігійними, езотеричними чи спіритуальними. У цьому документі наголошено на крайній необхідності пересвідчитися, чи відповідають дії цих груп, незалежно від релігійної, езотеричної чи спіритуальної природи, принципам демократичного суспільства [4].

Із досвіду Російської Федерації можна констатувати, що вже сьогодні якість забезпечення релігійної безпеки покращується у зв'язку із заборонаю матеріалів, які містять загрози релігійній безпеці. Згідно зі ст. 13 Федерального закону “Про протидію екстреміській діяльності” № 114 від 25 липня 2002 року, зі змінами на 29 квітня 2008 року, вже на сучасному етапі заборонено видавничу діяльність тоталітарних сект.

Також у квітні 2008 року директор ФСБ як нову терористичну загрозу для Росії визначив „Хізб ут-Тахрір” та „Ісламський рух Узбекистану”, „які намагаються перенести свою злочинну діяльність в Уральський регіон”. Після того, як у 2003 р. організацію визнали терористичною, членів „Хізб ут-Тахрір” стали звинувачувати в участі у забороненій судом екстремістській організації (ст. 282-2 УК РФ), а також у залученні до терористичної діяльності (ст. 205-1 УК РФ) і навіть в організації злочинного співтовариства (ст. 210 УК РФ). Згідно зі ст. 13 Федерального закону Росії “Про протидію екстремістській діяльності” № 114 від 25 липня 2002 року, зі змінами на 29 квітня 2008 року, вже на сучасному етапі заборонено видавничу діяльність тоталітарних сект (свідків Ієгови, саєнтологів тощо).

Із досвіду США, можна зазначити, що політика запобігання можливим негативним наслідкам радикалізації діяльності деструктивних сект будується в Сполучених Штатах переважно на впровадженні широкої інформованості суспільства. Будь-яка інформація такого характеру підлягає оприлюдненню через всі засоби масової інформації до комп'ютерної мережі включно. У США діє закон про відповідальність за психонасилля і майже 2000 правових норм, що регулюють взаємовідносини держави з релігійними організаціями [4].

На території України діють такі деструктивні (тоталітарні) секти: Харизмати («Рух віри»); «Свідки Ієгови»: «Мормони»; «Церква об'єднання Муна»; «Міжнародна Церква Христа»; Саєнтологічні центри (Київська Община Церкви Саєнтології, Центр «Діанетика» міста Одеса, Полтави тощо); «Діти Бога»; «Церква Сонця», «Нью Ейдж», різноманітні сатанинські культи тощо. Більш того, зазначений перелік деструктивних релігійних об'єднань, який необхідно постійно оновлювати, не є вичерпним.

Небезпека з боку тоталітарних сект вбачається і тому, що їх діяльність може набувати ознак радикальної, іноді навіть терористичної. Сьогодні дослідники питань протидії тероризму виокремлюють такий його напрямок, як релігійний тероризм.

Крім цього, спостерігається тенденція розвитку мережі товариств з оку-

льтною ідеологією, її зв'язків з транснаціональною організованою злочинністю, що є загрозою національній безпеці, зокрема її духовній складовій.

В Україні ситуація у сфері релігійної безпеки, як складової духовної безпеки України, не врегульована на належному рівні, хоча спроба деяких народних депутатів України вплинути на ситуацію, що склалася, були. Так, зареєстровані на минулому скликанні Верховної Ради України: Проект Закону України „Про внесення змін та доповнень до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” (щодо релігійних сект), Проект Закону „Про внесення змін до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації (щодо запобігання діяльності релігійних культів деструктивного типу та тоталітарних сект)”, Проект Закону України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії екстремізму”, Проект Закону „Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо заборони діяльності екстрасенсів, знахарів, ворожок, хіромантів та послуг з передрікання майбутнього (долі)”, Проект Закону „Про внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України” (щодо захисту суспільної моралі), Проект Закону „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії”, Проект Закону „Про внесення змін до деяких законів України” (щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів), Проект Закону „Про внесення змін до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації“ тощо.

Не погоджуємося з думкою, що в Україні недостатньо правових підстав для здійснення охорони сфери релігійних відносин. Для зміцнення національної безпеки доцільно було доповнити чинне законодавство термінологією та роз'ясненнями релігійних термінів, понять і розкрити основні види й ознаки, які притаманні деструктивним релігійним організаціям [5]. На нашу думку, на законодавчому рівні не врегульована належним чином духовна безпека як об'єкт кримінально-правової охорони. Духовна безпека є фундаментальною складовою національної безпеки України, а тому тільки при швидкому законодавчому реагуванні на новітні виклики у сфері духовної безпеки можна ефективно забезпечити сталий та міцний механізм протидії новим загрозам у контексті національної безпеки України.

Сьогодні існують сучасні загрози з боку тоталітарних сект у сфері релігійної безпеки і національної безпеки в цілому, що можуть призвести до незворотних процесів втрати державності та суверенітету, спричинити значну шкоду громадянам України. Останнім часом спостерігається значний вплив іноземних сект та релігійних рухів, екстремістських організацій західного походження на релігійну ситуацію в Україні. Порушуються права людини (право на інформацію) при вербовці adeptів сект, які свідомо дають неповну інформацію про діяльність своєї організації з метою втягнення нового адепта у свою діяльність. На сьогодні існує досвід, наприклад, Російської Федерації, щодо заборони екстремістської діяльності тоталітарних сект (Свідки Ієгови, саєнтологів тощо), які становлять значну загрозу релігійній безпеці держави.

Незважаючи на зовнішню розмаїтість сект, їхні внутрішні правила

схожі. Члени секти підкоряються жорсткій дисципліні, що має часто характер тоталітарного поневолення з маніпулюванням волею особи. У багатьох сектах керівні центри й основні джерела фінансування знаходяться за кордоном. Авторитет вчителя в сектах надзвичайно високий. Потім – близьке оточення (довірені особи), середня ланка – активісти і рядові сектанти. Ієрархічні структури сект і злочинних угруповань дуже схожі. В ім'я інтересів секти їхнім членам звичайно дозволяються будь-які вчинки: обман, зрадництво аж до кримінально караних дій.

У духовному плані головний пріоритет їхньої діяльності – дискредитація традиційних віросповідань, у першу чергу Православ'я, що руйнує єдину духовну структуру країни. Тут вони спекулюють на необізнаності більшості громадян України в релігійних питаннях.

Проблема духовної безпеки загалом – це необхідність забезпечення належного функціонування всієї духовної сфери суспільства. Втрата людиною, суспільством духовних цінностей супроводжується втратою життєвих орієнтирів, ціннісним вакуумом, і, як наслідок, руйнується духовний, морально-вольовий стрижень особистості, настає духовна криза соціуму.

Висновки. Враховуючи викладене вище, з метою покращення ефективної діяльності правоохоронних органів України пропонуємо зосередити увагу законодавців у такому напрямі: держава повинна чітко реагувати на протиправну діяльність іноземних сект та релігійних рухів, екстремістських організацій, для чого потрібно внести зміни до Кримінального кодексу України з метою належної кваліфікації злочинів, які вчиняються на релігійному ґрунті, порушують релігійну безпеку особи, суспільства і держави. Крім того, потрібно внести зміни до КПК України, чітко визначити підслідність вищезазначених видів злочинів.

Слід погодитися з думкою І.Р. Шинкаренка, який констатує, що поряд із структурною перебудовою правоохоронних органів мають відбуватися і функціональні зміни в їх діяльності. В цьому аспекті особливої уваги і нового осмислення потребує запобіжна діяльність правоохоронних органів як важіль боротьби зі злочинністю. Для впровадження світових стандартів у діяльність правоохоронних органів України та приведення структури сектора безпеки у відповідність до вимог часу потрібно вирішити такі завдання:

1. Вдосконалення чинного законодавства: визначення на законодавчо-нормативному рівні механізму забезпечення безпеки громадян та нейтралізації загроз національній безпеці України, розподілу компетенції та виокремлення конкретних функцій – завдань правоохоронних структур сектора безпеки.

2. Розробка науково обґрунтованих методик внутрішнього і зовнішнього оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів сектора безпеки України щодо забезпечення нейтралізації загроз національній безпеці України.

3. Уніфікація національної системи правоохоронних органів сектора безпеки України відповідно до стратегічного розподілу завдань протидії злочинності.

5. Створення дієвої системи координаційної правоохоронної діяльності складових сектора безпеки [6].

Погоджуємося з думкою, що існує необхідність вжиття певних заходів на державному рівні, спрямованих на виявлення, профілактику та запобігання радикалізації деструктивних сект в Україні, а саме:

- забезпечення координації діяльності законодавчих, правоохоронних та судових органів у сфері захисту громадян, що постраждали від впливу деструктивних сект, організація ефективної діяльності у системі правоохоронних органів та органів безпеки спеціалізованих структур по роботі з релігійними організаціями;

- створення міжвідомчої комісії для вивчення проблем існування деструктивних сект та радикалізації їх діяльності, як загрози національній безпеці, у складі представників ВР України, РНБО, СБ України, МВС України, Генеральної прокуратури, МЗС України тощо;

- визначення системи соціальних, соціально-психологічних та духовно-педагогічних заходів, спрямованих на профілактику та попередження негативних наслідків впливу на громадян деструктивних сект;

- узагальнення та використання досвіду європейських країн у вирішенні проблем контролю, діагностики, профілактики та обмеження деструктивних сект, що порушують права людини [4].

З огляду на вищевикладене, зазначимо, що потрібно створити окремий департамент МВС України (наприклад, використовуючи досвід РФ, підрозділи „Е”) щодо забезпечення релігійної безпеки України, до складу якого ввійдуть відповідні структурні підрозділи. Метою створення окремого департаменту МВС України нового типу повинно стати:

по-перше, підвищення ефективності діяльності у сфері гарантування релігійної безпеки людини, родини, суспільства та держави, створення умов сталого розвитку релігійної безпеки;

по-друге, у сфері правозахисної діяльності пріоритетом забезпечення релігійної безпеки, як складової духовної безпеки України;

по-третє, боротьба із злочинами, скоєними на релігійному ґрунті, які порушують релігійну безпеку особи, суспільства і держави.

Бібліографічні посилання

1. Парахонський Б.О., Сьомін С.В. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України.

2. Гастинщиков В.Г. Інформаційно-психологічні операції сучасності // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (5–6 листопада, м. Кіровоград). – Кіровоград, 2009. – С. 173–176.

3. Копан О.В. Організована злочинність як загроза національній безпеці України // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (5–6 листопада, м. Кіровоград). – Кіровоград, 2009. – С. 8–16.

4. Глушков В.О., Надьон Ю.О. Запобігання радикалізації діяльності деструктивних релігійних об'єднань в Україні. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 21 вересня 2012 р.). – Дніпропетровськ, 2012. – С. 59–62.

5. Погребняк О.О. Порівняльний аналіз законодавства зарубіжних країн, що регулює сферу релігійних відносин // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (5–6 листопада, м. Кіровоград). – Кі-

ровоград, 2009. – С. 165–167.

6. Шинкаренко І. Р. Проблеми реформування сектора безпеки України Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (18–19 листопада 2010 р., м. Кіровоград) / за заг. ред. В.П. Петкова. – Кіровоград, 2010. – С. 15–18.

7. Ключ В.В. Нові вірування і проблема національної безпеки України // наука і правоохоронна. ДНДІ. – 2010. – № 2(8). – С. 99–104.

8. Про основи національної безпеки України : Закон України № 964-IV // ВВР України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

9. Про стратегію національної безпеки України : указ Президента України, затверджено постановою КМ України № 105 від 12 лютого 2007 р. (в редакції указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14823.html>.

Ключ В. В. Особенности обеспечения духовной безопасности Украин в современных условиях. Рассмотрены причины увеличения количества правонарушений со стороны религиозно-политических групп, организованных преступных группировок, преступных организаций и предложены пути борьбы с ними.

Ключевые слова: *духовная безопасность государства, национальная безопасность, религиозно-политическая группа, организованная преступная группировка, преступная организация, глобализация, глобальные проблемы.*

Klyus V. V. Features of ensuring spiritual safety of Ukraine in modern conditions.

The article examines reasons for the growing number of offenses committed by religious and political groups, organized criminal groupments, criminal organizations.

Spiritual values play a significant role in the system of religious security. It is the legal state duty to protect and ensure rights and freedoms of the man and the citizen. Due to the proliferation of new religions to the state raises the question of how far a democratic society can go through the consistent implementation of the fundamental principle of freedom of conscience. Unfettered proliferation of new religious cults greatly jeopardizes both human security and national interests of Ukraine.

In order to improve the efficient operation of law enforcement bodies of Ukraine the author proposed to focus legislators' attention in such direction: the state must clearly respond to the illegal activities of foreign sects and religious movements, extremist organizations. This needs to amend the Criminal Procedural Code of Ukraine to ensure proper evaluation of crimes that are committed on religious grounds, violate religious security of individuals, society and the state. It is necessary to clearly define investigative jurisdiction of aforementioned crimes.

It's necessary to establish a separate department of the MIA of Ukraine (for example, using the experience of the Russian Federation, subdivisions "E") to ensure religious security of Ukraine, which would enter the appropriate organizational units. The purpose of establishment of a separate Department of the MIA of Ukraine of a new type must be: 1) increasing the efficiency in ensuring the religious safety of individual, family, society and the state, creating conditions for sustainable development of religious security; 2) in the area of advocacy the priority is to ensure the religious security as a part spiritual security of Ukraine; 3) combatting crimes committed on religious grounds, violating religious security of the person, society and the state.

Keywords: *spiritual security of state, national safety, religious-political group, organized criminal group, criminal organizations, globalization, global problems.*

Надійшла до редакції 02.02.2013

Н.В. Павлова

кандидат юридичних наук

(Криворізький факультет Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 343.137.9

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДИСТАНЦІЙНОГО СУДОЧИНСТВА

Досліджено питання можливості використання дистанційного досудового розслідування та судового провадження. Проаналізовано позитивні моменти та проблеми проведення дистанційного розслідування та судового провадження. Сформульовано пропозиції у практику застосування даного інституту.

Ключові слова: дистанційне досудове розслідування, дистанційне судове провадження, кримінальне провадження, технічні засоби, відеоконференцв'язок.

Постановка проблеми. У період «технічного прогресу», коли відбувається модернізація та комп'ютеризація всіх сфер життєдіяльності суспільства, сучасні технічні засоби надають можливість підвищити продуктивність праці та якість результату не тільки у виробничих процесах, а й під час прийняття слідчих та судових рішень. 19 листопада 2012 року вступив у дію новий Кримінальний процесуальний кодекс, який став «революційним» у багатьох процесуальних аспектах. Одним із стратегічних заходів вирішення завдань кримінального судочинства стало запровадження норми, яка передбачає можливість проведення допиту, впізнання під час досудового розслідування і процесуальних дій у суді в режимі відеоконференції. У цьому випадку законодавець вводить поняття дистанційного досудового розслідування та судового провадження, визначає умови та підстави його здійснення. Переваги появи у кримінальному процесі такого нового інституту як дистанційне провадження очевидні й безперечні. А втім, нечітка регламентація окремих його положень викликає сумніви з приводу можливості повноцінної реалізації прав учасників кримінального судочинства під час такого віртуального розслідування та судового провадження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі аспекти зазначеної проблеми привертали до себе певну увагу науковців, зокрема: Л.М. Лобойка, Т.М. Михальчука, М.І. Пашковського, Д.П. Письменного, А.С. Сизоненка, М.І. Смирнова, В.М. Тертишника та інших, праці яких і стали науковим підґрунтям цієї статті. Проте питання дистанційного досудового розслідування і судочинства залишається дотепер спірним, малодослідженим та актуальним, враховуючи достатньо нетривалу історію застосування телекомунікаційних технологій в юридичному процесі.

Наукового дослідження потребують правові підстави застосування даної технології, межі допустимості та порядок її використання у криміна-

льному провадженні, а також питання надання юридичної сили відомостям, отриманих шляхом відеоконференції.

Викладене дає змогу акцентувати увагу на актуальності тематики та перспективах розвитку інституту дистанційного провадження.

Метою статті є дослідження правових засад, проблем, можливості та перспективності дистанційного досудового розслідування та судового провадження.

Для досягнення вказаної мети необхідно виконати такі завдання:

- дослідити існуючий зарубіжний досвід проведення дистанційних досудових та судових проваджень;
- з'ясувати специфіку та проблеми дистанційного досудового розслідування та судового провадження в Україні;
- визначити перспективи використання дистанційного досудового розслідування та судового провадження, а також сформулювати пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства та юридичної практики в даному контексті.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом у світі серйозно обговорюються питання щодо розширення застосування високих технологій у кримінальному судочинстві. Ряд держав вже створили нормативно-правові основи використання відеоконференції, а також накопичили немалий досвід її застосування в галузі кримінального судочинства.

Вперше відеоконференцзв'язок під час кримінального судочинства було застосовано американськими процесуалістами і вже сьогодні дана технологія використовується у США на всіх стадіях кримінального процесу. В Італії допит у режимі відеоконференції проводять з метою забезпечення безпеки не тільки свідків і потерпілих, але й обвинувачених. З 1996 р. там діє система, за допомогою якої під час судових слухань можна одержати зображення та почути голос свідка, до якого застосовуються заходи безпеки, котрого всі, за винятком судді, бачать тільки зі спини [2, с. 34]. У ряді держав (наприклад Бельгії, Франції, Англії, Австралії) також передбачено дистанційне проведення допиту за схожих підстав [1, с. 4].

Законодавство Канади (ст. 650) допускає можливість участі обвинуваченого у процесі судового розгляду «шляхом використання кабельного телебачення або іншими засобами, що дозволять суду та обвинуваченому брати участь у одночасному візуальному зв'язку». Також передбачено надання показань свідка шляхом використання даної технології. Інтенсивно запроваджується та широко застосовується відеоконференцзв'язок і в судах Індії, де відомості, отримані шляхом такої технології, вважаються доказами. Дистанційну участь шляхом відеоконференції у ході судового розгляду апеляційної та касаційної інстанції нормативно закріплено й у КПК Білорусії, Росії, Казахстану [6, с. 772].

Аналіз зарубіжного законодавства дає змогу зробити висновок, що, незалежно від процесуальних вимог кожної держави, є одне правило, що є єдиним та обов'язковим для всіх: для ефективного забезпечення прав обвинуваченого останній повинен мати можливість безпосередньо брати участь в отриманні і перевірці доказів, отриманих шляхом використання ін-

формаційних технологій. Критерієм, що визначає можливість застосування відеоконференцій, є особлива важливість доказів і неможливість відповідної особи через об'єктивні та суб'єктивні обставини постати перед слідчим та судом [9, с 95]. Отже, використання новітніх інформаційних технологій у здійсненні кримінального судочинства є досить позитивним досвідом і його й далі необхідно активно запроваджувати.

Для України спроба запровадити інформаційні технології була вже у 2011 році шляхом внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу у вигляді введення нової норми (ст. 85-3), яка передбачала можливість використання у кримінальному судочинстві процедури телефонної конференції та відеоконференції. Передумовою цьому стало прийняття Закону «Про внесення змін у деякі законодавчі акти України у зв'язку з ратифікацією Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах». Ратифікувавши Протокол, Україна внесла в КПК відповідні зміни [7].

Проте будь-які перетворення в законодавстві завжди традиційно піддаються критиці. Не стали винятком і положення про проведення відеоконференцій під час проведення досудового розслідування та судового розгляду справ у кримінальному процесуальному кодексі 2012 року. Прозора й чітка, на перший погляд, процедура, може містити у собі загрози повноцінній реалізації прав учасників процесу.

Розглянемо більш детально положення нового Кримінального процесуального кодексу. Так, під час досудового розслідування закон дозволяє проводити у режимі відеоконференції лише дві слідчі дії – допит та впізнання (ст. 232). Стаття 336 КПК містить положення, що дозволяють проводити окремі процесуальні дії й у суді при трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування та дистанційне судове провадження). Використання відеоконференції зв'язку здійснюється у випадках, коли через поважні причини учасник процесу не має можливості прибути за місцем провадження, якщо мова йде про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, або дії відбуваються за участю малолітньої, неповнолітньої особи, а також, якщо необхідно вжити заходи для забезпечення оперативності досудового розслідування та судового провадження. Однак вказані випадки не є вичерпними, оскільки останнім пунктом їх переліку є «наявність інших підстав, які визначені слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми» для застосування відеоконференції [8]. Як бачимо, законодавець віддав визначення поважності причини на власне вирішення особам, які ведуть процес, що для несумлінного учасника може стати підставою для зловживання шляхом неправильного тлумачення підстав поважності.

Окрім регламентації підстав застосування відеоконференції, законодавець закріпив інші положення, що регулюють процедуру таких дій. Так, рішення про застосування відеоконференції приймається слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом. Ініціювати таке рішення можуть як сторони кримінального провадження, так й інші учасники шляхом клопотання. Якщо ж сторона провадження чи потерпілий заперечують проти дистанційно-

го провадження, то рішення щодо його здійснення приймається лише вмотивованою постановою (ухвалою). Водночас рішення про здійснення дистанційного провадження, в якому перебуватиме підозрюваний (обвинувачений), не може бути прийняте, якщо він проти цього заперечує.

Таким чином, підозрюваний (обвинувачений у суді) може подати як клопотання щодо згоди на участь у слідчих та процесуальних діях, так і заперечення проти проведення відеоконференції. Слід зазначити, що відеоконференція під час допиту свідка, потерпілого, де підозрюваний чи обвинувачений не бере участь, може бути проведена і без згоди останнього. За таких обставин можна вести мову про порушення принципу рівності сторін обвинувачення та захисту, оскільки підозрюваний (обвинувачений в суді) не матиме можливості ставити запитання свідку чи потерпілому, хоча за загальних підстав діючий КПК надає йому таке право.

Аналізуючи зміст статей КПК, які регламентують порядок та підстави проведення слідчих та процесуальних дій у режимі відеоконференції, можна побачити, що законодавець вельми поверхнево регулює питання технічного забезпечення проведення дистанційного провадження. В даному аспекті варто виділити дві основні проблеми: практичну та нормативно-правову.

Практична проблема полягає у великій вартості системи дистанційного розслідування та судового розгляду. Що ж до позиції законодавця в цьому питанні, то варто зазначити, що перехідними положеннями законопроекту Кабмін зобов'язав оснастити технічними засобами проведення дистанційного провадження в режимі відеоконференції: органи досудового розслідування, всі установи попереднього ув'язнення та установи виконання покарань (не менше 2-х приміщень у кожній), всі місцеві суди (не менше 2 залів у кожному), апеляційні суди (не менше 4 залів), на Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (не менше 5 залів), Верховний Суд України (не менше 5 залів) [8]. Проблема ж самого фінансового забезпечення відеоконференцзв'язку у кримінальному процесі існує і витрати, пов'язані з початковим встановленням обладнання та налагодженням каналів для відеоконференцзв'язку, мають глобальний характер. Ця обставина породжує необхідність моніторингу правомірності тендерних процедур закупки та встановлення такого обладнання.

Суть нормативно-правової проблеми полягає в тому, що у кримінально-процесуальному законодавстві не визначено – які технічні засоби можуть використовуватися для проведення, наприклад, дистанційного допиту, яким чином суддя буде ідентифікувати особу свідка чи іншого учасника процесу, який знаходиться на значній відстані, тощо [5, с. 260].

Також законодавець не регламентує процедурні питання застосування технічних засобів, що забезпечують надійність та якість зв'язку, правовий статус осіб, що присутні при проведенні допиту (спеціалістів, що забезпечують якість зв'язку, службових осіб, що засвідчують особу допитуваного) тощо.

У новому КПК хоча й висунуті певні вимоги до техніки, за допомогою якої проводиться відеоконференція, наприклад «належна якість зображення та звуку», а також «інформаційна безпека». У свою чергу, роз'яснення

цим термінам новий КПК не надає.

Аналіз норм, що регламентують процедуру відеоконференції, дозволяє зробити висновок, що належна якість зображення – це зображення, що дозволяє однозначно ідентифікувати особу всіма учасниками процесу та фіксувати його технічними засобами із наступною можливістю ідентифікації допитуваної особи за зображенням. Належна якість звуку – це звук, що дозволяє чітко та розбірливо розрізнити показання допитуваної особи всіма учасниками процесу та фіксувати його технічними засобами із наступною ідентифікацією допитуваного за його голосом.

Термін «інформаційна безпека» в новому КПК також не роз'яснено. Разом з тим Закон України «Про телекомунікації» містить поняття «інформаційна безпека телекомунікаційних мереж», як властивість останніх забезпечувати захист від знищення, викривлення, блокування інформації, її несанкціонованого витоку чи від порушення встановленого порядку її маршрутизації [4]. Відповідно, інформаційною безпекою відеоконференції можна вважати спроможність технічних засобів та технологій, що використовуються для цього, забезпечувати захист від знищення, викривлення та блокування інформації, її несанкціонованого витоку чи від порушення встановленого порядку її маршрутизації.

Сказане надає змогу стверджувати, що проблема полягає не тільки в тому, яким чином оформлятимуться отримані результати відеоконференцзв'язку, а й у надійності технічного з'єднання від втручання зовні, оскільки недостатня захищеність від впливу на процес отримання інформації може негативно вплинути на достовірність результатів, отриманих при дистанційному проведенні слідчих та процесуальних дій. Визначити достовірність можна тільки за наявності реальної можливості всебічно керувати та контролювати процес отримання доказової інформації під час дистанційного розслідування та судового розгляду.

Положення щодо використання відеоконференцзв'язку у ході досудового розслідування та судового розгляду викликають певні побоювання з приводу можливих «хакерських втручань» під час відеоконференцій, втрати процесуальних документів під час пересилки через мережу Інтернет, розголошення інформації тощо.

З метою запобігання подібним проявам, необхідно на державному рівні забезпечити стабільність каналів зв'язку та технічний захист інформації. Наприклад, експерти-спеціалісти відеоконференцзв'язку вважають, що втручанням зовні можна запобігти шляхом дотримання певних правил. Зокрема, необхідною є високоякісна послуга зв'язку, стабільне та надійне електропостачання телекомунікаційного обладнання та відеоконференцзв'язку. До того ж приміщення, у якому встановлений відеоконференцзв'язок, повинно мати оптимальні шумо- та ехопоглинаючі умови. Обладнання бажано правильно розмістити стосовно світлового фону приміщення. Щодо налагодження телекомунікаційного обладнання та відеоконференцзв'язку, то воно повинно бути коректним відносно обслуговування якості послуги зв'язку. Суттєвою є і вимога щодо компетентності обслуговуючого персоналу та його технічного супроводження [5].

У п. 3 ст. 232 КПК мова йдеться про можливість ставити запитання і отримувати відповіді осіб, які беруть участь у слідчій (розшуковій) дії дистанційно, можливість реалізовувати інші надані їм процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, що передбачені КПК. У цьому випадку всі учасники відеоконференції повинні слухати та бачити один одного у режимі реального часу і таким чином задавати питання, отримувати відповіді, надавати для ознайомлення документи та інші предмети тощо.

З точки зору технології, для цього є необхідним виконання двох умов:

- а) на комп'ютерах повинні бути встановлені плати відеоконференцій з відповідним програмним забезпеченням;
- б) такі особи повинні мати можливість з'єднатися одне з одним за допомогою мережі електрозв'язку [5].

При проведенні процесуальних дій у ході відеоконференції трансляція повинна організовуватися таким чином, щоб було видно не тільки допитуваного, але й все приміщення, де відбувається допит, а також всіх осіб, що присутні при допиті – для спостереження за їх реакцією на конкретні показання та питання. В іншому випадку отримані докази можуть бути визнані недопустимими з причин можливого впливу на допитуваного з боку присутніх на допиті осіб.

У «віртуальному» провадженні існує реальна небезпека щодо звуження можливостей сторін процесу, оскільки подавати слідчому, прокурору, судді на розгляд письмові клопотання, докази та інші процесуальні документи зі сторони такого учасника – досить проблематично, особливо ці можливості значно ускладнюються під час перебування в установі виконання покарань [10, с. 262]. Вказані питання мають бути додатково врегульовані на законодавчому рівні, тим більше що в Україні існує електронний документообіг і електронні цифрові підписи [3].

Відповідно до ч. 6 ст. 224 КПК України, допитувана особа має право використовувати під час допиту власні документи і нотатки, якщо її показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти у пам'яті. При допиті у режимі відеоконференції слід забезпечити можливість передати інформацію, яка міститься в таких документах та нотатках. Цього можна досягти шляхом сканування та внесення записів у машинний носій інформації, після чого ці дані за допомогою факсимільного зв'язку передаються до місця перебування іншої сторони.

Сучасні системи відеоконференцій надають можливість роботи з даними, у тому числі під час підписання документів. Для цього до системи підключається «біла дошка» – спеціальний додаток до приладдя, що відкриває вікно, у якому кожний учасник може вводити як текст, так і графічні зображення (підпис), що стають видимими для кожного учасника [10].

Сумнівною є позиція законодавця, що допускає проведення дистанційного допиту та впізнання (ч. 10 ст. 232 КПК) і процесуальних дій у режимі відеоконференції в судовому провадженні (п. 8 ст. 336 КПК) з аудіо- і відеоперешкодами. У цьому випадку законодавець входить у протиріччя з самим собою. Так, п. 3 ст. 232 КПК передбачає забезпечення належної яко-

сті зображення та звуку, як умови допустимості результатів, отриманих внаслідок проведення слідчих дій у режимі відеоконференції, а п. 10 цієї ж статті передбачає можливість візуальних перешкод технічного характеру. Така редакція є неприпустимою, оскільки виникає питання достовірності та допустимості результатів проведення дій на досудовому розслідуванні та судовому провадженні. Крім того, застосування акустичних та візуальних втручань під час дистанційного проведення допиту цілком виключає можливість ідентифікації такої особи. Допитувана за таких обставин особа відразу стає анонімним учасником кримінального процесу.

З цього приводу є слушною пропозиція законодавця, який передбачає обов'язковість фіксації ходу та результатів слідчих дій та процесуальних дій у суді за допомогою технічних засобів відеозапису. Ця обставина дозволить, за наявності сумнівів, у майбутньому ідентифікувати особу шляхом проведення відповідних експертиз та повторно відтворити показання за необхідності [8].

Висновки. Інститут дистанційного розслідування і судового дистанційного провадження в Україні знаходиться у стадії становлення, а реалізація його положень потребує кращого законодавчого врегулювання. Зокрема, *по-перше*, необхідно більш чітко врегулювати процедурні питання щодо застосування технічних засобів, правового статусу осіб (які присутні під час допиту, засвідчують особу допитуваного) та спеціалістів, які забезпечують якість зв'язку, тощо; *по-друге*, чітко визначити підстави та умови проведення дистанційного розслідування і судового провадження; *по-третє*, для дотримання засади змагальності сторін та свободи в поданні ними до суду своїх доказів і доведення перед судом їх переконливості, є потреба у розширенні процесуальних прав та обов'язків сторін процесу саме під час проведення дистанційного розслідування та судового провадження; *по-четверте*, під час такого провадження, з метою уникнення зловживань і двозначного тлумачення з боку вказаних учасників процесу, необхідно у КПК розтлумачити: «які інші підстави вважаються достатніми для застосування відеоконференції», «коли якість зображення та звуку є належною», «коли інформаційна безпека щодо проведення відеоконференції вважається дотриманою»; *по-п'яте*, положення про можливість проведення дистанційного допиту та впізнання і процесуальних дій у режимі відеоконференції з аудіо- і відеоперешкодами (ч. 10 ст. 232 КПК та п. 8 ст. 336 КПК) є підґрунтям для надання анонімних свідчень і входить у протиріччя з п. 3 ст. 232 КПК, а значить, не відповідає вимогам допустимості результатів, отриманих у такому режимі, а тому підлягає виключенню з КПК; *по-шосте*, вельми необхідними є заходи щодо забезпечення на державному рівні стабільності каналів зв'язку та технічного захисту такої інформації; *і останнє*, існує необхідність у прийнятті відповідної міжвідомчої інструкції з питань використання спеціальних технічних засобів, деталізації порядку та організаційних особливостей проведення відеоконференції.

Бібліографічні посилання

1. Борьба с преступностью за рубежом. – М., 1995. – № 12. – 450 с.
2. Законодательство Италии о борьбе с организованной преступностью // Закон-

ність. – 1993. – № 11. – С. 34–38.

3. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України. – К, 2003.

4. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 р. № 1280-IV // ВВР України. – 2003.

5. Інтернет-ресурс <http://www.cnews.ru>.

6. Інтернет-ресурс <http://laws-lois.justice.gc.ca>.

7. Інтернет-ресурс <http://portal.rada.gov.ua/rada/document/276388/visnik-18-343.doc>.

8. Кримінально-процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар у 2-х т. Т. 1 /О.М. Бандурка, Є.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х., 2012.

9. Милинчук В.В. Использование видеосвязи при получении доказательств по уголовным делам в рамках международного сотрудничества. – Вестник Московского ун-та. – Право. – 2001. – № 5. – С. 91–104.

10. Ширіна С.А. Дистанційний судовий розгляд справ про адміністративні правопорушення, пов'язані із безпекою дорожнього руху. – Митна справа. – 2011. – № 6(78). – Ч. 2, кн. 1 – С. 260–265.

Павлова Н. В. Проблемы и перспективы дистанционного судопроизводства.

Исследованы возможности использования дистанционного досудебного расследования и судебного производства. Проанализированы преимущества и проблемы проведения дистанционного расследования и судебного производства. Сформулированы предложения в практику применения данного института.

Ключевые слова: *дистанционное досудебное расследование, дистанционное судебное производство, уголовное производство, технические средства, видеоконференцсвязь.*

Pavlova N. V. Problems and prospects of distance proceedings. The article deals with the research of the possibility of distance pretrial investigation and court proceedings. The author pointed out the advantages of appearance at a criminal trial of such an institution, and problems related to unclear regulation of some of its provisions that are questionable.

There is the analysis of recent research and publications, which discuss this issue and the author highlighted unsolved aspects of the issue. She emphasizes that research need legal basis of distance procedure, the limits of acceptability and order of its use in criminal proceedings, as well as the issue of the validity information obtained through videoconferencing.

The paper defined the purpose of which is to study legal principles, problems, opportunities and prospects of distance pretrial investigation and court proceedings, and put appropriate tasks aimed at achieving this goal. In the basic content the author considered expanding the use of high technology in criminal proceedings as an example of foreign countries, analyzed the provisions of the new Criminal Procedural Code and offers problems solutions that have developed during the practical implementation of its provisions.

The author insists on the need for clearer resolution of procedural issues regarding use of technology, the legal status of persons present during the interrogation and specialists who provide quality communication and so on. She also notes that compliance with the principles of competition and freedom in presenting by them to the court their evidence and prove their credibility before the court, there is a need to expand the procedural rights and obligations of parties to process it during distance investigation and court proceedings. The author finds that during such proceedings, in order to avoid abuse and ambiguous interpretation by the actors mentioned, it is necessary to explain in the Criminal Procedural Code: "other reasons considered sufficient to use video conferencing", "when the quality of picture and sound is adequate", "when information security to hold a videoconference considered to be complied". Some measures are rather necessary to ensure stability at the national level channels of communication and technical protection of such information. In conclusion the author also emphasized the need to adopt interagency guidelines for the use of special equipment, detailing the procedure and organizational specifics of videoconferencing.

Keywords: *distance pretrial investigation, distance court proceeding, criminal proceeding, technical equipments, videoconferencing.*

Надійшла до редакції 18.04.2013

І.В. Пиріг

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 347.948

СУДОВА ЕКСПЕРТОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТА ТА СИСТЕМИ НАУКИ

На основі аналізу думок науковців щодо предмета та системи судової експертології надано власне розуміння даних категорій. Визначено співвідношення судової експертології як окремої науки з експертною діяльністю.

Ключові слова: *судова експертиза, судова експертологія, експертна діяльність.*

Постановка проблеми. Дискусії серед науковців з приводу предмета та об'єкта судової експертології почалися з виокремлення її як самостійної науки спочатку в межах криміналістики, а потім окремо від неї. Першим таку ідею висловив А.І. Вінберг щодо розробки загальної теорії криміналістичної експертизи в межах криміналістики. Він зазначав, що “для розвитку криміналістичної експертизи потрібна наукова розробка її загальної теорії. Базою для її наукової розробки багато в чому слугують технічні та природознавчі науки” [1, с. 77]. Схожої думки дотримувався О.Р. Шляхов, але вже виділяючи її як самостійну науку з розділу криміналістичної тактики: “Теорію криміналістичної експертизи потрібно виділити із загального курсу криміналістики. Методика криміналістичної експертизи повинна відбрунькуватися, таким чином, від слідчої тактики. Таке рішення давно вже назріло, воно фактично вже здійснюється” [2, с. 12].

Вирішальним етапом у становленні судової експертології стали праці А.І. Вінберга і Н.Т. Малаховської. У статті “Судова експертологія – нова галузь науки”, що вийшла друком у 1973 р., вони визначили її як науку “про закони та методологію формування, розвитку судових експертиз, закономірності вивчення їх об'єктів на основі застосування спеціальних знань, запозичених з базових (материнських) наук і відповідно трансформованих, що проводяться в межах правової регламентації та в тих організаційних формах, які забезпечують доказове значення у справі висновків судових експертів у кримінальному й цивільному судочинстві” [3, с. 49]. Автори розвинули свої погляди у навчальному посібнику “Судова експертологія (загальнотеоретичні та методологічні проблеми судових експертиз)”, зазначаючи, що судова експертологія вивчає закономірності формування і розвитку наукових основ судових експертиз [4, с. 113].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства інститут судової експертизи як самостійної галузі знань продовжує формування та становлення. Більшість фундаментальних наукових досліджень у галузі теорії судової експертизи припадає на 1980–1990-ті рр. Дослідженнями вчених-

криміналістів Т.В. Авер'янової, І.А. Алієва, Л.Ю. Ароцкера, В.Д. Арсен'єва, Р.С. Белкіна, С.Ф. Бичкової, А.І. Вінберга, В.Г. Гончаренка, Ф.М. Джавадова, А.В. Дулова, О.О. Ейсмана, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухова, В.К. Лисиченка, В.С. Мітричева, О.Р. Россинської, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая, М.О. Селіванова, З.М. Соколовського, І.Я. Фридмана, О.Р. Шляхова та інших було закладено основи формування окремої науки – загальної теорії судової експертизи, або судової експертології. Однак на сучасному етапі розвитку науки тривають дискусії щодо предмета та системи судової експертології, її місця у системі наук.

Метою статті є аналіз наукових думок щодо предмета та системи судової експертології та формування на цій основі власного визначення даних наукових категорій.

Виклад основного матеріалу. Під час зародження та формування науки про судову експертизу не всі вчені підтримували дану концепцію. Так, В.Д. Арсен'єв розглядав науку про судову експертизу як складову частину сучасної теорії судових доказів, пізніше – кримінального процесу [5, с. 12–14]. С.П. Мітричев та М.О. Селіванов вважали потрібною розробку теоретичних основ судової експертизи, але в межах науки криміналістики [6, с. 13; 7, с. 30]. Частиною розділу теоретичних основ криміналістики вважав судову експертологію О.О. Ейсман [8, с. 64–73].

Незважаючи на розмаїття думок щодо самостійності науки про судову експертизу, сьогодні можна вважати її сформованою. Хоча загальноприйнятої думки з приводу предмета даної науки поки що немає. Ґрунтовному аналізу думок науковців щодо предмета, об'єкта, природи та місця судової експертології в системі наукових знань на сьогодні приділялося багато уваги з боку науковців. На наш погляд, можна виділити два основних підходи до предмета та об'єкта судової експертології.

Перша група науковців, до якої можна віднести Т.В. Авер'янову, І.А. Алієва, С.Ф. Бичкову, Ф.М. Джавадова, Н.І. Клименко, Ю.Г. Корухова, О.Р. Россинську, М.Я. Сегая, в основу визначень предмета судової експертології покладають праксеологічний підхід та вважають об'єктом її вивчення експертну діяльність.

Так, С.Ф. Бичкова зазначає, що “загальна теорія судової експертизи може бути визначена як система теоретичного знання, що відображає на метапредметному рівні найбільш загальні закономірності розвитку наукових основ судових експертиз та експертної діяльності, або як система теоретичного знання, що є методологічною основою судово-експертних галузей знань” [9, с. 27]. Ф.М. Джавадов розуміє під предметом загальної теорії судової експертизи закономірності експертної діяльності, закономірності формування і розвитку окремих родів та видів судових експертиз, закономірності методів експертного дослідження [10, с. 142]. Н.І. Клименко зазначає, що судова експертологія мусить взяти на себе “наукове обслуговування” всіх сторін багатогранної практичної судово-експертної діяльності як процесуального інституту, так і галузевої професійної корпорації, що діє в межах судочинства” [11, с. 10]. Предметом судової експертології вона вважає “закономірності формування, розвитку і функціонування експертної ді-

яльності в цілому і предмети окремих експертиз” [11, с. 20]. За назвою та текстом статті М.Я. Сегая “Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність” чітко визначено зміст поняття цієї науки [12, с. 740]. Але найбільш повним, на нашу думку, є визначення загальної теорії судової експертизи, надане Т.В. Авер’яноюю, як “системи світоглядних і праксеологічних принципів як самої теорії, так і її об’єкта – експертної діяльності, окремих теоретичних побудов у цій галузі наукового знання, методів розвитку теорії та здійснення експертних досліджень, процесів та відносин – комплексне наукове відображення судово-експертної діяльності як єдиного цілого” [13, с. 43]. З її визначенням погоджується О.Р. Россинська [14].

Деяку іншу точку зору, на нашу думку, відображено у працях В.Д. Арсеньєва, Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, В.М. Галкіна, А.В. Дулова, О.Р. Шляхова, що полягає у визначенні судової експертології як науки про закономірності дослідження об’єктів – матеріальних носіїв інформації про обставини справи. На думку О.Р. Шляхова, “теорія судової експертизи – це система знань про закономірності та засновані на них методи, що застосовуються у різного роду судових експертизах при вирішенні завдань з дослідження тих чи інших об’єктів” [15, с. 4]. За визначенням А.І. Вінберга, “судова експертологія – галузь радянської юридичної науки, що вивчає закономірності, методологію і процес формування і розвитку наукових основ судових експертиз, а також досліджує їх об’єкти” [16, с. 76]. Р.С. Белкін віддає перевагу терміну “загальна теорія судової експертизи” і розглядає її “як науку про закономірності виникнення і розвитку судових експертиз, процесу експертного дослідження та формування його результатів” [17, с. 455].

Наука про судову експертизу відокремилася від криміналістики завдяки накопиченим протягом практичної діяльності з проведення експертиз знанням, що вимагало узагальнення та теоретичного обґрунтування. Як і будь-яка наукова теорія, судова експертологія формувалася у результаті накопичення практичних знань. На певному етапі виникла потреба систематизації цих знань та виділення закономірностей, яким вони відповідають, тобто створення окремої науки. Наукові знання відображають об’єктивні закономірності дійсності та досягаються шляхом пізнання об’єктів, процесів і явищ, їх діалектичного взаємозв’язку та взаємозалежності і містяться у системі понять, суджень, теорій. Наукові знання поділяються на емпіричні та теоретичні як два взаємопов’язані рівні наукового пізнання окремих об’єктів, процесів, явищ природи та суспільства.

На емпіричному рівні наукові знання формуються шляхом узагальнення методів та результатів практичної діяльності людей. Теоретичний рівень знань має загальний і всеохоплюючий характер та розкриває внутрішню сутність процесів і явищ, що пізнаються. Між практичними та науковими знаннями існує діалектична єдність і взаємозалежність. Наприклад, вчені-криміналісти, узагальнюючи та аналізуючи практику розслідування злочинів, розробляють на їх основі нові методики розслідування. Практичні працівники органів дізнання та слідства користуються цими методиками, накопичуючи досвід розслідування злочинів, який слугуватиме емпіричним матеріалом для вдосконалення криміналістичної методики

вченими-криміналістами. Таким чином, взаємодоповнюючи себе емпіричні та теоретичні знання формують зміст науки, розширюючи і розвиваючи її.

Будь-яка прикладна наука складається з теоретичних знань, що мають у повному обсязі, всебічно, ґрунтовно розкривати об'єктивні закономірності об'єкта пізнання, та практичних рекомендацій, які сформувався на базі теоретичних знань, але мають чітку спрямованість на вдосконалення практичної діяльності. Основним завданням судової експертології є сприяння своїми положеннями та рекомендаціями вдосконаленню судово-експертної діяльності. Саме тому праксеологічний підхід до предмета цієї науки є найбільш розповсюдженим та сприятливим серед науковців. Дійсно, судова експертологія, як і криміналістика, тісно пов'язана з практикою розслідування злочинів і одним з її завдань є вивчення та узагальнення експертної практики.

На наш погляд, судово-експертна діяльність, або експертна практика, є галуззю діяльності, з якої судова експертологія отримує емпіричний матеріал, а також сферою використання своїх наукових здобутків. Але безпосереднім предметом пізнання судової експертології є закономірності процесу дослідження ознак об'єктів, які відображені в ньому та містять нову інформацію, можливу для використання у судочинстві. При дослідженні застосовуються прийоми та методи, засновані на спеціальних знаннях суб'єкта експертної діяльності, за допомогою яких інформація, отримана під час дослідження, формулюється окремими положеннями (висновками), зручними для використання у судочинстві. Тобто ми підтримуємо думки науковців, які розглядають судову експертологію як систему знань про певні закономірності й не ототожнюють її з експертною діяльністю.

Для формування власного визначення судової експертології необхідно розглянути її систему. Серед науковців сьогодні не склалося єдиної думки з приводу цього питання, що пояснюється різницею поглядів на зміст самої науки. Аналізуючи структуру спеціальних криміналістичних знань, О.Р. Шляхов поділяє їх на чотири частини, що можна вважати певною системою загальної теорії судової експертизи: 1) вступ у теорію і практику криміналістичної експертизи, що включає вчення щодо предмета, об'єкта, структури методик криміналістичної експертизи; методологію розвитку теорії і практики криміналістичної експертизи; вчення про експертну криміналістичну ідентифікацію; вчення про процесуальні основи криміналістичної експертизи; вчення про систему, структуру і управління експертними закладами, їх функції, наукову організацію праці; історію розвитку криміналістичної експертизи та її стан в інших країнах; вчення про систему, методи вивчення та розвитку теорії, організації наукових досліджень з проблем криміналістичної експертизи, реалізації підсумків науководослідної роботи та форми її впровадження в експертну та слідчо-судову практику; 2) загальні положення теорії і методики криміналістичної експертизи включають вчення про методи експертного дослідження; загальні положення методики експертного дослідження речових доказів; вчення щодо структури та змісту висновку експерта-криміналіста; 3) наукові та теоретичні основи криміналістичних експертиз (загальні положення та ме-

тодики проведення окремих видів криміналістичної експертизи); 4) використання криміналістичної експертизи у процесі доказування у справі та попередженні злочинів [15, с. 5].

Систему судової експертології А.І. Вінберг та Н.Т. Малаховська визначають спираючись на окреслені ними чотири рівні знань: фундаментальні базові (материнські) науки, предметні судові науки, галузі предметних судових наук, практична діяльність – судові експертизи. На їх думку, така система включає: морфологічні вчення щодо симптомів, властивостей та ознак досліджуваних об'єктів; вчення про судову субстанціологію; вчення про методи наук у судових експертизах; вчення щодо структури зв'язків та відносин; загальну проблему рішення експертних завдань; проблему експертних інформаційних фондів; проблему комплексного експертного дослідження [4, с. 50].

У своїй докторській дисертації І.А. Алієв запропонував таку систему судової експертології: методологічні основи загальної теорії судової експертизи; предмет, об'єкти, суб'єкти та завдання експертної діяльності; методи і методики у структурі експертної діяльності; інфраструктура і процесуальна функція судової експертизи; окремі теорії судової експертизи до яких, на його думку, належать ідентифікація, діагностика, класифікація та профілактика [18, с. 48–49]. Спираючись на структуру, запропоновану І.А. Алієвим, концепцію судової експертології висунув Ю.Г. Корухов: методологічні основи загальної теорії судової експертизи; предмет, об'єкти, суб'єкти та завдання експертної діяльності; методи і методики у структурі експертної діяльності; інфраструктура і процесуальна функція судової експертизи; окремі теорії судової експертизи [19, с. 7–10]. В загальному вигляді вона повторює згадану вище структуру, але відрізнялася за змістом її складових.

У 1991 р. вийшла монографія Т.В. Авер'янової, де було висвітлено погляди на систему загальної теорії судової експертизи, які залишилися незмінними і дотепер. Автор виділяє дванадцять складових моделі структури теорії судової експертизи: “концептуальні основи загальної теорії судової експертизи; вчення про судову експертизу як різновид практичної діяльності; вчення про закономірності формування і розвитку судової експертизи; вчення щодо предмета та завдань судової експертизи; вчення про об'єкти судової експертизи, їх властивості і ознаки; вчення про суб'єкт судової експертизи; теорія процесів, відношень та цілей експертної діяльності; вчення про методи загальної теорії судової експертизи та експертного дослідження; вчення про засоби і форми комунікативної діяльності при проведенні експертиз й інформаційні процеси; висновок експерта в системі процесуального доказування; теорія експертного прогнозування; окремі теорії, в тому числі і теорії окремих родів та видів судових експертиз” [13, с. 43].

Досить близька до запропонованої Т.В. Авер'яною є система судової експертології за Ф.М. Джавадовим, що включає: концептуальні основи теорії; вчення про закономірності формування і розвитку судових експертиз; вчення про об'єкт і предмет загальної теорії і судово-експертної діяльності; вчення про суб'єкт експертної діяльності; вчення про методи загальної теорії судової експертизи і судово-експертної діяльності; теорія

процесів, відносин і комунікацій у судовій експертизі; інформаційне забезпечення експертної діяльності, її автоматизація, логічні основи процесу експертного дослідження; теорія експертних ретроспекції та прогнозування; окремі теорії різних родів і видів судової експертизи [20, с. 12–13].

Засновуючись на положеннях криміналістики, яку авторка вважає базовою наукою по відношенню до судової експертології, побудувала систему цієї науки С.Ф. Бичкова. Її концепція зводиться до того, що система загальної теорії судової експертології складається з чотирьох розділів: методологічні основи загальної теорії судової експертології; експертна техніка; експертна тактика; методика експертного аналізу окремих видів злочинів. Багато дискусій серед науковців викликав останній розділ даної схеми, який автор поділяє на загальну та особливу частини. Загальна частина, на думку автора, у свою чергу, складається з трьох частин: вчення про аналіз механізму розслідуваної події засобами судової експертизи та інших форм використання спеціальних знань; вчення про дослідження ситуації в судовій експертизі; вчення про слідчо-експертні завдання. Особлива частина, за аналогією з окремими криміналістичними методиками, “повинна містити відомості про особливості сукупності елементів механізму розслідуваного виду злочину, заснованих на його криміналістичній характеристиці, а також алгоритми використання спеціальних знань при розслідуванні окремих підвидів (різновидів) у межах виділеної категорії злочинів” [9, с. 211].

Підтримуємо думки Р.С. Белкіна, Т.В. Авер'янової та інших вчених, які критично сприйняли третій та четвертий розділи запропонованої системи. Дійсно, аналізуючи розділ “експертна тактика”, доходимо висновку, що в ньому йдеться, скоріше, про методику експертного дослідження, відтак вживання терміна “тактика” буде не зовсім вірним. Щодо запропонованої методики експертного аналізу окремих видів злочинів, то, на нашу думку, аналіз вчиненого злочину є прерогативою слідчого. Злочин включає сукупність багатьох складових: кримінально-правову кваліфікацію, суспільну небезпеку, механізм вчинення тощо. Тільки сукупний їх аналіз, заснований на використанні перш за все юридичних знань, може призвести до розкриття злочину. Останнім часом концепцію С.Ф. Бичкової підтримав Б.М. Бішманов у докторській дисертації, обґрунтовуючи свої думки практичною значущістю експертного аналізу злочинів [21, с. 201–207]. Але наведені у його дослідженні приклади свідчать, що аналіз механізму злочину робить все ж таки слідчий, безумовно, на підставі в тому числі й інформації експерта, отриманої їм під час участі у проведенні слідчих дій чи виконанні експертизи. На нашу думку, методика експертного аналізу окремих видів злочину має значення не як складова судової експертології, а саме як частина експертної діяльності органів внутрішніх справ. Перш за все це стосується участі експертів ОВС в якості спеціалістів при проведенні слідчих дій, що ми вважаємо частиною експертної діяльності.

Виходячи з поняття судової експертології як науки про судово-експертну діяльність, М.Я. Сегай визначив її загальну частину, до якої включив такі складові: предмет і система судової експертології, правові основи судово-експертної діяльності; методологічні основи судово-

експертної діяльності; науково-організаційні основи судово-експертної діяльності та особлива частина, що містить особливості використання концептуальних основ судово-експертної діяльності різними судово-експертними галузями знань і складається з криміналістичних, матеріалознавчих, технічних, економічних, біологічних, медичних, психіатричних та психологічних галузей судово-експертного знання [12, с. 761–762].

Майже всі вчені, за винятком Р.С. Белкіна (який взагалі не наводить чіткої системи судової експертології) та Т.В. Авер'янової, у систему судової експертології включають організаційні та правові засади судово-експертної діяльності та використання експертиз у процесі доказування. Ми вважаємо, що судова експертологія є наукою про судову експертизу, яка є лише складовою частиною судово-експертної діяльності. Організація проведення експертиз та законодавчі акти, що її регламентують, є, поряд з безпосереднім виконанням експертиз, складовими частинами експертної діяльності. Організація діяльності експертних установ – частина науки управління, що викладається у курсах навчальних дисциплін “наукова організації праці” і “судові та правоохоронні органи України”. Формування законодавства, в тому числі й того, що регламентує проведення експертиз, є законотворчим процесом, в якому беруть участь науковці з різних галузей права. Використання результатів проведення експертиз є складовою процесу доказування, тобто компетенцією слідчого. Система судової експертології Т.В. Авер'янової не містить означених нами складових, однак трактовка вченою самої науки, на нашу думку, не узгоджується із запропонованою нею системою. До системи судової експертології не слід включати запропонований автором розділ “Висновок експерта у системі процесуального доказування” [13, с. 43]. Зазначене положення належить до теорії доказів, яка є частиною процесуального права. Процесуальне положення експерта, якого теорія кримінально-процесуального права відносить до осіб, які сприяють кримінальному процесу і здійсненню правосуддя із зазначенням його прав та обов'язків, є складовою відповідної науки [22, с. 106–107]. Відтак, не слід включати до судової експертології порядок призначення експертиз, оскільки означений процес є видом слідчої діяльності і входить до розділу криміналістичної тактики.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, визначимо судову експертологію як систему знань про закономірності проведення судових експертиз та заснованих на них засобах та методах дослідження різного роду матеріальних об'єктів, процесів або явищ. Наведене визначення ґрунтується на понятті судової експертизи, що досить чітко сформульовано в Законі України “Про судову експертизу” як “дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду”. Оскільки ми вважаємо судову експертологію прикладною наукою, то у визначенні під системою знань розуміються не тільки теоретичні положення, а й практичні рекомендації з проведення окремих видів судових експертиз.

Система судової експертології, на нашу думку, повинна складатися із

загальної частини, як основи теоретичних знань, та особливої, спрямованої на вирішення проблем практики. До загальної частини, або концептуальних основ, судової експертології мають входити такі розділи: формування та розвиток вчень про судову експертизу; предмет, система, завдання та принципи судової експертології; природа та місце в системі наукових знань; вчення про методи експертного дослідження; систематизація та класифікація знань у судовій експертології; експертна техніка; теорія експертного прогнозування та передбачення; експертна профілактика; поняття та загальна характеристика експертних методик; психологічні основи експертного дослідження та експертні помилки. Особлива частина повинна включати методики проведення окремих видів судових експертиз: дактилоскопічної, холодної зброї, трасологічної, балістичної, почеркознавчої, технічного дослідження документів, портретної, вибухотехнічної, економічної, хімічної, біологічної, технічної тощо.

Бібліографічні посилання

1. Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А. И. Винберг. – М., 1956.
2. Шляхов А. Р. Предмет, метод и система советской науки криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. – Алма-Ата, 1959. – С. 12–14.
3. Винберг А. И. Судебная экспертология – новая отрасль науки / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская // Социалистическая законность. – 1973. – № 11. – С. 48–50.
4. Винберг А.И., Малаховская Н.Т. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учеб. пособие / отв. ред. Б.А. Викторов. – Волгоград, 1979.
5. Арсеньев В. Д. Содержание, предмет и задачи общей теории судебной экспертизы / В. Д. Арсеньев // Вопросы теории судебной экспертизы : сб. науч. трудов ВНИИСЭ. – М., 1977. – Вып. 31. – С. 12–14.
6. Митричев С. П. Советская криминалистика и её место в системе юридического образования / С. П. Митричев // Тез. докл. на Всесоюз. семинаре преподавателей криминалистики высш. юрид. учеб. заведений. – М., 1958. – С. 12–15.
7. Селиванов Н. А. О понятии и системе криминалистической техники / Н. А. Селиванов // Науч. труды ТашНИИСЭ. – 1969. – Вып. 8. – С. 28–32.
8. Эйсман А. А. Экспертология в системе научного знания / А. А. Эйсман // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР. – М., 1980. – С. 64–73.
9. Бычкова С. Ф. Становление и тенденция развития науки о судебной экспертизе / С. Ф. Бычкова. – Алма-Ата, 1994.
10. Джавадов Ф.М. Экспертная деятельность и развитие науки о судебной экспертизе / Ф.М. Джавадов. – Баку, 1998.
11. Клименко Н.І. Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н.І. Клименко. – К., 2007.
12. Сегай М.Я. Судова експертологія – наука про судово-експертну діяльність / М.Я. Сегай // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 (33). – № 3 (34). – С. 740–762.
13. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т.В. Аверьянова. – М., 2008.
14. Россинская Е. Р. Общая теория судебной экспертизы и криминалистика как самостоятельные родственные науки / Е. Р. Россинская [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rossinskaya.ru/articles/>.
15. Шляхов А. Р. Проблемы классификации в криминалистической экспертизе и её практическое значение / А. Р. Шляхов // Правовые и методологические проблемы судебной экспертизы. – М., 1974. – Вып. 10. – С. 4–7.
16. Словарь основных терминов судебных экспертиз / редкол. А. Р. Шляхов. –

М., 1980.

17. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., доп. / Р. С. Белкин. – М., 2001.

18. Алиев А. И. Проблемы экспертной профилактики / И.А. Алиев. – Баку, 1991.

19. Корухов Ю. Г. Формирование общей теории судебной экспертизы: материалы для ученого совета ВНИИСЭ / Ю. Г. Корухов. – М., 1989.

20. Джавадов Ф. М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Ф. М. Джавадов. – К., 2000.

21. Бишманов Б. М. Правовые, организационные и научно-методические основы экспертно-криминалистической деятельности в органах внутренних дел : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09. / Бишманов Букенбай Муратжанович. – М., 2003.

22. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : навч. посіб. – К., 2003.

Пирог И. В. Судебная экспертология: проблемы формирования предмета и системы науки. На основе анализа мнений ученых относительно предмета и системы судебной экспертологии предоставлено собственное понимание данных категорий. Определены соотношения судебной экспертологии как отдельной науки экспертной деятельности.

Ключевые слова: судебная экспертиза, судебная экспертология, экспертная деятельность.

Pyrig I. V. Forensic expertology: problems of forming the object and the system of science. The analysis of scholars' views on the subject of forensic expertology the author's understanding of these categories is given. The main objective of forensic expertology is to promote with their provisions and recommend improvements in forensic activities. Forensic expertology as well as criminalistics are closely related to the practice of investigating crimes and one of its objectives is to study and synthesis of expert practice.

Forensic activities or expert practice is the branch of activity, which receives court empirical expertology material as well as the scope of the use of their scientific achievements. But the immediate object of knowledge of forensic expertology is the study of signs regularities of the objects that appear in it and contain new information for possible use in legal proceedings. Therefore, the forensic expertology is defined as a system of knowledge about the laws and judicial expertise based on their means and methods of various kinds of material objects, processes or phenomena. Since the author suggests to consider forensic expertology as applied science, in determining when knowledge system refers not only theoretical principles but also practical recommendations for specific types of forensic examinations.

From the definition of forensic expertology follows a system science, which should consist of a general part as the basis of theoretical knowledge and particularly to address problems of practice. To those or conceptual frameworks, forensic expertology should include following sections: formation and development of the doctrines of the forensic examination, subject, system, objectives and principles of forensic expert study, nature and place in the system of scientific knowledge, teaching methods of expert research, systematization and classification knowledge in forensic expert study, expert technique, theory expert forecasting and prediction, prevention expert, the concept and general characteristics of expert methodologies, based on expert psychological research and expert errors.

Keywords: forensics examination, forensic expertology, expert activities.

Надійшла до редакції 01.04.2013

В.М. Плетенець

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

НЕСПРИЯТЛИВІ УМОВИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, КВАЛІФІКОВАНИХ ВІДПОВІДНО ДО ст. 259 КК УКРАЇНИ

Розглянуто особливості організації розслідування завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності у несприятливих умовах початкового етапу. Наголошено на важливості прогнозування результатів проведення слідчих (оперативних) дій.

***Ключові слова:** слідча ситуація, несприятливі умови розслідування, прогнозування, слідчі дії.*

Постановка проблеми. Процес розслідування є специфічною діяльністю уповноважених законом органів та осіб. Серед кримінальних правопорушень, за якими слідчими органами внутрішніх справ України здійснюється розслідування, окреме місце посідають кваліфіковані за ст. 259 КК України.

Аналіз слідчої та судової практики щодо завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності дозволив визначити співвідношення між найбільш типовими слідчими ситуаціями, що складаються на початковому етапі розслідування, а саме: 1) злочинець відомий, його затримано під час протиправного діяння або відразу після його вчинення (44 %); 2) злочинець відомий, але він зник (14 %); 3) злочинець невідомий, але є окремі дані про нього (23 %); 4) злочинець невідомий і не виявлено інформації про нього (19 %).

Наведені нами дані визначають, що у 56 % випадків можуть утворюватися, з різним ступенем проблемності, умови розслідування кримінальних правопорушень, кваліфікованих відповідно до ст. 259 КК України. У результаті цього за певною кількістю проваджень злочинці не встановлюються, що формує у них переконання безкарності за протиправні діяння та призводить до вчинення ними більш тяжких та зухвалих злочинів.

Причиною такої ситуації, на нашу думку, є відсутність належного рівня знань співробітників слідчих підрозділів організації діяльності у несприятливих умовах початкового етапу розслідування розглядуваних суспільно небезпечних діянь.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Розробці загальних положень слідчої ситуації приділяли свою увагу такі вчені-криміналісти: Р. С. Белкін, В. П. Бахін, А. Ф. Волобуєв, Є. Д. Лук'янчиков, Є. І. Макаренко, М. В. Салтєвський, В. Ю. Шепітько та ін.

У той же час слідчим ситуаціям за такими кримінальними правопорушеннями, як завідомо неправдиві повідомлення про загрозу безпеці гро-

мадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності, взагалі та несприятливим з них зокрема, з боку науковців належної уваги приділено не було.

Не торкаючись загальних положень типових слідчих ситуацій, оскільки вони достатньо висвітлені у криміналістичній літературі, вважаємо за необхідне розглянути ті з них, які за кримінальними правопорушеннями розглядуваної категорії можуть слідчими сприйматись як несприятливі.

Метою даної статті є висвітлення організації розслідування у несприятливих умовах, що можуть утворюватися за кримінальними правопорушеннями, кваліфікованими відповідно до ст. 259КК України.

Виклад основного матеріалу. Організуючи свою діяльність, слідчий базується на наявних у нього досвіді, рекомендаціях з розслідування відповідних категорій кримінальних правопорушень. За відсутності або недостатності зазначеного слідчий може опинитися у складних умовах розслідування. Сприятливість умов – оціночний показник (характеристика), здійснюваний кожним окремим суб'єктом розслідування. Тобто в тих ситуаціях, які одними слідчими розцінюватимуться як несприятливі умови, інші взагалі не вбачатимуть жодних проблем чи труднощів.

Організація діяльності з розслідування пов'язана зі слідчою ситуацією, що склалася на відповідному етапі. Тобто з урахуванням слідчої ситуації мають визначатися напрямки розслідування, оптимальна лінія поведінки слідчого при визначенні послідовності та проведенні необхідної кількості процесуальних та непроцесуальних дій. Послідовність більшості цих дій визначає сам слідчий, керуючись власним досвідом, теоретичними пізнаннями, а також враховуючи специфіку кожного злочину [1, с. 96].

Ступінь проблемності у кожному конкретному випадку визначатиметься поєднанням об'єктивних та суб'єктивних чинників. Анкетування працівників слідчих підрозділів щодо факторів, які впливали на те, що розслідувані ними злочини, кваліфіковані за ст. 259 КК України, залишалися нерозкритими, дозволило визначити такі:

Об'єктивні:

1) кримінальне правопорушення вчинено за відсутності очевидців в умовах певного місця та часу – 87 % відповідей від загальної кількості опитаних; 2) знищення окремих слідів та доказів зацікавленими особами – 13 %.

Суб'єктивні:

1) несвоєчасний виїзд на місце події – 20 %; 2) невикористання науково-технічних засобів при проведенні слідчих дій – 20 %; 3) невикористання (недостатнє використання) спеціальних знань у процесі слідства – 13 %; 4) незадовільне проведення негласних слідчих (розшукових) дій при встановленні злочинця по гарячих слідах – 40 %.

У свою чергу, працівники оперативних підрозділів при відповіді на це запитання визначили дещо більшу кількість факторів, а саме:

Об'єктивні:

1) кримінальне правопорушення вчинено при відсутності очевидців в умовах певного місця та часу – 77 % від загальної кількості опитаних; 2) діяння вчинено досвідченим злочинцем, який вжив певні заходи – 5%;

3) знищення окремих слідів та доказів заінтересованими особами – 16 %.

Суб'єктивні:

1) несвоєчасний виїзд на місце події – 35 %; 2) поверхневий огляд місця події – 16 %; 3) невикористання науково-технічних засобів при проведенні слідчих дій – 23 %; 4) невикористання (недостатнє використання) спеціальних знань – 16 %; 5) незадовільне проведення слідчих (розшукових) дій при встановленні злочинця по гарячих слідах – 5 %; 6) відсутність планування та системи в організації розслідування на початковому етапі – 2 %; 7) помилки в оцінці наявної інформації та доказів, внаслідок яких були висунуті та перевірялися хибні версії – 5 %; 8) завчасне зупинення кримінального провадження – 7 %.

Характер впливу відповідних факторів обґрунтовано, на нашу думку, сприймається працівниками правоохоронних органів з урахуванням їх поділу на об'єктивні та суб'єктивні. Тобто вказуються чинники, які в першу чергу визначаються низкою соціально-демографічних даних злочинця та не залежать від волі правоохоронців, а також ті, що зумовлюються певною характеристикою працівників правоохоронних органів. Саме наявні у них досвід, знання, навички, цілеспрямованість та інші якості визначають суб'єктивність та відповідним чином впливають на процес розкриття та розслідування злочинів розглядуваної категорії. На наявності відповідної градації за ступенем проблемності наголошує й В.Г. Танасевич, визначаючи одну з них складною слідчою ситуацією, яка складається відразу за прийняттям слідчим справи до свого провадження. У цій обстановці, наголошує вчений, на перший план висувається необхідність провадження невідкладних слідчих дій [2, с. 92].

З аналізу наведених думок вчених і результатів анкетування можна припустити, що визначається значно більший перелік чинників суб'єктивного характеру, котрі впливають на стан розслідування злочинів розглядуваної категорії. Однак і ряд об'єктивних факторів сприймається переважно з позиції особистих даних кожного співробітника, котрий виступає суб'єктом розслідування.

Відсутність інформації, особливо на початковому етапі розслідування, впливатиме на прийняття обґрунтованих рішень слідчого. Відповідно, слідчому, в умовах інформаційної невизначеності, доводиться приймати рішення про організацію розслідування. Таким чином, кожна слідча (розшукова) дія має бути виважена та критично оцінена з позиції можливості отримання позитивного результату для кримінального провадження. Однак не варто забувати й про можливі негативні результати, що можуть нести у собі здійснювані дії. При цьому кожна окрема слідча дія може розглядатися як сукупність певної кількості інформації, отриманої у результаті її проведення. Інформативність слідчої дії неодмінно залежить від фаху слідчого, його підготовки, цілеспрямованості у досягненні поставленої мети, можливості прогнозування результатів відповідних дій.

Прогнозування – складання прогнозу розвитку, становлення, розповсюдження будь-чого на основі ретельно відібраних даних [3, с. 401].

Прогноз, на думку В.А. Журавля, є аргументованим судженням про

якісні та кількісні характеристики (параметри) певного об'єкта криміналістичного прогнозування в майбутньому, терміни їх настання і шляхи досягнення [4, с. 5]. Усвідомлення несприятливості умов розслідування є важливою, а досить часто неодмінною обставиною отримання позитивного результату розслідування. Тобто недооцінювання ситуації, що склалася у відповідний момент розслідування, призводитиме до її погіршення. Слідчому необхідно ретельно аналізувати причини, що впливали на зміну ситуації розслідування. Цим він забезпечить себе інформаційною базою, необхідною для подальшого планування окремих слідчих дій. В тактиці, де превалюють вербальні засоби збирання інформації, іноді важко помітити, а тим більше якось виділити елементи прогностичної діяльності, які завжди присутні у структурі тактичних прийомів, рішень, що приймаються. Тут розумовий прогноз передуює прийняттю тактичного або процесуального рішення [5, с. 282]. Усвідомлення та передбачення настання негативних наслідків та, відповідно, погіршення ситуації має впливати на відмову слідчого від їх здійснення. Так, у випадку виникнення ризику розкриття перед підозрюваним та його захисником наявної у слідчого доказової бази, якою він оперує, доцільно відмовитися або відкласти на певний час проведення відповідних дій.

Як несприятливі або складні слідчі ситуації слід сприймати ті, коли: злочинець не затриманий, але про нього є певні відомості, що дозволяють організувати його розшук, а також коли злочинець не затриманий і ніяких даних про нього немає.

У цих ситуаціях з різним ступенем складності проводимуться як процесуальні, так і непроцесуальні дії. І чим менша кількість відомостей зібрана про зловмисника на початковому етапі розслідування, тим у гіршому та складнішому стані знаходиться провадження. Тобто для встановлення злочинця та притягнення його до відповідальності по кожній зазначеній ситуації співробітникам необхідно здійснити різні за кількістю та послідовністю слідчі (розшукові) дії. Це, відповідно, визначатиме ступінь проблемності за кожним кримінальним провадженням та різновид слідчої ситуації, що склалася.

Незважаючи на те, що кожен злочин розглядуваної категорії є індивідуальним, за ними простежуються певні подібні риси. Виникнення схожої сукупності умов дозволяє простежити їх та сформувати типові слідчі ситуації за злочинном розглядуваної категорії.

Слідча ситуація, коли злочинець невідомий, зумовлює проведення таких слідчих дій: перевірка об'єкта загрози вибухотехнічною службою; огляд місця події із залученням співробітників МНС, груп невідкладної швидкої медичної допомоги, аварійної служби газу та інших; допит свідків-очевидців, потерпілих, підозрюваних; проведення обшуків; вилучення роздруківок вхідної, вихідної інформації телефонів, аудіокасет, дисків з чергової частини ОВС, МНС, до яких було здійснено повідомлення; телефонів, з використанням яких передавалися повідомлення; пред'явлення для впізнання; одночасні допити раніше допитаних осіб; призначення експертів; слідчі експерименти.

У слідчій ситуації, коли злочинець невідомий і не виявлено інформації про нього, дії правоохоронців спрямовуються у першу чергу на встановлення зловмисника. Це можливо шляхом проведення дій, котрі сприятимуть виявленню максимальної кількості інформації про нього. Ними можуть бути такі: перевірка об'єкта загрози вибухотехнічною службою; огляд місця події із залученням співробітників МНС, груп невідкладної швидкої медичної допомоги, аварійної служби газу та інших; допит потерпілих; вилучення роздруківок вхідної, вихідної інформації телефонів, аудіокасет, дисків з чергової частини ОВС, МНС, до яких було здійснено повідомлення; призначення експертиз. Значним у встановленні злочинця за злочинами розглядуваної категорії є проведення слідчих (оперативних) дій.

Дотримання зазначених дій може сприяти збиранню більшої кількості відомостей за розглядуваним злочином і безпосередньо про злочинця. Наведений до типових слідчих ситуацій приблизний перелік слідчих дій має лише рекомендаційний характер і у кожному конкретному випадку може змінюватися. Сукупність та послідовність дій визначається правоохоронцями з урахуванням умов, у яких здійснюється розслідування. Ми не сприймаємо слідчу ситуацію як щось статичне, незмінне. Навпаки, вона є категорією динамічною, рухомою. Відповідно, на початковому етапі розслідування з визначеного нами переліку слідчих ситуацій одна може переходити в іншу, тобто видозмінюватися. Ці зміни можуть відбуватися протягом усього часу розслідування у бік як більш, так і менш сприятливої сукупності умов. На ці зміни насамперед впливають наявні у слідчого теоретичні знання щодо існуючих типових слідчих ситуацій за розглядуваним злочином, а також досвід їх розслідування. Досвід дозволяє слідчому діяти схожим чином у подібних умовах, в яких раніше він вже отримував позитивний результат. На наявному досвіді ґрунтується й важлива якість слідчого – інтуїція.

Ми вважаємо, що при утворенні слідчої ситуації, коли злочинець невідомий і не виявлено інформації про нього, правоохоронцям необхідно спрямовувати зусилля на перевірку за способом та місцем вчинення злочину, беручи до уваги адресата повідомлення. Ці заходи можуть сприяти встановленню свідків-очевидців даного факту та виявленню слідів злочинця. Отримані відомості забезпечать підґрунтя для визначення кола підозрюваних осіб, серед яких, можливо, знаходиться злочинець. Така слідча ситуація є найбільш несприятливою і, відповідно, викликає необхідність у проведенні найбільшої кількості організаційних, слідчих (оперативних) дій у різних напрямках. Це визначає багатовекторність у діяльності правоохоронців, спрямованої на отримання будь-якої інформації про вчинений факт. Отримані відомості необхідно всебічно аналізувати та ретельно перевіряти. Це визначає значні затрати часу, сил та засобів для покращення умов, що склалися, на більш сприятливі. Не виключений перехід у цьому випадку до більш сприятливої слідчої ситуації, коли злочинець невідомий, але є окремі відомості про нього. Незважаючи на те, що дана ситуація також вважається несприятливою, проте при ній правоохоронці мають про злочинця певну кількість інформації, яку можна використати для його

встановлення. У даній обстановці розслідування є свідки, очевидці факту вчинення протиправного діяння. Відповідно, можливе складання словесного портрета, за яким у подальшому може бути організоване встановлення особи злочинця. Тобто у цьому випадку правоохоронцям необхідно закріпити отримані відомості, на підставі яких спрямовувати діяльність на отримання інших відомостей про злочинця. І далі діяльність правоохоронців переважно буде вестися навколо зловмисника.

Заслуговують на увагу умови розслідування, коли злочинець відомий, але він зник. Дана ситуація характеризується тим, що є достовірні відомості про причетність конкретної особи до розглядуваного злочину. Відповідно, слідство має дані про особу злочинця, але місце знаходження її невідоме. У цьому разі дії правоохоронців спрямовуються на отримання відомостей, що визначають причетність до злочину відповідної особи, а також встановлення її місця знаходження. За наведеними умовами розслідування проводяться слідчі (розшукові) дії щодо виявлення місць можливого знаходження (перебування) зловмисника. Розглядувана слідча ситуація характеризується в першу чергу тим, що притягнення до відповідальності злочинця стає лише справою часу та якості проведення слідчих (розшукових) дій.

Висновки. У підсумку можемо зазначити, що серед слідчих ситуацій початкового етапу розслідування завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності з різним ступенем проблемності варто назвати такі: 1) злочинець відомий, але він зник (14 %); 2) злочинець невідомий, але є окремі дані про нього (23 %); 3) злочинець невідомий і не виявлено інформації про нього (19 %). При цьому аналізуючи ситуацію, що склалася, організовуючи розслідування, слідчий має прогнозувати отримання відповідних результатів. Цим неодмінно буде забезпечений належний рівень організації розслідування та уникнення настання несприятливих умов. У результаті цього для отримання позитивного результату витратиться значно менша кількість часу, сил та засобів та неодмінно покращиться якість розслідування.

У подальших наших дослідженнях вважаємо за необхідне висвітлити особливості організації розслідування кримінальних правопорушень розглядуваної категорії на подальшому етапі.

Бібліографічні посилання

1. Макаренко Е. И. О проблемах совершенствования методики расследования квартирных краж, совершенных группой лиц / Макаренко Е. И. // Вопросы совершенствования методики расследования преступлений. – Ташкент, 1984.
2. Танасевич В. Г. Значение криминалистической характеристики преступлений и следственных ситуаций для методики расследования преступлений / Танасевич В. Г. // Актуальные проблемы советской криминалистики. – М., 1980.
3. Словарь иностранных слов. – 14-е изд., испр. – М., 1987.
4. Журавель В.А. Теорія і методологія криміналістичного прогнозування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1999.
5. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. – К., 2006.

Плетенец В. Н. Неблагоприятные условия расследования преступлений, квалифицированных в соответствии со ст. 259 УК Украины. Рассмотрены особенности

организации расследования заведомо ложных сообщений об угрозе жизни граждан, уничтожении или повреждении объектов собственности в неблагоприятных условиях первоначального этапа. Указано на важность прогнозирования результатов проведения следственных (оперативных) действий.

Ключевые слова: следственная ситуация, неблагоприятные условия расследования, следственные действия.

Pletenets' V. M. Unfavorable conditions of investigating crimes evaluated under art. 259 of the Criminal Code of Ukraine. The author gave examples of investigative situations that can be formed at the initial stage of the investigation of crimes, evaluated under art. 259 of the Criminal Code of Ukraine.

It is noted that the favorable conditions are performance indicators (characteristics) carried by each subject of the investigation. That is what some investigators regarded as unfavorable conditions, others never perceives any problems or difficulties.

The author gave factors of an objective and subjective nature, according to law-enforcement officials questioned affect the investigation of the situation by examining the crime category.

It is highlighted that initially, in terms of information uncertainty, the investigator has to organize the investigation. Thus, each investigator (detective) action should be carefully and critically evaluated from the standpoint of the possibility of a positive outcome for the criminal proceedings. If the assumptions of a negative result, the investigator must decide to refuse conducting the investigation of action.

The findings indicate that analyzing the situation developing, organizing investigations the investigator predicts obtain relevant results. This certainly will be provided with the appropriate level of investigation and prevent the occurrence of adverse conditions.

Keywords: investigating the situation, unfavorable terms of the investigation, the investigative actions.

Надійшла до редакції 14.05.2013

Д.Б. Санакоєв

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.74

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ СИТУАЦІЙ У ПРОТИДІІ РЕЙДЕРСТВУ

Проаналізовано наявні теоретичні підходи до формування оперативно-розшукових ситуацій та можливості їх використання у протидії рейдерству.

Ключові слова: оперативно-розшукова ситуація, рейдерство, криміналістична ситуація, класифікація оперативно-розшукових ситуацій.

Постановка проблеми. Сучасному етапові розвитку України притаманні тривалі глибокі соціальні, економічні, правові зміни. Відчутні певні позитивні тенденції розвитку суспільних відносин у сфері економічної діяльності. Проте на сьогодні є недостатнім рівень правової свідомості, що об'єктивно і постійно відтворює потребу у кримінально-правовому контролі цієї діяльності. Криміногенна ситуація тут лишається досить складною,

особливо у сфері корпоративних правовідносин. Характерною ознакою останніх років є численні випадки рейдерства. Додаткові труднощі з його виявлення та розслідування викликані й тим, що члени організованих злочинних груп, які здійснюють свою протиправну діяльність, володіють великими матеріальними ресурсами, безперервно підвищують рівень конспірації, надають злочинній діяльності законослухняної форми. У спланованих і реалізованих в єдиному комплексі організаційних та інших заходах так чи інакше задіяний цілий ряд посадових та інших осіб: адвокати, оцінювачі, арбітражні керуючі, співробітники правоохоронних органів, різні охоронні та підприємницькі структури. Як наслідок, до відповідальності притягуються, у кращому випадку, лише безпосередні виконавці, а організатори і найбільш активні учасники залишаються невстановленими або їх вина в ході розслідування не підтверджується. Тривала безкарна діяльність членів злочинних груп у сфері економічної діяльності через невчасність виявлення і викриття всіх учасників веде до розширення криміналізації сфери корпоративних правовідносин. Зазначені обставини не дозволяють домогтися кардинального перелому в боротьбі з рейдерством. Основною причиною ситуації негативної обстановки є недостатнє використання правоохоронними органами потенціалу оперативно-розшукової роботи у поєднанні з теоретичними напрацюваннями наук кримінально-правового циклу. Не є винятком і проблема формування оперативно-розшукових ситуацій за злочинами цієї категорії.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Особливостям поглинання акціонерних товариств, його видам, основам протидії законній господарській діяльності, а також розслідуванню злочинів, пов'язаних із силовим захопленням підприємств, присвячені роботи багатьох відомих вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких виділимо праці: Н. Бута, Ю. Борисова, І. Вікторова, О. Власова, Н. Гуторова, Н. Коніної, С. Ніколаюка, Н. Рудика, О. Татарова, С. Чернявського, В. Юсупова та інших.

Метою статті є дослідження місця і ролі типових оперативно-розшукових ситуацій та можливостей їх використання оперативними підрозділами правоохоронних органів у протидії рейдерству в Україні.

Виклад основного матеріалу. Оперативно-розшукова діяльність у цілому ґрунтується на наукових здобутках криміналістики. Означене твердження зумовлене історичним розвитком обох наук, адже допоки накопичений у межах криміналістики емпіричний матеріал не викликав протиріч щодо уявлень про неї як науки лише про засоби та методи боротьби зі злочинністю, теорія ОРД зароджувалася і розвивалася як складова частина криміналістики. Дійсно, теорія ОРД, як і криміналістика, вивчає причинно-наслідкові зв'язки механізму утворення криміналістично значущої інформації, правила та процедури її пошуку, фіксації, оцінки та використання у якості фактичних даних для прийняття процесуальних та оперативних рішень за фактами підготовлюваних чи вчинених кримінальних правопорушень та осіб, причетних до них [1, с. 119]. Такі вчення теорії ОРД, як вчення про оперативно-розшукову інформацію, про оперативно-розшукові

версії, про оперативні комбінації і тактичні операції, не лише містять криміналістичну інформацію, але й багато в чому спираються на її вихідні теоретичні положення.

Дослідження характерних рис механізму рейдерства в межах теорії ОРД сприяє виявленню типових дій, які учасники злочинних груп вчиняють при підготовці, вчиненні та приховуванні даного виду злочинів та які, у свою чергу, спрямовані на перехоплення прав управління, володіння та розпорядження майновими комплексами юридичних осіб.

На практиці у кожному випадку виявлення ознак рейдерства вже відомі способи здійснення злочинної діяльності створюють умови для визначення закономірностей функціонування механізму підготовки, вчинення та приховування злочинів, протидії розслідуванню у певній ситуації та, відповідно, дозволяють оперативному співробітнику та слідчому швидко орієнтуватися у напрямках пошуку слідів такої злочинної діяльності, встановлювати їх та фіксувати. Пізнання закономірностей механізму рейдерства створює умови для розробки типової криміналістичної характеристики цього злочину.

Однак досягнення поставленої мети не обмежується отриманням знань щодо закономірностей прояву механізму підготовки, вчинення та приховування злочину, протидії розслідуванню. Одним із важливих аспектів нашого дослідження є також пізнання закономірностей механізмів ОРД щодо виявлення, припинення та супроводження кримінального судочинства у відповідних оперативних та оперативно-слідчих ситуаціях. Їх встановлення веде до створення типових криміналістичних характеристик ОРД, закладає підґрунтя для ефективної боротьби з рейдерством, дозволяє розробляти на їх основі більш досконалі технічні, тактичні і методичні рекомендації з ефективного виявлення, вилучення та фіксації фактичних даних про злочинну діяльність у сфері корпоративних правовідносин та успішно використовувати їх у досудовому провадженні. Така науково узагальнена система знань при наповненні всіх її елементів (у т.ч. й результатами досліджень інших вчених), на нашу думку, повинна формувати оперативно-розшукову теорію виявлення, попередження, припинення та супроводження розслідування злочинів, спрямованих на злочинне поглинання майнових комплексів юридичних осіб.

Оперативно-розшукові ситуації, що формуються у процесі діяльності оперативних підрозділів, є основою інформаційно-пізнавальних та засвідчувальних видів такої діяльності у протидії рейдерству. Проте на сьогодні відсутні глибокі розробки, спрямовані на визначення типових оперативно-розшукових ситуацій, вивчення їхньої динаміки та підстав зміни у ході оперативної та слідчої діяльності.

На наш погляд, практична значущість з'ясування типових оперативно-розшукових ситуацій виявляється у тому, що вони:

- є підґрунтям діяльності суб'єктів доказування, які діють з урахуванням наявної інформації. Щоб діяти, суб'єкту потрібно спочатку отримати уявлення про зміст та обсяг інформації, що міститься у кожній ситуації [2, с. 162];

- становлять обставини, що визначають мету (цілі) діяльності, адже поза їх аналізом правоохоронна діяльність втрачає свій зміст [3, с. 23];
- створюють умови для якісного планування ОРД;
- наперед визначають обрання конкретних оперативно-розшукових заходів та визначають тактику їх проведення.

Типові оперативно-розшукові ситуації у рейдерстві слід визначати та досліджувати на кожному етапі кримінального поглинання юридичних осіб. Вони є об'єктивно повторюваними елементами, що зумовлені фактичними даними [4, с. 93]. Їх знання дозволить оперативним підрозділам конкретизувати процес виявлення джерел, їх фіксацію оперативними засобами інформації про злочинну діяльність, створити повне уявлення про всю злочинну діяльність організованих груп у сфері корпоративних правовідносин, кримінального поглинання юридичних осіб.

Зазначене зумовлює необхідність та важливість здійснення процедури типізації теоретичних уявлень про зміст оперативно-розшукової ситуації з метою їх узагальнення та впорядкування у типову характеристику [5, с. 178].

Як і слідчу, оперативно-розшукову ситуацію характеризують: інформаційний, психологічний, процесуально-тактичний, матеріальний та матеріально-технічний аспекти [6, с. 502]. Однак, незважаючи на те, що оперативно-розшукова діяльність основні наукові начала отримує з теорії криміналістики, вважаємо, до сьогодні не всі її категорії однозначно сприймаються дослідниками. А отже, ще більш неоднозначними є розвинуті на основі криміналістичних оперативно-розшукові категорії.

Щодо розслідування означене цілком стосується терміна «слідча ситуація». У теорії криміналістики окремі науковці зазначають, що поняття «слідча ситуація» лише стає криміналістичною категорією та не знайшло фундаментального теоретичного розв'язання у кримінальному судочинстві та криміналістиці [2, с. 73]. Аналіз фахової криміналістичної літератури з цього питання підтверджує означену тезу. Дійсно, у криміналістиці до сьогодні відсутня єдність поглядів у розумінні слідчої ситуації. Так, вчені розглядають слідчу ситуацію як умови планування розслідування (І. Андреев, Г. Грамович, Н. Порубов), як умови, в яких здійснюється раціональна лінія поведінки (І. Герасимов, Л. Драпкін), певні умови часу, місця, навколишнього середовища у взаємозв'язку з іншими процесами об'єктивної дійсності та поведінкою осіб, що опинилися у сфері кримінального судочинства (Є. Іщенко) [5, с. 208].

Російський дослідник В. Корноухов здійснив спробу систематизації та класифікації слідчих ситуацій [7, с. 113]: сукупність зовнішніх умов; сукупність даних (доказів), що характеризують розслідування, тобто коли ситуація знаходиться всередині процесу; сукупність умов як доказова, тактична, методична і організаційна інформація; ступінь інформаційної обізнаності слідчого про злочин, а також про стан процесу розслідування, що склалася у певний момент часу, аналіз та оцінка якого дозволяють слідчому прийняти найбільш доцільні рішення у справі.

Вченими визнається істотна схожість природи криміналістичної та оперативно-розшукової діяльності. Однак повне їх ототожнення неможли-

ве через низку особливостей, найбільш характерні з яких простежуються:

- за суб'єктами діяльності;
- за способами отримання відомостей;
- за режимом їх здійснення та закріплення;
- за доказовим значенням результатів слідчої та оперативно-розшукової діяльності та ін.

При розмежуванні слідчих та оперативно-розшукових ситуацій з позицій логіки нашого дослідження найбільш істотні розбіжності спостерігаються при їх оцінці за низкою підстав.

Однією з таких підстав є час формування ситуацій.

Слідча ситуація виникає у межах розпочатого кримінального провадження до направлення прокурору з обвинувальним актом, закриття провадження чи його зупинення. Оперативно-розшукова ситуація може виникнути і розвиватися на допроцесуальному етапі; у рамках порушеного кримінального провадження; на судових та інших стадіях (наприклад, у разі розшуку особи, яка переходується від суду); після закриття кримінального провадження чи кримінального переслідування.

Засоби розв'язання (виявлення та фіксації відомостей про злочинну діяльність) аналізованих нами ситуацій також є підставою їх розмежування. Інструментарієм їх змін у кримінальному судочинстві буде провадження процесуальних, у т.ч. слідчих дій. Розв'язання ж оперативно-розшукових ситуацій здійснюється шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, у т.ч. у межах оперативних комбінацій та операцій. Оперативно-розшукові ситуації виникають за слабо вираженої слідчої картини злочину, в тому числі вчиненого в умовах неочевидності, слідчі ситуації – незалежно від ступеня складності виявлення джерел відомостей та їх процесуальної фіксації.

Кримінальне поглинання майнових комплексів виникає, розвивається та реалізується як складний процес, що становить безліч кримінальних ситуацій та злочинних діянь, які послідовно змінюються, групуються певним чином за відповідними стадіями розгортання [8, с. 13–24]. Механізм злочинної діяльності при рейдерстві, як наукова категорія, в абстрактній формі виражає динамічну систему осіб, матеріальних об'єктів та процесів, що взаємодіють при підготовці, вчиненні та приховуванні паралельно послідовних вчинюваних злочинів. Механізм кожного кримінального поглинання юридичної особи індивідуальний. Означене зумовлюється також і особливостями регіону, на території якого функціонує юридична особа, яка поглинатиметься, рівнем корумпованості державних структур, загальним рівнем злочинності та ін. Ці особливості визначають обрання злочинними структурами часу початку такого поглинання, набір злочинних засобів, їх поєднання при застосуванні. Однак, як свідчать результати аналізу матеріалів практики правоохоронних органів, у разі захоплення розкривається багато спільних закономірностей, що виявляються у цілях та мотивах, функціональному складі злочинних груп, у особистісних (професійних) характеристиках окремих осіб, у етапах поглинання та комплексі дій за кожним із них.

Типові оперативно-розшукові ситуації, що формуються на початково-

му етапі оперативно-розшукової діяльності, утворюють вірогідний ряд вихідних відомостей, що стосуються рейдерства. Завданням оперативного співробітника є визначення у кожному конкретному випадку реальної типової ситуації та формування завдань з позиції встановлення подальшої можливої картини злочину. Зібрана на первинному етапі інформація дозволяє оперативному співробітнику визначити можливий характер злочину, його природу та сформулювати програму дій, спрямованих на оперативне документування злочинної діяльності у кожному конкретному випадку атаки на юридичну особу.

Дослідження оперативних ситуацій, що виникають при рейдерстві, дозволило виявити типові ситуаційні моделі, на підставі яких оперативні співробітники формували оперативні версії, здійснювали планування своїх дій, що дозволяли успішно припиняти процеси поглинання. Означені ситуації пропонуємо систематизувати та класифікувати за певними критеріями.

Так, оперативно-розшукові ситуації можна поділяти:

1. За часом виникнення:

а) докримінальна ситуація, коли злочин не вчинено, проте ведеться робота з виявлення характеристик об'єкта поглинання (юридичної особи), складання плану поглинання, формування злочинної групи;

б) кримінальна, тобто виникає і розвивається у процесі поглинання юридичної особи;

2. За джерелом отримання первинної інформації про рейдерство:

а) інформація отримана з офіційних адміністративних органів (акт документальної ревізії, стаття в газеті тощо), у т.ч. від слідчих підрозділів, в якості доручення за розпочатим чи зупиненим кримінальним провадженням;

б) із конфіденційних джерел. У такій ситуації весь початковий етап розслідування ґрунтуватиметься на використанні ефекту раптовості (затримання на гарячому, негайні та паралельні обшуки (ст. 234 КПК) і тимчасові вилучення (ст. 167 КПК) у ймовірних співучасників тощо);

3. Залежно від етапу поглинання:

а) під час отримання доступу до управління об'єктом посягання;

б) при виведенні активів;

в) у разі банкрутства та переоформлення прав на володіння та розпорядження юридичною особою;

4. Залежно від очевидності:

а) факт злочину встановлено;

б) факт злочину не встановлено;

5. Залежно від факту початку кримінального провадження:

а) почато кримінальне провадження;

б) кримінальне провадження зупинено;

в) розпочато кримінальне провадження після вирішення обвинувачення по суті, тобто у формі вироку (ст. 369 КПК), стосовно одного з членів організованої групи;

6. Залежно від встановлення осіб, винних у вчиненні рейдерства:

а) винні особи не встановлені;

б) встановлені лише окремі учасники організованої злочинної групи;

в) встановлені всі учасники організованої злочинної групи;

7. Залежно від можливостей виявлення та фіксації криміналістично значущої інформації:

а) потребують участі фахівців-спеціалістів (у фінансовій, організаційно-управлінській, арбітражній та іншій діяльності);

б) вирішуються силами оперативних підрозділів.

Висновки. Аналіз та оцінка вказаних оперативно-розшукових ситуацій дозволяють конкретизувати задачі оперативно-розшукової діяльності, виявляючи якість «умов» здійснення цієї діяльності. Завдання, що є наслідками тієї чи іншої оперативно-розшукової ситуації, наперед визначають програму їх розв'язання і, зрештою, надають криміналістичній діяльності цілеспрямовано го та ефективного характеру. Саме тому для оперативних співробітників важливим є набуття практичних навичок виявлення за кожною оперативно-розшуковою ситуацією рис, типових у цілому для таких ситуацій.

Бібліографічні посилання

1. Теория оперативно-розыскной деятельности : учеб. / под ред. К. Горяинова, В. Овчинского, Г. Синилова. – М., 2007.

2. Гавло В.К., Клочко В.Е., Ким Д.В. Судебно-следственные ситуации: психолого-криминалистические аспекты : монография / под ред. В.К. Гавло. – Барнаул, 2006.

3. Корноухов В.Е. О структуре методик по расследованию преступлений // Вестн. криминалистики / отв. ред. А.Г. Филиппов. – Вып. 2 (10). – М., 2004.

4. Корноухов В.П. Основные положения методики расследования отдельных видов преступлений : материалы науч. конф. – Красноярск, 1972.

5. Коновалов С.И. Теоретико-методологические проблемы криминалистики : монография. – Ростов н/Д, 2001.

6. Белкин Р.С. Курс криминалистики : в 3 т. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М., 1997.

7. Корноухов В.Е. К теоретическим основам расследования преступлений: понятие и виды ситуаций / В.Е. Корноухов // Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2007. – № 1.

8. Сергеев М.А. Основы криминалистической методики расследования преступлений, связанных с присвоением права на владение и управление предприятиями и организациями (по материалам Уральского федерального округа) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.09. – Тюмень, 2008.

Санакоев Д. Б. Теоретические проблемы формирования оперативно-розыскных ситуаций в противодействии рейдерству. Дан анализ существующих теоретических подходов к формированию оперативно-розыскных ситуаций и возможностей их использования в противодействии рейдерству.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная ситуация, рейдерство, криминалистическая ситуация, классификация оперативно-розыскных ситуаций.*

Sanakoyev D. B. Theoretical problems of formation of operational-search situations in countering hostile takeovers. In the article there is the analysis of existing theoretical approaches to the formation of operational-search situations and to possibilities of their use in combating hostile takeovers in Ukraine. The author stated that the main reason for the negative situation is an insufficient use by Ukrainian law-enforcement agencies of capacity of operational-search work in the unity of theoretical developments of criminal-legal sciences.

In author's opinion, knowing the raiding mechanism creates conditions for the development of a generic forensic characteristics of this crime. It is noted, that the study of characteristics of the mechanism of raiding in the framework of the operational-search theory facili-

tates the identification of typical actions that members of criminal groups commit in preparing, committing and concealing of these crimes and that, in turn, directed at intercept management rights, ownership and disposition of legal entities' property complexes.

The study of operational-search situations arising from raiding, allowed to reveal typical situational model on which the operational staff made up operational versions, planed their actions that permitted successfully stop the processes of takeover. The abovementioned situation are proposed to be systematized and classified under relevant criteria.

Analysis and evaluation of these operational-search situations allow to specify tasks of operational-search activity, revealing the quality of this activity "conditions". Tasks that are consequences of different operational-search situations should set the agenda for their solution, and finally, give to forensic activity a focused and effective character. That is why, for operational staff it is important to gain practical skills in identifying after each operational-search situation marks typical of a whole for such situations.

Keywords: *operational-search situation, hostile takeover, criminalistic situation, classification of operational-search situations.*

Надійшла до редакції 28.05.2013

В.І. Сліпченко

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК343.13

ТИМЧАСОВИЙ ДОСТУП ДО РЕЧЕЙ І ДОКУМЕНТІВ: ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ОТРИМАННЯ

Досліджено наявний процесуальний порядок отримання тимчасового доступу до речей і документів як стороною обвинувачення, так і стороною захисту. З'ясовано мету й підстави застосування вказаного заходу забезпечення кримінального провадження.

Ключові слова: *кримінальний процес, заходи забезпечення кримінального провадження, тимчасовий доступ до речей та документів, охоронювана законом таємниця.*

Постановка проблеми. Розширюючи сферу судового контролю та запроваджуючи нові форми прокурорського нагляду, КПК України передбачив також і нові процесуальні порядки збирання та отримання доказів. До таких новел КПК України доцільно віднести запровадження інституту тимчасового доступу до речей і документів у порядку, визначеному главою 15. Актуальність вказаного дослідження зумовлюється тим, що КПК України встановив як загальні правила застосування заходів забезпечення кримінального провадження (ст. 132), так і конкретні вимоги до клопотань слідчих про надання тимчасового доступу до речей і документів (ст. 160), а також поширив дію принципу змагальності на досудовий етап кримінального провадження (п. 19 ч. 1 ст. 3, п. 15 ст. 7 та ст. 22).

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі питання проведення тимчасового доступу до речей і документів як інституту кримінального процесу вже стали предметом наукових

досліджень таких учених та практиків, як Р.І. Благута, І.В. Гловюк, О.М. Гумін, С.М. Міщенко, В.І. Підгірний, О.А. Подковський, М.А. Погорецький, С.Р. Тагієв, О.С. Ткачук, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова, В.І. Фаринник, М.С. Цуцкірідзе та ін. Поряд із цим слід констатувати, що у працях зазначених учених та практиків здебільшого розглянуто окремі форми тимчасового доступу до речей і документів, наведено загальний перелік суб'єктів, які мають право на отримання відповідної інформації, з'ясовано загальні вимоги КПК України до оформлення клопотання слідчого (прокурора), проаналізовано повноваження слідчого судді та ін. Однак не досліджується загальна концепція процедури отримання тимчасового доступу до речей та документів, яка з урахуванням потреб правозастосування повинна стати алгоритмом дій (порадником) як для сторони обвинувачення, так і для захисту.

У зв'язку з цим **метою** нашого дослідження є з'ясування наявного процесуального порядку отримання тимчасового доступу до речей і документів.

До завдань нашого дослідження доцільно віднести визначення мети та підстав застосування вказаного заходу забезпечення кримінального провадження, з'ясування процесуального порядку подання та розгляду клопотання, аналіз видів рішень слідчого судді за результатами його розгляду, а також встановлення наявних обмежень у застосуванні тимчасового доступу до речей і документів.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, тимчасовий доступ до речей і документів є одним із найскладніших у застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, спрямованих на відшукування та отримання інформації/доказів під час безпосереднього ознайомлення зі змістом, формою та ознаками речей і документів. Мета його застосування полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи:

- можливості ознайомитися з ними;
- зробити їх копії;
- вилучити їх у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею (судом).

Виходячи з меж нашого дослідження, ми приділимо увагу лише процедурним аспектам отримання тимчасового доступу до речей і документів, не вдаючись до правового змісту понять «ознайомлення», «копіювання» та «вилучення». Так, вивчення матеріалів практики засвідчило, що вказаний захід, як правило, застосовується з метою отримання доступу до: *банківської таємниці*, а саме відомостей про банківські рахунки клієнта, рух коштів по них, операції, які були проведені на користь чи за дорученням клієнта, інформації про фінансово-економічний стан клієнтів та ін.; *комерційної таємниці* або *бухгалтерської, технічної чи іншої документації* підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, а саме актів прийому-передачі, актів виконаних робіт, видаткових накладних, договорів з їх додатками, статутних документів, наявності ліцензій та ін.; інформації у *провайдерів та операторів телекомунікації* щодо трафіків мобільних телефонів, фактів або типів з'єднань, інформацію про прізвище, ім'я, по ба-

тькові споживача телекомунікаційних послуг та ін.; лікарської таємниці, а саме історії хвороби, медичної картки або інформації про стан здоров'я особи підозрюваного чи потерпілого; будь-яких інших документів або речей, що знаходяться як у фізичних, так і у юридичних осіб і, виходячи з обставин кримінального провадження, потребують свого залучення або ознайомлення з ними. Тобто за допомогою вказаної процесуальної дії можуть бути отримані обвинувальні чи виправдувальні докази, інформація для перевірки слідчих версій, відомості орієнтовного чи тактичного характеру та ін.

Одразу слід зазначити, що законодавець передбачив і певні обмеження у застосуванні вказаного заходу забезпечення кримінального провадження. Так, у клопотанні не може порушуватися питання про доступ до речей і документів, які є листуванням або іншими формами обміну інформацією між захисником та його клієнтом або будь-якою особою, яка репрезентує його клієнта, у зв'язку з наданням правової допомоги, а також до об'єктів, які додані до такого листування або інших форм обміну інформацією між ними (ст. 161 КПК України). Також не може бути надано доступ до речей і документів, що містять відомості, які становлять державну таємницю, особі, яка не має до неї допуску в порядку, встановленому Законом України «Про державну таємницю» (абз. 2 ч. 6 ст. 163 КПК України). Натомість доступ особи до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю, може бути здійснено у випадку, якщо сторона кримінального провадження доведе неможливість іншим способом установити обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів, а також з урахуванням положень законодавства, що регламентує порядок зберігання, використання та розкриття зазначеного виду таємниці (ч. 6 ст. 163 та ст. 162 КПК України).

Слідчий має право звернутися до слідчого судді із клопотанням про тимчасовий доступ до речей і документів лише після його погодження з прокурором (ч. 1 ст. 160 КПК України). Сторони кримінального провадження мають право подати вказане клопотання як під час досудового розслідування, так і судового розгляду.

КПК України у ч. 2 ст. 160 передбачив вимоги до оформлення клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, які з урахуванням їх практичної цінності та положень 2-го розділу кримінально-процесуального закону доцільно розділити на три окремі групи.

До першої групи слід віднести *загальні вимоги*, з яких слідчому судді стають зрозумілими дата та місце його складання; найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер; короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подається клопотання; правова кваліфікація кримінального правопорушення; речі і документи, тимчасовий доступ до яких планується отримати; підстави вважати, що речі і документи перебувають або можуть перебувати у володінні відповідної фізичної або юридичної особи.

До другої слід віднести *спеціальні вимоги*, наведення яких у клопотанні залежить від обставин вчинення кримінального правопорушення та

його правової кваліфікації. Обов'язково вказуються та обґрунтовуються: значення речей і документів для встановлення обставин кримінального провадження; доцільність/можливість використання як доказів відомостей, що містяться в зазначених речах і документах; неможливість іншими способами довести обставини, які передбачається довести за допомогою цих речей і документів, у випадках подання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю; нагальна необхідність вилучення речей і документів, якщо відповідне питання порушується стороною кримінального провадження; необхідний строк тимчасового доступу до речей і документів або строк їх вилучення.

До третьої групи ми відносимо *обов'язкові додатки* до клопотання, а саме витяг з ЄРДР та копії матеріалів, якими сторона кримінального провадження обґрунтовує свої доводи.

Відповідно до п. 16 інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) № 223-558/04-13 від 05.04.2013, у межах одного клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів у рамках одного кримінального провадження слідчий може порушувати питання перед слідчим суддею про застосування одного або різних видів заходів забезпечення кримінального провадження [1], одночасне вжиття яких логічно обґрунтовується однаковими обставинами. У зв'язку з цим дозвіл на проведення тимчасового доступу до речей і документів, ініційований стороною кримінального провадження у рамках одного клопотання, також повинен вирішуватися слідчим суддею в одній ухвалі.

Однак, на нашу думку, враховуючи специфічність отримання доступу до інформації, зазначеної у ст. 162 КПК України, сторона обвинувачення або захисту не може порушувати в одному клопотанні питання про застосування різних заходів забезпечення кримінального провадження, як це доцільно робити під час отримання судового дозволу на тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом та накладенням арешту на майно підозрюваного або цивільного відповідача. Натомість за логікою отримання тимчасового доступу до речей і документів в одному клопотанні доцільно/можливо порушувати декілька однорідних питань за умови, що потреба у їх з'ясуванні обґрунтовується однаковими обставинами кримінального провадження. Вказана практична порада дозволить уникнути зайвого переобтяження слідчого судді однорідними клопотаннями в межах одного кримінального провадження та сприятиме процесуальній економії часу, не зменшуючи ефективність інституту судового контролю. Це можливо за умови, що слідчий суддя (суд) перевірятиме наявну обґрунтованість та доцільність надання стороні кримінального провадження права на здійснення тимчасового доступу до речей або документів за кожним запитуваним фактом окремо. Наприклад, за умови, що ознайомлення, копіювання або вилучення речей чи документів повинно бути здійснено з різних підприємств, установ та організацій, в одному клопотанні доцільно порушувати питання перед слідчим суддею про тимчасовий доступ до речей і документів, які посвідчують право власності або оренди земельної ділянки, право її забудови та наявність іншої дозвільної документації; інформації,

яка знаходиться у одного або різних операторів (провайдерів) телекомунікації; розкриття банківської таємниці стосовно одного суб'єкта в різних банківських установах та ін.

Коментуючи процесуальні строки подання клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, слід зазначити, що проведення вказаного заходу є правом, а не обов'язком сторін. Тому питання про доцільність його проведення може бути ініційоване в будь-який момент за наявності законних підстав та нагальних потреб досудового розслідування. Інших вимог до строків подання клопотання глава 15 КПК України не містить.

Строк розгляду зазначеного клопотання слідчим суддею також не визначено у гл. 15 КПК України, але, враховуючи дію аналогії закону, відповідно до положень ч. 6 ст. 9 КПК України вказаний строк за рекомендаційним роз'ясненням ВССУ [1] не повинен перевищувати трьох днів або сімдесяти двох годин із дня його надходження до суду, як це визначено, наприклад, у ч. 1 ст. 146, ч. 1 ст. 151, ч. 1 ст. 156 та ч. 6 ст. 173 КПК України. У зв'язку з тим, що розгляд зазначеного клопотання повинен відбутися за участю сторони кримінального провадження, яка подала клопотання, та особи, у володінні якої знаходяться речі й документи, на практиці мають місце випадки, коли сторона отримує ухвалу слідчого судді лише через 10-15 діб після подання клопотання до суду.

Процесуальній економії часу може сприяти доведення/обґрунтування стороною кримінального провадження наявності достатніх підстав вважати, що існує реальна загроза зміни або знищення речей чи документів; у такому випадку клопотання може бути розглянуто слідчим суддею (судом) без виклику особи, у володінні якої вони знаходяться. У всіх інших випадках зацікавленим особам повинно бути повідомлено про час та місце розгляду клопотання судовим викликом (ч. 1 ст. 163 КПК України). Виходячи з конструкції ч. 4 ст. 163 КПК України, неприбуття за судовим викликом особи, у володінні якої знаходяться речі чи документи, без поважних причин або неповідомлення нею про причини неприбуття не є перешкодою для розгляду клопотання, окрім випадків, коли слідчий суддя (суд) визнає участь такої особи обов'язковою.

Оскільки застосування вказаного заходу забезпечення кримінального провадження можливе на підставі ухвали слідчого судді під час досудового розслідування і суду під час судового розгляду (ч. 2 ст. 159 КПК України), не менш цікавим виявляється з'ясування можливих видів рішення слідчого судді. З буквального аналізу глави 15 КПК України вбачається, що слідчий суддя приймає лише два види рішень, а саме про задоволення та про відмову в задоволенні клопотання. У зазначеному вище інформаційному листі ВССУ (п. 10) вказано, що у випадку подання клопотання без додержання вимог КПК України воно повинно повертатися для усунення недоліків за аналогією з ч. 3 ст. 151, ч. 2 ст. 156 та ч. 3 ст. 172 КПК України [1]. Однак у своїх рекомендаційних роз'ясненнях ВССУ забуває вказати на інший можливий варіант рішення слідчого судді, а саме часткове задоволення клопотання. Тому, на нашу думку, слідчий суддя може прийняти чотири види рішення, а саме: задовольнити клопотання; частково задоволь-

нити клопотання; повернути клопотання на доопрацювання; відмовити у задоволенні клопотання. Вказане застереження є цілком логічним, оскільки враховує всі можливі обставини кримінального провадження та якість поданого клопотання.

У разі задоволення клопотання ухвала слідчого судді про надання тимчасового доступу до речей і/або документів повинна містити чітку вказівку на те:

- *хто повинен* надати тимчасовий доступ до речей і документів (із зазначенням повної та точної назви юридичної особи її юридичної адреси; якщо вказаний обов'язок покладено на фізичну особу, то зазначається її прізвище, ім'я та по батькові);

- *кому повинно* бути надано тимчасовий доступ до речей і документів (із зазначенням прізвища, імені, по батькові, а також посади уповноваженої особи);

- *які саме* необхідно надати документи для ознайомлення, отримання їх копій чи здійснення виїмки;

- *який строк* встановлено для застосування вказаного заходу.

Якщо, виходячи з обставин вчинення кримінального правопорушення та етапу розслідування, слідчий вважає, що виконати ухвалу про тимчасовий доступ до речей та документів є більш доцільним представнику оперативного підрозділу, то його посада, прізвище, ім'я та по батькові повинні бути чітко зазначені в клопотанні і вказані в резолютивній частині ухвали слідчого судді (п. 6 ст. 164 та п. 3 ч. 1 ст. 372 КПК України).

Порядок виконання ухвали слідчого судді (суду) також має свої особливості порівняно з іншими видами заходів забезпечення кримінального провадження. Так, у випадку надання слідчим суддею (судом) дозволу на проведення тимчасового доступу до речей та документів зазначена в ухвалі слідчого судді особа, якій надано відповідне право (п. 6 ст. 164 КПК України) на підставі ч. 2 ст. 165 КПК України, зобов'язана пред'явити особі, яка вказана в ухвалі як володілець речей і документів (п. 4 ст. 164 КПК України), оригінал ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів та вручити її копію. Після чого особа, зазначена в ухвалі слідчого судді (суду) про тимчасовий доступ до речей і документів як володілець речей або документів, відповідно до положень ч. 1 ст. 165 КПК України зобов'язана надати тимчасовий доступ до них.

За результатами тимчасового доступу до речей і документів, а також за фактом їх вилучення особою, яка наділена правом доступу до них на підставі ухвали слідчого судді (суду), складається опис речей і документів, який оформлюється протоколом (ч. 3 ст. 166 КПК України). На вимогу володільца має бути залишено копії вилучених документів (ч. 4 ст. 166 КПК України).

Ураховуючи специфіку формату зберігання інформації, що передбачена у п. 7 ч. 1 ст. 162 КПК і знаходиться в операторів (провайдерів) телекомунікацій, надання доступу до відповідних документів (тобто надання можливості ознайомитися з ними та зробити з них копії) може здійснюватися як безпосередньо в оператора (провайдера), так і шляхом надання доступу до відповідних документів уповноваженому на зняття інформації з

транспортних телекомунікаційних мереж підрозділу правоохоронного органу (абз. 4 п. 10 інформаційного листа ВССУ № 223-158/0/4-13 від 29.01.2013 р.) [2, с. 293].

У разі відмови виконати ухвалу слідчого судді (суду) сторона кримінального провадження, якій надано право на доступ до речей і документів, може звернутися до слідчого судді (суду) з клопотанням про дозвіл на проведення обшуку. Останній на підставі невиконаної ухвали має право постановити ухвалу про дозвіл на проведення обшуку згідно з положеннями КПК України з метою відшукування та вилучення зазначених речей і документів (ч. 1 ст. 166 КПК України).

Строк дії тимчасового доступу до речей і документів, згідно з вимогами п. 7 ст. 164 КПК України, не може перевищувати одного місяця. Відповідно до положень КПК України сплив строку дії ухвали про застосування заходу забезпечення кримінального провадження свідчить про припинення цього заходу забезпечення та поновлення прав і свобод особи, щодо якої він застосовувався або інтересів якої стосувався [1]. Як далі зазначає ВССУ у своєму інформаційному листі, в разі нездійснення представником правоохоронного органу протягом визначеного в ухвалі слідчого судді строку доступу до речей і документів слідчий за погодженням із прокурором або прокурор має звернутися з клопотанням ще раз, зазначивши, крім іншого, обставини, що завадили йому здійснити такий доступ в межах визначеного в ухвалі слідчого судді часу. На нашу думку, зазначеною процесуальною можливістю в контексті роз'яснень ВССУ доцільно наділити і сторону захисту.

Слід вказати, що КПК України не передбачає можливість продовження строку дії тимчасового доступу до речей і документів. Тому в тих випадках, коли потреби досудового розслідування вимагають залишення вилучених речей та документів у розпорядженні слідчого на більш тривалий строк для проведення процесуальних або слідчих (розшукових) дій, на вказані речі та документи повинно бути накладено арешт майна в порядку, передбаченому гл. 17 КПК України. Порушити питання про арешт майна перед слідчим суддею (судом) також має право цивільний позивач відповідно до положень ч. 1 ст. 171 КПК України.

Закінчення строку дії ухвали про застосування заходу забезпечення кримінального провадження свідчить про припинення цього заходу забезпечення та поновлення прав і свобод особи, щодо якої він застосовувався або інтересів якої стосувався.

Також слід зазначити, що глава 15 КПК України не передбачає порядок скасування ухвали слідчого судді шляхом направлення клопотання до місцевого суду, як це передбачено, наприклад, у випадку накладення грошового стягнення (ст. 147 КПК України) та арешту майна (ст. 174 КПК України). Натомість положеннями п. 10 ч. 1 ст. 309 КПК України передбачено порядок апеляційного оскарження ухвали слідчого судді про надання або відмови у наданні тимчасового доступу до речей та документів протягом 5 днів з дня її оголошення.

При цьому вказане право апеляційного оскарження поширюється лише на випадки вилучення речей і документів, які посвідчують користуван-

ня правом на здійснення підприємницької діяльності, або інших, за відсутності яких фізична особа – підприємець чи юридична особа позбавляються можливості здійснювати свою діяльність.

Висновки. Підбиваючи підсумки, зазначимо, що нами проведено детальний аналіз процесуального порядку отримання тимчасового доступу до речей і документів як стороною обвинувачення, так і стороною захисту, з'ясовано мету його застосування та проблеми правозастосовної діяльності слідчих, прокурорів, адвокатів, слідчих суддів та суду.

Подальші наукові дослідження вказаного інституту доцільно провести за напрямками з'ясування процесуальних особливостей отримання тимчасового доступу до речей і документів, які містять охоронювану законом таємницю, встановлення процесуальних особливостей отримання доступу до речей та документів стороною захисту під час досудового розслідування та судового розгляду, а також дослідити процесуальний порядок використання отриманої інформації за результатами тимчасового доступу до речей та документів.

Бібліографічні посилання

1. Про деякі питання здійснення слідчим суддею суду першої інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження : інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України № 223-558/0/4-13 від 05.04.2013 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0558740-13>.

2. Збірка інформаційних матеріалів, які регулюють окремі питання кримінального провадження в Україні / [упоряд. С.М. Алфьоров, С.М. Міщенко, В.І. Фаринник та ін.] – К., 2013.

Слипченко В. И. Временный доступ к вещам и документам: процессуальный порядок получения. Исследуется существующий процессуальный порядок получения временного доступа к вещам и документам как стороной обвинения, так и стороной защиты. Выясняются цель и основания применения указанной меры процессуального принуждения.

Ключевые слова: уголовный процесс, меры процессуального принуждения, временный доступ к вещам и документам, охраняемая законом тайна.

Slipchenko V. I. Temporary access to things and documents: a procedural order of obtaining. The article explores the existing procedure of obtaining temporary access to things and documents as the prosecution and the defense and the purpose and grounds for the use of specified measures of procedural coercion.

It is noted that such a measure is a right and not an obligation of the parties. Therefore, the question of expediency of its holding may be initiated at any time if there is a legitimate reason and urgent needs of the preliminary investigation. Other requirements for application deadlines current Criminal Procedural Code of Ukraine does not contain.

According to the author, further research of the institute wise to hold the directions clarify procedural peculiarities obtaining temporary access to things and documents containing protected by law, establish procedural peculiarities access to things and documents by the defense during the pre-trial investigation and trial, and also to investigate procedure how to use the information received by the results of temporary access to things and documents.

Keywords: criminal process, measures of procedural coercion, temporary access to things and documents, protected by the law secret.

Надійшла до редакції 03.06.2013

В.І. Строгий

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
заслужений юрист України,
(Національна академія
Служби безпеки України)

УДК 351.746.1 : 327

ЗАПОБІГАННЯ РАДИКАЛІЗМУ І ТЕРОРИЗМУ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

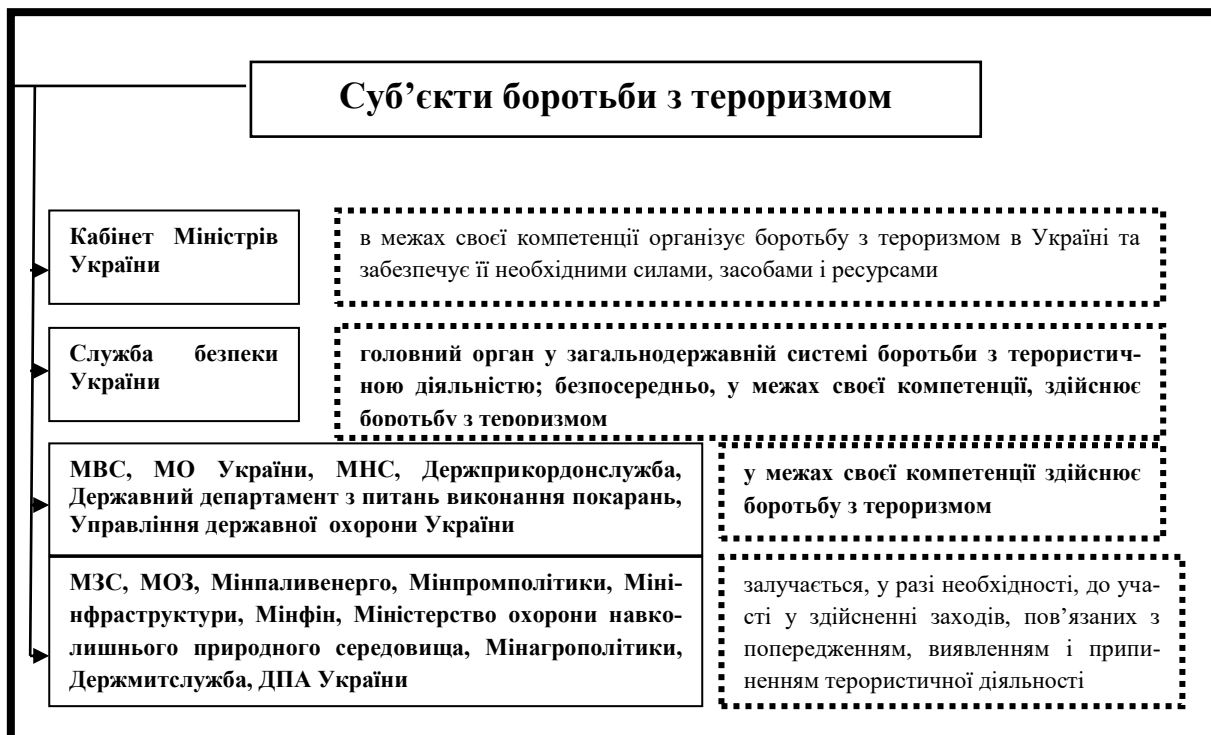
Розглянуто питання запобігання радикалізму і тероризму, особливості їх вирішення на вітчизняному ґрунті з використанням міжнародного досвіду. Проаналізовано засади співробітництва в галузі боротьби із тероризмом з іноземними державами та спеціалізованими міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з міжнародним тероризмом та організованою злочинністю.

Ключові слова: глобалізація, міжнародне співробітництво, радикалізм, тероризм, боротьба з тероризмом, організована злочинність.

Постановка проблеми. Події останніх років продемонстрували вразливість сучасного світу перед загрозою терористичних актів з боку радикальних екстремістських організацій і груп. Загрози терористичного характеру за тенденції глобалізації набувають нового значення для високотехнологічних, відкритих суспільств. Особливу небезпеку для нашої держави становить загроза терористичних актів на ядерних та інших «чутливих» об'єктах промислової інфраструктури. Оскільки Україна має велику й розгалужену мережу зазначених об'єктів, наслідки від терористичних актів на них можуть бути катастрофічними не тільки для населення та території України, але й для значної частини європейської території. Україна, відповідно до укладених міжнародних договорів, співробітничав в галузі боротьби із тероризмом з іноземними державами та спеціалізованими міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з міжнародним тероризмом та організованою злочинністю.

Виклад основного матеріалу. Правову основу боротьби з тероризмом становлять Конституція України, Кримінальний кодекс України, Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом [1], Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму, інші міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів, а також інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України.

Згідно з чинним законодавством в Україні створена і функціонує загальнодержавна система боротьби з тероризмом та злочинами терористичної спрямованості (див. схему).

Загальнодержавна система боротьби з тероризмом

Згідно зі ст. 4 Закону України “Про боротьбу з тероризмом” [2] забезпечення такої боротьби необхідними силами, засобами і ресурсами здійснюється Кабінетом Міністрів у межах його компетенції; згідно зі ст. 5 Закону “Про організацію боротьби з тероризмом в Україні” головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю є Служба безпеки України [3]. Координацію діяльності суб'єктів, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснює Антитерористичний центр при Службі безпеки України.

Відповідно зі ст. 7 Закону “Про боротьбу з тероризмом” Антитерористичний центр при Службі безпеки України складається з Міжвідомчої координаційної комісії та штабу, а також координаційних груп та їх штабів, які створюються при регіональних органах Служби безпеки. Положення про Антитерористичний центр при Службі безпеки України, персональний склад Міжвідомчої координаційної комісії затверджуються Президентом за поданням Кабінету Міністрів України. Керівник Центру призначається Президентом України.

Поточну роботу з виконання завдань, покладених на Антитерористичний центр при Службі безпеки України, організовує його штаб. До складу координаційних груп при регіональних органах Служби безпеки входять керівники регіональних органів Служби безпеки, Головного управління Міністерства внутрішніх справ в Автономній Республіці Крим, головних управлінь (управлінь) Міністерства внутрішніх справ в областях, містах Києві та Севастополі, відповідних органів з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення Автономної Республіки Крим, обласних,

Київської, Севастопольської міських державних адміністрацій, у регіонах, де дислоковано підрозділи Прикордонних військ України, Управління державної охорони – їх командири, керівники, а також представники інших місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій.

Координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки очолюють відповідно начальник Головного управління Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим, начальник управління Служби безпеки України в області, містах Києві та Севастополі.

Склад координаційних груп при регіональних органах Служби безпеки України затверджується відповідно Радою міністрів Автономної Республіки Крим, головою обласної державної адміністрації, головою виконавчого органу Київської чи Севастопольської міської ради.

Організаційне забезпечення роботи координаційних груп здійснюється регіональними органами Служби безпеки України. Антитерористичний центр при Службі безпеки України утримується за рахунок коштів, передбачуваних окремим рядком у Державному бюджеті України.

Отже, головним суб'єктом реалізації державної політики України у сфері безпеки є Служба безпеки України, котра здійснює боротьбу з тероризмом проведенням оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання, виявлення та припинення потенційних та реальних загроз терористичної діяльності або характеру, збирає інформацію про діяльність іноземних та міжнародних терористичних організацій.

Міністерство внутрішніх справ України здійснює боротьбу з тероризмом запобіганням, виявленням та припиненням злочинів, вчинених з терористичною метою, розслідування яких віднесене законодавством України до компетенції органів внутрішніх справ. Антитерористичний центр при Службі безпеки координує діяльність органів внутрішніх справ під час спільних операцій, які проводяться з метою запобігання терористичному акту в повітряному просторі та територіальних водах України.

Рішення щодо проведення антитерористичної операції приймається залежно від ступеня суспільної небезпеки теоретичного акту керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України за письмовим дозволом Голови Служби безпеки або керівником координаційної групи відповідного органу Служби безпеки за письмовим дозволом керівника Антитерористичного центру, погодженим Головою Служби безпеки України. Про рішення щодо проведення антитерористичної операції негайно інформується Президент України.

Серед декількох суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом в межах своєї компетенції, визначено також Міністерство оборони України, повноваження якого викладені у ч. 3 ст. 5 вказаного Закону.

Міністерство оборони України, органи військового управління, об'єднання, з'єднання, військові частини Збройних Сил України забезпечують захист від терористичних посягань об'єктів Збройних Сил України, ракетної і стрілецької зброї, боєприпасів, вибухових і отруйних речовин, що знаходяться у військових частинах або зберігаються у визначених місцях.

Об'єднання, з'єднання, військові частини Збройних Сил України мо-

жуть залучатися до спільного проведення комплексу антитерористичних заходів, пов'язаних з попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності на території держави, в повітряному просторі, територіальних водах України.

Об'єднання, з'єднання, військові частини Збройних Сил України можуть надавати підтримку спеціальним підрозділам Служби безпеки в їх перекиданні до районів виконання завдань, виконувати інші завдання, визначені законами України. Підрозділи Збройних Сил на підставі чинних для України угод можуть бути залучені у різних формах до проведення міжнародних антитерористичних операцій за межами України.

Залежно від ступеня суспільної небезпеки терористичного акту до участі в антитерористичній операції в порядку, визначеному ст. 12 Закону "Про боротьбу з тероризмом", будуть ефективно задіяні війська спеціального призначення (особовий склад, спеціалісти, зброя, спеціальні і транспортні засоби, засоби зв'язку, інші матеріально-технічні засоби). Покриття витрат та відшкодування збитків, що виникли у зв'язку із проведенням антитерористичної операції, здійснюється згідно з законодавством.

Необхідно зазначити, що для Збройних Сил України це є новою функцією, реалізація якої вимагає адекватного уточнення та розширення повноважень. Річ у тому, що правова основа для діяльності у сфері оборони, незважаючи на внесення до неї останнім часом коректив, ще не дозволяє реагувати в повному обсязі на сучасні потенційні та реальні загрози.

У свою чергу, Державний комітет у справах охорони державного кордону України, регіональні органи управління та органи охорони державного кордону України здійснюють боротьбу з тероризмом запобіганням, виявленням та припиненням спроб перетинання терористами державного кордону України, незаконного переміщення через державний кордон України зброї, вибухових, отруйних, радіоактивних та інших предметів, що можуть бути використані як засоби вчинення терористичних актів. Під час проведення та завершення антитерористичної операції працівники регіональних органів управління та органів охорони державного кордону України у взаємодії з підрозділами Збройних Сил України залучаються до антитерористичної операції та на час її проведення підпорядковуються керівнику оперативного штабу.

Керівник оперативного штабу визначає межі району проведення антитерористичної операції, приймає рішення про використання сил і засобів, що залучаються до її проведення, а в разі потреби, за наявності передбачених законом підстав, вносить на розгляд Ради національної безпеки і оборони України пропозиції щодо ведення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцях.

Міністерству України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи підпорядковані органи управління у справах цивільної оборони та спеціальні формування, які здійснюють заходи щодо захисту населення і територій, пов'язаних з технологічними терористичними проявами, а також проводять просвітницькі та практико-навчальні заходи з метою підготовки населення до дій

в умовах терористичного акту.

Державний департамент України з питань виконання покарань здійснює заходи щодо запобігання та припинення злочинів терористичної спрямованості на об'єктах кримінально-виконавчої системи.

Збройні Сили України, як і суб'єкти, які залучаються до боротьби з тероризмом, у межах своєї компетенції здійснюють заходи щодо запобігання, виявлення і припинення терористичних актів та злочинів терористичної спрямованості, розробляють і реалізують попереджувальні, режимні, організаційні, виховні та інші заходи, а також надають задіяним підрозділам матеріально-технічне, фінансове, інформаційне, медичне забезпечення, необхідне під час проведення антитерористичних операцій. З метою координації дій органів військового управління Збройних Сил України та органів управління Антитерористичного центру при Службі безпеки України необхідно розробити концептуальні засади та програми боротьби з тероризмом, рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності заходів щодо виявлення та усунення причин та умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, здійснених з терористичною метою.

У районі проведення антитерористичної операції на час її проведення може бути встановлено спеціальний порядок, зокрема організовано патрульну охоронну службу та виставлено оточення та спостереження із складу розвідувальних органів. Перебування в районі проведення антитерористичної операції осіб, які не залучені до її проведення, допускається з дозволу керівника оперативного штабу. Під час проведення спеціальних операцій у районах, в яких задіяні війська спеціального призначення, за погодженням керівництва підприємства, роботу установ та організацій, що знаходяться в районі проведення антитерористичної операції, може бути припинено частково або повністю.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що:

1) Україна розглядає сумлінне виконання своїх міжнародних зобов'язань як один з базових принципів забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України. У той же час, згідно з принципом взаємності, виступає за те, щоб й інші учасники двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів, у яких бере участь Україна, і в першу чергу тих, що стосуються міжнародних гарантій безпеки нашої держави, неухильно виконували свої зобов'язання, що впливають з цих договорів;

2) Україна відповідно до укладених нею міжнародних договорів співробітничает в галузі боротьби з тероризмом з іноземними державами [3], їх правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з міжнародним тероризмом. Керуючись інтересами забезпечення безпеки особи, суспільства і держави, Україна переслідує на своїй території осіб, причетних до терористичної діяльності, у тому числі у випадках, коли терористичні акти або злочини терористичної спрямованості планувалися або були вчинені поза межами України, але завдають шкоди Україні, та в інших випадках, перед-

бачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою;

3) Україна відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, може брати участь у спільних анти-терористичних заходах сприянням іноземній державі або міждержавному об'єднанню в передислокації військ (сил), спеціальних антитерористичних формувань, перевезенні зброї або наданням своїх сил і засобів з дотриманням вимог законів України "Про порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав" та "Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України".

Бібліографічні посилання

1. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом : Страсбург, 27 січня 1977 року (ратифіковано Законом України № 2990-III (2990-14) від 17.01.2002).
2. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. // ВВР України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.
3. European Treaty Series/90 // Збірка договорів Ради Європи / Парламентське вид-во. – К., 2000.
4. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
5. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації : Закон України від 23 лютого 2006 р. // ВВР України. – 2006. – № 30. – Ст. 258.
6. Про розвідувальні органи України : Закон України від 22 березня 2001 р. // ВВР України. – 2001. – № 19. – Ст. 94.
7. Про Службу зовнішньої розвідки України : Закон України // ВВР України. – 2006. – № 8. – Ст. 94.
8. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26 грудня 2002 р. // ВВР України. – 2003. – № 12. – Ст. 89.
9. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 5 жовтня 1995 р. // ВВР України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.
10. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 червня 1993 р. // ВВР України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.
11. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. // ВВР України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
12. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 р. // ВВР України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.

Строгий В.И. Предупреждение радикализма и терроризма: международный опыт и национальное измерение. Рассмотрены вопросы предупреждения радикализма и терроризма, особенности их решения на национальном уровне с использованием международного опыта. Проведен анализ основ сотрудничества в сфере борьбы с терроризмом с иностранными государствами и специализированными международными организациями, которые осуществляют борьбу с международным терроризмом и организованной преступностью.

Ключевые слова: глобализация, международное сотрудничество, радикализм, терроризм, борьба с терроризмом, организованная преступность.

Strogyy V.I. Prevention of radicalism and terrorism: international experience and national dimension. The article deals with problems of prevention of radicalism and terrorism, especially their solution at the national level with international experience. There is the analysis of the basis of cooperation in the fight against terrorism with foreign countries and specialized international organizations, which carry out the fight against international terrorism and organized crime.

The globalized world, high-tech, open societies are faced with the threat of terrorism. Of particular concern is the fact that Ukraine has an extensive system of nuclear and other

sensitive sites of industrial infrastructure that could become the targets of terrorist attacks.

Since the consequences of terrorist attacks can be disastrous not only for our country but also for a large part of European territory, Ukraine, in accordance with international agreements, cooperate in the fight against terrorism with foreign countries and specialized international organizations that fight against international terrorism and organized crime. Legal framework for combating terrorism is the Constitution, the Criminal Code of Ukraine, the European Convention on Combating Terrorism, international conventions for the fight against bombings terrorism, financing terrorism and other international treaties of Ukraine.

In accordance with the current legislation in Ukraine created and operates a national system to combat terrorism and terrorist crimes. The main subject of the state policy enforcement in the sphere of security is the Security Service, which carries out the fight against terrorism through appropriate operational-search measures, collects information on the activities of foreign and international terrorist organizations.

The Ministry of Internal Affairs of Ukraine fight against terrorism by preventing, detecting and stopping crimes committed with a terrorist purpose, investigation of which is within the competence of the legislation of Ukraine of the Interior bodies.

The Anti-terrorism Center at the Security Service coordinates the activities of the internal affairs bodies during joint operations conducted with a view to preventing a terrorist act in the airspace and territorial waters of Ukraine.

Keywords: *globalization, international cooperation, radicalism, terrorism, fight against terrorism and organized crime.*

Надійшла до редакції 31.05.2013

Ю.А. Чаплинська

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Наукову статтю присвячено висвітленню актуальних проблем проведення слідчого експерименту. Проаналізовано наявні у юридичній літературі точки зору щодо цього питання, запропоновано організаційні заходи і тактичні прийоми проведення слідчої дії.

Ключові слова: *слідчий експеримент, організація, організаційне забезпечення, тактичні прийоми, відтворення.*

Постановка проблеми. Актуальність даної статті зумовлена недостатньою науковою розробленістю і великою практичною значущістю системи організаційно-тактичного забезпечення проведення слідчих дій, зокрема слідчого експерименту, яка може бути використана у слідчій, оперативно-розшуковій, судово-експертній практиці.

При розслідуванні різноманітних видів злочинів, особливо тяжких, зокрема, умисних вбивств, розбійних нападів, вимагань, захоплення заручників, незаконного виготовлення зброї, боєприпасів, вибухівок, наркотичних засобів або психотропних речовин, документів, печаток та ін., нерідко виникає необхідність, окрім перевірки та уточнення показань підозрюва-

них та обвинувачених, проводити деякі експериментально-дослідницькі дії. Проведення випробувань може бути спрямовано на встановлення можливості сприйняття особою певних фактів або явищ, здійснення нею конкретних дій, наявності або відсутності певних вмінь й навичок та ін. Проведення цих експериментальних дослідів здійснюється за допомогою такої слідчої дії, як слідчий експеримент. На підставі вивчення кримінальних справ (367) та опитування працівників слідчих підрозділів (289) можна дійти висновків, що така слідча дія проводилася лише у 4 % випадків від загальної кількості справ, а у 23 % справ її проведення було очевидною необхідністю, але під час досудового розслідування не робилося. Вказане деякою мірою знижує якість проведення досудового слідства в цілому. Окрім того, 48 % слідчих вказали на необхідність оновлення та удосконалення організаційно-підготовчих і тактичних заходів проведення слідчого експерименту з урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Активна протидія досудовому розслідуванню, багатоепізодність і складність кримінальних справ, тривалість злочинної діяльності та наявність численних протиріч й істотних розбіжностей зумовлюють важливе організаційно-тактичне значення слідчого експерименту. Зважаючи на це, ефективне проведення цієї слідчої дії багато у чому залежить від правильного та ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами і застосування їх у правоохоронній практиці.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна тактика проведення відтворення обстановки і обставин події у вигляді слідчого експерименту досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчого експерименту зробили Л.Е. Ароцкер, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, О.М. Васильєв, Н.І. Гуковська, Ф.В. Глазирін, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмичов, Є.Д. Лук'янчиков, М.В. Салтевський, Л.А. Соя-Сірко, В.М. Тertiшник, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, Ш.Ш. Ярамишьян та багато інших. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна й доволі велика, оскільки ця слідча дія досить широко застосовується у правоохоронній практиці і є розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребують питання організації і тактики проведення слідчого експерименту із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики. Отже, **метою** цієї статті є висвітлення особливостей тактичного забезпечення проведення слідчого експерименту з урахуванням потреб сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає у здійсненні дослідів з метою перевірки, чи могли відбутися за певних умов ті або інші події і яким саме чином. Експеримент (від лат. слова *experimentum* – іспит, дослідження) – це штучна систематична зміна умов явища, що знаходиться під наглядом, та його зв'язків з іншими явищами. Слідчий експеримент необхідно відрізнити від експерименту як загальнонаукового методу дослідження, який використовується як пізнавальний прийом під час проведення окремих слідчих дій.

Вказана слідча дія є сильним психологічним засобом впливу на його учасників, оскільки отримані результати нерідко наочно свідчать про можливість або неможливість існування певного явища чи події, а спростувати їх підозрюваним (обвинуваченим) буває досить важко. Тому слідчий експеримент є необхідним, а нерідко й незамінним способом перевірки й отримання нових доказів.

Слідчий експеримент належить до похідних слідчих дій і проводиться, як правило, на подальших етапах досудового розслідування. Однак, на думку С.І. Новикова та Ш.Ш. Ярамиш'яна, несвоєчасне проведення цієї слідчої дії негативно позначається на якості досудового розслідування, особливо у тих випадках, коли перевіряються обставини, що пов'язані із видимістю, оглядовістю, обстановкою місцевості, яка швидко змінюється [1, с. 10]. Тому в таких випадках слідчий експеримент повинен проводитися у системі першочергових слідчих дій.

Отже, слідчий експеримент – це пізнавальна слідча дія, сутність якої полягає у проведенні досліджень, пов'язаних із встановленням, перевіркою або оцінкою слідчих версій про можливість або неможливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для кримінальної справи [2, с. 5].

На думку І.М. Лузгіна, сутність експериментального методу дослідження фактів і явищ полягає у такому вивченні об'єкта, коли дослідник активно впливає на нього шляхом створення штучних умов, необхідних для виявлення відповідних властивостей, або ж шляхом зміни ходу процесу у певному напрямку. Зміст даного методу складають будь-які випробування, за допомогою яких виділяють явище, що цікавить, з різноманіття інших та пізнають його природу, сутність і походження, що дозволяє дійти достовірного висновку щодо можливості існування у схожих умовах аналогічного явища в минулому або майбутньому [3].

Від перевірки показань на місці слідчий експеримент відрізняється сутністю й суб'єктом. Перевірка проводиться з особою, яка безпосередньо сприймала подію. Суб'єкт розкриває уявний спосіб шляхом демонстрації (показу) його на реальних предметах матеріальної обстановки на тому ж місці. При слідчому експерименті, навпаки, дослідні дії складають його сутність і служать методом одержання й перевірки інформації. Експеримент може бути проведений і за відсутності особи, чий показання перевіряються, причому в деяких випадках провадження його на тому ж місці, де відбувалася досліджувана подія, не є обов'язковим [4, с. 225].

Головною метою слідчого експерименту є встановлення, перевірка, уточнення та оцінка тих чи інших фактів, що мають значення для кримінальної справи.

До основних завдань слідчого експерименту можна віднести:

- встановлення точного механізму вчинення злочину;
- перевірка висунутих слідчих версій;
- виявлення причин і умов, що сприяли або перешкоджали учиненню злочину;
- перевірка й уточнення фактичних даних, одержаних за результатами проведених окремих слідчих дій;

- отримання нових доказів;
- встановлення й усунення протиріч у показаннях підозрюваних, обвинувачених, свідків та потерпілих;
- визначення меж поінформованості або необізнаності злочинців про подію злочину та ін.

Дослідження кримінальних справ (367) дозволяє дійти висновків, що у правоохоронній практиці проводяться такі види слідчих експериментів:

- 1) встановлення можливості спостереження або сприймання якого-небудь факту чи явища;
- 2) встановлення можливості існування якого-небудь факту чи явища;
- 3) встановлення можливості здійснення якої-небудь дії в певних умовах;
- 4) встановлення наявності або відсутності в конкретної особи певних професійних вмінь та навичок;
- 5) встановлення можливості вчинення тих або інших дій за певний час;
- 6) встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів;
- 7) встановлення меж поінформованості особи про факти, що цікавлять слідство.

На підставі узагальнення правоохоронної практики, вивчення кримінальних справ та опитування слідчих можна вказати, що до основних тактичних умов проведення слідчого експерименту можна віднести:

1. Проведення слідчого експерименту в умовах, максимально наближених до тих, у яких відбувалися подія, факт або явище.

Усі експериментальні дії доцільно проводити за оптимальних умов у тих місцях, де й відбувалася досліджувана подія. У цьому випадку слідчий повинен враховувати місце, час, період доби, погодні й кліматичні умови, освітлення, тривалість, темп та послідовність дій, обставини, які не підлягають відтворенню, та ін. Особливо це стосується дослідів, при яких перевіряється можливість спостереження або сприймання якого-небудь факту (явища); існування якого-небудь факту (явища); здійснення якої-небудь дії за певних умов або встановлення послідовності розвитку певної події та механізму злочину чи окремих його елементів.

Слідчий повинен штучно створити обстановку, яка спонукатиме особу добровільно виконувати дії, що розкривають зміст відомої тільки їй інформації, зокрема, про підготовку, вчинення та приховання злочинів, наявність попередньої злочинної змови та ін. [5, с. 234; 6, с. 394]. Якщо обстановка, де планується провести експериментальні дії, зазнала суттєвих змін, то вдаються до реконструкції. Реконструкції необхідно піддавати не всю обстановку, а окремі її елементи, які є важливими для дослідів.

2. Використання під час експерименту тих же приладів, механізмів, пристроїв та матеріалів, що використовувалися під час злочинної події.

Під час проведення дослідницьких дій (випробувань) доцільно використовувати такі ж прилади, механізми, пристрої та матеріали, що застосовувалися і при учиненні злочинів. Недоцільно під час проведення експериментальних дій використовувати об'єкти, які є речовими доказами у кримінальній справі, що пояснюється можливістю їх знищення або пошко-

дження. При неможливості використання вказаних об'єктів у експерименті слідчий може застосувати предмети-аналоги або натурні макети. Вказане певним чином може вплинути на психологічні позиції злочинців і викликати у них переживання, аналогічні тим, які вони відчували під час учинення злочинів, що може сприяти щирому зізнанню.

В.О. Коновалова та Ф.В. Хоменко вказують, що макетування створює емоційну настроєність та сприяє виникненню асоціативних зв'язків, які можуть бути використані для з'ясування обставин, що мають значення у справі, і робить результати більш переконливими [7, с. 10-16; 8, с. 30-34].

Категорично забороняється проводити експерименти з використанням об'єктів, які є небезпечними для життя та здоров'я громадян, пов'язаних із загрозою знищення (пошкодження) державного чи індивідуального майна громадян, порушенням громадського порядку або приниженням честі та гідності людини.

3. Неодноразове й поетапне (стадійне) проведення дослідів та повторення випробувальних дій у змінних умовах.

Усі дослідницькі дії повинні проводитися неодноразово й у змінних умовах з метою забезпечення достовірності та виключення можливості отримання випадкових результатів. Наприклад, при встановленні можливості сприймати мають бути продемонстровані різні об'єкти, щоб можна було переконатися у стійкості їх розпізнавання суб'єктом експерименту.

Головною метою неодноразового повторення дослідницьких дій є отримання постійного та достовірного результату. Кількість повторень визначається слідчим залежно від характеру справи, тривалості кожного дослідження та ситуації, що склалася. Проводити дослідження необхідно поетапно, тобто вся досліджувана подія розбивається на певні етапи. За кожним вказаним етапом проводиться окреме дослідження, і за результатами усі вони об'єднуються, дозволяючи слідчому отримати уявлення про усю подію в цілому. Поетапне проведення слідчого експерименту можливе за умови, якщо це не впливає на загальний темп його проведення.

4. Обмежена кількість учасників слідчої дії та проведення необхідних експериментально-дослідницьких дій (випробувань), максимально схожих з тими, що мали місце у дійсності (за послідовністю, способом, характером, темпом тощо).

Слід указати, що усі експериментальні дії та випробування, що застосовуються під час слідчої дії, не повинні граничити з учиненням нового аналогічного злочину. Проте, на думку Є.І. Макаренка, інколи вони можуть бути пов'язані зі спричиненням виправданого та незначного матеріального збитку, наприклад, під час проведення експериментальних випробувань технічних виробів на їх міцність [9].

5. Залучення свідка, потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого до проведення експерименту. При проведенні анкетування і опитування серед працівників слідчих підрозділів ми дійшли висновку, що до експериментальних дій підозрювані та обвинувачені залучалися у 89 % випадках. Залучення свідків і потерпілих може дозволити чіткіше відтворити ті чи інші обставини події.

б. Проведення слідчого експерименту з кожним підозрюваним (обвинуваченим) окремо. Так, у тих випадках, коли виникає необхідність провести слідчий експеримент з кількома підозрюваними або обвинуваченими (наприклад, затримано декілька членів організованого злочинного угруповання), слідчий повинен виїхати на місце і провести дослідницькі дії з кожною особою окремо.

Н.І. Гуковська та В.Ю. Шепітько вказують, що слідчий експеримент можна проводити за участю усіх обвинувачених одночасно з урахуванням конкретних обставин справи [10, с. 36; 11, с. 328]. На нашу думку, проведення експериментальних дій за участю кількох злочинців одночасно є недопустимим, оскільки тягне за собою можливість узгодження ними своїх позицій та дій. Окрім того, пояснення одного учасника експерименту будуть мати навідний характер стосовно інших. Вказаний тактичний прийом дозволяє запобігти попередній змові співучасників між собою та негативному впливу їх один на одного.

Не рекомендується проводити дослідження за участю слідчого або понятих. У тих випадках, коли немає можливості залучити до проведення експерименту саму особу, яка учинила злочин (зокрема, знаходиться у розшуку, переховується від слідства та суду, відмовляється співпрацювати зі слідством), то у цьому разі можуть бути підібрані інші особи (статисти), які схожі за своїми анатомічними та функціональними ознаками з підозрюваними, а слідчий разом із понятими повинен спостерігати за проведенням дослідів.

Вказані тактичні умови слідчого експерименту, зі слів Р.С. Белкіна, охоплюють усю сукупність тактичних прийомів, що можуть бути застосовані слідчим під час розслідування злочинів [12, с. 80].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, при розслідуванні багатоепізодних кримінальних справ, складних злочинів, особливо вчинюваних організованими злочинними групами та злочинними організаціями, слідчим необхідно пам'ятати, що вони мають масштабний (за територіальністю) характер, що ускладнює проведення відтворення обстановки і обставин події (у вигляді слідчого експерименту) за усіма виявленими епізодами злочинної діяльності не лише через дефіцит часу, але й через недостатність необхідних сил та засобів. У таких випадках доцільно обов'язково проводити цю слідчу дію на місцях вчинення найбільш складних і значних для кримінальної справи епізодів злочинної діяльності групи. За іншими епізодами в таких умовах необхідно обмежитися ретельним слідчим оглядом, додаючи до нього схеми (креслення, графіки, діаграми), власноручно виконані злочинцями, в яких відбиваються всі істотні риси й особливості місць подій і динаміка окремих злочинних дій. Графічні зображення ретельно перевіряються показаннями потерпілих, свідків та інших співучасників злочинної діяльності. Однак вказана рекомендація може бути реалізована лише у виняткових випадках [13, с. 425].

Висновок. Слідчий експеримент є найбільш трудомісткою і складною слідчою дією, оскільки в ньому бере участь значна кількість осіб. Результати правильно проведеної слідчої дії відіграють важливу роль у процесі до-

ведення вини осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, особливо при їх відмові від раніше даних показань або у випадку смерті. Якісне та ефективне проведення цієї слідчої дії вимагає ретельної підготовки, чіткої організації та використання низки тактичних прийомів і комбінацій, що дозволить одержати правдиві показання та довести причетність певних осіб до злочинної діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Новиков С. И. Следственный эксперимент при расследовании дорожно-транспортных происшествий : учеб. пособие / С. И. Новиков, Ш. Ш. Ярамышьян. – К., 1986.
2. Белкин Р. С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике / Р. С. Белкин. – М., 1964.
3. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. – М., 1973.
4. Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х., 2001. – Ч. 2.
5. Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х., 2001. – Ч. 1.
6. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – К., 2005.
7. Коновалова В. Е. Психологическая характеристика следственного эксперимента / В. Е. Коновалова // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1976. – № 12. – С. 10–16.
8. Хоменко Ф.В. Застосування науково-технічних засобів при відтворенні обстановки та обставин події / Ф. В. Хоменко // Радянське право. – 1968. – № 11. – С. 30–34.
9. Макаренко Є.І. Тактика слідчого експерименту : лекція / Є. І. Макаренко. – Дніпропетровськ, 2004.
10. Гуковская Н. И. Следственный эксперимент (пособие для следователей) / Н. И. Гуковская. – М., 1958.
11. Криміналістика : підручник для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К., 2001.
12. Белкин Р. С. Теория и практика следственного эксперимента / под ред. А. И. Винберга. – М., 1959.
13. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монограф. / К. О. Чаплинський. – Дніпропетровськ, 2011.

Чаплинская Ю. А. Организационно-тактическое обеспечение проведения следственного эксперимента. Научная статья посвящена рассмотрению актуальных проблем проведения следственного эксперимента. Анализируются имеющиеся в юридической литературе мнения по этому вопросу, предлагаются организационные мероприятия и тактические приемы проведения следственного действия.

Ключевые слова: следственный эксперимент, организация, организационное обеспечение, тактические приемы, воспроизведение.

Chaplynska Yu. A. Organizational-tactical support of investigative experiment. The scientific article deals with issues of investigative experiment taking into account modern requirements of law-enforcement practice. The author has analyzed existing in the legal literature point of view on this issue and the organizational-preparatory measures for investigative experiment. It is proved that ignoring the preparatory activities to the investigative experiment leads to the superficiality of investigative actions.

The author has defined the main tactics of conducting investigative actions, in particular, the investigative experiment in the conditions as close to those in which took place the event, fact or phenomenon; use during the experiment, the same instruments, tools, devices and materials used during the criminal event; repeated and phased (stage) research and repetition of testing activities in a changing environment; limited number of participants of investigatory actions and the necessary experimental research actions (testing) that are the

most similar to those that took place in reality (sequence by the way, the nature, pace); attraction of a witness, victim or suspect prior to the experiment; investigative experiment with each suspect separately.

Investigatory experiment is the most time consuming and complex investigative action, as it involved a significant amount of violence. The results of properly investigated action play an important role in the process of proving the guilt of the persons suspected of committing crimes, especially in case of their refusal previous evidence or in case of death. High-quality and efficient conduct of this investigative actions requires careful preparation, clear organization and use of a range of tactics and combinations that will allow to receive truthful testimony and to prove the involvement of certain individuals to criminal activity.

Keywords: *investigatory experiment, interrogation, tactics, tactical method, reproduction.*

Надійшла до редакції 04.06.2013

Т.О. Лускатова

ад'юнкт

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.985 : 343.343.3

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ УМИСНИХ ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, ЩО СПРИЧИНИЛИ СМЕРТЬ ПОТЕРПІЛОГО

Здійснено аналіз та узагальнення наукових підходів вітчизняних та зарубіжних вчених щодо складу криміналістично значущих властивостей особистості злочинця; визначено зміст типових ознак осіб, які скоюють тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого.

Ключові слова: *криміналістична характеристика умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого; особа злочинця; криміналістично значущі ознаки.*

Постановка проблеми. Формування методики розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого, неможливе без ґрунтового дослідження їх криміналістичної характеристики, одним із основних складових елементів якої є інформація про типову особу злочинця. Дані, які складають найбільш вірогідний портрет правопорушника, в подальшому дозволяють слідчому звузити коло пошуку підозрюваних, здійснити висунення та перевірку версій, спрогнозувати тактику поведінки імовірного злочинця, вирішити низку інших проблем розслідування.

Особистість злочинця, як складова видової криміналістичної характеристики злочинів, та, зокрема, різновидів діянь проти життя та здоров'я особи, в тому числі спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень, досліджувалися багатьма науковцями.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначеним питанням приділяли увагу Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Дрозд, В.Ф. Ермолович, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, В.П. Лавров, І.М. Лузгін, Р.Д. Мусабіров, М.В. Салтевсь-

кий, С.О. Сафронов, Т.О. Сєдова, О.О. Ексархопуло, В.Ю. Шепітько, А.В. Шмонін, О.В. Юровський, М.П. Яблоков та інші вчені. Проте, на нашу думку, існують певні прогалини в частині визначення типових особливостей особи правопорушника, котрий вчиняє злочин, передбачений ч. 2. ст. 121 КК України.

Метою даної роботи є аналіз думок науковців щодо ознак особи злочинця, який вчиняє умисні тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть потерпілого, визначення змісту таких ознак щодо осіб досліджуваної категорії та формування їх системи.

Виклад основного матеріалу. Кожній людині притаманні певні якості, які можна структурувати. Особа злочинця, як елемент криміналістичної характеристики, характеризується за низкою властивостей: стать, вік, освіта, матеріальне та соціальне становище тощо. У сукупності ця інформація, згрупована у комплекс даних, відіграє важливу роль при визначенні ефективних шляхів розшуку та викриття правопорушників.

Разом з тим, думки вчених стосовно цього питання дещо різняться.

Вчені-криміналісти частіше розглядають ознаки особи не відокремлено, а розподіляють їх на групи. Зокрема, М.В. Салтевський, вважаючи, що криміналістична характеристика злочинної особи має давати опис людини як соціально-біологічної системи, якості та властивості котрої відображаються в матеріальному середовищі та використовуються для кримінального розслідування, називає такі групи ознак: фізичні, біологічні та соціальні [11, с. 422]. Подібну позицію висловлюють Т.О. Сєдова та О.О. Ексархопуло [13, с. 77]. На думку О.Н. Колесніченко, особа злочинця включає в себе дані демографічного характеру, деякі моральні якості та психологічні особливості [15, с. 39]. В.Ю. Шепітько пропонує схожу систему ознак, що характеризують злочинця [16, с. 258].

Розглядаючи суб'єктивні фактори, що впливають на вибір способу злочину, А.Ф. Волобуєв називає такі окремі ознаки особи злочинця, як наявність у нього певних знань, досвіду, навичок; його соціальні, психологічні та фізичні дані [6, с. 375].

М.П. Яблоков зазначає, що протиправна діяльність надає певну інформацію про злочинця: відомості про деякі його особисті соціально-психологічні властивості та якості, злочинний досвід, спеціальні знання, стать, вік, особливості взаємин із жертвою [19, с. 20].

Здійснивши аналіз наукових підходів вчених до складу криміналістично значущих властивостей особистості злочинця, А.В. Шмонін виокремлює такі ознаки: статево-вікові, фізичні, психологічні характеристики особи, інтереси та потреби людини, її знання, переконання, інтелектуальні та вольові властивості, темперамент, соціальний і сімейний стан, професійну приналежність, освітній та культурний рівень, біологічні й психічні особливості [17, с. 184].

Цікавою й дуже розгорнутою є думка Н.Т. Ведернікова, який з метою криміналістичного вивчення особистості винного пропонує всю інформацію щодо нього поділяти на таку, що індивідуалізує (біографічні дані, дані щодо матеріального стану, стану здоров'я та психологічних особливостей)

й таку, що характеризує особу (у суспільно-виробничому, суспільно-політичному, суспільно-побутовому аспекті). Побудована ним класифікація має такий вигляд: – *біографічні дані*: прізвище, ім'я, по батькові; дата та місце народження; національність, громадянство, місце проживання; освіта, спеціальність, стаж роботи; сімейний стан, склад родини; попередня судимість тощо; – *дані про матеріальний стан*: загальний прибуток і житлові умови сім'ї; їх працевлаштування та ступінь працевдатності, заробітна плата; умови життя та виховання в сім'ї (для неповнолітніх) тощо; – *відомості про стан здоров'я й психологічні особливості*: загальний стан здоров'я; фізичні недоліки; наявність стійкої хвороби, групи інвалідності; дані про характер, темперамент, вольові та емоціональні властивості тощо; – *суспільно-виробнича характеристика*: термін роботи або навчання в певному місці; ставлення до такої діяльності, товаришів по роботі (навчанню); участь у громадському житті; наявність дисциплінарних або громадських стягнень та заохочень тощо; – *суспільно-політична характеристика*: членство у політичній партії, молодіжній, громадській організації; участь у виборчих компаніях, збройних конфліктах; наявність нагород та почесних звань тощо; – *суспільно-побутова характеристика*: взаємовідносини в родині; образ життя та коло знайомих; вживання алкоголю; відносини з сусідами; участь у громадській роботі за місцем проживання; наявність адміністративних або громадських стягнень тощо; – *ставлення до скоєного та поведінка в ході слідства*: ціннісні орієнтири особистості; мотиви та мета скоєння злочину; наявність сп'яніння при вчиненні злочину тощо [9, с. 116–118]. Зважаючи на те, що криміналістичну характеристику розглядають як робочий інструментарій здійснення процесу розкриття та розслідування злочинів; своєрідний орієнтир, на який потрібно рівнятися при вирішенні конкретних слідчих завдань, висуненні версій [3, с. 58], треба вказати, що, на нашу думку, зазначена вище класифікація виходить за межі окреслених цілей та дозволяє вирішувати значно ширші задачі й не тільки такі, що стосуються встановлення особи злочинця чи вирішення окремих напрямків розслідування, відповідно, лише частина з них безпосередньо стосується до досліджуваної категорії.

В.Ф. Єрмолович у відомості про особу злочинця як елемента криміналістичної характеристики включає всі дані, які можуть служити визначенню ефективних шляхів розшуку, викриттю злочинця та вирішенню інших, пов'язаних з цим завдань розслідування. Науковець акцентує, що такі відомості можуть бути різної природи. В одних випадках останні впливатимуть на кваліфікацію злочину (посадове становище, психічна хвороба тощо), в інших – допомагатимуть встановленню елементів складу злочину (освіта, досвід роботи і т.д.), у третіх – будуть важливі при визначенні запобіжних заходів (вік, стан здоров'я, сімейний стан тощо), матимуть кримінологічне значення (наприклад, судимість) [2, с. 194–195].

Аналіз вказаних вище позицій науковців дозволяє виділити найчастіше виокремлювані ними ознаки, що складають систему, за якою може здійснюватись опис особи злочинця як елемента видової криміналістичної характеристики. На нашу думку, її варто сформулювати таким чином: фізичні

та біологічні, соціальні та демографічні, окремі моральні якості та психологічні особливості, певні знання й навички та злочинний досвід.

Відомо, що чим конкретніше стосовно до певного виду злочину в його криміналістичній характеристиці виділяються ознаки особи, яка його вчинила, тим більше вони сприяють висуненню версій та розкриттю зазначеного діяння.

Розглянемо думки науковців щодо властивостей особи злочинця в межах криміналістичної характеристики злочинів проти життя та здоров'я особи.

І.М. Лузгін констатує, що криміналістична характеристика кожного зі складу злочинів проти життя, здоров'я та свободи особи вміщує у себе загальні та окремі ознаки. Чим вище рівень криміналістичної характеристики (рід, вид) злочинів, тим загальніше її ознаки; чим нижче цей рівень (різновид), тим конкретніше характеристика діянь [5, с. 299].

Автори підручника за редакцією П.Д. Біленчука називають лише деякі відомості, які описують особу злочинця розглядуваної категорії злочинів, а саме: наявність попередньої судимості, нахил до хуліганських, антисуспільних дій, психічне захворювання, тип нервової діяльності [7, с. 407]. Такий же вибірковий підхід до виділення властивостей злочинців, що вчиняють діяння проти здоров'я особи, здійснює М.І. Скригонюк, який до їх негативних типових рис включає психолого-фізіологічні параметри, природні та набуті в соціумі особливі ознаки [14, с. 295–296].

Р.Д. Мусабіров, вивчаючи особу рецидивіста, що раніше вчиняв злочини проти життя та здоров'я, пропонує звертати увагу на такі її ознаки: соціально-демографічні, вік, інтелектуальний рівень, освіту, соціально-біологічні ознаки, зловживання алкогольними та наркотичними речовинами, кількість судимостей, місце проживання, рід занять, наявність та склад сім'ї [10, с. 205].

В.П. Лавров, розглядаючи особу злочинця вужчої категорії, а саме: того, що спричинив шкоду здоров'ю, аналізує такі дані: вік, стать, наявність попередньої судимості, професію, освіту та культурний рівень, ставлення до алкоголю, наявність психічних аномалій [9, с. 580]. О.Ю. Булукув до значущих для розслідування відомостей про особу злочинця, який завдав навмисної шкоди здоров'ю, відносить фізичні дані, фахові навички, психічну повноцінність останнього [4, с. 71].

Аналіз вказаних вище думок вчених щодо особливостей злочинця, який вчиняє діяння проти життя та здоров'я особи, дозволяє виділити такі, найчастіше згадувані ними: фізичні, соціальні, демографічні, психологічні властивості (в тому числі схильність до хуліганських, антисуспільних дій), психічні відхилення, судимість та фахові навички, зловживання алкогольними та наркотичними речовинами. Зіставлення цього переліку ознак з такими, що пропонують науковці для опису особи злочинця як елемента видової криміналістичної характеристики, показує, що вчені майже однотайні в цих питаннях, але для опису особи, яка вчиняє злочини проти життя та здоров'я, використовують ще й наявність психічних відхилень та ставлення до алкоголю й наркотиків.

Подальший розгляд позицій науковців щодо ознак, котрі формують

склад досліджуваної нами категорії, зокрема особистості правопорушника, який спричинив тяжке тілесне ушкодження, в тому числі таке, що призвело до смерті потерпілого, дозволить конкретніше визначити властивості особи злочинця.

А.Ф. Волобуєв, розглядаючи криміналістичну характеристику заподіяння умисних тілесних ушкоджень, констатує, що у комплекс ознак особи включаються всі, що можуть служити визначенню ефективних напрямків встановлення, розшуку та викриття винного. Науковець вказує низку негативних рис (егоїзм, жорстокість, агресивність, зневажливість до громадського обов'язку, чужих інтересів і почуттів, жадність, марнославство, побутова розбещеність) злочинця, наявність великої сили волі, цинізму у деяких з них, а також невірноваженості психіки, схильності до зловживання спиртним, високої підозрілості та інших психічних аномалій [6, с. 415–416].

В.В. Логінова, аналізуючи особу злочинця в методиці розслідування тілесних ушкоджень, досліджує ознаки та акцентує на такі з них: стать; вік; можливе вчинення злочину за співучасті; наявність судимості; агресивність, ворожість та роздратованість до оточуючих, негативні відгуки за місцем проживання; матеріальний стан, зокрема, відсутність постійного джерела доходу; сімейний стан, а саме: проживання переважно у незареєстрованому шлюбі; вчинення діяння в стані алкогольного (наркотичного, токсичного чи іншого) сп'яніння [8, с. 204].

С.О. Сафронов щодо складу криміналістично вагомих ознак злочинця вважає за необхідне вивчати біографічні дані, суспільні і службові характеристики, ставлення особи до вчиненого, відомості про умови та спосіб її життя, постзлочинну діяльність, психологічні риси характеру тощо. Досліджуючи криміналістичну характеристику умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень, автор розглядає такі ознаки осіб, які вчиняють вказані злочини: вік, стать, наявність співучасників, вчинення діяння у стані алкогольного сп'яніння, місце проживання, освітній рівень, рід діяльності, наявність судимості, сімейний стан, психічні особливості (зокрема, егоцентризм, підвищену самооцінку, нетерпимість до обмежень, схильність до конфліктів, акцентуацію характеру, емоційну нестійкість, неправдивість, схильність до асоціальних форм поведінки, хронічний алкоголізм тощо). Науковець додатково зазначає, що у характеристиці злочинця рідко зустрічаються аномальні якості, психопатичні риси характеру, інфантилізм, зниження інтелекту тощо [12, с. 15–17].

В.Г. Дрозд виділяє три основні групи криміналістично-значущих властивостей особистості злочинця, які мають значення для криміналістичної характеристики умисних тяжких тілесних ушкоджень, а саме: біологічні (статеві, вікові, анатомічні, фізіологічні та інші ознаки); психічні (інтелект, емоційна і волюва сфери індивіда); соціальні (суспільний статус, професійна належність, родинний стан, місце проживання, рід занять, взаємостосунки з іншими членами суспільства) [1, с. 49].

О.В. Юровській до криміналістично значущої типової інформації стосовно особи злочинця при умисному спричиненні тяжкої шкоди здоров'ю, що призвела з необережності до смерті потерпілого, включає такі відомос-

ті: стать, вік, освіта, соціальний статус (**суспільне становище**, приналежність до певної соціальної групи, рід занять), місце проживання, сімейний стан (в т. ч. наявність дітей), матеріальне становище, житлові умови, стійкість антисуспільної поведінки, вживання алкоголю [19, с. 70–84].

Висновки. Розгляд вищевикладених позицій вчених щодо ознак злочинця, який заподіює умисні тяжкі тілесні ушкодження, в тому числі такі, що призвели до смерті потерпілого, дозволяє сформувати перелік основних властивостей зазначених осіб, включивши до нього: фізичні та біологічні (стать, вік, певні анатомічні, фізіологічні та інші ознаки); соціальні та демографічні (суспільний статус, рід діяльності, освіта, професія, матеріальний стан, сімейний стан, місце проживання, житлові умови, взаємостосунки з іншими членами суспільства); психічні (інтелект, емоційна і волева сфери індивіда) та психологічні (агресивність, ворожість до оточуючих, цинізм, інші негативні риси), в тому числі психічні аномалії; наявність співучасників злочину; вчинення діяння в стані алкогольного (наркотичного, токсичного чи іншого) сп'яніння; наявність судимості.

На нашу думку, опис фізичних та біологічних властивостей винного повинен бути уточнений ступенем фізичного розвитку особи (зокрема, спортивний, середній чи слабкий). Зазначена риса зовні сприймається оточуючими й певним чином характеризує особу в психологічному аспекті з приводу того, чи адекватна вона у виборі жертви, на яку вона нападає. Вважаємо також, що в процесі встановлення підозрюваного з урахуванням таких ознак як вчинення діяння у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, а також наявності психічних аномалій, важливою його характеристикою буде перебування на обліку у лікаря (нарколога, психіатра).

Не зайвим також буде включення до ознак особи, яка вчиняє злочини досліджуваної категорії, наявності у неї певних спеціальних (злочинних) знань та навичок, щодо яких наголошували науковці, позиції котрих розглянуто вище [6, с. 375; 19, с. 20; 4, с. 71].

У цілому зазначений перелік властивостей може бути використаний для формування криміналістично вагомих типових рис особи злочинця, який заподіює умисні тяжкі тілесні ушкодження, що призвели до смерті потерпілого.

Подальше дослідження розглянутої проблеми можна рекомендувати у напрямку узагальнення результатів слідчо-судової практики та визначення абсолютних показників по кожній із вказаних властивостей злочинця з метою включення їх до складу криміналістичної характеристики діянь зазначеної категорії.

Бібліографічні посилання

1. Дрозд В.Г. Організаційні і тактичні особливості розслідування умисних тяжких тілесних ушкоджень : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.09 / Дрозд В. Г. – К., 2009.
2. Ермолович В.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / Ермолович В.Ф. – Мн., 2001.
3. Журавель В.А. Криміналістична характеристика злочинів: реальність чи ілюзія? / Журавель В.А. // Правовий часопис Донецького ун-ту. – 2001.– №1 (6).– С. 56–60.
4. Керівництво з розслідування злочинів : науково-практ. посібник / Шепітько В.Ю., Коновалова В.О., Журавель В.А. та ін.; за ред. Шепітька В.Ю. – Х., 2010.

5. Криміналістика : учебник. Т. 2. / Белкин Р.С., Лавров В.П., Лузгин И.М. – М., 1988.
6. Криміналістика : підручник / Берназ В.Д., Бірюков В.В., Волобуєв А.Ф. ; за заг. ред. Волобуєва А.Ф. – Х., 2011.
7. Криміналістика : підручник / Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін. ; за ред. Біленчука П.Д. – 2-ге вид. випр. і доп. – К., 2001.
8. Криміналістика : учебник для студ. вузов / Вольтинский А.Ф., Лавров В.П. ; под ред. Вольтинского А.П., Лаврова В.П. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2008.
9. Логінова В.В. Поняття та значення особи злочинця в методиці розслідування тілесних ушкоджень : матер. Міжнарод. науково-практ. конф. «Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах» Ч.1. – (5 листопада 2010 року, м. Запоріжжя) / Логінова В.В. – Запоріжжя, 2010.
10. Мусабириров Р.Д. Особенности личности обвиняемого, ранее судимого за совершение преступлений против жизни и здоровья : матер. научно-практ. конф. «Актуальные проблемы современной криминалистики» Ч. 2. – (Симферополь – Алушта, 19–24 вересня 2002 р.) / Мусабириров Р.Д. – Симферополь, 2002. –
11. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / Салтевський М.В. – К., 2006.
12. Сафронов С.О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень: науково-практ. посібник / Сафронов С.О. – Х., 2003.
13. Седова Т.А. Криміналістика : учебник / Седова Т.А., Эксархопуло А.А. – СПб., 2001.
14. Скригонюк М.І. Криміналістика : підручник / Скригонюк М.І. – К., 2005.
15. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / Лисиченко В.К., Гончаренко В.И., Салтевский М.В. и др. ; под ред. Лисиченко В.К. – К., 1988.
16. Шепитько В.Ю. Криміналістика : курс лекцій / Шепитько В.Ю. – Изд. 2-е, перераб. и доп.]. – Х., 2005.
17. Шмонин А.В. Методика расследования преступлений : учебное пособие / Шмонин А.В. – М., 2006.
18. Юровских А.В. Расследование умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, повлекшего по неосторожности смерть потерпевшего : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Юровских А. В. – Сургут, 2005.
19. Яблоков Н.П. Криміналістика / Яблоков Н.П. — М., 2000.

Лускатова Т. А. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики умышленных тяжких телесных повреждений, повлекшие смерть потерпевшего. Проведен анализ и обобщение научных подходов отечественных и зарубежных ученых к составу криминалистически значимых свойств личности преступника; определено содержание типичных признаков лиц, совершающих тяжкие телесные повреждения, повлекшие смерть потерпевшего.

***Ключевые слова:** криминалистическая характеристика умышленных тяжких телесных повреждений, повлекших смерть потерпевшего; личность преступника; криминалистически значимые признаки.*

Luskatova T. A. Criminal's identity as element of forensic description of intentional grievous bodily harms that caused the victim's death. Forming methods of the intended grievous bodily harm that caused death of the person affected investigation is impossible without thorough research of the criminalistics characteristics of the act mentioned. One of its main components is typical information about the criminal's personality. The data that makes the most presumptive portrait of the criminal will allow an investigator to narrow search of the suspects, bring up and check the versions, predict the behavior tactics of the probable criminal, solve a bunch of other investigation problems.

A criminal's identity as a component of the specific criminalistics characteristics of crimes and kinds of actions against a person's life and health in particular, including intended grievous bodily harm, are studied by lots of scientists. The position of criminal law scientists as for the peculiarities of the criminal character as an element of a common criminalistics characteristics within a frame of more narrow crime characteristics against life and health of a person and as for the typical definitions of the criminal that commits the intended grievous

bodily harm including those that caused death of the person affected is presented in the research paper. The author emphasizes the most common peculiarities marked by the scientists and suggests a number of the main characteristics that can form a criminal identity as an element of the criminalistics characteristics of the crime category of the kind of crimes examined. This includes physical and biological; social and demographic; mental and psychological; the presence of partners in crime; committing a crime in a state of intoxication; having a conviction, special (criminal) knowledge and skills and so on;

A further research of the problem is recommended in a line of the generalization of the investigating judicial practice results and defining absolute measures of each of the characteristics of the criminal mentioned aiming to include them to the criminalistics characteristics of the intended grievous bodily harm that caused death of the person affected.

Keywords: *forensic description of intentional serious bodily injury that resulted in death of the victim; criminal's identity; forensic evidences.*

Надійшла до редакції 27.03.2013

Т.С. Соколан

аспірант

*(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)*

УДК 343.985

ПРАВОВІ ТА ФАКТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ВІДЕОСПОСТЕРЕЖЕННЯ У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

Досліджено досвід Сполучених Штатів Америки у сфері застосування відеоспостереження у громадських місцях. Проаналізовано статті Конституції США, в яких закріплено право особи на недоторканність приватного життя. Розглянуто судові справи, рішення по яких покладено у підгрунття регулювання порядку застосування відеоспостереження у громадських місцях.

Ключові слова: *відеоспостереження, право на недоторканність приватного життя, громадське місце, очікування дотримання права на недоторканність приватного життя.*

Постановка проблеми. У зв'язку з тим, що відеоспостереження застосовується в Україні протягом нетривалого проміжку часу, доцільним виглядає аналіз практики закордонних країн у цій сфері. Ознайомлення із зарубіжним досвідом, як справедливо наголошено у літературі, сприяє розширенню наших уявлень про досліджувані правові явища; допомагає подивитися на ту або іншу проблему під іншим кутом зору; співставити власні здобутки зі здобутками зарубіжних колег; не марнувати час на розв'язання проблем, які вже знайшли вирішення на сторінках закордонних видань [1]. Тому пропонуємо проаналізувати практику застосування відеоспостереження Сполученими Штатами Америки.

Аналіз вітчизняної правової літератури свідчить про те, що зазначена проблематика ще не знаходила дослідження в роботах українських вчених і розглядається вперше на сторінках наукових видань. Таким чином, метою цієї статті є вивчення досвіду Сполучених Штатів Америки щодо фак-

тичних та правових підстав застосування відеоспостереження та розробка пропозицій щодо його впровадження в Україні. Для досягнення поставленої мети автором ставляться такі завдання: проаналізувати досвід різних штатів стосовно використання відеоспостереження у громадських місцях та з'ясувати його переваги у сфері профілактичної діяльності поліції та забезпечення нею громадського порядку і безпеки; розглянути положення Конституції Сполучених Штатів Америки щодо регулювання складових права особи на недоторканність приватного життя, які захищають особу від незаконного проведення відеоспостереження; проаналізувати судові справи, в яких розглядаються проблеми дотримання права на недоторканність приватного життя під час здійснення відео спостереження, та на підставі проведеного дослідження надати пропозиції щодо впровадження американського досвіду у сфері застосування відеоспостереження в Україні.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день у Сполучених Штатах Америки відеоспостереження широко застосовується у громадських місцях як приватними, так і публічними суб'єктами, зокрема поліцією та місцевими органами влади. Заслуговує на увагу система відеоспостереження, яка застосовується у столиці країни, місті Вашингтоні, оскільки вона має велику зону покриття. Ця система об'єднує велику кількість відеокамер, які встановлюються за рішенням органів місцевої влади для здійснення нагляду за вулицями, метро, школами, федеральними закладами тощо. Слід зазначити, що встановлене відеоспостереження знаходить підтримку у мешканців міста, які на підставі положень закону «Про місцеве самоврядування» клопочуться перед органами місцевої влади про збільшення кількості відеокамер у громадських містах [2].

Активне і результативне застосування відеоспостереження у громадських місцях простежується також і в Нью-Йорку. Особливого значення та розповсюдження воно набуло після подій 11 вересня 2001 року. Так за ініціативою Начальника управління поліції Нью-Йорку було запроваджено систему безпеки у Нижньому Манхеттені (the Lower Manhattan Security Initiative LMSI) та систему безпеки у середній частині Манхеттена (Midtown Manhattan Security Initiative MMSI). Відповідна система складається із мережі взаємопов'язаних між собою камер публічних і приватних суб'єктів, які здійснюють спостереження за тим районом Манхеттена, в якому знаходиться найбільша частина офісних будівель, а також спеціальної програми по розпізнаванню номерних знаків транспортних засобів. На сьогоднішній день ця частина міста знаходиться в зоні дії 1159 відеокамер, чисельність яких у майбутньому планується збільшити. Відповідна система відеоспостереження була встановлена з метою виявлення підготовчих дій щодо здійснення терористичного акту та створення умов для недопущення вчинення подібних дій в майбутньому. Цими мережами керує Бюро з протидії тероризму Департаменту поліції Нью-Йорку за фінансової та оперативної підтримки Федерального департаменту національної безпеки. Зображення, які отримуються встановленими відеокамерами, передаються одразу на монітор працівників поліції. Це надає їм змогу одразу зреагувати на протиправну ситуацію, яка склалася в районі дії відеокамери, і направи-

ти туди для її подолання необхідну кількість персоналу [3].

Відповідним чином подібна система відеоспостереження, об'єднуючи в єдину мережу відеокамери, які перебувають у публічній (державній та комунальній) та приватній власності, створює умови для ефективної взаємодії між поліцією та приватними суб'єктами. Так, працівники поліції, маючи доступ до усього відеоматеріалу, який отримується також і приватними суб'єктами, можуть швидко зреагувати на правопорушення, яке вчиняється в зоні дії приватних відеокамер. Це, у свою чергу, виключає будь-яку можливість латентності правопорушень приватними особами. На нашу думку, подібна система відеоспостереження може бути запроваджена і в нашій державі, що сприятиме налагодженню партнерських відносин між працівниками міліції та приватними особами.

Проте, незважаючи на позитивні результати у правоохоронній діяльності, які досягаються завдяки встановленим відеокамерам у громадських місцях, відеоспостереження, як наголошується у літературі, може нести загрозу деяким правам громадян. Так, запис, зроблений за допомогою технологій відеоспостереження, може бути використано для залякування та приниження деяких етнічних груп, збирання інформації про політичні погляди та діяльність осіб або шантажування осіб, які знаходилися у зоні дії відеокамер [2]. Тому для недопущення подібних випадків використання відеоспостереження потребує ретельного правового регулювання. Слід зазначити, що у Сполучених Штатах Америки відсутні закони або підзаконні юридичні акти, які стосуються регулювання порядку застосування відеоспостереження у громадських місцях. Це пов'язано з тим, що правова система цієї країни належить до системи загального права. Її особливістю є те, що в ній перевага віддається судовому прецеденту, тобто судовому рішенню по конкретній справі, яке в подальшому використовується для вирішення подібних індивідуальних справ [4, с. 214]. Визнання прецеденту джерелом права означає, що суд здійснює не тільки юридичну функцію (вирішення конфліктів на основі права), а й правотворчість. У силу таких обставин загальне право досить часто називають «судовим правом» [5]. Таким чином, суди Сполучених Штатів Америки є основними нормотворцями з приводу регулювання питання щодо дотримання прав людини під час здійснення відеоспостереження. Тому вважаємо за доцільне розглянути судові рішення, які використовуються в якості нормативних основ застосування відеоспостереження.

Так, окремі судові рішення стосуються, фактично, тлумачення положень Четвертої поправки Конституції Сполучених Штатів Америки, в якій закріплено право особи на охорону особистості, житла, паперів та майна від необґрунтованих обшуків та арештів [6]. Автори Конституції, – пише суддя Луїс Брендейс, – закріпили право приватних осіб на знаходження у спокої від зовнішніх чинників, яке є основоположним з усіх прав, які належать особі у цивілізованому світі. Для захисту цього права слід визнати, що кожне необґрунтоване втручання органів влади у приватне життя незалежно від використаних при цьому засобів є порушенням Четвертої поправки Конституції [7]. З огляду на це, відеоспостереження, яке проводиться у

громадських місцях, може бути кваліфіковане як незаконне проведення обшуку стосовно особи, яка знаходиться в зоні дії відеокамер, оскільки цим порушується її право на недоторканність приватного життя.

Таким чином, відповідь на питання про законність проведення відеоспостереження дається крізь призму відповіді на питання про законність проведення обшуку стосовно особи, під час якого не може бути порушено права на недоторканність приватного життя. Під час розв'язання подібних випадків судді Сполучених Штатів Америки керуються правилами, які знайшли відображення у рішенні по справі Катц проти Сполучених Штатів Америки. У цій справі Верховний суд постановив, що особа підпадає під захист права, гарантованого Четвертою поправкою, лише тоді, коли у неї є суб'єктивне очікування дотримання права на недоторканність приватного життя (a subjective expectation of privacy), яке суспільство визнає обґрунтованим (reasonable). Таким чином, для того щоб оцінити дотримання положень Конституції під час проведення відеоспостереження у громадських місцях, необхідно дати відповідь на такі питання:

- 1) чи може особа у громадському місті очікувати на дотримання права на недоторканність приватного життя, яке суспільство визнає обґрунтованим?
- 2) чи буде визнана обшуком відеозйомка, яка проводиться у громадському місці? [8].

Отже, у разі, якщо в особи за конкретних обставин не може виникнути ніякого обґрунтованого очікування дотримання права на недоторканність приватного життя у громадському місці, то це означає, що суб'єкти встановлення відеоспостереження не порушують положень Четвертої поправки Конституції. У тому ж разі, коли відповідне очікування існує, суб'єкти встановлення відеоспостереження повинні дотримуватися конституційних вимог і отримати дозвіл від судді на проведення відеозйомки. Під час вирішення питання стосовно законності проведення відеоспостереження у громадському місці важливе значення має також і з'ясування сутності категорії «громадське місце».

Крізь призму Четвертої поправки під громадським місцем прийнято розуміти територію, куди громадськість має необмежений доступ. На відміну від громадського місця, приватним місцем є певна територія, до якої громадськість не має доступу, оскільки власники докладають зусиль для недопущення сторонніх осіб на неї [9].

Як зазначає Верховний Суд, особи не мають обґрунтованого очікування дотримання права на недоторканність приватного життя на об'єктах, які відкриті громадськості. Це пов'язано з тим, що в такому місці працівники поліції і приватні особи можуть навіть без застосування технічних засобів помітити вчинення будь-яких дій, особливо протиправних [9]. Таким чином, з викладеного випливає, що візуальне спостереження за громадським місцем не буде містити ознак обшуку, про які згадується у Четвертій поправці до Конституції. Обшуком буде лише вторгнення на територію, в якій особа має обґрунтоване очікування дотримання права на недоторканність приватного життя, з метою отримання доказів щодо її протиправної поведінки.

Відповідне положення знаходить закріплення в судовому рішенні у справі Сполучені Штати Америки проти Такета. Відповідно до обставин цієї справи, відеокамера була схована в аеропорту у стелі одного зі службових кабінетів, який на підставі американського законодавства є приватним місцем. А раз так, то особа, яка перебувала у такому кабінеті, мала обґрунтоване очікування дотримання права на недоторканність приватного життя. Тому представники влади не могли проводити відеоспостереження стосовно неї за таких умов. З огляду на це, суд визначив, що докази, які підтверджували протиправність діяння громадянина Девіда Такета, були отримані незаконним шляхом. У своєму рішенні Апеляційний суд Дев'ятого округу постановив, що працівники поліції, які здійснюють відеоспостереження за особою у приватному місці, особливо кабінеті, будуть порушувати положення Четвертої поправки Конституції, оскільки їх дії, у такому разі, підпадають під ознаки обшуку. Що ж до здійснення відеоспостереження у громадських місцях, то тут про обшук мова не може йти. Це пов'язано з тим, що в осіб, як вже наголошувалося вище, не виникає суб'єктивного права на недоторканність приватного життя [10].

Згаданий прецедент у подальшому був використаний у справі Сполучені Штати Америки проти Шермана. В цій справі відповідачі намагалися оскаржити відеоспостереження, яке проводилося приховано представниками органів влади, з метою фіксування продажу наркотичних засобів на міжгірному шляху біля міста Хелена штату Монтана. У цьому випадку суд визнав, що положення Четвертої поправки не були порушені, оскільки у жодного з відповідачів не могло бути обґрунтованого очікування дотримання права на недоторканність приватного життя. Це пов'язано з тим, що угода з приводу продажу наркотичних засобів укладалася у громадському місці вздовж федеральної траси і, таким чином, все, що записувалося на відеопристрій, перебувало у зоні видимості будь-якої особи, яка могла спостерігати все, сховавшись, наприклад, за дерево, де, власне, і знаходився записуючий пристрій [11].

Слід зазначити, що відеоспостереження, про яке йшла мова у цій справі, було прихованим. Але навіть цей аспект не може створити умов для застосування положень Четвертої поправки, оскільки визначальним є не спосіб проведення відеоспостереження, а місце здійснення зйомки.

Таким чином, з аналізу наведених положень судових справ випливає, що коли відеокамера фіксує події, які можуть спостерігати інші особи, тоді місце, яке знаходиться в зоні дії відеоспостереження, є громадським і положення Четвертої поправки щодо отримання ордера на проведення відеоспостереження не застосовуються. З іншого боку, якщо відеокамера фіксує події в місці, яке особа не може побачити або не має до нього доступу, тоді це буде приватним місцем. А раз так, то таке місце перебуває під охороною Четвертої поправки. Для проведення відеоспостереження у такому місці необхідно отримати дозвіл, оскільки спостереження буде мати ознаки обшуку, під яким розуміються дії, спрямовані на виявлення об'єктів і подій, які не можуть спостерігатися сторонніми особами.

Проте думка стосовно того, що відсутність очікування дотримання

права на недоторканність приватного життя у громадському місці та використання відеоспостереження в ньому не порушує вимог Четвертої поправки ще не є остаточною. Це пов'язано з тим, що пристроям відеоспостереження притаманні сьогодні такі технічні характеристики, які можуть нести загрозу порушення права на недоторканність приватного життя, яке гарантується громадянам Сполучених Штатів Америки Конституцією.

Однією з таких характеристик є здійснення звукозапису відеопристроєм. З цього приводу американські суди приходять до думки, що під час здійснення відеоспостереження не допускається використання високо чутливих або прихованих мікрофонів, оскільки вони містять потенційну загрозу порушення права на недоторканність приватного життя. Допускається лише відкрите використання мікрофонів з нормальною чутливістю [12].

Окрім цього, судді аналізують також і таку характеристику відеопристроїв як приближення. Так, відповідно до положень справи Сполучені Штати Америки проти Кіма, працівники ФБР використовували телескоп з 800-кратним приближенням для спостереження за квартирою та балконом громадянина Кіма з будівлі, яка знаходилася за чверть милі від об'єкта, за яким проводилося спостереження. Приближення відеокамери було настільки великим, що працівники ФБР могли побачити назву газети, яку читав Кім у своїй квартирі. Інформація, отримана завдяки проведеному спостереженню, була використана пізніше для отримання ордеру від судді для прослуховування телефонних переговорів громадянина Кіма. Внаслідок цього було отримано докази, які підтверджували причетність Кіма до незаконних азартних ігор. У даній справі Кім та його адвокати доводили незаконність отримання ордеру на обшук. Проте представники влади дотримувалися думки, що у даній справі немає порушень положень Четвертої поправки, оскільки усі об'єкти, які знаходилися під спостереженням, можна було побачити, здійснюючи звичайне візуальне спостереження. Суд, у свою чергу, провів розмежування між спостереженням, яке здійснюється людиною, та спостереженням, яке здійснюється за допомогою відеоприладів з можливістю приближення, та прийшов до висновку, що у даній справі отримання інформації про діяльність Кіма шляхом звичайного візуального спостереження було б неможливим. Лише застосування відеоприладів з властивістю приближення могло призвести до позитивного результату [13].

Незважаючи на те, що справа Кіма стосується проведення спостереження за приватним місцем, рішення по цій справі можна використовувати під час визначення критеріїв законності застосування відеоспостереження у громадських місцях. Відповідно з викладеного випливає, що велике приближення відеоприладів не може використовуватися під час здійснення відеоспостереження у громадському місці, оскільки це дозволить отримати інформацію приватного характеру про особу, що порушить тим самим її конституційні права. Проте положення Четвертої поправки не будуть порушуватися у тому випадку, коли приближення об'єкта буде здійснюватися до таких розмірів, які є візуально видимими для будь-якої особи без застосування технічних засобів.

Ще однією технічною характеристикою приладів відеоспостереження,

яка представляє певну загрозу для права на недоторканність приватного життя, є використання інфрачервоного світла під час нічної відеозйомки. Деякі відеокамери з інфрачервоним світлом можуть робити детальні знімки вночі. В даному разі виникає питання: чи буде порушуватися положення Четвертої поправки, оскільки те, що не можна побачити, стає видимим через застосування високоякісних технічних приладів? Справа Салазар проти Голден Стейт Уоріорс дає негативну відповідь на це питання. У цій справі суд постановив, що ізольованість або темрява у громадському місці не робить його приватним і не викликає підстав для виникнення обґрунтованого очікування дотримання права на недоторканність приватного життя [14]. Отже, якщо інфрачервоне світло не використовується для доступу у житлові приміщення, то воно може використовуватися працівниками органів влади з метою забезпечення громадської безпеки у тих місцях, де є проблеми з освітленням.

Слід зазначити, що, на думку американських науковців та суддів, застосування відеоспостереження повинно проводитися з дотриманням вимог не тільки Четвертої поправки, але й Першої поправки, в якій гарантовано право особи на свободу слова, преси та зібрань [6].

У зв'язку з цим з метою дотримання Першої поправки Конституції Сполучених Штатів Америки судовою практикою вироблені рекомендації представникам влади стосовно здійснення відеоспостереження під час проведення мирних зібрань. По-перше, вони не можуть надавати відеозапис з зображенням особи представникам засобів масової інформації або розповсюджувати його в Інтернеті. По-друге, органи влади не мають права об'єднати інформацію, отриману за результатами відео спостереження, з іншою інформацією, яка є доступною з інших джерел інформації: як приватних, так і публічних, що призведе до отримання інформації про приватне життя особи. По-третє, для того щоб мінімізувати можливість зловживання отриманою інформацією, відеозапис може передивлятися або в подальшому використовуватися працівниками поліції лише з метою розслідування правопорушень та притягнення винних осіб до відповідальності. Якщо відсутня інформація про скоєння правопорушення, то запис повинен знищуватися [15].

Таким чином, як ми бачимо, відповідні судові рішення стосуються не лише захисту права на недоторканність приватного життя, але і порядку поводження з даними, отриманими за результатами відеоспостереження, хоча таке регулювання видається доволі поверхневим. Подальші дослідження судової практики та законодавства Сполучених Штатів Америки свідчать про те, що в цій країні на сьогоднішній день відсутнє будь-яке регулювання порядку поводження з даними, отриманими за результатами відеоспостереження, часу зберігання таких даних, доступу осіб до відзнятого матеріалу.

Висновки. Отже, з усього викладеного вище можна зробити висновок стосовно регулювання дотримання права на недоторканність приватного життя під час здійснення відеоспостереження у Сполучених Штатах Америки. На нашу думку, американську концепцію щодо дотримання права на

недоторканність приватного життя можна запозичити і використовувати в Україні, оскільки на її підставі можуть бути вироблені критерії законності застосування відеоспостереження у громадських місцях, що тим самим позитивно вплине на рівень гарантованості права громадян на недоторканність приватного життя, яке закріплено в Конституції України. Крім цього, корисним для запозичення є також і досвід об'єднання в одну систему приватних та публічних відеокамер, що дозволить більш оперативно та ефективно реагувати на відповідні порушення.

Бібліографічні посилання

1. Мельник Р.С. Адміністративно-господарське право як структурний елемент системи адміністративного права: зарубіжний досвід та національні особливості/ Р. С. Мельник // *Право і Безпека*. – 2010. – № 2. – С. 55–59.
2. Marcus Nieto Public Video Surveillance: Is it an Effective Crime Prevention Tool? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.library.ca.gov/crb/97/05/crb97-005.html#usage>
3. Olivia J. Greer No Cause of Action: Video Surveillance in New York City [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mttr.org/voleighteen/greer.pdf>
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х., 2001.
5. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zauchuk_tdp/part3/2703.htm
6. Конституция Соединенных Штатов Америки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentforever2007.narod.ru/constusa.html>
7. Дело Кац против США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coast.ru/referats/librery1/editions/lic/ch46.htm>
8. Katz v. United States, 389 U.S. 347, 361 (1967) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.law.cornell.edu/supct/html/historics/USSC_CR_0389_0347_ZS.html
9. Guirguis Max Electronic Visual Surveillance and the Reasonable Expectation of Privacy / Max Guirguis // *University of Florida Journal of Technology Law and Policy*. – 2004. – № 9. – Р. 143–190.
10. United States of America v. David Taketa and Thomas O'Brien, 923 F.2d 665 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://openjurist.org/923/f2d/665/united-states-v-taketa>.
11. Sherman v. United States – 356 U.S. 369 (1958) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://supreme.justia.com/cases/federal/us/356/369/>.
12. United States of America, v. Howard M. BRONSTEIN and Douglas P. Pennington 521 F. 2d 459 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://openjurist.org/521/f2d/459/united-states-v-m-bronstein-p>
13. United States v. Kim 415 F. Supp. 1252, 1256 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ethics.csc.ncsu.edu/privacy/surveillance/study.php>
14. Salazar v. Golden State Warriors 124 F.Supp.2d 1155 (2000) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.leagle.com/xmlResult.aspx?xmlDoc=20001279124FSupp2d1155_11170.xml&docbase=CSLWAR2-1986-2006
15. Alliance to end repression v. City of Chicago [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://caselaw.findlaw.com/us-7th-circuit/1120466.html>.

Соколан Т. С. Правовые и фактические основы применения видеонаблюдения в Соединенных Штатах Америки. Исследован опыт Соединенных Штатов Америки в сфере использования видеонаблюдения в общественных местах. Проанализированы статьи Конституции США, в которых закреплено право личности на неприкосновенность частной жизни. Рассмотрены судебные приговоры, решения по которым положены в основу регулирования порядка использования видеонаблюдения в общественных местах.

Ключевые слова: видеонаблюдение, право на неприкосновенность частной жизни, общественное место, ожидание соблюдения права на неприкосновенность частной жизни.

Sokolan T. S. Legal and factual basis for the use of video surveillance in the United States of America. Based on the brevity of the time interval during which CCTV is used in Ukraine, expediency analysis of the use of video surveillance in other countries, including the United States of America.

Ascertained fact widely used in the United States of video surveillance in public places both private and public entities, including the police and local authorities.

It is indicated that CCTV brings together a large number of cameras that are set by the decision of the local authorities for the supervision of the streets, subways, schools, federal facilities and more.

It is stated that their meaning and distribution of CCTV received after 11 September 2001.

The author found that video surveillance system, combining into a single network video cameras, which are in the public (state and municipal) and private ownership creates conditions for effective cooperation between the police and private actors.

It was found that in the United States there are no laws or regulations legal acts related to regulate the use of CCTV in public places as the legal system of this country belongs to the system of common law, which is preferred judicial precedent. Analysis of judicial decisions, which made the actual interpretation of the provisions of the Fourth Amendment of the Constitution of the United States, which affirmed the right of individuals to protection of identity, housing, securities and property from unreasonable searches and seizures.

Established in accordance with the position of the Supreme Court of the United States, people do not have a reasonable expectation of the right to privacy on sites that are open to the public. This is due to the fact that in a place police officers and individuals can, even without notice technical means of committing any acts, especially illegal.

The author established that U.S. courts coming to the idea that when video surveillance is not allowed the use of highly sensitive or hidden microphones, as they contain a potential threat of violation of the right to privacy. It is allowed to use only open microphones with normal sensitivity.

There is the analysis of judicial practice regarding the use of infrared light at night shooting. It is pointed out that the position of the courts is to ensure that isolation or darkness in a public place does not make it private and will not cause rise to a reasonable expectation of the right to privacy.

There is the conclusions to how the legal regulation of privacy while video surveillance in the United States.

Keywords: video surveillance, right to privacy, public place, reasonable expectation of privacy.

Надійшла до редакції 24.05.2013

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Амбражей Оксана Анатоліївна – викладач кафедри економіко-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Балинська Ольга Михайлівна – професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук, доцент

Безменко Микита Євгенович – адвокат (м. Дніпропетровськ)

Біляєв Володимир Олександрович – доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

Богатирьова Ольга Іванівна – доцент кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології навчально-наукового інституту та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Бочан Олена Ігорівна – здобувач кафедри загальної теорії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ

Бурдонова Олена Юріївна – аспірант кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Буряк Катерина Михайлівна – студентка Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Буткевич Сергій Анатолійович – начальник Кримського факультету Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Дутчак Віра Федорівна – аспірант кафедри правового регулювання економіки Київського національного економічного університету ім. Вади́ма Гетьмана

Дячкін Олександр Петрович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Єрмоленко Дмитро Олександрович – доцент кафедри теорії та історії держави і права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету, кандидат юридичних наук, доцент

Завгородній Віталій Анатолійович – старший викладач кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Задорожній Олександр Васильович – професор, завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка

Захарова Наталя Сергіївна – старший викладач кафедри історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

справ, кандидат історичних наук

Клюс Вадим Валерійович – старший викладач кафедри оперативно-розшукової діяльності Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

Коваленко Тетяна Сергіївна – доцент кафедри економіко-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ ДУВС ім. Е. О. Дідоренка кандидат юридичних наук

Коваль Олександр Володимирович – аспірант кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ

Компанець Катерина Валеріївна – викладач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Кондратюк Сергій Володимирович – доцент кафедри економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук, доцент

Копелєв Іюлій Юхимович – доцент кафедри економіко-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук, доцент

Корнейчук Сергій Петрович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Коробка Віктор Миколайович – професор кафедри теорії, історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

Кравченко Ірина Сергіївна – викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Кроленко Валерія Олександрівна – доцент кафедри адміністративного і кримінального права та процесу Університету економіки та права (м. Донецьк), кандидат юридичних наук

Куракін Олександр Миколайович – начальник кафедри теорії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, кандидат юридичних наук, доцент

Кучук Андрій Миколайович – доцент кафедри теорії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, кандидат юридичних наук, доцент

Кушнір Сергій Миколайович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Запорізького національного університету, кандидат юридичних наук

Легеза Юлія Олександрівна – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Лежнєва Тетяна Миколаївна – викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Лисенко Вадим Олександрович – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Лускатова Тетяна Олександрівна – ад'юнкт кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Людвік Валентин Дмитрович – старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Миронюк Роман Вікторович – професор кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Мислива Оксана Олегівна – старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Обушенко Олександр Миколайович – перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Орлова Олена Олександрівна – старший викладач кафедри теорії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Павлова Наталя Валеріївна – начальник кафедри спеціальних дисциплін Криворізького факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Перепьолкін Сергій Михайлович – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Пиріг Ігор Володимирович – професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Плетенець Віктор Миколайович – доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Покайчук Віталій Ярославович – доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Приймак Аліна Олександрівна – студентка ННІ права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Припутень Дмитро Сергійович – викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Прохода Олександр Сергійович – оперуповноважений відділу ДСБЕЗ Криворізького міського управління ГУМВС України в Дніпропетровській області

Пузирьов Михайло Сергійович – головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії науково-дослідного центру Інституту кримінально-виконавчої служби, кандидат юридичних наук

Пшенична Ганна Євгенівна – студентка ННІ права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Рядінська Валерія Олександрівна – головний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Савіщенко Вікторія Миколаївна – директор Навчально-наукового інституту права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук, доцент

Санакоев Дмитро Борисович – доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Сізінцова Юлія Юріївна – доцент кафедри соціальної медицини організації і управління охорони здоров'я та медико-соціальної експертизи ДЗ «Запорізька медична академія післядипломної освіти МОЗ України», кандидат юридичних наук

Скоров Олександр Іванович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Сліпченко Володимир Іванович – начальник кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Слубський Ігор Йосипович – доцент кафедри адміністративних та цивільно-правових дисциплін Прикарпатського факультету Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Соколан Тетяна Сергіївна – аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Степакова Наталія Миколаївна – викладач кафедри трудового та аграрного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Строгий Валерій Іванович – головний науковий співробітник Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений юрист України

Талдикін Олександр Васильович – доцент кафедри теорії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Терещенко Анатолій Іванович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, заслужений юрист України

Тищенкова Ірина Олександрівна – викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Тіщенко Світлана Олександрівна – вчений секретар Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Уварова Наталя Володимирівна – викладач кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Фокша Лілія Володимирівна – викладач кафедри економіко-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Чабаненко Микола Миколайович – завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Чабаненко Тетяна Валеріївна – здобувач Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»

Чаплинський Костянтин Олександрович – начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Чаплинська Юлія Анатоліївна – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Чернова Наталія Віталіївна – інспектор по роботі з населенням і громадськими формуваннями служби дільничних інспекторів міліції Комунарського райвідділу Запорізького міського управління ГУМВС України в Запорізькій області

Черноп'ятов Станіслав Володимирович – викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Черномазова Марина Олександрівна – студентка ННІ права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Чистяков Петро Михайлович – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Чорноус Юлія Миколаївна – професор кафедри криміналістики Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

Чуйков Андрій Сергійович – заступник начальника Управління ДСБЕЗ УМВС України в м. Севастополі

Шаблистий Володимир Вікторович – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Шаргородська Наталя Валентинівна – викладач кафедри фінансів Одеського державного аграрного університету, кандидат юридичних наук

Якименко Лариса Григорівна – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

З М І С Т**ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ, ІСТОРИЧНІ
ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

В. О. Серьогін Фізичне (тактильне) прайвесі	3
О.М. Балинська Тактика і стратегія права як тексту / контексту / інтертексту / гіпертексту	12
Д.О. Єрмоленко Стан державної молодіжної політики в сучасній Україні	22
О.В. Задорожній Розвиток правових форм прикордонного та міжрегіонального співробітництва України та Російської Федерації у 2010-2012 рр.	28
Н.С. Захарова Еволюція підходів Ради Європи до протидії насильству в сім'ї	38
В.М. Коробка Методологія дослідження правового світогляду	44
О.М. Куракін Теоретико-правовий аналіз функціонального призначення нормативного регулювання	53
А.М. Кучук, О.В. Талдикін Право на приватність в контексті правосуб'єктності фізичної особи: етапи становлення, проблеми реалізації в інформаційному суспільстві	62
О.О. Орлова Інтерпретація поняття «правове мислення»	72
С.М. Перепьолкін Виникнення міжнародних митних відносин	77

С.О. Тіщенко

Питання реформування конституційно-правових основ сучасного механізму держави 83

О.І. Бочан

Безпека фізичної особи у діловій сфері: поняття та зміст 90

К.В. Компанець

Ознаки гарантій державного ладу: теоретико-правовий аспект 96

**ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО,
І ТРУДОВОГО ПРАВА**

Т.С. Коваленко

Процесуальні позивачі на захисті неособистих інтересів у господарському судочинстві 104

І.Ю. Копелєв, С.В. Кондратюк

Специфіка понять "економічна безпека підприємницької діяльності", "економічна безпека підприємництва" та " економічна безпека підприємства" 109

Ю.О. Легеза

Розуміння цивільно-правової відповідальності 118

Т.М. Лежнєва

Поняття та елементи принципу змагальності в цивільному процесі 126

О.М. Обушенко

Поняття та сутність механізму правового регулювання інституту охорони праці 136

М.М. Чабаненко

Актуальні питання аграрно-правової системології 142

О.А. Амбражей, К.М. Буряк

Державна підтримка малого бізнесу в Україні 151

М.Є. Безменко

Аспекти практичного застосування норм права відносно банкрутства фізичних осіб 158

В.Ф. Дутчак

Принципи господарської діяльності
на території Чорнобильської катастрофи 164

О.В. Коваль

Порівняння майнових прав, права власності та речових прав 170

Т.М. Степакова

Види правозастосовної діяльності у сфері трудового права 175

С.В. Черноп'ятов

Актуальні питання встановлення та припинення режиму
окремого проживання подружжя в порядку окремого провадження 183

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

С.А. Буткевич

Організаційно-правові засади діяльності
Навчально-методичного центру Держфінмоніторингу України 193

В.А. Завгородній, Г.Є. Пшенична

Юридична відповідальність за вчинення
насилства в сім'ї відносно дитини 201

І.С. Кравченко

Деякі питання надання відпусток особам рядового
та начальницького складу органів внутрішніх справ 208

В.О. Кроленко

Державні цільові програми у вітчизняному механізмі
правового регулювання: еволюція концепції 213

С.М. Кушнір

Принципи державного контролю
за діяльністю освітніх закладів в Україні 221

Р.В. Миронюк

Реалізація правового статусу потерпілої особи
у справах про адміністративні правопорушення 230

О.О. Мислива

Повноваження приватних охоронних структур:
взаємодія чи протидія органам внутрішніх справ? 238

В.Я. Покайчук

Організаційні питання забезпечення особистої
безпеки працівників органів внутрішніх справ України 247

Д.С. Припутень

Поняття та види форм адміністративно-правової
діяльності міліції на метрополітені 253

В.О. Рядінська

Особливості податкування доходів фізичних осіб від дивідендів 259

В.М. Савіщенко

Порядок утворення вищих навчальних закладів України 267

І.Й. Службський

Протидія торгівлі людьми: адміністративно-правовий аспект 277

О.Л. Соколенко

Право на оскарження як засіб захисту прав громадян
у діяльності правоохоронних органів 285

Л.В. Фокша

Теоретико-правові засади бюджетного кредитування в Україні 292

П.М. Чистяков

До питання основних напрямків реформування
органів внутрішніх справ України 302

О.Ю. Бурдонова

Співробітництво суб'єктів первинного фінансового моніторингу
у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів,
одержаних злочинним шляхом 310

С.П. Корнейчук

Поняття, зміст та особливості адміністративно-примусової
діяльності Державної виконавчої служби України 316

О.С. Прохода

Специфіка організації профілактичної роботи дільничного
інспектора міліції у сільській місцевості та містах 323

О.І. Скоров

Поняття та види адміністративних актів
органів публічної адміністрації 330

І.О. Тищенко, А.О. Приймак

Державний та публічний контроль у сфері захисту
прав громадян щодо надання адміністративних послуг 338

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА
ТА КРИМІНОЛОГІЇ**

А.С. Беніцький

Відповідальність за причетність до злочину
та співучасть у злочині за Литовським Статутом 1529 р. 347

О.І. Богатирьова

Теоретичне і практичне впровадження служби пробації в Україні 355

О.П. Дячкін, М.О. Черномазова

Про деякі проблемні питання кримінально-правової
характеристики злочинів терористичної спрямованості 362

О.В. Кириченко

Теоретичні підходи до визначення категорії «безпека» 368

В.Д. Людвік, А.І. Терещенко

Вихідні принципи та гносеологічні передумови
аналізу правової фікції 375

М.С. Пузирьов, Л.Г. Якименко

Обґрунтування актуальності дослідження запобігання проникненню
заборонених предметів до установ виконання покарань 381

Ю.Ю. Сізнцова

Аналіз законодавства щодо відповідальності медичних
працівників за професійні правопорушення 387

Н.В. Уварова

До питання про суб'єктивну сторону злочинів проти життя
та здоров'я особи, вчинених з мотивів расової,
національної чи релігійної нетерпимості 394

В.В. Шаблистий

Окремі питання кримінально-правового забезпечення
воєнної безпеки людини та безпеки військової служби 400

Н.В. Шаргородська

«Кримінальна відповідальність» та «склад злочину»
як категорії кримінального права 406

В.О. Лисенко

Окремі питання протидії корупції в органах
і установах виконання покарань 412

Т.В. Чабаненко

Актуальні питання, які виникають на практиці
при реалізації деяких положень інституту звільнення
від відбування покарання з випробуванням 418

Н.В. Чернова

Систематичність у складі використання
малолітньої дитини для заняття жебрацтвом 427

А.С. Чуйков

Деякі питання спеціально-кримінологічної профілактики
легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом 433

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В.А. Омельчук

Реалізація прав і свобод людини в сфері оперативно-розшукової
діяльності: теоретичні проблеми визначення 442

К.О. Чаплинський

Освідування як об'єкт криміналістичного дослідження 449

Ю.М. Черноус

Особливості міжнародного співробітництва
при розслідуванні злочинів міжнародного характеру 454

В.О. Біляєв

Актуальні питання тактики документування злочинної діяльності
підрозділами карного розшуку при проведенні опитування
під час оперативного пошуку 462

В.В. Ключ

Особливості забезпечення духовної безпеки
України в сучасних умовах 469

Н.В. Павлова

Проблеми та перспективи дистанційного судочинства 477

І.В. Пиріг

Судова експертологія: проблеми формування
предмета та системи науки 485

В.М. Плетенець

Несприятливі умови розслідування злочинів,
кваліфікованих відповідно до ст. 259 КК України 494

Д.Б. Санакоєв

Теоретичні проблеми формування оперативно-розшукових
ситуацій у протидії рейдерству 500

В.І. Сліпченко

Тимчасовий доступ до речей і документів:
процесуальний порядок отримання 507

В.І. Строгий

Запобігання радикалізму і тероризму:
міжнародний досвід і національній вимір 515

Ю.А. Чаплинська

Організаційно-тактичне забезпечення
проведення слідчого експерименту 521

Т.О. Лускатова

Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики
умисних тяжких тілесних ушкоджень,
що спричинили смерть потерпілого 528

Т.С. Соколан

Правові та фактичні засади застосування відеоспостереження
у Сполучених Штатах Америки 535

Довідка про авторів 544

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Збірник наукових праць

2013. – № 2 (65)

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*

Редактори:

Н.Ю. Веріго, К.А. Ларіонова Л.В. Омельченко

Підп. до друку 14.06.2013 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO.
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк. 34,25. Обл.-вид. арк. 34,75. Тираж – 100 прим.

Відділ ОНР та РВД ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

ДО УВАГИ АВТОРІВ! ПОРЯДОК ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ

Редакція «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» повідомляє, що за науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», а саме: постановка проблеми; аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми; мета статті; виклад основного матеріалу; висновки. Назви цих структурних елементів виділяються в тексті статті напівжирним шрифтом.

Рукопис публікації має бути набраний у текстовому редакторі MicrosoftWord та роздрукований у 2-х прим. на одному боці білого стандартного аркуша формату А4 та відповідати таким вимогам: поля – 2 см, шрифт – TimesNewRoman, розмір (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5; сторінки не нумеруються; перед назвою статті, справа окремими рядками – прізвище та ініціали автора, науковий ступінь та вчене звання (за їх відсутності зазначається посада, напр., «викладач», «здобувач», «аспірант» та ін.), місце роботи; далі посередині – назва статті великими літерами, після назви – номер УДК, далі – анотація українською мовою (2-3 речення та 4-5 ключових слів), текст публікації, після тексту – перелік використаних джерел (в алфавітному порядку або в порядку використання) без повторів з дотриманням чинних вимог щодо бібліографічного оформлення (форма 23, затв. наказом ВАК України від 29 травня 2007 р. № 342). У самому тексті також зазначаються посилання на використані джерела (у квадратних дужках – номер посилання за списком, що в кінці тексту, та номери сторінок). Після переліку використаних джерел – анотація російською мовою (П.І.Б. автора і назва статті, 2-3 речення та 4-5 ключових слів), анотація англійською мовою (П.І.Б. автора і назва статті, текст на 1 стор., 4-5 ключових слів). В кінці рукопису – підпис автора і дата.

Обсяг рукопису статті (без урахування анотацій і переліку використаних джерел) – 8-12 сторінок.

До рукопису статті додаються:

– рецензія, завірена печаткою відповідної установи (для авторів, які мають наукові ступені або вчені звання, наявність рецензії не обов'язкова);

– витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;

– акт комісійної експертизи щодо відсутності у рукописі статті закритих для відкритого опублікування даних (для окремих тем зі спеціальностей 12.00.07, 12.00.08, 12.00.09 з питань охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю);

– довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), посада, місце роботи, науковий ступінь та вчене звання, службова адреса, контактні телефони, e-mail;

– електронний носій рукопису – компакт-диск (CD-R).

- Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються.
- Рукописи та електронні носії не повертаються.
- Редакція залишає за собою право без погодження з автором вносити до тексту рукопису зміни, доповнення, а також перейменовувати його.
- У разі надходження матеріалів з інших установ обов'язково здійснюється їх додаткове рецензування на відповідних кафедрах університету.
- За достовірність викладених у публікаціях фактів та результатів власних досліджень відповідальність несуть їхні автори.
- При цитуванні матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове.
- На приймаються для опублікування статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Про прийняття матеріалів до опублікування (перелік оновлюється щотижня) повідомляється на офіційному веб-сайті Університету <http://dduvs.in.ua/index.php?id=505>

Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26,
т. (056) 370-96-59, (097)274-47-90

**У в а г а! Матеріали надсилаються поштою із супровідним листом на ім'я
голови редколегії або його заступника.**

Терміни подання матеріалів: для опублікування у № 1 – до 1 березня, у № 2 – до 1 червня, у № 3 – до 1 вересня, у № 4 – до 1 грудня